

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2025

2/2-сан

*Ўзбекистон Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз ғәм хабар агентлиги тәрәпинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы ғуўалық берилген.*

Нөкис

2/2-сан 2025

март - апрель

*Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириўи
министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы*

Редактор:

А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ	Сабит НУРЖАНОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ	Захия НАРИМБЕТОВА
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ	Хушбоқ НОРБҰТАЕВ
Сапардурды АБАЕВ	Ойниса МУСУРМОНОВА
Адхамжон АБДУРАШИТОВ	Уролбой МИРСАНОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ	Сафо МАТЧОН
Мавлюда АЧИЛОВА	Шукурилло МАРДОНОВ
Азизжан АБДАЗИМОВ	Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ	АбдимураТЕСЕМУРАТОВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ	Даулетназар СЕЙИТКАСЫМОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА	Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Мансурбек ОНГАРОВ	Раъно ОРИПОВА
Алишер АЛЛАМУРАТОВ	Бахтиёр РАХИМОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ	Норим РАХМАНОВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ	Муқаддас РАХМАНОВА
Марифжон АХМЕДОВ	Светлана СМЕРНОВА (Москва, Россия)
Гулзабира БАБАШЕВА	Тажибай САПАРБАЕВ
Умида БАҲАДИРОВА	Мухаббат САЛАЕВА
Фархад БАБАШЕВ	Гўзал СОДИҚОВА
Гулзода БОЙМУРОДОВА	Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА	Амина ТЕМИРБЕКОВА
Комил ГУЛЯМОВ	Нурзода ТОШЕВА
Маманазар ДЖУМАЕВ	Қуанишбек ТҮРЕКЕЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ	Тажибай УТЕБАЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА	Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ (Шимкент, Қазақстан)	Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Алишер ЖУМАНОВ	Амангелди ҚАМАЛОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА	Тажикал ҚУДАЙБЕРГЕНОВА
Холбой ИБРАГИМОВ	Ойбахор ШАМИЕВА
Шохида ИСТАМОВА	Ризамат ШОДИЕВ
ВОХИД КАРАЕВ	Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА (Тараз,Қазақстан)	Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ	Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Мохира КУВВАТОВА	Тармиза ХУРВАЛИЕВА
Джавдод ПЎЛАТОВ	Умид ХОДЖАМҚУЛОВ
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ (Шимкент, Қазақстан)	Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Меруерт ПАЗЫЛОВА	Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Пердебай НАЖИМОВ	Гавхар ЭШЧАНОВА
Асқарбай НИЯЗОВ	Қонысбай ЮСУПОВ
	Гулара ЮСУПОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ХАМ ЭДЕБИЯТ

Rametova D.Yu., Qurbanbaeva V. “Gúlnáhár” dástanida turaqli sinonimlarning qollanilivi	7
Erjanova D., Kuanishbaeva N. G. Dáwletova shigarmalarining fonostilistikaliq ozgesheliklari	12
Abdullayeva O. Talabalarni muhandislikka doirilmay-tadqiqot faoliyatga tayyorlashda xorijiy tilni (ingliz tili) bilish kompetentligini rivojlantirish	16
Tursunova K.U. Fonetikani o'rganishda innovatsion usullarning roli. nutqni aniq va ravon shakllanish metodikasi	20
Seilxanova R.N. OTM talabalarining ingliz tili darslaridagi kreativ faoliyatni diagnostik o'rganish masalalari	26
Истамова Ш.М. Тохир Малик асарларида туш ва унинг талкини масаласига бир назар	31
Saidova R.A. Matn yaxlit tizim sifatida	37
Hojiyeva N.H. “Shaftoli” leksemasining etimologiyasi	45
Abdullayeva O. Developing foreign language communicative competence of engineering students within university extracurricular activities	51
Rahimov A.B. Foreign language competence-formation of the future teacher of vocational education	56
Rahimov A.B. Analysis of modern methods of teaching english in technical higher education institutions	61
Akhmedovna M.X. The role of cognitive linguistics in developing students' communicative competence and forming their linguistic personality	65
Akhmedovna M.X. Teaching a foreign language in internet resources in technical educational institutions	70
Tolegenova S.A. Proverbs of karakalpak language: a reflection of national culture	74
Keunimjaeva M.Wo. The influence of the English language on the enrichment of Karakalpak vocabulary	81
Ruzmetova D.A. Kasa is a professional development program for foreign language teachers in Uzbekistan	85
Zarlikov I.B. From screen to classroom: integrating media literacy into language learning	91
Zarlikov I.B. Increasing early language skills: a media-based methodology for all learners	96

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Bekbagambetova J.R. Interaktiv metodlar - kolloborativ ta'lim texnologiyasining muhim ko'rinishi sifatida	101
Otepbergenov J.S. Birinchi kurs talabalarining kredit-modul tizimiga moslashuvi va uning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishga ta'siri	108
Valiyeva F.R. Ta'lim sifatini boshqarishning innovatsion xususiyati	118
Менглийева Д. Умумий таълим мактаблари ўқувчиларида гендер хусусиятлари	126
Murtazoyev A.S. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning holati va dolzarb muammolari	131
Sobirova Sh.U. Bo'lajak o'qituvchilarda chizmachilik fanidan kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuvning ahamiyati	140
Atamatov A.S. Talabalarni kasbiy kompetentligini rivojlantirishda innovatsion yondashuv	145
Ilmurodov S.X. Bo'lajak o'qituvchining kasbiy-subyektiv pozitsiyasining pedagogik-psixologik va metodik xususiyatlari	150
Donayeva Sh.A. Ta'lim jarayonida refleksiv ta'lim texnologiyalarni qo'llashning asosiy tamoyillari, usul va yo'llari	155
Davletmuratov K.X. Talabalarda shaxsiy va intellektual fazilatlarini shakllantirishga pedagogik yondashuv	162
Zaynidinova Z.I. Talabalarni kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik shart - sharoitlari	166

Давлетмуратов К.Х. Обучения студенческой молодежи критическому мышлению в период глобализаций	170
Уматалиева К.Т. Андрогогические подходы в рамках повышения квалификации педагогов профессионального образования	176

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Qarshiyeva I.B. Talabalarning jadidlar asaridagi manaviy qadriyatlarini o'rganish metodikasining bugungi kundagi mavjud holati	184
Alimov E.K. Tarix darslarida fanlararo aloqadorlik asosida mustaqil fikrlashni rivojlantirishning mavjud holati tahlili	189
Асадова Ш.И. Хоразмда хотин-қизлар исёни: XX асрнинг 20-йилларида гендер трансформацияси	199
Nizomova Sh.Sh. Avestoda to'rt unsur (suv, olov, havo, tuproq) ifodasi	205
Ochildiyev L.N. Science and culture during the temuriid rule	211

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Eshqorayev Q.A., Toshboyeva N.Y. Kompleks sonlarni kasbiy faoliyatda qo'llanilishi	218
Kadirov R.S. Qoraqalpog'iston hududidagi ninachilarning (odonata) ekologik ahamiyati	222
Shadiyeva N. Sh., Fazliddinova K.M. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash metodikasini takomillashtirish	227
Abdumannopov M.I. IT mutaxassis kadrlar sifatini belgilovchi tamoyil va faktorlar klassifikatsiyasi	234
Abdumannopova M.E., Abdumannopov M.I. Robototexnika fanidagi arduino modullari yordamida havo haroratini boshqarish tizimini ishlab chiqish laboratoriyasini o'tkazish metodikasi	239
Xusnidinova N.A. Mustaqil ta'limda kompyuter grafik dasturlardan foydalanish shart-sharoitlari	245

БАСЛАЎЧИ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТЎРБИЯ

Kurbanbaeva D.M., Matmuratova G.K. Boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish savodxonligi darslarida noan'anaviy usullardan foydalanish	252
Xujamqulova I.F. Zamonaviy axborot ta'lim muhitida bolalar adabiyoti o'qitish metodikasini takomillashtirishning mavjud holati	259
Aralova I.M. Umumiy nutqi rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo'yicha tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishinin modeli	263
Yuldasheva U.M. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishning zamonaviy holati	271
To'yeva Z.N. Tayyorlov guruh yoshdagi bolalarni oilaviy va milliy qadriyatlar vositasida axloqiy tarbiyalash	277
Odilova S.K. Maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy urf – odatlar va an'analar asosida mehr – shafqat hislarini tarbiyalash pedagogik ahamiyati	288
Sunnatova M.S. Maktabgacha yoshdagi bolalarda xalq pedagogikasi asosida tabiatga muhabbat hissini shakllantirish	294
Norqobilova R.D. 4K (kommunikativ, kreativ, kritik fikrlash, kollaborativ) yondashuvni boshlang'ich ta'lim tizimida qo'llashning ahamiyati	301
Ёкубжонов Н.Г. Важность подвижных игр детям дошкольного возраста	307
Наримбетова З.А., Ражабова Н. Интеграция предметов в начальных образования	311

ТАСВИРИЙ САЪНАТ

Naimov M.U. “Chorqars” folklor-etnografik ansamblining serjilo ohanglari	315
Abdurasulova B.A. Chizmachilik fani o‘qituvchisining kelajak avlod ta’lim-tarbiyasidagi roli, burch va majburiyatlari	319
Yaqubova M.D. Bolalar ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda pape-mashe texnologiyasining tutgan o‘rni	324

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Allamuratov A.T., Mavlonberganova U. Huqiqiy kompetenciya túsiniǵı hám onıń strukturalıq quramı	331
Mavlonberganova U. Talabalardıń huqıqiy kompetenciyasın rawajlantırwıdıń pedagogikalıq principleri	336
Erejepov M. Tálim menejmentine tiyisli teoriyalardıń rawajlanıwı	340
Tursunov H.H. Kar va zaif eshituvchi yuqori sinf o‘quvchilarining axborot kompetensiyasini rivojlantirishda tashkiliy-metodik muammo sifatida	345
Aralova I. M. Nutq kamchiligiga ega bolalarni tafakkurini korreksiyalashda refleksiv yondashish	352
Jabborov E. E. Yoshlar infantilligi shakllari, sabablari va bartaraf etish usullari	358
Ikramova D. F. Duduqlanishni bartaraf etishga qaratilgan zamonaviy yondoshuvlar	364
Egamberdiyeva Sh.A. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘qishga o‘rgatishning pedagogik konsepsiyasini o‘ziga xos xususiyatlari	370
Kadirova X.A. Neyrotexnologiya orqali samarali ta’lim berish	376
Sattorova M.A., Xonqulova Z. Inklyuziv ta’lim barcha bolalar ijtimoiylashuvining muhim shakli	379
Xosilova Z.B., Azizxonova R.N. Rang ajrata olmaslik yoki daltonizm	386
Tleumuratova N.M. Maktab ta’limida analitik fikrlashni rivojlantirish (Ijtimoiy fanlar misolida)	390
Бурнашева А.Д. Методы повышения мотивации молодежи к получению квалификационного образования	393
Axrорова M. N. Innovative assessment techniques for evaluating speaking and writing skills	396

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХАМ СПОРТ

Utegenov J.J., Otarbaeva G.S. Baslang‘ish tayarliq basqishında akademik eske esiwshilerdin teń salmaqılıqtıń ornı hám koordinaciyalıq qábiletin rawajlandırıw metodikası	401
Beknazarov R.A., Genjebekova Sh.P., Abdreymova H.Q. Jas sportchilar ushin badminton shiniǵıwların shólkemlestiriw	408
Xasanova N.R. Sportda kreatinli qo‘shimchalarning qo‘llanilishi	412
Usmonov Z.N., Sobirov S.J. Maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy sifatlarini shakllantirishning innovatsion usullari	418
Gilijova A.M., Umarjanov A.A. Basketbolchilarning maxsus chidamliligini rivojlantirishda fiziologik xususiyatlar	425
Omarova A.M. Voleybolchilarning sakrovchanlik qobiliyatini texnik usullarga mos tartibda rivojlantirish	431
Одилов О. Н. Бўлажак ўқитувчиларида ташкилотчилик компетенциясини ривожлантиришнинг тузилмавий даражаси	435
Yunusov U. B. Talaba yoshlarga futbol texnikasi va taktikasini o'rgatish va takomillashtirish	439
Yusupov E. T. Kurashchilar umumiy va maxsus sport tayyorgarliklari	446
Raximberdiyev J.N. Mustaqillik yillarida kurash sport turiga berilgan e’tibor	450

Kadirov R.S. Sportchilar organizmida jismoniy zo'riqishdan keyingi tiklanish jarayonining fiziologik xususiyatlari	455
Hakimov Sh.R. Akademik eshkak eshish jarayonida mushaklar faolligi va amaliy tavsiyalar	459
Hakimov Sh.R. Akademik eshkak eshuvchilarni psixologik holatini nazorat qilish va baholash metodikasi	463
Baymuratov I.A. Yillik siklda parasuzuvchilar tayyorgarligini tashkil qilish	467
Saidg'aniyev S.O. Oliy ta'lim talabarlari uchun "Bolalar gimnastikasini o'rgatish metodikasi" fanining ahamiyati	472
Mahmudova M.M. Oliy o'quv yurtidagi talabalarining voleybol mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarini rivojlantirish vositasi sifatida	476
Mamajonov B.B. Zamonaviy futbolda texnik-taktik harakatlar tezligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish	483
Zuluxo'jayev M.M. Zamonaviy ta'lim tizimidagi jismoniy tarbiya	488
Arziev Sh.A., Kalmuratov I.P. Bo'lajak o'qituvchilarda ijtimoiy javobgarligini virtual texnologiya vositasida rivojlantirish	492
Ibraximov S.U. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi nizolarning tarkibiy tuzilishi va huquqiy asoslarining mazmuni	497
Макмудов Ш.А. Улучшение координационных способностей акробатов	503
Артыков А.А. Методика повышения точности технических приемов у квалифицированных футболистов	508
Равшанов Г.Х. Планирование и организация занятий по гимнастике для единоборцев	518
Хамраева З. Б. Экспериментальное обоснование разработанной здоровьеразвивающей технологии по физическому совершенствованию студенток средствами спортивной игры бадминтон	522
Ниязов А.Т., Абдиллаев А.К., Ермаханов Б.О., Бакберген А. Роль физической культуры и спорта в развитии личности	527
Ниязов А.Т., Ермаханов Б.О., Серимбетов Ж.Ш., Курманбай Ж. Анализ исследований ученых, которые разработали версии шкалы здорового образа жизни (WHOQOL-BREF) kaz в нескольких странах мира	533
Хазраткулов А.К. Исторический анализ и современные подходы теории физического воспитания	540
Эшматов Г.Э. Психология борьбы: как ментальные стратегии помогают спортсменам добиваться успеха	547
Kadirov R.S. Acceleration of physiological processes in the human body	551

ТИЛ ҲАМ ӘДЕБИЯТ

“GÚLNÁHÁR” DÁSTANINDA TURAQLÍ SINONIMLERDÍN QOLLANÍLÍWÍ

Rametova D.Yu., Qurbanbaeva V.

Ózbekstan Respublikası Ishki isler ministrligi

Qaraqalpaq akademiyalıq liceyi

Tillerdi úyreniw kafedrası oqıtwshıları

Tayanch so'zlar: sinonimlar, leksik sinonimlar, ona so'zlar, o'zlashgan so'zlar.

Ключевые слова: синонимы, лексические синонимы, исконные слова, заимствованные слова.

Key words: synonyms, regular synonyms, leksikal synonyms, native words, borrowed words.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada qaraqalpoq tilidagi “Gulnahr” dostonida uchraydigan turg'un sinonimlarning turlari, shuningdek, doston tilida sinonimlarning qo'llanishi, ahamiyati va bog'lanishi ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье приведены виды устойчивых синонимов, которые встречаются в каракалпакском дастане “Гулнахар”, а также использование, важность и связь синонимов в языке дастана.

SUMMARY:

This article illustrates the types and usage of synonyms in the poem “Gulnakhar” and the importance and influence of these synonyms.

Tildin leksika-semantikalıq baylıgı hár qanday leksikslıq birliktin kóp mánililigi menen bir qatarda onın sinonimlik keń múmkinshiliklerinde de kórinedi.

Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerge oğada bay milliy tillerdin qatarınan orın aladı. Sinonimlik keń múmkinshiliklerden, ondağı názik máni ózgesheliklerinen orınlı paydalanıw arqalı pikirimizdi anıq, dál hám ıqshamlı etip qurıwımız múmkin.

Qaraqalpaq til biliminde sinonimlerdi arnawlı izertlegen tilshi ilimpaz

M. Qálenderov bolıp, ol bul boyınsha 1970-jılı “Qaraqalpaq tilindegi sinonimler” degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Bunnan basqa sinonimler boyınsha maǵlıwmatlardı N.A. Baskakovtin “Каракалпакский

язык”, E. Berdimuratovtiń “Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya”, “Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı” A.Bekbergenovtiń “Qaraqalpaq tiliniń stilistikası” h.t.b miynetlerinde kóriwimizge boladı.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikalıq sinonimlerin izertlegende tiykarınan hár túrli sózliklerden, sinonimlik sózliklerden, geypara eski túrkiy jazba esteliklerinen, xalıq awızeki dóretpelerinen, kórkem shıǵarmalardan keńnen paydalanıladı. Biz bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanı “Gúlnáhár” dástanında ushırasatuǵın ayırım turaqlı sinonimlerge toqtap óttik.

“Gúlnáhár” dástanı jıraw-baqсылardıń kóp atqarıp, qıssaxanlar tárepinen kóp oqılıp, qoldan-qolǵa ótip kelgen qaraqalpaq dástanlarınıń biri. “Gúlnáhár” dástanınıń tili leksika-semantikalıq jaqtan oǵada bay bolıp esaplanadı. Ásirese, onda sinonimler pikirdi bir sóz benen qaytalay bermey, onıń sinonimlik sınarların orınlı paydalanıw arqalı hár bir sózdi segiz qırlı etip kórkemlep, obrazlı, tıyanaqlı túrde jımsaw ushın qollanǵan.

Ádebiy tilimizde basqa sózler menen qatnasqa túspey-aq, jeke turǵanda ulıwma mánileri bir-birine mániles ekenligin ayırıwǵa bolatuǵın sózler turaqlı sinonimler dep ataladı.

“Gúlnáhár” dástanında turaqlı sinonimlerdiń bir sózdi qaytalay bermey hám mánilerdi kúsheytıw ushın, sonday-aq qosıq qatarlarındaǵı uyqasqa say bolıp, gáppler úylesip keliwi ushın qollanılǵanın kóremiz. Dástanda sınarları tek túpkilikli sózlerden, ayırımları túpkilikli sóz benen ózlestirilgen sózlerden hám eki sıarı da ózlestirilgen sózlerden bolǵan turaqlı sinonimlerdi ushıratıwımızǵa boladı.

Eki sıarı da túpkilikli sózlerden bolǵan turaqlı sinonimler. Bul dástanda bunday sinonimler kóplep ushırasadı. Mısalı:

Kúle **shıray**, **júz** benen...
Periden sulıw **ajarı**.. /376/
Xan aldında jalpıldap,
Bórik al dese **bas** alıp,
Gelle kesip, xan tókken. /327/

Juwırǵanda janıwar,
Jelden júyrik ushadı. /334/
Sózin aytıp bolǵansha,
Esken **samal** tıǵansha. /335/

Kóp jıl dáwrın súredi.
Azıq-túlik **mol** jıynap. /287/
Bawır degen jaman ǵoy,
Erksiz **eńirep** jiberdi. /398/
Eki ǵárip dayım dep,
Qushaqlay berip **jıladı**. /399/
Tabılmasa sol dushpan,
Zorlıǵımda qıynalıp,
Dar astında ólesiz... /298/
Úsh aǵashqa ildirip... h. t.b

Bul qatarlardaǵı **shıray-júz-ajar, gelle-bas, kóp-mol, jel-samal, eńiredi-jıladı, dar-úsh aǵash** sinonimleriniń eki sıarı da túpkilikli túrkiy tillerine

tán sinonim sózler bolıp tabıladı. Bunday mısallar dástanda kóplep tabıladı. Bul mısallardan dástanda dástan dóretiwshileriniń sózlerdiń úylesimlik hám tásirlikligin arttırıw ushın sinonim sózlerden keń qollanǵanın kóremiz.

Túpkilikli sóz benen ózlestirilgen sózlerden jasalǵan turaqlı sinonimler.

Qaysı tildiń sózlik quramın alıp qarasań da, onıń belgili bir toparı basqa tillerden awısqań sózler ekenligi kórinedi. Bir tilden ekinshi tilge sóz awısıwı, álbette, sol xalıqtıń basqa xalıqlar menen ekonomikalıq hám mádeniy qatnaslarınıń nátiyjesinde boladı. Qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlar menen usınday qatnasları tiykarında sırttan kirgen kópshilik sózler saykes mánili túpkilikli sózlerdiń sınırların payda etti. Bunday jol menen jasalǵan sinonim sózler “Gúlnáhár” dástanında kóplep ushırasadı. Dástanda bul usıl menen jasalǵan sinonimlerdiń bir sınıarı túpkilikli túrkiy sózleri bolsa, ekinshi sınırları parsı hám arab sózleri bolıp tabıladı.

1. Dástanda túpkilikli túrkiy sózleri menen parsı tilindegi sózlerdiń óz ara sinonim bolıp keliwi. Mısalı:

Atası ólgen waǵında,
Kómek bergen aǵası,
 Janına jaqın barmaydı. /311/
 Kúshim jetpey baratsa,
 Sen de **járdem** ber,- dedi... /366/
 Sen de bir pitken miyweseń,
Urıǵıń jerge shashılar... /321/
 Ómir gúlin egeyik,
 Men bir **tuxım**, sen báhár... /323/

Jawǵa qılısh sala almay,
 Elge **dushpan** keldi dep,
 Xabar bergen qaysıńız... /389/
 Kórip turıp súygenim,
 Ishe görme **uw-záhár**... /368/
Jekkeligin yadqa alıp,
 Gúlnáhár sulıw jıladı.
 Qalmyman **jalǵız** tawda dep,
 Gúlnáhárge keledi.

Bul qatarlardaǵı **kómek**, **urıǵ**, **jaw**, **uw**, **jalǵız** sózleri túrkiy tilindegi sózler bolsa, al onıń ekinshi sinonim sınırları bolǵan **járdem**, **tuxım**, **dushpan**, **záhár**, **jekke** sózleri parsısha shıǵısqa iye sózler bolıp tabıladı. Bunnan kórinip turıptı dástan dóretiwshileriniń dástandı dóretiwde tek túpkilikli sózler menen sheklenip qoymay hám ol sózlerdi qaytalay bermey parsı tilinen ózlesken sózlerden de sinonim sıpatında keńnen paydalanǵan. Bul bir tárepińen dástannıń kórkemligin arttırsa, ekinshi tárepten dóretiwshiniń sózlik qorınıń keńligin hám sózlerdi qollanıwda sheberligin bildiredi.

Túpkilikli túrkiy sózleri menen arab tilinen ózlesken sózlerden jasalǵan sinonimler. Sonday-aq dástanda shıǵısı jaǵınan arab tiline tiyisli bir qatar sózler de dástanda saykes túpkilikli sózler menen sinonim sózlerdi payda etken. Mısalı:

Oqımışlı, **bilimli**,
 Shıǵısı gedey balası...

Ólgisi kelgen eshkiler,
 Pıshaǵına sallaxtıń,

Aytqanım **shin** bolmasa,
 Kózlerimdi oy,-dedi. /381/
 Kórgenlerge **haqıyqat**,
 Kórmegenge lap dedi. /337/
Qatın menen balası,
 Tamashağa qızıǵıp,
 Bárisi kelip qaradı. /388/
 Qara dáwdıń **hayalın**,
 Azat etip zalımnan... /366/

Súykeledi degen bar.
Ájelińe asıǵıp,
 Qaydan keldiń gellegar. /360/
Azırayıl, jan alǵış,
 Janıma pánje salǵan joq. /312/
Tákappırılıq, menmenlik,
 Hár jerde qarar etedi. /352/ t.b.

Bul qatarlardaǵı **oqımışlı, shin, qatın, ólim, jan alǵış, menmenlik** sózleri túpkilikli türkiy sózleri bolsa, al onıń sinonimlik sınırları bolǵan **bilimli, haqıyqat, hayal, ájel, ázirayıl, tákappırılıq** sózleri arab tiliniń sózleri bolıp tabıladı. Bunda túpkilikli sózlerdiń arab tilinen ózlesken sózler menen de sinonimlik qatarlardı dúzip keliwi, dástannıń tiliniń kórkemliliginen hám sózlik baylıǵınıń keńliginen derek beredi. .

Eki sınıarı da ózlestirilgen sózlerden jasalǵan sinonimler. Dástanda eki sınıarı da ózlestirilgen sózlerden bolǵan sinonim sózler de ushırasadı. Mısalı:

Qulman **xanday** xanıña...
 Abıray alıp **patshadan**...
 Sol waqıtta Gúlnáhár,
 Jasıl **tuwın** jıǵadı, /389/
 Qarıw-jaraq asınıp,
Bayraǵın qolǵa aladı. /391/

Bul qatarlardaǵı **xan, tuw** sózleri qıtay tiliniń sózleri bolsa, onıń sinonimlik sınırları **patsha, bayraq** sózleri parsı sózleri bolıp tabıladı.

Sınırları arab-parsı sózlerinen boǵan sinonimler

Awqatqa jaqsı toyǵan soń,
 Qayǵısız jatıp tósekte
 Uyqıǵa ábden qanadı. /342/
 Jeyin dese **tamaq** joq,
 Isheyin dese suwı joq. /346/

Jaslıq dáwir, mal-dúnya,
Beyish penen **jánnettiń**.
 Párman berdi olarǵa,
 Jeti kúnniń ishinde...
Hámirime kón dedi. /298/

Bunda joqarıda keltirilgen mısallardaǵı **awqat, jánnet, hámir** sózleri arab sózleri bolsa, onıń sinonimlik sınırları bolǵan **tamaq, beyish, párman**, sózleri parsı sózleri bolıp tabıladı.

Eki sınıarı da arab sózlerinen bolǵan sinonimler

Ǵázep penen Gúlnáhár,
Qáhári kúshli palwandı,
 Ayaq qolın shınjırlap,

Rasındı aytpasań.
 Bawırıña tartasań,
 Kórgenlerge **haqıyqat**,

Baġanaġa bayladı. /396/

Kórmegenge lap dedi. /337/

Al, bul mısallardaġı **qáhár-ǵázip, ras-haqıyqat** sinonimleriniń eki sıńarı da arab sózlerinen bolǵan. Bul sózler qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózlerindey bolıp tilimizge tereńnen sıńisip ketken.

Juwmaqlap aytqanda, dástanda bunday sinonimlerdiń jumsalıw orınların kóplep ushıratamız. Bir sózdi qaytalay bermey sózlerdiń bunday sinonimlik variantların qollanıw, dástan tiliniń kórkemligin, tásirililigin ele de arttıradı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс, 1994.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкіс, 1974.
3. Қарақалпақ фольклоры. XVIII том. "Гүлнәхәр" дәстаны. Нөкіс, 1988.
4. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. Нөкіс, 1970
5. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. Нөкіс, 1989.
6. Пахратдинов Қ. А., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы арабша сөзлер. Нөкіс, 2015.
7. Пахратдинов Қ. А. , Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. Нөкіс, 2017.

G.DÁWLETOVA SHÍĠARMALARÍNÍN FONOSTILISTIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI

Erjanova D.

Berdaq atındağı QMU doktoranti (DSc)

Kuanishbaeva N.

Berdaq atındağı QMU magistranti

Tayanch so'zlar: fonetika, fonostilistika, alliteraciya, assonans, tovush yozuv (звукозапись) denotativ ma'ni, konnatativ ma'no.

Ключевые слова: фонетика, фоностилистика, аллитерация, ассонанс, звукозапись, денотативное значение, коннотативное значение.

Key words: phonetics, phonostylistics, alliteration, assonance, sound recording, denotative meaning, connotative meaning.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada turkologiyaning dolzarb mavzularidan biri, xususan, hozirgi qoraqalpoq tilshunosligidagi uslubiy muammolar muhokama qilinadi. Ayniqsa, bu yo'nalishda chuqur va har tomonlama tadqiqot olib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada qoraqalpoq adabiyotining yetuk vakili, shoir G. Davletova ijodida uchraydigan fonetik birliklarning uslubiy jihatdan tahlili amalga oshirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается одна из актуальных тем тюркологии, в частности, стилистические проблемы современного каракалпакского языкознания. Особенно важно проводить глубокие и всесторонние исследования в этом направлении. В статье проведён стилистический анализ фонетических единиц, встречающихся в творчестве выдающегося представителя каракалпакской литературы, поэта Г. Давлетовой.

SUMMARY:

This article discusses one of the relevant topics in Turkology, specifically the stylistic issues of modern Karakalpak linguistics. It is particularly important to conduct in-depth and comprehensive research in this area. The article presents a stylistic analysis of phonetic units found in the works of a prominent representative of Karakalpak literature, poet G. Davletova.

Sózdegi máni til sesleri járdeminde júzege shıǵadı, tınlawshı da mánini sesler járdeminde qabıl etedi. Sonıń ushın sózdegi qandayda bir sestıń aytılwıdǵı ózgeriwı, yaǵnıy sozıńqı aytılwı, almasırılıwı, túsip qalıwı, álbette, mánige tásir etedi. Bunday jaǵdayda sózdiń denotativ mánisi emes, konnotativ mánisi ózgeredi. Konnotativ máni, ásirese, sóz qurılısındaǵı ayırım dawıslı hám dawıssız

fonemalardı sozıp yáki orın almasırap aytılwında ayqın kózge taslanadı.[6;171] Shayıra G.Dáwletova shıǵarmaları tilindegi seslerdiń sozıńqı aytılwı arqalı konnotativ mániler ańlatılǵanlıǵın tómendegi misalar arqalı kóriwimizge boladı:

Hámme kózler “*kó-ó-p* keme”ge tigildi,
Qıymashlıqtan tula boyı úgildi,
–*Dári-gúl-i-im*, Závrem, saǵan amanat!
Tapsırdıń zinharlap ómir gúlinı.

(“Qálbimdegi estelik” poeması) [3;58]

Keltirilgen misaldaǵı *kó-ó-p* sózindegi [ó] fonemasınıń arttılwı kóp sóziniń mánisin ele de asırıp súwretlewde, *Dári-gúl-i-im* sózindegi tartım qosımtasındaǵı [i] fonemasınıń sozıńqı aytılwı lirikalıq qaharmannıń qıynalıw sezimlerin súwretlep beriwde jumсалған. Bul bolsa óz nábwetinde oqıwshıǵa da tásir etip kórkem shıǵarmanıń mazmunın ashıwǵa xızmet etken.

Qarańǵıdan dawısımdı tanı-ǵa-n,
Qayt izińe, *Biybija-a-an-ım*, *quwa-a-tım*.

(“Qálbimdegi estelik” poeması) [3;59]

Bir fonemaniń birneshe ret qaytalanıwı shıǵarmada kórkem obrazdıń xarakterin, onıń ishki sezimlerin yaǵnıy qıynalıp atırǵan obrazdı ashıp beriwde utımlı jumсалғанın misaldaǵı dıqqat etilgen sózler arqalı biliwimizge boladı.

Jaǵıs uw-shuw, shańǵıt, ala-burqanlı,
Ayralıqta júrek janar gúlخانlı,
Arıslanla-a-r, elge aman qaytıńlar!

(“Qálbimdegi estelik” poeması) [3;59]

Qaratpa aǵza xızmetinde kelgen arıslanla-a-r sóziniń kóplik jalǵawındaǵı [a] fonemasınıń arttırılıp beriliwi olardıń kóp ekenligin, kórsetiw menen birge elge aman qaytıwın tilep atırǵan lirikalıq qaharmannıń ishki sezimlerin ótkirlestirip súwretlewge xızmet etken.

Bárshe jandı men ózimdey kórippen,
Aytshı, *apa...a* men kimlerge júgindim. (“Alp ana”) [5;92]
Ba-ya-a-ǵ-ı baǵların... esine salıp,
Sál umıtsa sızlawıqtay sızlarman. (“Biykeshimniń aytqanı”)[3;17]

Tildegi kórkem-obrazlılıqtı kúsheytiwde qollanılatuǵın hár túrli fonostilistikalıq usıllar bar bolıp, seslerdi sozıńqı aytılwı arqalı jazılıwı súwretlenip atırǵan waqıya-qubılıslar oqıwshı kóz aldına janlı etip súwretlep beriledi. Joqarıdaǵı misallada *apa...a*, *ba-ya-a-ǵ-ı* sózleri qalay aytılsa solay jazılǵan. Shayıra bunday sózdi sozıńqı aytılwı boyınsha jazıw arqalı shıǵarmanıń oqıwshıǵa ózgeshe tásir etiwine erisken. Joqarıdaǵı misallar arqalı kórinip turǵanıday [a] fonemasınıń sozıńqı aytılwı basqa dawıslı fonemalarǵa qaraǵanda jiyi ushırasadı.

Shayıra shıǵarmaları tilinde tek ǵana dawıslı fonemalar emes, dawıssız fonemalardıń da sozıńqı aytılwı gezlesedi:

Hayran-n qala beremen,

Oylarǵa shúmip qarasam. (“Inim Turganbayǵa”) [2;150]

Keltirilgen mısaldan kórinip turganday, tańlanıw, hayran qalıw sıyaqlı konnatativ mánilerdi beriwdе dawıssız [n] fonemasınıń sheberlik penen arttırılıp qollanıwı shayıranıń sóz tańlaw sheberligin kórsetedi.

G.Dáwletova shıǵarmaları, sonday-aq shayırlarımız tárepinen ana tilimizde jazılǵan hárqanday lirikalıq dóretpelerde tilimizdegi fonemalar hár qıylı stillik xızmetlerde kelgenligin kóriwimizge boladı. Buǵan alliteraciya hám assonans qubılısların mısal etip qarawımızǵa boladı. Bul qubılıslar G.Dáwletova lirikalarında kórkemlikti jaratıwda sheberlik penen qollanılǵan.

Qatar kelgen sózlerdiń basında birdey yamasa uqsas seslerdi kórkemlik, stillik maqsette tákirarlap qollanıw usılı *assonans* dep júritiledi. [5;20] Assonaslar shayıra G.Dáwletova shıǵarmaları tilinde azlı-kem qollanılǵanlıǵın tómendegi mısallar arqalı ańlawımızǵa boladı.

...Appaq sút misli ol zaya,

Ar kibi ardaqlap bilgenlerimdi,

Aytpawım haslında gúnadur, Watan.

(“Watan ıshqı”) [2;26]

Alliteraciya – (latinsha – al–ald(ı), litera – hárıp) degende qatarlar, ondaǵı sózlerdiń basında birdey dawıssız seslerdiń tákirar qollanılwı. [5;17] G.Dáwletova shıǵarmaları tilinde alliteraciya qubılısın tómendegi mısallarda kórsek boladı:

Qumar ana bolıp shıqsam tóbeńe,

"Qulınım" der bolsam saza kele me?

Qarakeń erkinliktiń erke balası...

(“Qara taw”) [2;7]

Bul qosıq qatarlarınıń hár biri [q] fonemasınan baslanǵan, bunday tákirarlaw qosıq qatarlarınıń oqıwshıǵa tásirli etip jetkeriwde ayrıqsha xızmet atqarıp kelgen.

G.Dáwletovanıń qálemine tiyisli lirikalıq shıǵarmalarda dawıssız fonemalardıń ishinde stillik maqsette, ásirese, [j] fonemasınıń jiyi qollanılǵanlıǵın tómendegi mısallar arqalı ańlawımızǵa boladı.

Júzińdi samalı qaqsı júzińdi,

Jan ishre bizlerge janińdı úzdiń,

Jeńgemnen qızǵanıp júrdik-aw bizler... (“Ájaǵa”) [2;14]

...Jalınladı janım sol bir máwritten,

Janǵan jerge jamaw bolar bózim joq,

Jáne báhár keldi, biraq óziń joq.

(“Jáne báhár keldi”) [2;23]

Bul dúnyada qońsın jaman bolmasın,
Janın jawrap, salın suwda qalmasın,
Jaman shıqsa, ot ishinde paxtasań,
Jaratqanıń dozaǵınan saqlasın.

(“Tórtlikler”) [2;36]

Bul keltirilgen misallarda qosıq qatarlarındaǵı birinshi sózlerdiń tek dáslepki fonemalardıń ǵana emes, ekinshi sózdegi dáslepki fonemalarınıń da birdey bolıp qollanǵanlıǵın bayqawımızǵa boladı.

Sınamaqqa keldi me ya Gúlashti,
Suw almaǵa kelsem zorǵa qısınıp,
“– Saǵan neshe boldı”, bir awız ashtı...

(“Balalıqtı saǵınıp”) [2;64]

Bul keltirilgen misaldaǵı qosıq qatarlarınıń dáslepki qatarında [s] fonemasınıń qaytalanıp keliwi arqalı oǵan stillik máni júklengen. Oqıwshıda kórkem shıǵarmanı oqıw barısında unamlı sezimler beriwde bunday seslik qaytalawlardıń orınlı jumsalıwı shayıranıń dóretiwshilik sheberligin kórsetedi.

...Dáste-dáste dástanları dóregen,
Edige biy eniregen, qara úy.

(“Qara úy”) [2;92]

Alliteraciya qubılısı degende tek ǵana qosıq qatarlarındaǵı dáslepki sózlerdiń birdey dawıssız fonemadan baslanıwın túsinbewimiz kerek. Joqarıda keltirilgen misallardaǵı sıyaqlı bir qatardaǵı sózlerdiń de birdey dawıssız fonemadan baslanıwın usı qubılısqa tán ekenligin esten shıǵamawımız kerek. Bunda: Dáste-dáste dástanları dóregen degen bir qatarda [d] dawıssız fonemasınıń tákirarlanıp keliwi arqalı qosıqtıń oqıwshıda unamlı tásirler oyatıp kelgen.

Biz bilmedik, túsinbey me tilimizge?
“Bilamaq” - dep ún qospaydı únimizge,
Balıq suwǵa kirgendey júǵırlasar...

(“Aybúyir házilleri”) [2; 108]

Juwmaqlap aytqanda, G.Dáwletova shıǵarmaları tilinde fonetikalıq qubılıslardıń stillik xızmet atqarıwı, yaǵnıy fonostilistikalıq qubılıslar kórkemlilikke támiyinlewde úlken xızmet atqaradı. Joqarıda olardıń birazlarına tallaw jasawǵa háreket ettik.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Дәулетова Г. «Гүзгі толғаныслар». – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2012.
3. Дәулетова Г. «Қалбимдегі естелик». – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2017.
4. Дәулетова Г. «Гүлистан». – Ташкент: «Yangi Nashr Nashriyoti», 2020.
5. Юсупова Б. Фоностилистика. (Ш.Сейитовтың Халқабад романы тили фразеологиясының фоностилистикалық анализи) Монография. – Ташкент: «Tafakkur avlodı». 2021.
6. Kabuljonova G.K., Xoliqova U.N., “She’riy matnda unli tovushlar orqali uslubiy ma’noning ifodalanishi”. Research Focus. 2022-jılı 3-sani. 171-b.

TALABALARNI MUHANDISLIKKA DOIR ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATGA TAYYORLASHDA XORIJIY TILNI (INGLIZ TILI) BILISH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Abdullayeva O.

Jizzax politexnika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: formal, informalpedagogik, sintetik, refleksiv, kompetensiya, modernizatsiya, kompetentli, elektron, virtual, simulyator, element.

Ключевые слова: формальный, неформальнопедический, синтетический, рефлексивный, компетентность, модернизация, компетентный, электронный, виртуальный, тренажер, элемент.

Key words: formal, informal-pedagogical, synthetic, reflexive, competence, modernization, competent, electronic, virtual, simulator, element.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu ilmiy maqolada bo'lajak mytaxassisga egallagan lavozimi tomonidan ynga qo'yilayotgan talablarga mosligi bilan birga pag'batlantiruvchi va zamonaviy mehnat bozorining talablariga mos keluvchi shaxsiy hamda kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirish va xorijiy tilni bilish zaruriyatini nazarda tutadi. Undan tashqari xorijiy tilni bilish va o'quv kursini tashkil etishning metodikasining ishlab chiqilgan metodik modelining nazorat komponentiga aniq misollar orqali tushuntirib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной научной статье рассматривается необходимость развития у будущих митакасси личностных и профессиональных навыков и знания иностранного языка, мотивирующих и соответствующих требованиям современного рынка труда, а также требованиям занимаемой должности. Кроме того, на конкретных примерах поясняется контрольная составляющая разработанной методической модели владения иностранным языком и методика организации учебного курса.

SUMMARY:

This research article examines the need to develop personal and professional skills and foreign language knowledge in future mitakassi that are motivating and meet the requirements of the modern labor market, as well as the requirements of the position held. In addition, the control component of the developed methodological model of foreign language proficiency and the methodology for organizing the training course are explained using specific examples.

Hozirgi vaqtda o'quv-tadqiqot faoliyatining turli xil yondashuvlari shakllangan bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: qidiruv-tadqiqot faoliyati, fanlararo tadqiqotlar,

loyihaviy ishlar, texnikaviy tadqiqotlar, ijodiy faoliyat, mustaqil ish va boshqalar. Ushbu faoliyatlar formal, noformal va informal ta'lim doirasida amalga oshiriladi.

Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun o'quv rejasida tanlov kurslari, turli ixtisoslik variantlarinazarda tutilgan bo'lib, ular kasbiy va kommunikativ kompetensiya darajasini oshirishga qaratilgan.

Mazkur maqsadga erishishda fakultetda maxsus va gumanitar fanlarning integratsiyasi, shuningdek, xorijiy til, o'quv materiali va gumanitar fanlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirning rolini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega.

Afsuski, xorijiy til darslarida o'rganilgan materiallarning barchasi hayotiy amaliyotda yoki o'quv-tadqiqot faoliyatida qo'llanilmaydi. Bizning fikrimizcha, informal ta'lim formal ta'limni to'ldiruvchi sifatida xizmat qilishi, talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarning mustahkamlanishi va qo'llanilishiga yordam berishi, shuningdek, ularning umumiy dunyoqarashini kengaytirishi mumkin.

Informal ta'lim – bu ta'lim tizimi doirasidan tashqarida, ya'ni ijtimoiy institut sifatidagi ta'limdan mustaqil ravishda amalga oshadigan yangi bilim va ko'nikmalarni egallash jarayonidir. Bu jarayon kundalik hayot faoliyati davomida, muloqot qilish, o'qish, madaniyat muassasalariga tashrif buyurish, shaxsiy tajriba va boshqalarning tajribasi orqali ro'y beradi. Informal ta'lim pedagogik shaklning atributlariga ega emas.

Xorijiy til bo'yicha informal ta'limmuhandislik yo'nalishdagi talabalarga o'rganilayotgan xalqning adabiyoti, tarixi va madaniyati bilan chuqurroq tanishish imkonini beradi. Xorijiy tilni o'rganishning mehnat talab qiluvchi jarayonini qiziqarli va quvnoq qiladi, talabalar dunyoqarashi va filologik ko'nikmalarini kengaytiradi, shuningdek, bo'lajak muhandisning ikki tilli va ikki madaniyatli rivojlanishiga yordam beradi.

Informal ta'lim talabalarning xorijiy til bo'yicha qiziqishlarini rivojlantiradi, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtiradi hamda ularning bo'sh vaqtini umumiy, axloqiy va estetik rivojlanish maqsadida tashkil etadi.

Formal, noformal va informal ta'limning maqsad va vazifalari o'xshash bo'lsa-da, mazmuni, tashkil etilishi va o'tkazilish shakllarida sezilarli farqlar mavjud:

1. Ixtiyoriy ishtirok: Formal ta'limdan farqli o'laroq, noformal va informal ta'limda talabalar ishtiroki ixtiyoriy hisoblanadi. Talabalar o'z qiziqishlari, yangi bilim olish istaklari yoki xorijiy tilni qo'shimcha ravishda o'rganish ehtiyojlariga qarab tanlov qilishadi (masalan, olimpiadalarda, ilmiy-amaliy konferensiyalarda yoki «English Village» til dasturida ishtirok etish).

2. Mashg'ulotlarning darsdan tashqari tavsifi: Noformal va informal ta'lim darsdan tashqari faoliyat bo'lib, qat'iy vaqt, joy yoki shakl bo'yicha cheklavlarga ega emas (masalan, mashg'ulotlar Qora dengiz bo'yidagi lingvistik lagerda o'tkazilishi mumkin). Shuningdek, bilim va ko'nikmalar ballar yoki baholar bilan qat'iy nazorat qilinmaydi.

Uchinchidan, formal ta'limdan farqli o'laroq, noformal va informal ta'lim jarayonida o'qituvchining yordami yetakchi rol o'ynamaydi. Aksincha, talabalar topshiriqlarni bajarish va o'z manfaatlari va qiziqishlariga mos tadbirlarni tashkil etishda ko'proq mustaqillik, ijodkorlik va tashabbuskorlikni namoyon etadilar.

Noformal va informal ta'limni tashkil qilishda asosiy tamoyil, talabalar qiziqishini o'z vaqtida aniqlash, ularni darsdan tashqari vaqtda qiziqarli faoliyatga jalb qilish orqali ularda ushbu faoliyatga nisbatan qiziqish uyg'otishni talab etadi.

Formal ta'lim, asosan, auditoriya mashg'ulotlariga asoslangan bo'lsa, xorijiy til bo'yicha noformal va informal ta'lim, xorijiy til mashg'ulotlarida shakllantirilgan ko'nikmalar va malakalarga tayanadi. Shuning uchun, talabalar bu ko'nikma va malakalarni iloji boricha to'liqroq qo'llashi, ularni noformal va informal ta'lim sharoitlari va xususiyatlariga muvofiq takomillashtirishi muhimdir. Bu talabalar o'quv-tadqiqot faoliyatiga umumiy ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xorijiy til bo'yicha noformal va informal ta'limni faollashtirish masalasi o'quv-tarbiyaviy va o'quv-tadqiqot jarayoniga qo'yiladigan talablar bilan bog'liq. Ushbu ta'lim shakli o'qituvchiga xorijiy til bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish uchun qo'shimcha vaqt zaxirasini taqdim etadi. Shuningdek, noformal va informal ta'lim, formal ta'lim bilan bir qatorda, ta'lim va tarbiya vazifalarini hal qilishga yordam beradi. Bu yo'nalishda samaradorlikni oshirishning usullarini izlash o'quv-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish masalalarida dolzarb va istiqbolli hisoblanadi.

Faol shaxsni shakllantirish – mustaqil ravishda o'zining o'quv-bilim, o'quv-tadqiqot va kasbiy faoliyatini qurish va tuzatish qobiliyatiga ega shaxsni tarbiyalash – formal, noformal va informal ta'lim o'rtasidagi muvozanatni so'nggi ikki shakl foydasiga o'rnatishni talab qiladi. Bunga quyidagilar kiradi:

1. O'quv jarayonini tashkil etish, o'qitish usullari va vositalarini tanlash.
2. Majburiy va tanlov kurslari o'rtasidagi muvozanatni aniqlash.
3. Ta'limning individuallashtirilgan shakllarini joriy etish.
4. Bilim va ko'nikmalarni nazorat qilishning individuallashtirilgan shakllarini qo'llash.
5. Dasturli o'qitish tizimlarini joriy etish.
6. Ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish: bunda talabalar belgilangan vazifalarni hal qilish uchun adabiyotlarni o'rganishga ehtiyoj sezadi.

7. Avtomatlashtirilgan o'qitish tizimlarini qo'llash.

Talabalarning xorijiy tilni o'rganishda mustaqil o'quv-tadqiqot ishlarini tashkil etishda texnik vositalar, kompyuter texnologiyalari, videoteknika va televideniyeining kompleks qo'llanilishi alohida ahamiyatga ega. Ushbu vositalar ilmiy-uslubiy yo'nalishga ega bo'lib, oliy ta'lim kursi doirasida ta'lim vazifalarini hal qilishga xizmat qiladi.

Talabalar mustaqilligining oshishi o'qituvchining funksiyalarini texnik vositalar va kompyuterlar yordamida qisman taqlid qilish imkoniyatini yaratadi. Xorijiy tillar kafedrasida o'quv-tadqiqot va ilmiy-tadqiqot faoliyati faqat yiliga bir necha marta o'tkaziladigan tadbir sifatida qaralmaydi. Tadqiqot ishlarining elementlari butun o'quv jarayonini qamrab oladi. Talabalar annotatsiya yozish, referat tayyorlash, referati va jurnallar bilan ishlashning asoslarini o'rganishadi. Darslarda ilmiy-texnik adabiyotlarning turli janrlari bilan birinchi marta tanishadilar. Ushbu faoliyat ularning mustaqil tadqiqot ishlari uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarning poydevorini yaratadi.

Xorijiy tilni o'qitish jarayonida o'qituvchilar va talabalar o'z tajribalarini doimiy takomillashtirib borishadi. Eng muhimi, talabalarni xorijiy tilda ta'lim olishga va uni kelajakdagi muhandislik faoliyati uchun muhim vosita sifatida ko'rishga undashdir.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, xorijiy tilni bilish kompetentligini rivojlantirish kontekstli ta'limni amalga oshirish orqali samaraliroq bo'ladi. Ushbu qonuniyatning mohiyati shundaki, o'qituvchi va talabaning asosiy faoliyat birligi ma'lumotning bir qismini emas, balki o'rgatuvchi vaziyatni (kommunikativ vazifani) tashkil etadi. Bunday vazifaning yechimi real hayotdan olingan fragmentlarni modellashtiradi va talabaning ta'lim faoliyati real ko'rinishga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алексеева Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента / Л. Н. Алексеева // Учитель. – 2019. – № 3. – С. 78.
2. Бонк Н.А. Английский шаг за шагом: в 2 т. / Н.А. Бонк, И.И.Левина, И.А. Бонк. – М: Росмен-Издат, 2002. – 523 с.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам / Н.Д. Гальскова. – М.: АРКТИ, 2019. – 192 с.
4. Рахимов, А. Б. "Методы повышения речевой компетентности студентов при преподавании иностранных языков в технических вузах." Science and Education 5.3 (2024): 526-530.
5. Rahimov A.B. Scientific project for humanities students// ISSN:2689-100X. The American Journal of Social Science and Education Innovations. – America, 2021. № 3(04). –P. 350-356.
6. Раҳимов А.Б. Бўлажак муҳандисларнинг тил билиш компетенциясини ривожлантиришда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш// ISSN: 2181-7138. Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириш» илимий-методикалык журналына жазылың.-Нукус, 2021.-Б. 47-49.

FONETIKANI O'RGANISHDA INNOVATSION USULLARNING ROLI. NUTQNI ANIQ VA RAVON SHAKLLANISH METODIKASI

Tursunova K.U.

Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: usul, savodxonlik, mativatsiya, omil, ko'nikma, muloqot, qobiliyat.

Ключевые слова: метод, грамотность, мотивация, фактор, навык, общение, способность.

Key words: method, literacy, motivation, factor, skill, communication, ability.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada fonetikani o'rganishda innovatsion usullarning roli, nutqni aniq va ravon shakllanish metodikasi, aniq talaffuz va o'ziga ishonch, fonematik tuyg'u va tovushlar farqlash qobiliyat, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, nutq terapiyasida fonetikaning qo'llanilishi yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается роль инновационных методов в изучении фонетики, методики формирования четкой и беглой речи, точного произношения и уверенности в себе, фонематического чувства и умения различать звуки, развития устной и письменной речи, использования освещены вопросы фонетики в логопедии.

SUMMARY:

In this article, the role of innovative methods in the study of phonetics, the methodology of clear and fluent speech formation, accurate pronunciation and self-confidence, phonemic feeling and the ability to distinguish sounds, the development of oral and written speech, the use of phonetics in speech therapy are highlighted.

Fonetikani o'rganish – bu tilning tovush tizimi va talaffuz qoidalarini tahlil qilish orqali talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonidir. Ayniqsa, talabalar uchun bu jarayon muhim bo'lib, u nafaqat o'quv materiallarini o'zlashtirishda, balki muloqot samaradorligini oshirishda ham katta ahamiyatga ega. Fonetikaning o'quvchilar nutq rivojiga ta'siri bir necha yo'nalishda namoyon bo'ladi: talaffuzning aniqligi, o'qish va yozish qobiliyatining mustahkamlanishi, muloqot madaniyati va ta'lim sifatining oshishi. Fonetika orqali talaffuz qoidalarini o'rganish talabalar nutqining ravonligini ta'minlaydi. O'quvchilar har bir tovushni to'g'ri talaffuz qilishni o'zlashtirganda, ular o'z fikrlarini aniq ifoda qila olishadi. Bu esa ularning muloqotda samarali ishtirok etishini

osonlashtiradi. Tovushlarni aniq talaffuz qilish orqali ular fikrlarini boshqalarga to'g'ri yetkazishga va o'zlariga nisbatan ishonch hosil qilishadi. Nutq madaniyatini shakllantirish. Nutq madaniyati talaffuzga asoslanadi. To'g'ri talaffuz qoidalarini bilish va qo'llash talabalarni muloqotda qoidalar va til madaniyatiga rioya qilishga o'rgatadi. Bu, ayniqsa, o'z fikrlarini ma'lum bir madaniy kontekstda yetkazishda muhimdir. Fonetika talabalarga o'z fikrlarini nafaqat to'g'ri, balki madaniyatli shaklda ham ifoda qilishda yordam beradi. O'qish va yozish qobiliyatining rivojlanishi Fonetik qoidalarini o'rganish o'qish va yozish qobiliyatini mustahkamlaydi. Talaffuz va fonematik tuyg'ular o'rtasidagi bog'liqlik tufayli talabalar tovushlarni to'g'ri ajratish, o'qish va yozishda o'rinli qo'llashni o'rganishadi. Bu esa savodxonlik va tilni to'g'ri qo'llashni ta'minlaydi. Masalan, noto'g'ri talaffuz ayrim so'zlarni noto'g'ri tushunishga olib kelishi mumkin, shuning uchun talaffuzni o'rganish o'quv jarayonida katta foyda keltiradi. Ta'lim sifatining oshishi va boshqa tillarni o'rganish Fonetik qoidalar talabalar o'z ona tilini va boshqa tillarni o'rganishda qo'llash uchun ham asoslidir. Fonetikani o'rganish, tilning talaffuz xususiyatlarini chuqurroq tushunishga yordam berib, boshqa tillardagi tovushlarni o'zlashtirishni ham osonlashtiradi. Bu esa chet tilini o'rganishda muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini oshiradi.[8] Fonetikani o'rganishda innovatsion usullarning roli Fonetikani o'rgatishda innovatsion va interaktiv usullardan foydalanish o'quvchilar diqqatini jalb qilish va qiziqishlarini oshirishda samarali hisoblanadi. Masalan, audio va video materiallardan foydalanish, talaffuzni rivojlantiruvchi o'yinlar yoki mashqlar talabalarni faol ishtirokchi qiladi va o'quv jarayoniga motivatsiyasini oshiradi. Bu esa fonetika mashg'ulotlarini yanada samarali qiladi. Fonetika talabalar nutqining rivojlanishida asosiy omillardan biridir.[5]U aniq talaffuz ko'nikmalarini, nutq madaniyatini, o'qish va yozish savodxonligini oshirishda, hamda muloqot qobiliyatini takomillashtirishda katta ahamiyatga ega. Shu sababli, fonetika mashg'ulotlari va innovatsion usullar orqali talabalarni nutqini rivojlantirish, ularga nafaqat o'z fikrlarini aniq va tushunarli ifoda qilishda, balki ilmiy va ijodiy ishlarda ham muvaffaqiyatga erishishda katta yordam beradi. Til o'rganish va muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishda fonetika o'ziga xos o'rin tutadi. Fonetika, ya'ni tovushlarning talaffuzi va ularning o'zaro bog'liqligini o'rganish, talabalarni nutq madaniyatini o'zlashtirish, aniq va to'g'ri talaffuzni shakllantirishda qo'llanadi. Talabalar uchun fonetikaning o'rganilishi og'zaki muloqotni rivojlantirishga va yozma ishlar sifatini oshirishga ham ta'sir etadi. Aniq talaffuz va o'ziga ishonch. Fonetika mashg'ulotlari talabalarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatadi, bu esa ularning og'zaki nutqini aniq va ravon qiladi.

[4]То'g'ri talaffuz so'zlarning ma'nosini o'zgartirmasdan ifoda etishni ta'minlaydi, shuning uchun fonetikasi yaxshi o'zlashtirgan talabalar muloqotda o'zlarini aniq ifoda qila olishadi. Bunday o'quvchilar ma'ruzalar yoki taqdimotlarda o'ziga ishonchli ko'rinadi, ularning nutqi ravon bo'lib, boshqalarga ta'sir ko'rsatadi. Fonematik tuyg'u va tovushlar farqlash qobiliyati. Fonetika o'quvchilarga turli fonemalarni, ya'ni tilning asosiy tovushlarini farqlash va ularni to'g'ri qo'llash imkonini beradi. Masalan, "sh" va "s", yoki "t" va "d" kabi o'xshash tovushlarni to'g'ri ajratish va talaffuz qilish ko'nikmasini shakllantirish talabani nutq madaniyatini mustahkamlaydi. Fonematik tuyg'u rivojlangan talaba o'z nutqida kerakli tovushlarni tanlash va talaffuz qilishga muvaffaq bo'ladi, bu esa til madaniyatini saqlashda muhim ahamiyatga ega. Og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish. Fonetikasi chuqur o'rganish talabalarini o'z tilida ravon va aniq gapirishga undaydi, bu esa og'zaki va yozma nutqning sifatini oshiradi. Og'zaki nutqda so'zlarning talaffuzi, ritm va intonatsiya muhim bo'lsa, yozma nutqda esa tovushlar grafemalarga – harflarga mos tushishi zarur. Fonetika va yozma savodxonlik o'rtasidagi bog'liqlik tufayli talabalar yozuvda tovushlarni to'g'ri aks ettira olishadi. Natijada ular grammatik xatolardan saqlanadi, so'zlarni to'g'ri ajratadi va fikrlarini ifoda qilishda aniq ko'rsatmalar bilan yozadi.[1]Chet tilini o'rganishda fonetikaning roli Chet tilini o'rganishda fonetika talabaga boshqa tilning tovushlarini tezroq o'zlashtirishga yordam beradi. Masalan, ingliz yoki fransuz tilidagi tovush tizimi va talaffuz qoidalarini o'rganish o'z ona tilining fonetik bilimlariga asoslanadi. Ona tilida to'g'ri talaffuzni o'zlashtirgan talaba boshqa tillarning talaffuz tizimlarini tezroq o'zlashtira oladi, bunda u tovushlarning farqlanishiga alohida e'tibor qaratadi. Chet tilidagi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish esa talaba tilni amaliyotda qo'llashda muvaffaqiyatga erishishiga olib keladi. Nutq terapiyasida fonetikaning qo'llanilishi Agar talabani nutqida talaffuz bilan bog'liq muammolar yoki tovushlarni to'g'ri ayta olmaslik muammosi mavjud bo'lsa, fonetika mashg'ulotlari orqali bu muammolarni yechish mumkin. Nutq terapiyasida talabalar uchun maxsus fonetik mashqlar va metodlar ishlab chiqiladi. Bu mashqlar orqali o'quvchilar tovushlarni qayta talaffuz qilish, ularning tovushlash tartibini o'rganish va talaffuzdagi muammolarni bartaraf qilishni o'zlashtiradilar. Fonetika mashg'ulotlarida innovatsion usullar qo'llanilishi.[2]Bugungi kunda fonetika mashg'ulotlarida audio va video texnologiyalardan foydalanish talabalar diqqatini jalb qilish va ularda qiziqishni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish uchun maxsus ilovalar yoki ovoz yozish uskunalari yordamida o'quvchilar o'zlarini tinglash, tovushlarni tahlil qilish va notog'ri talaffuzlarni to'g'rilash

imkoniga ega bo'lishadi. Innovatsion usullar bilan o'quv jarayoni interaktiv va qiziqarli bo'lib, talabalar o'z nutq qobiliyatlarini yanada tezroq va samarali rivojlantirishadi. Fonetika talabalarning nutq rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular nutqining aniq va ravon bo'lishini, nutq madaniyatini shakllantirishini ta'minlaydi. Fonetika mashg'ulotlari o'z ona tilida savodxonlikni oshirish, chet tilini samarali o'rganish, muloqotda ravonlik va madaniyatni saqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, fonetika talabalarga fikrlarini nafaqat to'g'ri, balki madaniyatli va mantiqan aniq shaklda ifoda qilish imkoniyatini beradi. Talabalar uchun fonetikani chuqur o'rganish ularga har tomonlama rivojlanish, nutq qobiliyatlarini rivojlantirish va ta'lim sifatini oshirish imkonini yaratadi. Til va nutq qobiliyatining rivojlanishi murakkab jarayon bo'lib, unda fonetika katta ahamiyatga ega. Fonetikani o'rganish talabalarni nafaqat to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatadi, balki ular nutqning aniqligini, muloqot madaniyatini, savodxonlik va nutq madaniyatini ham rivojlantiradi. Talaba fonetik qoidalarini chuqur o'rganish orqali o'z nutqini boyitadi va og'zaki hamda yozma muloqotda muvaffaqiyatga erishadi. Talaffuz va nutqning aniqligini oshirish Fonetika talabaga har bir tovushning to'g'ri talaffuz qilish yo'llarini o'rgatadi. Bu orqali o'quvchilar so'zlarni ravon talaffuz qilishni o'zlashtiradi, bu esa ularning o'ziga ishonchini oshiradi. Darslarda fonetik qoidalarini chuqur o'rgangan talaba har bir so'zni aniq va to'g'ri talaffuz qiladi, natijada nutqi aniq va tushunarli bo'lib, u boshqalar uchun ham oson anglanadi. Masalan, "qarash" va "qaror" kabi so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgangan o'quvchi so'zlarning ma'no jihatdan farqliligini tushunib, ularni noto'g'ri talaffuz qilishdan saqlanadi. Nutq madaniyatini shakllantirish va muloqot qobiliyatini rivojlantirish Fonetika talabalarni nutq madaniyatini shakllantirishga yordam beradi. Fonetika mashg'ulotlarida talaffuz va intonatsiyani o'rganish orqali talabalar o'z fikrlarini nafaqat to'g'ri, balki madaniyatli shaklda ham ifoda qilishga odatlanadi. Bu esa ularning kommunikatsion qobiliyatlarini kuchaytiradi. Intonatsiya, ovoz balandligi, pauzalar kabi nutqiy elementlarni o'rganish talabalarni nutq madaniyatini boyitadi va ularni ijtimoiy muloqotga moslashuvchan qiladi. Matn o'qish va tushunishni kuchaytirish [3] Fonetika orqali har bir tovush va so'zning talaffuzini to'g'ri o'zlashtirish talabalarni matn o'qishda ham aniqroq va tezroq qilishga olib keladi. O'qish jarayonida talabalar har bir so'zning tovush tuzilmasiga e'tibor qaratgan holda matnning ma'nosini chuqurroq anglashga qodir bo'ladilar. Matn o'qish paytida to'g'ri talaffuz qoidalariga rioya qilish talaba uchun nafaqat nutq tushunarligini oshiradi, balki uning kitobxonlik savodini ham kuchaytiradi. Yozuv qobiliyatini rivojlantirish va savodxonlikni oshirish

Fonetikani o'rganish yozuv qobiliyatiga ham ta'sir qiladi. O'quvchilar fonetik qoidalarini bilgan holda har bir tovushni grafik belgi (grafema) orqali aniq ifoda etishni o'rganishadi. Bu esa ularning yozuvdagi xatolarini kamaytiradi va yozuv aniq bo'lishiga yordam beradi. Savodxonlik darajasi oshgan o'quvchi o'z fikrini aniq va ravon ifoda etishda muvaffaqiyatga erishadi. Talaffuz va grafik belgilarni to'g'ri moslashtirish ko'nikmasi savodli yozuvning asosi bo'ladi va bunda fonetika asosiy o'rin tutadi. Notiqlik qobiliyatini shakllantirish. [6]Fonetika bilimlari orqali o'quvchilar nafaqat to'g'ri talaffuz, balki yaxshi notiqlik qobiliyatlarini ham shakllantirishadi. Notiqlik qobiliyati – bu nutq madaniyati, intonatsiya, to'g'ri pauzalar, ovoz balandligi va mavzuga mos ohangni tanlashdir. Notiqlik san'ati talabaga o'z fikrlarini boshqalarga aniq va tushunarli shaklda etkazish imkoniyatini beradi. Fonetikani chuqur o'rgangan o'quvchilar nutqda yuqori intonatsiya va pauza kiritish orqali tinglovchilarga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'ladilar, bu esa ularni professional notiqlikka yaqinlashtiradi. Nutq terapiyasi va talaffuz muammolarini bartaraf etish Nutq terapiyasida fonetika muhim ahamiyatga ega, ayniqsa talabalar orasida nutqiy nuqsonlar yoki talaffuz bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lsa. Fonetika asosidagi mashg'ulotlar orqali o'quvchilar tovushlarni qayta o'rganish va talaffuzdagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Misol uchun, logopedlar tomonidan o'quvchilarga qaratilgan fonetik mashg'ulotlar tovushlarni aniq talaffuz qilishga o'rgatadi va talaffuzdagi kamchiliklarni kamaytiradi. Bu jarayon og'zaki muloqot qobiliyatini oshirish va nutqiy qiyinchiliklarni bartaraf etishning samarali usulidir. Chet tilini o'rganish jarayonini yengillashtirish [2]Fonetika talabalar uchun boshqa tillarni o'rganishda ham yordam beradi. Chet tillarni o'rganishda ularning talaffuziga e'tibor qaratish, to'g'ri talaffuz qoidalarini o'zlashtirish muhimdir. Fonetik bilimlar talabaning chet tilidagi yangi tovushlarni tezroq o'zlashtirishiga imkon beradi va talaffuzdagi xatolarni kamaytiradi. Masalan, ingliz yoki nemis tilidagi tovush tizimini o'zlashtirgan o'quvchi talaffuz qoidalariga rioya qilishda yengillikka ega bo'ladi va bu tilni amaliyotda qo'llashda muvaffaqiyatga erishadi. Interaktiv metodlar va innovatsion texnologiyalar yordamida fonetika mashg'ulotlarini boyitish Fonetika darslarida interaktiv va innovatsion usullardan foydalanish o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Audio va video texnologiyalar, maxsus ilovalar, talaffuz mashqlari, ovoz yozish va tahlil qilish uskunolari o'quvchilarga tovushlarni qayta eshitish, tahlil qilish va xatolarni bartaraf etishda yordam beradi. Shu bilan birga, o'yinlar orqali mashg'ulotlar tashkil etish talabalar diqqatini jalb qiladi va ularning qiziqishini

oshiradi.[6] Masalan, tovushli kartalar yoki talaffuz mashg'ulotlari yordamida o'quvchilar nutq qobiliyatlarini yanada tezroq rivojlantirishi mumkin.

Xulosa.Fonetika talabalar nutqini rivojlantirish, savodxonlikni oshirish va ularning boshqa tillarni o'zlashtirishda katta yordam beradi. Nutq madaniyati, to'g'ri talaffuz, savodli yozuv va yaxshi muloqot qobiliyati fonetika orqali rivojlanadi. Fonetika mashg'ulotlari talabalarga nafaqat ona tilidagi nutqni mustahkamlash, balki chet tillarini samarali o'rganishda ham katta yordam beradi. Shu sababli, fonetikani chuqur o'rganish talabalarning umumiy nutq qobiliyatlarini boyitish, ularni ijtimoiy muloqotga tayyorlash va ta'lim sifatini oshirish uchun zarur bo'lgan asosiy omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qurbonboev Ilhombek Metaforaning g'oyaviy badiiy xususiyatlari. 69 bet. O'zbek.tili va adabiyoti jurnali. 2005. 1 son
2. Buslaev F.I O prepodavanii otechestvennogo yazika. 2-e izd. M., 1867. (pereizd.: L., 1941).
3. G'ulomov A., Ne'matov H. Ona tili ta'limi mazmuni. O'qituvchilar uchun metodik ko'llanma. – T.: O'qituvchi. 1996. 9-b.
4. G'ulomov Yo., Abdurahmonov N.O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1975. – 112 b.
5. G'ulomov A., Ne'matov H. Ona tili ta'limi mazmuni. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
6. Mirmaxsudova M. O'quvchilar nutqini takomillashtirishda grammatik terminlardan foydalanishning lingvometodik asoslari (5-7-sinf ona tili darslari misolida): Ped. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2004.
7. To'xliiev B., Shamsieva M., Ziyadova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. –176 b.
8. Uluqov N., G'oyibnazarova N. Ona tili. 6-sinf.O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B. 53.

OTM TALABALARINING INGLIZ TILI DARSLARIDAGI KREATIV FAOLIYATNI DIAGNOSTIK O'RGANISH MASALALARI

Seilxanova R.N.

Qoraqalpog' davlat universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: kreativ faoliyat, nofilologik yo'nalish, kompetensiya, diagnostik o'rganish, amaliy mashg'ulotlar, samaradorlik, badiiy ko'nikma.

Ключевая слова: креативная активность, нефилологическая направления, компетентность, диагностическое исследование, практическая упражнения, работоспособность, художественное мастерство.

Key words: creative activity, non-philological directions, competence, diagnostic study, practical exercises, efficiency, artistic mastery.

PEZIOME:

Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi OTM talabalarining ingliz tili darslaridagi kreativ faoliyatni diagnostik o'rganish masalalari o'rganildi. Talabalarning kreativ faoliyatini o'rganish davomida olingan natijalar tahlil qilindi.

PEZIOME:

В статье изучены вопросы диагностического исследования творческой деятельности на занятиях по английскому языку студентов высших учебных заведений Республики Каракалпакстан. Проанализированы результаты, полученные в ходе исследования творческой деятельности студентов.

SUMMARY:

The article examines the issues of diagnostic study of creative activity in English language classes of students of higher educational institutions of the Republic of Karakalpakstan. The results obtained in the course of the study of students' creative activity are analyzed.

O'zbekiston Respublikasi oliy talim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida oliy talim muassasalarida o'quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish, xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy talimning ilg'or standartlarini joriy etish, jumladan, o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan talimdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan talim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish muhim vazifalar sifatida belgilab berildi [1]. Bu esa, OTM talabalarida ingliz tilidan kreativ

kompetensiyasini rivojlantirishga kreativ faoliyatni rivojlantirish doirasida shakl va metodlarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Chet el tadqiqotchilarning fikrlariga ko'ra kreativ kompetensiyani rivojlantirishda quyidagi xususiyatlar zarur: intellektual qobiliyatlar, bilim, fikrlash uslubi, shaxsiy xarakter xususiyatlari, motivatsiya va atrof-muhit" [2] hisoblanadi.

Mahalliy OTM amaliyotida talabalarning kreativ o'zini o'zi rivojlantirish jarayoni ta'limini insonparvarlashtirish bilan bog'liq. Kreativlikni o'rganish sharoitida o'qituvchi va OTM talabalari o'rtasidagi munosabatlarda, shuningdek, hamkorlik, o'zaro yordam va aloqa munosabatlari shakllanadigan talabalar jamoasi ichida yangi yondashuvlar asosida aks ettiriladi.

Jarayondagi kreativ faoliyat va ijodiy o'z-o'zini rivojlantirish ushbu tushunchalarni aniqlashga turli xil yondashuvlarni keltirib chiqaradi. Kreativlik bir tomondan, inson faoliyatining fan, san'at sohasidagi individual turlarining o'ziga xos hodisasi hisoblanadi, ikkinch tomondan, kreativlik darajasi uslubiy jihatdan o'zining "ijodiy" rivojlanishining "ijodiy" va reproduktiv tarkibiy qismlarining dialektik nisbatlarini o'rganishga qaratilgan.

Tadqiqotlarda quyidagi darajalarga ajratilgan:

1) tanishuv – talaba o'rganilayotgan obekt va jarayonlarni tanish, farqlash va muvofiqlashtirish layoqatiga ega;

2) qayta namoyish qilish – reproduktiv faoliyat;

3) ko'nikma va malakalarning tarkib topganligi – produktiv faoliyat;

4) ijodiy daraja [3].

Bizningcha, nofilologik talim yo'nalishi talabalarining kreativ kompetensiyasini rivojlantirishda leksik ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan ijdiy jarayon muhim hisoblanishi kerak.

Tadqiqot ishi jarayonida talabalarining ingliz tilidan kreativ kompetensiyasining yil davomida tashkil qilish holati o'rganildi.

Creativity level condition	Several times in a lesson	For 1-2 semesters	Several times a month	Year
(Discussion) Munozara olib borishdagi kreativlik holati	25%	35%	50%	75%
Tests on the topic (Mavzuga doir testlar)	40%	54%	37%	65%
(Brainstorming) (Aqliy hujum)	20%	27%	45%	50%
Role play (Rolli o'yin)	24%	34%	47%	37%
Telling a story about the subject	15%	29%	40%	35%

Interviews (intervyu metodi)	20%	40%	54%	37%
Painting narration (Rasmni hikoya qilish)	15%	34%	40%	27%
Finding differences (Farqlarni topish)	27%	37%	44%	30%
Hypothesis generation (gipoteza yaratish)	17%	28%	39%	40%
Empirical-interrogation (empirik-soʻroq)	15%	28%	35%	44%
level of creativity diagnostics (ijodkorlik darajasi diagnostikasi)	25%	34%	47%	65%

Biz tadqiqotimiz jarayonida talabalarning ingliz tili darslari orqali kreativ kompetensiyasini rivojlanishiga toʻsqinlik qiluvchi omillar oʻrganildi. Tahlil natijalarida talabalarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirishdagi muammo va echimlar aniqlandi.

Dissertatsiya ishining muaoffaqiyatli amalga oshirilishida talabalarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirish va ushbu koʻnikmalarni rivojlantirishdagi tahliliy xolatlari oʻrganildi. Ushbu jarayonda biz Qoraqalpogʻiston respublikasi OTM talabalarining ingliz tili darslaridagi faoliyati oʻrganildi.

Tadqiqotimizning ishonchli holatini hisobga olgan holda Ajiniyoz nomidagi NDPI kimyo, biologiya yoʻnalishi talabalari, Berdaq nomidagi qoraqalpoq davlat universiteti kimyo, biologiya yoʻnalishi talabalari, Qoraqalpoq meditsina instituti talabalarining ingliz tiliga qaratilgan soatlar miqdori oʻrganildi. Ushbu OTM talabalarining ingliz tilidan kreativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan vazifalar tizimi quyidagicha oʻrganildi.

Biz tadqiqot ishimizda Qoraqalpoq meditsina instituti talabalarining ingliz tili darslariga qoʻyiladigan bilim, koʻnikma va malakalarini oʻrgandik. Talabalarda taʼlim tarbiya, qonun va qoidalaridan hamda didaktik tamoyillaridan kelib chiqib, davolash, tibbiy pedagogika, tibbiy profilaktika va tibbiy biologiya fakultetlari talabalarining kommunikativ ingliz tili modulini asosini oʻzlashtirishga, shuningdek bu bilimlarni amaliyotda qoʻllash, shakllantirishga va talabalarga tibbiy atamalarni lotin va yunon dubletlarini oʻrganish yoʻli bilan yunaltirilgan oʻz kasbiy mahoratlarini kengaytirish va rivojlantirish, ularning kundalik, ilmiy va kasbga oid sohalarda faoliyat olib borishlarida kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishga karatilganligini oʻrgandik. Ushbu yoʻnalishdagi talabalarining fanni oʻzlashtirish uchun zarur boshlangʻich bilimlar belgilab olindi. Ular quyidagicha:

- √ boʻlajak shifokor mutaxassislarini chet tilida monologik va dialogik nutqini rivojlantirish;
- √ ilmiy tibbiy adabiyotlarni tushinib etish;

- ✓ mutaxassislik bo'yicha chet tilida adabiyotlarni o'qish;
- ✓ o'quv va kundalik amaliy mavzular doirasida suhbatlashish;
- ✓ o'z mutaxassisligi bo'yicha muloqotlar mazmunini tushish;
- ✓ tibbiy biologik yoki ilmiy tibbiy mutaxassislik bo'yicha adabiyotlarni xulosalash, referat yozish;
- ✓ bemor bilan shifokor suhbatini o'tkazish (kasallik tarixi asosida);- matnni yozma tarjima qilish.

(-jadval)

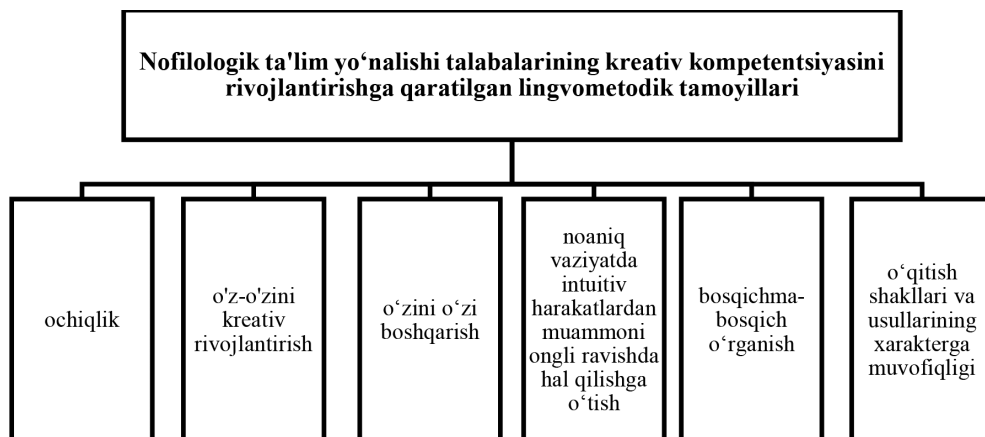
1-Diagnostik savol

OTM nofilologik ta'lim yo'nalishi talabalarining ingliz tilidan kreativ kompetensiyasini rivojlantirishga doir materiallar sizni qoniqtiradi mi?	Ajiniyoz nomidagi NDPI		Berdaq nomidagi QDU		Qoraqalpoq meditsina instituti	
	ha	yo'q	ha	yo'q	ha	yo'q
	43,2%	62,8	39,8%	60,2	53,3	46,7

2-Diagnostik savol: Ingliz tili fani o'qituvchilaridan ingliz tili darslari orqali talabalarining kreativ kompetensiyasi bugungi kun talablariga mos mi? kabi savollariga javoblari quyidagicha.

Ingliz tili darslari orqali talabalarining kreativ kompetensiyasi bugungi kun talablariga mos mi?	Ajiniyoz nomidagi NDPI		Berdaq nomidagi QDU		Qoraqalpoq meditsina instituti	
	ha	yo'q	ha	yo'q	ha	yo'q
	38,2%	61,8	49,8%	50,2	43,3	56,7

Tadqiqotimiz jarayonida nofilologik ta'lim yo'nalishi talabalarining kreativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan lingvometodik tamoyillari (ochiqlik, o'zini o'zi boshqarish, bosqichma-bosqich o'rganish, o'qitish shakllari va usullarining xarakterga muvofiqligi, o'z-o'zini kreativ rivojlantirish, noaniq

vaziyatda intuitiv harakatlardan muammoni ongli ravishda hal qilishga o'tish) belgilab olindi.

Ushbu tamoyillarda nofilologik talim yo'nalishi talabalarining ingliz tilidan kreativ kompetensiyasini rivojlantirish muhimdir. Bu jarayonda biz filologik, madaniy, psixologik va pedagogik, metodik taminotni shakllantirish zarur.

Tadqiqot ishimizda aynan nofilologik talim yo'nalishi talabalarining o'zini o'zi rivojlantirishga qaratilgan asosiy tushunchalari, shuningdek, kreativ kompetensiyani rivojlantirish jarayonlarini jadallashtirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan yo'nalishidagi ijodiy faoliyatlar tahlil qilindi.

Xulosa sifatida biz nofilologik talim yo'nalishi talabalarining kreativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan metodologiya, tadqiqotlar tahlili, OTM talabalarining ingliz tilini o'qitishga qaratilgan jarayoni, chet tilini o'qitishga qaratilgan soatlar miqdori o'rganildi. Shuningdek, talabalarining ingliz tili darslarida kreativ kompetensiyasini rivojlantirishning amaliyotdagi holati, olib borilayotgan amaliy ishlar jarayoni tahlil qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникацион технологияларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // «Халқ сўзи» газ. – Т.: 2002. (06.02.2002 й.). – Б.1.
2. Попов А.И. Инновационные образовательные технологии творческого развития студентов. Педагогическая практика: учебное пособие. –Тамбов: Изд-воФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2013. С-15.
3. Креативность как ключевая компетентность педагога: монография / Под ред. проф. М.М. Кашапова, доц. Т.Г.Киселевой, доц. Т.В.Огородовой. – Ярославль: ИПК «Индиго», 2013. –70 – 76-б с.

ТОҲИР МАЛИК АСАРЛАРИДА ТУШ ВА УНИНГ ТАЛҚИНИ МАСАЛАСИГА БИР НАЗАР

Истамова Ш.М.

БухДПИ профессори

Таянч сўзлар: Тоҳир Малик асарлари, туш талқини, қаҳрамон, ёзувчи ўз асарларида қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини ёрқин очиб бериш, фантастик қисса, асар қаҳрамонларининг руҳий кечинмаларини психологик таҳлил қилиш.

Ключевые слова: произведения Тахира Малика, толкование сновидений, герой, писатель ярко раскрывает душевное состояние персонажей своих произведений, фантастический сюжет, психологический анализ психологических переживаний героев произведения.

Key words: works by Tahir Malik, interpretation of dreams, hero, the writer vividly reveals the mental state of the characters in his works, fantastic plot, psychological analysis of the psychological experiences of the characters in the work.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада Тоҳир Малик асарларида туш ва унинг талқини масалалари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы сновидений и их толкования в творчестве Тахира Малика.

SUMMARY:

The article examines the issues of dreams and their interpretation in the works of Tahir Malik.

Тоҳир Малик – XX аср ўзбек насрининг забардаст вакилларида бири. Унинг “Шайтанат”, “Даврон”, “Иблис девори” сингари насрий асарлари ўзбек прозаси хазинасини бойита олди. Адиб ўз асарларининг халқчил руҳини оширишда туш мотивларидан кенг фойдалангани алоҳида эътиборни тортади. Ҳатто унинг “Иблис девори” қиссасида асосий воқеа бевосита туш кўриш эпизодидан бошланади. Асарнинг муқаддима қисмида бош қаҳрамон Иброҳимнинг туши берилган. Кўриниб турибдики, асарнинг тугуни – ана шу тушда. Қаҳрамон тушида тунни, қабристонни кўради, қабрда азоб тортаётган ота-онасининг товушларини эшитади. Шу тушнинг натижаси бора-бора асарда кўрина қолади. Шубҳасизки, бу туш эпизоди олиб ташланса, қисса бошсиз одамга ўхшаб қолади. Умуман олганда, ту-

гун вазифасини ўтаётган мазкур туш эпизоди асар воқеаларини уюштириб, боғлаб турибди.

Тоҳир Маликнинг “Даврон” номли фантастик қиссасида бевосита асар руҳига мос ҳолда фантастик воқеликка йўғрилган туш мотиви келтирилган. Унда бош қаҳрамон тушида ўзга сайёраликни кўради.

Ёзувчи ўз асарларида қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини ёрқин очиб бериш учун туш мотивларига кенг ўрин ажратади. Маълумки, ҳаётда жисмоний ва руҳий зўриқишга учраган кишилар кўзи илинди дегунча, туш кўра бошлайди. Ана шундай руҳий ҳолат акс этган бадиий парча Тоҳир Маликнинг “Иблис девори” қиссасида келтирилган. Бунга асардаги Йигиталининг тушини мисол қилиб кўрсатиш мумкин: “Йигитали дивандаги ёстиққа ёнбошлади. Уйқусиз тундан мерос чарчоқ уни ўз ҳукмига олди: мудрай бошлады.

Туш кўрди: адаси раҳматли рўпарасида маюс турганмиш..

– Ўзинг ҳам қийналиб кетдинг, болам, шу зарурмиди сенга – дермиш.

Ҳаётда инсон баъзан ҳушидан кетиб, кома ҳолатига тушиб қолиши мумкин. Бу ҳолатда кўрилган тушлар кундалик уйқу ҳолатида кўрилган тушлардан фарқ қилади. Чунки уларда кўпроқ туш эгасининг марҳум яқинлари билан учрашуви тасвирланади. Агар бунда бемор марҳумга қўшилиб кетиб қолса, ўнгида вафот этади. Аксинча, уларга қўшилиб кетиб қолмаса, ҳаётда яшаб қолади, тузалиб кетади. Худди шундай мазмундаги туш Тоҳир Маликка шон-шухрат келтирган “Шайтанаг” асарининг учинчи қиссасида Ғилай отган ўқдан яраланиб, беҳуш ётган Элчиннинг туши сифатида келтирилган.

Ярадор Элчин шифохонада кўп безовталанади. У кўпинча тушими эди ё алаҳсирадимми? Ёки ... у дунёга бориб-қайтдимми? Бир ўлиб, бир тирилдимми? Билмасди. Ҳамшира саросимада: Доктор, юраги тўхтаяпти...деб хабар беради. Шу аснода асарда Элчиннинг комадаги туши берилади. У тушида марҳум дўсти Анвар билан учрашиб суҳбатлашади, лекин у билан кетиб қолмайди. Анвар уни ҳаётга қайтаради.

Шу ётишида Элчин марҳума хотини Ноилани ҳам тушида кўради. У йиғлаб турган Ноилани овутиш учун қўлларини узатса, Ноила ундан узоқлашади. Узоқлаша-узоқлаша, охири бир нуқтага айланиб, сўнг йўқ бўлади.

Баён қилинаётган тушларнинг мазмунидан кўринаётирки, Элчин марҳумлар дунёсида қолиб кетмайди. Шунинг учун у ўнгида ҳам тузалиб, яшаб кетади.

Кўриняптики, адиб асарларида тушлар руҳий таҳлил воситаси сифатида қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини, ички кечинмаларини тасвирлашда жуда қўл келади. Тушлар асар қаҳрамонларининг руҳий кечинмаларини психо-

логик таҳлил қилишга ёрдам беради ва ўзига хос шаклий-услубий восита вазифасини бажариб келади.

Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асарида жами саккизта туш келтирилган. Булар Асадбекнинг учта, унинг кизи Зайнабнинг иккита ҳамда биттадан турк Исмоилбейнинг, Зелихон ва Элчинларнинг тушларидир.

Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” қиссаси учинчи китоби ўн биринчи фасли бошланишида бош қаҳрамон Асадбекнинг тафсилотли туши келтирилган. Бу туш асарда уч бетни қамраб олган. Ундаги ҳар бир деталь муҳим эканлиги учун ҳам асарда унга кенг ўрин ажратилган. Ушбу туш “Асадбек туш кўрди” деган таъкид билан ибтидо топган. Туш баёни қабристон тасвири билан бошланган.

Машҳур психоаналитик З.Фрейд тушлар деярли барча ҳолларда одамнинг рўёбга чикмаган хоҳиш-истакларини акс эттиришини таъкидлайди. Дарҳақиқат, Асадбекнинг тушидаги барча қисмлар ҳам унинг ўтмиш кечинмалари, болалигидаги орзу-интилишлари билан боғланганлиги кузатилади. Шунинг учун Асадбек тушида бу ёруғ дунёни тарқ этган отаси ва онаси, бевақт хазон бўлган укаси Самандарни кўрар экан, улар билан бевосита кечмиш воқеалар хусусида сўзлашади.

Ёзувчи Тоҳир Малик Асадбекнинг тушига қадимги инсонларнинг у дунё, ўлимдан сўнгги ҳаёт билан боғлиқ мифологик тушунчаларини бадиий маҳорат билан сингдира олган. Зеро, қадимги инсонларнинг диний-мифологик ишончига кўра, гуноҳкор бандалар дўзах оловида азобланадилар. Ислонда Оллоҳ ато этган улуғ неъмат – фарзандни солиҳ қилиб ўстирмаслик энг катта гуноҳлардан бири саналади. “Шайтанат” асарида илгари сурилган асосий ғоялардан бири шу бўлиб, у орқали нафақат Асадбекнинг характер-хусусиятига, балки унинг қалбида кечаётган изтироб, шубҳа, ваҳима, қўрқувга ҳам ишора қилинмоқда. Негаки, Асадбек оғир дардга йўлиққач, тез-тез ўлимни ёдга олар экан, уни ўйлаганида чўчий бошлайди. Ўлимидан эмас, лаҳадда ётишидан чўчийди. Чунки Асадбек бу остонада ўзини нималар кутаётганини, у қандай савол-жавобга мубтало бўлишини ўйламади. У қоронғу, зах лаҳадда ёлғиз ётишдан кўрқди. Нопок дил ила, имонсизлик ила ўз умрини вайрон қилишдан кўрқмаган одам лаҳадда ётишдан чўчиди. Тушида онаси айтган қабр азоби нима эканини билмай туриб, лаҳадга тушишдан кўрқди...

Шундан сўнг Асадбек тушида қабристон этагидаги оқ туяларни кўради. Туя қарвони аста юриб қабристонни тарқ эта бошлайди. Бунда оқ туялар мазор авлиёларининг рамзий образини ифодалаб келган.

Халқ орасида кенг тарқалган айрим топонимик афсоналарда ҳам оқ туя ва авлиё образлари ўзаро рамзий параллел сифатида келтирилгани кузатилади. Жумладан, бунга “Бобойи Кабир” афсонасининг сюжетини мисол қи-

либ кўрсатиш мумкин. Унда оқ туя келиб чўккан жойга авлиё Кабирнинг жасади кўмилади. “Биби Зубайда қабристони” афсонасида эса оқ туя келиб чўккан жойда қабристон пайдо бўлади.

Асадбек кўрган ҳодисаларидан таъсирланиб, югурмокчи бўлади. Югураман, дейди-ю, зил-замбил оёқлари ўзига буйсунмайди. Кимдир қаҳқаҳ отиб кулади. Атрофига аланглаб кулги эгасини кидиради. Бир дўнг устида Ҳосилбойваччани кўради.

Халқнинг диний тасаввури бўйича ёвуз, зулмкор, бадхулқ инсонлар ўлимидан сўнг роса қийналади. Уларни Оллоҳ даргоҳига қабул қилмайди. Шу тасаввур-тушунчага кўра, бадхулқ Ҳосилбойвачча ҳам абадий ором тополмаган руҳи сарсон зотдир.

Асадбекнинг тушида яна бир жойда... бўри кўринади. Ниманидир иштаҳа билан еяпти. Асадбек тўхтаб, бўрига тош отади. Бўри осмонга бўйнини чўзиб увлайди. Шу аснода у... оғзи қон Кесакполвонга айланади. Кесакполвон оғзидан қонни оқизиб кулади. Асадбек унинг ўлжасига қарайди: Чувринди! Кўкси ёрилган. Юраги суғуриб олинган...

Асадбек ўзининг бақирғидан ўзи чўчиб тушади. Аъзойи баданини тер босган, нафас олиши оғирлашган ҳолда уйғонади. Хонада ҳаво қолмагандек туюлиб, деразани очади.

Маълумки, турк халқлари бўри тотемига сиғинган. Уни ўзига аждод ҳамда у дунё ва бу дунёда ҳомий деб англаган. Шунинг учун турк қавмлари ўлим юз бериб, яқинларидан ажралганларида марҳумни бўри ихтиёрига топшириш учун бўридек улиб, бўридек ваҳший тусга кириб, бўригамо хатти-ҳаракатлар бажарганлар.

Кўриняптики, келтирилган туш тафсилотларга бой бўлиб, ёйиқ ифода услубига эга. Асар бош қаҳрамони Асадбекнинг кўрган туши батафсил ифодаланган. Ҳатто уни умумий тарзда икки оғиз гап билан ифодалаш мумкин ҳам эмас. Айниқса, ундаги диалоглар тушнинг таъсирчанлигини янада бойитмоқда.

Ҳозирги замон фани ҳам, қадим таъбирномалар ҳам тушларнинг, асосан, рамзий характерга эгалигини тасдиқлайди. Тушлар қандай бўлса шундайлигича реал воқеликда содир бўлиши жуда камдан-кам кузатиладиган ёки умуман воқе бўлмайдиган ҳол эканлигини ҳар бир киши ўз тажрибасидан ҳам яхши билади. Аммо баъзан инсоннинг ўнгида кўргани унинг тушида акс этиши мумкин. Шу ҳақиқатга ишора Тохир Маликнинг “Иблис девори” китобида берилган “Зилзила” ҳикояси қаҳрамони Йигиталининг тушида учрайди. Ҳикояда Йигиталининг кеча ўнгида кўргани бугун тушига кириши айтилади. “У кесилган оёғининг зирқираб оғришидан уйғониб кетдим ё кўрган тушидан чўчиб уйкуси бузилдими, аниқ билолмади. Яримта оёғи-

ни эҳтиётлаб силаб, бу тун кўрган тушини эслади: замбарда уч боланинг мурдаси эмиш. Учови очликдан тарашадек қотган – куруқ суякнинг ўзи. Мурдаларнинг тепасида Рамазон – урушда бир ушоқни бўлишиб еган қадрдон. Йигиталига хўмрайиб қараб турганмиш. “Болаларимдан хабар олмадинг. Ана энди уларни ўз ёнимга чақириб олдим”, дермиш. “Сен... сен... сен ҳалок бўлибмидинг?” деб ажабланармиш Йигитали. Рамазон эса жавоб бермасмиш. Ана шунда... замбардаги болалар ирғиб ўринларидан туришиб, уни кучоқлашиб олишармиш. Рамазон эса улардан узоқлашаётганмиш. Йигитали дўстини тўхтатмоқчи бўлармишу, аммо юролмасмиш...

Кўрган туши – шу. Замбардаги уч боланинг ўлигини кеча ўнгида, пода қайтаётганда кўрган эди. Икки аёл, бир эркак замбардаги уч жасадни қабристонга элтишаётган эди. ...Кеча ўнгида кўргани – бугун тушига кирди. Икки йил бадалида суянган биродари Рамазоннинг болалари бўлиб кўринди.

Баъзилар тушга ишончни иримчиликка боғлаб талқин қилади. Шунинг учун бадий асарларда бунга ҳам алоҳида ишора қилиб ўтилганлиги кузатилади: “У табиатан иримчи бўлмаса-да, тушда кўрганларини эътиборсиз қолдирмайди. Бунга қамоқхонада кўрган охирги туши сабаб бўлган. Ўшанда “эртага озодликка чиқаман”, деган ҳаяжонда деярли ухламаган ҳам эди. Тонгга яқин кўзи илинибди. Мўлжали бўйича ё бир, ё икки дақиқа мизғиганди. Тушида онасини кўрганди. Онаси оппоқ либосда эмиш.

“Аяжон, озодликка етиб келдим”, – дермиш у қувониб.

“Сен етиб келдинг, мен эсам кетяпман”, – дермиш онаси маъюсланиб.

“Қаёққа?”

“Отаннинг олдида...”

“Отам... узоқдалар-ку?” – дермиш у ажабланиб.

“Узоқдамас. Пастга тушсам бўлди, бирпасда етаман. Отангни соғиндим”, – дермиш онаси.

“Кетмай туринг, мен сизни соғинганман”.

“Соғинишимиз қиёматга қадар... Охирги гапимни унутма: ҳеч кимдан қасос олма. Суд пайтида хўжайинингни ўлдираман, деб онт ичган эдинг. Асти ундай қилма. Уни худонинг ўзи жазолайди. Мен худога муножотлар қилдим: сен узоқ умр кўрасан, бахтли ҳаёт кечирасан. Мен розиман сендан. Аллоҳ ҳам рози бўлсин.”

Шундай деб, кишлоқ қабристонига борганмиш. Очик гўрга тушганмиш. Қабрга тупроқ ташланмаганмиш, очик қолганмиш”.

Шу туш тафсилотидан сўнг асар қаҳрамонининг ростдан ҳам онаси қазо қилиши, она-боланинг ўлим олдидан видолаша олмаслиги, дийдорнинг қиёматга қолиши, йигитнинг йўлтўсарлар томонидан пичоқланиши ва ўлмай қолиши ҳикоя қилинади.

Кишилар ўртасида ёмон, хавотирли туш кўрганда бажариладиган иримлар борлиги ҳам маълум. Шундай иримлардан бири Тоҳир Маликнинг “Иблис девори” қиссасининг муқаддимасида ифода этилган: “Чап томони-ни босиб ётган Иброҳим босинқираб, уйғонди. Юрагининг зарбли уриши уйқусида зилзила бўлиб туюлганди. У кўрган туши таъсирида бир оз ҳаракатсиз ётди-да, кейин тирсагига таяниб, қаддини кўтарди. Кўрган туши бандилигидан озод бўлолмай бош эгганича бир оз ўтирди. Кейин калта соқолини силаб “астағфируллоҳ”, деб қўйди-да, иримга амал қилиб, ўнг томонига қараб “туф-туф” деб қўйди.

Хуллас, туш ҳақида халқнинг тасаввур-тушунчаси, ишончи яхлит тизим кўринишида шаклланган бўлиб, улар оғзаки ва ёзма асарларда турлича талқин топганлиги кузатилади.

Бадиий асарларда туш мотивидан фойдаланиб, асар қаҳрамонларининг руҳиятини очиб бериш, уларнинг аҳволини, кайфиятини, ички кечинмаларини тасвирлаш Тоҳир Маликнинг бадиий ижоддаги маҳоратини белгилаб кўрсатувчи ўзига хос қирралардан биридир. Адиб ўз асарларида фикрини лўнда, бўёқдор, таъсирчан қилиб ифодалаш ҳамда яратаётган бадиий қаҳрамонларининг руҳий кечинмаларини ёрқин очиб бериш мақсадида ўрнига қараб туш мотивларидан маҳорат билан фойдаланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Истамова Ш. М. (2021). Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт намуналарида туш мотивларидан фойдаланишнинг ўзига хослиги: Истамова Шоҳида Махсудовна, филология фанлари буйича фалсафа доктори. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (6), 16-19.4.
2. Makhsudovna I. S. (2023). Dreams as a Means of Psychological Analysis.
3. Истамова Ш. М. Поэтико-композиционные функции сна в художественном произведении (Doctoral dissertation, (PhD) по филологии: 10.00. 02/Истамова Шоҳида Махсудовна).
4. Истамова Ш. М. Сновидения и символ в художественных произведениях. Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума, 72.
5. Анъанавий туш рамзларининг поэтик матнда берилиши ШМ Истамова - Новое слово в науке и практике: гипотезы и ..., 2017
6. Тоҳир Малик. Иблис девори. Қисса. – Т.: Шарқ, 2006, 92-бет.
7. Тоҳир Малик. Даврон // Танланган асарлар: Биринчи жилд. – Т.: Шарқ, 2004, 143-бет.
8. Тоҳир Малик. Шайтанат. Қисса. Учинчи китоб. – Т.: Шарқ, 1997,
9. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Дарслик.-Т.: Ўқитувчи, 1990. -44-б.
10. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. – 34 б.

MATN YAXLIT TIZIM SIFATIDA

Saidova R.A.

Buxoro davlat pedagogika instituti professori, f.f.f.d. (PhD)

Таянч сўзлар: матн, яхлит тизим, семиотика, матн таркиби, биринчи семиотик тизим, иккинчи семиотик тизим, семиотика усуллари, илмий изланишлар.

Ключевые слова: текст, целостная система, семиотика, композиция текста, первая семиотическая система, вторая семиотическая система, семиотические методы, научное исследование.

Key words: text, integral system, semiotics, text composition, first semiotic system, second semiotic system, semiotic methods, scientific research.

РЕЗЮМЕ:

Dunyo adabiyotshunosligida badiiy adabiyot namunalarini struktur-semiotik yondashuv asosida o'rganish, lirik, epik va dramatik matn badiiy olamini yuzaga keltirishda paradigmatic, sintagmatic munosabatlar va binar oppozitsiyaning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda. Shu jihatdan muayyan nasriy matn namunalari tadqiqi jarayonida strukturalizm va semiotika usullarini samarali qo'llash; semiologik tizim, matn cheksizligi, belgilarning o'zaro aloqa-bog'lanishlarini yoritish yuzasidan ilmiy asoslangan kontseptsionalarni ishlab chiqishga alohida diqqat qaratilmoqda. Semiotik tahlil jarayonida matn tarkibidagi belgi munosabatlarini ochib berishda tabiat hodisalari ham yetakchi ahamiyat kasb etganligini kuzatish mumkin. Jumladan, Matn tarkibidagi belgilarni tahlil qilish jarayonida Abdulla Qahhorning "Dahshat" hikoyasidagi tabiat hodisasi bo'lgan shamol va yomg'irning denotativ hamda konnotativ xususiyatlari semiotikaning paradigmatic, sintagmatic va binar oppozitsiya munosabatlarini yaqqol ochib bergan. Badiiy matnning asosiy xususiyatlaridan biri uning cheksizligida ko'rinadi. Mana shu cheksizlik alomatiga ko'ra matnni koinotga muqoyasa etish mumkin. Bunday bepoyonlik matnning gorizont (yon) va vertikal (tik) ravishda har tarafga qarab muttasil kengayib borishi tufayli yuzaga keladi. Natijada matn o'zining hajmi, chegaralarini uzluksiz uzaytiradi.

РЕЗЮМЕ:

В мировом литературоведении ведутся исследования по изучению образцов художественной литературы на основе структурно-семиотического подхода, по выявлению особенностей парадигматических, синтагматических связей и бинарных оппозиций в создании художественного мира лирических, эпических и драматических текстов. В этой связи эффективно использование методов структурализма и семиотики в процессе изучения конкретных образцов прозаических текстов; Особое внимание уделяется разработке научно обоснованных концепций, освещающих семиологическую систему, текстовую бесконечность и взаимосвязи знаков. В процессе семиотического анализа можно заметить, что явления природы также играют ведущую роль в выявлении связей между символами в тексте. В частности, в процессе анализа знаков в тексте, денотативные и коннотативные свойства

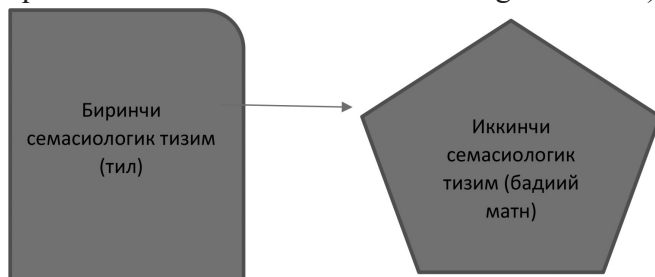
природных явлений ветра и дождя в рассказе Абдуллы Каххора «Террор» наглядно выявили парадигматические, синтагматические и бинарные оппозиционные отношения семиотики. Одной из главных характеристик художественного текста является его бесконечность. По этому признаку бесконечности текст можно сравнить со вселенной. Эта бесконечность обусловлена тем, что текст непрерывно расширяется во всех направлениях, как по горизонтали (вбок), так и по вертикали (в вертикальном направлении). В результате текст постоянно расширяет свои размеры и границы.

SUMMARY:

In world literary criticism, research is conducted to study examples of fiction based on the structural-semiotic approach, to identify the features of paradigmatic, syntagmatic connections and binary oppositions in the creation of the artistic world of lyrical, epic and dramatic texts. In this regard, the use of structuralism and semiotics methods in the process of studying specific examples of prose texts is effective; Particular attention is paid to the development of scientifically substantiated concepts that highlight the semiological system, textual infinity and the interrelationships of signs. In the process of semiotic analysis, it can be noted that natural phenomena also play a leading role in identifying the connections between symbols in the text. In particular, in the process of analyzing signs in the text, the denotative and connotative properties of the natural phenomena of wind and rain in Abdullah Kahhor's story "Terror" clearly revealed the paradigmatic, syntagmatic and binary oppositional relations of semiotics. One of the main characteristics of a fiction text is its infinity. By this feature of infinity, the text can be compared to the universe. This infinity is due to the fact that the text continuously expands in all directions, both horizontally (sideways) and vertically (in the vertical direction). As a result, the text constantly expands its dimensions and boundaries.

Matn muammosi bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan barcha semiotik va strukturalistlar uning yaxlit bir tizim ekanligini e'tirof etganlar. Jumladan, semiotikaning atoqli namoyandalaridan biri sanalgan Yuriy Lotman shunday yozadi:

“Текст не представляет собой простую последовательность знаков в промежутке между двумя внешними гранями. Тексту присуща внутренняя организация, превращающаяся в него на синтагматическом уровне в структурное целое. Поетому для того, чтобы некоторую совокупность фраз языкового текста признать художественным текстом, следует убедиться, что они образуют некую структуру вторичного типа на уровне художественной организации”. (“Matn ikkita tashqi chegara oralig'idagi belgilarning oddiygina davomiyligidan iborat emas (olim bu o'rinda ikkita chegara deganda badiiy asarning muqaddimasi va xotimasini nazarda tutgan. – R.S.). Matnga uni

sintagmatik darajadagi struktur yaxlitlikka aylantiradigan ichki qurilma xos. Shu sababli tabiiy tildagi muayyan birikmalarning majmuasini badiiy matn deb tan olish uchun ular badiiy qurilish darajasidagi ikkinchi xildagi ma'lum bir strukturani yuzaga keltirishiga ishonch hosil qilish zarur bo'ladi").

Olimning ushbu mulohazasini grafik tarzda quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Matn strukturasi – murakab adabiy-badiiy qurilma. U o'z tarkibidagi turli-tuman, son-sanog'ini aniqlash mushkul bo'lgan belgilarning o'zaro muno- sabatlaridan tashkil topadi. Agar matn doirasida ana shunday aloqa- bog'lanishlar mavjud bo'lmasa, matn ham vujudga kelmaydi. Xuddi shu sababga ko'ra badiiy matnni koinotga mengzash mumkin: adadsiz sayyora va yulduzlar bir-biri bilan butun olam tortishish qonuniga ko'ra muknosabatga kirishib turadi. Agar mana shu tortishish barham topsa, koinot tizimi barham topadi, uning yaxlitligi, binobarin, o'zi ham halokatga yuz tutadi.

Biz ushbu maqolaning dastlabki faslida alohida belgilar (shamol, go'riston) ning butn bir badiiy matn hududi bo'ylab harakat qilgani va shu asosda matn kengligini yuzaga keltirishda xizmat qilganligi xususida fikr yuritgan edik. Bu o'rinda aytish lozimki, bu badiiy tizim bepoyonligini ta'minlashda yagona usul emas. Poetik struktura maydonidagi belgilar bir-biri bilan turlicha munosabat- aloqalarga kirishadi, bunday bog'lanishlar tufayli matnning ko'p qatlamli va hamma tomon (yuqori, quyi va to'rt tomon)ga qarab kengayib boradigan badiiy-poetik olami yuzaga keladi.

Matn tarkibidagi bunday tutashishlarni quyidagicha tasnif etish mumkin:

1) bevosita munosabat – yonma-yon turgan belgilarning uyg'unligi:

Izoh: bunday yondosh munosabatda faqat ikkita emas, uch va undan ortiq belgi ishtirok etishi mumkin.

Misol: Kampir tong qorong'usida xamir qilgani turib ho'kizidan xabar oldi.

Ushbu sintaktik birlik tarkibida quyidagi belgilar mavjud:

- 1) kampir;
- 2) tong qorong'usi;
- 3) xo'kizidan xabar oldi.

Ma'lum bo'lyaptiki, mazkur gapda yonma-yon kelgan uchta belgi va har bir belgi qurilmasi (shakl, ma'no birlashmasi) ichida struktur bog'lanishlarni ta'minlaydigan konsept bor ekan. Matn doirasida badiiy aloqalar mohiyatini anglab yetish uchun dastavval har bir konseptni sharhlaymiz:

Kampir. Abdulla Qahhorning butun ijodini qiyosiy tarzda nazarda o'tkazganda, qiziqarli bir hodisaning guvohi bo'lamiz: uning tarixiy, ba'zan moziy va yangi zamon o'zaro tutashgan asarlarida ayollar nomi deyarli tilga olinmaydi:

Sotiboldining xotini og'rib qoldi. Sotiboldi kasalni o'qitdi... Bemor og'irlashdi... Bir kechasi bemor juda azob tortdi... "Chilyosin"dan bemor tetik chiqqandek bo'ldi. ("Bemor" hikoyasidan).

Ma'lum bo'lyaptiki, "Bemor" hikoyasidagi personaj ismi bilan emas, "Sotiboldining xotini", "bemor" tarzida tilga olinyapti.

Jo'xori tuyayotgan xotini uning qo'lidagi tugunchani ko'rib, kelisopni keling ustiga qo'ya chopti...

Xotin yengini tishlab, bir nuqtaga qaragancha qoldi.

Xotin turayotib baralla yig'lab yubordi.

Xotin ovqatga unnadi.

Xotin indamay dasturxonni yig'ishtirib oldi.

Xotin indamadi. ("Anor" hikoyasidan).

Ushbu badiiy matnda takrir san'ati yordamida feodal-kolonial tuzumda mehnatkashlarning qashshoqligi bilan bir qatorda ayollarning og'ir turmushi badiiy ifoda ettirilgan. Biroq shunday san'atni ayolning otini takrorlash orqali ham yuzaga keltirish mumkin edi. Ko'rinadiki, ayol otining aytilmasligining boshqa sababi bor.

Adibning zamonaviy mavzuda yaratilgan aksar asarlarida ayollar nomlari keltirilgan: "Xotinlar" hikoyasi: Ma'rifatxon, Bahri, Sobiraxon, Qumriniso, Risolat. To'g'ri, mazkur hikoyadagi personajlardan biri nomi bilan emas, "juvon" tarzida tilga olinadi. Bu hodisaning sababi shundaki, ayolning ismi asardagi asosiy qahramon (Asqar ota)ga noma'lum, shu sababli uning ismi aytilmagan.

"Kampirilar sim qoqdi" hikoyasi: Nazirbuvi, To'xtabuvi, Roziyabuvi, Ortiqjon, Shahodatbuvi.

"Nurli cho'qqilar": Fotima, Zuhra, Venera.

Mazkur konsept (diskurs jarayonida ayol nomini tilga olmaslik tabusi) milliy-islomiy qadriyatlarga aloqador bo'lib, o'tmishda begonalar bilan muloqot chog'ida (suhbat xoh og'zaki, xoh shaklda bo'lishidan qat'iy nazar) xotin-qizlar nomi tilga olinmagan. Bu fikr isbotini nafaqat Abdulla Qahhor, shuningdek, o'tmishga bag'ishlangan asarlar, jumladan, "O'tkan kunlar" romanida ko'rsa bo'ladi:

"Rahmat so'zdan chetda qolmaslik uchun Otabekni ham orag'a soldi:

-Bizning Marg'ilonda bir qiz bor, – dedi, – shundoq ko'hlikki, bu o'rtada uning o'xshashi bo'lmas, deb o'ylayman...

Rahmat so'zida davom etdi:

-Shahrimizda Mirzakarimboy otlig' bir kishi bor, shu kishining qizidir..."

Romanning “Qutlug‘ bo‘lsin!” deb nomlangan faslida ham diskursda shunday munosabat kuzatiladi:

“Garchi muddao kun kabi oshkora bo‘lgan bo‘lsa ham, nima uchundir qutidor yana o‘zini tag‘ofilga solib so‘radi:

-U kimning qizi emish?

Ziyo shohichi qutidor tarafidan o‘ziga beriladigan shu savolni kutib turgan edi.

-Sizning karimangiz.” Ushbu matniy parchada sovchilar (Ziyo shohichi, Hasanali) va qutidor orasida bo‘lgan suhbatda Kumushbibi ismi zikr qilinmagan. Binobarin, tarixiy, diskursda ayollar otini zikr etmaslik nafaqat Abdulla Qahhor, shuningdek, Abdulla Qodiriy ijodiga ham xos bo‘lib, bunday xususiyat milliy-islomiy qadriyatlar inkor etilgan sovet davrining muayyan ijodkorlari asarlarida o‘z ifodasini topgan.

To‘g‘ri, o‘tmish milliy so‘z san‘atida hamisha ham bunday tabu amal qilavermagan. Jumladan, hazrat Alisher Navoiyning “Xamsa”si tarkibiga kirgan “Farhod va Shirin” dostonida bosh qahramonlardan biri bo‘lgan Shirin nomidan tashqari uning ammasi – Mahinbonu, bunday tashqari, malika harimidagi o‘n qiz (Dilorom, Dilor, Dilor, Gulandom, Sumanbo‘, Samanso, Parichehr, Parizod, Parivash, Paripaykar) ismlari matn tarkibida keltirilgan.

Jahon memuar adabiyotining nodir namunalaridan biri sanalgan “Boburnoma”da ham shunday holni kuzatamiz: asarda Boburning onasi (Qutlug‘ Nigorxonim, buvisi (Eson Davlatbegim), opasi (Xonzodabegim), rafiqalari (Zuhrabegim, Mohim), shu bilan birga Samarqand malikasi (Zuhrabegim), Hirot malikasi (Xadichaberim) kabilarning nomlari aytilgan.

Umuman olganda, dahriyona nigilistik sovet mafkurasi hukmron bir davrda ijod qilgan Abdulla Qahhorning tarixiy, ayrim hollarda zamonaviy asarlarida mazkur tabuning istifoda etilishi ajabtovur va qiziqarli hodisadir. Bu holni, bizningcha, Zigmund Freydning inson miyasidagi ong strukturalari haqidagi nazariyasi bilan izohlash mumkin bo‘ladi. Freyd ta’lumotiga ko‘ra inson ongi uch qatlamdan iborat:

- 1) ong (tashqi qatlam;
- 2) ongosti (o‘rta qatlam);
- 3) ongdan xorij (eng chuqur qatlam).

Ong qatlami faol va evriluvchan bo‘lib, joriy zamonning yetakchi dunyoqarsh va hukmron mafkuralariga tez moslashadi, bu uning o‘z sohibi bo‘lgan insonni himoyalash bilan bog‘liq xususiyatidir. U endi yashash faoliyati uchun keraksiz, hatto xavfli bo‘lgan tushuncha, tasavvur, qadriyat va ta’limotlarni ong ostiga yuboradi va ularni maxsus qobiq yordamida ihotalaydi. Ong ostida yashiringan bunday tafakkur zahirasi o‘z mavjudligini osonlikcha ko‘rsata olmaydi. U ko‘p

muddat istifoda etilmasa, yanada teranroq ongdan xorij qatlamga o'tib ketadi. Muayyan bir jamiyatga mansub odamlar ong qatlami doirasida fikrlaydilar va faoliyat ko'rsatadilar, ular odamda tafakkur sarhadlarida ongosti va ongdan xorij qatlamlar mavjudligini xayollariga ham keltirmaydilar.

Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasidan olingan bir sintaktik birlik tarkibidagi belgi (kampir) konseptiga yuqorida bayon etilgan ta'limot nuqtai nazaridan yondashsak, quyidagi qarashlarga kelishimiz mumkin bo'ladi:

Hikoya 1936-yilda yozilgan bo'lib, bu sovet mamlakatida boshlanajak ulkan va mash'um qatag'onlar arafasi edi. Bu davrda butun ittifoq bo'ylab, xususan, O'rta Osiyoda milliy va diniy-islomiy qadriyatlar va dunyoqarashga keng miqyosda hujum va xurujlar boshlangan, mamlakatda erkin tafakkur sohiblari har tomonlama tazyiq ostida edilar. Tabiiyki, bunday xavotirli vaziyatda aksar qalam sohiblari qatori Abdulla Qahhor zamon mafkurasi aqidalariga qarshi borolmas edi. Buning ustiga u tengdosh ijodkorlar singari sovet maktabi (internat)da, marksizm-leninizm g'oyalari chuqur o'rgatiladigan oliy ta'lim dargohida o'qigan, zamonning aksar muvaqqat g'oyalarini haqiqat tarzida qabul qilgan, o'zini to'laqonli sovet yozuvchisi deb bilardi. Binobarin, uning badiiy matnda tabu belgisini qo'llashi "zamona shamoli"ga zid borishini ko'rsatmaydi. Bizningcha, "O'g'ri" hamda boshqa tarixiy hikoyalarda bunday milliy-axloqiy kod yoxud belgiga murojaat qilishining sabablari quyidagilarda ko'rinadi:

1) sovet dunyoqarashiga ko'ra, sovet ittifoq, ayniqsa, O'rta Osiyo hududida ayollar inson sifatida ko'rilmagan, ular tahqirlangan, to'rt devor orasida erkdan mahrum holda yashashga mahkum qilingan, ishlash, ta'lim olish bahtidan mosuvo etilgan. "O'g'ri", "Anor". "Bemor" matnlarida ayollar nomi tilga olinmay, ular "kampir", "xotin", "Sotiboldining xotini" tarzida berilishi tarixiy turmushdagi ana shunday huquqsizlik, tengsizlikni ko'rsatib, ta'kidlab turadi. Aksincha, "yangi va ozod" tuzumda yashab faoliyat ko'rsatgan xotin-qizlar o'tmishdoshlaridan farqli ravishda baxtiyor va ozoddirlar. Shu sababdan ularning nomlari badiiy asarlarda faxr-iftixor tuyg'usi bilan raqam etiladi. Bu ayol gender tengligining yaqqol namoyishidir.

Yuqorida bayon etilgan qarashlar ong qatlamiga mansub bo'lib, ular mavjud ijtimoiy-siyosiy qurilmaning talab va ehtiyojlarini in'ikos ettirgan. Haqiqiy san'at namunasi bo'lgan badiiy matn o'z struktural olamida joriy davrning ana shunday muvaqqat aqidalarini ham ifodalaydi. Ammo, aytish lozimki, chinakam matn to'la-to'kis mustaqil badiiy-poetik qurilmadir. Agar u mavjud zamonaning o'tkinchi g'oya va qarashlarini ifodalash, targ'ibu tashviq etish bilangina kifoyalanib qolganda, edi, manguликka daxldor badiiy tizim bo'la olmas edi. Matn tamomila erkin, hech bir nazariya, siyosiy yorliqlarga tobe bo'lmagan mavjudlik bo'lganidan, hech qanday tashqi kuchlar, tazyiqlarga bo'ysunmasdan o'z holicha

– tabiiy va isyonkor tabiatini namoyon qilib yashashda davom etaveradi. U o‘z xavfsizligini ta’minlash uchun yuza-yuqori qatlamida zamonasozlik qilgandek ko‘rinishi mumkin, biroq ongosti qatlamidan sizib chiqqan qadim qadriyat, tafakkur shakllarini o‘z badiiy olamida ko‘chma-konnotativ tarzda, ya’ni niqoblangan holda aks ettira oladi. Ongosti belgilari ijodkorning shaxsiy va ijtimoiy faoliyatida ayrim ruhiy portlash jaryonlari, tush manzaralaridan tashqari hollarda deyarli yuzaga chiqmaydi. Badiiy ijod g‘oyat sirli, ilohiy-ma’naviy dunyoga taalluqli estetik hodisa bo‘lganligidan, uning badiiy kengliklarida ongostining ta’siri, in’ikosi zohir bo‘ladi. Shu boisdan ong qatlamida davr mafkurasini qabul qilgan so‘z san’atkori ijodida ongostiga xos noyob qarash hamda haqqoniy xalqchil g‘oyalar o‘z ifodasini topa oladi.

2) Azaliy qadriyatlar ta’sirida xalq tilida “chol”, “kampir”. “juvon”, “falonchining xotini”, “falon ayolning eri” kabi birikmalar keng tarqalgan. Ular og‘zaki diskursda faol ishlatilgani bois yozma adabiyotga ham kirib kelgan. O‘zbek tilining bilimdonlaridan hisoblangan Abdulla Qahhor ham nafaqat tarixiy, bir qancha zamonaviy mavzudagi ijod namunalarida ham bunday sintaktik birliklardan o‘rni kelganda foydalangan:

Nurmatjon shu niyat bilan chorshanba kuni kechqurun kampirning uyiga ketayotgan edi, “Simon ko‘prik” ustida uning o‘zi uchrab qoldi. (“Qizlar” hikoyasidan).

Sotvoldining xotini dorixonada ishlaydi...

Xotin uning yuziga xo‘mrayib qaradi-da, keyin zarda bilan uyiga kirib ketdi va qorong‘u uyning allaqaysi burchagidan uning tovushi eshitildi. (“Mayiz yemagan xotin” hikoyasidan).

Kampir, bechora, bemahal bo‘lsa ham, qozon osdi. “”Asror bobo” hikoyasidan).

3) Strukturalist va semiotik tadqiqotchilarning fikricha, badiiy matndagi har bir ism kod yoki belgidir. “Atoqli ot hamisha tanqidchi uchun nihoyatda e’tibor berish zarur bo‘lgan ob’ekt sanaladi, chunki atoqli ot bildiruvchilar qirolidir. Uning ijtimoiy va timsoliy konnotasiyalari juda boy”. Binobarin, matn biror-bir nomni talab ilganda, u qaysi bir davrni tasvirlashidan qat’iy nazar, u u matn tarkibiga kirishi shart bo‘ladi. Agar shunday nom badiiy matnning estetik didi va konsepsiyasiga mos bo‘lmasa, u shu nomni qabul etmaydi va muadllifdan uni o‘zgartirishni talab qiladi. Oybek “Navoiy” tarixiy romanini yozish jarayonida shu asardagi bir qiz uchun bir qancha nom tanlaydi, ammo ularning birortasi ham matn talabiga mos kelmagan. Faqat adib Dildor degan ismni qo‘llaganida, matn bu atoqli otni qabul qilgan. Yuqorida aytilgan fikrlardan kelib chiqadiki, ayrim hollarda matno‘z tarkibidagi biror-bir obrazning nomiga ehtiyoj sezmaydi.

Bunday vaziyatda obraz ismi o'rnida uning o'rnini bosadigan lug'aviy yoxud sintaktik birlik qo'llaniladi.

Endi kampir konsepti bilan bog'liq mulohazalarimizni yakunlab tanlab olingan matniy bo'lakdagi navbatdagi belgi tahliliga o'tamiz:

Tong qorong'usi. Ushbu belgi tarkibidagi konsept matn ifoda etgan konsepsiyani tushunish va izohlashda muhim g'oyaviy hamda badiiy-poetik ahamiyat kasb etadi.

Mazkur konsept avvalambor hikoya xronotopini ifodalash ishiga xizmat qilyapti. Ma'lumki, xronotop bir bilan chambarchas bog'liq hamda bir-birini hamisha talab va taqozo etadigan ikkita qismning uyg'unligidan tashkil topadi:

- 1) badiiy vaqt;
- 2) badiiy makon.

M.M. Baxtin "Romanda zamon shakllari va xronotop" nomli tadqiqotida shunday qayd etgan edi: "Badiiy adabiyotda xronotopning yetakchi intihosi vaqt hisoblanadi". Bu fikr isbotini Abdulla Qahhor ijodi misolida ham ko'rsa bo'ladi:

"Yaqin ikki haftadan beri ko'z ochirmayotgan kuzak shamoli yaydoq shamollar shoxida chiyillaydi". "Dahshat" hikoyasidan).

"Kun tikkada.Soya dim. Shahar mudraydi". ("Millatchilar" hikoyasidan).

Kecha uning uyidan xotin kishining achchiq-achchiq yig'lagan tovushi eshitildi.

Keltirilgan misollardan dastlabki uchtasida tasvir vaqtini qayd etish bilan boshlangan. Biroq badiiy yaratmada ifoda topgan zamonning ustunligi faqat uning muqaddimada berilishi bilangina belgilanmaydi. Ayrim hollarda badiiy ifoda joy yoki boshqa bir tasvir bilan boshlanishi mumkin. Har qanday holda ham badiiy ijod namunasida aynan vaqt janr strukturasini shakllantirish, syujetni yuzaga keltirish, qahramon xarakterini ochishda alohida badiiy-funksional ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Literary theory. Two volumes, Volume 1. - Tashkent: "Fan", 1979.
2. Meliev S. On structural analysis. - Uzbek language and literature. - Tashkent. 2009. №2 P 12.
3. Murodov G '. Artistic codes in the novel "Yulduzli tunlar". - Bukhara scientific information, 2000, issue 3.
4. Ch.Peirce. Collected Papers. Vol. 1. Cambridge -Massachusetts, 1960, p. 284.
5. Алпомиш. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 89.
6. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. Биринчи том. – Тошкент:Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти,1967.
7. Kholbekov M. Rolan Bart and structural literature. Uzbek language and literature. - Tashkent. 2013. №2 P 23.
9. Bart R. Mythology. - Source: Bart R. Selected Works. - Moscow: Progress, 1989. - p. 83.
10. Bart R. Selected works. - Moscow: Progress, 1989 .-- P. 83.

“SHAFTOLI” LEKSEMASINING ETIMOLOGIYASI

Hojiyeva N.H.

*Buxoro davlat pedagogika instituti
o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi,
filologiya fanlari doktori (PhD)*

Tayanch soʻzlar: holu-shaftalu, shaftalu, shaftalu, персик, peach, shandal, shaftalu-halu, aru, shaptula, shadali- shaptali, shandali.

Ключевые слова: инжир, гранат, перепелка, айва, миндаль, цитрон, абрикос, вишня, слива, вишня, груша, виноград, финик, персик, клюква, гуава.

Key words: fig, pomegranate, quail, quince, almond, citron, apricot, cherry, plum, sour cherry, pear, grape, date, peach, cranberry, guava.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada meva nomlari haqida ma'lumot berilib, shuningdek, o'zlashgan qatlamga mansub meva nomlari chuqur tahlilga tortilgan. O'zlashgan qatlamga mansub meva nomlari turli forscha, arabcha va ruscha-baynalmilal tillardan o'zlashgandir. Biz mazkur maqolada aynan fors tilidan o'zlashgan shaftoli leksemasining etimologik xususiyatlari tahlilga tortilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена информация о названиях фруктов, а также углубленный анализ названий фруктов, относящихся к приобретенному слою. Названия плодов, относящихся к ассимилированному слою, заимствованы из различных персидских, арабских и русско-интернациональных языков. В данной статье мы анализируем этимологические особенности лексемы персик, заимствованной нами из персидского языка.

SUMMARY:

The article provides information about the names of fruits, as well as an in-depth analysis of the names of fruits related to the acquired layer. The names of fruits related to the assimilated layer are borrowed from various Persian, Arabic and Russian-international languages. In this article, we analyze the etymological features of the lexeme peach, borrowed by us from the Persian language.

Kirish. Inson til orqali tashqi olamdagi barcha predmet, narsalar va hodisalarni idrok qiladi; ongida, tafakkurida ularni mujassamlashtiradi, ular haqidagi bilim doirasini kengaytiradi. Natijada, bularning umumlashmasi, xulosasi kishilarning ijodiy faoliyatini shakllantiradi. Narsa va predmetlarni faqat o'z holicha, ya'ni ularning tashqi tuzilishi va shakliy xususiyatlariga qarab ongi, fikri va tafakkurida umumlashtirmasdan, balki ularning tuzilishi asosida

mavjud bo'lgan ichki xususiyatlari haqidagi fikrlarni ham o'z faoliyatida umumlashtiradi.

Tabiiyki, o'z qatlam leksikasini o'zlashma qatlam leksikasikasiga nisbatan farqlaymiz. Eslatib o'tganimizdek, o'z qatlam leksikasi genetik jihatdan faqat turkiy so'zlardangina iborat emas. Asosi o'zlashgan qatlamga tegishli bo'lsa-da, o'zbek tilining so'z yasash sistemasida yangidan yasalgan so'zlar ham o'z qatlamga mansub. Masalan, payvand mevalilik atamasi o'zbek tiliga fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lib, qo'shish, ulash, bog'lash (ya'ni biror o'simlikning navda yoki kurtagini boshqa o'simlik tanasiga o'tqazish, ulash usuli) ma'nolarini anglatadi. Payvand leksemasiga **-chi, -lovchi, -kash** affikslerini qo'shish orqali yangi shaxs otlari yasalgan: **payvand+chi, payvand+lovchi, payvand+kash**.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O'zlashma qatlam birliklari o'z o'rnida quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- a) arabcha: *zaytun, tut, po'rtaxol, salib, sovundarax, zaqqum* va b..;
- b) forscha: *anjir, anor, bedona, behi, bodom, bodrezak, zardoli, gilos, olxo'ri, olboli, nok, tok, xurmo, xurma, shaftoli, na'matak, g'o'ra;*
- d) ruscha-baynalmilal: *banan, kivi, ananas, apelsin, bandar, smorodina, mango, malina, limon, rezavor, sakura, shpanka, qulupnay (klubnika), kokos* va b.

Shuningdek, o'zlashma atov birliklarining forsiy qatlam arabiy qatlamga nisbatan boyroq ekan.

Natijalar va muhokama. Shuni aytish joizki, mevalilik nomlarini ifodalovchi atov birliklarining tarixiy-etimologik xususiyatlari o'zbek milliy madaniyati, ma'naviyati, tili, tarixiy taraqqiyotining ilg'or tendensiyalari bilan bog'liq.

Shaftoli (forscha so'z) – issiqsevar, uzunchoq bargli, pushti gulli ko'p yillik daraxt mevasining nomi. O'zbekistonda shaftolizor bog'lar ko'p. Bu mevaning nomi qadimgi turkiy manbalarda (masalan, Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'ati turk"ida) deyarli uchramaydi. Biroq shaftoli so'zining **shaftolu** shakli Alisher Navoiy asarlarida qo'llanilgan:

*Ochilur olu guli, o'rtada shaftolu guli,
Vahki, shaftolu gulidur yo erur olu guli.*

Mazkur so'z fors tilida **holu-shaftalu**, tojik tilida **shaftalu**, afg'on tilida shaftalu, rus tilida **непсук**, ingliz tilida **peach**, no'g'ay tilida **shandal**, ozarbayjon tilida **shaftalu-halu**, hinchu **aru**, uyg'ur tilida **shaptula**, qirg'iz tilida **shadali-shaptali**, qozoq tilida **shandali**, qo'miq tilida **shaptal**, arab tilida **havh**, turkman tilida **shendali**, urdu tilida **aru-shaftalu** shakllarida uchraydi.

Olmurut – forsiy soʻz. Nokning maydaroq turi. Rangi yashil, pishganda ozgina sariq tusga kiradi.

Mevachilik leksikasi doirasidagi nomlarning katta qismi uzoq tarixga ega. Ularning paydo boʻlishi, muhimi, umumisteʼmolda qoʻllana boshlanishi, shaftolining turlari va u bilan aloqador soʻzlar quyidagi yozma manbalarda turlicha talqin qilingan:

”Nisob us-siyobon” (“Bolalar nasibasi”) nomli falsafiy asar 671/1220-yili Abu Nasr Sad ibn Abu Bakr ibn Husayn ibn Jafar Farohiy tomonidan yozilgan. Unda arabcha, forsha va turkiy soʻzlar sheʼrga solingan. Asarga hammasi boʻlib 350 ta bayt kiritilgan va asarning 6-bobi meva va mevali daraxtlarning arabcha, forsha va turkiycha atalishiga bagʻishlangan. Masalan,

...*Inab* – *angur* – *uzum*, *rummo* – *anor ul*,

Dahi barququ xavx – *shaftolu bor ul*.

...*Asl* – *behu*, *far* – *shohu*, *bizr* – *tuxm*, *qatf* – *bar*.

Demak, **barquq** va **xavx shaftolining** arabcha nomlari, forshasi shatolu, turkiychasi esa shaftolidir. Yoki asl behining arabcha nomi, behu esa forsha atalishi hisoblanadi.

Ushbu asarga ergashib keyinchalik lugʻatlar tuzilganligi ham maʼlum.

Farohiyning asari taʼsirida Sayyid Salohiddinxoʻja ibn Bozorxoʻja Eshon “Nisob us-siyoboni turkiy“ lugʻatini tuzadi. Lugʻatning 6-bobidagi birinchi faslini meva va mevali daraxtlarning arabcha, forsha hamda turkiycha atalishiga bagʻishlaydi. Har bir nom ustiga, agar u arabcha boʻlsa, “ayn”, forsha boʻlsa, “f”, turkiycha boʻlsa, “t” harflari bilan koʻrsatib boradi. Masalan,

a	f	t	a	f-t
<i>Inab</i> – <i>angur</i> – <i>uzum</i> , <i>rummon</i> – <i>anor ul</i> ...				
a	a	f-t		

Dahi barququ havh – *shaftolu bor ul*.

Demak, lugʻatda *inab* arabcha, *angur* forsha, *uzum* turkiycha, *rummon* arabcha, *anor* forsha va turkcha, *barquq* va *havh* shaftolining arabcha nomi, forshasi shaftolu ekanligi koʻrsatilgan.

A.Mirzayevning “Abu Isloh” nomli kitobida koʻrsatilishicha, **tolona** shaftolining bir turi boʻlib, uni **shaftoluyi shaliliy** ham deb atashadi.

Muhammad Husayn Tabriziy “Burxoni qoti” asarida **javzogʻand** ichiga yongʻoq magʻzi solingan shaftoli turshagini aytadilar. Lugʻaviy maʼnosi: **javz** – yongʻoq va **ogʻand** qoʻshilgan. Forsha **javzogʻandning** arabchalashtirilganidir. Hozirgi zamon Eron lugʻatlarida bu *javzqand* shaklida uchraydi. Masalan, Miller lugʻatida “qand va tuyilgan yongʻoq qoʻshilgan shaftoli qoqisi” deyilgan.

A.Mirzoyevning kitobida javzogʻandning boshqa nomlari *javzqand* yoki *sarmishdir*. Shaftoli yoki oʻrik mevasi orasiga yongʻoq magʻzi solib quritiladi. Uning yozishicha, javzqand Samarqand va Shahrisabzda mashhur.

Sadriddin Ayniyning “Lugʻati nimtafsilii tojikiy baroyi zaboni adabi tojik” asari da **luchchak** leksemasi keltirilgan. Ayniyning yozishicha, **luch** – soʻzi yalangʻoch maʼnosini bildiradi. Luchchak deyilganda esa yuzasida tuki yoʻq, yaʼni silliq shaftolini tushunish mumkin. Bu tukli shaftolini ajratish uchun qoʻllangan nom boʻlib, tuk uning “kiyimi” hisoblanadi. Tuksiz shaftoli esa yalangʻochdir. Foscha-ruscha lugʻatlarda (Gaffarov, Yagello) **lucha** soʻzi labni bildiradi. Luchchak deyilganda esa labga oʻxshagan qizil shaftoli nazarda tutilgan boʻlishi mumkin, degan maʼlumotga ham duch kelamiz. (Biz ikki tilli Buxoro sharoitida koʻproq S.Ayniy fikrlarini quvvatlaymiz.) Vodiya uni **olyor shaftoli**, bogʻbonlar nutqida esa **ola shaftoli** deb ham atashadi.

Mamud Hasaniyning “Qadimgi bogʻdorchilik izohli lugʻati”da shaftolining bir turi **ollohdodiy** deb nomlanishi keltirilgan. Manbalarga koʻra, shaftolining **ollohdodiy** navi XVII asrda Balx atrofidagi qishloqlarda yetishtirilgan. Balx hokimi Nadr Muhammadxonning buyrugʻi bilan Balx shahriga (saroy bogʻlariga) olib kelib koʻpaytirilgan. Ollodod (Xudoyberdi) kishi ismi boʻlib, bu esa shaftoli navlarini yaxshilashga ham oʻtmishda alohida eʼtibor berilganligini koʻrsatadi.

Hofiz Ubayhiy “Tuhfat ul-ahbob” (“Suhbatdoshlar tarjimaiy holidan doʻstlarga tuhfa”) asari da shaftolining bir turi **shalir** deb nomlanishi haqida maʼlumot beriladi. Shalirning baʼzisi toʻliq qizil, baʼzisi oq, baʼzisi sariq tusda boʻladigan xushxoʻr navlaridan biridir.

Beruniy “Kitob as-saydana fi-t-tib” asarida **shaftrang** – oq-qizil, sariqqa moyil meva, shaftoliga oʻxshaydi. Aytishlaricha, shaftoli oʻrikka payvand qilinsa, shu meva hosil boʻladi. Uni **hinduhulv** deb atashadi va bu chatishma meva oʻrik kattaligida boʻladigan qizil shaftoli, Xurosonda shaftrang deyishadi. Shaftolining oʻrik kattaligida boʻlishi Oʻzbekistonda uchramaydi.

Yuqoridagilardan koʻrinadiki, soʻz tarixan turli til, dialektlarning orfoepik normalariga moslashgan holda nominativ funksiya bajargan. Barcha tillar va manbalardagi *shaftolu* – *shaftali* – *shaftalu* – *shaftoli* – *shapdal* – *shoftali* – *shaptula* – *shaptul* – *shaptal* – *shaptol* – *sheptol* – *shabdali* – *shaptali* – *shabdali* – *shaptalshepdali* – *shapol* – *shoptol* – *shifthalu* – *shaptul* kabi fonetik variantlarini qiyoslaganda, mazkur soʻzning ikki komponentdan tashkil topganligi maʼlum boʻladi.

Birinchi komponent *shaft*-*shapd* – *shapt* – *shept*-*shabd*-*shepd*-*shopt*-*shift* boʻlib, ikkinchisi *olu*-*alu*-*oli*-*al*-*ali*-*ula*-*-ol*-*ali*: -*ol*:lar kompozitsion

usulda yasalgan bo‘lib, aniqlovchi – aniqlanmish (sifat +ot) tipidadir. So‘zning birinchi komponenti **shaft** bo‘lib, u oq rangni bildiruvchi sifat, ikkinchi komponent **olu-oli** esa fors-tojik tillarda mevalarni atovchi umumnomdir. **Shaft** so‘zi ham tarixiy taraqqiyot bosqichlarida turlicha tovush o‘zgarishlariga uchrab, hozirgi fors, tojik tillarida **safed**, **safid** formalarida qo‘llanadi. So‘zning birinchi komponenti **shaftning** qo‘llanish formalari: qadimgi eron tilida **spita-**, **spaita-oq**, **oqlik**, **oq rang** “Avesto” tilida ham shu ma’noni bildirib, qo‘shma so‘zlar sostavida **spita**, **spiti** formalarida, mustaqil qo‘llanishda esa **spaeta**, **saped**, fors tilida **safed** ko‘rinishlarida kelad. Ko‘rinadiki, birinchi komponent safed dastlab eramizgacha **spaita** bo‘lib davrlar o‘tishi bilan yuqorida qayd etilgan fonetik variantlar asosida o‘zgarishlarga uchragan. Ikkinchi komponent **olu-oli** qo‘shma so‘z sostavida kelganda ko‘pgina tillarda turlicha formalarda keladi. Meva turi orqali meva nomini atovchi, bu so‘z dastlab, ikki mustaqil so‘zdan iborat bo‘lib, davrlar o‘tishi bilan komponentlar, orasidagi grammatik munosabat kuchsizlana borib, natijada so‘z-asoslar birlashib boradi. So‘zdagi morfologik qayta bo‘linish ikki so‘zni bir so‘z holiga keltirgan. Hatto qiyosiy tahlil qilmasdan, hozirgi shaklida komponentlarning chegaralarini belgilab ham bo‘lmaydi. Lekin bu ikki so‘z-asosning bir tushunchani ifodalay boshlagan paytdagi shaklini ko‘rsatuvchi yozma manbalarni uchratmadik.

Bu so‘z **spaita + olu yoki safid = safed + olu** shaklida yasalganmi, buni tasdiqlovchi materiallarga ega emasmiz. Ammo biz **spaita** sifatida **safed=safid** formasida qo‘llana boshlaganidan so‘ng **olu** so‘zi bilan qo‘shilib, shu turkumdagi mevalardan birini ajratib atashda foydalanilgan degan fikrdamiz: **shaftoli – shaftolu shaftolu –septolu –sep: dolu –sef:dolu –sefidolu –sefedoli**.

Qo‘shma so‘zning komponentlari dastlab mustaqil ikki urg‘uli bo‘lib, ular o‘zaro qo‘shilib bir bosh urg‘u olganida, qo‘shma so‘z tarkibidagi tovushlar turli o‘zgarishlarga uchragan. Birinchi komponentning ikkinchi bo‘g‘inidagi **e** unlisi qisqa oldingi qator **ɛ** ga aylanadi. Og‘zaki nutqda **f** undoshi ko‘p o‘rinda jarangsiz undosh **p** ga o‘tadi. To‘liqsiz regressiv assimilyatsiya natijasida jarangli **d** undoshi jaransizlanadi.

Shaftoli so‘zi fors-tojik tili vositasida eski o‘zbek tiliga o‘tib o‘zlashgan. Bir tildan ikkinchi qardosh bo‘lmagan tilga o‘tib o‘zlashgan so‘z, qo‘shimcha, shu o‘zlashgan tilning ichki fonetik qonuniyatlariga moslashadi. O‘rdu, hind tillarida ham bu so‘z **shaft+olu** kabi ko‘rinishga ega.

Yuqorida qayd qilganimizdek, **shaftolu** so‘zi XV asrlargacha yaratilgan turkiy badiiy, ilmiy asarlarda uchramay, uning o‘rniga umumnom o‘rik bilan nomlangan **Er oruk sadi – Odam shaftoli istadi**.

Ol eruk chap-chap jegi – *U shaftolini shap-shap qilib yedi*. Ammo ba’zi tadqiqotchilar shaftoli so’zining birinchi komponentida rang bildiruvchi so’zni emas, holat (ya’ni ***sheft- shift - qattiq***) ma’nosi bor deb taxmin qiladilar.

Xulosa. Demak, ***shaftolu*** dastlab aniqlovchili so’z birikmasi bo’lib, vazifasi kommunikatsiya anglatishdan iborat bo’lgan. Tilning taraqqiyoti natijasida (ijtimoiy taraqqiyot, til tashuvchisining turmushi talabi asosida, albatta) so’z birikmasi o’zining grammatik funksiyasi va ma’nosini o’zgartirib, nominativ vazifada qo’llana boshlagan. Mevaning rang, tusini bildirishdan, shu oila turkumdagilardan mazkur mevani ajratib ataydi. Belgi ko’rsatishdan atamalik funksiyasi ustun keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Azimov Y., To’xsanov, Q., Adizov B., Sharipova M., & Hojiyeva N. (2024). Statistical analysis of thrift and ecological education concepts in elementary school students. In E3S Web of Conferences (Vol. 587, p. 02020). EDP Sciences.
2. Nilufar A. (2023). G ‘ijduvon shevasidagi ayrim so ‘zlarining “devonu lug ‘otit turk” asarida ifodalanishi. universal journal of social sciences, philosophy and culture, 1(1), 219-225.
3. Tilavova M. (2024). Some considerations about the linguistic and cultural characteristics of some anti-meaning units used in tahir malik's work" Human property". Инновационные исследования в науке, 3(11), 35-40.
4. Hojiyeva N .Comparative analysis of fruit names in uzbek and turkish proverbs .“international journal of artificial intelligence” da American Academic publishers, volume 05, issue 03,2025 .https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai
5. Hojiyeva, N Ashurova Asalxon Barot qizi .O’simlik va meva nomlarining tibbiy atama sifatida qo’llanishi .journal of Iqro –volume 14, issue 02, 2025 .ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 7,245, SJIF – 5,431 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томли. 2-том. – Т.: ЎЗМЭ, 2006. –582-6.
6. Mahmud Hasaniy. Qadimiy bog’dorchilikning izohli lug’ati. – Toshkent “O’zbekiston” 2016.
7. Hojiyeva N. Some comments on the pomegranate lexema //центр научных публикаций (buxdu.uz). – 2021. – Т. 6. – №. 6. 5.
9. Yuldasheva D. N., Khojjeva N. K., Yusupova D. Y. Fruit vocabulary is an integral part of the vocabulary of the folk language //Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – Т. 1. – №. 2.

DEVELOPING FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF ENGINEERING STUDENTS WITHIN UNIVERSITY EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Abdullayeva O.

Assistant, Jizzakh polytechnic institute

Tayanch so'zlar: sinfdan tashqari ishlar, muhandislik talabalari, chet tilining kommunikativ kompetensiyasi, madaniyatlararo muloqot.

Ключевые слова: внеучебная работа, студенты инженерных специальностей, иноязычная коммуникативная компетентность, межкультурный диалог.

Key words: extracurricular work, students of engineering, foreign language communicative competence, intercultural dialogue.

РЕЗЮМЕ:

Tadqiqot mavzusi muhandislik fakulteti talabalarida chet tilining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga yordam beradigan sinfdan tashqari ish shakllarini tahlil qilishdir. Tadqiqotning asosiy vazifalari muhandislik talabalarida chet tilining kommunikativ kompetensiyasi komponentlarining rivojlanish darajalarini va o'quv yuklamasidan tashqari o'z-o'zini takomillashtirish istagini aniqlashdir. Empirik tadqiqotlarni olib borishda nazariy, empirik, statistik va matematik usullardan foydalanilgan. Shu bilan birga, talabalarining chet tilidagi kommunikativ kompetensiyasining madaniy tarkibiy qismi ham kam rivojlangan. Olingan natijalar muhandislik fakulteti talabalari bilan sinfdan tashqari ishlarning yangi shakllarini izlash uchun asos bo'ldi. Mualliflar ushbu toifadagi talabalar bilan darsdan tashqari ishlarning istiqbolli shakllarini aniqladilar, xususan: ingliz kino klubi, ingliz stol o'yinlari klubi, talabalar madaniyat markazi, talabalar oshpazlik studiyasi, qo'lda tayyorlangan studiya, teatr studiyasi, badiiy studiya, qo'shimcha texnologiyalar studiyasi, talabalarining xalqaro birodarligini samarali o'rganishni talab qiladi. sinfdan tashqari ish shakllari.

РЕЗЮМЕ:

Тема исследования – анализ форм внеаудиторной работы, способствующих формированию иноязычной коммуникативной компетенции у студентов инженерных специальностей. Основными задачами исследования являются выявление уровней сформированности компонентов иноязычной коммуникативной компетенции у студентов инженерных специальностей, стремление к самосовершенствованию вне учебной нагрузки. Для проведения эмпирического исследования использовались теоретические, эмпирические, статистические и математические методы. Однако культурологический компонент иноязычной коммуникативной компетенции студентов развит еще меньше. Полученные результаты дали основание для поиска новых форм внеаудиторной работы со студентами инженерных специальностей. Авторами выделены перспективные формы внеаудиторной работы с данной категорией студентов, в частности: английский кино клуб, английский клуб настольных игр, студенческий

культурный центр, студенческая кулинарная студия, студия хенд-мейда, театральная студия, художественная студия, студия аддитивных технологий, студенческое интернациональное братство и т.д. Дальнейшее изучение требует экспериментальной проверки эффективности предложенных форм внеаудиторной работы.

SUMMARY:

The topic of the study is the analysis of forms of extracurricular work that contribute to the formation of foreign language communication competence among engineering students. The main tasks of the research are to identify the levels of formation of components of foreign language communicative competence among engineering students, the desire to work on self-improvement outside the classroom workload. Theoretical, empirical, statistical and mathematical methods have been used to conduct the empirical study. However, the cultural component of students' foreign language communication competence is even less developed. The results obtained have given the ground for searching new forms of extracurricular work with engineering students. The authors identified the prospect forms of extracurricular work with such category of students, particularly: English cinema club, English Board Games Club, student Cultural Center, student culinary studio, hand-made studio, theatre studio, art studio, studio of additive technologies, student international fraternity, etc. Further study requires experimental verification of the effectiveness of the suggested forms of extracurricular work.

Introduction. In the current conditions of European integration, activation of migration processes all over the world, the need to develop foreign language communication competence among young people is extremely important. This is especially true for engineering students, since the significant pace of development of science and technology requires constant updating of knowledge and experience, with scientific inventions and the assets of specialists from different countries of the world. The emergence of international corporations and joint ventures in the field of road transport, mobile phones, home appliances, furniture production and other require from professionals not only specific hard skills and knowledge, but also the possession of foreign language communicative competence, that is the knowledge of a foreign language, peculiarities of communication among representatives of a foreign culture, national features of facial expressions, gestures, etc. Thus, foreign-language communicative competence increases the competitiveness of professionals in the market. The professional and personal development of young people occurs mostly during their studies at the university. That is why universities, in our opinion, should promote the formation of foreign language communicative competence among engineering students. As there is currently a tendency to significantly reduce classroom hours and increase the amount of time spent on independent student work, we propose to consider forms of extracurricular work with students that contribute to the formation of foreign language communicative competence.

The aim of the article: on the basis of empirical research and experience of study the forms of extracurricular work that will contribute to the development of foreign language communication competence among engineering students.

Methods Research design. Within the research, we used the following empirical method: questionnaires, pedagogical observation, conversations that helped to identify the level of formation of components of foreign language communicative competence among engineering students, as well as the readiness to their formation in extracurricular work; expert opinion of foreign language teachers working with respondents. Instruments and procedures. For the empirical study of the formation of foreign-language communicative competence among engineering students, an author's questionnaire has been developed which included two blocks of questions: 1. Questions regarding the linguistic component of a foreign language communicative competence 2. Questions concerning the socio-cultural component of foreign language communicative competence The author's questionnaire consisted of 12 questions: 3 questions of a general nature for determining the age, gender, open and closed questions to determine the subjective assessment of the level of formation of foreign language communicative competence, as well as attitude to the improvement of this competence. In addition to interviewing the respondents, there has been also an informal conversation about their attitude towards deepening their foreign language skills, their desire to engage in extracurricular activities, their attitude towards internships and student exchange as well as whether only foreign language skills are sufficient for effective communication between representatives of different languages. What is more, a conversation has been held with experts – foreign language teachers on the analysis of the objective level of students' knowledge and methods used in the classroom. Data analysis. The analysis of the results obtained during the research was conducted by using statistical methods. Presenting the research results we paid special attention to their the graphical method was used of this purpose. Research Sample. Respondents were 64 third-year students from the Educational and Scientific Institute. Representatives of the third year were selected because by this time they already have a clear understanding of the specificities of their profession, some practical experience, experience of extracurricular activities, a basic set of professional theoretical knowledge and foreign language skills. This sample population is representative, since the general population of students of the 3rd year is 113 people, i.e. the sample population is 57% of the general population. Most of the respondents are men (88%), since the vast majority of young men study in groups of engineering. Three foreign language teachers working with the respondents became experts. Validity and reliability. Validity and reliability of the research data are ensured by the fact that the level of formation of components of the respondents' foreign language communicative

competence and their willingness to develop it in extracurricular work has been tested by different methods (questionnaire, pedagogical observation, interview, expert opinion). The results of the mentioned methods are the same. Ethical principles of research. Participants of the pedagogical experiment agreed to participate in it without pressure and signed the consent to participate. The experiment was conducted in compliance with all ethical requirements.

Discussion and Recommendations The conducted empirical study gives us grounds to argue for the need to promote the formation of foreign language communicative competence among engineering students. At the moment, the focus of attention of both students and teachers is confined mainly to the formation of the linguistic component of the foreign language communicative competence of professional direction, and the formation of socio-cultural competence remains virtually out of focus. At the same time, according to the results of the research, students are aware of the importance of this component for the their professional duties in the future and consider it extremely necessary. Despite the considerable number of scientific achievements in the field of approaches and methods of teaching foreign languages, which we have above, according to the results of our study, it is evident that there is an insufficient number of classroom hours to form foreign language communicative competence. We consider this result is caused by a significant reduction in the hours of study in general and the hours given for the study of the humanities in particular. Given the lack of time, as students have observed, the study of a foreign language at the university focuses on vocational-oriented terminology.

At the same time, a significant number of respondents need to improve their language skills in interpersonal communication. Students have shown considerable interest in furthering the formation of components of foreign language communicative competence during their studies at the university, both in the classroom and outside the classroom, that is during extracurricular activities. In the context of reducing hours of classes and hours allocated to the humanities, it is becoming necessary to use the potential of extracurricular work with students.

All the forms we have divided into two groups, respectively to their influence on the formation of components of foreign language communicative competence: linguistic and socio-cultural competences. Since, according to the results of empirical research, English is the preferred foreign language for most of the respondents, we propose to focus extracurricular activities on the development of English language communicative competence. One of the main forms of this group is English speaking club. Students, undergraduates, graduate

students and young scientists can participate in this club. It is advisable for the club manager to be an experienced English teacher or native speaker. The topics of the meetings should be related to the culture and traditions of different countries of the world, peculiarities of everyday life, historical interesting facts. It is advisable to invite native speakers at the meeting. Announcements of topics and photos of meetings with a brief emotional description should be posted on a specially created page on social networks. This will help to promote this form of extracurricular work and motivate students to participate.

Conclusions. The presence of foreign-language communicative competence among engineering students is a necessity in the current conditions of the development of science and technology. The availability of this competence significantly increases the competitiveness of professionals in the market. Therefore, the formation of foreign-language communicative competence should occur while studying at the university. In the face of reduced classroom hours, extracurricular work with students is becoming increasingly important. Forms of extracurricular work with students can be conditionally combined into two groups, which correspond to the influence on the components of foreign language communicative competence. Further investigation requires verification of the effectiveness of the proposed forms.

LITERATURE:

1. Anderson A. The European project semester: A useful teaching method in engineering education project approaches to learning in engineering education. *Journal of Engineering Education*. 2012; 8:15–28.
2. David Nunan. *Communicative Language Teaching* – 2004
3. Shaw Corsini, Blake & Mouton, 1980; Horner & McGinley, 1998
4. Brown H.D. (2001). *Teaching by principles: An attractive approach to language pedagogy*. New York: Longman
5. Berer, Marge and Frank, Christine and Rinvolutri, Mario. *Challenge to think*. Oxford University Press, 2002.

FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE-FORMATION OF THE FUTURE TEACHER OF VOCATIONAL EDUCATION

Rahimov A.B.

Docent, (PhD), Jizzakh polytechnic institute

Tayanch so'zlar: axborot texnologiyalari, ilg'or pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya, kommunikativ kompetentsiya, texnologik jarayonlar, uslubiy ta'minot, texnik shartlar.

Ключевые слова: информационные технологии, передовые педагогические технологии, информация и коммуникация, коммуникативная компетентность, технологические процессы, методическое обеспечение, технические условия.

Key words: information technology, advanced pedagogical technologies, information and communication, communicative competence, technological processes, methodological support, technical conditions.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada jahon amaliyotida chet tili o'qituvchilarining ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish, o'qitishda axborot-kommunikatsiya, ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish bilan bog'liq faoliyatning innovatsion yo'nalishlari, o'qituvchilarning chet tili ko'nikmalarini rivojlantirish darajasini oshirish, diagnostika texnologiyalari kabi muammolarni hal qilishni ta'minlashga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются инновационные направления деятельности, связанные с использованием информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе преподавателей иностранных языков в мировой практике, формирование профессиональной коммуникативной компетентности преподавателей английского языка, использование информационно-коммуникационных, передовых педагогических технологий в обучении для обеспечения решения таких задач, как повышение уровня сформированности навыков владения иностранным языком, диагностические технологии среди преподавателей.

SUMMARY:

The article discusses the innovative areas of activity, related to the use of information and communication technologies in the educational process of teachers in foreign languages in the world practice, the development of teachers professional communicative competence in teaching English, the use of information and communication, advanced pedagogical technologies in teaching to ensure the solution of such issues, as the increase in the level of development of foreign language skills, diagnostic technologies among teachers.

In the context of integration into the world community and the globalization of social processes, the rapid development of information and communication technologies has further increased the need for learning foreign languages as a means of communication. According to world experience, it is important to improve the level of knowledge, skills and abilities of teachers in foreign languages and apply the latest achievements of science and technology in the educational process through the introduction of advanced teaching methods in the environment of information and communication technologies. During the years of independence, the necessary material and technical conditions have been created for the development of professional competence in foreign languages among teachers, whose specialty is not a foreign language. As a result, it was possible to create information and methodological support for the development of professional competence of foreign languages teachers and use it in order to increase the effectiveness of the educational process. The strategy of actions for the development of Uzbekistan defines "further improvement of the continuous education system, increasing the potential of high-quality educational services, training highly qualified personnel in accordance with the modern needs of the labor market" and increasing their competitiveness as one of the priorities. It is also important to implement targeted measures to "strengthen the material and technical base of educational institutions in the country through construction, reconstruction, overhaul, equipping them with modern teaching and laboratory equipment, computers and teaching aids."

In world practice, scientific research is being conducted on the use of information and communication technologies in the educational process in the development of professional competence of teachers of foreign languages, including the development of professional communicative competence of teachers in teaching English through the use of information and communication technologies and advanced pedagogical technologies in teaching, students can get the right direction in the existing information space, the formation of conscious cognitive skills and skills of independent development; pedagogical and psychological aspects of the innovation process in the context of globalization. The improvement of technologies that diagnose the level of development of foreign language proficiency among teachers on the basis of a competent approach determines the relevance of the topic. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 № PD-4947 "On the Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan" and December 10, 2012 № PD-1875 "On Measures for Further Improvement" system of teaching foreign languages" Decree of the Government of the

Republic of Uzbekistan № 124, dated May 8, 2013" On approval of the state standard of education in foreign languages of the continuous education system ", Action strategy February 3, 2021" Five priority directions of development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021 " on the basis of Resolution № PD-6155 "On the State Program for the Implementation of Education", as well as other regulations in this area. In all higher educational institutions a number of activities are carried out on the basis of tasks to ensure the quality of education.

Scientific analysis. A number of scientific studies have been carried out on the introduction of modern information and communication technologies into the education system. In particular, studies on the organization of the educational process with the introduction of information and communication technologies into the education system of the Republic were carried out by A. Abdullaev, A. Abdukodirov, B. Begalov, U. Begimkulov, R. Dzhuraev, N. Muslimov and other scientists. In educational institutions and scientific and theoretical problems are reflected in the scientific research of such scientists as N. Avazbaev, L. Akhmedova, G. Bakieva, J. Jalolov, H. Orzikulov, D. Teshabaeva. The formation of scientific and theoretical foundations for the use of computer technologies in education and the professional competence of teachers are highlighted in his research. Although research on the development of professional competence of teachers was carried out by scientists in various fields, the problem of development the professional competence of teachers of non-pedagogical educational institutions in foreign languages on the basis of creating a unified information and methodological system are currently considered a problem. Mutual exchange of views. Studying the content of the concepts of "competence" and "competency" in the process of scientific research, it can be noted that these concepts are used as exactly similar, interrelated concepts and differ in a number of features. In the course of the study, the definitions of concepts "competence", "competency", "professional competence", "pedagogical competence", given by foreign and domestic scientists have been systematized. The development of professional competence in foreign languages among teachers has its own characteristics, which are directly related to the study of the culture of people, in which the language is studied from the material and technical base of educational institutions, and differs from other areas of teacher training.

The role of modern information and communication technologies, which are especially important in solving this problem is invaluable. Consequently, teachers must have certain knowledge, skills and competencies, that is, the competence to work, analyze and use data based on the use of this technology in their

activities. Taking into account the peculiarities of the study of foreign languages (English) and the importance of the system of information and methodological support, "The professional competence of a teacher of foreign languages is his professional knowledge, skills and knowledge of foreign languages, personal qualities.", goals and objectives of pedagogical activity. This is an indicator of professional training, such as the definition, development of a program of pedagogical activity, decision-making, the use of modern information and pedagogical technologies. The system, which serves to constantly improve the professional competence of teachers of a foreign language is used to create, store and transmit information, and its purpose is to organize the independent teaching of teachers by creating a unified information and methodological support for teaching foreign languages. It is proposed that the organization of independent educational processes based on the development of professional competence of teachers of foreign languages using the resources of information and methodological support, should consist of the following stages.

Using teaching methods. It is important to harmoniously implement technological processes at different stages of learning English using information and communication technologies. For this, it is advisable to use different simulation. In the course of the study, it was found that the analysis of modeling results works according to the technology of "cooperative learning". To develop the communication skills of students in English with the help of information and communication technologies, a special group was invited to study the problem "Technical inspection of agricultural machinery". As the object of the global problem, the audience chose the topic related to an environmental problem associated with agriculture and crop cultivation. The project "We Comply with Safety Rules" was organized in the form of video discussion. According to him, representatives of various groups expressed their views on the solution of environmental problems in the cultivation of crops and in this regard. In the course of the video discussion, recommendations were prepared for the agro-security authorities, which reflected the ways of solving the problems studied. Taking into account these results, it was concluded that the design method is relevant in the educational process and develops the direction of communication. At the next stage of the research, a questionnaire was developed with various indicators to assess student learning outcomes and organize classes within the framework of the Intensive Methods of Learning a Foreign Language module. This method is used to determine the level of knowledge of students in foreign languages at the beginning and at the end of the course, to analyze the processes associated with the development of their interest in learning a foreign language

during the course, to develop recommendations on the use of mechanisms to improve the quality and effectiveness of learning.

LITERATURE:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № 3, Pd-4947 dated February 7, 2017 "On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan". Collected Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2017, №. 6, Article 70, №. 20, 354 - Article 23, Article 448.
2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № PF-6155, dated February 3, 2021 "On the State Program for the Implementation of the Strategy of Actions in Five Priority Areas of Development of the Republic of Uzbekistan in the " Year of Development of Youth Support and Public Health "
3. Methods of teaching foreign languages: traditions and modernity / Ed. A.A. Mirolyubov. - Obninsk: Title, 2012. -- 464 p.
4. Якубов, Ф. У. (2014). Лингвистический принцип в теории перевода во взглядах немецких лингвистов. In Актуальные вопросы современной науки (pp. 237-241).
5. Якубов, Фазлиддин Утаганович, and Мая Эм. "Роль интерактивных методов и Интернета в учебном процессе при изучении иностранных языков." Учёный XXI века 4-1 (17) (2016): 26-28.
6. Yakubov, Fazliddin Utaganovich. "Improving communicative language skills through role playing activity." Science and Education 3.2 (2022): 1006-1010.
7. Рахимов, А. Б. (2024). Методы повышения речевой компетентности студентов при преподавании иностранных языков в технических вузах. Science and Education, 5(3), 526-530.
8. Yakubov, Fazliddin. "The linguistic principle in the theory of translation in the views of german linguists." InterConf (2021).
9. Рахимов, А. Б. "Методы повышения речевой компетентности студентов при преподавании иностранных языков в технических вузах." Science and Education 5.3 (2024): 526-530.
10. Rahimov A.B. Scientific project for humanities students// ISSN:2689-100X. The American Journal of Social Science and Education Innovations. – America, 2021. № 3(04). –P. 350-356.
11. Рахимов А.Б. Бўлажак муҳандисларнинг тил билиш компетенциясини ривожлантиришда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш// ISSN: 2181-7138. Муғаллим ҳәм ўзлик-сиз билимлендириў» илимий-методикалық журналына жазылың.-Нукус, 2021.-Б. 47-49.
12. Rahimov A.B. The use of modern educational technologies in teaching foreign languages (on the example of english) // Халқаро илмий – амалий анжуман материаллари – Самарқанд, 7-июн. 2019.- Б. 311-313.

ANALYSIS OF MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH IN TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Rahimov A.B.

Docent, (PhD), Jizzakh polytechnic institute

Tayanch so'zlar: o'quvchiga yo'naltirilgan o'qitish usullari, kommunikativ o'qitish usullari, tengdoshlar bilan hamkorlik, interfaol, integrativ.

Ключевые слова: методы обучения, ориентированные на обучающегося, коммуникативные методы обучения, сотрудничество со сверстниками, интерактивный, интегративный.

Key words: teaching methods, learner-centered, communicative teaching methods, peer collaboration, interactive, integrative.

РЕЗИЮМЕ:

Ushbu maqolada xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy uslublari va yondashuvlari batafsil ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, maqolada ingliz tilini o'qitishda yangi innovatsion texnologiyalardan qanday foydalanish ko'rsatilgan. Muallifning maqsadi ingliz tilini intensiv o'qitishda ba'zi zamonaviy usullarning muhim rolini ko'rsatishdir.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье подробно рассматриваются современные методы и подходы в обучении иностранному языку. Кроме того, в статье показано, как использовать новые инновационные технологии в обучении английскому языку. Цель автора — показать значительную роль некоторых современных методов в интенсивном обучении английскому языку.

SUMMARY:

This paper deals with the modern methods and approaches in teaching a foreign language thoroughly. Moreover, this article illustrates how to use new innovative technologies in teaching English. The author's purpose is to show the significant role of some up-to-date methods in teaching English intensively.

Introduction. The needs of our state for highly qualified specialists capable of establishing business contacts and business cooperation with foreign partners, professionals who speak a foreign language at a professional level, are reflected in the working curricula of universities in the country. Today, a foreign language is not just a part of the culture of a certain nation, but it is also the key to success, the future successful career of students. Achieving a high level of proficiency in a foreign language is impossible without fundamental language training in higher education. At most universities in the country, students master at least two foreign

languages. Modern ways of educating English have enhanced in the last twenty years. Nowadays everything alters, obviously in teaching the English language. As a matter of fact, there is an enormous variability of strategies of teaching foreign languages to language learners. Today the process of English learning will be more student – centered, but less time consuming. Therefore, we should use the modern methods in teaching a foreign language. The modern teaching methods help to build or develop a productive understanding of basic science and technology.

Innovative teaching methods help the students to question their preconceptions, and motivates them to learn, by putting them in a situation in which they come to see themselves as the authors of answers and the agents of responsibility for change. But whenever the teachers can teach by this method, they are faced with some barriers and requirements. Teachers are introducing different innovative ideas to explain the content to learners. Also, it is the responsibility of teachers to teach students with suitable and modern methods. It is a teacher who plays a vital part in students' success. So, it becomes the duty of a teacher to take a step towards accepting modern methods of teaching. To provide a sound education, there should be an amalgamation of a skilled teacher and innovative ways of teaching. Modern teaching methods have many advantages. Unlike traditional teaching methods, modern teaching methods are more• interactive and keep students intact. It maintains the interest of students by animations and videos. The visual medium is way better than any other medium to give instructions. It helps • to memorize the concept fast and for a more extended period than reading. Modern teaching methods are less time-consuming. Teachers take less time to cover • the syllabus. Writing on the blackboard is not required. Blackboard explanation of content is less explanatory than are presentation of videos and • animations used in the modern teaching methods. In order to understand what the basis of modern methods of teaching English is, it is necessary to consider in detail methodological principles which underlie these techniques. The structure of the communicative method includes cognitive, developmental and educational aspects, which are aimed at raising student. Given this and the concept of “communicative”, as well as the complexity of learning systems, we can formulate the following methodological principles of communicative methodology: - The principle of mastering all aspects of foreign language culture through communication. The communicative method was first put forward the proposition that communication should be taught only through communication. In this case, communication can be used as a channel for education, learning and development. Communication is a social process in which the exchange activity, experience, embodied in the material and spiritual culture. In the communication by the emotional and rational human interaction and influence each other. This communication is essential to proper education. Thus, communication serves as teaching, learning and development and education in communicative teaching methodology.

The process of learning foreign language communication is a model of the real process of dialogue on key parameters: motivation, focus, information communication process, innovation, situational features, character interaction and communicating system of speech means. This is what creates the learning environment, adequate real that ensures the successful mastery of skills and their use in real communication. Some interconnected aspects of learning a foreign language culture. The complex nature of foreign language culture manifests itself in the unity and the relationship of its educational, cognitive, educational and developmental aspects. Each of these aspects, in a practical sense, is equal. But the true mastery of one is possible only when adequate mastery of others. In this regard, any type of work, any exercise in the learning process, integrates all four aspects of foreign language culture and evaluated depending on the availability of these data points.

- The systems principle in the organization of foreign language teaching. This principle means that the communicative learning system is constructed by the reverse: first scheduled final product (target), then determined the tasks that can lead to this result. This takes place with in the course, each year, the cycle of lessons and one lesson and applies to all aspects. This approach provides a systematic training, with all its qualities: integrity, hierarchy, unity of purpose. Systematic study builds on the students' mastery of the laws of each of its aspects. The principle of individualization in learning foreign language. In the communicative approach the student is perceived as a personality. Each student as an individual has certain abilities, both general and partial nature. Communicative learning is aimed at identifying their original level and further their development. To that end, use special tools to detect abilities - special tests for Development- Exercises and legs. When organizing joint activities the student will develop personal qualities necessary for effective cooperation. The joint activity is organized so that students are aware that each of them depends on the success of the common cause. The combination of communication and other activities can bring learning to the real communication that takes place not only for communication but also serves other activities occurring simultaneously. For a more productive mastery of students in all aspects of foreign language provides for a system means (memos and special exercises) for the formation of students' skills and abilities for the formation of the ability to learn, which is subjective individualization. It is important to note that the more autonomy a student takes, the more effective will assimilate. Therefore, this method pays great attention to the development of independent thinking, in particular, in discussing the problems. And, finally, autonomy, related to the control. In the communicative teaching used such a strategy, which plans to control the transformation of a mutual control of self-control. In order to do this as a hidden control, and conscious possession of the students' knowledge of objects and control criteria and their application are used.

- The principle of functionality in foreign language teaching. This principle assumes that every student should understand

that it can give not only practical language skills, but also to use the knowledge gained in cognitive and emerging dimension. This principle is also what is going on mastering functions of speech activities as a means of communication that is understood and assimilated the functions that are performed in the process of human communication: reading, writing, speaking, and listening. According to the principle of functionality, the object of learning is not verbal means alone, and the functions performed in a language. On the basis of creating a functional model of speech means that should be studied in foreign language courses: are selected certain speech means different levels of expression for each of the speech functions. Depending on the purpose for the expression each function can be offered and the maximum and minimum number of means of expression. Of course, here is connected and non-verbal means of expression. I

We proceed to the following method of teaching English language. This is an intensive method. - The principle of collective interaction, which is leading in the method of activation, the most famous in the intensive method. This principle relates the objectives of training and education, describes the means, methods and conditions of the educational process. To the educational process, which was based on this principle, characterized by the fact that students interact with others, broadening their knowledge, improve their skills. - The principle of learner-centered communication is no less important. It is based on the impact of communication, his character and style for the implementation of rehabilitation and educational purposes. In conversation, each is both impact and exposed. Especially important place here is the knowledge of other people, which is a prerequisite of human communication.

Conclusion It is important to note that all the above principles are interrelated, interdependent and mutually reinforcing. Therefore, adherence to the attached system requires compliance with all the above principles and how they are combined.

LITERATURE:

1. Anderson A. The European project semester: A useful teaching method in engineering education project approaches to learning in engineering education. Journal of Engineering Education. 2012; 8:15–28.
2. David Nunan. Communicative Language Teaching – 2004
3. Shaw Corsini, Blake & Mouton, 1980; Horner & McGinley, 1998
4. Brown H.D. (2001). Teaching by principles: An attractive approach to language pedagogy. New York: Longman
5. Berer, Marge and Frank, Christine and Rinvolveri, Mario. Challenge to think. Oxford University Press, 2002
6. Furkatovna A. N., & Furkatovna A. F. (2021, January). innovative activity in the field of tourism. In Euro-Asia Conferences (Vol. 1, No. 1, pp. 308-309). <http://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/97>

THE ROLE OF COGNITIVE LINGUISTICS IN DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE AND FORMING THEIR LINGUISTIC PERSONALITY

Akhmedovna M.X.

Docent, Jizzakh polytechnic institute

Tayanch so'zlar: kognitiv tilshunoslik, kommunikativ kompetentsiya, tafakkur, lingvistik shaxs, talaba, hodisa.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, коммуникативная компетентность, мышление, языковая личность, студент, феномен.

Key words: cognitive linguistics, communicative competence, thinking, language personality, student, phenomenon.

РЕЗЮМЕ:

Tadqiqot kognitiv tilshunoslikning o'ziga xos xususiyatlarini kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish va talabalarning lingvistik shaxsiyatini shakllantirish nuqtai nazaridan o'rganadi. Kognitiv tilshunoslik fanining mohiyati, bu yo'nalishning paydo bo'lish tarixi, hozirgi kundagi tadqiqot holatiga e'tibor qaratilgan. Maqolada talabalarning lingvistik shaxsini shakllantirish va kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish uchun kognitiv tilshunoslikni o'quv jarayonida qo'llash usullari, usullari va shakllari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В исследовании рассматривается специфика когнитивной лингвистики в части развития коммуникативной компетенции и формирования языковых личностей учащихся. Уделяется внимание сущности когнитивной лингвистики, истории возникновения данного направления, современному состоянию исследований. В статье анализируются пути, методы и формы применения когнитивной лингвистики в образовательном процессе для формирования языковой личности учащихся и развития коммуникативной компетенции.

SUMMARY:

The research examines the specifics of cognitive linguistics regarding developing communicative competence and forming students' linguistic personalities. Attention is paid to the essence of cognitive linguistics, the history of the emergence of this direction, and the current state of research. The article analyzes the ways, methods, and forms of cognitive linguistics application in the educational process to form the student's linguistic personality and develop communicative competence.

Currently, the issues of students' linguistic personality and their communicative competence are among the key factors in organizing the

educational process in higher education institutions. It is mainly driven by the fact that modern professionals should be versatile and possess a significant amount of knowledge in various fields to fulfill their professional duties. Moreover, they should be able to communicate with different interlocutors and use language units correctly during real-life interactions. Consequently, applying an approach that enables the rapid and effective formation of students' linguistic personalities becomes essential. Given the relevance of this topic, the question arises about using cognitive linguistics in the educational process in higher education institutions to shape students' linguistic personalities and develop communicative competence. An innovative approach to forming a linguistic personality also needs to be considered.

At the present stage, considerable attention is given to studying cognitive linguistics. It is caused by the relatively recent emergence of this concept, the study of cognitive linguistics in the educational process of linguistic fields, and the availability of only a few of these concepts. Consequently, there is no unified understanding of "cognitive linguistics," leading to the development of various conceptualizations of this phenomenon. In general, "cognitive linguistics" is an interdisciplinary science exploring cognitive processes in human consciousness. It facilitates thinking and understanding of the surrounding world. Cognitive linguistics, also known as cognitology, investigates models of consciousness related to cognitive processes such as acquiring, generating, utilizing, storing, and transmitting knowledge and processing and transforming information obtained through various means. It also involves decision-making based on this information, understanding human language, constructing logical inferences, argumentation, and other forms of cognitive activities.

The history of this field is relatively brief. Cognitive linguistics emerged in the second half of the 1970s in the United States. This research field intersects with several disciplines as it integrates the efforts of scholars from various domains such as psychology, philosophy, logic, linguistics, psycholinguistics, anthropology, mathematics, cybernetics, and others. A significant milestone in the development of this science was the establishment of the International Cognitive Linguistics Association during the symposium in 1989 organized by René Dirven. Thus, it can be asserted that cognitive linguistics is a contemporary direction with a history of only about half a century. The basis of cognitive linguistics is the assertion that language is at the center of all human mental activity, representing its cognitive processes and abilities. It provides access to the world of others and their consciousness structures. At the present stage of the development of linguistic research, the solution of many theoretical and

practical problems is associated with the study of the specifics of knowledge representation in language. In other words, there is a relationship between cognitive and linguistic structures, which led to the separation of cognitive science as a separate field. As a branch of linguistics, cognitive linguistics studies the functioning of language as a kind of cognitive (gnostic) activity and the cognitive mechanisms and structures of the human psyche through linguistic phenomena. The object of cognitive linguistics is cognition in its linguistic reflection. Cognition refers to the set of mental structures and processes that encompass all human cognitive activity. The subject of its study includes models of knowledge and human conceptions of the surrounding world, such as worldviews, frames, stereotypes, archetypes, concepts, and the ways of their verbalization. Cognitive linguistics aims to describe the dependence and correlation between the structures of language and human consciousness. Based on the peculiarities of this dependence, cognitive linguists seek to explain how the world and the human being are structured, what causes certain physical, physiological, and psychological phenomena and processes, and what their consequences are. In other words, it refers to the ability to communicate effectively in various contexts. This competence is vital in learning a foreign language, as it involves practical adherence to the principles and basics of using a particular language system in a specific situation. Regarding communicative competence, cognitive linguistics aims to develop the following types of students' thinking. The first type is professional thinking, which involves the ability of students to apply acquired knowledge in practical situations after completing their educational institution. If a task exceeds their experience, they should be able to compare different phenomena and establish connections based on their differences and similarities, thereby facilitating problem-solving. It is essential as modern graduates in foreign language faculties often work with political, cinematographic, musical, and narrative texts that contain numerous neologisms and metaphors. Therefore, professionals must be able to identify similarities between concepts and grasp the essence of specific expressions by understanding the formation of new connections or collocations. The second type is abstract thinking, wherein students should identify connections and determine the relationships between intangible things. Such texts are often found in political discourse or advertising. Understanding the origin of these expressions allows for a clear comprehension of the formation of specific mechanisms. The third type is systems thinking, which involves sequential and logical reasoning, organizing relationships between different phenomena in students' consciousness. The development of systems thinking is essential when

working with scientific and technical texts. A specialist must offer the target audience a global understanding of a particular phenomenon by reproducing the cause-and-effect relationship, predicting further developments, and reproducing the impact of one direction on another. The fourth type is critical thinking, characterized by the ability to evaluate phenomena objectively, their relationships with other processes, and their similarities and differences. This type of thinking is essential when working with scientific, technical, and political texts. The specialists must present something that immediately demonstrates the essence of things without indicating the specialist's bias.

During the study, the authors found that cognitive linguistics is a field of philology that involves exploring language through the analysis of human consciousness. The article revealed the role of cognitive linguistics in developing communicative competence and forming students' linguistic personalities. The authors emphasized the practical value of cognitive linguistics. The essence of the concept of "cognitive linguistics" was elucidated in the article. The importance of cognitive linguistics for the development of modern linguistics was justified. It was found that cognitive linguistics is a new direction in linguistics that reflects the connection between language, thought, and culture. This direction has a long history, contributing to its research relevance. Various types of thinking, such as abstract, professional, critical, fast, and systemic thinking, were identified as being formed through applying cognitive linguistics in the educational process. The authors also described the main characteristics of this direction. The practical value of cognitive linguistics in developing students' communicative competence was revealed. It was established that the practical value of cognitive linguistics lies in developing new forms of thinking in students and their communicative realization in the linguistic environment. Accordingly, the principles of cognitive linguistics used in organizing the educational process are anthropocentrism, cognitivism, expansionism, and explanativeness. Special attention was given to the case method as a key methodology of cognitive linguistics implemented in the educational sphere. The article characterized the methods of forming students' communicative competence by applying cognitive linguistics. It was emphasized that cognitive linguistics is realized primarily through the student's life experience and the correlation of various subject areas and through the establishment of differences between different phenomena. It was determined that the awareness of different types of thinking occurs through the student's cognition and self-discovery. The mechanisms of applying cognitive linguistics in forming students' linguistic personalities were described. The linguistic personality of the student is

realized through a detailed assimilation of the structure of the concept. The main types of concepts used in the speech were identified. It was determined that the components of the concept significantly influence its perception and are multilevel. All of this allows for a clearer perception of the linguistic picture of the world and the formation of the student's linguistic personality.

LITERATURE:

1. Anderson A. The European project semester: A useful teaching method in engineering education project approaches to learning in engineering education. *Journal of Engineering Education*. 2012; 8:15–28.
2. David Nunan. *Communicative Language Teaching* – 2004
3. Shaw Corsini, Blake & Mouton, 1980; Horner & McGinley, 1998
4. Brown H.D. (2001). *Teaching by principles: An attractive approach to language pedagogy*. New York: Longman
5. Berer, Marge and Frank, Christine and Rinvulcri, Mario. *Challenge to think*. Oxford University Press, 2002

TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN INTERNET RESOURCES IN TECHNICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Akhmedovna M.X.

Docent, Jizzakh polytechnic institute

Tayanch so'zlar: texnik universitetlar, chet tillari, internet resurslari.

Ключевые слова: технические вузы, иностранные языки, интернет-ресурсы.

Key words: technical universities, foreign languages, internet resources.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada Internet resurslaridan foydalangan holda texnik ta'lim muassasalarida chet tillarini o'qitish muammolari ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются проблемы обучения иностранному языку в технических учебных заведениях с использованием ресурсов сети Интернет.

SUMMARY:

The article discusses the problems of teaching a foreign language in technical educational institutions using Internet resources.

In today's fast-growing technological society, there is a growing need for highly qualified and professionally qualified specialists. Uzbekistan has clearly defined the criteria for entering the global educational space and is modernizing the education system in accordance with international requirements. The driving force of the innovative processes taking place in technical higher education institutions is the desire to adapt to the domestic labor market and enter the world education system as a full member. We need to constantly adapt educational programs to the requirements of the labor market. The quality criterion determines the readiness for practical activities and the real competitiveness of the graduates.

Cyberphases for educational purposes is an entirely new field of general didactics and special methodology, as the changes that take place affect all aspects of the learning process, from the choice of technical and work methods to the changing requirements of students' academic degrees.

An important basis for the mass computerization of education is undoubtedly explained by the fact that the modern computer as a whole is an effective means of optimizing mental working conditions in all its manifestations.

One of the new requirements for teaching foreign languages using Internet resources is to create interactions in the classroom, which is commonly referred to as interactivity in methodology. This principle is not new, but so far there is no single definition of this approach.

Interactivity is “combining, coordinating, and complementing communicative goal and outcome efforts through speech”. From this we can conclude that a virtual interactive approach is one of the tools to achieve a communicative goal in the lesson. This is distinguished from the principle of communication by the presence of real cooperation, the lack of focus, where the main focus is on developing communication skills and working in a team, although this is not a mandatory goal for a communicative task.

The main goal of learning a foreign language is the formation of communicative competence, all other goals (learning, learning, development) are realized in the process of achieving this main goal [2].

Teaching a foreign language means teaching communication, data transmission and comprehension. There are three ways to take foreign language teaching to a new level on the Internet: communication, information, and publishing. Communication is done via email, large layers of information are posted on the World Wide Web, publishing can be done by creating your own page on the Internet.

Communicating in a real language environment provided by the Internet, students face real life situations. Students involved in solving many important, real, interesting, and achievable problems learn to respond to them spontaneously and adequately, which encourages the creation of originals rather than manipulating the template of language formulas.

The internet is a great tool for getting information about the latest events in the world. With the help of the Internet, you can turn your audience into a news agency, your students into first-rate reporters. This type of activity is suitable for large courses as it involves great reading and interpreting skills, fluent speech.

You can invite students to work in two or three, offering scholarly articles covering all areas of life: sports, weather, culture. The advantage of this work is that in addition to differentiating the tasks, the whole audience is fully involved: strong students can learn more difficult articles, weak students can be reported on weather conditions or things in the field of culture.

In addition to working on reading and speaking skills, you can replenish your vocabulary. To do this, students should be invited to compile dictionary articles based on the information they have read. It is possible to acquire new grammar skills, examples of which are given in the articles. Here you should also provide

links to sources. To develop intercultural competence, there are advantages to researching articles on a particular topic by only one news agency over a long period of time: by studying the problem in depth, students can not only determine a particular country's position on the problem being studied, but also learn the basics of such a view. , will be able to predict the course of events. After the work is done, a discussion or teleconference is necessary, in which the work of each student or group becomes a separate branch of the common problem, i.e. students gain multifaceted things by sharing their results and putting them together.

In order to teach communication in a foreign language, you need to create real, real-life situations that encourage learning of the material and develop appropriate behavior, and this can be done with the help of new technologies, especially the Internet.

It is well known that what a person learns, he strives to use in his future activities. The use of students' knowledge, skills, and abilities is based on transmission, and transmission primarily depends on how appropriate the learning environment is for the conditions in which that knowledge, skills, and abilities need to be used. Therefore, it is necessary to prepare the student to participate in the process of learning a foreign language in the context of communication with foreign languages. This defines the essence of communicative learning, which consists in the fact that the learning process is a model of the communication process.

In addition to communicative needs, students need to learn how to use the Internet to be more responsible for themselves. They need to develop their ability to cope with a situation where their language resources are insufficient; have good exercise skills; the ability to evaluate one's own speech and development, as well as the ability to identify and solve learning problems.

Developing students' independence through the global network is a gradual process that needs to be constantly encouraged. Perhaps the most important task facing a language teacher is to find the best ways to lead students to gradually growing independence.

It takes time to communicate online. A supportive socio-psychological environment in which the student participates is needed. He is confident that he will be respected as a person with his own views, interests, strengths and weaknesses, and preferred style of learning. This atmosphere is characterized by a spirit of mutual assistance, learning a foreign language via the Internet is a socially defined experience.

Teaching in real language on the Internet helps to shape the student's speaking ability, as well as provides a sincere interest in teaching vocabulary and grammar and therefore efficiency. In addition, the Internet only develops skills that are important for a foreign language. It is primarily concerned with mental operations: analysis, synthesis, abstraction, identification, comparison, mukhtapaziya, verbal and semantic prediction, and so on.

With the power of Internet technology, it is possible to go beyond foreign powers, even in terms of “language”. The Internet develops students' social and psychological qualities: their self-confidence and ability to work in a team; acting as an interactive approach tool, creating a conducive learning environment.

Today, there are many sites dedicated to learning English. Students majoring in "Surface Transport Systems" of technical universities use the website city.net in their classes, which allows you to travel to different countries, where you can find all the information about the selected country - from photos of monuments, natural resources and land. You can find detailed information about the transport system in the language you are studying. City.net is a great navigator. Once in any country, students can get acquainted with its features using hypertext or links (links). In the process of training students majoring in "Ground Transportation Systems" in technical higher education institutions, they show great interest in information and computer and Internet technologies, in which case the Internet is a good tool for developing their technical and creative abilities. development of independence; developing responsibility and perseverance, etc. The Internet allows students not only to get the information they need, but also to publish their work, which is a great incentive to learn. Therefore, the aim of our work is to increase the information culture and literacy of students; expansion of the didactic environment; is to develop students' creative abilities.

In short, the use of Internet technologies is important and relevant in the formation of information and communication competence of future electricians, modernization of the educational process and updating the content of foreign language courses.

LITERATURE:

1. Алексеева Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента / Л. Н. Алексеева // Учитель. – 2019. – № 3. – С. 78.
2. Бонк Н.А. Английский шаг за шагом: в 2 т. / Н.А. Бонк, И.И.Левина, И.А. Бонк. – М.: Росмен-Издат, 2002. – 523 с.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам / Н.Д. Гальскова. – М.: АРКТИ, 2019. – 192 с.
4. Рахимов, А. Б. "Методы повышения речевой компетентности студентов при преподавании иностранных языков в технических вузах." Science and Education 5.3 (2024): 526-530.
5. Rahimov A.B. Scientific project for humanities students// ISSN:2689-100X. The American Journal of Social Science and Education Innovations. – America, 2021. № 3(04). –P. 350-356.
6. Рахимов А.Б. Бўлажак муҳандисларнинг тил билиш компетенциясини ривожлантиришда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш// ISSN: 2181-7138. Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириш» илимий-методикалық журналына жазылың.-Нукус, 2021.-Б. 47-49.
7. Rahimov A.B. The use of modern educational technologies in teaching foreign languages (on the example of english) // Халқаро илмий – амалий анжуман материаллари – Самарқанд, 7-июн. 2019.-Б. 311-313.

PROVERBS OF KARAKALPAK LANGUAGE: A REFLECTION OF NATIONAL CULTURE

Tolegenova S.A.

*1st- year student, 2nd Faculty of Foreign Language and Literature,
Uzbek State World Languages University (UzSWLU)*

Tayanch so'zlar: Qoraqalpoq maqollari, oila qadriyatlar, muloqot, hurmat, donolik, urf-odatlar, madaniyat, milliy xarakter, mehnat odob, meros.

Ключевые слова: каракалпакские пословицы, семейные ценности, общение, уважение, мудрость, традиции, культура, национальный характер, трудовая этика, наследие.

Key words: Karakalpak proverbs, family values, communication, respect, wisdom, traditions, culture, national character, work ethic, heritage.

РЕЗИЮМЕ:

Ushbu maqolada qoraqalpoq maqollarida singdirilgan hikmat va madaniy qadriyatlar o'rganilib, oila, muloqot va mehnat odob-axloqi mavzulariga e'tibor qaratilgan. Tanlangan maqollarni tahlil qilib, qoraqalpoq jamiyatida oila rishtalari, hurmatli nutq va mehnatsevarlikning ahamiyatini ta'kidlaydi. Shuningdek, maqolada bu maqollarda qoraqalpoq xalqining tarixi, an'analari va dunyoqarashi asrab-avaylanishi, ularning milliy xarakteri, axloqiy tamoyillari haqida tushunchalar berilgan.

РЕЗИЮМЕ:

В этой статье исследуются мудрость и культурные ценности, заложенные в каракалпакских пословицах, с упором на темы семьи, общения и трудовой этики. Анализируя избранные пословицы, она подчеркивает важность семейных уз, уважительной речи и трудолюбия в каракалпакском обществе. В статье также размышляется о том, как эти пословицы сохраняют историю, традиции и мировоззрение каракалпакского народа, предлагая понимание их национального характера и моральных принципов.

SUMMARY:

This article explores the wisdom and cultural values embedded in Karakalpak proverbs, focusing on themes of family, communication, and work ethics. Through analyzing selected proverbs, it highlights the importance of family bonds, respectful speech, and diligence in Karakalpak society. The article also reflects on how these proverbs preserve the history, traditions, and worldview of the Karakalpak people, offering insight into their national character and moral principles.

Introduction. Proverbs are a key source of past life experiences, reflecting the thoughts, wisdom, knowledge, and truths of people from earlier times. They play an essential role in guiding future generations by helping them learn

from past mistakes and shaping their ethical behavior. Proverbs belong to the traditional verbal folklore genres, and their wisdom has directed people toward the right path throughout history. They are easy to remember, useful in many life situations, and offer important lessons because they capture common human experiences. This is the general description of what a proverb is.” A proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional vies in a metaphorical, fixed and memorable form and which is handed down from generation to generation. (1)

Materials and methods. Proverbs related to fishing:

“Eki kemenin basın uslagan suwğa ketedi”

Translation:

“One who tries to hold two boats at once will drown.”

Meaning:

This proverb emphasizes the importance of focus, which means that a person who tries to handle two things at once will fail at both. Just like someone trying to hold onto two boats at the same time – eventually, they will lose balance and fall into the water. It reflects the wisdom rooted in fishing. Managing two boats at once a dangerous, showing how important focus, steadiness and commitment are in daily life. In a modern sense, this proverb also applies to those who try to multitask excessively or chase too many goals at once – instead of succeeding, they have risk of losing everything. It’s a reminder to choose one path and follow it with dedication, rather than paying attention and failing in both. This shows how proverbs blend traditional life with universal lessons, turning daily fishing practices into deep philosophical advice

Proverb:

“Jarlinin teńi jarma, baliqshinin teńi qarma.”

Translation:

“Jarma (rice-made food) is enough for the poor, just as Qarma (fish- made food) is enough for the fisherman”

Meaning:

This saying highlights the connection between a person’s livelihood and their tools of survival. It shows the Karakalpak people's deep connection to nature and simple living, where every profession values its basic resources. And highlights the Karakalpak way of understanding of food and work. It suggests that Jarma, which is simple and easy to prepare, is associated with those who have less, as they rely on, minimal effort to get by. It is a cheap, straightforward food, symbolizing simplicity and modesty in life. In contrast, the fisherman’s food, Qarma, is fish, which requires much more effort to obtain. The fisherman

spends hours or even a whole day waiting and working to catch the fish, so their food is not only more nutritious but also more expensive. Qarma, a dish made from fish, is a traditional Karakalpak food that's easy to digest and highly beneficial for health, but its costs expensive and harder to access, as fish- is a valuable product in the region. This illustrates the Karakalpak belief that hard work and effort are rewarded with greater nourishment and a better quality of life. It also showcases the Karakalpak people's respect for traditional food, such as Baliq Qarma, which is known for its nutritious value and unique and unique preparation method, requiring skill and careful attention to make it properly. The proverb reflects the practical, hardworking nature of the Karakalpak culture, where effort and resourcefulness are valued, and where food is both reward and a symbol of one's labor.

Proverb:

“Sazan baliqtın miyin jegen aqıllı boladı.”

Translation:

“The person, who eats the brain of a carp becomes wise.”

Meaning:

This humorous proverb suggests that wisdom can be gained through experience and sometimes from surprising sources. It underlines the value placed on intelligence and learning in Karakalpak culture. This also suggests that eating the brain of a fish brings wisdom, symbolically connecting the qualities of the fish to the person who eats it. It reflects the belief that fish are not only nutritious but also clever creatures – they know how to avoid getting caught, hide their movements beneath the water's surface, and cleverly seek food without being seen. Through this saying, the Karakalpak people express their admiration for intelligence, cleverness, strategy and qualities they observe in fish and value in themselves. Since fishing has been a vital part of Karakalpak life, this proverb also shows their deep connection with fishing and their respect for the knowledge and lessons drawn from nature. It subtly highlights that wisdom doesn't just come from learning, but also from interacting with nature and understanding its creatures, especially those like fish, which have long been part of their food and livelihood.

Proverb:

“Segiz qırlı baliqtı toğız qırlı jigıt aladı.”

Translation:

“An eight-sided fish will be caught by a nine-sided man.”

Meaning:

This metaphorical proverb teaches that cleverness and skill are needed to overcome challenges. It reflects the Karakalpak appreciation of bravery, skill, and sharp thinking. No matter how difficult, tricky or challenging something is, there is always be the someone stronger, braver or more capable who can overcome this obstacles.

Proverb:

“Balıqshınıń qolınan awı ketpeydi, jamannın basınan dawı ketpeydi.”

Translation:

“A fisherman never loses his rod; a troublemaker never loses his quarrels.”

Meaning:

Person’s mind shapes their action. Just like a fisherman who holds his rod, constantly thinking about his work whereas the troublemaker’s mind is filled with problems and conflicts as they always looking for drama. The main idea is that what fills your mind controls your life: a hardworking, purposeful person focuses on their goals and task, a person with negative intentions think about creating problems.

Proverbs about hard work:

“Jalqawdıń janı tatlı, Miynetniń nanı tatlı”

Translation: “The lazy one’s soul is sweet, the hardworking one’s bread is sweet”

Meaning: This suggests that laziness may seem pleasant at first, but the satisfaction from hard-earned rewards is far greater. the lazy person values their comfort zone and peace so highly that protecting their heart and energy feels “sweeter” than any reward from hard work. For them, avoiding exhaustion keeping their mind calm, and not burdening themselves with effort is their priority- they “safe” inner self from struggle. In contrast the hardworking person finds deep satisfaction and “sweetness” in the bread they earn through effort. The bread is not just food-it is a symbol of every step they’ve gone through planting the seeds, grinding the grain, making the dough and baking it. Each stage adds value and pride, making the result richer and “tastier” than ordinary bread.

“Miynet penen er kógerer, Jawin menen jer kógerer”

Translation: “A man thrives through hard work, the soil thrives through rain.”

Meaning: This proverb emphasizes the value of hard work. Just as rain nourishes the earth and makes it flourish, effort and labor make a person successful and fulfilled. However, it is not just praising hard work, but also symbolizes the inner strength, power and masculinity of a man, showing that

these qualities are cultivated and developed through effort, similar to how a plant grows drop by drop from the nourishing rain.

“Jaqsı miynet - yarım ırıs”

Translation: “Good work is half of fortune.”

Meaning: Hard work is an essential part of success or prosperity. It implies that diligence and effort play a significant role in achieving wealth or well-being. These proverbs highlight the importance of hard work and how it leads to valuable rewards, both in personal growth and societal progress which is just a half of it

Proverbs about language and speaking skills:

“Kóp sózdiń azı jaqsı, Az sózdiń de saızı jaqsı”

Translation: “A little of many words is good, and even a few words can have a nice sound.”

Meaning: This proverb shows that excessive use of the tongue – speaking too much – is not really valuable or necessary. Even a few words can be like the melody of a dutar, the Karakalpak musical instrument. Its sound is soft and gentle, but beautiful, slowly entering the ear, calmly and peacefully touching the listener’s heart.

“Kóp sóz eshekke juk”

Translation: “Too many words are a burden for a donkey.”

Meaning: this proverb means that too many words are like a heavy load. Just as a donkey becomes tired and weak from carrying too much, a listener can feel exhausted and overwhelmed by too many meaningless or unnecessary words. At the same time this proverb illustrates the Karakalpak nation’s practical lifestyle, by showing that the donkey holds an important role in daily life. It represents the idea that all hard work, especially heavy carrying, is done by the donkey, because only this animal can endure tough conditions and hold such strength, showing its perseverance. In addition to this, it is not only about warning against excessive empty talk, but also shows respect hard work, endurance and the quiet strength represented by the donkey- reminding us that action and patience are more valuable than endless words.

“Jıllı-jıllı sóyleseń, Jılan ininen shıǵadı”

Translation: “If you speak kindly, even a snake will come out of its hole.”

Meaning: this proverb suggests that even a cunning or dangerous person, like a snake, can be influenced by kind words. The snake, which represents deceit and danger, is usually a symbol of manipulation and sudden, unexpected attacks. It slyly moves and strikes when least expected, just as a person might deceive you in a tricky situation. However, the proverbs emphasize that kindly

spoken words have a much greater power than this. Even those, who are typically sly and dangerous will be less likely to show their bad side when trusted with kindness. It shows that gentle speech can cheat even the most cunning individuals, transforming their behavior and reducing their harmful influence. Also reflects the understanding and morals of the Karakalpak nation, where the snake symbolizes not just physical danger but also deception and unpredictability. It suggests that good intentions and kindness are more powerful than slyness of those who manipulate.

Proverbs about family values you shared:

“Aǵayinniń azarı bar da, bezeri joq”

Translation: “A relative may bring harm, but there is no one else like them.”

Meaning: This suggests that while family members may cause trouble or disagreements, there is no substitute for family, and they remain irreplaceable.

“Ósik-bawırǵa qabırǵa jaqın”

Translation: “A quarrel between siblings is like a wall between them.”

Meaning: It emphasizes that disputes within the family, particularly among siblings, can create barriers and distance, which are hard to mend.

“Jaqın jerden quda bolsań, Arba-arba sóz keledi”

Translation: “If your in-laws are nearby, there will be plenty of gossip.”

Meaning: This implies that family relations, especially with in-laws, can be delicate, and living close to them might lead to misunderstandings or gossips.

(2)

Results and discussions. These proverbs emphasize the importance of family relationships, even though they can be complicated at times. They show that despite challenges, family bonds are irreplaceable and that maintaining harmony within the family is valuable.

By combining negative behaviors with positive ones-such as bravery, strength, quietness, a stubborn character, and hard work-a person gains more respect in Karakalpak culture. A wise, hardworking individual is highly valued in our nation. According to family traditions, it's better to stay close to your relatives than to be alone, because family members without shame and will always be the closest to you in times of need. However, arguments between siblings do not break family bonds but can weaken the warmth within their household.

In addition, having your son's or husband's house close to the parents' home often leads to gossip among neighbors. This is not due to the bond itself, but because of the frequency of the visits or interactions, may be seen as unusual. Speaking without thinking is discouraged in Karakalpak language: its considered

better to remain silent than to say something foolish. On the other hand, polite and respectful speech is believed to help people succeed and avoid problems.

Because of the Karakalpak people's close connection to fishing, many of their proverbs are linked to fish and fishing tools. A hard working fisherman is seen as strong and healthy, while lazy people often benefit from the work of others. these proverbs reflect the belief that everyone-whether a fisherman, lazy person or a wise person- will receive what they truly deserve. It is also believed that eating fish provides health benefits due to its nutrients and vitamins.

Conclusion. The history of the Karakalpak nation is deeply reflected in its proverbs. These sayings represent the national character by showing the people's way of life. Their unique skills in thinking, wisdom, and true essence-including traditions and customs-are all captured within these proverbs. They provide deep insight into the culture and have a strong impact not only on the people themselves but also on future generations

LITERATURE:

1. Khodzhaeva S. S. (n.d.). Using proverbs in teaching English as a foreign language. cyberleninka. ru. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/>
2. Kitapxana. (n.d.). Proverbs and sayings about the art of language and speech (TIL, SÓZ ÓNERI HAQQINDA NAQIL-MAQALLAR). Retrieved from <http://kitapxana.com/kitap/naqil>.

THE INFLUENCE OF THE ENGLISH LANGUAGE ON THE ENRICHMENT OF KARAKALPAK VOCABULARY

Keunimjaeva M.Wo.

Doctoral student at NSPI

Tayanch so'zlar: globallashuv, integratsiya, o'zlashtirilgan so'zlar, qarz olish, kuzatish, qayta talqin qilish.

Ключевые слова: глобализация, интеграция, заимствованные слова, заимствование, калькирование, реинтерпретация.

Key words: globalization, integration, loan words, borrowing, calquing, and reinterpretation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola ingliz tilining qoraqalpoq tilining lugʻat tarkibiga taʼsirini oʻrganib, globallashuv va ingliz tilining hukmronligi texnologiya, biznes va madaniyat kabi sohalarida tildan foydalanishga qanday taʼsir qilganini taʼkidlaydi. Unda ingliz tilidagi soʻzlarning qoraqalpoq tiliga integratsiyalashuv jarayonlari, jumladan, toʻgʻridan-toʻgʻri oʻzlashtirilishi, fonetik moslashuvi va ona tilidagi atamalar bilan duragaylanishi muhokama qilinadi. Ingliz tilining kirib kelishi tilni boyitib, leksikasini modernizatsiya qilsa, maqolada madaniy eroziya, avlodlar tafovuti va til merosining yoʻqolishi mumkin boʻlgan muammolar ham koʻrib chiqiladi. Tadqiqotda til evolyutsiyasi va qoraqalpoqlarning oʻziga xosligini saqlab qolish oʻrtasidagi muvozanatni saqlash zarurligi taʼkidlangan.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье рассматривается влияние английского языка на словарный запас каракалпакского языка, подчеркивая, как глобализация и доминирование английского языка повлияли на использование языка в таких областях, как технологии, бизнес и культура. В ней обсуждаются процессы, посредством которых английские слова интегрируются в каракалпакский язык, включая прямое заимствование, фонетическую адаптацию и гибридизацию с родными терминами. Хотя приток английского обогащает язык и модернизирует его лексикон, в статье также рассматриваются проблемы культурной эрозии, разделения поколений и потенциальной утраты языкового наследия. В исследовании подчеркивается необходимость балансировать между эволюцией языка и сохранением идентичности каракалпакцев.

SUMMARY:

This article explores the impact of the English language on the Karakalpak vocabulary, highlighting how globalization and the dominance of English have influenced language use in domains such as technology, business, and culture. It discusses the processes through which English words are integrated into Karakalpak, including direct borrowing, phonetic adaptation, and hybridization with native terms. While the influx of English enriches the language and modernizes its lexicon, the article also addresses concerns about cultural erosion, generational divides, and the potential

loss of linguistic heritage. The study emphasizes the need to balance language evolution with the preservation of Karakalpak identity.

Introduction. The Karakalpak language, spoken predominantly in the Karakalpakstan region of Uzbekistan, has a rich linguistic history influenced by a variety of Turkic, Persian, Russian, and Arabic languages. In recent decades, however, the increasing globalization and the dominance of English as a global lingua franca have significantly impacted the lexicon of many languages worldwide, including Karakalpak. English, in particular, has become a source of vocabulary enrichment, especially in domains such as technology, business, and education. This article aims to examine the influence of English on the Karakalpak vocabulary, its processes of integration, and the potential sociocultural and linguistic implications of this phenomenon.

English has become a global language due to its use in international business, science, education, and the internet. It is spoken in many countries as a second language and is often used as a common language for people from different language backgrounds. The influence of English movies, music, and social media has also helped it spread quickly around the world.

The impact of English on languages around the world is often characterized by the influx of loanwords or borrowed terms, which are integrated into the local language. The degree of this influence varies depending on the sociopolitical and cultural context, as well as the level of exposure to English. In the case of Karakalpak, the impact of English is particularly evident in fields such as modern technology, education, and business, where new ideas and innovations are frequently expressed using English terms instead of developing native equivalents.

Main part. One of the most noticeable effects of English on Karakalpak is the introduction of loanwords. These are words borrowed directly from English, often with little modification in form. The adoption of English words into Karakalpak vocabulary is particularly prevalent in fields that involve modern technologies. For example, terms like "computer," "internet," and "smartphone" are commonly used in their English forms, and there is little to no attempt to replace them with native Karakalpak equivalents. In fact, it is not uncommon for these terms to be used even in formal speech and academic contexts.

Similarly, English-language influence can be seen in the fields of business and economics. Terms such as "marketing," "management," and "startup" "trading" have entered everyday Karakalpak usage: marketing,menedjment,s tartap,treyding, largely due to the increasing interaction with global markets and international business practices. While some of these terms are adapted to

the phonetic structure of Karakalpak, many are used unchanged. In some cases, they are combined with existing Karakalpak words to form hybrid expressions, which reflect a blending of local and global cultural practices.

Additionally, the influence of English is evident culture. English terms related to music, film, and fashion, such as "rapper," "DJ," and "designer," are commonly used in Karakalpak: *repper, didjey, dizayner* particularly among younger generations who are exposed to global media. The widespread use of social media and global platforms like YouTube and Instagram has further accelerated the adoption of English slang and terminology among Karakalpak speakers, especially youth and urban populations.

The adaptation of English words into the Karakalpak language is not always straightforward. In many cases, English words undergo phonetic or morphological changes to better align with the sound system and grammatical structures of Karakalpak. For example, the English word "computer" is often pronounced as "kompyuter" in Karakalpak, reflecting the phonetic rules of the language. Similarly, terms like "manager" and "marketing" may be adapted by adding Karakalpak suffixes to fit the syntactical rules, such as "menedjerlik" (management) and "marketing" (which often remains unchanged, but is sometimes written in the Karakalpak alphabet).

However, the degree of adaptation varies. According to N.SH.Karimkhodjaev [2;2] the vocabulary of any language is enriched through borrowing, calquing, and reinterpretation. Some English words remain entirely unchanged, especially when they are introduced into the language with little time for adjustment, or when they represent modern concepts that have no pre-existing equivalents in Karakalpak. In other cases, English terms are creatively modified or hybridized with existing Karakalpak vocabulary to form new expressions, which reflect both the native and global influences on the language.

While the adoption of English words has undoubtedly enriched the Karakalpak vocabulary, it has also raised concerns about language erosion. The influx of English terms, particularly in professional and technological domains, can lead to the gradual displacement of native words. Over time, this may result in a diminished use of Karakalpak words, especially among younger generations who may see English terms as more modern, prestigious, or globally relevant.

Linguists have raised concerns that excessive borrowing from English could threaten the vitality of smaller languages like Karakalpak. According to Abdul Awal [1:65], «Globalization promotes assimilation of minority languages into dominant languages and jeopardizes minority language communities». If English continues to dominate certain spheres of life, there is a risk that the

Karakalpak language could lose its richness, particularly if younger generations begin to favor English over their native language.

Moreover, the adoption of English can create a generational divide, with older speakers continuing to use traditional Karakalpak vocabulary, while younger generations incorporate English into their daily speech. This division can lead to communication barriers and reduce intergenerational cohesion. Additionally, the dominance of English in education and professional settings may result in a decline in the use of Karakalpak in more formal or academic contexts

However, integration of English vocabulary natural process of language evolution, where languages adapt to changing sociocultural and technological contexts. Rather than eroding Karakalpak, the infusion of English can help to modernize and expand the language, ensuring its relevance in the globalized world.

Conclusion. The influence of the English language on the enrichment of the Karakalpak vocabulary reflects broader global trends, as languages evolve and adapt to new technological, cultural, and economic realities. The infusion of English words into Karakalpak, particularly in the fields of technology, business, and popular culture, has enriched the language and helped it keep pace with global developments. However, this influence also poses challenges to the maintenance of linguistic heritage, particularly in terms of intergenerational language transmission and the potential erosion of traditional vocabulary.

As Karakalpak continues to evolve in the face of globalization, it is important to strike a balance between embracing linguistic innovation and preserving the cultural and linguistic identity of the language. The future of Karakalpak will depend on how it adapts to the growing influence of English while maintaining its unique linguistic characteristics and cultural significance.

LITERATURE:

1. Awal, Abdul. (2024). Endangered Languages: A Systematic Qualitative Study of Socio-Cultural Impacts and Revitalisation. *Sustainable Multilingualism*. 25. 65-101. 10.2478/sm-2024-0013.
2. Каримходжаев Ниятбай. (2022). УДК: 415.412 Источники развития лексики современного каракалпакского языка. 1-13.

KASA IS A PROFESSIONAL DEVELOPMENT PROGRAM FOR FOREIGN LANGUAGE TEACHERS IN UZBEKISTAN

Ruzmetova D.A.

*Docent of Tashkent International University of
Financial Management and Technologies (PhD)*

Tayanch so'zlar: kompetensiyalar, madaniyat, o'ziga xoslik, KASA, kasbiy rivojlanish, refleksiv ko'nikmalar.

Ключевые слова: компетенции, культура, идентичность, KASA, профессиональное развитие, рефлексивные навыки.

Key words: competences, culture, identity, KASA, professional development, reflexive skills.

РЕЗЮМЕ:

O'qitish kompetentsiyalari ko'p shakllarga ega bo'lib, muhit va mavzuga qarab mazmunan farqlanadi. Natijada, ingliz tili o'qituvchilari o'zlarining o'qitish kompetensiyalarini ma'lum darajada soddalashtirishlari kerak. Ushbu maqola ushbu kompetentsiyalarni keng ma'noda belgilaydi, jumladan ta'lim, talabalar va o'rganish, til va madaniyat, o'qituvchilar va ta'lim muassasalari, jamiyat va kasbiy hayot

РЕЗЮМЕ:

Компетенции преподавания принимают множество форм и различаются по содержанию в зависимости от среды и предмета. В результате преподаватели английского языка должны в некоторой степени упростить свои компетенции преподавания. В этой статье эти компетенции определяются в широком смысле, включая преподавателей и преподавание, студентов и обучение, язык и культуру, образовательные учреждения, общество и профессиональную жизнь.

SUMMARY:

Teaching competences take many forms and differ in content based on the environment and subject matter. As a result, English language teachers must simplify their teaching competencies to some degree. This article defines such competences in broad terms, including teaching, students and learning, language and culture, teachers and educational institutions, society, and professional life.

Globally, the area of language education has grown quickly during the last two decades, driven by larger markets and more diverse kinds of English language provision. This increase has produced a demand for English language teachers as well as language teaching organization (LTO) management. As is common in other sectors, managers are often hired from within the LTO, from among its employees. How simple is it for teachers to shift from the classroom to

the director's office? What competencies do they already have, and which ones do they need to develop? How can teachers help them develop? I've decided to apply the KASA (Knowledge, Skills, Attitude, and Awareness) framework¹ to analyze and answer these questions..

This approach serves as one of the cornerstones for the School for International Training's teacher education and professional preparation programmes. It gives a useful framework for examining competencies, and I found it particularly appropriate in this case. The information for each topic is based on my personal experience, numerous conference presentations on the subject, and discussions with participants in the International Diploma in Language Teaching Management (IDLTm).

The language program manager requires a large amount of information to accomplish his or her work effectively. This knowledge includes market information (who the clients and customers are, what the untapped part of the market is, and who the competition are); resource information (what the school has at its disposal - financial resources, technological resources, building resources, and human resources); institutional history and organizational structure. It also involves understanding about the commodity that is being offered - in our instance, language training (together with tests, curriculum, course books, etc.).

Lastly, it necessitates an understanding of management theory and practices, just as teaching necessitates an understanding of teaching methodology and approaches. The teacher who was just promoted to management already has access to a large portion of this data. She is familiar with her students and possesses knowledge of the market, human resources, and material resources. She has a feeling of the academic structure and history of the school, depending on how long she has worked there. What she may be unaware of is the detailed financial information, the market (in terms of external factors and potential rather than actual students), and, of course, the non-academic aspects of school administration, as well as the very real challenge of viewing the organization from a completely different perspective. In many cases, teachers may lack a clear understanding of what management entails, which is frequently the outcome of unfavorable experiences with poor management.

In fact, they have been the beneficiaries of management, with a different set of demands and expectations than the suppliers of management. There are other ways to obtain some of this information: books, for example, can provide some management theory, as well as local facts that may be valuable. The departing manager is obviously an essential source of expertise, which may often be

easily accessed - especially if there is any overlap during the handover time. Shadowing the manager for a week or two before he or she goes is a highly beneficial practice. Working with the administrative personnel is clearly a key element of the process. Training courses or seminars can help with various areas of management theory, as well as an understanding of how companies work.

In accordance with the Cabinet of Ministers' decision about extra steps to boost foreign language learning:

- to encourage the popularization of foreign languages in our nation to a new level and arrange systematic work to develop the field, the increasing young, many things are being done in order to educate the generation in a complete manner and to create all the conditions for this;

- Within two months, thoroughly modify the teaching-methodical sets of foreign language instruction in the continuous education system from the point of view of building students' basic language abilities (listening, reading, writing, and speaking).

- with the involvement of qualified specialists, starting from March 1, 2022, organize training courses aimed at developing the listening comprehension, reading, writing and speaking competencies of foreign language teachers and obtaining a certificate [Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, No. 34 dated 19.01.2022].

The KASA is a professional development framework that incorporates four areas proposed by Donald D. Freeman in his seminal 1989 article 'Teacher training, development, and decision making: a model of teaching and related strategies for language teacher education'. They are: Knowledge, Awareness, Skill, and Attitude. Donald Freeman did not use the abbreviation KASA in his article, but the concept became well known in the ELT community.

The essay also discusses the distinction between training and development, as well as ways for promoting improvement in teacher performance. Definition of Knowledge, Awareness, Skill, and Attitude. According to Freeman. [1; 31]. Knowledge encompasses not just what we know about the subject topic (the English language), but also knowledge of learners' backgrounds, language levels, and contextual variables such as local and institutional culture. Awareness refers to our ability to perceive the impact and effectiveness of our actions, responses to learners, and students' prior knowledge. In contrast, skills pertain to acts that the teacher can carry out, such as regulating classroom interaction. Finally, in Freeman's [1; 23] conception, Attitude is the way teachers think about their own profession, their learners and the learning process. Therefore,

it comprises aspects such as behavior, perceptions and feelings. The ability to recognize the effects and efficacy of our actions, our answers to students, and their prior knowledge is referred to as awareness. On the other hand, skills relate to actions that the educator can perform, including controlling classroom behavior.

I have included elements from the four dimensions that I believe are relevant for teachers below. Obviously, this is not an exhaustive list. It may easily be much longer and vary greatly depending on the learning setting, local demands, and expectations for the teacher's performance, thus it is up to you to determine whether the issues discussed below are applicable to your situation.

Table-1

Knowledge:	Awareness:	Skills:	Attitude:
Language systems include grammar, lexis/vocabulary, discourse, and phonology (e.g., collocations, verb tense, and sentence emphasis). Language skills and sub-skills: what factors contribute to effective speaking, reading, listening, and writing? Theories for Second Language Acquisition (SLA). Methods and approaches. Understanding learners' needs, goals, and sociocultural contexts. Resources for learning, such as course books, digital tools, applications, and Padlets. Institutional policies and the learning environment.	One's own areas of strength and growth; personal convictions regarding language and instruction; and the underlying rationales for your lesson preparation and instruction Students' prior knowledge and abilities; their reactions to classroom activities; their relationships with one another; their performance; the culture of the company where you work; the ratio of Teacher Talking Time (TTT) to Student Talking Time (STT); Students' prior knowledge and abilities; Students' reactions to classroom activities; Students' interpersonal interactions; Students performance; The culture of the company where you work	Building rapport with and among students; grouping students and employing suitable interaction patterns; lesson preparation, staging, and resource selection for the lesson objectives (e.g., creating pre-listening and while-listening activities). Effectively organizing tasks and activities; giving clear instructions and verifying them; elucidating the meaning, pronunciation, and form of language items; assessing comprehension of meaning (for example, through the use of CCQs); giving feedback on tasks and activities; offering feedback on language and error correction; encouraging critical thinking and problem solving!	Initiative and proactivity; • Self-motivation and self-direction; • A desire to learn Being flexible and adaptive; • Being receptive to new ideas and changes; • Listening well; • Being willing to share; • Showing sincere interest in students

Teacher Talking Time, also known as TTT, is a term used to describe how much a teacher talks during a lesson. Methodologies and approaches that favour student participation and communication during a lesson (such as the Communicative Approach and Task-based Learning) usually regard TTT as

something which should be reduced. This comes from a belief that Student Talking Time, or STT, should always be maximized. However, depending on its use, TTT can also be advantageous in the classroom.

Reducing high TTT - Certain approaches can be used to keep TTT under control. Some of these include: **Do not be afraid of silence:** When we ask a question, pupils need time to think about what they will respond. Many professors view this silence interval negatively and fill it up with comments and, on occasion, even answering their own question. These habits lead to an increase in TTT. **Give pupils time to ponder** - silence indicates that students need to comprehend the information they just received.

Keep the directions basic and clear. Most of the unneeded TTT in the classroom occurs when teachers give directions. Modeling activities rather than telling kids what to do is an effective technique to reduce unneeded TTT. Additionally, employing orders and checking instructions via ICQs may help you keep your TTT under control.

Elicitation can be used at many stages of a session to maximize student engagement and contributions. For example, if you are using an image to set the context of a lecture, instead of telling students what the image depicts, consider the questions you could ask to ensure their participation. The same can be done during language presentation: instead of explaining the language to pupils, consider strategies that encourage student participation, including guided discovery.

Favor pairwork, groupwork, and student nominations: Handing over to students is often an excellent approach to reduce TTT. Consider moments in the session when you tend to lead the engagement and whether students could take control. For example, if a student asks a vocabulary question, urge classmates to assist. Another suggestion is to have students give each other comments, check activities together, and peer teach.

Using TTT in a constructive way - TTT can be an excellent linguistic resource for pupils. Here are some ideas for using TTT in a productive manner:

Talk with your students: Natural conversation is a part of everyday life, and students benefit greatly from interacting with their lecturers in a real-world setting. Making small conversation may allow learners to take chances and engage in meaningful interaction, so making learning more memorable. Teachers may need to grade their students' language based on their skill level, but this does not mean that the engagement should be forced.

Live listening and storytelling: Instead of using recorded audio, teachers can use a personal story or anecdote to facilitate a listening exercise. This necessitates

considering how the story will be told and the language that will be used. In this case, supplying learners with high-quality information, i.e. an accurate and natural model of language, is more important than minimizing TTT. Preparing students for tasks: Another useful application of TTT is to help students with task and activity completion skills. Now that knowledge and resources are readily available, the teacher's competence and ability to provide useful 'tips' might help increase the perceived relevance of the activities presented.

In conclusion, the KASA framework can be useful for teachers, leaders, coordinators and teacher educators because:

- It can provide a starting point for reflection on CPD needs;
- It may help teachers identify and systematize their own strengths and areas for development;
- It might be used to inform decisions as to what area to favor in CPD initiatives;
- It can be revisited from time to time in order to assess whether development aims have been achieved.

LITERATURE:

1. Freeman D. (1989) Teacher training, development and decision making: a model of teaching and related strategies for language teacher education. TESOL Quarterly vol 23, No 1.
2. Richards J.C & Pharell, T.S.C. (2005) Professional development for language teachers. Cambridge University Press.
3. Ruzmetova D. A., Muratova N. V. About comparative analysis of economic terms in english and uzbek languages //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 5. – С. 777-779.
4. Ruzmetova D.A., Abdullayeva Z.N. Ingliz tilidagi ilmiy terminlarni idrok etishning psixologik jihatlari //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. CSPU Conference 1. – С. 366-371.
5. Ruzmetova D. A., Mamadzhanova, N. A., & Allamuratov, G. A. (2022). Research of Modern Technologies of Education. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 2483-2485.
6. Рузметова Д. А. Об экономической потенциальной лексике //Молодой ученый. – 2012. – №. 4. – С. 455-457.

FROM SCREEN TO CLASSROOM: INTEGRATING MEDIA LITERACY INTO LANGUAGE LEARNING

Zarlikov I.B.

doctoral student,

Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch soʻzlar: mediasavodxonlik, til oʻrganish, audiovizual matnlar, taʼlim strategiyalari, leksik koʻnikmalar, ommaviy axborot vositalari dunyosi, madaniy oqibatlar, vizual materiallar.

Ключевые слова: медиаграмотность, изучение языка, аудиовизуальные тексты, образовательные стратегии, лексические навыки, мир СМИ, культурные последствия, визуальные материалы.

Key words: media literacy, language learning, audiovisual texts, educational strategies, lexical skills, media world, cultural implications, visual materials.

РЕЗЮМЕ:

Bugungi raqamli davrda mediasavodxonlik o'quvchilarga turli media matnlarni tanqidiy tahlil qilish va ular bilan o'zaro munosabatda bo'lish imkoniyatini berish orqali til o'rganishni kuchaytiradigan asosiy mahoratdir. Ushbu maqolada N.Mixalkovning "12" filmidagi xarakter tahliliga alohida e'tibor qaratgan holda bosma va audiovizual ommaviy axborot vositalarini o'rganish orqali mediasavodxonlikning til ta'limiga integratsiyalashuvi o'rganiladi. Ushbu tadqiqot A1 darajasidagi o'quvchilarda leksik va tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda matndan oldingi, matn va matndan keyingi strategiyalarning ahamiyatini ta'kidlab, M.N. Fominova kabi olimlar tomonidan taklif qilingan ta'lim asoslari va mezonlarini ko'rib chiqadi. Media texnologiyalarni sinf amaliyotiga kiritish orqali o'qituvchilar tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va axloqiy muloqotni qo'llab-quvvatlovchi yanada dinamik, jozibador va madaniy jihatdan xabardor o'quv muhitini osonlashtirishi mumkin.

РЕЗЮМЕ:

В современную цифровую эпоху медиаграмотность является важнейшим навыком, который улучшает изучение языка, предоставляя учащимся возможность критически анализировать и взаимодействовать с различными медиатекстами. В данной статье рассматривается интеграция медиаграмотности в языковое образование путем изучения как печатных, так и аудиовизуальных медиа, уделяя особое внимание анализу персонажей в таких фильмах, как «12» Н. Михалкова. В исследовании рассматриваются образовательные рамки и критерии, предложенные такими учеными, как М. Н. Фомина, подчеркивая важность предтекстовых, текстовых и посттекстовых стратегий в развитии лексических навыков и навыков понимания у учащихся уровня А1. Внедряя медиатеchnологии в практику работы в классе, педагоги могут создать более динамичную, интересную и культурно-ориентированную среду обучения, которая поддерживает критическое мышление, креативность и этичное общение.

SUMMARY:

In today's digital era, media literacy is a pivotal skill that enhances language learning by empowering students to critically analyze and interact with various media texts. This paper explores the integration of media literacy into language education by examining both print and audiovisual media, with particular attention to character analysis in films such as N. Mikhalkov's "12". The study reviews educational frameworks and criteria proposed by scholars like M.N. Fominova, emphasizing the importance of pre-text, text, and post-text strategies in developing lexical and comprehension skills among A1-level learners. By incorporating media technologies into classroom practices, educators can facilitate a more dynamic, engaging, and culturally informed learning environment that supports critical thinking, creativity, and ethical communication.

Introduction.Media literacy is an essential skill in the modern digital world, enabling individuals to understand, evaluate, and create media content effectively. It encompasses both print and audiovisual texts, helping people engage critically with various forms of media. A significant aspect of media literacy is the ability to analyze and interpret characters in audiovisual materials, such as films. For example, the movie "12" by N. Mikhalkov presents diverse character traits, which can be studied to enhance media comprehension. Understanding these character qualities aids in evaluating the cultural and social implications of media texts. Furthermore, media literacy involves the application of educational strategies to enhance learning experiences. M.N. Fominova proposed several key criteria for assessing media literacy, including comprehension, creativity and ethical considerations. These criteria provide a structured approach to evaluating media interactions. In the context of language learning, media technologies play a vital role in developing lexical skills among A1-level English learners. Therefore, integrating media literacy into education enhances both linguistic and analytical capabilities.

"The media literacy movement is a movement designed to help people understand, create and evaluate the cultural significance of audiovisual and print texts. Everyone can become media literate. He is able to analyze, evaluate and create print and electronic mass media texts." [1; 11]

Features of characters in audiovisual media texts (in the example of N. Mikhalkov's film "12")

№	Character qualities	Characters of the fiction film by N. Mikhalkov <<12>>			
		Officer	Artist	Taxi driver	Surgeon
1	Delicate, soft	+	+		+
2	Rough, tough			+	
3	Intellectual	+	+		
4	Stupid			+	
5	Fighter	+		+	

6	Bungler		+		
7	Rebel			+	
8	Conformist				
9	Romantic		+		+
10	Cynic			+	
11	Caring father, family man		+		+
12	Loner, single	+		+	
13	Open	+			+
14	Secretive	+	+	+	
15	Friendly	+	+		+
16	Aggressive, hostile			+	
17	Independent	+	+	+	+
18	Dependent				
19	Direct, simple-minded		+		+
20	Dodgy, cunning				

M.N. Fominova cited the following as general criteria for evaluating media literacy:

- the level of understanding the content of the media text and one's place in the media world (identification);
- level of assimilation of media education technologies, principles, values and standards;
- level of formalization of activity, communication and thinking in the media environment;
- the range of methods used in media development, product acceptance and development activities;
- priority type of communication and media language for social interaction using media resources;
- creativity in the field of media and the ability to independently develop oneself;
- media-cultural ethics;
- image in media and cultural space;
- understanding of time, attitude towards it and its use in the media. [2; 178]

A1 level students should acquire the following skills in the formation of lexical skills in English by means of media technologies:

- the ability to find the necessary information in the text (media text);
- the ability to clearly and completely understand the information presented;
- the ability to understand the reported content and main facts of the text (media text);

- the ability to use knowledge about the structure and functions of the language in the analysis of the text (media text). Based on these requirements, it is necessary to teach students to work with text and speech activity, which is the real and effective basis of all types of teaching. It is important to pay attention to 3 stages of work:

Pre-text (before reading), text (while reading) and post-text (post-reading) stages. The objectives are:

- Identify the speech problem;
- Reduce speech and language difficulties: remember existing ones and activate knowledge and vocabularies on this topic;
- Create progressive motivation to learn the text;
- Determine a study strategy. Developing background knowledge difficulties, comprehension and forming reading skills to identify and overcome language and semantic knowledge aimed at developing tasks specific to this stage. Examples of tasks used in the pre-text stage: Using an associative array related to the author's name: Text genre? The protagonist, his or her profession, nationality and character? Place of action and the time it is happening? Predicting the topic of a text based on visual materials. On this basis, material for reading questions or statements on the text and determining topic and problems. Answer the questions before reading the text. [3; 524]

Exercise 1. Read the key words and word combinations of the text. Define the theme of the text. Find other key words and word combinations of the text which make the thematic framework of the text.

Exercise 2. Make the chain of main facts in which reference words would be connected.

Exercise 3. Try to define the theme of the text according to the scheme.

Exercise 4. Look at the title, scheme and conclusion of the text. What can be the main idea of the text?

Exercise 5. What do you think about this theme in general?

Study reading:

Exercise 1. Try to understand the underlined words. Check in the dictionary.

Exercise 2. Read the title of the article. What do you think the text is about? Search reading:

Exercise 1. Look at the title, schemes of the text. Define the theme of the text. What problem does the author want to show and solve?

Exercise 2. Have you read any articles on the basis of this theme? Are they fascinating or scientifically vital to you?

Preview reading:

Exercise 1. Read the title and guess what the text is about, what the content is.

Exercise 2. Look at the tables / schemes given in the text. If the title, schemes, tables of the text is considered to be vital to you, read the text.

Conclusion. Media literacy is a crucial competency that empowers individuals to navigate the complex media landscape. It enables people to critically assess

the messages conveyed through various forms of media and their impact on society. The analysis of characters in audiovisual texts, such as those in “12”, provides deeper insights into cultural and psychological representations. Furthermore, educational frameworks like those suggested by M.N. Fominova offer structured approaches to evaluating and improving media literacy. These criteria ensure that individuals develop the necessary skills to engage with media responsibly and creatively. In the context of language learning, media technologies facilitate the development of essential reading and comprehension skills. By employing pre-text, text, and post-text strategies, educators can enhance students’ abilities to work with media texts effectively. Ultimately, integrating media literacy into educational curricula fosters critical thinking, communication skills, and a more profound understanding of the digital world.

LITERATURE:

1. Aufderheide, P., Firestone, C. (1993). *Media Literacy: A Report of the National Leadership Conference on Media Literacy*. Queenstown, MD: The Aspen Institute. p.11. -p.1
2. Fominova, M.N. *Media education in the context of mastering the course of world artistic culture in comprehensive school: dis. of candidate of ped. sciences / M.N. Fominova. -M., 2001. -P.178.*
3. Zarlikov I. (2024). The Content of Using Media Technologies in English Lessons for A1 Level Students. *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit*, 523-526. <https://doi.org/10.2024/j4p2h142>
4. Зарликов И., Болтабоева А. Значение и эффективность новых технологий в обучении иностранному языку //Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2022. – №. 1. – С. 184-185.<https://doi.org/10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-pp184-185>
5. Urazimbetova , G., & Aytbaeva, M. (2023). English and karakalpak toponymic phraseological units in linguistics. *Евразийский журнал академических исследований*, 3(6), 200–202. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/16868> <https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8023020>
6. Зарликов И., Айтбаева М. Media technologies in the english lesson as a technical tool and media education //Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 52-56.<https://doi.org/10.47689/XXIA-TTIPR-vol1-iss1-pp52-56>
7. Зарликов И. (2024). Mechanisms of formation of speech skills on the basis of media technologies. *Актуальные вопросы лингвистики и преподавания иностранных языков: достижения и инновации*, 1(1), 274–277. <https://doi.org/10.47689/TOPICAL-TILTFL-vol1-iss1-2024-pp274-277>
8. Zarlikov I. (2024). Integrating media technologies to enhance lexical competence in a1 level learners. *Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari*, 34(1), 3-8.<https://pedagoglar.org/index.php/01/article/view/4738>
9. Ikram Batirbaevich Z. (2024). Enhancing language learning through media technologies: a focus on english education for young learners. *Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің ХАБАРШЫСЫ*, 1(3), 173–176. Retrieved from <https://academicsbook.com/index.php/FAA/article/view/531>
10. Zarlikov Ikram Batirbaevich. (2024). Bridging theory and practice: enhancing learning through media texts in the classroom. *Hamkor Konferensiyalar*, 1(7), 235–240. Retrieved from <https://academicsbook.com/index.php/konferensiya/article/view/811> <https://doi.org/10.5281/zenodo.14270212>

INCREASING EARLY LANGUAGE SKILLS: A MEDIA-BASED METHODOLOGY FOR A1 LEARNERS

Zarlikov I.B.

doctoral student,

Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch soʻzlar: media texnologiyalari, A1 darajali o'quvchilar, Ingliz tilini o'qitish, reklama matnlari, multimedia komponentlari, til ko'nikmalari, kognitiv rivojlanish, interfaol topshiriqlar.

Ключевые слова: медиа технологии, учащиеся уровня A1, преподавание английского языка, рекламные тексты, мультимедийные компоненты, языковые навыки, когнитивное развитие, интерактивные задания.

Key words: media technologies, A1 level students, English language teaching, advertising texts, multimedia components, language skills, cognitive development, interactive tasks.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu tadqiqot an'anaviy o'qish texnikalarini dinamik multimedia resurslari bilan birlashtirgan keng qamrovli metodologiyani taqdim etgan holda A1 darajali o'quvchilari uchun ingliz tilini o'qitishda media texnologiyalarining integratsiyasini o'rganadi. Tadqiqotda dastlabki til ko'nikmalarini rivojlantirish uchun haqiqiy reklama matnlari va interfaol raqamli vazifalar qo'llaniladi, bu ketma-ketlik, mos mashqlar va hamkorlikdagi muhokamalar kabi faoliyatga urg'u beradi. Til o'rganishni real dunyo kontekstida joylashtirish orqali ushbu yondashuv yaxshilangan tushunish, so'z boyligini o'zlashtirish va kognitiv rivojlanishni o'rgatadi. Metodika, shuningdek, texnologiya an'anaviy o'qitish usullarini to'ldiradigan o'quvchilarga qaratilgan muhitni yaratib, muammolarni mustaqil hal qilish va tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi. Umuman olganda, topilmalar shuni ko'rsatadiki, ommaviy axborot vositalariga asoslangan ta'lim nafaqat faollikni oshiradi, balki lingvistik va madaniy kompetentsiyani ham samarali kuchaytiradi.

РЕЗЮМЕ:

В данном исследовании рассматривается интеграция медиатехнологий в обучение английскому языку для учащихся уровня A1, и представлена комплексная методология, объединяющая традиционные методы чтения с динамическими мультимедийными ресурсами. В исследовании используются аутентичные рекламные тексты и интерактивные цифровые задания для развития ранних языковых навыков, при этом особое внимание уделяется таким видам деятельности, как последовательность, упражнения на сопоставление и совместные обсуждения. Помещая изучение языка в контексты реального мира, этот подход способствует улучшению понимания, приобретению словарного запаса и когнитивному развитию. Методика также поощряет самостоятельное решение проблем и критическое мышление, создавая среду, ориентированную на учащихся, в которой технологии дополняют традиционные методы обучения. В целом результаты показывают, что обучение с использованием

средств массовой информации не только повышает вовлеченность, но и эффективно повышает языковую и культурную компетентность.

SUMMARY:

This study investigates the integration of media technologies into English language instruction for A1 learners, presenting a comprehensive methodology that merges traditional reading techniques with dynamic multimedia resources. The research employs authentic advertising texts and interactive digital tasks to promote early language skills, emphasizing activities such as sequencing, matching exercises, and collaborative discussions. By situating language learning within real-world contexts, the approach fosters improved comprehension, vocabulary acquisition, and cognitive development. The methodology also encourages independent problem solving and critical thinking, creating a student-centered environment where technology complements conventional teaching methods. Overall, the findings demonstrate that media-based instruction not only increases engagement but also effectively enhances linguistic and cultural competence.

Introduction. The methodology of using media technologies in teaching English to A1 level students embraces innovative techniques that blend traditional reading strategies with engaging multimedia content. This approach integrates authentic materials, such as advertising texts, to stimulate both language acquisition and cognitive development. It encourages learners to interact with real-world texts, thereby fostering an early appreciation for contextual language use. Structured activities like reading, sequencing, and matching exercises help students identify main ideas and distinguish key information from secondary details. Visual supports and interactive tasks enhance comprehension and retention, making the learning process more dynamic. The use of media not only captivates the learners' interest but also promotes critical thinking and independent problem solving. Collaborative discussions further enrich the classroom experience by allowing students to share interpretations and insights. Overall, this methodology creates an engaging, student-centered environment where technology and language learning converge to support foundational English skills.

Text (while reading) stage.

The purpose of this stage is to monitor the formation of language and speech skills. In the text stage tasks, students are offered settings available in the form of reading and access, viewing, searching and certain cognitive and communicative tasks during the reading process that require students to make quick decisions.

Recommended tasks:

- Read, place, connect, find and choose;
- Choose the correct heading;
- Answers to questions;
- Verify the logic/correctness of the statement (Unscrambling);

- Link each paragraph with a suitable heading (Matching);
- Choose the sentences that fit the context;
- Describe the main characters/themes/places or events (text);
- Fill in the gaps in the sentence (reconstruction);
- Recreate the linked text or separate sentences;
- "Mosaic" type exercises (jigsaw reading);
- Logical regrouping (unscrambling);
- Arrange a sequence of paragraphs according to the proposed plan;
- Create a sequence of pictures according to the text. Make a guess;
- About the meaning of the word according to the context;
- Predict how events will develop in the next chapter/episode. Read the introduction. [1; 184]

Exercise 1. Read the first paragraph of the text and find the sentence which obtains the main information.

Exercise 2. Read the statement. Define whether it corresponds to facts given in the text.

Exercise 3. Make the plan of the text.

Exercise 4. Put questions into the correct order to reflect the content of the text.

Study reading:

Exercise 1. Read the text and divide it into parts. Give each a title.

Exercise 2. Find the key words in the sentences.

Exercise 3. Range the facts given in the text according to the extent of their importance.

Exercise 4. List the facts which you consider to be the most important. why? Search reading:

Exercise 1. Define the part of the text where the main issues are represented.

Exercise 2. Read the text and find out whether the given facts were discussed in it.

Exercise 3. Find in the text the main argument in favor of the title.

Exercise 4. Read the text and say the underlined word refer to. Then explain the worlds in bold.

Exercise 5. Read again and match the title to the paragraphs. One title does not match.

Preview reading:

Exercise 1. Read the text. Find the part where the main issues for you are located. Read part of the text and define the theme.

Exercise 2. Define whether the theme is expressed in the title. Read the text and find out whether the title fully represents the content.

The tasks specific to the testing phase are intended for verification. The skills acquired through understanding the information read are used in various situations. The tasks offered at this stage are:

- Prove the idea;
- Describe the main person/place in the suggested text;
- Reject/accept the author's opinion. Justify your choice;
- Choose several statements that convey the main idea (text content). Justify your answer;
- Make a text plan. Highlight its main idea;

- Briefly summarize the text and write a comment;
- Think of the ending of the text;
- Come up with a new title for the text.

It is important to note that sight reading shows that the reader has an imagination of the material being studied.

The goal is to think about the topic, get answers to the questions raised in the text, read fluently and pay attention to details and parts of the text.

The following view is seeing, reading and knowing. As a result of reading, basic information is obtained from the text. This requires separating important ones from secondary information. [3; 54]

Reading involves clear and complete perception, information, as well as critical understanding. The intended goal is to form the ability to independently overcome difficulties related to the student and to understand a foreign text.

Advertising text is an effective material for teaching English.

Advertising text was used for this research. Advertising text is considered a type of media text that has behavioral and setting, and has a cognitive effect on the recipients of the message. Often, advertising is not only a means of promoting a product or service, but also a means of creating a positive image. It is specific norms, ideas, values and lifestyles that aim to penetrate the consumer's mind. The effectiveness of working on advertising texts is that, without a teacher, students need to communicate and exchange ideas with a certain idea within a precise topic. At the same time, students' interest on the topic as well as the active participation of each student in the discussion is important.

Of course, advertising texts provide students with opportunities, diversify the educational material with visual support and this helps to easily perceive the assimilation of lexical units. Advertising text can be described as interesting because it is an effective and authentic material used creatively in teaching foreign languages. In addition, this type of media text is an aspect that draws students' attention to cultural studies. [4; 275]

Conclusion. Integrating media technologies into English language teaching for A1 level students marks a transformative step in educational practices. The approach significantly enhances language comprehension by situating learning in authentic, real-world contexts. Using materials like advertising texts makes lessons relevant and engaging, sparking students' curiosity about language and culture. The carefully designed tasks build critical reading and analytical skills while promoting independent learning. Interactive and multimedia components offer diverse ways for students to process and retain new information. This methodology fosters a collaborative learning environment where every student

is encouraged to contribute and grow. It effectively bridges the gap between traditional learning and modern technological engagement. Ultimately, employing media technologies in language teaching proves to be a powerful tool for achieving sustained educational success.

LITERATURE:

1. Зарликов И., Болтабоева А. Значение и эффективность новых технологий в обучении иностранному языку //Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2022. – №. 1. – С. 184-185. <https://doi.org/10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-pp184-185>
2. Urazimbetova G., & Aytbaeva, M. (2023). English and karakalpak toponymic phraseological units in linguistics. Евразийский журнал академических исследований, 3(6), 200–202. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/16868> <https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8023020>
3. Зарликов И., Айтбаева М. Media technologies in the english lesson as a technical tool and media education //Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 52-56. <https://doi.org/10.47689/XXIA-TTIPR-vol1-iss1-pp52-56>
4. Зарликов И. (2024). Mechanisms of formation of speech skills on the basis of media technologies. Актуальные вопросы лингвистики и преподавания иностранных языков: достижения и инновации, 1(1), 274–277. <https://doi.org/10.47689/TOPICAL-TILTFL-vol1-iss1-2024-pp274-277>
5. Zarlikov I. (2024). Integrating media technologies to enhance lexical competence in a1 level learners. Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari, 34(1), 3-8. <https://pedagoglar.org/index.php/01/article/view/4738>
6. Ikram Batirbaevich Z. (2024). Enhancing language learning through media technologies: a focus on english education for young learners. Ўзбекистон Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің ХАБАРШЫСЫ, 1(3), 173–176. Retrieved from <https://academicsbook.com/index.php/FAA/article/view/531>
7. Zarlikov Ikram Batirbaevich. (2024). Bridging theory and practice: enhancing learning through media texts in the classroom. Hamkor Konferensiyalar, 1(7), 235–240. Retrieved from <https://academicsbook.com/index.php/konferensiya/article/view/811> <https://doi.org/10.5281/zenodo.14270212>
8. Zarlikov I. (2024). The Content of Using Media Technologies in English Lessons for A1 Level Students. Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit, 523-526. <https://doi.org/10.2024/j4p2h142>

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

INTERAKTIV METODLAR - KOLLOBORATIV TA'LIM TEKNOLOGIYASINING MUHIM KO'RINISHI SIFATIDA

Bekbagambetova J.R.

Ajiniyoz nomidagi NDPI tayanch doktranti

Tayanch so'zlar: kolloborativ, tanqidiy fikrlash, o'qitish, ko'nikma, muloqot, metod, 3x4 metodi, miya hujumi, texnologiya, usul.

Ключевые слова: коллоборатив, критическое мышление, обучение, навыки, общение, метод, метод 3x4, мозговой штурм, технология, метод.

Key words: colloborative, critical thinking, learning, skills, communication, method, 3x4 method, mental attack, technology, method.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi orasidagi hamkorlik ko'nikmalarin har tomonloma rivojlantirishga xizmat qiladigan interaktiv metodlar va ularni amalda qo'llay olish bo'yicha keng tushunchalar berilgan. Interaktiv metodlar asosida o'tkazilgan dars ta'lim samaradorligin oshirishga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ:

В статье даны обширные концепции интерактивных методов и умения применять их на практике, которые служат для всестороннего развития навыков сотрудничества учителя и ученика в образовательном процессе. Урок, основанный на интерактивных методах, способствует повышению эффективности обучения.

SUMMARY:

The article provides an extensive understanding of interactive methods and their ability to apply them in practice, in which cooperation between a teacher and a student in the educational process serves to develop a facilitation of skills. A lesson based on interactive methods will help increase the effectiveness of education.

Kirish. Hamkorlikdagi ta'lim jarayonida o'quvchilarni har tomonloma rivojlantirishga xizmat qiladigan usullar, metodlar va texnologiyalarni ajratish hamda ulardan foydalanish imkoniyatlarini ochish talab etiladi. Chunki, hamkorlikda o'qitish jarayoni o'ziga xos belgilarga ega. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2022-yil 29-dekabr kuni Xalqaro kongress markazida "Ta'lim sifatini oshirish-Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yakka-yu yagona to'g'ri yo'lidir!" mavzusidagi zamonaviy darsliklar ko'rgazmasida: "XXI asr kishisi uchun eng zarur bo'lgan "4K" ko'nikmasi bo'yicha ishlab chiqilgan (kritik

fikrlash, kreativlik, kollaboratsiya, kommunikatsiya) ko'nikmalar, o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, jamoada ishlash va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish" masalalariga alohida e'tibor qaratish kerakligi va "...darsliklar quruq ma'lumotlarni yodlatish, yoki shunchaki o'qish-yozishni o'rgatish bilan cheklanmasligi, ular orqali o'quvchilar nafaqat fanlarni, balki XXI asrda zarur bo'lgan hayotiy ko'nikmalarni ham o'rganishi" zarurligini ta'kidlash bilan birga, yangi darsliklarni tayyorlashda o'qituvchilar majburiyatlari haqida "...bugun darsliklar o'zgaryapti. Shunga yarasha o'qituvchilar ham o'zgarishi kerak" [1;1], - degan fikrlari o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida yana ham katta mas'uliyatni talab qiladi. 4K modelidagi kollaboratsiya "Hamkorlikda ishlash" ta'lim texnologiyasi (Cooperative learning)-bu o'quvchilarning muloqot qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlardan biri bo'lib, juftlik yoki guruhli ta'limdan foydalangan holda tilni hamkorlikda o'rganishga urg'u beradi. O'quv tarbiya jarayoni sifati va samaradorligini ta'minlash uchun esa ta'lim texnologiyalari, shu jumladan, hamkorlikda o'qitish texnologiyalaridan o'z o'rnida maqsadga muvofiq tarzda foydalanish muhim didaktik ahamiyatga ega. Hamkorlikdagi ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning do'stlashishi, bir-birini tushunishi, muloqotga kirisha olishlari uchun zamin yaratishi lozim. O'quvchilar bir-birlariga baland ovozda, baland gapirmasliklari, o'zaro yaxshi munosabatda bo'lishlari, zarur vaziyatlarda o'zlarini tuta bilishi va hatti-harakatlarini nazorat qilishini ta'minlash pedagogning muhim vazifalariga kiradi. Pedagogik hamkorlik jarayonida o'yin metodi yordamida bir qator vazifalarni bajarish mumkin:

1. O'quvchilar bir-birini chetdan kuzatishga o'rgatish;
2. O'quvchilar guruhining har bir a'zosi muayyan shaxsga qanday munosabatda bo'lishini aniqlash;
3. O'quvchilar guruhining ayni bir o'quvchiga bo'lgan qiziqishini oshirish va hokazo.

Bugungi kunga kelib maktab o'quvchilari orasida hamkorlikka asoslangan jamoaviy o'quv faoliyatini tashkil etishga tobora ko'proq e'tibor berilmoqda. Yangi ish tajribasiga ega bo'lgan o'qituvchilar o'z darslarida juftliklarda, guruhli ishlash shakllaridan foydalanmoqda. Bu jarayonda ular o'quvchilarning o'z sinfdoshlari bilan muloqot va hamkorlikka kirishishlari o'quv-tarbiya jarayoni samaradorligini ta'minlovchi muhim omil ekanligiga e'tibor qaratmoqda. O'quv jarayonini hamkorlikda o'qitish asosida samarali tashkil etish va boshqarish texnologiyalariga ko'plab misollar keltirish mumkin. Ular asosan interaktiv texnologiyalar sifatida keng qo'llaniladi. Ushbu hamkorlikda o'qitish asosida samarali tashkil qilinadigan metod, texnologiya va strategiyalarning har biri

ta'limda ma'lum bir maqsad-vazifalarniko'zlaydi, ya'nifaollikni, qiziqish va motivatsiyani oshirish, muloqot malakalarini shakllantirish, qaytuvchan aloqa o'rnatish, bilish jarayonlarining muayyan funksiyalarini rivojlantirish kabilar.

Miya hujumi" (ingl. "brainstorming", "brain" – miya, fikr, "storm" – hujum, jang) metodi. Ushbu metoddan maqsad, mumkin qadar ko'p miqdordagi g'oyalarni yig'ish, talabalarni ayni bir xil fikrlash inersiyasidan holi qilish, ijodiy vazifalarni yechish jarayonida dastlab paydo bo'lgan fikrlarni yengishdir. Bu metod A.F.Osborn tomonidan tavsiya etilgan bo'lib, ijodiy faollik asosida muammoni hal qilishning operativ usulidir. Bu metodning asosiy tamoyili va qoidasi bahs ishtirokchilari ishlab chiqqan g'oyalar tanqidini mutlaq taqiqlash, har qanday luqma va hazil-mutoyibani rag'batlantirishdir. Bu metoddan foydalanishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'qituvchi – mashg'ulot rahbariga bog'liq. Ishtirokchilar 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga bo'linadi va har bir guruh hal qilinadigan ijodiy vazifa va muammo bo'yicha 15 minut davomida ishlaydi. Shundan so'ng har bir guruh vakili o'z guruhlarida ishlab chiqilgan g'oya haqida axborot beradilar va o'qituvchi rahbarligida jamoa bo'lib unga baho beradilar.

"Asalari galasi" metodi. Ushbu metodning maqsadi to'g'ri va murakkab savol tuza olish uchun talabalarni mavzuni yaxshilab o'zlashtirishga, birgalikda muhokama qilishga, takrorlashga o'rgatishdan iborat. Guruh qatnashchilari 10 minut davomida mavzu bo'yicha yoki har bir guruh mavzu rejalari asosida savollar tuzishi lozim. Keyin ixtiyoriy bir guruhga qolgan barcha guruhlar ketma-ketlikda savollar bilan asalari galasidek "yopiriladi". Javoblar yozma yoki og'zaki tashkil qilinishi ham mumkin. Guruhning to'g'ri javoblari ball tariqasida qo'yib boriladi. Eng ko'p ball yig'gan guruh g'olib hisoblanadi va a'lo baholanadi.

"3x4" metodi. Bu metod uchun guruh albatta 4 ga bo'linishi lozim. Har bir guruhga mavzuga oid turli xil topshiriqlar beriladi. Guruhlar ushbu topshiriqqa 3 tadan javob yozishadi (guruh qatnashchilari soniga qarab bu raqam ifodasi "5x5" ... o'zgarishi mumkin). Keyin topshiriqlar yozilgan qog'oz guruhlararo almashtiriladi.

Shunday qilib, har bir topshiriqqa, ya'ni savolga 12 ta javob beriladi. So'ngra barcha javoblar guruhlar tomonidan muhokama qilinib, to'g'ri-noto'g'ri javoblar aniqlanadi va baholanadi. Bu metod talabani o'zaro fikr almashish, aniq va lo'nda tarzda fikrni ifodalash, ko'p sonda fikr bildira olishi uchun mavzuni chuqurroq o'zlashtirishga o'rgatadi.

Kollaboratsiya-o'quvchilarda hamkorlikda ishlash, o'z jamoasini shakllantirish, shakllangan jamoada do'stona muhitni hukm surishini ta'minlay

olishi, yetakchilik, tengdoshlari bilan o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish, jamoada tengdoshlariga nisbatan o'zaro hurmat, bir-birlarini tinglash kabi qobiliyatlari o'z ichiga oladi. Asosan kollaboratsiya modeli boshlang'ich sinflarda 3-4-sinfda rivojlantirish kerak bo'lgan ko'nikmaga to'g'ri keladi. 1-2-sinflarda o'quvchilar jamoasini shakllantirish kutilgandek, natija bermaydi. Sababi, o'quvchilar do'stlik, insoniylik, vatanga muhabbat, hamkorlik va shu turdagi insonliqlik burch, vazifalarini o'rganishga bosqichma-bosqich o'tila boshlanadi. O'quvchilar jamoasini 2-sinfdan boshlab, kichik-kichik guruhlar orqali tashkil qilsa bo'ladi. Deylik, sinfdagi o'quvchilar soni 30 tani tashkil etsin. Shundan 6 ta jamoa tuzaylik. O'quvchilar birgalikda fikrlashlari uchun mavzu tanlansin. Mavzu o'quvchilarni jamoa tarzda fikrlashga undasin. Aynan shu mavzu sinfdagi barcha o'quvchilarni jipslashtira olsun. Ona tili darsliklaridagi keltirilgan mashqlar ketma-ketligida ko'rishimiz mumkinki, didaktik o'yinlar, jamoa tarzida tashkil etishga urg'u berilib, o'quvchilarga, jamoa nima uchun kerak? - nega aynan jamoani tashkil qilishda yetkachilik, hamjamiyatlik muhim? - kabi savollarga javob izlagan holda o'quvchilarda jamiyat bilan integratsiya qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. 3-sinfdan boshlab o'quvchilarini jamoaviy o'yinlarda, maktab va bolalar uchun mo'ljallangan tadbirlarda jamoa tarzida ishtiroklarini ta'minlash, o'quvchilarning hamkorlik ko'nikmalarini boshlang'ich sinflardan boshlab tayyorlab boradi. Hamkorlikni faqat tengdoshlari bilangina emas, o'qituvchi va har bir shaxs bilan yo'lga qo'yilishi kollaboratsiyani yuzaga keltiradi va bunda o'quvchilarda hamfikirlik va bir-birlarini qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini ham shakllanadi. Zero, bunda har bir o'quvchi jamiyatning faol va jonkuyar azosi sifatida tarbiyalanadi.

O'quvchilar bilan jamoada ishlash ko'nikmasini shakllantirish yuzasidan interaktiv metodlar

“MOZAIKA” METODI

Ushbu metod ma'lum bir mavzu asosida ma'lumotlar ketma-ketligini bir-biridan ajratilgan holatda guruh azolariga tarqatiladi. Har bir guruh azosi bunda berilgan gapning qismini o'rganadi va jamoa bilan birgalikda mavzu va uning ahamiyatini ochib beradigan gaplarni hosil qilishi kerak.

Mozaika metodi o'quvchilarnig

xalqimiz tili bilan aytganda “Birlashagan o'zar birlashmagan to'zar” maqoli asosida jamoada ishlash ko'nikmasini rivojlantirib,

“ICHKI DOIRA SUHBATI” INTERAKTIV METODI

O'quvchilar ushbu metodda ichiki va tashqi doiralarga bo'linib joylashib olishadi. Chizilgan, ichki doirada biron mavzu bo'yicha fikrlar aytilib muhokama qilinadi. O'quvchilar mavzudan tashqari

fikr, noto'g'ri ma'lumot yoki izohsiz fikr aytishsa ichki doiradan chiqishadi va tashqi doriaga joylashishadi va shu yerda turib keyingi guruhlar fikrlari tinglanadi. Shu tarzda almashish oraqali o'yin davom ettirildi. “Ichki doira suhbati” metodida o'quvchilar harakatli o'yinlar o'ynash orqali mavzuni o'rganishadi va jamoalar bilan muloqot qilish madaniyati, tinglash, tushunish kabi qobiliyatlari o'stirishga xizmat qiladi.

“ZANJIR BARQARORLIGI” INTERAKTIV METODI

Ushbu metod asosan boshlang'ich sinf ona tili darsliklaridagi “Loyiha ishi. Ijodiy ish” mavzularida qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki o'quvchilar guruhda loyiha rejasini ishlab chiqadilar. Boshqa guruh o'quvchilariga taqdim etishlari davomida har bir guruh azo ishlab chiqilgan loyihaning bo'lagini tanishtirilari kerak. Agar har bir guruh azosi fikr bildirsa zanjirli tarzda rejani tushuntira olsa, demak loyiha rejasining barqarorligi ta'minlangan bo'ladi va metod muvaffaqiyatli amalga oshiriladi. O'quvchilarni jamoada ishlash mas'uliyatini tarbiyalash va kommunikativ ko'nikmalarini shakillantiradi.

“TAQDIMOTLAR KUBIG'I” METODI

Ushbu metod o'quvchilar tomonidan qiziqish bilan kutib olinadi. Nimaga deganda, o'quvchilar rasm chizishga bo'lgan qiziqish yuqori baholanadi va albatta, Ona tili darsliklarida keltirilgan mashqlar asosida tashkil qilinadigan jamoaviy o'yin sifatida tashkil etilib, faqat matndan iborat bo'lgan mashqlarni rasm orqali tasvirlashadi va

matn taqdimotini sinf ichida rasmlarni o'quvchilarga tushuntirib berish orqali namoyon qilishadi. Taqdimotini to'liq, xulosa orqali yakunlagan o'quvchilarga "Eng yaxshi tushuntiruvchi guruh", Eng chaqqon guruh" va "Eng muvafaqqiyatli namoyishchi guruh" nominatisiyalari bilan uchta yo'nalish bo'yicha taqdirlandi. Kubig' guruhlarga topshirladi. (kubig' rasmlarni chiqarib o'quvchilar daftarni joylab berish orqali ham rag'batlantirish mumkin) O'quvchilarni tinglash, o'rganish va taqdimot qilish ko'nikmalariga tayyorlab, jamoaviy rejalashtirish ko'nikmasini rivojlantiradi.

“HAMYONDAN SO'M” INTERAKTIV METODI

Ushbu metod asosan 2-3-sinflarda qo'llanishi maqsadga muvofiq bo'lib, bunda o'quvchilar jamoasini shakllantirish uchun foydalansa bo'ladi. Sababi har bir o'quvchi o'z jamoasi g'olibligi uchun kurashib, 1000 so'mni qo'lga kiritishi, natijada o'quvchilarda jamoasiga g'oliblikning birinchi qadamini qo'yishi orqali

jamoani his qilish, bu jarayon keyingi sinflarda yanada yakdillik bilan harakat qilishga asos bo'ladi. Bitta hamyon ichida o'quvchilar jamoasidan kelib chiqqan holda (masalan 8 ta guruh bo'lsa 16 ming so'm hamyonga joylanadi. Jamoalar darsda faol va topqirlik bilan qatnashishlari evaziga hamyon ichidagi so'm bilan rag'batlantirilib boriladi. Dars so'ngida eng ko'p pul jamg'argan jamoa g'olib hisoblanadi. (Imkon bo'lsa ertak, she'riy va hikoyaviy kitoblar bilan jamoa rag'batlantirildi.) (So'mlar o'quvchilarni darsga qiziqishini oshirish uchun qog'ozga chiqariladi savolga javob bergan faollik ko'rsatilayotgan jamoalarga berilib boriladi) O'quvchilarda jamoa azolarining fikrini tinglashga, birgalikda qaror qabul qilishga, tezkorlik va do'stona muhitni yaratish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Hozirgi zamon fani- texnikasi yutuqlari bilan qurollangan jamiyat o'z faoliyati tufayli tabiatning o'zini-o'zi boshkarish mexanizmiga chuqurroq ta'sir ko'rsatishi natijasida tabiatga nihoyat katta ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli ta'lim jarayonidagi ikki subyekt hamkorlikda ishlashi joiz bo'ladi. Bular katta yoshli tajribali do'st, o'rtoqning kichik yoshli hamkoriga o'z tajribasini o'rgatuvchi sifatidagi faoliyati - ta'lim-tarbiyaviy vazifalarning samarali kechishiga xizmat qiladi. Hamkorlik pedagogikasi noan'anaviy pedagogika

sifatida rivojlanib, bola shaxsini o'zining o'quv faoliyati subyekti ma'nosida qaralishiga imkon yaratadi.

Xulosa. Kolloborativ ta'lim texnologiyalarining asosiy kompetentsiyalarni o'zlashtirish o'quvchilarga atrofda voqelikning xilma-xilligiga yo'nalishni beradi, dunyo boy va turli tomonlardan tushunilishi mumkinligini tushunadi, shuningdek muvaffaqiyatli o'qishga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон -2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисидаги Фармони.// <https://lex.uz/uz/docs/5841063>
2. <https://review.uz/uz/post/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-2023-yil-uchun-murojaatno-masi-toliq-matn>.
3. https://uza.uz/uz/posts/darsliklar-ozgaryapti-shunga-yarasha-oqituvchilar-ham-ozgarishi-kerak_440060.
4. H. T. Omonov, M. B. Xattabov. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: O'quv qo'llanma; – T.: «IqtisodMoliya», 2016, – 200 b. (rolli o'yinlar)
5. Yassin A.A., Razak N.A., Maasum N.R. Cooperative Learning: General and Theoretical Background // Advances in Social Sciences Research Journal. 2018. №5(8) -P. 643.
6. Olsen R., Kagan S. About cooperative learning // In Kessler C. Cooperative Language Learning: A Teacher's Resource Book. New York: Prentice Hall. 1992. -P. 8.
7. Slavin R. Cooperative Learning: Theory, Research and Practice. 2nd ed. New York: Prentice Hall. 1995. -P. 194.

BIRINCHI KURS TALABALARINING KREDIT-MODUL TIZIMIGA MOSLASHUVI VA UNING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHGA TA'SIRI

Otepbergenov J.S.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD), informatika o'qitish metodikasi kafedrasida mudiri*

Tayanch so'zlar: kredit-modul tizimi, birinchi kurs moslashuvi, kognitiv kompetensiyalar, oliy ta'lim, pedagogika, mustaqil ta'lim, o'quv motivatsiyasi.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, адаптация на первом курсе, когнитивные компетенции, высшее образование, педагогика, самостоятельное обучение, мотивация обучения.

Key words: credit-modular system, adaptation in the first year, cognitive competencies, higher education, pedagogy, independent learning, motivation for learning.

РЕЗЮМЕ:

Oliy ta'lim muassasalarining kredit-modul tizimiga (KMT) o'tishi birinchi kurs talabalarining moslashuvi, ularning o'quv motivatsiyasi va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu maqolada talabalarining KMTga moslashuvining asosiy jihatlari ko'rib chiqiladi, bu tizimni joriy etish bo'yicha jahon, Yevropa, MDH davlatlari va mahalliy tajribalar tahlil qilinadi, shuningdek, muvaffaqiyatli amaliyotlar misollari keltiriladi. Muallif KMTning birinchi kurs talabalarida o'z-o'zini tashkil etish, tanqidiy fikrlash va o'quv faoliyatini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga ta'sirini o'rganadi. Ishda ushbu sohada yetakchi olimlarning tadqiqotlariga havolalar keltirilgan, shuningdek, moslashuv jarayonini optimallashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

Переход высших учебных заведений на кредитно-модульную систему обучения (КМС) оказывает существенное влияние на адаптацию студентов первого курса, их учебную мотивацию и развитие когнитивных компетенций. В статье рассматриваются основные аспекты адаптации студентов к системе СЕТ, анализируется мировой, европейский, стран СНГ и локальный опыт внедрения данной системы, приводятся примеры успешной практики. Автор изучает влияние КМТ на развитие самоорганизации, критического мышления и навыков управления обучением у студентов первого курса. В работе приводятся ссылки на исследования ведущих ученых в этой области, а также даются рекомендации по оптимизации процесса адаптации.

SUMMARY:

The transition of higher education institutions to the credit-modular system of education (CME) has a significant impact on the adaptation of first-year students, their academic motivation and the development of cognitive competencies. The article examines the main aspects of student adaptation

to the CET system, analyzes the global, European, CIS and local experience of implementing this system, and provides examples of successful practice. The author studies the impact of CME on the development of self-organization, critical thinking and learning management skills in first-year students. The work provides links to studies by leading scientists in this field, and also gives recommendations for optimizing the adaptation process.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimini (KMT) joriy etish oliy ta'limni isloh qilishning muhim bosqichi bo'lib, talabalarning akademik harakatchanligini oshirish va o'quv jarayonini takomillashtirishga qaratilgan. KMT ta'lim standartlarini unifikatsiyalash va xalqaro integratsiya uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida dunyoning ko'plab mamlakatlarida joriy etilgan Bolonya jarayonining Yevropa modeliga asoslangan [3].

KMTga o'tish birinchi kurs talabalaridan nafaqat yangi o'qitish usullariga moslashishni, balki mustaqillikni, ta'lim faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni va o'z vaqtini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishni talab etadi [17]. Bu jarayon, ayniqsa, an'anaviy ma'ruza-seminar o'qitish tizimiga o'rgangan talabalar uchun murakkab bo'lishi mumkin [7]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarning KMTga moslashuvi ularning kognitiv kompetensiyalari darajasiga, jumladan, tahlil qilish qobiliyati, tanqidiy fikrlash, o'z-o'zini tashkil etish va o'rganish motivatsiyasiga bog'liq [1].

Jahon pedagogikasida KMTga moslashish masalalari keng o'rganilmoqda. Masalan, yevropalik olimlarning tadqiqotlarida Germaniya va Finlyandiya universitetlarida mentorlik va vaqtni boshqarish bo'yicha modulli kurslarni o'z ichiga olgan moslashuv dasturlari muvaffaqiyatli qo'llanilayotgani qayd etilgan [9]. AQSH universitetlarida birinchi kurs talabalariga akademik kouching dasturlari va ularning o'zlashtirishini kuzatish uchun raqamli platformalardan foydalanish imkoniyati beriladi. MDH mamlakatlarida KMTni bosqichma-bosqich joriy etish kuzatilmoqda, biroq talabalarni moslashtirish jarayoni bir qator muammolarga duch kelmoqda, jumladan, raqamlashtirishning yetarli emasligi hamda masofaviy va aralash ta'lim bo'yicha kompetensiyalarga ega o'qituvchilarning yetishmasligi [15].

Mahalliy tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, birinchi kurs talabalarining KMTga muvaffaqiyatli moslashuvi o'qitishning interaktiv usullarini qo'llash, raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish va talabalarni psixologik qo'llab-quvvatlashga bog'liq [24; 14]. Shu nuqtai nazardan, universitetlarning tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish kabi kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslari muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tashabbuslarga misol sifatida individual ta'lim yo'nalishlari, mentorlik dasturlari

va talabalarining rivojlanishini kuzatish uchun oraliq modulli baholarni joriy etishni keltirish mumkin.

Shunday qilib, birinchi kurs talabalarining kredit-modul tizimiga moslashuvi masalasi pedagogika sohasidagi tadqiqotlarning dolzarb mavzusi bo'lib qolmoqda va turli xil ta'lim tizimlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda yanada chuqurroq o'rganishni talab qiladi. Ushbu maqolada bu jarayonning asosiy jihatlari ko'rib chiqiladi, xalqaro va mahalliy tajriba tahlil qilinadi, shuningdek, talabalarining KMTga moslashuvini yaxshilash bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

1. Birinchi kurs talabalarini KTMga moslashtirishning nazariy asoslari

1.1. KTMni joriy etish bo'yicha jahon va Yevropa tajribasi.

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida kredit-modul tizimi (KTM) ta'lim jarayonini tashkil etishning samarali vositasi sifatida qo'llaniladi. AQSH va Buyuk Britaniyada KTM moslashuvchanlik, o'quv rejasini individuallashtirish va talabalarining akademik erkinligi tamoyillariga asoslanadi [1]. Talabalar o'zlarining akademik qiziqishlariga ko'ra fanlarni tanlash imkoniyatiga ega, bu esa mustaqil o'rganish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi [7]. Kanada va Avstraliyada KTM masofaviy va aralash ta'lim dasturlari doirasida faol qo'llaniladi, bu esa talabalarga ta'limni kasbiy faoliyat bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi [11].

Bolonya jarayoni bilan taqdim etilgan Yevropa tajribasi KTMning ta'lim dasturlariga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ko'rsatadi, bu esa talabalarining akademik harakatchanligi va bitiruvchilarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi [2]. Germaniya va Fransiyada talabalar Yevropaning turli universitetlarida tahsil olish va akademik tajriba orttirish imkonini beruvchi ECTS kredit tizimidan faol foydalanadilar [10]. Finlyandiya va Niderlandiyada KTMni joriy etish o'quv materiallari va bilimlarni nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlaridan foydalanishni ta'minlaydigan raqamli ta'lim platformalari bilan to'ldirilmoqda [6].

1.2. MDH mamlakatlari tajribasi. Rossiya, Qozog'iston, Ukraina, O'zbekiston kabi MDH mamlakatlarida KTMni joriy etish milliy ta'lim an'analari hisobga olgan holda amalga oshirilmoqda. Rossiyada tizim muhandislik va gumanitar yo'nalishlarda faol qo'llanilmoqda, bunda talabalarga o'quv yuklamasini samarali taqsimlash imkonini beruvchi uslublarni ishlab chiqish muhim jihat hisoblanadi. Qozog'istonda KTMning joriy etilishi o'qitish yondashuvlarini qayta ko'rib chiqish, talabalarni uslubiy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish va mentorlik dasturlarini joriy etish zaruratini keltirib chiqardi [13].

Ukraina tajribasi shuni ko'rsatadiki, KTMga o'tish talabalarida, ayniqsa texnik va tibbiy mutaxassisliklarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishga yordam beradi [19]. O'zbekistonda KTMni joriy etish ta'lim jarayonini raqamlashtirish va o'quv faoliyatini boshqarish uchun integratsiyalashgan onlayn platformalarni yaratish bilan bog'liq [18]. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, birinchi kurs talabalar yangi ta'lim sharoitlariga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar, bu esa o'qituvchilar va murabbiylar tomonidan qo'shimcha yordamni talab etadi [21].

1.3. Mahalliy tajriba va birinchi kurs talabalarining moslashuv xususiyatlari. Mahalliy darajada KTMni joriy etish talabalarining yangi o'qitish usullariga yetarlicha tayyor emasligi, materialni mustaqil o'zlashtirish motivatsiyasining pastligi va o'quv yuklamasini boshqarishning murakkabligi bilan bog'liq ma'lum qiyinchiliklar bilan kechmoqda. Biroq, Nukus davlat pedagogika institutida o'tkazilgan tadqiqotlar [22] shuni ko'rsatadiki, KTMga moslashgan talabalar kognitiv kompetensiyalar va mustaqillikning yuqori darajasini namoyish etadilar.

Mahalliy amaliyotdan olingan misollar shuni tasdiqlaydiki, onlayn kurslar va interaktiv o'qitish usullaridan foydalanish birinchi kurs talabalariga KTMga tezroq moslashishga yordam beradi. Jumladan, O'zbekistonning ba'zi universitetlarida talabalarga o'quv jarayoni bo'yicha shaxsiy tavsiyalar olish imkonini beruvchi "Elektron tyutor" tizimi joriy etildi [25]. Bundan tashqari, talabalar hamjamiyatlari va mentorlik dasturlarini yaratish talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi, bu esa akademik faollik darajasini oshiradi va materialni yanada samarali o'zlashtirishga ko'maklashadi [16].

2. KMSning kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga ta'siri.

2.1. O'z-o'zini tashkil etish va vaqtni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish. Kredit-modul tizimining asosiy jihatlaridan biri o'quv jarayonini mustaqil rejalashtirish va o'quv yuklamasini taqsimlash zaruriatidir. Xorijiy mutaxassislarning tadqiqotlari [7] shuni ko'rsatadiki, KMS bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar vaqtni boshqarish ko'nikmalarini tezroq rivojlantiradilar, bu esa ularning akademik ko'rsatkichlariga va yuqori kognitiv yuklamalarni uddalash qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xelsinki universiteti va London iqtisodiyot maktabi kabi Yevropa universitetlarida o'qituvchilar raqamli platformalar va modullarning bajarilishini nazorat qilish tizimlaridan foydalangan holda o'quv jarayonini mustaqil rejalashtirish usullarini faol tatbiq etmoqdalar.

MDH mamlakatlarida KMSdan foydalanish tajribasi ham ushbu yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi. Rossiyada Moskva davlat universitetining tadqiqoti [17] shuni ko'rsatdiki, kredit-modul tizimida ta'lim olayotgan talabalar an'anaviy

tizimda o'qiyotgan talabalarga qaraganda o'z-o'zini tashkil etish va vaqtni taqsimlash bo'yicha yaxshiroq ko'nikmalarga ega. Qozog'istonda talabalarga mavzularni o'rganish ketma-ketligini mustaqil ravishda tanlash imkonini beruvchi modulli kurslarni joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda, bu esa o'quv jarayonini rejalashtirish qobiliyatini yaxshilashga xizmat qiladi [13].

Mahalliy darajada Nukus davlat pedagogika instituti talabalari bo'yicha o'tkazilgan tahlil [22] shuni ko'rsatdiki, KMSning moslashuv kursini o'tagan birinchi kurs talabalari vaqtni boshqarish ko'nikmalarini tezroq egallaydilar, bu esa ularning keyingi ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

2.2. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. Kredit-modul tizimi loyiha faoliyati, keyslarni yechish va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish orqali talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb etish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ko'maklashadi [5]. Yevropaning Kembrij va Bolonya universitetlari kabi yetakchi universitetlarida talabalarning tahliliy va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradigan real vaziyatlarni tahlil qilish va guruhli ishlarni o'z ichiga olgan faol ta'lim usullari keng qo'llaniladi [3].

AQShdagi tadqiqotlar [1] shuni tasdiqlaydiki, KMS bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar axborotni tahlil qilish va qaror qabul qilishda yuqori darajadagi mustaqillikni namoyon etadilar. Rossiya oliy o'quv yurtlarida ham bu jihat rivojlantirildi: masalan, Sankt-Peterburg davlat universitetida gumanitar fanlar bo'yicha modulli kurslarning joriy etilishi talabalarning tanqidiy fikrlash darajasini an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan 20 foizga oshirdi [20].

MDH mamlakatlarida ta'lim jarayoniga KMSning faol joriy etilishi interfaol topshiriqlar va amaliyotga yo'naltirilgan o'qitish usullari sonining ko'payishiga olib keldi. Qozog'istonda universitetlar modulli kurslarga muammoli ta'lim va loyiha faoliyati elementlarini kiritmoqdalar, bu esa tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi [13]. O'zbekistonda o'qitish amaliyotining tahlili shuni ko'rsatadiki, KMSdan foydalanish talabalarga murakkab ilmiy tushunchalarda yaxshiroq yo'nalish olish, fanlar o'rtasida mantiqiy aloqalarni o'rnatish va dalillash ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi [18].

2.3. KMSning o'quv motivatsiyasiga ta'siri. Yevropa universitetlaridagi tadqiqotlar [3] shuni ko'rsatadiki, KMSga xos bo'lgan o'quv jarayonining moslashuvchanligi o'quv motivatsiyasining o'sishiga yordam beradi, chunki talabalar o'zlarini qiziqtirgan fanlarni tanlash va qulay sur'atda ishlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Finlyandiyada, masalan, KMS o'qituvchilar bilan individual maslahatlar tizimi bilan birgalikda olib boriladi, bu esa talabalarning stress holatini kamaytiradi va ularning ta'lim jarayoniga jalb etilishini oshiradi [4].

AQShda KMS bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar fanlarni tanlash va individual afzalliklarga ko'ra yuklamani taqsimlash imkoniyati tufayli yuqori darajadagi faollikni namoyish etadilar [7]. Rossiya oliy o'quv yurtlarida, jumladan Oliy iqtisodiyot maktabida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, KMS bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar mustaqil tadqiqot faoliyatida 25 foiz ko'proq tashabbus ko'rsatadilar.

O'zbekistonda Nukus davlat pedagogika instituti talabalarining o'quv yutuqlarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, KMSning moslashuvchanligi talabalarni fanlarni chuqurroq o'zlashtirishga undaydi, chunki ular o'z kasbiy qiziqishlariga mos keladigan kurslarni tanlash imkoniyatiga ega bo'ladilar [22]. Bundan tashqari, KMSga raqamli ta'lim texnologiyalarining integratsiyasi Moodle va Coursera kabi zamonaviy interaktiv platformalardan foydalanish orqali talabalarning motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi.

3. Birinchi kurs talabalarini KMTga moslashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar. Birinchi kurs talabalarini kredit-modul tizimiga (KMT) moslashtirish akademik, psixologik va texnologik qo'llab-quvvatlashni o'z ichiga olgan yaxlit yondashuvni talab etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, talabalarning yangi ta'lim tizimiga muvaffaqiyatli moslashuvi ularning o'zlashtirishi, o'qishga bo'lgan qiziqishi va bilish qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi (Smith & Patel, 2022; Ivanov, 2021). Shu bois birinchi kurs talabalarining moslashuvini yaxshilash uchun quyidagi amaliy tavsiyalar taklif etiladi.

1. Yo'naltiruvchi dasturlar va kirish kurslari. Ta'limning dastlabki bosqichida talabalarga KMT tamoyillarini, xususan kredit birliklar tizimi (ECTS), akademik mobillik, modullar tuzilishi va bilimlarni baholash mexanizmlarini tushuntirish muhimdir. Jahon tajribasida bunday dasturlar keng qo'llaniladi: masalan, AQSH va Kanada universitetlarida moslashuv haftaligi o'tkazilib, unda birinchi kurs talabalari o'z-o'zini tashkil etish, akademik halollik va mustaqil ta'lim tamoyillarini o'rganadilar [7]. Yevropada bunday dasturlar Bolonya jarayoni doirasida amalga oshirilib, ular akademik yozuv, tadqiqot usullari va vaqtni boshqarish bo'yicha mashg'ulotlarni qamrab oladi.

MDH mamlakatlarida ham kirish kurslarini joriy etish tobora ommalashmoqda. Rossiyaning yetakchi oliy o'quv yurtlarida (MDU, SPbDU) "Birinchi kurs maktabi" o'tkazilib, unda talabalar KMT tamoyillari va samarali o'qish usullari bilan tanishadilar (Petrov, 2020). Qozog'istondagi Nazarboyev universitetida kirish dasturlari talabalarning mustaqil ishlash va kredit tizimiga moslashish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan [13].

2. Murabbiylik va mentorlik dasturlari. Murabbiylik amaliyoti talabalarni yangi ta'lim sharoitlariga moslashtirishda yuqori samara bermoqda. Buyuk

Britaniya va Germaniya universitetlarida yuqori kurs talabalari birinchi kurs talabalariga akademik muhitga moslashishda yordam beradigan dasturlar keng tarqalgan [1]. Bu dasturlar nafaqat o'qishda, balki ijtimoiy moslashuvda ham ko'maklashishni o'z ichiga oladi.

MDH mamlakatlarida ham shunday tashabbuslar qo'llanilmoqda. Jumladan, Qozog'iston va O'zbekistonda tyutorlik hamrohligi dasturlari faol joriy etilmoqda, ular doirasida o'qituvchilar va yuqori kurs talabalari birinchi kurs talabalariga KMTni o'zlashtirishda yordam bermoqda [18]. Rossiyada murabbiylik talabalar kengashlari va kuratorlar bilan yakka tartibdagi maslahatlashuvlar shaklida olib boriladi, bu esa birinchi kurs talabalariga yangi ta'lim tizimiga tezroq moslashish imkonini beradi [23].

3. Elektron ta'lim resurslaridan foydalanish. Ta'limni raqamlashtirish talabalarning KMTga muvaffaqiyatli moslashishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Yevropa va AQSH universitetlarida talabalarga o'quv jarayonini tashkil etish, o'z natijalarini kuzatish va o'qituvchilardan teskari aloqa olish imkonini beruvchi Moodle, Blackboard va Canvas kabi maxsus ta'limni boshqarish tizimlari (LMS) qo'llaniladi [1]. Finlyandiyada onlayn kurslar va virtual laboratoriyalar kabi raqamli ta'lim texnologiyalarining joriy etilishi talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini sezilarli darajada oshirdi [8].

MDH mamlakatlarida ham raqamli platformalar talabalarni moslashtirish vositasiga aylanmoqda. Rossiyada "Ochiq ta'lim" platformasidagi onlayn kurslar va universitetlarda LMS Moodle tizimi faol qo'llanilmoqda. Qozog'istonda Smart Nation va EduPage kabi elektron ta'lim resurslarining joriy etilishi talabalarga o'quv modullarida yaxshiroq yo'nalish olish va mustaqil ta'limni tashkil etishda yordam bermoqda [13].

4. Metakognitiv strategiyalarni rivojlantirish. Metakognitiv strategiyalar (o'z ta'lim jarayonini anglash va nazorat qilish usullari) talabalarning KTMga muvaffaqiyatli moslashishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, rivojlangan metakognitiv ko'nikmalarga ega bo'lgan talabalar o'z o'quv faoliyatini samaraliroq rejalashtiradi, ma'lumotlarni tahlil qiladi va ongli qarorlar qabul qiladi [12].

Yevropa universitetlarida metakognitiv strategiyalarni o'rgatish ta'lim dasturlariga kiritilgan. Masalan, Germaniya universitetlarida talabalarga o'zini baholash, fikrlash va kognitiv kuzatish usullari o'rgatiladi, bu esa ularga murakkab fanlarni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi [9]. Buyuk Britaniyada talabalarga o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan individual ta'lim texnologiyalari qo'llaniladi [5].

MDH mamlakatlarida ham bu borada qadamlar qo'yilmoqda. Qozog'istonda talabalarda metakognitiv strategiyalarni rivojlantirish bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan, Rossiya va O'zbekistonda esa tanqidiy fikrlash va o'quv mustaqilligini rivojlantirish bo'yicha kurslar o'tkazilmoqda [18]. Nukus davlat pedagogika institutida KTM sharoitida talabalarning o'zini nazorat qilish va baholash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan treninglar dasturi joriy etildi, bu esa ularning akademik muvaffaqiyatini 15% ga oshirish imkonini berdi [22].

Xulosa. Birinchi kurs talabalarining kredit-modul tizimiga (KTM) moslashuvi muvaffaqiyatli ta'lim olish va ularning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning asosiy omillaridan biridir. Jahon, Yevropa, MDH mamlakatlari va mahalliy tajribani tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, KTM o'zini tashkil etish, tanqidiy fikrlash, akademik mustaqillik ko'nikmalarini shakllantirish va o'qishga bo'lgan motivatsiyani oshirish uchun katta salohiyatga ega. Biroq, ushbu tizimning samarali ishlashi qo'shimcha uslubiy yechimlarni va o'qitishning dastlabki bosqichida talabalarni qo'llab-quvvatlashni talab qiladi [3].

AQSH, Kanada va Yevropa universitetlarining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, KTM ta'lim yo'nalishlarini individuallashtirish va talabalarning akademik harakatchanligini oshirishga yordam beradi. Finlyandiya va Germaniyada KTMdan foydalanish talabalarga fanlarni va o'qish sur'atini mustaqil tanlash imkonini beradi, bu esa ularning faolligi va o'zlashtirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [8]. Biroq, talabalarning muvaffaqiyatli moslashuvi dastlabki tayyorgarlikni, jumladan, kirish kurslari, murabbiylik dasturlari va raqamli ta'lim resurslarini joriy etishni talab qiladi [1].

MDH mamlakatlarida KTMni joriy etish talabalarning raqamli savodxonligi darajasining pastligi, o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish va professor-o'qituvchilarni o'qitishning yangi usullariga moslashtirish zarurati kabi bir qator qiyinchiliklar bilan birga keladi [17; 18]. Rossiya, Qozog'iston va O'zbekistonda ta'kidlanishicha, moslashuv bosqichida sifatli uslubiy yordam olgan talabalar akademik o'zlashtirish va o'quv motivatsiyasining yuqori ko'rsatkichlarini namoyish etadi [13; 22].

Mahalliy darajadagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, birinchi kurs talabalari o'z o'quv faoliyatini boshqarishda qiyinchiliklarga duch keladi, bu esa metakognitiv strategiyalarni qo'shimcha rivojlantirish va vaqtni boshqarish ko'nikmalarini o'rgatishni talab qiladi [23]. Nukus davlat pedagogika institutida murabbiylik tizimi va raqamli ta'lim platformalarining joriy etilishi birinchi kurs talabalari o'rtasida akademik o'zlashtirmaslik darajasini 18 foizga kamaytirish va ularning o'quv jarayonidan qoniqishini oshirish imkonini berdi [22].

Shunday qilib, talabalarning KTMga muvaffaqiyatli moslashuvi yo‘naltiruvchi dasturlar, murabbiylik, raqamli ta’lim resurslari va metakognitiv strategiyalarni o‘rgatishni o‘z ichiga olgan keng qamrovli qo‘llab-quvvatlash tizimini yaratish orqali amalga oshirilishi mumkin. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, bunday chora-tadbirlarni joriy etish birinchi kurs talabalarining stress darajasini pasaytirishga, ularning mustaqilligi va ta’lim jarayoniga jalb etilishini oshirishga yordam beradi [5].

Oliy ta’limda KTM tizimini yanada rivojlantirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

Talabalarni yangi ta’lim tizimiga moslashtirish bo‘yicha ixtisoslashtirilgan kurslarni ishlab chiqish va joriy etish. Birinchi kurs talabalariga murabbiylik va qo‘llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish.

O‘quv materiallarining ommabopligini oshirish uchun raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish. Talabalarda o‘quv fanlarini muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun tanqidiy fikrlash va o‘zini tashkil etish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Shunday qilib, talabalarning KTMga moslashuvi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish nafaqat ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi, balki mustaqil qaror qabul qila oladigan va zamonaviy mehnat bozorining o‘zgaruvchan talablariga moslasha oladigan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Brown P., & Miller, S. (2020). Higher Education Reform and the Credit-Based Learning System. Cambridge University Press.
2. European Commission (2018). Implementation of the European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS). Brussels: EU Publications.
3. European Higher Education Area (2020). Bologna Process Implementation Report. Brussels: EU Publications.
4. Finnish National Agency for Education (2021). Personalized Learning and Credit-Based Education in Finland. Helsinki.
5. Gonzalez J., Schmidt, L., & Weber, K. (2021). Self-Regulated Learning in Higher Education: A Case Study from the UK. *Journal of Learning Strategies*, 27(3), 102-119.
6. Jensen R. (2022). Online Learning Platforms and Modular Courses in the Netherlands. *European Journal of Digital Learning*, 18(3), 150-168.
7. Johnson R., & White, L. (2021). Student Autonomy and Credit-Module Systems: An Empirical Study. *Journal of Educational Psychology*, 45(2), 223-239.
8. Jokinen H., & Karjalainen, T. (2019). Digital Learning Environments in Finnish Universities. Helsinki: Finnish Academy of Sciences.
9. Muller K. (2019). Flexible Learning in German Universities: The Role of Modular Education. *European Journal of Higher Education Research*, 22(1), 56-78.
10. Schmidt L., Weber, K., & Gonzalez, J. (2020). ECTS and Student Mobility in the European Union. *Higher Education Review*, 34(2), 77-101.

11. Williams T. (2021). *Blended Learning and Credit Systems in Canadian Universities*. Toronto: University of Toronto Press.
12. Zimmerman, B. (2020). Metacognitive Strategies in Higher Education. *International Review of Educational Psychology*, 30(4), 88-112.
13. Абдразаков М. (2021). Влияние цифровых образовательных технологий на процесс обучения студентов. *Казахский педагогический журнал*, 12(2), 78-91.
14. Абдуллаев Н. (2021). Влияние интерактивных образовательных технологий на процесс адаптации первокурсников. *Журнал высшего образования Узбекистана*, 13(3), 54-68.
15. Алексеев Д. (2021). Кредитно-модульная система в российских вузах: вызовы и перспективы. *Высшее образование в России*, 30(2), 75-88.
16. Ахмедов Т. (2021). Электронные платформы как инструмент адаптации студентов в вузах Узбекистана. *Наука и образование в Центральной Азии*, 10(2), 77-93.
17. Иванов В. (2021). Особенности адаптации первокурсников к кредитно-модульной системе. *Журнал педагогических исследований СНГ*, 17(3), 112-130.
18. Каримов, А. (2021). Проблемы цифровизации образовательного процесса в вузах СНГ. *Вестник образования СНГ*, 29(1), 45-57.
19. Коваленко И. (2019). Влияние модульного обучения на формирование исследовательских компетенций студентов. *Украинский образовательный журнал*, 25(4), 67-82.
20. Кузнецов С. (2021). Развитие критического мышления студентов в условиях кредитно-модульной системы. *Проблемы высшей школы России*, 19(2), 155-170.
21. Мирзаев Р. (2022). Использование цифровых образовательных ресурсов в университетах Узбекистана. *Вестник педагогики Узбекистана*, 20(4), 88-102.
22. Отепбергенов Ж. С. (2022). Влияние когнитивных стратегий на адаптацию студентов к КМС. *Педагогика и психология образования*, 15(4), 98-110.
23. Сидоров В. (2020). Наставничество как инструмент адаптации студентов к КМС. *Педагогика и психология образования СНГ*, 15(1), 98-115.
24. Сулейменов К. (2020). Программы наставничества в узбекских вузах: опыт и перспективы. *Научно-практический журнал "Современное образование"*, 8(1), 121-135.
25. Юлдашев Б. (2023). Применение цифровых тьюторских систем в адаптации первокурсников к КМС. *Журнал "Цифровое образование в Узбекистане"*, 5(2), 67-79.

TA'LIM SIFATINI BOSHQARISHNING INNOVATSION XUSUSIYATI

Valiyeva F.R.

*MTTDMQTMOI "Maktabgacha ta'lim menejmenti" kafedrası mudiri,
p.f.f.d., PhD dotsent*

Tayanch so'zlar: ta'limni boshqarish, ta'lim, ta'lim sifati, innovatsiya, innovatsion jarayon.

Ключевые слова: образовательный менеджмент, образование, качество образования, инновации, инновационный процесс.

Key words: educational management, education, quality of education, innovation, innovation process.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada ta'lim tashkilotlarini boshqarish jarayoni, innovatsion ta'lim vazifalari, boshqaruv maqsadlari va maqsadlarning turi, innovatsion ta'lim strategiyasi, innovatsion jarayon bo'lgan ta'lim sifati boshqarish belgilari keltirib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются процесс управления образовательными организациями, инновационные образовательные задачи, цели управления и типы целей, инновационная образовательная стратегия, а также особенности управления качеством образования, которое является инновационным процессом.

SUMMARY:

The article examines the process of managing educational organizations, innovative educational tasks, management goals and types of goals, innovative educational strategy, as well as the features of managing the quality of education, which is an innovative process.

Ma'lumki har qanday faoliyat turi boshqaruv asosiga quriladi, shunday ekan maktabgacha ta'lim faoliyatini amalga oshirishda ham ko'zlangan maqsadga erishish, bajariladigan vazifalarni taqsimlash, ijrosini nazorat qilish, shuningdek, samaradorlikka erishish uchun shu faoliyatda ishtirok etuvchilarni manfaatlarini himoya qilish, rag'batlantirish chora tadbirlari boshqaruv jarayonida tashkil etiladi va muvofiqlashtiriladi.

Boshqaruv odamlar bilan birga paydo bo'lgan. Bunda ulardan birlari rahbar, ya'ni boshqaruvchilar, boshqalari esa ularning tobelari, ya'ni boshqariladiganlar bo'ladilar. Umumiy ko'rinishda boshqaruv ikkita obyektning maqsadiga qaratilgan o'zaro hamkorligidan iborat bo'lib, bunda ulardan biri boshqaruv

subyekti o'rnida, boshqasi esa boshqaruv obyekti o'rnida bo'ladi. Boshqaruvni faqat tashkilotning tarkibiy qismi bo'lgan haqiqiy harakat qiluvchi tizim mavjud bo'lgandagina amalga oshirish mumkin, u tizimli boshqaruv deb ataladi.

Boshqaruv jarayoni eng avvalo insonlarni boshqaradi. Odamlarni ongli mehnatga qiziqtirish, tadbirkorlikka, mehnatga ijodiy yondashish, o'ziga ishonish, yangi bilim va ko'nikmalarini egallash, chorlash, insonlarni boshqarish demakdir.

Ta'lim tashkilotlarini boshqarish jarayoni 3 ta asosiy vazifa hal etilishiga yordam beradi:

1. Ta'lim tashkilotlarining turli bo'limlar ishini bir-biriga bog'lab, ularni uyg'unlashtirish.

2. Ta'lim tashkilotining mehnat bozor bilan, o'z sheriklari hamda xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar (bank, soliq organlari, resurs yetkazib beruvchi tashkilot va boshqalar) bilan bo'lgan aloqalarini tashkil etish va yuritish.

3. Ta'lim tashkiloti ishchi va xodimlarning mehnat motivatsiyasini (ingl. motivation — rag'bat), ya'ni ularni mehnatga undovchi kuchni harakatga solish, ichki nizolarni hal etib, jamoada sog'lom ijtimoiy ruhiy muhitni yaratishdan iboratdir.

Hozirgi zamon boshqaruv fani – fanlararo fandir. Boshqaruvning har bir vazifasini butun maxsus fanlar: - sanoat-muhandislik; - ijtimoiy psixologiya; - ijtimoiy muhandislik (ergonomika); - marketing kabilar bajaradi. Albatta, boshqaruv maqsadlariga qarab maqsadlarining turi turlicha bo'lishi mumkin:

- ▶ umumjamiyat miqyosidagi munosabatlarni aks ettirishiga qarab- qiyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'rifiy-ma'naviy, xalqaro munosabatlar sohasidagi maqsadlar;
- ▶ boshqaruv pog'onalariga qarab - hududiy boshqaruv, mamlakat, viloyat, tuman, qishloq, ishlab chiqarish, xalq xo'jaligi, tarmoq yoki sektor, yakka xodim maqsadlari;
- ▶ amalga oshirish muddatiga qarab - joriy, istiqboldagi, uzluksiz yoki kundalik maqsadlar;
- ▶ boshqarishning sodir bo'lishiga qarab - fursatli, bir martalik maqsadlar;
- ▶ kutiladigan natijalariga qarab - pirovard, oraliqdagi, oddiy yoki an'anaviy, muammoli maqsadlar;
- ▶ murakkablik darajasiga qarab - innovatsion maqsadlar.

Mazkur turkumlanishdan ko'rinib turibdiki, maqsadlar o'zaro bog'liq bo'lib, muayyan iyerarxiyaga, ya'ni yuqori va quyi maqsadlarga ega bo'lishi, bir maqsad esa boshqa bir maqsadga bo'ysunishi mumkin. Har qanday holatda ham oxirida qandaydir o'zgarayotgan hodisa, munosabat, jarayon va tizimlarga ta'sir etish boshqarish, deb ataladi. Boshqa qism va tuzilmalarga ta'sir eta oladigan unsur

bo'lishi kerak. Mavjudotga ta'sir etish samarali bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Boshqaruvchi va boshqariluvchilar orasida ikki tomonlama axborot almashish zarur, yechim qabul qilish lozim, jarayon va faoliyatlarni tashkil etish, ularni rejalashtirish, ularda qatnashgan xodimlarni rag'batlantirish kerak[1].

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, boshqarish - moddiy tizimning o'z sifat muayyanligini saqlash, muhit bilan dinamik muvozanatni saqlab turish, takomillashish qobiliyatidir. Boshqarish jarayonlari moddiy tuzilmalarning hammasiga xos bo'lmay, balki faqat biologik, ijtimoiy tarzdagi murakkab harakatchan tizimlarga hamda inson aql-zakovati bilan yaratilgan avtomatik qurilmalarga xosdir. Bular haqida kibernetik boshqaruv fanlarida atroflicha o'rganiladi. Boshqarish jamiyat taraqqiyotining har qanday bosqichida unga ichdan xosdir, u kishilar mehnatining ijtimoiy tavsifidan, mehnat faoliyati jarayonida aloqa bog'lash, bu faoliyat mahsulotlarini ayirboshlash zaruratidan kelib chiqadi. Boshqarish insonlarning ijtimoiy xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatib turadi, chunki ular hamisha ijtimoiy tizimlar, jamoalar (formatsiya, sinf, guruh) sharoitida harakat qiladilar va tizimlar, jamoalar ular oldiga muayyan talab (huquqiy, axloqiy, va h.k. talablar) qo'yadi. Demak, biz bundan buyon boshqarish atamasini menejment ma'nosida ishlatamiz.

Yangicha sharoitlarda "ta'lim" tushunchasi mazmunini tubdan qayta idrok etish zarur. Bu uzluksiz ta'limning o'xshash tizimi yordamida ijtimoiy va kasbiy moslashgan yaxlit shaxs mazmunining maqsadi, vazifalari, metodlari vavositalarini shakllantirishni qayta idrok etishni bildiradi.

Pedagogik texnologiyalarni bir-biridan farqlaydigan asosiy xususiyatlaridan biri uning bola shaxsiga yo'naltirilganlik darajasidir. Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarning markazida o'sayotgan inson, uning o'z imkoniyatlarini to'la namoyon etishga intilishi, yangi tajribani qabul qilishi, turli hayotiy vaziyatlarda ongli ravishda va mas'uliyatli qaror qabul qilishga qodirligi turadi[2].

Uzluksiz ta'lim tizimi qaror topishi va rivojlanishining yangi strategiyasi, "ta'lim" so'zining qayta idrok etilishi "qo'llab - quvvatlovchi" ta'limni "innovatsion" ta'lim bilan almashtirishni talab qiladi. Innovatsion ta'lim ayni paytda kamida quyidagi ikkita vazifani xalq etishga qaratilgan.

1. Voqealarni "oldindan ko'ra bilish", o'zini real voqealikda va keyingi ijtimoiy va kasbiy rolini anglab yetish qobiliyatini tarkib toptirish; shaxsni ongli, oldindan anglab yetilganmuqobillarni-umumiy xulq-atvorni, ishonch e'tiqodni, axloqiy qadriyatlarni, umuman dunyoqarashni tanlashga yo'naltirish.

2. Mahalliy (shaxsiy yo'naltirilgan) tashkiliy boshqaruv darajasidan tortib global darajasigacha shaxsga ijtimoiy ahamiyatga hamda kasbiy qiymatga ega bo'lgan muhim qarorlarni qabul qilish jarayonida faol ishtirok etish imkonini beruvchi "qatnashish" prinsipini ro'yobga chiqarish.

Boshqaruv va tashkil etishning yangi tuzilmasini shakllantirish, chet el tajribasini o'zlashtirish, turli texnologiyalar, metodikalar va xokazolarni joriy qilish-bularning hammasi innovatsiya deb nomlangan jarayon bilan bog'liq.

Yuqori malakali mutaxassislarga ehtiyoj sezayotgan ishlab chiqarishning talablari oshib borayotgani ham yangiliklarni o'zlashtirishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash mamlakatimiz ta'lim tizimini dunyo ta'lim tizimi bilan muvofiq xolga keltirish yo'llaridan biri sifatida ko'rib chiqilmoqda.

Raqobatbardosh malakali kadrlarning eng muhim sifatleri orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- O'quvchidagi o'zlashtirishning yuqori darajasi va o'zini o'zi rivojlantirishga qodirligi;

- Mehnat va ta'lim xizmatlari bozorida tegishli ta'lim muassasasida olingan malakani tasdiqlash;

- Ishlab chiqarishda yuqori darajadagi ijtimoiy faollik va mehnat unumdorligi;

- Ishlab chiqarishda intizomlilik, mas'uliyat, ixtirochilik, ijodkorlik;

- O'quv fanlari bo'yicha olimpiadalar hamda tanlangan kasb mahorati tanlovlarida shish va g'olib chiqish;

- ta'limni davom ettirishga ehtiyoj.

Ta'lim muassasasining aynan shunday xislatlarga ega bo'lgan bitiruvchisi qo'yilgan ta'lablarga muvofiq mahsulot tayyorlashi yoki xizmat ko'rsatishi mumkin.

Ta'lim muassasalari, xar tomonlama yetuk shaxsni shakllantirish uchun, rivojlantirish yo'lidan borishi kerak. Aksariyat amaliyotchi xodimlar buni anglab yetgan xolda, eskicha yondashuvlarni takomillashtirishni emas, balki ta'lim tizimini innovatsion strategiya ruxida rivojlantirishni tan olmoqdalar. Yosh avlod ta'lim-tarbiyasidagi innovatsion harakat jamiyatidagi real o'zgarishlarni va shaxs ehtiyojini hisobga olishga yo'naltirilgan.

Innovatsion ta'lim strategiyasi ta'lim sifatini boshqarishda alohida boshqaruvchilik yondoshuvini taqozo etadi. Quyidagilar bunday boshqaruvning asosiy obyektlari hisoblanadi:

- Pedagog mutaxassis, fuqaro shaxsini shakllantirish va rivojlantirishda professional tashkilotchi hamda yordamchi sifatida;

- Ta'limning mazmuniy negizi;

Pedagogik jarayonni tashkil etish texnologiyasi va boshqalar. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda hamda ta'lim va tarbiya amaliyotida "innovatsiya" so'zi qanday tushuniladi?

Mamlakatimizda va xorijda o'tkazilgan bir qator tadqiqotlar ushbu hodisani o'rganishga bag'ishlagan. Masalan, ayrim mualliflar "yangiliklar

yaratish, ularning pedagoglar tomonidan o'zlashtirilishi va ta'lim amaliyotida foydalanilishi jarayonlari"ni [3] innovatsion jarayonlar deb hisoblashni taklif etmoqdalar. Ular innovatsiyani, jamiyat madaniy o'zgarishlarining negizi sifatida ko'rib chiqmoqdalar-ki, bu bizningcha, juda qimmatlidir.

Ayrim olimlar yangi maqsadlarni, metodlarni, metodikani, dasturlarni, vositalarni, mazmunni, faoliyatni tashkil etish shakllarini, boshqaruv turlarini va boshqalarni yangilik sifatida talqin qilmoqdalar.

Shunday qilib, ta'limda innovatsiyalar yangi jarayonlar, konsepsiyalar, ta'lim texnologiyalarini yaratish va o'zlashtirishni ko'zda tutadi va x.k.

Ammo, amaliyot ko'rsatishicha, innovatsion faoliyat ta'lim tizimining hamma xodimlari tomonidan ham to'g'ri tushunilavermaydi va samarali amalga oshirilavermaydi. Ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasidagi ayrim innovatsiya emas, balki umuman innovatsion harakat ko'rib chiqish va tahlil qilishning boshlang'ich parametri bo'lishi kerak". U "pedagogik yoki ta'lim innovatsiyalarini" emas, balki "innovatsion strategiyani", "Faoliyatni innovatsion tashkil etish"ni aniqroq deb hisoblashni ko'zda tutadi. Biz innovatsiyani bunday talqin qilishtadqiqotchilarga bu jarayonni kengroq va chuqurroq ko'rib chiqish imkoniyatini yaratadi, deb hisoblaymiz.

Innovatsiyalarning o'ziga xos xususiyati nimalardan iborat?

Yangilik kiritish jarayonining muhim xususiyatini ta'kidlab o'tamiz-innovatsiya ushbu ta'lim muassasasi dolzarb vazifalarni samarali xal qilishga ko'maklashishi kerak. Afsuski, aksariyat ta'lim xodimlari amalda bunga yetarli e'tibor bermaydilar, natijada yangiliklarning o'zlashtirilishi rasmiyatchilikka aylanadi.

Innovatsiyalarning boshqa muhim xususiyati-yangiliklar ta'lim muassasasini rivojlantirish vazifasini xal qilish imkonini berishi deb hisoblaydi. Boshqacha aytganda, innovatsiyalar "moda" uchun va "qizg'in" tadqiqotchilik faoliyati olib borilayotganini ko'rsatish uchun emas, balki o'quvchilar foydasini ko'zlab kiritiladi.

Boshqaruv xodimlari va pedagoglar muayyan shart-sharoitlar mavjud bo'lgandagina yangiliklarni samarali o'zlashtirish mumkinligini anglab yetishlari juda muhim. Bunga birinchi navbatda quyidagilar kiradi:

-Ta'lim jarayonini qatnashchilarining faol ishchanligi bosqichma-bosqich shakllantirilishiga rioya etish;

-Ta'lim jarayonining barcha qatnashchilari tomonidan o'zlashtirish maqsadlarining chuqur nglab yetilishi va qabul qilinishi hamda kelgusi faoliyat vazifalari aniq tushunib olinishi;

-Bunda ushbu vazifalarning shaxsiy maqsadlarga zid bo'lgan qismining xar doim yuzaga keladigan qarshilik ko'rsatish omilini hisobga olish;

-Fikr almashish aniq va xolis axborot ayirboshlash

-amaliy qarorlarni jamoa bo'lib ishlab chiqish va qabul qilish.

Pedagogik kadrlarni jiddiy qayta tayyorlamasdan, ta'lim muassasasini tegishli moddiy texnik bazasi, moliyaviy, o'quv-dasturiy ta'minlamasdan turib innovatsion faoliyatni samarali tashkil etib bo'lmaydi.

Ta'lim muassasasida uni tizimli tashkil etish yangiliklarni o'zlashtirishning yana bir o'ziga xos xususiyatidir. Bunda quyidagilar muhim tarkibiy qismlar hisoblanadi:

-Ta'lim muassasasining vazifasi, uning yangi maqsadlari va vazifalari;

-Boshqaruv xodimlari va pedagoglari shaxsi, ulvning o'zlvrigv va ta'lim oluvchilarga nisbatan nuqtayi nazari;

-O'quvchi shaxsi;

-O'quvchilar o'zlashtirayotgan bilimlar funksiyasi, tuzilmasi;

-Ta'lim texnologiyasi va vositalari;

-Tashkiliy tuzilma, pedagogik mehnat madaniyati va boshqalar.

Yangiliklarni ishlab chiqish va o'zlashtirish jarayoni xar qanday ta'lim muassasasini rivojlantirish yo'li sifatida ko'rib chiqqan xolda kiritilayotgan yangiliklardan kutilayotgan natijalarni Baholashning quyidagi asosiy mezonlarini ajratib ko'rsatamiz:

1. Natijalar ta'lim muassasining avvalgi yoki ushbu yo'nalishdagi taxlim muassasalari uchun xos bo'lgan natijalardan yuqori, shuningdek maqbul bo'lishi kerak.

2. Rejalashtirilgan natijalarni olishga sarflanadigan vaqt namunaviy yoxud me'yoriy sarflanadiganiga nisbatan kamroq yoki ularga teng bo'lishi kerak.

Yangilik darajasini aniqlash uchun barchaga ma'lum algoritmlardan foydalaniladi. Masalan, quyidagicha yondashuv mavjud:

1. Baholanayotgan obyektning muhim ko'rsatkichlari, alomatlari, mezonlari ajratib olinadi.

2. Qiyoslash uchun unga o'xshashlari, uning prototiplari tanlab olinadi.

3. Baholanayotgan obyekt tanlab olingan o'xshash obyektlar bilan qiyoslanadi va mezonlarga muvofiq yangilik o'lchovi ham miqdoriy, ham sifat jihatidan belgilanadi.

Yuqorida bayon qiliganlar asosida ta'limni boshqarish sifatini yangilik hamda boshqaruv faoliyatining yangi yo'nalishi sifatida ko'rib chiqamiz.

Yangiliklarning keltirilgan tasnifiga muvofiq ta'lim sifatini boshqarishning biz to'rtinchi darajaga, ya'ni ta'lim tizimidagi boshqaruv faoliyatining mavjud nazariyasi va amaliyotini muhim elementlar bilan to'ldirishga kiritamiz[4].

Innovatsion jarayon bo'lgan ta'lim sifatini boshqarish **quyidagi belgilarga ega:**

Birinchi belgi. Faoliyatning yangi usuli mavjudligi.

Ta'lim sifatini boshqarish, eng avvalo, boshqaruv kadrlari tomonidan ta'lim va kadrlar tayyorlash jarayonini kuzatish kabi faoliyat turidan foydalanishni ko'zda tutadi. Buning uchun ular tegishli metodlarni, jumladan, kvalimetriya asoslarini, ya'ni sifatni miqdoriy baholash metodini qo'llash orqali ta'lim sifatining boshlang'ich va berilgan holatini aniq belgilashlari lozim bo'ladi. Ilmiy adabiyotlarda mahsulot, xizmatlar sifatini baholash, boshqaruv faoliyatining boshqaruv obyekti to'g'risida qadriyat borasidagi mulohazalarni shakllantirishga qaratilgan funksiyaning alohida tipiga kiritiladi.

Ta'lim sifatini o'lchash sifat o'lchovini belgilash va uning qiymatini maxsus algoritmlar yordamida olishni ko'zda tutadi.

Bunday jarayonni samaradorligi baholashning statistik metodlarini qo'llash orqali ta'minlanadi. Bu baholanayotgan obyektning sifat ko'rsatkichlari qiymati aksariyat xollarda tasodifiy kattaliklar deb hisoblanishi bilan bog'liqdir. Bunday holat ana shu sifatga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab omillar va shart-sharoitlar bilan izohlanadi. Shu bois boshqaruv tarkibi ta'lim sifati xaqidagi axborotni olish va ishlashning statistik metodlarini qo'llay bilishi kerak.

Ikkinchi belgi. Rivojlangan tashkiliy madaniyatning mavjudligi.

Jamoda me'yorlar tizimlarini, qadriyatlarni, urf-odatlar va an'analarni yuqori darajada shakllantirmasdan turib, ta'lim sifatini boshqarib bo'lmaydi. Bularning hammasi ta'lim jarayonining barcha qatnashchilari o'rtasida uyg'un o'zaro munosabatni vujudga keltirish imkonini beradi.

Uchinchi belgi. Ta'lim muassasasi rahbarlarida innovatsion madaniyatning shakllanganligi.

Bu ularning yangi bilimlar va faoliyat turlarini egallashga, o'zgarishlarga, xavf-xatarga va javobgarlikka tayyorgarligini bildiradi.

Boshqarish sohasidagi turli mutaxassislarning fikr-mulohazalarini tahlil qilish yangi tipdagi menejder shaxsining eng muhim sifatlarini, xususan, mehnat jamoasi bilan maqbul munosabatda bo'la bilish mahoratini ajratish imkonini beradi.

Ta'lim muassasasi rahbarlarining kasbiy kompetensiyasi novator negizini tashkil qiladi. Direktor va uning o'rinbosarlarining kasbiy bilimlari nechog'li darajada ekanligi ko'p jihatdan innovatsion faoliyatning muvaffaqiyati boshqaruv nazariyasi, iqtisodiyot va ijtimoiy, siyosatshunoslik va xuquq, pedagogika va psixologiya, gigiyena va fiziologiya sohalariga bog'liq. Zamonaviy mutaxassis shaxsiga, muhandis-pedagoglar tarkibi faoliyati va o'quvchilarning o'qishini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatiga oid normativ ta'lablarni bilish ham ushbu ro'yxatga to'liq kiradi. Bunda zamonaviy ta'lim muassasalarini boshqarayotgan

shaxslarning kasbiy-tashkiliy, axloqiy-psixologik sifatлари birinchi o‘ringa chiqadi.

To‘rtinchi belgi. Ta‘lim muassasasi boshqaruv korpusi psixologik-pedagogik madaniyatining yuqori darajadaliği.

Bunday sifatning shakllanganligi ta‘lim sifatini ta‘minlashga doir faoliyatni loyihalashtirishning zarur shartidir. Ta‘lim sifati va ta‘lim muassasasini boshqarishning asosiy funksiyalarini amalga oshirish uchun rahbarlar aniq mahorat va ko‘nikmalarni egallashlari zarur. Biz psixologik-pedagogik mahoratni, eng avvalo, shular qatoriga kiritamiz. Ularning mohiyati ta‘kidlab o‘tganidek, topshiriqni ongli zaruratga, faoliyatning aylantirish maqsadida mantiqiy va psixologik usullar yordamida xodimlarga ta‘sir ko‘rsatishdan iboratdir”.

Beshinchi belgi. Ta‘lim muassasasida o‘z ishini o‘zi uyushtirishning yuqori darajasi.

Ta‘lim muassasasining o‘zini o‘zi rivojlantirishi boshqaruv kadrlarining pedagoglar jamoasi bilan birgalikda tashqi ta’sirlarni idrok etish va ichki qarama-qarshiliklarni bartaraf qilish asosida ta‘minlanadi. Ta‘lim sifatini boshqarishda rahbarlarning asosiy e’tibori pedagog xodimlarning qobiliyatlari va imkoniyatlarini to‘liqroq ochishga, zarur mustaqillikni berishga va pedagoglarga nisbatan keraksiz vasiylikni bartaraf etishga qaratiladi. Bularning hammasi muhandis-pedagog xodimlar va ta‘lim oluvchilarning o‘z ishini uyushtirishi imkonini beradi. Xodimlarning yuksak kasbiy mahorati o‘z ishini o‘zi uyushtirishi darajasiga katta ta‘sir ko‘rsatadi.

Shunday qilib, ta‘lim sifatini boshqarishning ishlab chiqilayotgan va foydalanilayotgan tizimi innovatsiyaning asosiy belgilarini qanoatlantirishi kerak. Ammo bunda ta‘lim muassasasidagi boshqaruv faoliyati umumiy xususiyatga ega bo‘lgan quyidagi qonuniyatlarni ham aks ettirishini ta‘kidlab o‘tish zarur:

- Boshqaruv tizimi bilan pedagogik jarayonning birligi;
- Markazlashtirish bilan markazlashuvdan chiqarishning uyg‘unligi;
- Boshqariluvchi va boshqaruvchi tizimlarning nisbatdorligi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Valiyeva F.R., Maktabgacha ta‘lim menejmenti. O‘quv qo‘llanma. T.: Fan ziyosi, 2022. – 116 b
2. Valiyeva F.R., Fbdunazarova N.F., Zakirov A.A. The importance of ensuring the mental, physical, spiritual, spiritual development of educators of pre-school educational organizations // Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI) Volume 12, Issue 8. July. 2021:6919.
3. Yusufbekova N. R. Общие основы педагогической инновации: опыт разработки теории инновационных процессов в образовании. М., 1991
4. Qurbanov Sh., Seytxalilov E. Ta‘lim sifatini boshqarish. Toshkent, Sharq, 2004. – 598 b.

УМУМИЙ ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИДА ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИ

Менглийева Д.

*Сурхондарё вилояти Қизириқ тумани,
14-мактаб, Бошланғич синф ўқитувчиси*

Таянч сўзлар: психологик тайёргарлик, мослашиш, таълим мотивацияси, психологик - педагогик, шахсининг физиологик хусусиятлари, интеллектуал, ҳиссий ва шахсий, тайёрлик, мактабга мослашиш.

Ключевые слова: психологическая подготовка, адаптация, мотивация обучения, психолого-педагогическая, физиологическая подготовка личности, интеллектуальная, личностно-личностная, подготовка, адаптация к школе.

Key words: psychological preparation, adaptation, educational motivation, psychologist-pedagogical, physiological training of the individual, intellectual, personal and personal, preparation, adaptation to school.

РЕЗЮМЕ:

Замонавий педагогик ва ривожланиш психологик адабиётларида болалар ҳаётидаги ҳам ижтимоий, ҳам физиологик жиҳатдан энг қийин ва масъулиятли дақиқалардан бири мактабга кириш даври эканлиги ҳақида қўплаб фикрлар мавжуд. Бола унинг учун ҳаёт ва фаолиятнинг мутлақо янги шароитларига киритилган - боланинг янги алоқалари бор, янги муносабатлар пайдо бўлади, у янги масъулиятни бажариши керак - буларнинг барчаси унга маълум қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин.

РЕЗЮМЕ:

В современной педагогической и возрастной психологической литературе существует единое мнение о том, что период поступления в школу является одним из самых сложных и ответственных моментов в жизни ребенка как в социальном, так и в физиологическом плане. Для ребенка могут возникнуть совершенно новые жизненные обстоятельства — у него появятся новые связи, могут быть созданы новые отношения, ему придется взять на себя новые обязанности — все это может вызвать у него определенные трудности.

SUMMARY:

In modern pedagogical and developmental psychological literature, there is a common opinion that the period of entering school is one of the most difficult and responsible moments in the life of children, both socially and physiologically. For a child, completely new life situations may arise - the child has new connections, new relationships can be created, he must take on new responsibilities - all this can cause him certain difficulties.

Аксарият ўқувчиларнинг муваффақиятсизлигининг асосий сабаби уларнинг "етук эмаслиги", мураккаб ўқув жараёнига тайёр эмаслигидир. Болалардаги этукликнинг ушбу турини ўз вақтида аниқлаш жуда муҳим, чунки уни мактабгача ёшда тўлиқроқ энгиш мумкин, бу кўплаб муаммоларнинг пайдо бўлишига тўсқинлик қилади. Кўпинча 7 ёшга (ва энди ҳатто 6 ёшга тўлган) боланинг мактабга тайёрлиги ҳақидаги савол ўз-ўзидан ҳал қилинади, деб ишонилади ва ота-оналар дастлабки суҳбатда фарзандининг мактабга тайёр эмаслигини эшитиб, жуда хафа бўлишади.

Мактабга мослашиш (ёки мослашиш) дарҳол содир бўлмайди ва барча болалар учун эмас. Агар бола ҳақиқатан ҳам мактабга боришни эмас, балки ўқишни хоҳласа, яъни у ўрганиш мотивациясига эга бўлса, биз "мен мактаб ўқувчисиман" деган ички позицияни шакллантириш ҳақида гапирамиз. У ўзига берилган бу ташқи позитсияни қай даражада қабул қилади ва бу унинг ички позитсиясига айланадими, бу психологик тайёргарлик ва мактабга мослашиш масаласидир. Аммо шуни таъкидлаш жоизки, адаптация жараёнида шахснинг психологик, педагогик ва физиологик хусусиятлари билан бир қаторда шахснинг жинси хусусиятлари ҳам муҳимдир. Кўпгина ўқитувчилар бир неча бор ўғил ва қизлар мактаб таълимига жуда бошқача тайёрланганлигини таъкидлаганлар. Фарқлар қизларнинг интеллектуал ва ҳиссий-шахсий тайёргарлигининг биров яхшироқ эканлигидадир, бунинг натижасида улар бошланғич мактабда ўзларини топишганда, улар бир қатор афзалликларга эга. Шунинг учун биринчи синфда ўғил ва қизларнинг ўқишдаги муваффақиятлари ҳам бир-биридан фарқ қилиши бежиз эмас. Табиийки, боланинг танаси ўқув жараёни учун "тўлайдиган" физиологик "наرخ" ҳам ўғил болаларнинг зарарига фарқ қилади. Шундай қилиб, биринчи синфнинг охирига келиб, ўғил болалар қизларга қараганда ўртача 6 баробар кўпроқ чарчайдилар.

Психологияда асосий эътибор болалар ривожланишининг ижтимоий ҳолатини шакллантирувчи янги ижтимоий шароит ва талабларга психофизиологик, психологик ва ижтимоий тайёргарлигида содир бўладиган ўзгаришлар нуктаи назаридан болаларнинг ривожланиш хусусиятларини ўрганишга қаратилган.

Бошланғич мактаб ёшидаги болалар, Ж.Пиажетнинг когнитив ривожланиш назариясига кўра, аниқ операцияларнинг ривожланиш босқичида (7 ёшдан 11-12 ёшгача). Бошланғич мактаб ёшидаги болалар учун аниқ операциялар босқичи боланинг мантикий қоидаларга мувофиқ амалга ошириладиган мослашувчан ва қайтариладиган операцияларни бажариш

қобилиятини кашф этиши билан тавсифланади, масалан, консерватсия вазифалари (Пиагет феномени) .

Ж.Пиагетнинг ахлоқий ҳукмлар ва ақлий ривожланишнинг ёшга боғлиқлигини аниқлаш бўйича когнитив назариясига асосланиб, Л.Коҳлберг ахлоқий ривожланиш назариясини ишлаб чиқди . У ахлоқий ривожланишнинг 3 даражасини аниқлади, бу эрда бошланғич мактаб ёшидаги болалар биринчи даражада - анъанавий ахлоқдан олдинги (9-10 ёшгача). Ушбу даражадаги биринчи босқичда болалар ўзларининг яқин атрофлари (оила) қоидаларини ўрганадилар, катталарнинг итоаткорлиги ва жазосига эътибор беришади ("куч" қўрқуви пайдо бўлади). Иккинчи босқичда болалар завқланиш тамойилига амал қиладилар - ҳаракат ҳақида мулоҳаза юритиш ундан олинadиган фойдага мувофиқ шаклланади. Бу ерда бола ўз ҳаракатини бошқа бировнинг тўғри демаслиги билан эмас, яъни ўзи учун нима фойдали эканлигини индивидуал эътиқоди билан асослайди (алданиб қолиш ва етарлича фойда олмаслик қўрқуви шаклланади).

Бошланғич мактаб ёшидаги болаларнинг таълим фаолияти доирасида мослашувни кўриб чиқиш психология ва педагогикада мавжуд атама билан боғлиқ - боланинг мактаб ҳаёти шароитларига, унинг меъёрлари ва талабларига мослашиш жараёни сифатида тавсифланган мактаб мослашуви.

Мактабга мослашиш деганда нафақат ушбу муҳитнинг таълим фаолиятида самарали ишлашга мослашиш жараёни, балки боланинг атрофидаги маконни фаол ривожлантириш (бу кенг доирадаги объектларни ўз ичига олади - синфдошлар, ўқитувчилар, синфлар, дарслар, билимлар ва бошқалар, "яшаш майдони" ни ташкил этадиган барча нарсалар (К. Левин) [5].

"Мактабга мослашиш" тушунчасининг таърифи маълум қийинчиликларни келтириб чиқаради, чунки психологик адабиётларда фақат мактабнинг мослашуви феномени этарли даражада чуқур ўрганилган. Бу муаммо И.В асарларида кўриб чиқилади. Дубровин, А.И. Захарова Т.Ф., Кумарина А.В., Коробайникова Н.Г., Лусканова И. Швантсарй ва бошқалар мактаб мослашуви нотўғри мослашувнинг йўқлигида ташхис қўйилган ва муаллифлар томонидан мустақил ҳодиса сифатида камроқ кўриб чиқилади. Анъанага кўра, психолог ишининг маъноси психологик ва ижтимоий-психологик характердаги турли хил қийинчиликларни бошдан кечираётган болаларга ёрдам кўрсатиш, бу қийинчиликларни аниқлаш ва олдини олишда кўринади, психологик жиҳатдан муваффақиятли мактаб ўқувчилари эса ёрдам моделлари доирасидан ташқарида.

Бошланғич мактаб ўқувчиларидаги гендер фарқлари

Фарқлар	Қизлар	Ўғил болалар
Психологик даражадаги фарқлар	- чап ярим шар кўпроқ ривожланган, нутқ ва ёзишни тартибга солишни таъминлайди; - асосан узоқ муддатли хотирага эга; - ривожланган визуал-мажозий фикрлаш; - муҳитга мослашиш тажрибалар орқали, баъзан ҳиссий бузилишлар орқали содир бўлади; - ҳиссий стрессни осонроқ энгиш; - субъектив ўз-ўзини баҳолаш, чунки бошдан кечирилган ҳис-туйғулар ва тажрибаларга ургу берилади.	- объектларнинг визуал тасвирлари, шакллари ва тузилмаларини таниб олиш ва таҳлил қилиш учун масъул бўлган ўнг ярим шар кўпроқ ривожланган; - асосан қисқа муддатли хотирага эга; - мавҳум фикрлаш қобилятига эга; - атроф-муҳитга осон мослашиш; - стрессни енгишда қийналади; - объектив ўз-ўзини баҳолаш.
Жисмоний даражадаги фарқлар	- камроқ тана вазни, лекин катта иноят, мослашувчанлик ва ҳаракатчанлик; - ҳаракатларнинг аниқлиги ва мувофиқлаштирилишини тезроқ ривожлантириш; - ахборотни визуал идрок этиш горизонтал равишда содир бўлади	- катта тана массаси ва жисмоний куч; - ҳаракатларнинг аниқлиги ва мувофиқлиги кам ривожланган; - фазовий тасвирларнинг визуал кўриниши вертикал равишда устунлик қилади
Когнитив даражадаги фарқлар	- ўқув материални ўрганишда миқдорий ёндашув устунлик қилади; - таҳлилнинг аниқлиги ва аниқлиги; - алгоритмга мойиллик, шаблон бўйича ҳаракатни бажариш; - диққат тезлиги ўғил болаларникига қараганда паст; - монолог ва ҳикоя қилиш иштиёқи.	- ўқув материални ўрганишга сифатли ёндашиш устунлик қилади; - синтетик ёндашув, ратсионал асосда умумлаштириш қобиляти; - концентрациянинг юқори тезлиги; - диалог ва мунозара фаолиятига мойиллик .

Фарқлар	Қизлар	Ўғил болалар
Хулқ-атвор даражасидаги фарқлар	- яширин, итоаткорроқ, дўстона; - ўғил болаларга қараганда, улар бошқалар уларни қандай кўришни хоҳлашларини тушунишади; - юқори даражадаги сезгирлик ва ижтимоий масъулият; - воқеликни эшитишнинг эшитиш усули, ўқишга эрта қизиқиш пайдо бўлади, улар кўшиқ айтишни ва шеър айтишни яхши кўрадилар.	- кўпроқ оптимистик, очик; - биргаликдаги фаолиятда инсонпарварлик муносабатлари кўрсаткичи юқорироқ; - ижтимоий маъқулланган хулқ-атвор шакллари намойиш этиш қобилиятининг пастлиги; - маконни аниқроқ визуал идрок этиш, улар иллюстрацияларга қараш, ҳайкалтарошлик, кесиш, қуришга кўпроқ қизиқишади.

ФОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР:

1. Пиажет Ж. Боланинг нутқи ва фикрлаши / Сomp., янги нашр. транс. франтсуз тилидан, изох. Мил. А. Лукова, Вл. А. Лукова. - М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 526 б.
2. Молчанов С.В. Адолат ахлоқи ва ғамхўрлик ахлоқи: ахлокий ривожланишга хорижий ва маҳаллий ёндашувлар. Вестн . Москва . Университет. сер. 14. Психология. 2011. № 2, бет. 59-72.
3. Педагогик терминологик лугат. - Санкт-Петербург: Россия Миллий кутубхонаси. 2006 йил.
4. Левин К. Ижтимоий фанларда дала назарияси. Санкт-Петербург, 2000 йил.
5. Дорозхеветс Т.В. Мактаб мослашувининг диагностикаси. Витебск, 1995. 154 б.
6. Бендас Т.В. Гендер психологияси: дарслик. нафақа. Санкт-Петербург, 2005 йил.
7. Баранов А.А., Кучма В.Р., Сухарева Л.М. Замоनावий болалар ва ўсмирлар саломатлиги ҳолати ва унинг шаклланишидаги тиббий-ижтимоий омилларнинг роли // Россия Тиббиёт фанлари академиясининг ахборотномаси. – 2009. – Но 5. – Б. 6-11.
8. Красноборова Н.А. Бошланғич мактаб ўқувчиларини таълим фаолиятига мослаштиришнинг гендер хусусиятлари // "Россияда таълим: тиббий-психологик жиҳат" IX Бутунроссия илмий-амалий конференцияси: конференция материаллари. - Калуга: КСПУ им. К.Э. Тсиолковский, 2004. – С. 126-129.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI KASBIY TAYYORLASHNING HOLATI VA DOLZARB MUAMMOLARI

Murtazoyev A.S.

BuxMTI "AKT" kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so'zlar: integrativ yondashuv, kasbiy tayyorlash, professional ta'lim, bo'lajak mutaxassislar, hozirgi holat, dolzarb muammolar, ta'lim dasturlari, o'qituvchi malakasi, zamonaviy texnologiyalar, samaradorlik, fanlararo aloqalar, amaliy ko'nikmalar, takomillashtirish yo'llari.

Ключевые слова: интегративный подход, профессиональная подготовка, профессиональное образование, будущие специалисты, текущее состояние, актуальные проблемы, образовательные программы, квалификация преподавателей, современные технологии, эффективность, междисциплинарные связи, практические навыки, пути совершенствования.

Key words: integrative approach, professional training, professional education, future specialists, current state, pressing issues, educational programs, teacher qualifications, modern technologies, effectiveness, interdisciplinary connections, practical skills, improvement methods.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash jarayonini integrativ yondashuv asosida tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, professional ta'limning hozirgi holati va unda mavjud dolzarb muammolarni keng ko'lamda o'rganadi. Maqolaning asosiy maqsadi - integrativ yondashuvning ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyatini aniqlash, shu bilan birga, uning nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishini chuqur ko'rib chiqishdir. Integrativ yondashuv turli fanlararo aloqalarni mustahkamlash va o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish orqali ularning kasbiy tayyorgarligini yuqori darajaga ko'tarishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья посвящена анализу процесса профессиональной подготовки будущих специалистов на основе интегративного подхода, с особым акцентом на текущее состояние и актуальные проблемы в профессиональном образовании. Основная цель статьи - определить роль и значимость интегративного подхода в образовательном процессе, а также детально рассмотреть его теоретические основы и практическое применение. Интегративный подход способствует повышению профессиональной готовности студентов за счет укрепления междисциплинарных связей и гармонизации их теоретических знаний с практическими навыками.

SUMMARY:

This article is dedicated to analyzing the process of professional training for future specialists based on an integrative approach, with a particular focus on the current state and pressing issues within professional education. The main objective of the article is to determine the role and significance of the integrative approach in the educational process, while also thoroughly

examining its theoretical foundations and practical applications. The integrative approach serves to enhance the professional readiness of students by strengthening interdisciplinary connections and harmonizing their theoretical knowledge with practical skills.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash jarayoni tobora murakkablashib bormoqda. Mehnat bozorining doimiy o'zgaruvchan talablari, texnologik innovatsiyalar va globallashuv sharoitida mutaxassislardan nafaqat o'z sohasiga oid chuqur nazariy bilimlarga ega bo'lish, balki turli fanlararo aloqalarni tushunish va amaliy ko'nikmalarni yuqori darajada egallash talab etilmoqda. Shu sababli, integrativ yondashuv professional ta'limda muhim vosita sifatida e'tirof etilib, o'quvchilarga muammolarni kompleks hal qilish, ijodiy fikrlash va real hayotiy vaziyatlarga moslashish imkoniyatini beradi. Integrativ yondashuv turli fanlar, amaliyotlar va tajribalar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlab, ta'lim jarayonini yanada samarali va zamon talablariga mos qiladi. Ushbu yondashuv nafaqat o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshiradi, balki ularni kelajakdagi ish faoliyatida muvaffaqiyatli bo'lishiga zamin yaratadi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasidagi islohotlar ham integrativ yondashuvni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bir qator qonun va qarorlar asosida amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirishda muhim qadam bo'ldi. Ushbu farmonida belgilangan beshta asosiy yo'nalishdan biri – "Ma'naviyat va madaniyatni rivojlantirish" bo'lib, unda yoshlarni kasbiy ta'lim orqali milliy qadimiy hunarmandchilik va amaliy san'atga jalb qilish, shu orqali ularning ijodiy salohiyatini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu esa professional ta'limda integrativ yondashuvning qo'llanilishini rag'batlantiruvchi omil hisoblanadi.

Shuningdek, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi (PQ-60-sonli qaror, 2022-yil 28-yanvar) doirasida ta'lim sohasida muhim maqsadlar qo'yilgan. Ushbu strategiyada yoshlarni milliy an'analar va zamonaviy bilimlar bilan birlashtirgan holda tarbiyalash, ularning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish uchun integrativ dasturlarni joriy etish ko'zda tutilgan. Strategiyaning ta'lim bilan bog'liq bo'limlarida fanlararo yondashuvni qo'llash orqali o'quvchilarni nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham yetuk mutaxassis sifatida tayyorlashga e'tibor berilgan. Masalan, ushbu hujjatda hunarmandchilik va zamonaviy texnologiyalarni

birlashtirgan ta'lim dasturlari orqali yoshlarni mehnat bozoriga moslashtirish choralari alohida ta'kidlanadi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 19-noyabrdagi "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4525-sonli qarori professional ta'limda integrativ yondashuvni joriy etish uchun muhim huquqiy asos yaratdi. Ushbu qarorda an'anaviy hunarmandchilikni zamonaviy ta'lim usullari bilan birlashtirish, o'quvchilarga moliyaviy imtiyozlar berish va ta'lim muassasalari uchun infratuzilma rivojlantirish kabi tadbirlar ko'zda tutilgan. Shu bilan birga, qarorda hunarmandchilik sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarni tayyorlashda fanlararo hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus grantlar va loyihalar tashkil etish ham belgilangan. Bu qaror integrativ yondashuvning amaliy jihatdan qo'llanilishiga misol bo'lib, ta'lim jarayonida nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlashtirishni maqsad qiladi.

Integrativ yondashuvning afzalliklari ko'p jihatdan yaqqol namoyon bo'ladi. U o'quvchilarga turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur anglash imkonini beradi, muammolarni kompleks yechish ko'nikmalarini rivojlantiradi va ijodiy yondashuvni oshiradi. Masalan, muhandislik sohasida tahsil olayotgan o'quvchilar fizika, matematika va informatika fanlarini birlashtirgan holda zamonaviy loyihalash dasturlarini o'rganish orqali real muhandislik muammolarini hal qilishni o'rganadilar. Xuddi shunday, tibbiyot o'quvchilari biologiya, kimyo va texnologiya elementlarini integratsiya qilish orqali ilg'or tibbiy asbob-uskunalar bilan ishlashni egallaydilar. Bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli bo'lishiga yordam beradi.

Biroq, integrativ yondashuvni joriy etishda bir qator qiyinchiliklar ham mavjud. Jumladan, ta'lim dasturlarini fanlararo asosda muvofiqlashtirishda murakkabliklar yuzaga keladi. Ko'plab ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning ushbu yondashuvni samarali qo'llash uchun yetarli tajribasi va malakasi yetishmaydi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilishda infratuzilma va resurslarning yetarli emasligi muammo sifatida ko'zga tashlanadi. Masalan, ayrim oliy ta'lim muassasalarida fanlararo laboratoriyalar yoki maxsus jihozlar mavjud emas, bu esa integrativ ta'limning to'liq samara berishiga to'sqinlik qiladi.

Shunday ekan, ushbu maqola integrativ yondashuv asosida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning hozirgi holatini tahlil qilish va mavjud muammolarni bartaraf etish yo'llarini aniqlashga qaratilgan. Maqolada professional ta'limda integrativ yondashuvning afzalliklari va kamchiliklari atroflicha ko'rib chiqiladi, shuningdek, uni yanada takomillashtirish bo'yicha

takliflar beriladi. Tadqiqot jarayonida ta'lim dasturlarini yangilash, o'qituvchilar malakasini oshirish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kabi masalalar muhokama qilinadi. Ushbu takliflar O'zbekiston Respublikasining yuqorida qayd etilgan qonun va qarorlariga asoslanib, mamlakatda professional ta'limni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash mavzusi zamonaviy ta'lim tizimida muhim o'rin tutadi. Ushbu yondashuv turli fanlar, usullar va tajribalarni birlashtirib, o'quvchilarga kasbiy muammolarni kompleks yechish va real hayotiy vaziyatlarga moslashish imkonini beradi. Quyida mavzuga oid adabiyotlar tahlili asosiy yo'nalishlar bo'yicha taqdim etiladi.

Integrativ yondashuv ta'lim jarayonida fanlararo aloqalarni mustahkamlash va nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan bog'lashga xizmat qiladi. O'zbekistonlik olim A. Abduqodirov (2018) "Integrativ pedagogika" asarida ushbu yondashuvning asosiy tamoyillarini tahlil qilib, uning o'quvchilarning ijodiy fikrlashini va muammolarni kompleks yechish qobiliyatini oshirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Xalqaro miqyosda J. Dewey (1938) va L. Vygotsky (1978) kabi mutafakkirlar integrativ ta'limning dastlabki nazariy asoslarini ishlab chiqqan. Ular ta'limda tajriba va o'zaro ta'sirga asoslangan usullarni ilgari surganlar.

Integrativ yondashuvning amaliy jihatlari bo'yicha tadqiqotlar mavjud. T. Xolmurodov (2020) "Professional ta'limda integrativ yondashuv" maqolasida O'zbekistondagi texnik oliy ta'lim muassasalarida fanlararo loyihalar orqali o'quvchilarning amaliy ko'nikmalari rivojlantirilgan tajribani yoritadi. Uning xulosasiga ko'ra, integrativ dasturlar o'quvchilarning ish beruvchilar talablariga moslashishini osonlashtiradi. Xalqaro adabiyotlarda Finlyandiya va Singapur ta'lim tizimlarida integrativ yondashuvning muvaffaqiyatli qo'llanilishi misol qilib keltiriladi (Sahlberg, 2015; Tan, 2018). Bu davlatlarda loyiha asosidagi ta'lim o'quvchilarning innovatsion fikrlashini oshiradi.

Integrativ yondashuvni joriy etishda bir qator muammolar mavjud. M. Qosimova (2019) "Ta'lim dasturlarini integratsiya qilishdagi qiyinchiliklar" maqolasida ta'lim dasturlarini fanlararo asosda muvofiqlashtirishdagi murakkabliklar, o'qituvchilarning malaka yetishmasligi va resurslar tanqisligini asosiy to'siqlar sifatida ko'rsatadi. Xalqaro miqyosda M. Fullan (2007) "Change Forces" asarida infratuzilma va pedagoglar tayyorgarligining pastligini ta'kidlaydi. Ushbu muammolar integrativ yondashuvning keng qo'llanilishiga to'sqinlik qilmoqda.

Integrativ yondashuvning samaradorligi bo'yicha tadqiqotlar turlicha natijalar beradi. I. Karimov (2021) tadqiqotida O'zbekistonda integrativ dasturlar o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini 20-25% ga oshirishi aniqlangan. Biroq, R. Sobirov (2022) qisqa muddatli natijalarni tanqid qilib, uzoq muddatli monitoring zarurligini ta'kidlaydi. Xalqaro miqyosda J. Hattie (2009) integrativ ta'limning o'quvchilar motivatsiyasi va ijodiy salohiyatiga ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi, ammo baholash metodikasi bo'yicha muhokamalar davom etmoqda.

N. Usmonova (2020) an'anaviy ta'limda nazariy bilimlarga, integrativ yondashuvda esa amaliy ko'nikmalar va ijodiy yechimlarga e'tibor qaratilishini ta'kidlaydi. OECD (2018) hisobotida integrativ ta'lim tizimlari o'quvchilarning PISA testlarida yuqori natijalarga erishgani qayd etilgan, bu uning afzalliklarini ko'rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi. Integrativ yondashuv zamonaviy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonida muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv o'quvchilarga murakkab muammolarni kompleks hal qilish, ijodiy fikrlash va real hayotiy vaziyatlarga moslashish imkonini beradi. Uning dolzarbligi quyidagi asosiy omillar bilan bog'liq:

Zamonaviy ish beruvchilar endi faqat bir soha bo'yicha chuqur bilimga ega mutaxassislarni emas, balki turli sohalarini birlashtira oladigan, muammolarni kompleks yechishga qodir va innovatsion yondashuvlarga ega kadrlarni izlamoqda. Integrativ ta'lim o'quvchilarga ushbu ko'nikmalarni shakllantirishda yordam beradi.

Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili va avtomatlashtirish kabi texnologiyalar turli sohalarini birlashtirib, yangi kasblar va mutaxassisliklar paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Integrativ yondashuv o'quvchilarni ushbu texnologiyalar bilan ishlashga va ularni o'z kasblarida qo'llashga tayyorlaydi.

Dunyo globallashtirish sharoitida mutaxassislardan turli madaniyatlar va professional sohalarida hamkorlik qilish qobiliyati talab etiladi. Integrativ ta'lim o'quvchilarga fanlararo va madaniyatlararo aloqalarni tushunish va ulardan samarali foydalanish imkonini taqdim etadi.

An'anaviy ta'lim usullari ko'pincha nazariy bilimlarga e'tibor qaratadi, lekin integrativ yondashuv nazariyani amaliyot bilan bog'lashga, real loyihalar ustida ishlashga va muammolarni ijodiy yechishga imkon beradi. Bu ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi.

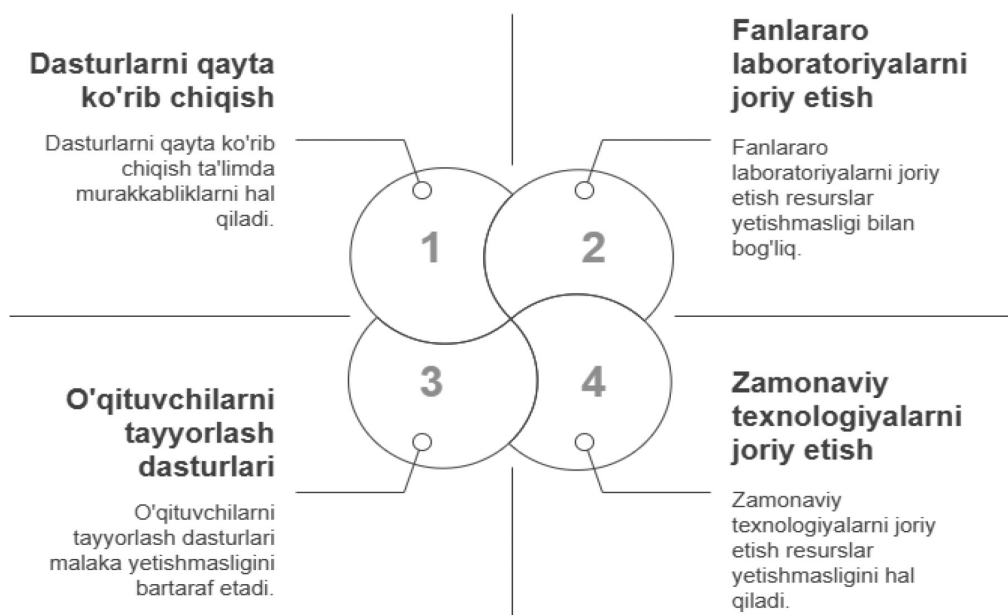
Integrativ yondashuvning dolzarbligi zamonaviy dunyoning o'zgaruvchan talablari bilan chambarchas bog'liq. U ta'lim jarayonini yangi bosqichga ko'tarib, bo'lajak mutaxassislarni kelajakdagi murakkab vaziyatlarga

tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, bu yondashuv nafaqat o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshiradi, balki mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Muhokama va natijalar. Ushbu tadqiqot integrativ yondashuv asosida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning hozirgi holati va dolzarb muammolarini o'rganishga qaratilgan edi. Tadqiqot natijalari integrativ yondashuvning professional ta'limda muhim afzalliklarga ega ekanligini, shu bilan birga, uni joriy etishda bir qator qiyinchiliklar mavjudligini ko'rsatdi. Quyida tadqiqot natijalari va ularning amaliy ahamiyati batafsil muhokama qilinadi.

Integrativ yondashuvning afzalliklari. Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy natijalardan biri shundaki, integrativ yondashuv o'quvchilarning fanlararo aloqalarni tushunish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Masalan, texnika sohasida tahsil olayotgan o'quvchilar matematika, fizika va informatika fanlarini birlashtirgan holda murakkab muhandislik muammolarini hal qilishni o'rganadilar. Bu ularga nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. Bundan tashqari, integrativ yondashuv o'quvchilarning ijodiy fikrlashini va muammolarni kompleks yechish qobiliyatini rivojlantiradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, integrativ dasturlar asosida tahsil olgan o'quvchilar an'anaviy usullar bilan o'qigan o'quvchilarga nisbatan loyihalarda 15-20% yuqori natijalarga erishgan.

1-Rasm. Integrativ yondashuv ta'lim yondashuvdagi qiyinchiliklar

Takliflar va tavsiyalar

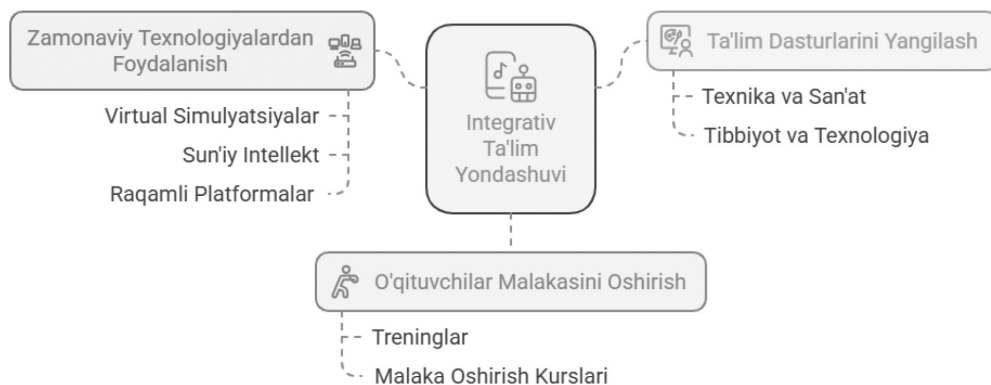
Ushbu muammolarni bartaraf etish va integrativ yondashuvni yanada samarali qilish uchun quyidagi takliflar beriladi:

Ta'lim dasturlarini yangilash: Zamonaviy mehnat bozori talablariga mos keladigan fanlararo dasturlarni ishlab chiqish. Masalan, texnika va san'atni birlashtirgan loyihalar yoki tibbiyot va texnologiya integratsiyasiga asoslangan kurslar tashkil etilishi mumkin.

O'qituvchilar malakasini oshirish: Pedagoglar uchun integrativ yondashuv bo'yicha maxsus treninglar va malaka oshirish kurslarini joriy etish. Bu ularga yangi usullarni o'zlashtirish va darslarni interaktiv tarzda olib borish imkonini beradi.

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish: Virtual simulyatsiyalar, sun'iy intellekt va raqamli platformalar orqali ta'limni yanada amaliyotga yo'naltirish. Masalan, muhandislik o'quvchilari uchun virtual laboratoriyalar yoki tibbiyot o'quvchilari uchun simulyatsion mashg'ulotlar tashkil qilinishi mumkin.

Tadqiqot natijalari integrativ yondashuvni professional ta'lim tizimida qo'llash orqali o'quvchilarning mehnat bozoriga moslashishini osonlashtirish va ularning kasbiy muvaffaqiyatini oshirish mumkinligini ko'rsatdi. Masalan, integrativ dasturlar asosida tayyorlangan o'quvchilar ishga joylashishda an'anaviy usullar bilan o'qigan o'quvchilarga nisbatan 25% tezroq va yuqori lavozimlarga erishgan. Bu natijalar integrativ yondashuvning nafaqat ta'lim jarayonida, balki o'quvchilarning kelajakdagi kar'erasida ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

2-Rasm. Integrativ ta'lim yondashuv

Xulosa. Zamonaviy ta'lim jarayonida integrativ yondashuv asosida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu

yondashuv turli fanlararo aloqadorlikni ta'minlash, nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni uyg'unlashtirish orqali o'quvchilar kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, integrativ yondashuv bo'yicha ta'lim jarayonini tashkil etish mutaxassislarni mehnat bozorining talablariga mos holda tayyorlash imkonini beradi. Shu bilan birga, amaliyotda bu yondashuvni joriy etishda bir qator muammolar mavjud. Jumladan, fanlararo integratsiyaning yetarlicha rivojlanmagani, ta'lim dasturlarining moslashuvchan emasligi hamda o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi yetarli darajada bo'lmisligi kabi omillar bu borada asosiy to'siqlar bo'lib qolmoqda.

Kelajakda integrativ yondashuvni yanada takomillashtirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ta'lim jarayonini modullashtirish va amaliy mashg'ulotlarga alohida e'tibor qaratish zarur. Shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish va fanlararo hamkorlikni kuchaytirish orqali ushbu yondashuv samaradorligini oshirish mumkin.

Umuman olganda, bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashda integrativ yondashuvning qo'llanilishi ularning kasbiy tayyorgarligini oshirishga hamda raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Shu sababli, bu masala ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida keng o'rganilishi va takomillashtirilishi lozim.

Natijalar. Integrativ yondashuv o'quvchilarning fanlararo aloqalarni tushunish qobiliyatini oshiradi va nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtiradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, integrativ dasturlar asosida tahsil olgan o'quvchilar loyihalarda an'anaviy usullar bilan o'qiganlarga nisbatan 15-20% yuqori natijalarga erishgan. Ushbu yondashuv o'quvchilarning ijodiy fikrlashini, muammolarni kompleks yechish ko'nikmalarini rivojlantiradi va ularni zamonaviy mehnat bozori talablariga moslashtiradi. Integrativ ta'lim o'quvchilarning ishga joylashishda 25% tezroq va yuqori lavozimlarga erishish imkonini beradi, bu uning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatga ta'sirini tasdiqlaydi.

Hozirgi holat: O'zbekiston ta'lim tizimida integrativ yondashuvni qo'llash bo'yicha huquqiy asoslar (masalan, PF-4947, PQ-60, PQ-4525 qarorlari) mavjud bo'lib, bu yondashuvni joriy etishga qaratilgan islohotlar olib borilmoqda. Integrativ yondashuv fanlararo bog'liqlikni ta'minlash va ta'lim jarayonini zamon talablariga moslashtirishda muhim vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bilan birga, ta'lim dasturlarining moslashuvchan emasligi va

fanlararo integratsiyaning yetarlicha rivojlanmagani hozirgi holatda muammo sifatida ko'zga tashlanadi.

Dolzarb muammolar: Ta'lim dasturlarini fanlararo asosdamuvofiqlashtirishda murakkabliklar mavjud. O'qituvchilarning integrativ yondashuvni samarali qo'llash uchun yetarli malaka va tajribaga ega emasligi. Zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilishda infratuzilma (masalan, fanlararo laboratoriyalar, maxsus jihozlar) va resurslarning yetishmasligi. An'anaviy ta'lim usullarining nazariy bilimlarga ortiqcha e'tibor qaratishi va amaliyotga yetarlicha urg'u bermasligi.

Takliflar va tavsiyalar: Ta'lim dasturlarini yangilash: Zamonaviy mehnat bozori talablariga mos fanlararo dasturlar (masalan, texnika va san'at, tibbiyot va texnologiya integratsiyasi) ishlab chiqilishi kerak. O'qituvchilar malakasini oshirish: Integrativ yondashuv bo'yicha maxsus treninglar va malaka oshirish kurslari tashkil etilishi lozim. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish: Virtual simulyatsiyalar, sun'iy intellekt varaqamli platformalar orqali ta'limni amaliyotga yo'naltirish (masalan, virtual laboratoriyalar yoki simulyatsion mashg'ulotlar). Fanlararo hamkorlikni kuchaytirish: Ta'lim jarayonini modullashtirish va amaliy mashg'ulotlarga e'tibor qaratish orqali integrativ yondashuv samaradorligini oshirish. Integrativ yondashuv bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashda muhim rol o'ynaydi, chunki u o'quvchilarning raqobatbardoshligini oshiradi va mehnat bozoriga moslashishini osonlashtiradi. Ushbu yondashuvning samaradorligini oshirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va mavjud muammolarni bartaraf etish zarur. Integrativ yondashuv nafaqat ta'lim jarayonini takomillashtiradi, balki mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduqodirov A. (2018). Integrativ pedagogika. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Dewey J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.
3. Fullan M. (2007). Change Forces: The Sequel. London: Routledge.
4. Hattie J. (2009). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. London: Routledge.
5. Qosimova, M. (2019). "Ta'lim dasturlarini integratsiya qilishdagi qiyinchiliklar". O'zbekiston ta'lim jurnali, 3(45), 12-18.
6. Sahlberg P. (2015). Finnish Lessons 2.0: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? New York: Teachers College Press.
7. Xolmurodov T. (2020). "Professional ta'limda integrativ yondashuv". Ta'lim va innovatsiya, 2(17), 25-30.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA CHIZMACHILIK FANIDAN KASBIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING AHAMIYATI

Sobirova Sh.U.

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti

Tayanch so‘zlar: bo‘lajak o‘qituvchi, chizmachilik fani, kasbiy kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, amaliy faoliyat, grafik madaniyat, pedagogik texnologiya, kasbiy tayyorgarlik.

Ключевые слова: будущий учитель, черчение, профессиональная компетентность, компетентностный подход, практическая подготовка, графическая культура, педагогическая технология, профессиональное образование.

Key words: future teacher, drawing, professional competence, competence approach, practical training, graphic culture, pedagogical technology, professional education.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada chizmachilik fanini o‘qitish jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetensiyani shakllantirishning metodologik asoslari va kompetensiyaviy yondashuvning ilmiy-akademik ahamiyati yoritilgan. Kompetensiyaviy yondashuv pedagogik faoliyatda nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va kasbiy malakalarning integratsiyalashuvi orqali ta‘lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv asosida chizmachilik darslarining mazmuni talabalarda amaliy faoliyatga tayyorlik, grafik savodxonlik va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishga qaratiladi. Shuningdek, mavjud ta‘limiy tajriba va ilg‘or xorijiy-amaliy yondashuvlar tahlili asosida kompetensiyaviy yondashuvni samarali joriy etish yo‘nalishlari asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются методологические основания формирования профессиональной компетентности у будущих учителей в процессе преподавания дисциплины «черчения». Особое внимание уделяется научно-академическому значению компетентностного подхода, который рассматривается как эффективный инструмент повышения качества профессиональной подготовки педагогических кадров. Компетентностный подход обеспечивает интеграцию теоретических знаний, практических умений и профессиональных навыков, способствуя развитию готовности студентов к практической деятельности, формированию графической культуры и способности к самостоятельному принятию решений. На основе анализа отечественного и зарубежного педагогического опыта обоснованы ключевые направления эффективной реализации компетентностного подхода в учебном процессе.

SUMMARY:

The article deals with the methodological basis for the formation of professional competence of future teachers in the process of teaching the discipline of ‘drawing’. Special attention is paid to the scientific and academic significance of the competence approach, which is considered as an effective tool for improving the quality of professional training of pedagogical staff. The competence

approach provides integration of theoretical knowledge, practical skills and professional skills, contributing to the development of students' readiness for practical activity, formation of graphic culture and ability for independent decision-making. On the basis of the analysis of domestic and foreign pedagogical experience the key directions of effective implementation of the competence approach in the educational process are substantiated.

Bugungi kunda ta'lim jarayonini takomillashtirish, uni yangi pedagogik va axborot texnologiyalar asosida tashkil etish nafaqat respublikamizda, balki xalqaro miqyosda ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, texnik fanlar va muhandislik yo'nalishlarida dars beruvchi o'qituvchilarning, xususan, chizmachilik fani pedagoglarining kasbiy kompetensiyasini zamon talablariga mos ravishda shakllantirish – ta'lim sifatining poydevori sifatida qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni va 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-sonli Qarorida pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, ularning raqamli va innovatsion salohiyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu esa bo'lajak chizmachilik o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini zamonaviy metodik yondashuvlar asosida rivojlantirishni ilmiy-nazariy va amaliy asoslashni taqozo etadi.

Chizmachilik ta'limi texnik va ijodiy tafakkurni uyg'unlashtirgan soha bo'lib, ushbu yo'nalishdagi o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi o'z ichiga chuqur fanga oid bilimini, pedagogik mahoratni, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash ko'nikmasini, shuningdek, loyihalash va vizual kommunikatsiya vositalarini samarali o'rgata olish salohiyatini oladi. Shu bois, pedagogik oliy ta'lim muassasalarida chizmachilik fani bo'yicha mutaxassislar tayyorlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quv jarayonini tashkil etish va talabalarda kasbiy refleksiya hamda ijodiy fikrlashni shakllantirish dolzarb vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.

Pedagogik jarayonda kasbiy kompetensiyani shakllantirish - bu murakkab, ko'p komponentli va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan ijtimoiy-pedagogik tizim bo'lib, u nafaqat nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalar majmuini, balki ularni real ta'limiy-pedagogik vaziyatlarda samarali qo'llay olish salohiyatini ham o'z ichiga oladi. Kasbiy kompetensiyaning shakllanishi jarayonida O'.Q.Tolipov tomonidan ishlab chiqilgan kompetensiyaviy model metodologik asos sifatida muhim ahamiyat kasb etadi[1]. Ushbu modelda bilim, munosabat va amaliy harakat komponentlarining o'zaro integratsiyasi orqali kasbiy kompetensiya tarkib topishi nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilgan. Sh.Q.Mardonov esa kompetensiyaviy yondashuvni kengroq doirada talqin qilib, uni nafaqat kasbiy bilimlar va ko'nikmalar bilan, balki pedagogik

faoliyatda zarur bo'lgan psixologik-axloqiy fazilatlar - mas'uliyatlilik, empatiya, tashabbuskorlik kabi shaxsiy xususiyatlar bilan ham bog'liq holda ko'radi[3]. Bu holat, ayniqsa chizmachilik fanining didaktik murakkabligi, vizual va fazoviy tafakkur hamda individual yondashuvni talab etuvchi xususiyatlari nuqtai nazaridan alohida dolzarblik kasb etadi.

Ta'lim jarayonida kasbiy kompetensiyani shakllantirishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, interaktiv ta'lim texnologiyalari, axborot-kommunikatsion vositalar va loyiha asosidagi mashg'ulotlar muhim o'rin tutadi. M.B.Urazova ta'kidlanganidek, individual rivojlanish trayektoriyalarini inobatga olgan holda tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarda refleksiya, ijodiy tafakkur, kasbiy o'sish va o'zini anglash salohiyatini samarali shakllantirishga xizmat qiladi[4]. N.X.G'ulomova taklif etgan chizmachilik o'qituvchilarining kasbiy sifatlarini rivojlantirish modeli alohida ilmiy ahamiyatga ega[2]. Ushbu modelda fazoviy-konstruktiv va geometrik-mantiqiy fikrlash samaradorligini oshirishga qaratilgan diagnostik-refleksiv yondashuv asosida axborot-motivatsion va kognitiv faoliyatga oid sifatlarining, shuningdek kasbiy va shaxsiy fazilatlarining o'zaro uyg'un rivojlanishini ta'minlashga urg'u berilgan. Bu esa chizmachilik fanining o'ziga xosliklarini inobatga olgan holda, zamonaviy pedagog-kadrlarni samarali tayyorlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogikada "kompetensiya" tushunchasi ta'limning asosiy maqsad va vazifalarini qayta ko'rib chiqish zaruratidan kelib chiqqan bo'lib, bunda o'quvchilarning bilimlarini emas, balki ularning amaliy faoliyatga tayyorligi va malaka darajasini aniqlash ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvning nazariy-metodik asoslarini chuqur yoritgan tadqiqotchilardan biri A.V. Xutorskiy hisoblanadi. U kompetensiyani - shaxs tomonidan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni real hayotiy hamda kasbiy vaziyatlarda mustaqil va ijodiy tarzda qo'llay olishga tayyorlik sifatida izohlaydi. Uning fikricha, ta'lim mazmuni faqatgina bilimlar majmui bilan chegaralanmasligi, balki ushbu bilimlarni amaliy faoliyatga tadbiq etish, o'zini ifoda etish, samarali kommunikatsiya olib borish va muammoli vaziyatlarni hal etish kabi kompetensiyalar orqali integratsiyalashuvi ta'minlanishi zarur[5].

Zimnyaya I.A. esa kompetensiyaviy yondashuvni yanada kengroq va tizimli tarzda talqin qiladi. U kompetensiyani inson faoliyatining kognitiv, motivatsion, axloqiy va ijtimoiy jihatlarini integratsiyalovchi kompleks tizim sifatida ko'radi[6]. Zimnyaya fikriga ko'ra, kompetensiya shakllanishi nafaqat bilim va ko'nikmalar, balki axloqiy qadriyatlar, o'zini anglash, javobgarlik va tashabbuskorlik kabi shaxsiy xususiyatlar bilan ham uzviy bog'liqdir.

Kompetensiya - bu faqatgina bilimga ega bo'lish emas, balki uni ko'nikma va malakalar bilan uyg'unlashtirgan holda namoyon bo'ladigan integral sifatdir. Bu nuqtayi nazardan qaraganda, chizmachilik fanini o'qituvchi bo'lajak pedagoglarda kasbiy kompetensiyani shakllantirish - nafaqat grafik bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishni, balki muhandislik tafakkuri, vizual kommunikatsiya, loyihaviy faoliyat va raqamli texnologiyalarni kompleks tarzda o'zlashtirishni ham taqozo etadi.

Tahlil qilingan ilmiy-nazariy, amaliy tajribalar va metodologik yondashuvlar zamirida pedagogik ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish, o'quv jarayonini amaliyotga yo'naltirish, hamda chizmachilik fani o'qituvchisida zamonaviy bilim, kasbiy mahorat va ijtimoiy-axloqiy fazilatlarini uyg'unlashtirish imkoniyati yaratiladi.

Chizmachilik fanining o'ziga xos xususiyatlari - grafik tafakkurni rivojlantirish, fazoviy tasavvurni shakllantirish, loyihalash tafakkurini chuqurlashtirish - bu fan bo'yicha o'qituvchidan yuqori darajadagi kasbiy malaka bilan bir qatorda, zamonaviy didaktik yondashuvlarni ham bilishni talab qiladi. An'anaviy ta'lim metodlarining o'zi bilan cheklanib qolmaslik, balki vizual vositalar, 3D-modellashtirish, grafik dasturlar (AutoCAD, SolidWorks, SketchUp va boshqalar) yordamida fan mazmunini interfaol va raqamli formatda talabalarga yetkazish, ularning darsga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytiradi hamda o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Bundan tashqari, chizmachilik kabi amaliy fanlarda loyihaviy faoliyat, konstruktorlik yondashuvi va grafik tafakkurni rivojlantiruvchi topshiriqlar orqali nafaqat nazariy bilim, balki kasbiy-amaliy layoqat shakllantiriladi.

Bugungi pedagogik tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, faqatgina an'anaviy metodlar bilan cheklanib qolish chizmachilik o'qituvchilari kompetensiyasini yetarli darajada rivojlantira olmaydi. Kompetensiyaviy yondashuv doirasida chizmachilik o'qituvchisi quyidagi kompetensiyalarni egallashi zarur:

- Pedagogik kompetensiya: ta'lim jarayonini loyihalash, innovatsion metodlarni qo'llay olish;
- Grafik va muhandislik tafakkuri: murakkab geometrik shakllarni tasavvur qilish va ifodalash;
- Axborot kompetensiyasi: AutoCAD, SolidWorks kabi raqamli grafik dasturlar bilan ishlash ko'nikmalari;
- Reflektiv kompetensiya: o'z faoliyatini tahlil qilish, takomillashtirishga yo'naltirilgan qarorlar qabul qilish.

Shu bilan birga, chizmachilik fani o'qituvchisi zamonaviy ta'lim talablariga javob bera oladigan ijodiy tafakkur va innovatsion yondashuvga ega bo'lishi,

grafik ifodaning estetik jihatlarini anglab, texnik chizmalarni zamonaviy dizayn mezonlari asosida talqin eta olishi zarur. Bu esa o'z navbatida, loyihaviy va konstruktiv fikrlash salohiyatini talab etadi, ya'ni o'qituvchi amaliy mashg'ulotlar davomida o'quvchilarni real hayotiy muammolarni hal etishga yo'naltiruvchi topshiriqlar asosida mustaqil yechimlar ishlab chiqishga unday olishi lozim. Bunday faoliyat samarali tashkil etilishi uchun esa o'qituvchining tashabbuskorligi, yuqori darajadagi kommunikativ madaniyati, o'quvchilar bilan mazmunli va samimiy muloqot olib borish qobiliyati, shuningdek, o'quv materiallarini sodda, tushunarli va qiziqarli tarzda yetkazish mahorati muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, chizmachilik o'qituvchisidan o'z ustida muntazam ishlash, doimiy kasbiy o'sishga intilish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirishga tayyorlik va yangiliklarga ochiqlik kabi shaxsiy fazilatlar ham talab etiladi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida chizmachilik fani o'qituvchilarini tayyorlash – bu ta'lim sifatini oshirish, innovatsion fikrlovchi, ijodiy salohiyatga ega va kasbiga sadoqatli mutaxassislarni shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim omildir. Kasbiy kompetensiyaning har tomonlama shakllanishi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiyalash, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv va reflektiv tahlilga asoslangan faoliyat orqali amalga oshiriladi. Natijada, bo'lajak o'qituvchilar o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlarga ega, mustaqil fikrlovchi, grafik madaniyatni rivojlantirishga faol hissa qo'sha oladigan malakali va zamonaviy pedagog sifatida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Talipov, O.Q., Usmonova, M. Pedagogik texnologiyalarning taqbiqiy asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti. 2006
2. G'ulomova N.X. "Bo'lajak chizmachilik fani o'qituvchilarining kasbiy sifatlarini rivojlantirish". Diss. p.f.f.d.(PhD).-B.:2023y.
3. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi O'quv o'llanma– Toshkent: «ISHONCHLI HAMKOR», 2021.
4. Urazova, M. B. "Bo'lajak kasbiy ta'lim pedagogini loyihalash faoltyatiga tayyorlash texnologiyasini takomillashtirish". Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent (2015).
5. Хуторский А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения / А.В. Хуторский. – М.: Изд-во МГУ, 2003.
6. Зимняя И.А. Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования? (теоретико-методологический подход) / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2006.

TALABALARNI KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Atamatov A.S.

*Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi o'quv ishlari bo'yicha
birinchi prorektor, pedagogika fanlari doktori DSc, dotsent*

Tayanch so'zlar: kompetensiya, ta'lim dasturlari, kompetensiyaga asoslangan yondashuvlar, interfaol ta'lim.

Ключевые слова: компетентность, образовательные программы, компетентностный подход, интерактивное обучение.

Key words: competence, educational programs, competence-based approach, interactive learning

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning hozirgi holati innovatsiyalarni faol joriy etish va o'quv jarayoniga ilg'or texnologiyalardan foydalanish sharoitlari keltirilgan. Shuningdek, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim jihatlari ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлено современное состояние развития профессиональных компетенций студентов высших учебных заведений, условия активного внедрения инноваций и использования передовых технологий в образовательном процессе. Также раскрываются важные аспекты развития профессиональных компетенций студентов.

SUMMARY:

The article presents the current state of development of professional competencies of students of higher educational institutions, conditions for active implementation of innovations and use of advanced technologies in the educational process. Also, important aspects of development of professional competencies of students are revealed

Oliy ta'limning hozirgi rivojlanish darajasi talabalarning o'quv faoliyatini tashkil etishga alohida yondashuvlarni talab qiladi. Bularga o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi muloqotning interfaol shakllari, o'qituvchilarning talabalar faoliyatining kognitiv va motivatsion sohalarini rag'batlantirish, ularning shaxsiy fazilatlarini, qobiliyatlarini rivojlantirish, o'quvchilarning subyektivligini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish, shaxsga yo'naltirilganlikni amalga oshirish kiradi.

Bir qator tadqiqotchilarning fikricha, mustaqil ish talabalarining har bir bosqichida kognitiv muammolarni hal qilish uchun zaruriy hajm va bilim darajasi, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi. Ushbu turdagi ish talabalarda o'z bilim va ko'nikmalarini muntazam ravishda to'ldirishga psixologik munosabatni rivojlantiradi. Shuningdek, u metodlarni o'zlashtirishda talabaning kasbiy faoliyatda o'zini-o'zi tashkil etishining muhim shartlaridan biridir. Biroq, mustaqil ish fikrlash va ma'lumotni o'zlashtirishning turli darajalarini hisobga olmaydi (1-jadval).

1-jadval

Mustaqil ish o'tkazish uchun zarur shart-sharoitlar

Shartlar		
Moddiy-texnik	O'quv va uslubiy	Xodimlar
Laboratoriyalar; tegishli dasturiy ta'minotga ega kompyuterlar bilan jihozlangan xonalar; lingafon xonalar; Internetga ulangan kompyuter xonalar; kutubxonaning o'qish zallaridagi o'rindiqlar; tegishli me'yoriy va o'quv hujjatlari bilan jihozlangan asbob-uskunalar va jihozlar bilan jihozlangan o'quv xonalar.	har bir fan bo'yicha o'quv-uslubiy majmuaning mavjudligi; kerakli miqdordagi o'quv adabiyotlari, didaktik va o'quv-uslubiy materiallarning mavjudligi; har xil turdagi mustaqil ishlarni tashkil etish va rejalashtirish bo'yicha o'quv-uslubiy hujjatlarning mavjudligi; talabalar tushunadigan, ularni bajarish algoritmlarini o'z ichiga olgan vazifalar uchun kerakli miqdordagi variantlarning mavjudligi; yetarli miqdordagi davriy nashrlarning mavjudligi.	Kadrlar salohiyatining yuqori darajasi.

Mustaqil ishni tashkil etishning subyektiv shartlari ham mavjud bo'lib, ular orasida o'quvchilarning optimal yuklanishi, ijtimoiy tuzilmaning rivojlanishi, turmush sharoiti va dam olishning yaxshilanishi, o'qituvchining ushbu turdagi mehnatning ahamiyatini tushunishi, o'qituvchining egaligi kiradi. Mustaqil ishlarni tashkil etish uslublari, talabalarining umumiy tayyorgarlik darajasi, mustaqil ish usullarini egallashi, talabalarining mustaqil ishning maqsadi va ahamiyatini anglashi.

Mustaqil ishlarni tashkil etishning zaruriy sharti talabalarining o'qituvchilarga ularni amalga oshirish natijalari to'g'risida hisobot berishdir. O'quv materialini o'zlashtirish darajasini nazorat qilish didaktik jarayonning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lganligi sababli, u kamchiliklarni aniqlashga yordam beradi

va ularni bartaraf etish mexanizmini yaratadi, shuningdek, fikr-mulohazalarni shakllantiradi.

Mustaqil ish samaradorligini oshirish o'quv jarayonida talabalar tomonidan bajarilgan ishlarning borishi va natijalari to'g'risida olingan ma'lumotlarni ifodalovchi tashqi ichki fikr-mulohazalar bilan bir qatorda mavjud bo'lishiga yordam beradi. Ichki teskari aloqa o'z-o'zini nazorat qilish orqali yaratiladi, chunki har qanday malakani egallash stajyordan o'zini o'zi boshqarishni talab qiladi.

“Muammoli ta'lim” tushunchasi mavjud bo'lib, u asosan mustaqil ishlashga tayanadi. M.I.Maxmutovning fikricha, bu holda o'quv jarayoni o'quvchilarning kognitiv mustaqilligi bilan boshqariladi.

Ushbu turdagi mashg'ulotlar bilan I.Ya.Lernerning ta'kidlashicha, o'qituvchi mustaqil ishni shunday tashkil qilishi kerakki, talabalar yangi bilim, ko'nikmalarni o'zlashtiradilar, so'ngra yangi ko'nikmalarni takrorlaydilar, mustahkamlaydilar va mashq qiladilar.

Mustaqil ishning maksimal samaradorligiga, agar u o'quv jarayonining ajralmas elementlaridan biri bo'lsa, o'qituvchining bevosita ishtirokisiz uning ko'rsatmasi bo'yicha va maxsus vaqtda bajarilganda, uni rejali va tizimli ravishda amalga oshirishda erishish mumkin.

Kompetentlik bo'lish – bu mavjud bilim va tajribalari, o'z kayfiyati va irodasini turmush vaziyatlaridagi muammolarni hal qilish uchun safarbar eta olish demakdir. Kompetentlilik qandaydir miqdoriy nisbatda, konkret hajmda bilim va mahoratni egallashga olib kelmaydi. Shu bilan birga faoliyat bo'yicha bilim va tajribalarsiz ham kompetentlilik paydo bo'la olmaydi. Bundan tashqari, kompetentlilik kishining o'z ta'lim olishiga nisbatan ongli munosabatiga, faolligiga to'g'ri proporsionaldir.

Shunday qilib, “kompetensiya” tushunchasi integrativ sanaladi, u tizim elementlarining o'zini emas, balki ular orasidagi aloqadorliklarni bayon qiladi. Mazkur tushunchaning konkret to'ldirilishi vaziyatlar tipiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun asosiy (eng universal) kompetensiyalar nafaqat kasbiy ta'limning, balki umuman shaxsning ta'lim olish tajribalarini natijasi bo'lib hisoblanadi. Ularni keng qo'llash ayniqsa, ta'lim mazmunini modernizatsiyalash (yangilash) zarurati bilan bog'liq holda to'la o'zini oqlaydi.

Kompetentlik mutaxassisning malakali mutaxassisdan farqlarini tadqiqotchi-olimlar shunda ko'radilarki, bunga ko'ra kompetentlik mutaxassis nafaqat bilim, mahorat va ko'nikmalarning ma'lum bir darajasiga ega bo'ladi, balki ulardan o'z ishida foydalana olishning uddasidan ham chiqa oladi. Kompetentlilik individda o'z kasbiy faoliyatini sifatli tarzda amalga oshirishga ichki motivatsiyasining mavjudligini, kasbiy qadriyatlari borligini va o'z kasbiga qadriyat sifatida

munosabatda bo'lishini ko'zda tutadi. Kompetentlik mutaxassis o'z kasbi predmeti doirasidan chiqa olishga qodir bo'ladi, u o'z-o'zini rivojlantirishning qandaydir ijodiy salohiyatiga ega sanaladi. Biroq, bu muhim ilmiy va amaliy vazifaning bajarilishiga quyidagilar orasidagi qarama-qarshiliklar to'sqinlik qiladi:

- tayyorgarlik mazmunining nazariy yo'naltirilganligi va bo'lajak mutaxassisning shaxsiy rivojlanishi orasidagi;
- mutaxassislarni tayyorlashning baholanishiga an'anaviy yondashuv va ta'lim xizmatlarining yuzaga kelayotgan bozori orasidagi;
- kasbiy ta'lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlash sifatini baholashning samarali diagnostik metodlariga talab-ehtiyojlar va tayyorgarlik sifatini baholashdagi joriy hamda yakuniy nazoratni ta'minlashning yetarlicha ilmiy-metodik ta'minlanmaganligi orasidagi;
- mehnat bozori tomonidan mutaxassis oldiga qo'yiladigan talablar va o'qituvchilarning raqobatbardosh bitiruvchi-mutaxassisni tayyorlashga tayyorliklari orasidagi ;
- mutaxassislar tayyorgarligini baholashning mavjud tizimi va talabalarning o'z kasbiy sifatlarini mos holda baholashga yo'naltirilganligi orasidagi.

Dissertatsiya tadqiqotimizda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish samaradorligi motivatsion-qiymatli, kognitiv, operativ-samarali va aks ettiruvchi-baholash komponentlarini hisobga olgan holda ko'rib chiqildi (2-rasm).

2-rasm. Kasbiy kompetensiyaning tarkibiy tuzilmasi

Kognitiv komponent predmetli va predmetdan tashqari kasbiy bilim va ko'nikmalar yig'indisi bo'lganligi sababli uning rivojlanish mezonini o'zlashtirilgan bilim darajasi hisoblanadi.

Samarali-operativ komponent mustaqil faoliyat maqsadini tushunish uchun zarur bo'lgan fazilatlar, ularni tushuntirish qobiliyati va ijodiy bo'lish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Ushbu komponent muammoni ko'rish, savollar berish, gipotezani ilgari surish, materialni tuzish qobiliyati va boshqalarda ifodalanadi.

Motivatsion-qiymat komponentining asosini talabaning o'ziga, uning faoliyatiga bo'lgan motivatsion-qadriyat munosabatlari tizimi tashkil etadi. U

talabaning tadqiqot faoliyatiga bo'lgan ehtiyojini, bilish faolligini, qaror qabul qilish va ularni baholash jarayonida mustaqillikka bo'lgan ehtiyojini tavsiflaydi. Talabalarda dunyoning ilmiy tasavvurini shakllantirishga yordam beradigan bilimlar tizimi hisoblanadi. Bu komponent talabalarning uslubiy ko'nikmalarini shakllantiradi, mustaqil bilish faoliyatini tashkil qilish imkonini beradi.

Refleksiv-baholash komponenti talabalarning ta'lim natijalariga mazmunli munosabatini, natijalarni baholash qobiliyatini, o'z faoliyatining xatolarini va boshqa talabalarning faoliyatini, o'zini o'zi boshqarish qobiliyatini ifodalaydi.

Motivatsion-qiymatli, kognitiv, samarali – operativ va refleksiv-baholash komponentlari muayyan rivojlanish mezonlariga ega.

Motivatsion-qiymatli komponent uchun rivojlanish mezoni rivojlangan kasbga qiziqish darajasi hisoblanadi. Ta'limga barqaror motivatsion-qiymatli munosabat ball — reyting tizimi orqali shakllanadi.

Samarali - operatsion komponentni rivojlantirish mezoni mustaqil kognitiv faoliyat darajasidir.

Refleksiv-baholash komponenti kompetensiyalarni rivojlantirish natijalarini adekvat baholash darajasi bilan tavsiflanadi .

Qobiliyatlar shaxsni tavsiflashi mumkin, lekin ular butun jamoa uchun ham xususiyat bo'lishi mumkin. Zamonaviy sharoitda shaxsning kasbiy faoliyati kamdan-kam hollarda jamoa bilan bog'lanmasdan sodir bo'lganligi sababli, kompetensiyalar shaxs o'zaro munosabatda bo'lgan odamlar guruhining me'yorlari bilan uzviy bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Meskon M.X., Albert M., Xedouri F. Основы менеджмента.- М.:Дело, 1998.- 799 с.
2. Osenka fizicheskogo i nervno-psixicheskogo razvitiya detey rannego i doskolnogo vozrasta / Sost. N.A. Notkina, L.I. Kazmina, N.N. Boyno-vich.- SPb.: Aksident, 1999.- 32 s.
3. Sh.E. Kurbonov, E.Seytxalilov Ta'lim sifatini boshqarish.: "Turon-Iqbol": 2006. – 592 bet.
4. Valiyeva F.R. Metodologicheskiye osnovy obespecheniya sistemnosti i preemstvennosti v protsesse podgotovki spetsialistov. Dissertatsiya doktora filosofskix (PhD) pedagogicheskix nauk. – T.: 2020. – 48 b
5. Valieva F. R. The importance of educational content in preparation of competative personnels. 2 nd International Conference BRIDGE TO SCIENCE: RESEARCH WORKS San Francisco, USA February 28, 2018 121-122 list http://doi.org/10.15350/L_2/3
6. Kurbonov Sh.Razvitiye informatsionnogo prostranstva sistema nepreryvnogo obrazovaniya (Metodicheskaya razrabotka). Tashkent, TGIV, 1998, 3,35 p.l

BO'LAJAK O'QITUVCHINING KASBIY-SUBYEKTIV POZITSIYASINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK VA METODIK XUSUSIYATLARI

Ilmurodov S.X.

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universiteti,
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakultetining fakultetlararo
Pedagogika kafedrası mustaqil tadqiqotchisi*

Tayanch so'zlar: kasbiy faoliyatga munosabat, kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirish, pozitsiya, kasbiy-subyektiv pozitsiya.

Ключевые слова: отношение к профессиональной деятельности, профессиональное самосовершенствование, позиция, профессионально-субъектная позиция.

Key words: attitude to professional activity, professional self-improvement, position, professional-subjective position.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchining kasbiy-subyektiv pozitsiyasining pedagogik-psixologik xususiyatlari, o'qituvchi kasbiy-subyektiv pozitsiyasining eng muhim sifati - bu o'z xatti-harakatini o'zgartirish qobiliyati (vaziyatga qarab), lekin doimiy (o'z e'tiqodi, ideallari, intilishlari va qadriyatlarida barqaror) Shuning uchun ham o'qituvchining kasbiy-subyektivligi muammosi dolzarblik kasb etadi. Bo'lajak o'qituvchining kasbiy-subyektiv pozitsiyasining mazmun-mohiyatin izohlangan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассмотрена педагогико-психологическая характеристика профессионально-субъектной позиции будущего учителя, важнейшим качеством профессионально-субъектной позиции педагога является способность менять свое поведение (в зависимости от ситуации), но постоянный (о устойчивый в своих убеждениях, идеалах, стремлениях и ценностях). Именно поэтому проблема профессиональной субъектности педагога становится актуальной. Объясняется сущность профессионально-субъектной позиции будущего учителя.

SUMMARY:

This article examines the pedagogical and psychological characteristics of the professional-subjective position of the future teacher; the most important quality of the professional-subjective position of the teacher is the ability to change his behavior (depending on the situation), but constant (steady in his beliefs, ideals, aspirations and values). That is why the problem of a teacher's professional subjectivity becomes relevant. The essence of the professional-subjective position of the future teacher is explained.

Dunyoda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik o'zgarishlar doimiy takomillashib borayotgan innovatsion yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantiruvchi ta'lim jarayoniga tatbiq etilgan.

Bo'lajak o'qituvchi insoniyat tomonidan to'plangan tajribani, turli xil bilimlarni har bir o'quvchiga uzatuvchi bo'lganligi uchun uning shaxsiy rivojlanishiga alohida talablar qo'yilmoqda. Bundan tashqari, so'nggi paytlarda bolada ideal bilim, e'tiqod, va qadriyatlarni shakllantirishda o'qituvchining roli tobora ortib borayotganini ayni haqiqatdir. Shuning uchun umumta'lim maktabi o'qituvchisining o'zi o'zini o'zi rivojlantiradigan, o'z ustida tinimsiz ishlaydigan, kasbiy bilim va ko'nikmasini doimiy takomillashtirib boradigan shaxs bo'lishi kerak, chunki faqat u faoliyat shakli orqali o'quvchiga samarali ta'sir qilishni o'rgatishi mumkin. Ana shunday vaziyatda o'qituvchi qanday bo'lishi kerak, degan savol tug'iladi. Bizning fikrimizcha, o'qituvchi o'zining kasbiy-subyektiv pozitsiyasiga ega bo'lgan shaxs bo'lishi kerak.

O'qituvchining mavjudligi uni o'qitish jarayonida mavjud bo'lgan vazifalar va yuzaga kelgan muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyati bilan belgilanadi. Bugungi uchinchi renessans davrida o'qituvchi noaniqlik va tavakkalchilik vaziyatlarida qolipdan tashqarida fikr yuritishi va harakat qilishi kerak. Shu munosabat bilan, zamonaviy o'qituvchi bir tomondan, moslashuvchan bo'lishi va atrofida sodir bo'layotgan o'zgarishlarga moslasha olishi, ikkinchi tomondan, o'z mavqeini va o'zligini saqlab qolishi kerak. Shunday qilib, o'qituvchi kasbiy-subyektiv pozitsiyasining eng muhim sifati - bu o'z xatti-harakatini o'zgartirish qobiliyati (vaziyatga qarab), lekin doimiy (o'z e'tiqodi, ideallari, intilishlari va qadriyatlarida barqaror) va eng muhimi, o'z pozitsiyasiga ega bo'lishi hisoblanadi. Shuning uchun ham o'qituvchining kasbiy-subyektivligi muammosi dolzarflik kasb etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pozitsiyasi va subyektivligi tushunchalarini o'rganish falsafiy, psixologik va pedagogik fanlarda amalga oshiriladi. Zamonaviy ilm-fanda bo'lajak o'qituvchining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini o'rganishdan oldin, bizning fikrimizcha, "shaxs pozitsiyasi", "professional pozitsiya", "subyektivlik" tushunchalarining mazmunini aniqlash zarur.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy-subyekt pozitsiyasining mohiyati va uni rivojlantirish yo'llari masalasi uning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish muammosiga yondashuvni belgilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ongsiz, ongli ravishda ma'lum bir pozitsiyani egallash qobiliyatisiz

shaxsiyat bo'lmaydi. Binobarin, inson har doim ma'lum bir pozitsiyani egallaydi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy-pozitsiyasi va subyektivligi tushunchalarini o'rganuvchi mualliflar ularni muhim masalada tanlangan dominant munosabatlar (A.Adler), o'z-o'zidan subyektiv faoliyatni nazarda tutuvchi ijobiy erkinlik (E.Fromm), shaxsning yo'nalishi, uning qiziqishlari va intilishlari ish va hayotda o'z o'rnini topish zarurati bilan bog'liq (L.I.Bojovich), jamiyat bilan munosabatlarining xilma-xilligi jarayonida shaxsning ijtimoiyligi va faoliyatiga subyektga aylanadi (A.V.Brushlinskiy), shaxsning o'z-o'zini integratsiyalashuvi, o'z hayotiy faoliyatini mustaqil va ijodiy amalga oshirish (V.A.Tatenko) holda ko'rib chiqadilar.

Bo'lajak o'qituvchining shaxsiy pozitsiyasi uning kasbiy faoliyatining uzviy qismi hisoblanadi. Bo'lajak o'qituvchilarning o'zini o'zi kasbiy rivojlantirish uchun o'qituvchiga xos bo'lgan akmeologik pozitsiyaning mavjudligi (uning shaxsiy faoliyati), moslashuvchanlik (atrofdagi voqelik shartlaridan shaxsiy rivojlanish uchun foydalanish qobiliyati), jamiyatda o'z salohiyatini amalga oshirish istagi, o'zini anglashi va shuningdek, o'zini o'zi boshqarish orqali o'z kasbiy faoliyatini yanada takomillashtirishga tayyorligi muhim omillardan biri hisoblanadi. Bo'lajak o'qituvchining subyektiv pozitsiyasi faollikni, tashabbusni, onglikni, o'ziga xoslikni, erkin tanlash qobiliyatini va bu tanlov uchun javobgarlikni tan olishni nazarda tutadi.

I.A.Shakirovning ta'kidlashicha shaxsning kasbiy pozitsiyasi mazmunida nafaqat kasbga, kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga va turlariga munosabatlarning barqaror tizimini, balki kasbiy-subyektiv komponentni, shaxsning o'zini o'zi belgilaydigan pozitsiyasini ham o'z ichiga oladi.

A.A.Vorotnikovaning fikricha, o'qituvchining kasbiy faoliyatining mazmuni "bolaning o'ziga xos shaxsini shakllantirishni ta'minlovchi ta'lim-tarbiya jarayonlarini ijtimoiy-pedagogik va psixologik-pedagogik loyihalashdir... Bu funksiyani to'liq amalga oshirish faqat kasbiy faoliyat subyekti tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

J.I.B.Abdalina tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'qituvchining subyektivligini pedagogik faoliyatda shaxsiy tashabbus, riskologik kompetensiyasi va prognozlash qobiliyati orqali vaziyatni ijobiy o'zgartirishga qaratilgan kasbiy sohadagi umumiy shaxsiy faoliyat o'lchovi sifatida tavsiflaydi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy-subyektiv pozitsiyasi o'qituvchi va pedagogik jarayon ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning tabiati bilan belgilanadi. O'quv jarayoning samaradorligi o'quvchilar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlar va o'qituvchining shaxsiy pozitsiya bilan bog'liq. Chunki barcha

pedagogik faoliyatning samaradorligi o'qituvchining manfaatlari qanchalik o'quvchining qiziqishlari va ehtiyojlariga yo'naltirilganligiga bog'liq.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy-subyektiv pozitsiyasining mazmun-mohiyatini quyidagicha izohlash mumkin:

kasbiy faoliyatga munosabat - xuddi ijtimoiy faoliyat kabi muhim, innovatsion ijodiy bo'lishi kerak;

o'quvchilar, hamkasblar, maktab ma'muriyati, ota-onalarga - ta'lim faoliyatining subyektlari sifatida munosabatda bo'lish;

o'zini mustaqil, erkin va mas'uliyatli shaxs sifatida ko'rish;

kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirish va o'sish sharti sifatida ish haqini rivojlantirishga munosabat.

Bizning fikrimizcha, o'qituvchining kasbiy pozitsiyasining subyektivligi o'quvchilar bilan munosabatlarning tabiatini, uning qadriyatlari, idrokini belgilaydi. O'z kasbining subyekt sifatida hayotiy faoliyat, o'z kasbiy faoliyatiga, o'ziga bo'lgan munosabati kasbiy pozitsiyasida aks etadi. V.N. Volkovaning fikricha subyektivlik, birinchi navbatda, "dunyoda, boshqalarga o'zaro bog'liq o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan shaxs" mulki sifatida tushuniladi. Bu insonning aktyor sifatida o'ziga bo'lgan munosabati asoslanadi. Kasbiy-subyektiv pozitsiya o'qituvchining nisbatan qat'iy tuzilishiga ega bo'lgan, ammo uning o'zgaruvchanligini istisno qilmaydigan, rivojlanish imkoniyatlari hisoblanadi.

"Subyektivlik" tushunchasi o'qituvchining kasbiy-subyektiv pozitsiyasida markaziy o'rinni egallaydi. Shu munosabat bilan biz subyektivlik xususiyatlarini alohida ochib berishni zarur deb hisoblaymiz.

Bo'lajak o'qituvchilarning o'zini o'zi kasbiy rivojlantirish uchun o'qituvchiga xos bo'lgan akmeologik pozitsiyaning mavjudligi (uning shaxsiy faoliyati), moslashuvchanlik (atrofdagi voqelik shartlaridan shaxsiy rivojlanish uchun foydalanish qobiliyati), jamiyatda o'z salohiyatini amalga oshirish istagi, o'zini anglashi va shuningdek, o'zini o'zi boshqarish orqali o'z kasbiy faoliyatini yanada takomillashtirishga tayyorligi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Ta'lim maydonida subyektivlik tushunchasi kasbiy-pedagogik sohada dolzarbligi sababli, ta'lim jarayonining asosiy ishtirokchilaridan biri – o'qituvchining subyektivligi asoslarini, shuningdek dinamikasini aniqlash ham muhim hisoblanadi. Subyektivlik - bir shaxsning, subyektning o'zigagina xos, o'zigagina tegishli xususiyati hisoblanadi. Har bir pedagogda ham xuddi shunday xarakter xususiyat bo'lib, u kasbiy faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi.

Professional subyektivlik tushunchasi haqidagi yondashuvlarni tahlil qilib, uning quyidagi umumiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin: faol, tashabbuskor, ijodiy, tashkiliy; bilish, fikrlash va harakat qilish; rivojlanishining ma'lum bir bosqichida vujudga keladigan va uning jarayonida dinamik ravishda o'zgarib turadigan; o'z-o'zini tartibga solish, o'z-o'zini tashkil etish, o'z taqdirini o'zi belgilash, o'zini o'zi amalga oshirish, o'zini o'zi takomillashtirishga qodir; tizimlilik, birlik, yaxlitlik xususiyatlariga ega; boshlash; avtonom.

Ushbu sifatlar qatorini S.D.Deryabo tadqiqotlari orqali davom ettirish mumkin. U insonning zarur qobiliyatlarni rivojlantirish orqali haqiqiy subyektga aylanishi mumkinligiga ishonadi:

1) o'z-o'zini tartiblash – inson o'zini xususiyatlarini atrofdagi dunyoning xususiyatlari bilan muvofiqlashtirish layoqati.

2) o'zini o'zgartirish – o'zining hayotiy faoliyatini boshqarish va o'zgartirish qobiliyati;

3) o'z-o'zini rivojlantirish – o'z chegaralaridan tashqariga chiqish qobiliyati.

Yuqoridagilarga asoslanib, I.V.Vachkov “subyektivlik subyektning muhim sifatlaridan biri” deb ta'riflaydi. Bunda inson subyekt sifatida o'zining ichki dunyosini atrof-muhitga, jamiyatga namoyon qiladi.

V.I.Stepanskiyning fikricha subyektivlik “o'zini, birinchi navbatda, fiziologik shaxs (somatik men) sifatidagi refleksiv anglash; ikkinchidan, jamoat a'zosi sifatida (ijtimoiy men); uchinchidan, o'zining ruhiy dunyosi (psixik men) bilan tavsiflangan shaxs sifatida”.

O'qituvchi yuqorida qayd etilgan fazilatlarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan shaxs bo'lib, u o'z faoliyatini o'zining ichki jarayonlari orqali obyektning modellashtirishga yoki o'zgartirishga yo'naltirishi mumkin. Ya'ni, uning faolligi tashabbuskorligi, ijodkorligi, o'z-o'zini tartibga solish qobiliyati tufayli qayta yaratuvchi va o'zgartiruvchi prinsipga, pedagogik o'zaro ta'sir subyektiga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шакиров, И. А. Исследование студентами педагогических ситуаций как средство формирования профессионально-субъектной позиции: дисс. ... канд. педагог. наук / И. А. Шакиров. - Астрахань. 2000. - 158 с.

2. Воротникова, А. А. психологические условия становления профессиональной компетентности будущего педагога : дис. ... канд. психол. наук / А. А. Воротникова. - М., 1998. – 26 с.

3. Абдалиева, Л. В. Психолого-акмеологическая модель развития профессионализма педагога: автореф. дисс. ... д-ра психол. наук / Л. В. Абдалиева. - Тамбов, 2008. - 54 с.

4. Волкова В.Н. Субъектность педагога: теория и практика: Автореферат дис. ... д-ра. пед. наук. – М., 1998. – 50 с.

TA'LIM JARAYONIDA REFLEKSIV TA'LIM TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASHNING ASOSIY TAMOYILLARI, USUL VA YO'LLARI

Donayeva Sh.A.

*Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi
p.f.f.d dots v.b.*

Tayanch so'zlar: ta'lim jarayoni, refleksiv ta'lim texnologiyalari, ta'lim texnologiyalarini qo'llash, ta'lim texnologiyalarni qo'llashning asosiy tamoyillari, usul, yo'llari, modul.

Ключевые слова: учебный процесс, рефлексивные образовательные технологии, применение образовательных технологий, основные принципы применения образовательных технологий, метод, способы, модуль.

Key words: educational process, reflexive educational technologies, application of educational technologies, basic principles of educational technology application, method, ways, module.

РЕЗЮМЕ:

Рефлексив таълимни лойиҳалаштириш, энг аввало, талабанинг билим даражаси, ўзига нисбатан талаблари, дунёқараши, ОТМда жорий этилган таълимий муносабатлардаги ўрни каби факторларни ўрганиб чиқиш ва максимал аниқ даражада ташхислашдан бошланади. Бунда мувофиқлик тамойилини талаба имкониятларини ташхислашнинг асосий мезони сифатида қараш қабул қилинган, яъни талабанинг умумий имкониятлари таълим жараёнларининг асосий мақсадларига мос келиш даражаси аниқлаб олинishi лозим бўлади. Рефлексив таълимни лойиҳалаштиришнинг навбатдаги босқичида талабаларда кизиқиш уйғотувчи таълим мажмуаси яъни таълимнинг усул, шакл, кўриниш, услуб ва воситалари белгилаб олинади. Белгилаб олинган таълимий мажмуалар натижасида талабаларнинг оралиқ ҳолат (ОХ) га ўта бориш жараёни кузатилади.

РЕЗЮМЕ:

Проектирование рефлексивного обучения начинается в первую очередь с изучения и диагностики таких факторов, как уровень знаний студента, требования к себе, мировоззрение, место в образовательных отношениях, внедряемых в вузах. При этом в качестве основного критерия диагностики способностей учащегося принято рассматривать принцип сочетаемости, то есть следует определять степень соответствия общих возможностей учащегося основным целям образовательного процесса. На следующем этапе проектирования рефлексивного обучения определяется учебный комплекс, т. е. метод, форма, вид, стиль и средства обучения, вызывающие интерес у учащихся. В результате указанных учебных комплексов наблюдается процесс перехода обучающихся в промежуточное состояние.

SUMMARY:

The design of reflexive education begins first of all with the study and diagnosis of such factors as the student's level of knowledge, self-requirements, worldview, place in educational relations introduced

in higher education institutions. In this case, it is accepted to consider the principle of compatibility as the main criterion for diagnosing the student's capabilities, that is, the degree to which the student's general capabilities correspond to the main goals of educational processes should be determined. At the next stage of designing reflexive education, the educational complex, i.e., the method, form, appearance, style and means of education, which arouses interest in students, is determined. As a result of the specified educational complexes, the process of transition of students to an intermediate state is observed.

Shuni aytish kerakki, talabalarning oraliq holatga o'tish sur'ati va uning muvaffaqiyat darajasini aniqlash uchun yana tashxislash usuliga qaytish kerak bo'ladi. Tashxislashning bu shaklida talabalarning fan mavzusi va kasbiy tayyorgarlikka oid yangi axborot va ma'lumotlarni qabul qilishidagi yutuqlar va muammolari, shuningdek, talabani belgilab olingan ta'limiy majmuaga moslashish jarayoni kuzatib boriladi. Tashxis natijasida olingan ma'lumotlardan kelib chiqib o'qituvchi-pedagog tanlab olingan ta'limiy majmuani qayta ko'rib chiqishi, talabalarning faolligi yoki passivligining o'rtacha darajasini hisobga olgan holda, mazkur majmuani ularning imkoniyatlariga muvofiq ko'rinishga keltirishi lozim. Qayta ko'rib chiqilgan va tahrir etilgan ta'limiy majmua yana talabalarning o'rtacha darajadagi imkoniyatlari tizimi bilan tashxislanadi va bu jarayon mazkur ikki taqqoslanuvchi faktor o'rtasida farq minimum darajaga tushguniga qadar davom ettirilaveradi.

Talabani rivojlantirishga asoslangan refleksiv texnologiyaning asosiy vazifasi o'rganilayotgan predmet mavzusiga va kasbiy rivojlanishni ta'minlovchi axborotlar va yangi ma'lumotlarni talabalarning har biri tahlil eta olishi hamda o'xshash mavzular bilan o'zaro solishtira olishini ta'minlaydigan darajada o'zlashtirilishiga erishishdan iboratdir. OTM talabalariga ta'lim berishda refleksiv texnologiyalarni joriy etishni osonlashtiradigan omillardan biri ta'limni modul ko'rinishida tashkil etishdir. Biz ushbu o'rinda "modul" tushunchasini OTMdagi muayyan o'quv fanida o'rganiladigan mavzuning boshqa fanlar nuqtai nazaridan talqin etilishi va mazkur talqinlarni umumlashtirib turuvchi yagona maqsad mavjudligini ta'minlovchi omil sifatida qo'llashni tavsiya qilamiz. Modulning asosini o'rganilayotgan ob'ekt haqidagi eng asosiy va boshlang'ich ma'lumot, axborot yoki tavsif tashkil etadi, ayni vaqtda, mazkur ob'ekt haqidagi ma'lumotlar mazkur boshlang'ich tavsifni tahlil etib borish davomida to'ldirilib boriladi hamda o'rganish ob'ektlarining ta'rifi refleksiv tarzda mukammallashtirib boriladi: bunda talabani turdosh fanlardan hamda o'z kasbiy faoliyatiga bevosita aloqada bo'lgan fanlardan olgan bilim darajasi muhim rol o'ynaydi. Demak, o'rganilayotgan ob'ektning barcha fanlar nuqtai nazaridan talqin etilgan har bir tavsifi mavzuning moduli sifatida olinadi va didaktik usulda umumlashtiriladi.

Refleksiv ta'lim bilan uyg'un holda qo'llaniladigan modul, mutaxassislarning fikricha, asosan, uchta majmuadan iborat bo'ladi. Bular:

- monitoringni ko'zda tutuvchi majmua;
- nazariy bilimlar majmuasi (boshlang'ich axborotlarni, mavzuga oid faktlar, asosiy tushunchalar, o'rganish ob'ektiga doir boshlang'ich ma'lumotlar);
- jarayonli majmua (olingan bilimlar majmuasini refleksiv mahorat vositasi qo'llash). OTM talabalariga refleksiv ta'lim berishning to'rtta usulining har biri muayyan ko'rinishlarda namoyon bo'ladi, xususan, agar o'qituvchi talabalarga yuqorida sanab o'tilgan komponentlar haqida ma'lumot bersa va talabaning faoliyati ularni o'rganish va qat'iy amal qilishdan iborat bo'lib qolsa, bu ta'lim tasviriy-tushuntirish orqali amalga oshirilganligini ko'rsatadi. Mabodo talabadan ta'limning oraliq maqsadi yashirilsa va u o'quv materiallarini izchil va ketma-ket o'rganish natijasida zarur natijalarga erisha borsa, bu yerda dasturiy ta'lim usuli namoyon bo'lganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. O'qituvchi talabaga ta'limning oraliq maqsadining mohiyatini tushuntirib, unga erishish vositalari haqida ma'lumot bermasa, talaba hissiy ta'sirlar, vizual xususiyatga ega bo'lgan sezgilar orqali mazkur vositalarni o'zlashtirib olsa, bu yerda evristik (bilimni hissiyotlar orqali egallash) usulga urg'u berilgan bo'ladi.

Muammoli o'qitish usulida ta'limning biz yuqorida keltirib o'tgan barcha komponentlari talabadan sir tutiladi, ammo boshlang'ich holatning talab darajasida ekanlik faktori yordamida talaba ta'limda kutilgan natijani namoyon qiladi. Refleksiv ta'limni qo'llashning har to'rtta usuli pedagogik amaliyotda muayyan sharoitlardan kelib chiqishni taqozo etadi, ya'ni har bir usulning taktik maqsadlari bo'lib, muayyan ta'limiy vaziyatlar uchun o'z afzalliklari bor. Masalan, tasvirli-tushuntirish usuli talabaning bilish jarayonlaridagi rivojlanishini hisobga oladi, ma'lumot yetkazishga ketgan vaqtni tejash, ma'lumotlarni tahlil qilish uchun yetarli shart-sharoit yaratadi. Refleksiv ta'limni joriy etishning eng asosiy shart-sharoitlari haqida mulohaza yuritganda talabalarining refleksiv jarayondan manfaatdorligini asosiy faktorlardan biri sifatida keltirib o'tgandik. Pleskovga ko'ra, har qanday ta'lim texnologiyasini tadbiiq etganda talabaning BKM uchligini o'zlashtirish bilan bog'liq manfaatlari hisobga olinadi. Manfaatni esa talabaning muayyan faoliyatga qiziqishidan ajratgan holda tasavvur etib bo'lmaydi. Demak biz refleksiv ta'limni tadbiiq etishning nazariy asoslari haqida mulohaza yuritar ekanmiz, talabaning refleksiv jarayonlar orqali BMKni egallash faoliyatiga qiziqish darajasiga to'xtalib o'tishimiz lozim.

Talabaning refleksiv faoliyatga qiziqishi va o'quv jarayonlariga o'zini to'liq safarbar etishi ta'lim jarayonlarida kechadigan motivatsiyaviy muhitning quyidagi to'rtta elementining umumlashishi natijasida shakllanadi:

-motivatsiyaviy element (unda talaba ichki motivatsiyalarining tashqi muhit talablaridan ustun kelishi namoyon bo‘ladi);

-maqsadni nazarda tutuvchi element (talabada aniq shaxsiy ta'limiy maqsadning paydo bo‘lishi va mazkur maqsadning o‘qituvchi qo‘ygan ta'limiy maqsadlarni ham o‘z ichiga olishi);

-mundarijaviy element (o‘rganilayotgan ta'lim fanining mundarijaviy tarkibi talabaning kasbiy va shaxsiy maqsadlariga muvofiqligi hamda axborot va ma'lumotlarning didaktik ta'lim vositalari yordamida berilganligi);

-jarayonli element (talabaning diqqatni jamlash, rejalashtirishni o‘rganish, ta'lim muhitini yaratish, katta hajmdagi ta'limiy ma'lumotlar bilan ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘lishi). Talabada refleksiv faoliyatga qiziqishni ta'minlaydigan pedagogik muhit va sharoitning shakllanishi uchun:

-talabaning faolligi, mustaqilligi, tizimliliigi, sodir etadigan o‘quv harakatlarining ilmiy maqsadga qaratilganligi, yangi ma'lumotlarning o‘zlashtirish davriyligining talaba imkoniyatlariga muvofiqligi;

-o‘quv materiallarini o‘zlashtirish, ta'limiy faoliyatini rejalashtirish, yangi axborotlar oqimiga hamda boshqa talabalarning muayyan o‘rganish ob'ekti haqidagi fikrlariga butun diqqatini qaratish, ta'limiy jarayonlaridagi qiyinchiliklarni refleksiv tahlil etish va mazkur amaliy o‘quv harakatlar natijasida BKM egallash tajribasining ortib borishi. Talabalarning refleksiv jarayonga kirishib ketish va qiziqish darajalarini baholash mezonlari sifatida quyidagi xususiyatlarning namoyon bo‘lishini kuzatishimiz mumkin:

-diqqatni mavzuga oid materiallar hamda o‘rganish ob'ektlarining xususiyatlariga doir olgnadigan axborotlarni tahlil etish uchun jamlash;

-katta hajmdagi axborot va ma'lumotlarni qabul qilish va ularni yangi bilimlar olishga sarflashni ta'lim jarayonining asosiy qismi deb hisoblashi va faol vaqtini bu jarayonga bag‘ishlashi;

-andozaviy fikrlar, an'anaviy qarashlarga nisbatan tanqidiy munosabatlarning rivojlanib borishi va “hech qanday nuqtai nazar mukammal emas” qabilidagi barqaror fikrga ega bo‘lishi;

-ta'lim jarayonidagi muammolarga refleksiv munosabatda bo‘lishi;

-ta'lim davomida olgan bilim, malaka va ko‘nikmalaridan mustaqil tadqiqot ishlarini olib borishda foydalanishi va boshqa shaxsiy hamda ta'limiy sifatlar yuqorida aytilgan mezonlar sirasiga kiradi. OTMdagi ta'lim jarayonlarini refleksiv texnologiyalarga asoslangan holda tashkil qilishning nazariy asoslarini talabalarda muhim ko‘nikma va qobiliyatlarni shakllantirish faoliyatini o‘rganmasdan turib yoritib bo‘lmaydi. Shunday ko‘nikma va xususiyatlardan biri talabaning “qiziqishi va refleksiv faoliyatga o‘zini to‘liq bag‘ishlashi” ekanligi xususida mulohazalarni bildirib o‘tdik. Bizning tadqiqotlarda, jumladan,

“diqqatni jamlash”, “ta’lim faoliyatining yo’naltirilganligi” (N.F.Dobrinin), «yaxlit tadqiqot ob’ekting alohida elementlarini o’zaro umumlashtirish mexanizmlari”(E.Treysman), «o’rganilayotgan ob’ektga oid axborot va ma’lumotlarni o’ziga xos “elakdan o’tkazish” mexanizmi” (D. Brodbent, E. Treysman), “aqliy harakatlar” (D.Kaneman) kabi tushunchalar ham talabalarda refleksiv qobiliyatning rivojlanishiga, binobarin, refleksiv texnologiyalarni tadbiq etishga zamin yaratadi. Shuning uchun mazkur mavzu doirasida yuqorida keltirib o’tilgan tushunchalarga qisqacha ta’rif berib o’tish lozim deb hisoblaymiz. Diqqat talabaning muayyan manbadan axborot olish tizimidagi o’ziga xos zanjirning alohida bir halqasidir (ta’rif - SH.D). Ayrim mutaxassislar “diqqatni jamlash” hodisasini “mashg’ulotga sho’ng’ib ketish” holati bilan bir xil vaziyat sifatida tahlil etadilar. Bizingcha esa “mashg’ulotga sho’ng’ib ketish” holatini har qanday faoliyat turida kuzatish mumkin, ayrim vaziyatlarda “mashg’ulotga sho’ng’ib ketish” darajasida mehnat qilayotgan odam “diqqatini jamlamasligi” ham mumkin bo’ladi (masalan, muayyan tizimga tushgan vazifalarni bajarishda). Diqqatni jamlab turish muddatini yuqori darajada ushlab turish talabaning o’rganish ob’ektlari hajmi nuqtai nazaridan unchalik maqbul emas: negaki, talaba bitta mavzuga yoki o’rganilayotgan ob’ektning birgina jihatiga diqqatini jam qilish orqali mazkur ob’ektning (yoki mavzuning) boshqa xossalarini o’rganish muddatini chegaralab qo’yadi. Demak talabaning refleksiv faoliyatida diqqatni jamlash hodisasi muayyan vaqt kesimida, aniq bir ta’limiy yoki tahliliy vazifani bajarish uchun lozim bo’ladigan xususiyat sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir. Ya’ni diqqatni jam qilish mashg’ulotga sho’ng’ib ketishning yuqori darajada namoyon bo’lishidir. Biroq shuni ham borki, agar talaba muayyan ob’ektga diqqatini to’liq qaratmas ekan, u doim boshqalarning fikri ta’sirida bo’ladi va o’z nuqtai nazarini refleksiv jihatdan tahlil eta olmaydi hamda bir qadar samarali qarashlar ta’siriga tushib qoladi, binobarin, refleksiv qobiliyatini namoyon eta olmaydi.

Refleksiv ta’limni joriy etishda o’quv jarayonlarining samaradorligiga salbiy ta’sir ko’rsatuvchi omillardan biri maqsadlarning turlichaligidir, ya’ni o’qituvchi bilan talabaning o’rganilayotgan mavzu yuzasidan maqsadlarining turlichaligi. Maqsadning turlicha ekanligi ta’lim jarayoni ishtirokchilarining o’z oldilariga qo’ygan vazifalarining turlicha ekanligidan kelib chiqadi. Nazariy jihatdan qaralganda ta’limning har qanday shakl, usul va ko’rinishida o’qituvchi didaktik vazifalarni hal qiladi, ya’ni uning vazifasi talabaga o’rgatish, uni rivojlantirish va ko’nikmalarini shakllantirish. Talabaning asosiy vazifasi esa o’quv-bilish va bilishni rivojlantirishga yo’naltirilgan – ma’lumot va axborot yig’ish, olingan axborotlar asosida yangi bilimlar olish, ta’limiy harakatlarni sodir etishga o’rganish kabi faoliyatni amalga oshirishdan iborat bo’ladi.

Shuning uchun o'qituvchi ta'lim jarayonlarigi refleksiv texnologiyalarni joriy etishdan oldin talabalar bilan birgalikda maqsadlarni aniqlashtirib, ya'ni umumlashtirib olishlari lozim bo'ladi. Bunda o'rganilayotgan mavzuning (yoki fan sohasining) talaba uchun motivatsiyaviy jihatlari va mazkur mavzu (yoki fan sohasi)ning talabaning kelgusidagi kasbiy faoliyatidagi ahamiyatiga asosiy urg'u qaratiladi. A.M. Novikovning qayd etishiga ko'ra, garchi ta'lim jarayonlari doimiy rivojlanib borishni taqozo etsa-da, ta'lim maqsadi ta'lim dasturi va rejasi bilan chegaralangan holda o'zgarmas bo'lib qolaveradi: bu yerda rivojlanish bilan doimiylik o'rtasida nomuvofiqlik kuzatiladi. Refleksiv ta'lim esa ta'lim maqsadini aniqlashtirib olishda mazkur nomuvofiqlik bilan hisoblashmaydi, ya'ni refleksiv ta'limda ta'lim jarayoni maqsadi talabaning bo'lajak kasb egasi hamda shaxs sifatidagi ta'limiy manfaatlari va bilish doirasidagi qiziqishlaridan kelib chiqib belgilanadi. Talabaning ta'limiy maqsadlarni aniqlashtirishda faol ishtirok etishi unga quyidagi ko'rinishlardagi samaralarni beradi:

- ta'lim dasturi va rejasida ko'zda tutilgan asosiy maqsad va vazifalarning joriy etilayotgan ta'lim texnologiyasiga muvofiqlik darajasini tahlil etish;

- o'zining bo'lajak mutaxassis va shaxs sifatidagi aniq maqsadlarini belgilab olish;

- maqsadlarni belgilash, maqsadlar asosida o'z strategiyasi qurish;

- maqsadning faoliyatni belgilovchi faktor ekanligini amalda anglash;

- refleksiv faoliyat natijasida o'zi belgilagan maqsadlarda o'z shaxsiy va ta'limiy manfaatlarining ifodalanganlik darajasini anglash kabi ko'nikmalarini shakllantiradi va binobarin, refleksiv texnologiyaga asoslangan ta'lim jarayonlarining aynan refleksiv qobiliyatni namoyon etib boshlanishi uchun zarur muhit yaratadi (Refleksiv ta'limda maqsadning muhimligi).

Refleksiv ta'limni joriy etishda muhim bo'lgan yana bir faktor bu ta'lim jarayonlarini rejalashtirishdir. Ta'lim jarayonlarini rejalashtirish orqali talaba o'zining quyidagi imkoniyatlarini kengaytiradi:

- katta hajmdagi mavzu (muayyan fan sohasi)ga oid axborot va ma'lumotlarni to'plash, xotirasida saqlab turish;

- ta'lim mavzusiga doir masalani hal etish uchun mazkur ma'lumot va axborotlardan o'z vaqtida unumli foydalanish;

- xotirada saqlab turilgan ma'lumot va axborotlarni refleksiv tahlil etish natijasida mavzu (yoki fan sohasi)ga doir yangi bilimlar olish;

- ta'limiy maqsadlar va shaxsiy qiziqishlardan kelib chiqqan holda yangi ma'lumotlar hamda axborotlar izlash.

Xulosa qilib shuni aytish mumkin-ki, refleksiv ta'limda o'qituvchi har bir talaba uchun o'qib-o'rganishning alohida usulini tavsiya qilishi, har bir talabaning "Ta'limiy xaritasi" ga ega bo'lishini ta'minlashi lozim bo'ladi.

O'qituvchi o'zining mazkur vazifasidan kelib chiqib, ta'lim jarayonini rejalashtirishga kirishmog'i va bu rejada talabaning refleksiv qobiliyati, qiziqish doirasi, o'rganilayotgan fan sohasini o'zlashtirganlik darajasi, guruhdagi refleksiv muhit, talabalarning orasida axborotlar va ma'lumotlar hajmi bo'yicha farqning darajasi kabi faktorlarni e'tiborga olmog'i lozim. Demak refleksiv ta'limni rejalashtirishda o'zaro maqsadlarini umumlashtirib olgan, mazkur maqsaddan kelib chiquvchi umumiy vazifalarni belgilab olgan ta'lim jarayoni ishtirokchilari yaxlit bir refleksiv jamoaga aylanadi va mazkur jamoaning navbatdagi ishi ta'lim jarayonini rejalashtirishni amalga oshirishdan iborat bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Казань, 1988. - 240 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. Избранные психологические труды/ Под ред. Д.И. Фельдштейна. М., 1995. - 352 с.
3. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность// Педагогика. 1999, № 3, с. 37 - 43.
4. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. - М.: Педагогика, 1983, т. 3. - 368 с.
5. Muslimov N., Usmonboeva M., Sayfurov D., To'raev A. Pedagogik kompetentlik va kreativlik. – Toshkent, 2015. – 120 b.
6. Mustafoeva D.A. Ixtisoslik fan o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish (ixtisoslik fani o'qituvchilarining malaka oshirish kurslari misolida): ped. bo'y. fal. dok. (Phd) diss.-Toshkent, 2017. – 134 b.
7. Nishonova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik asoslari: Psix.fan dok. ... dis. – T., 2005. – 391 s.
8. Nurullaeva SH. "Pedagogik mahorat" kursidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish texnologiyasi. – Qarshi: Nasaf, 2016. – 78 b.
9. Nurullaeva SH. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari pedagogik tayyorgarligini modellashtirish nazariyasi va metodikasi. Ped.fan.dokt. diss. Qarshi.-2021. B-165-264.
10. Donayeva Sh.A. Refleksiya, refleksivlik, refleksiv mahorat tushunchalari, pedagogika, psixologiya va falsafa fanlarining o'rganish obekti sifatida // O'zbekistonning yangi taraqqiyot tarbiya va ilm-fan sohalarini takomillashtirish muammolari. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Qarshi, 2022. –B.371-373.
11. Donayeva Sh.A. Jamoaviy dars mashg'ulotlari tizimida talabalarda refleksiv mahoratni shakllantirishning jarayonli modellari va metodikasi // Aniq va tabiiy fanlarni o'qitishda STEAM texnologiyasini qo'llash: xalqaro tajribalar, rivojlanish strategiyalari, intensiv usul va vositalari. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –Qarshi, 2023. –B.198-201.
12. Donayeva Sh.A. Pedagogik ta'lim tizimidagi refleksiv ta'lim texnologiyalari // Yangi o'zbekistonda maktabgacha ta'lim: kecha, bugun va ertaga. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –Jizzax, 2023.

TALABALARDA SHAXSIY VA INTELLEKTUAL FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISHGA PEDAGOGIK YONDASHUV

Davletmuratov K.X.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: shaxsiy fazilatlar, intellektual fazilatlar, pedagogik yondashuv, kognitiv yondashuv, tajribaviy pedagogika, kommunikativ qobiliyat, talaba rivojlanishi, amaliyotdagi bilimlar, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy qobiliyatlar.

Ключевые слова: личностные качества, интеллектуальные качества, педагогический подход, когнитивный подход, экспериментальная педагогика, коммуникативные способности, развитие студента, знания на практике, личностное развитие, социальные способности.

Key words: personal qualities, intellectual qualities, pedagogical approach, cognitive approach, experimental pedagogy, communicative abilities, student development, practical knowledge, personal development, social abilities.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada talabalar shaxsiy va intellektual fazilatlarini shakllantirishda pedagogik yondashuvlarning ahamiyati koʻrsatilgan. Pedagogik yondashuvlar talabalarning aqliy, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Shaxsiy va intellektual fazilatlar talabalarni jamiyatga foydali fuqarolar sifatida shakllantiradi. Maqolada pedagoglarning talaba rivojlanishidagi rolini taʼkidlaydi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье показана важность педагогических подходов в формировании личностных и интеллектуальных качеств студентов. Педагогические подходы служат умственному, социальному и нравственному развитию студентов. Личностные и интеллектуальные качества формируют студентов как полезных граждан для общества. В статье подчеркивается роль педагогов в развитии студентов.

SUMMARY:

This article demonstrates the importance of pedagogical approaches in shaping students' personal and intellectual qualities. Pedagogical approaches serve the mental, social, and moral development of students. Personal and intellectual qualities shape students as socially useful citizens. The article emphasizes the role of teachers in student development.

Zamonaviy taʼlim tizimi oʻzgarishlar jarayonida talabalarni nafaqat bilimga ega boʻlishga, balki ularni shaxs sifatida rivojlantirishga yoʻnaltirilmoqda. Taʼlimda talabaning shaxsiy va intellektual fazilatlarini shakllantirish muhim

ahamiyatga ega. Shaxsiy fazilatlar – bu insonning o‘zini anglash, jamiyatda o‘z o‘rnini topish, boshqalar bilan muloqot qilish va ijtimoiy mas’uliyatni his qilish kabi xususiyatlardir. Intellektual fazilatlar esa talabaning fikrlash, aqliy qobiliyatlar, mantiqiy tafakkur va bilimni amaliyotda qo‘llash qobiliyatidir. Pedagogik jarayon talabalarda ushbu fazilatlarni shakllantirishga xizmat qilishi kerak. Shaxsiy va intellektual fazilatlarni rivojlantirish orqali talabalar nafaqat ilmi, balki mas’uliyatli va samarali fuqarolar sifatida shakllanishadi.

Shaxsiy fazilatlar va intellektual fazilatlar orasidagi farqni aniqlashda ularga ta’rif berish juda muhimdir. Shaxsiy fazilatlar, odatda, insonning o‘ziga xos xulq-atvori, ijtimoiy munosabatlari va mas’uliyati bilan bog‘liq xususiyatlardir. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi: o‘zini anglash, bu talabaning o‘z ichki dunyosini tushunishi, shaxsiy qadr-qimmatini anglashidir. O‘zini tahlil qilish va baholash: talaba o‘z xulq-atvorini, qarorlarini tahlil qilib, o‘zini takomillashtirishga harakat qiladi. Boshqalar bilan muloqot qilish: talaba ijtimoiy munosabatlarda o‘z fikrini erkin ifoda etish, boshqalarni tushunish va hurmat qilish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Intellektual fazilatlar esa talabaning fikrlash, o‘ylash, bilimni tez o‘zlashtirish va amaliyotga tatbiq etish qobiliyatlaridan iborat bo‘ladi. Bu fazilatlarni rivojlantirish talabalarni nafaqat bilimli, balki mas’uliyatli va mantiqiy fikrlovchi fuqarolar sifatida shakllantiradi.

Pedagogik yondashuvlar orqali talabalarda shaxsiy va intellektual fazilatlarni rivojlantirish mumkin. Bunday yondashuvlar talabalar uchun zamonaviy ta’lim tizimida yangi imkoniyatlar yaratadi. Kognitiv yondashuv talabalarning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga asoslangan. Bu yondashuv talabalarni mantiqiy fikrlashga, tahlil qilishga va yangi bilimlarni o‘zlashtirishga o‘rgatadi. Pedagoglar talabalarga masalalarni yechishda va nazariy bilimlarni amaliyotga qo‘llashda yordam berishlari kerak. Kognitiv yondashuv asosida talabalarga murakkab masalalarni hal qilish, kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun muhokamalar va interfaol darslar tashkil etiladi. Bu orqali talabalar nafaqat bilim, balki fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini ham rivojlantiradilar. Aslida, kognitiv yondashuv "talabalarni faqat bilim bilan ta’minlash emas, balki ularni mantiqiy fikr yuritishga, masalalarni tahlil qilishga va yechimlar topishga o‘rgatadi" [1].

Tajribaviy pedagogika yondashuvi talabalarni amaliy faoliyat orqali o‘qitishga asoslanadi. Bu yondashuvda talabalarga nazariy bilimlar bilan birga, real hayotdagi muammolarni hal qilish, loyiha ishlari va guruhda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beriladi. Masalan, talabalar jamoaviy ishlarni amalga oshirishda o‘zaro fikr almashadilar, yangi g‘oyalarni ilgari suradilar va o‘zlarini yanada yaxshiroq tushunadilar. Shuningdek, "Tajribaviy pedagogika talabalarda nafaqat aqliy, balki shaxsiy rivojlanishni ham qo‘llab-

quvvatlaydi" [2]. Tajribaviy pedagogika orqali talabalar o'zaro muloqotda bo'lib, jamiyatga foydali va mas'uliyatli fuqarolar sifatida shakllanadi.

Kommunikativ pedagogika yondashuvi talabalarning ijtimoiy fazilatlarini rivojlantirishga asoslangan. Bu yondashuvda talabalar o'z fikrlarini erkin ifoda etish, muloqot qilish va boshqalarni tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Talabalar o'zaro bahs-munozaralarda ishtirok etish, ijtimoiy faoliyatlarda qatnashish orqali o'z shaxsiy va ijtimoiy fazilatlarini rivojlantiradilar. Bu yondashuv, shuningdek, "muloqot va kommunikatsiya qobiliyatlari talabalar shaxsining shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi" [3]. Kommunikativ pedagogika talabalarni jamiyatda faol ishtirok etishga va o'z fikrlarini erkin ifoda etishga undaydi.

Har bir talabaning shaxsiy xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda individual pedagogik yondashuvlar qo'llaniladi. Bu yondashuvda talabaning qobiliyatlari, qiziqishlari va maqsadlariga mos ravishda ta'lim jarayoni tashkil etiladi. Individual yondashuv orqali talabalar o'z kuchli tomonlarini rivojlantiradilar va zaif tomonlarini yaxshilashga harakat qiladilar. Shuningdek, "individual pedagogik yondashuv talabaning shaxsiy rivojlanishiga, o'zini anglashiga va o'z-o'zini baholashiga imkon yaratadi" [4]. Individual yondashuv, har bir talabaning o'ziga xos xususiyatlari va ehtiyojlarini inobatga olish orqali, ularning rivojlanishiga alohida e'tibor qaratadi.

Pedagoglarning talabalarda shaxsiy va intellektual fazilatlarni rivojlantirishdagi roli juda katta. Pedagoglar o'quvchilarga faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, ularning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga ham e'tibor berishlari kerak. Pedagoglar o'z ta'lim metodlari orqali talabalarni nafaqat ilmiy jihatdan, balki ijtimoiy va shaxsiy jihatdan ham rivojlantiradilar. Pedagoglarning ta'lim berish uslubi, motivatsiya va ta'lim jarayonida talabalar bilan o'zaro munosabatlari talabaning shaxsiy fazilatlarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Pedagoglar o'z shaxsiy misollarini ko'rsatish orqali talabalarni ilhomlantirishlari, ularni jamiyatga foydali fuqarolar sifatida shakllantirishlari kerak. Bu jarayon, ayniqsa, "pedagogning shaxsiy namunasi talabalarda axloqiy va intellektual fazilatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi" [5].

Xulosa. Shaxsiy va intellektual fazilatlarni shakllantirish talabalarda umumiy rivojlanishning muhim omilidir. Pedagogik jarayonda bu fazilatlar ta'limning asosiy maqsadlaridan biri sifatida qaraladi. Kognitiv, tajribaviy va kommunikativ yondashuvlar talabalarning aqliy va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish talabaning o'zini anglash, muloqot qilish va jamiyatda faol bo'lish ko'nikmalarini oshiradi. Intellektual fazilatlar esa talabalarga tahlil qilish, mantiqiy fikrlash va muammolarni hal

qilishni o'rgatadi. Pedagogik yondashuvlar yordamida talaba o'z qobiliyatlarini rivojlantiradi, yangi bilimlarni o'zlashtiradi va jamiyatga foydali fuqarolar sifatida shakllanadi. Individual yondashuvlar orqali har bir talabaning o'ziga xos ehtiyojlari inobatga olinadi. Bu jarayon talabalarga jamiyatda o'z o'rnini topishga yordam beradi. Shaxsiy va intellektual fazilatlarni rivojlantirish orqali talabalar ilmiy va kasbiy sohalarida muvaffaqiyatlarga erishadilar. Talabalar o'z bilimlarini amaliyotga tatbiq etish orqali real hayotda samarali ishlashga o'rgatiladi. Pedagoglarning roli bu jarayonda muhim ahamiyatga ega, chunki ular talabalarga o'zlarini rivojlantirish uchun zarur ko'nikmalarni o'rgatadi. Shaxsiy fazilatlar va intellektual qobiliyatlar jamiyatning rivojlanishiga hissa qo'shadi. Pedagogik yondashuvlarning to'g'ri tanlanishi talabalarda yuqori sifatli rivojlanishga olib keladi. Jamiyatning barqaror rivojlanishi talabalar shaxsiy fazilatlari orqali ta'minlanadi. Pedagogik jarayonda integratsiyalangan yondashuvlar talabalar rivojlanishining asosiy shaklini belgilaydi. Yangi avlodni tarbiyalashda ta'lim tizimining roli katta ahamiyatga ega. Talabalar o'z kelajagini muvaffaqiyatli qurishlari uchun pedagogiklarning yordamlari juda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qodirov M. Pedagogik texnologiyalar va intellektual rivojlanish. Toshkent: O'qituvchi. 2015
2. Xolov A. Pedagogik muloqot va shaxsiy rivojlanish. Toshkent: O'zbekiston. 2018.
3. Davlatov N. Shaxsiy fazilatlar va o'qitish metodlari. Samarqand: Samarqand universiteti nashriyoti. 2017.
4. Karimov I.A. Yoshlarni intellektual rivojlantirish. Toshkent: Fan va texnologiya. 2005
5. Asimov R. Ta'limda zamonaviy pedagogik yondashuvlar. Toshkent: O'qituvchi. 2013.

TALABALARNI KREATIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART - SHAROITLARI

Zaynidinova Z.I.

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika intituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: kreativ qobiliyatlar, pedagogik jarayon, innovatsion ta'lim, ijodiy fikrlash, metodik yondashuv, mustaqil ta'lim, motivatsiya.

Ключевые слова: креативные способности, педагогический процесс, инновационное образование, творческое мышление, методический подход, самостоятельное обучение, мотивация.

Key words: creative abilities, pedagogical process, innovative education, creative thinking, methodological approach, independent learning, motivation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada talabalarni kreativ qobiliyatlarga ega mutaxassislar sifatida shakllantirish uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilingan. Interaktiv metodlardan foydalanish, motivatsion muhitni yaratish, mustaqil izlanishlarni qo'llab-quvvatlash hamda zamonaviy texnologiyalarni jalb etish talabalar ijodiy fikrlashini rivojlantirishda asosiy omillar sifatida ko'rsatib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье проанализированы педагогические условия, необходимые для формирования студентов как специалистов с креативными способностями. Автор указывает на значимость использования интерактивных методов, создания мотивационной среды, поддержки самостоятельных исследований и привлечения современных технологий для развития творческого мышления, а также подчеркивает роль преподавателя в этом процессе.

SUMMARY:

This article analyzes the pedagogical conditions required to develop students' creative abilities. Emphasis is placed on the importance of interactive teaching methods, a motivational environment, support for independent research, and the integration of modern technologies. The author also highlights the teacher's role in fostering creative thinking in higher education.

Zamonaviy jamiyatda ijodiy fikrlash va kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jarayonida talabalar nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishi, balki ularni mustaqil ravishda qo'llash, yangi g'oyalarni ilgari surish, innovatsion yechimlarni topish ko'nikmasini shakllantirishlari talab etiladi. Bu jarayonda o'qituvchining roli metodik yondashuvni to'g'ri tanlash, talabalarni rag'batlantirish va ijodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Shunday ekan, talabalarni kreativ qobiliyatlari yuqori darajada rivojlangan mutaxassislar sifatida yetishtirish maqsadida pedagogik shart-sharoitlarni to'g'ri tashkil etish o'ta muhimdir.

Birinchidan, talabalarni ijodiy fikrlashga yo'naltiruvchi o'quv muhitini yaratish o'qituvchi va ta'lim muassasalarining ustuvor vazifasiga aylanmoqda. Buning uchun an'anaviy ma'ruza va amaliy mashg'ulotlardan tashqari, interaktiv metodlardan foydalanish zarur. Masalan, "brainstorming" (miyaning bo'roni), "case study" (vaziyat tahlili) yoki muammoli ta'lim metodlari talabalarni mustaqil ravishda izlanishga, turli manbalarni o'rganishga hamda muammoni tahlil qilish va yechim topish borasidagi qobiliyatlarini takomillashtirishga yordam beradi. Shuningdek, jamoaviy loyihalar, guruhliy muhokamalar va innovatsion ishchi guruhlar orqali talabalar o'zaro muloqot qilish, turli g'oyalarni sinab ko'rish, ijodiy tashabbuslarni taklif etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ikkinchidan, o'quv jarayonini motivatsion omillar bilan boyitish muhim ahamiyatga ega. Talabalarni ijodiy faoliyatga jalb qilishda ularning qiziqishlari, shaxsiy maqsadlari, kelajak rejalari hisobga olingan holda, mos baholash va rag'batlantirish tizimini joriy etish zarur. Ijtimoiy-psixologik muhit ham bu borada katta rol o'ynaydi: ijobiy munosabat, o'zaro hurmat va ishonch, o'qituvchi bilan talabalar o'rtasidagi samimiy muloqot ijodiy izlanishlar uchun qulay imkoniyat yaratadi. Bunday muhitda talabalar xatolarni xavfsiz qabul qiladi, tanqidni rivojlanish manbai sifatida ko'ra oladi hamda o'z-o'zini takomillashtirishga intiladi.

Uchinchidan, mustaqil ta'limni yo'lga qo'yish va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish talabalarni kreativ fikrlashga jalb etishning yana bir muhim jihatidir. Mazkur jarayonda o'qituvchilar ko'proq rahbar, maslahatchi yoki yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi rolini bajaradi. Shaxsiy loyihalarni tayyorlash, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish, innovatsion g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish orqali talabalar o'z tajribalarini kengaytiradilar. Shu bilan birga, bevosita amaliy faoliyat davomida turli xatolar, kamchiliklar yoki yutuqlarni tahlil qilish, ijodiy yondashuvni mustahkamlashga xizmat qiladi. Masalan, texnologik ishlanmalar ustida ishlash, pedagogik tajribalar o'tkazish, ijtimoiy loyihalar doirasida turli tashkilotlar bilan hamkorlik qilish kabi mashg'ulotlar orqaligina talabalar ijodiy fikrlash va innovatsion yondashuv tajribasini egallaydilar.

To'rtinchidan, ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ham talabalar kreativ qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillardan biridir. Internet resurslari, raqamli platformalar va multimediya texnologiyalari talabalarga o'quv jarayonida keng imkoniyatlar yaratar ekan, ularga butun dunyo bo'ylab

ilm-fan yangiliklaridan xabardor bo'lish, turli ma'lumotlar bazalaridan erkin foydalanish, virtual laboratoriya yoki simulyatsiyalar orqali amaliy ko'nikmalarni mustahkamlash imkoniyatini beradi. Shuningdek, masofaviy ta'lim, onlayn-kurslar va vebinarlar orqali talabalar o'z bilimlari, tajribalari hamda fikrlarini global darajada baham ko'rishlari va boyitishlari mumkin.

Beshinchidan, o'qituvchilarning doimiy malaka oshirishi, metodik tajriba almashinuvi, ilmiy-tadqiqot faoliyatida faol qatnashuvi ham muhim o'rin tutadi. Talabalar kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishda ularga o'rnak bo'ladigan, ijodiy yondashuvga ega o'qituvchilar zarur. O'qituvchi o'z ustida ishlaganda, zamonaviy yondashuvlarni o'rganganda hamda o'quvchilarining shaxsiy ehtiyojlari va didlarini e'tiborga olgan holda o'quv dasturlarini moslashtirganda, talabalar ongida ijodiy faoliyatga qiziqish ortadi. Ziddiyatli nuqtai nazarlarni muhokama qilish, fanlararo bog'liqlikni izlash, haqiqiy voqealar misolida tahliliy fikrlashni rag'batlantirish o'qituvchining ijodiy yondashuvini namoyon etadi.

Oltinchidan, universitetlar va boshqa ta'lim muassasalari madaniy-ma'naviy muhitni shakllantirishga e'tibor qaratishlari kerak. Turli to'garaklar, konferensiyalar, ma'naviyat soatlari, ijodiy tanlovlar, ilmiy seminarlarda talabalar o'z iste'dodlarini namoyish etishi, kasbiy va shaxsiy faoliyatlarida ijodiy yondashuvni rivojlantirishi, turli soha vakillari bilan muloqot qilishi orqali dunyoqarashini kengaytiradi. Ta'lim muassasasi rahbariyati har bir talabaning shuhratini oshirish, ijodiy g'oyalarini qo'llab-quvvatlash va yakuniy natijalarga erishishini monitoring qilish orqali ma'lum bir ta'lim strategiyasini ishlab chiqishi ham zarur.

Yettinchidan, talabalarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali usullaridan biri hamkorlikda tadqiqotlar olib borishdir. Turli fakultetlar yoki yo'nalishlar kesimida guruhlar tuzish, ular o'rtasida ijodiy loyihalar bo'yicha tanlovlar tashkil etish, ilmiy amaliy anjumanlarda qo'shma chiqishlar uyushtirish o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi ijodiy hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bunda ilmiy rahbarlar, tajriba stajyorlari va soha mutaxassislari bilan aloqadorlik ham talabalarni ijodiy faoliyatga qiziqishini kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, talabalarni kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish pedagogik jarayonda maxsus shart-sharoitlarni yaratishni talab etadi. Interaktiv metodlardan foydalanish, motivatsion muhitni shakllantirish, mustaqil va amaliy tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash, zamonaviy texnologiyalarni jalb etish, ijodiy o'qituvchi kadrlar bilan ishlash kabi omillar kombinatsiyasi orqali talabalarning ijodiy imkoniyatlarini to'liq namoyon qilishga erishish mumkin. Bunda nafaqat o'qituvchilarning metodik yondashuvi, balki ijtimoiy-

psixologik muhit, ta'lim siyosati va amaliy tajriba ham muhim o'rin tutadi. Shu yo'l bilan kelajak avlodni zamon talablariga mos, ijodiy fikrlaydigan, o'z g'oyalarini hayotga tatbiq etishga qodir mutaxassislar sifatida tarbiyalash imkoniyati yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva M. I. Talabalarning ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish metodikasi / M. I. Abdullayeva. – Toshkent: O'qituvchi, 2020. – 216 b.
2. Niyozov B. K. Mustaqil ta'limni tashkil etishning innovatsion usullari / B. K. Niyozov. – Toshkent: Fan, 2018. – 154 b.
3. Musayeva G. R. Zamonaviy talim jarayonida interaktiv metodlarni qo'llash / G. R. Musayeva // Oliy ta'lim tizimida innovatsiyalar. – 2021. – № 2. – B. 33–38.
4. Sharipov T. Oliy ta'lim muassasalarida pedagogik kompetensiyani rivojlantirish / T. Sharipov. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 98 b.

ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ КРИТИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИЙ

Давлетмуратов К.Х.

*Нукусский государственный педагогический институт
имени Ажинияза.*

Tayanch soʻzlar: parlament, munozara, yetakchi, muxolifat, palata.

Ключевые слова: парламент, дебаты, лидер, оппозиция, палата.

Key words: parliament, debate, leader, opposition, chamber.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada talaba yoshlarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish masalalari ko'rib chiqiladi. mustaqil fikrlaydigan talabalar va bo'lajak yuqori malakali zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega kadrlar, oliy ta'limni modernizatsiya qilish.

РЕЗЮМЕ:

В статье раскрывает вопросы о обучении студенческую молодёжь к критическому мышлению. самостоятельно мыслящих студентов и будущих высококвалифицированных кадров с современными знаниями и высокими духовно-нравственными качествами, модернизации высшего образования.

SUMMARY:

The article reveals questions about teaching students to think critically. independent-minded students and future highly qualified personnel with modern knowledge and high spiritual and moral qualities, modernization of higher education.

В целях определения приоритетных направлений системного реформирования высшего образования в Республике Узбекистан, поднятия на качественно новый уровень процесса подготовки самостоятельно мыслящих высококвалифицированных кадров с современными знаниями и высокими духовно-нравственными качествами, модернизации высшего образования, развития социальной сферы и отраслей экономики на основе передовых образовательных технологий. Особенность обучения современной молодежи в том, что в системе образования возникают трудности. У молодых людей в развивающуюся эпоху цифровых инноваций появляется множество источников информации, вокруг которых информация по-

добного рода создает сложные ситуации. Новости отрасли, новые знания, современные подходы меняются изо дня в день. Изменения в образовании также привели к тому, что в период все большего ускорения обучения учащихся поощряли к участию в образовательных мероприятиях что ставит перед учителями сложную задачу обеспечения удовлетворенности.

Концепция развития системы высшего образования в Республике Узбекистан до 2030 года " в целях изучения и внедрения в практику процессов изучения и внедрения в практику передового зарубежного опыта по улучшению качества образования в Республике Узбекистан установлен порядок действий руководителей государственных высших образовательных учреждений (курирующих по высшим образовательным учреждениям в системе Службы государственной безопасности, Национальной гвардии, Министерства внутренних дел, Министерства обороны, Государственного таможенного комитета Республики Узбекистан) в случае уведомления их о необходимости выезда на службу в зарубежные страны .

Современное высшее образование имеет важное значение для достижения многих целей развивается целая жизнь все, что нам нужно знать, это то, что вы можете сделать, чтобы улучшить свои навыки, необходимые для того, чтобы стать профессионалом в области своего дела. Для этого нам необходимо будет знать форматы « Парламентских дебатов » для студентов. Для чего нужны дебаты или его история. История парламента исчисляется веками. С истечением времени последовательно меняется и роль парламента, его суть дополняются новыми идеями, принципами, опытом организации и деятельности. Идеи парламентаризма возникли на рубеже первого тысячелетия в Риме, Англии и Испании в виде народных собраний, затем прошли несколько этапов развития. Таким образом, парламент как государственный институт имеет многовековую историю. Главная тенденция развития парламентаризма заключается в том, что парламенты занимают основное место в общественной жизни. Естественно, каждое государство по-своему решает вопросы структуры и функционирования парламента. Однако это не исключает наличия общих признаков, которые учитываются в парламентской практике. В этом смысле важно обеспечить изучение опыта становления и развития парламентских институтов, понять их роль и место в истории, проследить их эволюцию и сегодняшнее масштабное развитие, определить задачи на перспективу. Становление высшего законодательного органа Узбекистана имеет свои специфические особенности. Это обуславливается, прежде всего, историческим прошлым. Национальная идентичность предполагает различные

формы и методы государственного строительства. Конкретным методом такого построения является синтез универсальных принципов с национально-исторической спецификой. Недаром познание любого социального явления предполагает, в первую очередь, определение того, как оно возникло в конкретных условиях определенной исторической эпохи, какие основные этапы прошло в своем развитии, как изменилось в данном процессе и как будет действовать в перспективе. Эти положения имеют основополагающее значение для рассмотрения любых социальных явлений, в том числе такого важного института, как парламент. Более того, как показывает практика, становление парламентаризма – сложный и порой трудоемкий процесс. В нем проявляются особенности исторического периода, общественной и государственной жизни каждой страны, национальные традиции, правовая культура и политическая воля народа. Естественно, развитие социальной практики, ход исторического развития меняют теоретические представления о законодательном органе страны. Законодательная власть – важнейшая составная часть государственной власти, ее совершенствование связано с исторической эволюцией всей системы государственной власти. Поэтому всесторонний анализ проблем становления и развития высших законодательных органов имеет фундаментальное значение для теории и практики государственного строительства, будущего парламентаризма Узбекистана. С обретением Узбекистаном 1 сентября 1991 года государственной независимости начался качественно новый этап развития национального парламентаризма как одного из важнейших институтов государственной власти. Верховный Совет принял Конституцию Республики Узбекистан, ставшей правовой основой создания принципиально новых органов государственного управления и построения справедливого демократического общества с социально ориентированной рыночной экономикой.

Формат "Парламентские дебаты"

Парламентские дебаты

Парламентские дебаты – довольно сложный формат дебатов. Он используется в университетах во всем мире. Парламентские дебаты происходят из стран Британского Содружества наций (Англия, Канада, Австралия, др.) и также очень популярны в Соединенных Штатах. В Парламентских дебатах участвуют более 40 стран с 6 континентов. Их представители участвовали в Чемпионате мира 1998 года в Афинах. Чемпионат 1999 года пройдет на Филиппинах. Чемпионат 1997 года состоялся в Южной Африке. Преимущество Парламентских дебатов для студентов высших

учебных заведений в том, что это очень гибкий формат; в этом же недостаток для школьников. Школьники с меньшим опытом дебатов нуждаются в жесткой структуре, предлагаемой, например, форматом Карла Поппера. Если же они хотят испробовать Парламентские дебаты как одноразовое мероприятие, с ними должен работать опытный учитель, которому необходимо убедиться, что гибкость не приводит к потере качества дебатов. Институт «Открытое Общество» рекомендует дебаты Карла Поппера как «стандартное меню» для программы «Дебаты» в школах. Формат Карла Поппера создавался специально с педагогическими целями и блестяще доказал свои возможности. Поэтому тогда как студенты могут совмещать формат Карла Поппера с новыми форматами (Парламентскими дебатами, дебатами о политике), мы рекомендуем школьникам ограничиться форматом Карла Поппера.

Тема Парламентских дебатов –

это законопроект, который Правительство вносит на рассмотрение в Палату.

Эта Палата поддерживает смертную казнь.

Эта Палата поддерживает супер контракты в ВУЗАХ.

2-две Команды: 1. Названия команды. 2. Девиз команды.

Правительство: 1. Знакомство команды 3. Актуальность темы
Философия на тему. 2-3 аргумента

Против

Оппозиция: 1. Знакомство команды 3. Актуальность темы Философия
на тему. 2-3 контр аргумента

Премьер-министр

Лидер Оппозиции

Член Правительства 1. Восстановления своих аргументов и новые аргументы.

Член Оппозиции 1. Восстановления своих аргументов и новые контр аргументы.

Порядок речей:

Премьер-министр – конструктивная речь 7 мин.

Лидер Оппозиции – конструктивная речь 8 мин.

Член Правительства – конструктивная речь 8 мин.

Член Оппозиции – конструктивная речь 8 мин.

Лидер Оппозиции – опровержение 4 мин.

Премьер-министр – опровержение 5 мин.

• Вопросы задаются прямо в ходе речи.

Когда выступающий из одной из команд произносит свою речь, член другой команды может встать с места и задать краткий вопрос или сделать комментарий (не более 15 секунд длиной).

- Вопрос можно не принять.

У выступающего есть три возможности:

(1) можно сказать «нет» или простым жестом руки показать, что задавать вопрос нельзя;

(2) можно попросить немного подождать;

(3) можно разрешить задавать вопрос.

- Ответ на вопрос должен быть гармонично встроен в речь.

Вопросы разрешены только в первых четырех речах в промежутке между концом первой и началом последней минуты выступления.

Значение критического мышления

Критическое мышление включает в себя способность объективно оценивать информацию, анализировать её с разных точек зрения, выявлять логические ошибки и делать выводы на основе фактов. В эпоху глобализации, когда информация доступна в огромных объемах, умение фильтровать её и принимать обоснованные решения становится особенно важным. Критическое мышление помогает студентам не только в учебной деятельности, но и в повседневной жизни, где необходимо оценивать достоверность источников информации и делать осознанный выбор.

Методы обучения критическому мышлению

Дискуссии и дебаты: Организация дискуссий на актуальные темы способствует развитию способности аргументировать свою точку зрения, критически анализировать высказывания других участников и формировать собственное мнение.

Анализ кейсов: Использование реальных или гипотетических ситуаций помогает студентам применять теоретические знания на практике, выявлять проблемы и предлагать решения на основе анализа.

Рефлексия: Поощрение студентов к самоанализу своих мыслей и действий помогает развивать осознание собственных когнитивных процессов и укреплять навыки критического мышления.

Работа с информацией: Обучение студентов навыкам поиска, анализа и критической оценки информации из различных источников способствует формированию у них компетенций, необходимых для успешной адаптации в информационном обществе.

Результат.

1. Уважать команду соперника.

2. Изучение личностных и интеллектуальных достоинств.

3. Обучении студенческую молодёжь к критическому мышлению самостоятельно мыслящих студентов и будущих высококвалифицированных кадров с современными знаниями и высокими духовно-нравственными качествами, модернизации высшего образования.

Заключения.

Самое главное, чтобы судий или преподаватели предоставляли не только информацию об учебных занятиях, они уделяют особое внимание тому, чтобы они носили развивающий характер. Кроме того, обсуждаемый вопрос, проблема, изучаемая тема, независимые комментарии учащихся по данной теме (хотя и ошибочные, мнение, пусть они знают), побуждающие думать, осмысливать, какими бы они ни были, считаются одним из важных признаков, характерных для образования, который передается личности.

Использованная литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан, от 08.10.2019 г. № УП-5847
2. Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар / Амалий тавсиялар. – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008. – 180 б.
3. Олимов Қ.Т. Педагогик технологиялар. – Т.: “Fan va texnologiyalar” нашриёти, 2011. – 275 б.
4. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳоликова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши / Метод.қўлл. – Т.: Низомий номли ДТПУ, 2013. – 115 б.
5. Сайфулов Д. Малака ошириш тизимида масофавий таълимни ташкил этишининг ўзига хос хусусиятлари // Касб-хунар таълими ж. – Т.: 2002. - №5- 6. – 28-29-б.

АНДРОГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В РАМКАХ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕДАГОГОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Уматалиева К.Т.

*Институт развития профессионального образования
(Ташкент, Узбекистан)*

Таянч сўзлар: андрагогика, касбий ривожланиш тизими, таълимдаги ёндашувлар, ўқитувчи, илм.

Ключевые слова: андрагогика, система повышения квалификации, подходы в образовании, педагог, наука.

Key words: andragogy, professional development system, approaches in education, teacher, science.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада касбий таълими тизимида ўқитувчиларнинг малакасини ошириш жараёнида андрагогик ёндашувларнинг аҳамияти ва қўлланилиши муҳокама қилинади. Мақолада бир қатор маҳаллий ва хорижий олимларнинг андрагогик ёндашувини чуқур ва ҳар томонлама қўриб чиқиш келтирилган. Албатта, уни катталар бўлмаган ўқувчилардан ажратиб турадиган асосий хусусиятларга эга бўлган катталар ўқувчиси тушунчаси мавжуд.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрыты вопросы значимости и использования андрагогических подходов в процессе повышения квалификации педагогических кадров системы профессионального образования. В статье представлен глубокий и всесторонний обзор андрагогического подхода рядом отечественных и зарубежных учёных. Определенно понятие взрослого обучающегося человека обладающий основополагающими характеристиками, отличающими его от невзрослых обучающихся.

SUMMARY:

This article discusses the importance and use of andragogical approaches in the process of professional development of teaching staff in the professional education system. The article presents an in-depth and comprehensive review of the andragogical approach by a number of domestic and foreign scientists. There is definitely a concept of an adult learner with fundamental characteristics that distinguish him from non-adult learners.

Система повышения квалификации педагогических кадров профессионального образования построенная прежде всего на принципах андраго-

гики являющееся моделью, в которой диалог доминирует над монологом, а активное участие группы занимает место пассивного слушателя.

Основой образования взрослых является удовлетворять рынок труда главными требованиями которого становятся компетентность и профессионализм специалистов с сформированными общими и профессиональными компетенциями. Образование взрослых на сегодняшний день охватывает все виды образовательной деятельности в которой включён взрослый.

Система повышения квалификации - часть системы образования, призванная оказать содействие развитию человека в период его самостоятельной жизни после получения профессиональной подготовки. Так, педагоги, в силу специфики профессиональной деятельности, получая дополнительное профессиональное образование в системе повышения квалификации, вовлекаются в непрерывный процесс обучения в течение всей самостоятельной жизни и приобретают новые знания и компетенции. Результатом повышения квалификации является готовность педагогов к качественному выполнению работы в соответствии с современными требованиями, возможность применения полученных знаний и умений в профессиональной деятельности, сформированность новых компетенций, необходимых для реализации новейших стандартов образования, осуществление непрерывного образования.

Однако, как отмечают исследователи проблем образования взрослых, взрослый человек сохраняет свои ценности и профессиональные стереотипы до тех пор, пока на деятельностном уровне не осознает необходимости и продуктивности отказа от некоторых из них (Т.Г. Браже, С.Г. Вершловский, М.Т. Громкова, В.И. Подобед и др.). Все это актуализирует проблему поиска новых методологических оснований совершенствования системы повышения квалификации, достижения новых результатов. Мы считаем, что решить поставленную задачу позволит андрагогический подход к повышению квалификации педагогов профессионального образования.

Понятие «андрагогический подход» образовано от понятия «андрагогика» и заимствовано в русский язык из зарубежных, прежде всего, англоязычных, источников. Андрагогика составляет теоретическую основу обучения взрослых. Педагогический энциклопедический словарь дает толкование термина «андрагогика» от греческих слов *andros* - взрослый человек и *agoge* - руководство, воспитание. Впервые понятие «андраго-

гика» применил в 1833 году немецкий историк просвещения А. Капп для обозначения науки, занимающейся проблемами образования взрослых.

В XIX веке термин не стали использовать, так как образование взрослых и, соответственно, наука, его обосновывающая, еще не были развиты. Наряду с термином «андрагогика» в педагогической литературе используются: «педагогика взрослых», «педагогика дополнительного образования взрослых», «теория образования взрослых», «теория обучения взрослых». Интерес к андрагогике активизировался в связи с решением Организации Объединенных Наций (ООН) о провозглашении 1999 года Международным годом пожилых людей.

Андрагогика рассматривает такие категории, как: «человек» (в его целостности на этапе жизнедеятельности, характеризуемом как взрослость); «взрослость» (качество, задающее возрастной и социальный диапазон специфики взрослого человека как субъекта обучения); «образование» (социокультурный механизм целенаправленного развития и формирования человеческого качества (образа) на основе систематизированного в содержательном и процессуальном отношениях обучения и воспитания); «образование взрослых» (находящийся в контексте непрерывного образования процесс профессионально-личностного становления человека, осуществляющийся в вариативных формах); «непрерывное образование» (образование, рассматриваемое в соотнесении с целостным пространством жизнедеятельности человека); «андрагог» (общее название для специалистов, содержание работ которых связано со сферой обучения взрослых).

Становление андрагогики как самостоятельной науки воспитания взрослых приходится на 1950-70-е годы XX века и связано с именем Ф.Пеггелер, Б.Смоловичев, Д.Савичевич, Л.Связан с именами турса и др.

Большинство ученых мира трактуют андрагогику как самостоятельную науку и научное направление как отрасль педагогической науки, а также как область социально-гуманитарного знания.

По данным источников ЮНЕСКО, приоритетной задачей образования взрослых является обеспечение человека комплексом знаний и умений, необходимых для творческой деятельности и радостной жизни в современном быстро развивающемся обществе. То есть представляет собой непрерывное развитие человека как человека, осуществляющего трудовую деятельность, гражданина, личности на протяжении всей его жизни.

В настоящее время под андрагогикой понимают теорию обучения взрослых, которая научно обосновывает деятельность обучающихся и педагогов по организации, технологии реализации образовательного процесса взрослых и определению целей, задач, содержания, форм и методов обучения.

Андрагогика как наука концентрирует внимание на тех особенностях в организации и реализации учебного процесса, которые присущи взрослым обучающимся. Взрослый обучающийся как субъект образования характеризуется рядом особенностей, отличающих его от школьников и студентов. Они обусловлены уже имеющимся образованием участников, опытом профессиональной деятельности, жизненным опытом, характерными возрастными изменениями и др. (И.А. Колесникова, А.П. Ситник). При определении путей совершенствования повышения квалификации следует учитывать специфику педагогической системы образования взрослых, а именно: субъекта образования - педагога как взрослого; подходов, принципов, целей, задач и содержания образования взрослых; форм, методов, технологий образования взрослых; обучающего в сфере образования взрослых - преподавателей-андрагогов.

Кроме того, в повышении квалификации педагогов: обучающийся взрослый и педагог взрослый. Это предопределяет требования к андрагогу-преподавателю. Он специалист в области андрагогики, эксперт в области технологий образования взрослых, модератор, соавтор проекта учебной деятельности, тьютор, организатор совместной деятельности, рефлексии учебного процесса и участия каждого в нем; консультант, фасилитатор, обеспечивающий психологическое, методическое, педагогическое сопровождение учебной деятельности взрослых. Проектирование учебного процесса образования взрослых (повышения квалификации педагогов) и конструирование его технологий и содержания базируются на идеях деятельностной парадигмы, реализуемой в рамках модели повышения квалификации педагогов на основе андрагогического подхода и принципов образования взрослых.

Андрагогический подход в повышении квалификации педагогов основывается на отличительных признаках взрослых обучающихся. Взрослый в процессе обучения занимает активную позицию (мотивирован, имеет представление о том, что хочет узнать); обладает установкой на самореализацию, самоуправление, саморазвитие; имеет социальный, культурный опыт, что может быть как источником, так и препятствием его развития; испытывает потребность в приобретении знаний, компетенций, направ-

ленных на реализацию его задач и разрешение проблем; ориентирован на получение актуального знания; заинтересован в получении образования с минимальными ресурсными затратами (времени, сил, денежных средств и т.д.); взрослый - равноправный субъект управления учебным процессом, включая все этапы прохождения повышения квалификации (целеполагание, планирование, организация, реализация, контроль и коррекция результатов повышения квалификации педагогов). Учебный процесс образования взрослых строится на основе технологий, обусловленных принципами личностно ориентированной образовательной парадигмы, учитывающими закономерности природного развития взрослого обучающегося, развивающими культуру целостной жизнедеятельности личности, реализующими потребности в самоидентификации, создающими условия для обретения смысла образования и самообразования.

Повышение квалификации педагогов в контексте андрагогического подхода опирается на следующие принципы обучения взрослых: принцип самоопределения, самостоятельности; принцип совместной деятельности; принцип опоры на опыт обучающихся (педагогов); принцип индивидуализации обучения; принцип системности обучения; принцип контекстности обучения; принцип актуализации результатов обучения; принцип элективности обучения; принцип развития образовательных потребностей педагогов; принцип осознанности обучения; принцип рефлексии.

Применение андрагогического подхода к повышению квалификации руководящих педагогических работников в процессе повышения квалификации как педагогическая проблема сегодня не возникло. В этой области можно перечислить ряд ученых из стран СНГ.

Глубокий и всесторонний обзор андрагогического подхода, приведенный А.И. Кукуевым в исследовании, он проанализировал опыт изучения этого понятия и определил андрагогический подход как осознанную ориентацию андрагоги на реализацию парадигмы гуманитарной педагогики как направления созерцательной деятельности, суммы базовых и производных концепции андрагогического подхода в своей деятельности.

Автор связывает концепции андрагогического подхода с одним важным понятием - андрагогикой, пятью базовыми понятиями и двумя производными понятиями. Основные понятия: андрагог как субъект образования, взрослый студент – как субъект образования, взрослость – как характеристика субъекта образования, образование взрослых как практика образовательной деятельности, самосознание/самореализация как ожидаемые результаты. Андрагогическая модель обучения, которая определяется как

целенаправленный, поэтапный, моделируемый, систематический процесс обучения, основанный на андрагогических принципах и андрагогических технологиях, целью которого является подготовка групп специалистов к андрагогической деятельности в результате создания определенных условий для исследования по теории и практике организации образовательного процесса на основе андрагогического подхода и обучения взрослых, об особенностях образования взрослых проводили А.Закиров, Н.Абдуназара, Г.Элдашева, Н.Рахимов, исследованиях в области внедрения и совершенствования образовательного процесса образования взрослых с использования педагогических и инновационных технологий Н.Н. Каримова, К.А. Каримов в А.А.Абдукадиров, Н.Азизходжаева и многие другие.

Взрослый обучающийся по нашему мнению это – человек, обладающий пятью основополагающими характеристиками, отличающими его от невзрослых обучающихся:

- 1) он осознает себя самостоятельной, самоуправляемой личностью;
- 2) он накапливает все больший запас жизненного (бытового, профессионального, социального) опыта, который становится важным источником обучения его самого и его коллег;
- 3) его готовность к обучению (мотивация) определяется его стремлением при помощи учебной деятельности решить свои жизненно важные проблемы и достичь конкретные цели;
- 4) он стремится к безотлагательной реализации полученных знаний, умений, навыков и качеств;
- 5) его учебная деятельность в значительной мере обусловлена временными, пространственными, бытовыми, профессиональными, социальными факторами (условиями).

Наука об обучении взрослых, обосновывающая деятельность обучающихся и обучающихся по организации процесса обучения называется андрагогика (от греч. andros – взрослый мужчина, зрелый муж и ago - веду).

Пять предположений, лежащих в основе андрагогики, описывают взрослого человека как учащегося, который (1) имеет независимое представление о собственной личности и может управлять процессом самообучения; (2) обладает большим жизненным опытом, являющимся богатым ресурсом для обучения; (3) преследует цели обучения, тесно связанные с потребностью в изменении своей роли в обществе; (4) сосредоточен на проблеме и заинтересован в немедленном применении знаний на практике; и (5) сильнее мотивирован к обучению под давлением внутренних, а не внешних факторов.

Продолжающиеся дискуссии и исследования с целью определения концепции андрогогики свидетельствуют о непрекращающихся усилиях по профессионализации андрогогики и превращения ее в научную дисциплину.

Исходя из выше сказанного, мы предлагаем внедрение андрогогических приоритетов в систему повышения квалификации преподавателей профессионального образования.

1. Приоритет самостоятельного обучения. Самостоятельная деятельность является основным видом учебной работы взрослых обучающихся. Под самостоятельной деятельностью понимается не проведение самостоятельной работы как вида учебной деятельности, а самостоятельная инициация процесса своего обучения.

2. Приоритет совместной деятельности. Данный принцип предусматривает совместную деятельность обучающегося с обучающим, а также с другими обучающимися по планированию, реализации, оцениванию и коррекции процесса обучения.

3. Приоритет опоры на опыт обучающегося. Согласно этому принципу жизненный (бытовой, социальный, профессиональный) опыт обучающегося используется в качестве одного из источников обучения как самого обучающегося, так и его коллег.

4. Системность обучения. Этот принцип предусматривает соблюдение соответствия целей, содержания, форм, методов, средств обучения и оценивания результатов обучения

5. Контекстность обучения (термин А.А.Вербицкого). В соответствии с этим принципом обучение, с одной стороны, преследует конкретные, жизненно важные для обучающегося цели, ориентировано на выполнение им социальных ролей или совершенствование личности, а с другой стороны, строится с учетом профессиональной, социальной, бытовой деятельности обучающегося и его пространственных, временных, профессиональных, бытовых факторов (условий).

6. Приоритет элективности обучения. Он означает предоставление обучающемуся определённой свободы выбора целей содержания, форм, методов, источников, средств, сроков, времени, места обучения, оценивания результатов обучения, а также самих обучающихся.

7. Приоритет развития образовательных потребностей. Согласно этому принципу, во-первых, происходит актуализация существующих образовательных потребностей и запросов слушателей; во-вторых, процесс обучения строится в целях формирования у слушателей новых образо-

вательных потребностей, конкретизация которых осуществляется после достижения определенной цели обучения [УКТ].

Главное отличие принципов обучения взрослых от педагогических заключается в том, что они определяют деятельность организации процесса обучения, в то время как педагогические принципы в основном и главным образом регламентируют деятельность обучающегося.

Андрагогические подходы в профессиональном образовании позволили нам наилучшим образом учесть возрастные, психологические, социальные особенности слушатели и стала основой для построения учебного процесса как на краткосрочных курсах так и в рамках повышения квалификации педагогических кадров.

Применение андрагогических подходов дало возможность повысить ответственность педагогических работников в процессе обучения, также слушатели чаще обращались к своему опыту, сохраняли высокую мотивацию к обучению, вносили определенные коррективы в процесс повышения квалификации. Обеспечивалось реальное взаимодействие обучающего и обучающегося, начиная с планирования процесса обучения до его рефлексии, предусматривалась обратная связь и необходимая корректировка учебного процесса.

Андрагогические подходы в повышении квалификации дает возможность построить образовательный процесс, который удовлетворяет потребности взрослых обучающихся, раскрывает их возможности наилучшим образом, гарантируя продвижение педагогов по индивидуальным траекториям. Андрагогическая подготовка преподавателей, педагогов (взрослых) ориентирует на образование в течение жизни, так как предполагает постоянное использование различных видов самоанализа: само тестирования, рефлексии, самооценки, самопроектирования, самокоррекции и т.д. Андрагогический подход в системе повышения квалификации педагогов позволяет участникам повышать свою профессиональную компетентность в соответствии с требованиями времени, обеспечивает их готовность к непрерывному образованию.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Змеев С.И. Андрагогика: основы теории, истории и технологии обучения взрослых. М.: ПЕРСЕ; 2007. – 272 с
2. Змеёв С.И. Основы андрагогики: учеб. пособие для студ. асп. и преп. – М., 1999.
3. Глазырина А.В. Андрагогический подход к развитию образовательной активности педагога в процессе повышения квалификации: дис. ... канд. пед. наук. - Йошкар-Ола, 2006. - 156 с
4. Уматалиева К.Т. “Непрерывное развитие методической компетенции преподавателя колледжа с использованием инновационных образовательных технологий” дисс. (PhD)-Т.:2018г.

“Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi

Key words: reform, national idea, youth, modernity, development.

РЕЗЮМЕ:

SUMMARY:

This article talks about the need for today's young generation to study the ritual heritage of Jadids, who lived and created at the end of the 19th century and the 20th century.

Turkistonda XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi islohotchilik harakati murakkab, ko'p qirrali rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Jadidlar boshqa davlatlarning taraqqiyotiga erishish va islohotlar bo'yicha to'plangan tajribalariga tayanib bu amaliyotni o'lkaga tatbiq etishga harakat qilishdi. Bu jarayon osonlik bilan kechmadi, binobarin ijtimoiy taraqqiyotga erishish ziddiyatlar manbaiga aylantirgan edi. Mustaqillik uchun kurashning bosh g'oyasi ana shunday murakkab sharoitda shakllandi.

Bugungi kunda yurtimiz keng qamrovli, turli xil o'zgarishlarga boy, tarixiy va yaratuvchanlik davrini boshidan kechirmoqda. Mazkur davr iqtisodiy munosabatlar tizimiga, keng jabhali iqtisodiyotga asoslangan, mustaqil milliy iqtisodiyotni barpo etish davri deb haqqoniy baholanmoqda. Bozor munosabatlarini takomillashtirish zaruriyati tamomila yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirishni g'oyat dolzarb vazifaga aylantirib qo'ydi. Prezidentimiz

Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerakligi haqida alohida to'xtalib o'tdi. "Biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi". Biz qadimiy va boy tariximizni, ayniqsa, g'oyat og'ir sharoitda ilm-ma'rifat, inson erkinligi, xalq ozodligi, Vatanga, milliy qadriyatlarga mehr va sadoqat g'oyalarini dadil ko'tarib chiqqan jadid bobolarimiz faoliyatini yanada chuqur o'rganishimiz lozim. Ularning ulug' maqsadlar yo'lidagi mardona kurashi va fidoyiligi Yangi O'zbekistonni qurishda barchamiz, avvalo, yoshlarimiz uchun chinakam ibrat maktabi bo'lib xizmat qilishi zarur" [2], degan edi davlatimiz rahbari. Yangi tarzdagi iqtisodiy tafakkurni shakllantirishda o'zbek xalqiga o'rganish uchun arzigulik ilmiy asoslar mavjud. Jumladan, jadidlarning ilmiy-ma'naviy merosidan milliy istiqlolni mustahkamlash, iqtisodiyotimizni ravnaq toptirish, xalqimizning yangi jamiyat qurish yo'lidagi vazifalarni amalga oshirishda dasturulamal sifatida foydalanish mumkin. Jadidlar asarlarida talabalarning ma'naviy qadriyatlarini o'rganish metodikasi quyidagi asosiy bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin. Jadidchilik harakatining mohiyati: Jadidlar – XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O'zbekistonda ma'rifatparvarlik harakatini ilgari surgan ziyolilar edi. Ularning asarlarida milliy o'zlik, ma'naviyat, ilm, axloq va vatanparvarlik kabi qadriyatlar yetakchi o'rinni egallaydi. Maqsad: Talabalarga jadidlarning asarlari orqali milliy qadriyatlarni singdirish, ularning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirish. Jadidlar asarlarining ma'naviy qadriyatlarini aniqlash. Axloqiy qadriyatlar: Halollik, odob, vatanparvarlik, ilmga intilish. Ijtimoiy qadriyatlar: Tenglik, ayollarning jamiyatdagi o'rni, madaniyat va taraqqiyot. Ilmiy-ma'rifiy qadriyatlar: Ilm-fan taraqqiyoti, zamonaviy ta'limning ahamiyati. O'quv metodlarini tanlash. Tahliliy usullar. Jadidlarning eng mashhur asarlarini o'rganish (Abdulla Avloniy – Turkiy Guliston yoxud axloq, Munavvarqori – Muallimi soniy va b.) Talabalar asarlar asosida ma'naviy qadriyatlarni aniqlashlari uchun savol-javob tashkil etish. Taqqoslash usuli. Jadidlarning g'oyalari va bugungi zamon ma'naviy qadriyatlarini solishtirish. Turli davrlar va jamiyatdagi ma'naviy o'zgarishlarni tahlil qilish. Amaliy metodlar: Talabalar bilan "Jadidlar asarlari bizga nima beradi?" mavzusida muhokama. Asarlardan iqtiboslar asosida esse yozdirish. Sahna ko'rinishlari yoki roli o'yinlar orqali qadriyatlarni jonlantirish. Natijalarni baholash. Talabalarning jadid asarlari asosida shakllangan ma'naviy qarashlarini insho, taqdimot yoki munozara orqali baholash. O'quvchilarning qadriyatlarga

bo'lgan munosabatini so'rovnoma yordamida o'rganish. Asarlarni o'qishdan oldingi va keyingi bilim darajasini solishtirish. Bu metodika orqali talabalar jadid asarlaridagi milliy va ma'naviy qadriyatlarni chuqur anglaydilar, ularni hayotga tatbiq etish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Shu bilan birga, milliy tafakkur va ma'naviyatni boyitishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi asosiy bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin: Tadqiqotning maqsadi va vazifalari Maqsad: Talabalarning jadidlar asarlarida aks etgan ma'naviy qadriyatlarni qanday qabul qilishlari va ularni o'z hayotiy qarashlariga qanday tatbiq etishlarini o'rganish. Vazifalar: Jadidlar asarlaridagi asosiy ma'naviy qadriyatlarni tahlil qilish. Talabalarning ushbu qadriyatlarga munosabatini aniqlash. O'rganish usullarini ishlab chiqish va samaradorligini baholash. Tadqiqotning nazariy asoslari Jadidchilik harakatining tarixi, asosiy g'oyalari va ma'naviy merosi. Pedagogik va psixologik nazariyalar: Yoshlarning qadriyatlarni qabul qilish va shakllantirish jarayonlari. Sotsiologik yondashuv: Talabalar orasida ma'naviy qadriyatlarning ahamiyatini o'rganish. Tadqiqot metodlari Nazariy metodlar Tarixiy-tahliliy usul: Jadidlar asarlarida aks etgan ma'naviy qadriyatlarni aniqlash va ularning mazmunini sharhlash. Qiyosiy tahlil: Turli jadid asarlarida ilgari surilgan qadriyatlarning taqqoslanishi. Empirik metodlar So'rovnoma va intervyular: Talabalar orasida jadidchilik g'oyalari bo'yicha bilim darajasini va munosabatlarini o'rganish. Pedagogik eksperiment: Jadidlar asarlari asosida ma'naviy qadriyatlarni o'rganish metodikasining samaradorligini baholash. Kuzatuv: Talabalar tomonidan qadriyatlarning hayotga tatbiq etilishini o'rganish. Tadqiqot natijalarini tahlil qilish va xulosalar Olingan ma'lumotlarni statistik va kontent-tahlil orqali qayta ishlash. Talabalarning jadidlar asarlaridagi qadriyatlarga bo'lgan munosabatini aniqlash. Pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish. Ushbu metodologiya talabalar orasida jadidlar merosini o'rganish va ularning ma'naviy shakllanishiga ta'sirini aniqlash uchun samarali bo'lishi mumkin.

Jadidchilik harakati va uning ma'naviy merosi Bu yo'nalishda jadidchilik harakatining tarixiy ildizlari, asosiy vakillari va ularning ma'naviy qarashlari tahlil qilinadi. Quyidagi muhim manbalar o'rganilishi lozim: Abdurauf Fitrat – "Rahbari najot", "Oila" kabi asarlari orqali ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni ilgari surgan. Munavvarqori Abdurashidxonov – Jadid ta'lim-tarbiyasining asoslarini yoritgan asarlari. Ismoilbek G'aspirali – "Dilde, fikrde, isde birlik" tamoyili asosida jadidchilikning umumiy g'oyaviy asoslarini shakllantirgan. Sharh: Ushbu asarlar talabalarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilinadi. Ma'naviy qadriyatlar va ularni o'rganish metodologiyasi Bu bo'limda qadriyatlar tushunchasi, ularni yoshlar ongiga

singdirish usullari bo'yicha adabiyotlar ko'rib chiqiladi: Xayriddin Sultonov – "Ma'naviyat asoslari" (ma'naviy qadriyatlarning nazariy va amaliy asoslari). Karimov I. A. – "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" (milliy ma'naviyatning yosh avlod tarbiyasidagi roli). Psixologik tadqiqotlar – Masalan, Vigotskiy va Piagening ta'lim va ma'naviy rivojlanish bo'yicha ishlari. Sharh: Ushbu adabiyotlar orqali ma'naviy qadriyatlarning yoshlar ongida shakllanish jarayoni o'rganiladi. Pedagogik va metodik tadqiqotlar Talabalarining jadidlar asarlaridagi ma'naviy qadriyatlarni o'rganish metodikasini ishlab chiqishda quyidagi adabiyotlar muhimdir: G'. Abdurahmonov – "Pedagogik innovatsiyalar" (yangi pedagogik texnologiyalar). B. Hasanboyev – "Pedagogika" (ta'lim-tarbiya usullari). D. Xon Nazarova – "O'zbek adabiyoti va ma'naviyat" (adabiyotning tarbiyaviy ta'siri). Sharh: Bu adabiyotlar talabalarga jadidlar merosini yetkazishning samarali pedagogik usullari haqida ma'lumot beradi. Sotsiologik va statistik tadqiqotlar Talabalar orasida jadidlar qadriyatlariga munosabatni aniqlash uchun sotsiologik yondashuv zarur. Muhim manbalar: M. Mamadaliyev – "Yoshlar va milliy qadriyatlar" (sotsiologik tahlil usullari). Sotsiologiya bo'yicha xalqaro tadqiqotlar – Talabalar qadriyatlarini o'rganishda foydalanish mumkin bo'lgan metodologiyalar. Sharh: Bu manbalar tadqiqotning empirik qismi – talabalar orasida so'rovnomalari, intervyular va kuzatuv metodlarini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarining jadidlar asarlarida aks etgan ma'naviy qadriyatlarini o'rganish metodikasi quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga olishi lozim. Jadidlar asarlarining ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyati Jadidlar ma'naviy qadriyatlarni jamiyat taraqqiyoti uchun muhim omil deb hisoblagan. Ularning asarlarida ilm-ma'rifat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik kabi qadriyatlar ilgari surilgan. Talabalarining qadriyatlarga munosabati Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalar orasida jadidlar merosiga qiziqish mavjud, lekin bu bilimlar yetarli emas. Talabalarining aksariyati jadidchilik harakati va uning ma'naviy merosi haqida umumiy ma'lumotlarga ega bo'lsa-da, ularning hayotiy faoliyatiga tadbiiq etish darajasi past. O'rganish metodikasining samaradorligi So'rovnomalari, intervyular va kuzatuvlar natijalari shuni ko'rsatdiki, jadidlar asarlarini o'qitishda faqatgina an'anaviy yondashuv emas, balki interaktiv metodlardan foydalanish talab etiladi. Talabalar bilan muhokama, bahs-munozara, loyiha ishlari, badiiy asarlarni teatr sahnalashtirish kabi metodlar yanada samarali bo'lishi aniqlandi. Ta'lim jarayonida jadidlar asarlariga kengroq e'tibor qaratish Universitet va kollej dasturlariga jadidlar asarlarining ma'naviy jihatlarni o'rganish bo'yicha maxsus kurs yoki modullar kiritish. Jadidlar asarlarini hozirgi yoshlar tili va dunyoqarashiga mos holda

taqdim etish. Interaktiv ta'lim metodlarini rivojlantirish Talabalarga jadidchilik harakati va uning g'oyalarini o'z hayotiy tajribalariga tatbiq etishga yordam beruvchi interaktiv dars usullaridan foydalanish. Badiiy asarlar asosida seminar va loyiha ishlarini tashkil etish. Jadidlar merosini targ'ib qilish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish Raqamli platformalarda jadidlar asarlarining elektron kutubxonasini yaratish. Ijtimoiy tarmoqlarda jadidlar g'oyalari haqida qisqa videoroliklar va interaktiv materiallar tayyorlash. Jadidlar asarlarini yoshlar ongida mustahkamlash uchun ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish Talabalar orasida jadidchilik harakati bo'yicha tadqiqot loyihalarini rag'batlantirish. Ma'naviyat va milliy qadriyatlar mavzusida tadqiqot olib boruvchi ilmiy guruhlar tashkil etish. Jadidlar asarlaridagi ma'naviy qadriyatlarni talabalar ongiga singdirish ularning intellektual va axloqiy shakllanishida muhim omildir. Shu sababli, bu jarayonda an'anaviy va zamonaviy ta'lim metodlarini uyg'unlashtirish, interaktiv va innovatsion usullardan foydalanish talab etiladi. Jadidlar merosining yosh avlodga ta'sirini kuchaytirish uchun ta'lim tizimida tizimli yondashuv ishlab chiqish zarur. Yuqoridagi tahlillar shundan dalolat beradiki, jadidlar Vatanimiz ozodligi va mustaqilligining moddiy va ma'naviy asosini yaratish, ana shu asosda millatning o'z mustaqilligi uchun kurashini ilmiy darajaga ko'tarish maqsadini ko'zlaganlar. Shuningdek, mulkdor bo'lmoq, milliy iqtisodiyotni yaratmoq, millat va Vatan ravnaqini ta'minlamoq uchun iqtisod ilmini egallash dolzarb masaladir. Bu masalaning dolzarbligi bizning bugungi bozor munosabatlarini jadallik bilan shakllantirayotgan davrimizda yaqqol ko'zga tashlanmoqda va jadidlarni mazkur masaladagi ilg'or g'oyalarini ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'rganish uni jamiyat, davlat va millat istiqbolini yaratishdagi o'ziga xos manba sifatida qarashga undaydi. Mamlakat iqtisodiyotining bozor munosabatlariga o'tilishi tabiiy ravishda iqtisodiy tafakkurni boyitish, yangicha iqtisodiy fikrlashni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.M.Mirziyoyev. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasi. - Toshkent. 2020-yil 29-dekabr.
2. Jabrdiyda yozuvchilar adabiy merosi mustaqillik xizmatida. - Toshkent. Fan nashriyoti, 2013-yil, - B.125.
3. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 1-jild.Toshkent, 1998. - B.37.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 1967. - B. 33-34.
5. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1-jild. Hind sayyoqi bayonoti. Toshkent, 2000. -B.167.
6. I.Qarshiyeva Abdulla Avloniy asarlarida odob-axloq va tarbiyaviy masalalarning yoritilishi- "Ta'lim, fan va innovatsiya",2024
7. I.Qarshiyeva. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish- "Pedagogik akmeologiya" xalqaro ilmiy-metodik jurnali, 2024

TARIX DARSLARIDA FANLARARO ALOQADORLIK ASOSIDA MUSTAQIL FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING MAVJUD HOLATI TAHLILI

Alimov E.K.

*Ellikqal'a tumani MMTBga qarashli 27-umumiy
o'rta ta'lim maktabi tarix fani o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: integrasiya, mustaqil fikrlash, tarixiy fakt, badiiy to'qima, uydirma ma'lumot, solishtirish, qiyoslash, umumlashtirish, aslini aniqlash, ajratish.

Ключевые слова: интеграция, самостоятельное мышление, исторический факт, художественная фактура, вымышленная информация, сравнение, сопоставление, обобщение, отождествление с оригиналом, разъединение.

Key words: integration, independent thinking, historical fact, artistic texture, fictional information, comparison, juxtaposition, generalization, identification with the original, separation.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada umumta'lim maktablarida tarix darslarini aloqadorlikda o'qitish, integrasion yondashish orqali mustaqil fikrlashga o'rgatishning muhim omili, ya'ni ijtimoiy fanlarini bir biriga bog'lab, solishtirish o'qitish haqida fikr yuritiladi. Unda o'quvchilarning ilmiy xabardorlik kompetensiyalarini rivojlantirish natijada bo'lg'usi tarix o'quvchilarini mustaqil, mantiqiy fikrlashga, tarixiy faktlar bilan ishlash va bu jarayonda mavzuga doir tarixiy badiiy asarlardan foydalanish masalalari bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В статье обсуждается важность преподавания уроков истории в средних школах в актуальной манере, что является важным фактором обучения самостоятельному мышлению посредством комплексного подхода, то есть преподавания общественных наук таким образом, чтобы они были связаны и сопоставлены. В нем описывается развитие компетенций научного сознания учащихся, которые в конечном итоге позволят будущим студентам-историкам мыслить самостоятельно, логически, работать с историческими фактами и использовать в этом процессе исторические произведения искусства по теме.

SUMMARY:

The article discusses the importance of teaching history lessons in secondary schools in a relevant manner, which is an important factor in teaching independent thinking through an integrated approach, i.e. teaching social studies in a way that they are related and compared. It describes the development of students' scientific consciousness competencies that will ultimately enable future history students to think independently, logically, work with historical facts and use historical works of art on the topic in this process.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarga muvofiq, ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarni uyg'unlashtirishgan holda yondashish o'rganilayotgan manbaga ijodiy munosabatni o'rnatish va shakllantirish muammolarini hal etishga imkoniyat yaratadi. Shu sababli uyg'unlashtirilgan yondashuv ta'lim-tarbiyada amalga oshiriluvchi islohotlar unga mantiqqa mos tarzda jamiyatga xizmat ko'rsatishi lozim. Bu o'rinda noa'anaviy o'qitish shakli – integratsiyaning ahamiyati yanada oshib boradi. Negaki, integratsiyaning darajasiga qarab, uning qo'llanilish texnikasiga ko'ra, amalga oshirilgan texnologiyaning istiqbolini belgilash mumkin bo'ladi. Chunki, integratsiya yetarlicha namoyon bo'lgan, turli xarakterli mazmunning singdirilishi natijasida yangi sifatiy holatga o'tishda asosiy omil bo'lib yuzaga chiqa oluvchi faktor hisoblanadi. Integratsiya chuqur, noan'anaviy ta'lim bilan tavsiflana oluvchi, turfa xarakterdagi katta hajmli o'quv materialining uyg'unlashuvini o'zida namoyon etadi.

Mazkur tadqiqot ishida ham ta'lim mazmunining innovatsiyalashtirishga oid integrativ yondashuv qilish masalasi yechimi qaraladi. Tarix faniga integratsiyalash muammosi nazariya uchun ham, amaliyot uchun ham muhim va dolzarbdir. Hozirgi kunda integratsiyalangan ta'limni yaratish orqali yangilangan ta'lim mazmunini shakllantirish muammosi zamonaviy pedagogikada tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O'qitishga integratsiyalashgan yondashuvni metodologik asoslari asosiy fanlarni o'zlashtirishdagi, tabiat va jamiyatning biriligini tushunish uchun zarur bo'lgan bir qator ijtimoiy-iqtisodiy, axloqiy-estetik g'oya va tushunchalarni kiritish ko'zda tutilgan. Oxirgi paytda ta'limni integratsiyalash to'g'risida juda ko'p fikrlar bildirilmoqda. Olimlar va amaliyotchi-o'qituvchilar bolalar qanday qilib dunyo to'g'risida yaxlit tushuncha hosil qilish va turli fanlar bo'yicha bilimlarni yaqinlashtirish uchun bir butun dasturni tuzish to'g'risida bosh qotirmoqdalar. Bir-biriga yaqin bo'lgan fanlarni birlashtiruvchi kurslar tashkil etishga harakatlar bo'lmoqda. Chet el tajribasi bilan tanishish ham shuni ko'rsatadiki, fan va jamiyat (amaliyot) haqidagi bilimlarni rivojlantirish uchun asos bo'luvchi integratsiyalangan fanlar ko'pgina mamlakatlarning o'quv dasturlariga kiritilgan. Bu integratsiyalangan fanlar jahon hamjamiyatida o'quvchilarda o'z oldiga qo'yilgan har tomonlama insonparvarlik hissini shakllantirishning asosiy vositasi ekanligi to'g'risida xabar beradi.

Integrativ ta'limning maqsadi bolani dunyo bilan suhbatga tortish, inson jamiyat, fan, atrof-muhit hamda san'at bilan suhbatlashishga faqat odamlar suhbatlashadigan til bilan emas, hayvonlar, o'simliklar tili bilan, rassomlar, musiqachilar, olimlar foydalanadigan til bilan tanishtirishdir. Integrativ ta'limning maqsadlaridan yana biri o'zi yashayotgan olam haqida narsa va hodisalar orasidagi bog'liqlik, o'zaro yordam, moddiy va madaniyatning turli-tumanligi

haqida keng va asosiysi, insonning ichki (ma'naviy) va ijtimoiy dunyosi haqida, olamda hukm suruvchi qonunlar (tabiiy, ilmiy, tarixiy, axloqiy) haqida tushuncha berish. Bunda asosiy urg'u faqat ma'lum bilimlarni egallashgagina emas, balki ilmiy, ijodiy fikrlashni rivojlantirishdir. Integrativ ta'lim shaxsga moslangan yondashishga ega, faqatgina sinfga emas, har bir ta'lim oluvchiga beriladigan qilib tashkil etish nazarda tutiladi.

Bunda uning shaxsiy ijodiy fikrlashi, fazilatlar va qobiliyatlari alohida ko'rsatiladi, uning qiziqishlari hisobga olinadi. Integratsiyani amalga oshirishning usullari samarali yoki samarasiz bo'lishi mumkin, bunday hollarda ba'zan integratsion yondashuvni amalga oshirish usullarning birlaridan yuz o'girib, ikkinchisidan barcha darajalarda ulardan foydalanish xususiyatlarini hisobga oladigan integratsion choralar tuzish talab qiladi. Muammoning bunday qo'yilishi integratsiyaning turli ta'lim pog'analarida turli xususiyatlarga ega ekanligi dalillanadi. Tarix o'qitishda integratsiyani bir-biriga nisbatan yaqin fanlarni birlashtirish asosida ko'rish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, ta'lim va tarbiya jarayoni bir-biri bilan uzviy bog'liq. Chunki, tarbiya ta'lim jarayonining barcha majmuini o'z ichiga oladi. Zamonaviy intellektual insonni tarbiyalashda integrativ ta'limning barcha jihatlar (aqliy, axloqiy, iqtisodiy, mehnat, estetik, gigenik, xuquqiy, jismoniy tarbiyan) ni qamrab oladi va ularning o'zaro bog'liqligini qamrab oladi. O'quv jarayonida fanlararo aloqadorlikning amalga oshirilishi ta'lim sifatiga kuchli ta'sir ko'rsatib, ta'limni modernizatsiyalash, ya'ni innovasion o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi.

Bu esa fanlarga oid bilimlarni sifat jihatdan yangi ijodiy o'zgarishlarga olib keladi. Ma'lumki, ta'lim jarayonida o'quv fanlariga oid bilimlar integratsiyalanganda xalqning ijtimoiy tajribasi, til boyligi, ma'naviy-madaniy qadriyatlari, intellektual salohiyatlari, axloqiy meyorlari haqidagi bilim va tushunchalar hamda innovatsion metod va texnologiyalar shaklida o'rgatilishi lozim. Amaldagi ta'lim jarayonini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, u yoki bu o'quv fani mazmunida o'quvchining ijtimoiy tajribasiga kirmay qolgan bilim va tushunchalar mavjud. Buning asosiy sababi o'quv fanining mazmunini o'ta murakkab yoki haddan tashqari sodda ekanligidadir. Agar o'quv materiali o'ta murakkab bo'lsa, o'quvchi uni to'liq o'zlashtirishiga qiynaladi. Bu o'quvchida zerikarli holatning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Agar sodda va takror holda ifodalangan bo'lsa bunday o'quv materialini o'zlashtirishiga bo'lgan ishtiyoq yo'qoladi.

Bugungi kunga kelib jahondagi ko'plab mamlakatlari ta'lim tizimida integrativ xarakterdagi o'quv dasturlari va darsliklaridan foydalanib kelmoda. Har bir mamlakat ayni shu davlatning ta'lim tizimiga qo'yilgan buyurtmaning tabiatidan

kelib chiqqan holda integratsiyaning turli darajalarini ishlab chiqqan va joriy qilib kelmoqda. Chunonchi, Buyuk Britaniya ta'lim tizimida asosan integrativ fanlar joriy qilingan bo'lsa, Korea va Shveysariyada integratsiyalashgan fanlar yoki alohida o'quv predmetlari, Avstraliyada integratsiyalashgan fanlar, Vengiriyada madaniyat yo'nalishidagi o'quv predmetlari, inson va tabiat, integrativ fanlar, Niderlandiyada alohida o'quv predmatlari, Irlandiyada fan va texnika kabi bloklarda barcha o'quv fanlari mujassamlashtirilgan holda o'qitiladi.

Mamlakatimizda bu sohada dastlabki qadamlar qo'yilmoqda. Jumladan, boshlang'ich ta'lim Davlat fanlari birlashtirilib, yangi fan yaratildi. Mazkur fan Matematika, Tabiat va boshqa fanlar bilan integratsiya qilib o'qitishga mo'ljallangan. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda ham bir qancha integrativ fanlar o'quv rejasiga kiritilmoqda. Ularni tashkil qilish orqali o'quv-bilish jarayonini samaradorlikka erishish nazarda tutilgan, bunda integratsiyaning turli darajalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ya'ni, mavzularni integratsiya asosida o'quv materiallarini bayon qilishda oldingi o'quv materialini keyingisini to'ldiradi. Lekin, hech qachon bir-birini takrorlamaydi. Bunday integrativ yondashuv natijasida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari hamda ijodiy faoliyatlari muntazam ravishda rivojlanib, boyib boradi. O'quv dasturlarida o'zaro uyg'unlashgan nuqtalarni vujudga keltirishga asoslangan integratsiya bunda dasturlarda mavzulararo uyg'unlikni ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarga muvofiq, talim-tarbiyaviy jarayonda jamiyat va ta'lim o'rtasidagi aloqalarni uyg'unlashtirish, manbalarni o'rganishga ijodiy munosabatni o'rnatish va shakllantirish muammolari muhim ahamiyat kasb etadi. Integratsiyaning u yoki bu darajasini ta'lim jarayonida qo'llash natijasida quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

birinchidan, ta'lim oluvchining vaqti va kuchi tejaladi, uning bilish imkoniyatlari kengayadi;

ikkinchidan, ota-onalarning hamda davlatning o'qish jarayoniga sarflaydigan mablag'ni iqtisod qilish imkoniyati vujudga keladi;

uchinchidan, mavzulararo integratsiya asosida o'quv-bilish jarayoni natijalarini istiqbolli qilish mexanizmlari yaratiladi;

to'rtinchidan, integratsiyalashgan ta'lim jarayonini boshqaradigan o'qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirishni yo'lga qo'yish uchun huquqiy metodik imkoniyatlar yaratiladi;

beshinchidan, integral dasturlar asosida o'quv-biluv jarayoning iqtisodiy jihatdan samaradorlik darajasi aniqlanadi;

oltinchidan, o'quv-biluv jarayonini integral dasturlar asosida tashkil etish sohasidagi xalqaro tajribalardan keng foydalanish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi va shu kabilar.

Dars jarayoni faqat ta'limiy bo'lib qolmasdan, ta'lim oluvchilarni insonparvarlik jihatlarini tarbiyalashga qaratilgan bo'lishi kerak. Mavzuning mazmunidan kelib chiqqan holda, tabiat, jamiyat, inson tafakkuri, taraqqiyot haqidagi ilmiy bilimlar respublikamiz kelajagiga ishonch va e'tiqodni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Umuman olganda integratsiyalangan dars bir-biriga mos kelishi (mavzu jihatdan) va puxta reja asosida tuzilgan bo'lishi kerak.

Tarix darslarida o'qitish va tarbiyalash integratsiyasi muammolarining nazariy va amaliy jihatdan asoslangan bo'lishi o'ta muhim bo'lib, yangi ijtimoiy talablar asosida yanada dolzarblik kasb etadi. Bugungi kunda fan rivoji va amaliyotdagi ulkan o'zgarishlar tufayli kelib chiqayotgan talablar zamonaviy ta'lim oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda.

Zamonaviy ta'lim tizimi yuqori darajada fan asoslarini o'rnatishga, tafakkurni rivojlangan olamni bir butunlikda aniqlashga va tasavvur etishga, tevarak atrofda bo'layotgan voqyealarni to'g'ri anglashga, ularning mohiyatini anglab oladigan yoshlarni tarbiyalashga yo'naltirilgan. Olimlarning fikricha, integratsiya didaktik tamoyillar qatoriga kiradi va ular orasida yetakchi o'rin egallaydi. Bunday tushuncha ta'lim tizimida integratsiya masalasini, fanlararo uzviylik va bog'liqlik masalasini yana bir bor ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Ta'lim tizimiga integratsiyani kiritish ta'lim muassasasi va jamoatchilik o'rtasida turgan ta'lim va tarbiyaga oid vazifalarni hal etishda asosiy vosita bo'lishi mumkin. Integratsiyalangan mashg'ulotlar ta'lim oluvchilar dunyoqarashida bir butunlikni, voqyealar uzviyligini tushunishini tabiatan anglab yetishga o'rgatadi. Bu yerda shuni ta'kidlash kerakki, Tarix darslarining integratsion yondashuvlari ilmiy jihatdan ham ishlab chiqilgan bo'lishi kerak. O'qitish jarayonida integratsiyani qo'llash nazariyasi taraqqiyoti ilmiy pedagogik tushunchalar rivoji, asosiy va muhim ahamiyatga ega. Integratsiya differensiya bilan uzviy bog'liqdir. Bu uzviylik o'quvchilarda olayotgan bilimlarini anglashga bo'lgan intilishlari ta'limni shakllantirishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Integratsion yondashuv – bu fanlarning differensial jarayon davomida yaqinlashuvi va bog'liqligidir. Integratsiya jarayoni fanlar orasidagi aloqani yangi, yuqori sifatda bir-biriga bog'lash bosqichi bo'lib, o'zini yuqori ko'rinishda namoyon etadi. Shuni alohida qayd etish kerakki, integratsiya jarayoni asoslari uzoq o'tmishdagi xalq pedagogikasi va ilmiy pedagogikaga asoslangan. Integratsiya fanlararo bog'liqlikdir. Fanlararo bog'liqlik asoslari tabiatni to'la

holda o'quv darsliklarida ko'rsatish va tushuntirish zaruratidan paydo bo'lgan integratsiya jarayonini o'rganishda buyuk pedagoglarning fikrlari.

Ulug' didaktik Yan Amos Komenskiy ta'kidlashicha, bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hamma narsa, xuddi shunday o'rganilishi kerak. Fanlararo bog'liqlik g'oyasiga bog'liqlik keyinchalik juda ko'p pedagoglar yondashib, uning rivojlanishi va umumlashtirishga hissa qo'shdilar. D.Lokk g'oyasiga ko'ra: ta'limning mazmunini aniqlashda bir fan boshqa fanlar elementlari va faktlari bilan to'ldirilishi kerak.

O'tmish pedagogikasida didaktik ta'sirining ruhiy-pedagogik xususiyati hamda psixalogik-pedagogik bog'liqlik to'g'risida K.D.Usheniskiy shunday deydi: "har qanday fan tomonidan habar qilinayotgan bilim va g'oya dunyo va hayotga keng nigoh va yorituvchan holatda berilishi lozim". Fanlararo bog'liqlik nazariyasini ishlab chiqishda K.D.Ushenskiy juda katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu metodika rivojida juda ko'plab pedagoglar samarali ishlar olib bordilar. Fanlararo aloqa va integratsiyaning maktablarda o'qitish va tarbiyalashdagi ahamiyati juda ko'plab pedagog olimlar tomonidan ko'rib chiqildi.

Bir qator ilmiy ishlar Tarix darslarida fanlararo va fanlar ichidagi bog'liqliklar orasidagi muammosiga bag'ishlangan bo'lib, o'quv qo'llanmalar integratsiyasini asta-sekin yaratib, yo'lga qo'yish masalalariga qaratilgan. Integratsiya jarayonini o'rganishda I.Boguslovskiyning "go'dakdan-olamga, olamdan-go'dakka" maqolasining ahamiyati katta. Unda aytilishicha: bolalarning atrof muhitni xis qilish, unga o'rganish va maktab ta'limida bu muhitni turli fanlarga sun'iy ravishda bo'linishi turli xil bo'linishlarga sabab bo'ladi. Bunday qarashlar 19 asrning o'rtalaridayoq olimlarimiz tomonidan e'tirof etilgan edi. G'arbiy Yevropaning bir qator mamlakatlarida (ayniqsa Germaniyada) umumlashtirilgan dasturlar tuzila boshlandi. Bu dastur mualliflari o'rganilayotgan hodisalarni muayyan bir o'zak atrofiga jipslashtirishga harakat qiladilar. Ko'pincha bu o'zak atrof muhitni o'rganishdan iborat bo'lib, mehnat jarayoni va madaniyatini ham o'ziga biriktirgan edi. 19 asr va 20 asr boshlarida integratsiya g'oyasi ilg'or g'oyalar qatori qadrlandi. Nomdor ta'lim islohotchisi Dj.Dyun farzandni quyosh qatori qo'yib, uni pedagogika markazi deb o'quv dasturlarini takomillashtirishning yangi prinsiplarini ilgari surdi.

Keyinchalik markazlashtirilgan fanlar o'ziga bolaning ongini kengaytiruvchi mavzular paydo bo'ldi. Bola ulg'aygan sari uning dunyoqarashi kengayib, ongida oila, maktab, tuman, shahar, mamlakat, insoniyat, koinot kabi tushunchalar paydo bola boshlaydi va ilm darajasi ham o'sib boradi.

Masalan: pedagog-navator N.I.Papov rahbarligida ochilgan "Moskva shahri o'qituvchilari to'garagi" (1910-1915) yillarda samarali ish olib bordi. Bu

o'qituvchilar o'zlarining ish dasturlarini ishlab chiqdilar. Unda iloji boricha ko'proq fanlarni birlashtirib, integratsiyalash imkoniyatlarini kengaytirish g'oyasi ilgari surildi. Bu holatda boshlan'ich maktablarda asosiy fanlar va mavzular uyg'unligini ko'rish mumkin.

Gumanitar va tabiiy fanlar bo'lmish tarix, geografiya, tabiatshunoslikni bir-biri bilan chuqur va keng bog'liqlikni qayd etib o'tiladi. Gramatika va arifmetika fanlari esa boshqa fan materiallari orqali birlashtirilishi ko'zda tutdi. Bu bilan boshlang'ich ta'lim maktablarida o'z ichiga ko'p fanlarni mujassamlashtirgan bitta fan-olamshunoslik (Dunyoshunoslik) fanini o'qitish g'oyasi o'rta tashlandi. Bu fan ta'lim tarbiya yo'nalishida integratsiya yo'lini tutgan asosiy fan hisoblanadi.

O'quv materiallarini integratsiyalash, fanlararo uzviylikni mustahkamlash va maktab islohati hususida (1915-1916) yillarda xalq ta'limi yo'nalishida samarali ishlar olib borilgan. Shu davrda o'quvchilar atrof-muhit hayoti materiallarini o'zlashtirish va kuzatishga mo'ljallangan "Vatanshunoslik" kursini qo'llash nazarda tutilgan. Bunda tabiat, hayvonot olami, inson kanbi tushunchalarni o'z ichiga olgan keng dastur mo'ljallangan. Birlashtiruvchi o'zak sifatida maktab ko'cha, qishloq, shahar va viloyatlar olindi. Lekin integratsiya muammosi o'zining yuqori pedagogik darajasiga 1920-yillarda etdi.

Bunda olimlar tomonidan fanlarni asosan uchta blokka ajratdilar. Bu bloklar bilimlar mazmunini yo'naltirishda katta ahamiyatga ega edi. Integrativ manbada hamma fanlar rivojlangan ijod maxsuli sifatida hal qilinishi, texnologik integratsiya asosga umumta'lim jarayoni kompyuterlashtirish yo'nalishiga o'tish, dars jarayonida hamma o'qituvchilar uchun aktiv bo'lgan usulda o'qitish usullarini va sintetik harakterga (dunyo badiiy madaniyatiga) ega bo'lgan darslar hamda sun'iy ravishda barpo etilgan metopredmetlar (belgi, son, simvol) bo'lishi nazarda tutilga.

Shunday qilib o'quv materiallarini integratsiyalashga bo'lgan intilishi butun dunyo va bizning maorif tizimimizda asosiy e'tiborda turgan muammolardan biridir.

Hozirgi vaqtda ham integratsiya mammosiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda ta'limda integratsiya deganda biz yangi aktiv pedagogik jamoada ijodiy o'sishini, o'quvchilarga foydali, hamda ularning ongiga singdirishning qulay usullarini qo'llash mahoratini tushunamiz.

7-sinf "Tarix" darsligida "Mulohaza uchun" degan rukn kiritilganni ijobiy hodisa, ammo mulohaza qilishga undaydigan ma'lumot yoki topshiriq, yo bo'lmasa savol qo'yilganda maqsadga muvofiq bo'lar edi:

Turondagi davlatlar ma'naviy va ma'rifiy hayotiga nazar tashlasak, bu hududlarda savodxonlik yuksak darajada bo'lgan. Masalan, Mug' tog'idan topilgan hujjatda VIII asrda o'lkamizda ro'y bergan voqealar haqida so'z boradi. Bu hujjat kul rang, ipak tolalari aralash «Xitoy» qog'oziga bitilgan. Hujjatni Divashtichning quli yozgan. Bu esa Turonda nafaqat erkin aholi, balki qullarning ham savodli bo'lishiga e'tibor qaratilganidan dalolat beradi.

“Ijodiy faoliyat” rukni ham o'quvchini mustaqil fikrlashga undaydi:

1. «Imom Buxoriyning imtihon qilinishi» hikoyasini o'qib, uning noyob iste'dodi haqida mushohada qiling.

2. Xotirani mustahkamlash uchun qanday mashqlar zarur? Siz xotirangizni mustahkamlash uchun qanday mashqlar bajarasiz?

3. Kitob o'qish va yod olish xotirani mustahkamlaydi, degan fikrga qo'shilasizmi?

4. Islom dinida ilm-fanga e'tibor berishdan va targ'ib etishdan qanday maqsadlar ko'zlangan?

Integratsiyalangan darsning xususiyati bu jarayonda ikki yoki uch ba'zida undan ham ko'p pedagoglar qatnashishi mumkinligi. Bunday integratsiyalangan ta'limni o'tish osonmi, murakkabmi? Ko'pincha o'qituvchilarga bog'liq. Lekin, dars bu ishning muhim qismi ekanligini unutmaslik kerak. Aynan dars orqali asosiy masalalar integratsiyalangan kursda amalga oshiriladi va natija omadli yoki omadsiz bo'lishi mumkin. Lekin, integratsiyalangan dars tushunchasi hamon baxsli bo'lib qolmoqda. Integratsiyalangan darsning belgi alomatlari qanday?

1. Integratsiyalangan kursning o'zi yangi murakkab birlik bo'lib, umuman boshqacha shaklda bo'ladi hamda masalalarni aniq va samarali echishga qaratiladi.

2. Ular ikki yoki uchta fan asosida rejalashtiriladi. Shuning uchun bir nechta o'qituvchi yoki bir nechta o'quv fanlari materiali mehanik usulda birlashtiriladi.

3. O'rganishga qiziqish jarayonini faollashtirishning usullari malaka va ko'nikmalari ishlab chiqiladi.

O'qituvchilar darsni birga yoki alohida o'tkazishlari mumkin lekin natijalar umumiy harakatlar orqali echiladi. Ko'pincha 5-sinfda yangi o'qituvchilar kirishadi va o'quvchilarga turlicha talablar qo'yishadi, ancha vaqt qiynalishadi. Bundan ko'rinadiki, maktablarimizda pedagoglarimiz umumiy ta'lim siyosatiga ega emaslar, bir jamoa bo'lib harakat qilishmaydi. Integratsiyalangan darsning chegarasida o'qituvchilar oldindan nima muhim, nima keyingi darajali ekanini aniqlashlari lozim. O'qituvchilar darsda o'z ishlarini lo'nda va aniq ifoda etishni, og'zaki savollarni to'g'ri tuzishni, oz-ozini nazorat qilishi, o'ziga to'g'ri baho qo'yishni o'rganishi lozim. O'qituvchilar ana shunday hamkorlik asosida tuzilgan

darslar integratsiyalangan bo‘ladi, lekin ular asosida o‘rganilgan material bir-biri bilan hamohang bo‘lmaydi.

O‘quvchilar bilimini faollashtirish maqsadida quyidagi savollar berilmoqda:

1. Rasmda berilgan Mag‘oki Attoriy masjidi qaysi sulola davrida qurilgan edi?
2. Jahon tarixi fanidan olgan bilimlaringiz asosida quyidagi savollarga javob bering. Xalifa Ma‘mun Bag‘dodda tashkil qilgan ilm muassasasi tarixda qanday nom bilan qolgan? Bu muassasa nimasi bilan mashhur bo‘lgan?

3. Mahmud G‘aznaviyning Xorazmga yurishiga nima bahona bo‘ldi? U qaysi olimni o‘zi bilan G‘aznaga olib ketdi va unga vazirlik darajasini berdi?

Integratsiyalangan darsning maqsadi oquvchilarning ijodiy qiziqishlarini, intilishlarini, ijodiy fikrlashini rivojlantirishdir. O‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasida taqsimlangan vazifalarni hisobga olinganda integratsiyalangan darslar har xil shaklga ega bo‘ladi. O‘quvchilarni sinflarga bo‘lgan holda har xil mavzulardan topshiriq berilib, bir-birlariga habar beradilar. Bunday shakl o‘quv fanlar bir-biriga o‘xshash bo‘lganda eng samarali bo‘ladi. Ya‘ni bu bilimlar almashish darsi hisoblanadi. O‘zaro tekshirish darslarida garuh va juftliklar bo‘lib birga ish olib boradilar. Bu esa o‘quvchilardan qat‘iy yaxshi tayyorgarlik talab qiladi. Faoliyatning hamma turlarida obe‘ktiv va aniq baholash talab qilinadi.

Ijodiy izlanish darsi esa o‘quvchilarda mustaqil muammoning echimini topishga yonaltiriladi. Bu jarayonlar o‘quvchilarning bilish, ongli ravishda o‘rganish, samaradorligini oshiradi. Integratsiyalangan darsning asosiy xususiyati bunday dars bir fan asosida tuziladi, u asosiy e‘tiborda bo‘ladi, qolganlari ubilan integratsiyalashadi, uning aloqalarini, jarayonlarini o‘rganishda fanning ma‘nosini tushunishda, olingan bilimni amalda ishlatishda qo‘llaniladi.

Integratsiyalashgan dars natijalari o‘qituvchilarning ijodiy fanlari rivojida namoyon bo‘ladi. Fanlararo integratsiya necha o‘quv predmetining bir-biriga taalluqli sohalarini ko‘rsatish emas, balki integratsiyalab o‘qitish orqali o‘quvchilarga atrofimizdagi dunyoning yaxlitligi haqida tasavvur berishdir. Olimlarning ta’kidlashicha, integratsiya o‘quvchi dunyoqarashini shakllantirishni tezlashtiradi.

Integratsiyaning quyidagi darajalarini belgilash mumkin.

1. Tematik (mavzuiy) integratsiya.
2. Muammoli integratsiya.
3. Konseptual integratsiya.
4. Nazariy integratsiya.

Mavzuiy integratsiyada ikki uch xil predmet bitta mavzuni ochib beradi. Bu darajani illyustrativ – tavsifiy deb atash mumkin. Bitta muammoli har xil predmet imkoniyatlari bilan echish, muammoli integratsiya bo‘ladi. Konseptual

integratsiyada har xil o'quv predmetlarining vosita va uslublari yordamida bitta konsepsiya ko'rib chiqiladi. Har xil nazariyalarning o'zaro falsafiy singishi nazariy integratsiya hisoblanadi. Misol uchun AKTni bog'lash. Integratsiyalash AKT vositalari yordamida nazariy ma'lumot yoki kerakli slaydlar namoyishi o'tkaziladi. mavzularni o'tayotganda fanlararo uyg'unlik ko'zga tashlanadi.

Ta'lim tizimi oldida o'quvchilar axborot olish va qayta ishlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish vazifalari turibdi. Bu jarayonning muvofaqiyatli kechishida o'qituvchining o'zi maslahatchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, o'quv jarayonining ko'rsatuvchi, o'quv jarayonining boshqaruvchisiga aylanib boradi. O'qituvchi axborot manbai, tarqatuvchi funkisylarini axborot texnologiyalari zimmasiga yuklaydi.

Bunda bosh masala bilimlar olamiga kirish, bu olamning resurslaridan foydalanish va o'zlashtirishga bog'lanib qoladi. O'qituvchi axborot ummonida yangicha qoidalarni o'rganishi, barcha o'quv fanlari kesimida axborot olishi, uni qayta ishlay olishi zarur bo'ladi.

Tarix fanini Adabiyot faniga integratsiya qilgan holda o'qitish o'quvchilarning qiyoslash orqali mustaqil fikrlash ko'nikmasining oshishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ismatova N. O'zbekiston tarixi : umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinf o'quvchilari uchun darslik / A. Zamonov, N. Ismatova va boshqalar. - Birinchi nashr. - Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. - 192 b.
2. Безрукова В. С. Интеграционные процессы в педагогической теории и практике / В.С. Безрукова. – Екатеринбург, 1994. – 152 с.
3. Белкин, А.С. Компетентность. Профессионализм. Мастерство / А.С. Белкин. – Екатеринбург, 2004. – 188с.
4. Берулава М.Н. Теоретические основы интеграции образования / М.Н. Берулава. – М.: Изд-во Совершенство, 1998. – 192 с. 28. Беспалько, В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В.П. Беспалько; Ин-т развития проф. образования. – М.: Изд-во Ин-та проф. образования М-ва образования России, 1995. – 336 с.
5. Данилюк А.Я. Метаморфозы и перспективы интеграции в образовании / А.Я. Данилюк // Педагогика. – 1998. – №2. – С.8..
6. Косянова О.М. Интегративный подход к формированию профессиональной коммуникативной компетентности студентов правовых специальностей: автореф. дис. ... док. пед. наук. / О.М. Косянова. – Москва, 2008. – 46 с. 126.
7. <https://qomus.info/>
8. Чапаев Н. К. Педагогическая интеграция: методология, теория, технология / Н. К. Чапаев. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та; Кемерово: Изд-во Кемер. гос. проф.-пед. колледжа, 2005. – 325 с.
9. Ларионова И.А. Интегративные тенденции в профессиональной подготовке специалистов социальной сферы: автореф. дис. ... док. пед. наук: 13.00.08 / Ирина Анатольевна Ларионова. – М.: 2009. – 42с. 135.

ХОРАЗМДА ХОТИН-ҚИЗЛАР ИСЁНИ: XX АСРНИНГ 20-ЙИЛЛАРИДА ГЕНДЕР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Асадова Ш.И.

*Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси доценти*

Таянч сўзлар: хотин-қизлар, гендер трансформацияси, тафаккур, маданий инқилоб, ижтимоий маданий соҳа, исён, ўзбек аёли, Хоразм аёллари, трансформацион жараёнлар, цивилизация.

Ключевые слова: женщины, гендерная трансформация, мышление, культурная революция, социокультурная сфера, восстание, узбекская женщина, хорезмийки, трансформационные процессы, цивилизация.

Key words: women, gender transformation, thinking, cultural revolution, socio-cultural sphere, uprising, Uzbek woman, Khorezm women, transformation processes, civilization.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада Хоразмда хотин-қизлар исёни: XX асрнинг 20-йилларида гендер трансформацияси масалалари ҳар томонлама ўрганилган. Шунингдек совет ҳукуматининг Шарқ аёлини “озодликка чиқариш” ва янги ҳаётга жалб қилишдаги саъй ҳаракатларининг бевосита ўзбек аёллари томонидан қандай қабул қилингани, унинг гендер ва ижтимоий-руҳий жиҳатлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ:

В статье всесторонне рассматривается проблема гендерной трансформации в Хорезме: Женское восстание: 1920-е годы. В статье также анализируется, как усилия советского правительства по «освобождению» восточных женщин и привлечению их к новой жизни воспринимались узбекскими женщинами, а также их гендерные и социально-психологические аспекты.

SUMMARY:

The article comprehensively examines the problem of gender transformation in Khorezm: Women's Revolt: 1920s. The article also analyzes how the Soviet government's efforts to "liberate" eastern women and attract them to a new life were perceived by Uzbek women, as well as their gender and socio-psychological aspects.

Мен сарлавҳада эътиборингизни тортган «исён»га қаратмоқчиман. 1920 йилда ҳам ундан кейин ҳам маълум кун ва вақтда Хоразмда аёллар исён қилган эмас. Биз назарда тутган “исён” кўп йиллар аёл қалбида, тафаккури ва шуурида яшаган. Фақат бу исённинг юзага чиқишига Октябр тўнтариши ва

Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, Ўзбекистон давлатчилиқ тарихида совет давлатининг вужудга келиши сабаб бўлди ҳолос.

Совет ҳокимияти янги жамиятни шакллантиришда аёлларнинг роли ва мавқеига нисбатан маълум сиёсатни белгилади ва амалга оширди. Совет ҳукуматининг “Маданий инқилоб” деб аталган сиёсати доирасидаги бажарилиши лозим бўлган вазифалар қаторидан “хотин-қизлар масаласини ҳал қилиш” муҳим ўрин олди. Хоразм аёллари ҳам бундан мустасно бўлмадилар.

Совет тузуми мисолида ўзбек аёли тамомила янги цивилизацияга юз тутди. Совет тузумининг ўрнатилиши билан амалга ошган трансформацион жараёнлар: янги давлат тузилмасининг вужудга келишидан, иқтисодий, ижтимоий, маданий соҳалардаги туб ўзгаришлар аёллар ҳаётида, уларнинг бу янги жамиятда ўрнини топишида ва мавқеини англашда қандай роль ўйнади. Шунингдек совет ҳукуматининг Шарқ аёлини “озодликка чиқариш” ва янги ҳаётга жалб қилишдаги саъй ҳаракатларининг бевосита ўзбек аёллари томонидан қандай қабул қилингани, унинг гендер ва ижтимоий-руҳий жиҳатларига эътибор қаратмоқчимиз.

Муаммони ўрганар эканмиз, совет ҳукуматининг 1920-йилларда Ўзбекистонда аёлларни ишлаб чиқаришга жалб этиш, совет, партия ишига тортиш, уларнинг сиёсий онгини оширишга қаратилган давлат сиёсатини бир ёқлама баҳолашдан қочиш лозим деган хулосага келдик. Зеро ўзига хос жамиятда яшаган Шарқ аёли унга нисбатан совет ҳукумати амалга оширишни мўлжаллаган сиёсатни қабул қилишга тайёр эдими ва советлар ўз мақсадларига эришишда қандай йўл тутдилар? Турли ижтимоий қатламларга мансуб, оиланинг эркак қисмига тобе бўлган, саводхонлиги турли даражада ва шарқона тарбия топган ўзбек аёли жамият ҳаётида кечаётган ўзгаришларни ва ўзига нисбатан амалга оширилаётган сиёсатни қай даражада англаб етди? Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, аёллар уларга хос бўлган ички бир туйғу билан тарихнинг бу “янги даври” ўзининг барча зиддиятларига қарамасдан уларни янги бир ҳаётга, ўқишга, ишлашга, ҳақ-ҳуқуқларини англашга чорлаётганлигини, шахс сифатида камолга етишга имкон бераётганини ҳис қилдилар.

Шуни таъкидлаш жоизки, 1917 йил Октябридан сўнг хотин-қизлар орасидаги ишларни раҳбар партия ташкил қилди. У томондан аёлларга доир қўллаб қарорлар қабул қилинди. Хотин-қизлар масаласида кенг давлат сиёсати мавжудлигига қарамасдан, мафкуравий мазмун коммунистик партия томонидан берилиб, бу охир оқибатда хотин-қизлар орасидаги ишларга партия-давлат раҳбарлигининг мураккаб тизимини вужудга келтирди.

Хотин-қизлар орасидаги ишлар уч йўналишда ташкил этилди: сиёсий ташвиқот ва тарғибот; ижтимоий ҳаётнинг янги шакллари тузиш соҳасидаги амалий ишга жалб қилиш; умумтаълим иши.

Совет ҳукумати хотин-қизлар масаласини ҳал қилишда Ўрта Осиёда алоҳида йўл тутди. Шарқ аёлининг анъанавий турмуш тарзини эътиборга олган ҳолда аёллар клублари, қизил юрталар, саводхонлик курслари, махсус ҳунармандчилик артеллари ташкил этилди ва бу аёлларни ижтимоий ҳаётга, ишлаб чиқаришга жалб этишнинг усулларида бири бўлди.

Хоразмда хотин-қизлар масаласини ҳал этишга 1920 йил апрель ойида бўлган I Умумхоразм курултойи XXСР тузилганини эълон қилиш билан қилинди. Ушбу курултойда қабул қилинган унинг биринчи Конституцияси Хоразм тарихида илк бор аёллар ва эркаклар ҳуқуқларини тенглаштирди. Аёлларга берилган бу конституцион тенглик ҳуқуқи амалда улар ҳаётида нимани ўзгартирди ва анъанавий жамият, асрлар давомида шаклланган ментал даражадаги тафаккур бунга қандай муносабат билдирди.

Хоразмда аёлларни озодликка чиқариш ва уларни янги ҳаётга жалб қилиш жараёнига назар ташлар эканмиз, бу соҳадаги амалий ишлар 1921 йил 13 апрелда Шарқ аёллари умумроссия йиғилишида Хоразм ХКП МК хотин-қизлар бўлими мудираси Бибижамол Идрисова раҳбарлигидаги аёллар делегациясининг иштироки билан бошланганини кўрамиз. Аёллар шаклланаётган янги жамиятда уларга берган имкониятлар орасидан паранжини ташлаш, ўқиш, мактабга бориш ва ўз қобилиятларини ижтимоий ҳаётда намоён қилиш каби жиҳатларни танладилар.

1923 йилда ташкил этилган “Хонимлар уюшмаси” нинг мажлисида муҳокама этилган энг муҳим масала аёллар орасида саводсизликни тугатиш бўлди. Уюшманинг аъзоси Гулжон Қиличева ўз аризасида “Биз учун мактаблар ташкил қилинг, биз бу мактабда фаол иштирок этамиз. Бунга қадар бизни инсон ўрнида кўришмас эди. Биз тезроқ билимларни эгаллаб, саводли ва фаол аёллар бўлишга ҳаракат қиламиз” деб ёзди. Шунингдек Аннабиби Мурадова, Х.Камалова каби фаоллар ҳам шундай истак билдириб ариза тақдим қилдилар. 1924 йилда улар Тошкентга ўқиш учун юборилдилар.

Наркомнац хотин-қиз кадрларни тайёрлашга катта эътибор берди. Унинг ёрдами билан XXСР 70 ёшлар Тошкент, Москва, Қозон, Оренбург каби шаҳарлар ўқув юртларига таълим олишга жўнатилдилар. Ҳатто 1924 йилда хорижга (Германияга) ўқишга юборилган ёшлар орасида хоразмлик Марьям Султонмуродова ҳам бор эди.

1923 йилда Урганч, Хива, Ташаузда қизлар учун мактаблар очилди. Шу йили Хивада 100 та қизлар учун мактаб интернат очилди. Хўжайлида Ҳ.Ҳ.Ниёзий ташаббуси билан саводсизликни тугатиш бўйича аёллар ячейкаси ташкил этилди.

1923 йилда ХКП МК қошида хотин-қизлар билан ишлаш бўлими тузилди, унинг қошида аёллар ташкилоти вужудга келди. Ушбу ташкилотнинг

махсус аъзолик билетида унинг мақсад ва вазифалари ҳам аниқ кўрсатилди. Бибижамол Идрисова, Онажон Сафарова, Авазжон Отажонов ва каби хориғлик аёллар бу ташкилотнинг илк аъзолари ва фаоллари бўлдилар.

Хоразмда аёллар орасида ишларни ташкил этишда Фотима Бекмухамедова, Хадича Бурнашева, Тоҳира Булатова ва аёлларнинг хизмати катта бўлди.

Хотин-қизларни янги тумушга жалб қилиш, уларни ижтимоий ҳаётдаги иштирокини таъминлаш ва жамиятнинг тўлақонли аъзосига айланиши жараёни эркаклар томонидан қандай қабул қилинди. Бу ўринда афсус билан фожиялардан иборат фактларни кузатамиз. Чунончи анъанавий жамият тартиботларидан ва тафаккуридан кескин воз кеча олмаган эркаклар бу ўзгаришларга ўз муносабатларини ҳам бирданига шакллантира олмадилар. Хотин-қизлар масаласини ҳал этиш жамиятнинг эркаклар қисми томонидан турли тўсиқларга учради.

Хоразмда ҳам хотин-қизлар орасида ишларни ташкил ташкил этиш ниҳоятда мураккаб вазиятда кечди. Бу жараёнда эркаклар томонидан аёллар ҳаракатига нисбатан террор вужудга келди ва у 2 хил кўринишда намоён бўлди: бевосита аёлларнинг отаси, эри, акаси, укаси; уюшган тўдалар орқали амалга оширилди.

1921 йил 8 мартда Хоразмда илк бор Халқаро хотин-қизлар куни нишонланди. Бу байрам бевосита аёлларни паранжисини улоқтиришга йўналтирилди. Ўзбек аёллари таҳқиқлашнинг бир шакли, ёки улар таъбири билан айтганда зиндон бўлган паранжидан халос бўлиш янги ҳаёт сари ташланган қадам сифатида қабул қилинди. Бу куни хоразмлик аёллар Онажон Сафарова ва Бибижамол Идрисовалар паранжиларини улоқтирдилар. Аёлларнинг паранжи ташлашга қилган журъати эркаклар томонидан жуда ёмон қарши олинди. Улар аёлларни бу йўлдан қайтариш ва кўрқитиш мақсадида фожияли усулларни қўлладилар. Онажон Сафарованинг ўғли аёллар озодлиги душманлари томонидан ўлдирилди. У бунга шундай жавоб берди:

*Паранжимни ташлаб, пальто оламан,
Хотин-қизлар мажлисига бораман,
Мен ташладим. Энди битсун паранжи,
Йигирма биринчи йилда сезолдим,
Ундан бурун паранжида эзилдим,
Маданийлар қаторига тизилдим
Мен ташладим. Энди битсун паранжи,
Йигнаб териб, ўтга кетсун паранжи.
Паранжи солишини замони ўтди.*

Паранжидан халос бўлган аёлларнинг навбатдаги мақсади ўқиш, савод чиқариш ва касб эгаллаш бўлди. Бироқ бу мақсадга эришиш йўлида ҳам кў-

плаб қурбонлар берилди. 1924 йил августида Дурди Қилич тўдаси томонидан Хивадан махсус кўрсатма асосида ўқишга юборилган 22 йигит отиб ўлдилди, 4 аёл асирга олинди. Аёллар 3 ой деганда озод этилдилар. Бу аҳоли ўртасида ваҳимага сабаб бўлди. Улар қизларини ўқишга юбормай қўйдилар .

1924 йил 22 октябрида хотин-қизлар озодлиги ҳаракатининг фаол иштирокчиси Бибижон Раимова комсомол сафига кириш истаги учун (бу ғайридин деб топилиб) ўз акаси томонидан пичоқлаб ўлдирилди.

16 ёшли Анаржон комсомол сафига кириш учун ариза берган Анаржон эри ва қайнатаси томонидан болта билан чопиб ўлдирилган бунинг тасодифий гувоҳи бўлган синглиси ҳам улар томонидан ўлдирилиб сувга ташлаб юборилди.

Анаржон Собирова Хива аёллар педагогика техникумига ўқишга бориш истагини билдирганида партия аъзоси бўлган эри томонидан норозиликка учрайди ва у "...агар партия аъзоси ва онгли комсомоллар бизни йиғлашга мажбур қилишларини ва хотин-қизларни озод қилишга қарши эканликларини билганимда паранжини ташламаган бўлардим" деган ариза билан райкомга мурожаат қилади. Бу аризада давр руҳи унинг зиддиятлари уфуриб турибди албатта. Чунончи ўқишни истаган хотин ва бунга қарши партия аъзоси бўлган эри ўртасидаги келишмовчилик аёл онгида ўзига хос бир исён уйғотди.

Ҳазорасплик Санамжон Шерматова ўз районида биринчилардан бўлиб паранжи ташлади, хотин-қизлар педтехникумини тугатиб, аёлларни ўз кетидан эргаштириш мақсадида тарғибот ташвиқот ишларини олиб борди. Душманлар уни бу йўлдан қайтариш учун кечаси уйига бостириб кириб, оғир жароҳатладилар. Бир қўлини йўқотганига қарамай бу жасур аёл ўз маслагидан қайтмади .

Хоразмда биринчи милиционер аёл Розия Отажоновна ҳар қандай таҳдидларга қарамасдан аёллар озодлиги йўлида курашди. Ғазавотлик Шарипа Ўразова ниҳоятда мураккаб шароитда, Турли тайзиқларга қарамасдан ўзи яшаган худудда маданий-маърифий ишларни ташкил қилишда фаол қатнашди.

1927 йилда эълон қилинган "Ҳужум" ҳаракати Хоразм аёллари ҳаётида ҳам муҳим воқеа бўлди. 1927 йилда Ўрта Осиёда бошланган "Ҳужум" ҳаракати аёллар масаласини мажбурий услубда ҳал қилишга қаратилган кампания бўлди. Шуни таъкидлаш керакки, бу кампания жараёнида шарқ оиласидаги мавжуд анъаналар, кишилар онгидаги ислом қадриятлари, урф-одатларнинг ҳисобга олинмаганлиги, қолаверса дунёқарашлар тўқнашуви фожиали оқибатларга олиб келди.

1927 йил 8 мартни нишонлашда Хива, Урганч, Гурлан, Манғит, Янгиариқда митинглар бўлиб аёллар паранжи ташладилар, митинг иштирокчиларининг

кўпчилиги қизил рўмол ва бантларда эдилар. Бироқ шуни афсус билан қайд қилиш керакки, Хоразм округида 50 аёл паранжидан қутулишни истагани учун террорчилар томонидан ўлдирилди. Хоразм прокуратурасининг маълумотларига кўра 1928 йилда 35 аёл ва 12 эркак, Боғот районининг 7 участкасида 17 аёл ўлдирилди.

Янги ҳаёт, ўзгача турмуш, ўз қобилиятини намоиш қилиш имконияти аёлларда катта рағбат уйғотди, ҳар қандай таҳдидлар ва қурбонлар уларни бу йўлдан қайтара олмади. Аёл қалбидаги ҳар қандай адолатсизликка нисбатан бўлган исён уларни курашга чорлади.

Жамиятнинг эркаклар қисми маълум зиддиятлар ва эътирозлар, аста-секинлик билан, қолаверса совет ҳукуматининг бу соҳадаги сиёсати натижасида аёллар ҳаётидаги ўзгаришларни қабул қилишга мажбур бўлдилар.

Ўзбек аёллари янги ҳукумат томонидан таклиф қилинаётган тадбирларни эҳтиёткорлик билан, ҳар томонлама мушоҳада қилиб, унинг фойдали эканлигига ишонч ҳосил қилгач қабул қилдилар. Албатта янги турмуш уларда янги имкониятлар, ҳисларни уйғотди ва ўзига жалб қилди. Илк муваффақиятлар уларни руҳлантирди. Бироқ, аста секинлик билан тажриба тўпланиб бориши жараёнида аёлларга хос бўлган ички бир туйғу билан шаклланаётган партия-маъмурий тизими зулмини ҳам ҳис қила бошладилар. Чунончи аёллар руҳияти учун бюрократизм, суистеъмол қилишликка нисбатан эътироз хос ҳолатдир. Бунга аста совет ҳокимияти ва коммунистик партия жуда тез ва яхши англади. Вужудга келган тоталитар тузум аёлларни ҳам барча салбийликлари домига торта бошлади.

Совет ҳокимиятининг хотин-қизлар масаласини ҳал қилиш сиёсатини ўрганишда тор, каттиқ мафкуралашган ёндошувдан қочиш, бу жараённинг ижтимоий-руҳий жиҳатларини, умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан, ёритиш бу мураккаб давр тарихини ва ўзбекистон жамияти учун зиддиятли муаммони асл ҳолича кўрсатишда муҳим ҳисобланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Машарипова Ш. Раскрепощение женщин Хорезма и вовлечение их в социалистическое строительство. Ташкент: Фан, 1990. 14-6.
2. Машарипова Ш. Раскрепощение женщин Хорезма... 50-6.
3. ЎзР МДА. Ф.72. Р. 1. Иш. 4. В. 87.
4. Машарипова Ш. Раскрепощение женщин Хорезма ... 29-6.
5. Хоразм ҳақиқати. 1960. 3 февраль.
6. Машарипова Ш. Раскрепощение женщин Хорезма ... 52-6.

AVESTODA TO'RT UNSUR (SUV, OLOV, HAVO, TUPROQ) IFODASI

Nizomova Sh.Sh.

*Buxoro davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
f.f.f.d (PhD)*

Tayanch so'zlar: mif, folklor, suv, olov, tuproq, havo, udum, marosim, tumor, Zardusht, Ahuramazda, Ahriman, ziyo, zulmat.

Ключивые слова: миф, фольклор, вода, огонь, земля, воздух, обряд, ритуал, амулет, Зороастр, Ахурамазда, Ариман, свет, тьма.

Key words: myth, folklore, water, fire, earth, air, rite, ritual, amulet, Zoroaster, Ahuramazda, Ahriman, light, darkness.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto" da to'rt unsur(suv, olov, havo, tuproq) obrazlarining ifodasi xususida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается репрезентация образов четырех стихий (воды, огня, воздуха, земли) в священной книге зороастризма - Авесте.

SUMMARY:

This article discusses the representation of the images of the four elements (water, fire, air, earth) in the sacred book of Zoroastrianism, the Avesta.

O'zbek xalqining an'anaviy turmush tarzi bilan bog'liq qarashlar va marosimlarni kuzatar ekanmiz, yer, don va nonga bo'lgan o'ziga xos hurmat-ehtiromni turli-tuman udumlar va marosimlarda hozirgacha saqlanib kelayotganligini ko'rishimiz mumkin. Farg'ona vodiysi o'zbeklari orasidagi xalqona qarashga ko'ra bug'doy, olma, qovun, anjir va rayhon dastlab jannatda o'sgan. Shu bois ushbu o'simliklar va mevalar doimo e'zozlangan. Ayniqsa xalq orasida yerga bug'doy sepish eng xayrli amallardan biri sanalgan va bug'doy ekilgan maydonlarni oyoq osti qilish gunoh hisoblangan. Qolaversa, bug'doydan tayyorlanadigan taomlar ham alohida qadrlangan. Jumladan, bahorda ilikuzildi paytida ayollar tomonidan namlangan bug'doyni ko'kartirib sumalak tayyorlash va qolaversa bir marta sumalak tayyorlangan uyda yetti yil

mobaynida har yili bir marta sumalak pishirish udumlari hozirgacha davom etib kelmoqda.

Avestoning asosiy g'oyalari olamdagi barcha tartiblar, ezgulik (yaxshilik) va yomonlikdagi, ziyo va zulmat, hayot va o'lim o'rtasidagi kurashga bog'liq, dunyodagi barcha ezguliklarni Ahuramazda, yomonliklarni Ahriman ifodalaydi, bu kurashda odam oliy kuchlar ixtiyoridagi o'yinchoq emas, u tanlash erkinligiga ega, u o'z g'ayrati bilan bu dunyoda adolat topishiga ta'sir eta oladigan kishidir.

Demak, hozir ham kimki, o'zini ilohiy kuch qo'lidagi qo'g'irchoq hisoblamasa, o'ziga biror kasbni tanlab olsa, g'ayratli bo'lsa, adolatsizlikka duch kelsa unga qarshi kurasha oladigan inson bo'lib etishishlari shart.

Avestoda u zamonlarda keng tarqalgan ko'chmanchilik qoralanib, dehqonchilik ezgulik sifatida rag'batlantirilgan. Bundan xulosa chiqarib, hozir ham har bir odam hech bo'lmasa bir tup mevali daraxt, gul, sabzavot eksin, o'ziga mevasi nasib etmasa farzandlariga, bechoralarga nasib etadi, savob bo'ladi. El rahmatlar aytadi.

Avestoda to'rt unsur suv, olov, tuproq, havo g'oyat ulug'langan; bularni asrash, avaylashga da'vat etilgan. Uning tarbiyaviy ahamiyati hozir ham katta. Bunga amal qilib, har bir ongli, aqlli vatanparvar, xalqparvar, yoshu-qari tomchi suvni ham isrof qilmasligi, energiya, hayot manbayi olovini, demak gazni, ko'mirni, neftni, o'tinni asrashi; tuproqni iflos qilmasligi, erroziyaga ya'ni nurash, sho'rlanishga yo'l qo'ymasligi; havoni esa pokiza saqlashi, ekologik halokatga uchratmasligi ham qarz, ham farz sanalgan.

XX asr boshlarida o'zbeklarda ba'zan ekinlar rivoji past bo'lib, hosil kam bo'lsa va bu hodisa ikki-uch bora qaytarilsa, bunday yerlarga odamlar salbiy nazar bilan qarashgan. Giyoh unmaydigan yoki kam hosilli paykallarni «it tekkan yer» (ins-jins tekkan manosida), "xudo qarg'agan yer" deb nomlashgan. Xorazmda o'lgan odamning jasadi tekkan yerni nopok yer deyilgan. Agar ekin ekiladigan yerda odam jasadi yoki uning suyaklari topilsa, bu joy harom hisoblangan. Bunday yerni besh marta sug'organdan keyingina ekin ekishgan. Ayrim joylarda esa bunday yerlarniig atrofini jo'yak olib o'rab qo'yishgan va ikki-uch yil davomida sug'ormaganlar, ekin ekmaganlar. Biz bu udumga aynan o'xshash ko'rinishni "Avesto" kitobida uchratamiz. Zardushtiylarning "murdaning nopokligi" konsepsiyasiga ko'ra zardushtiylik paydo bo'lgan dastlabki paytlarda tuproqning holatini buzmaslik maqsadida va murdani "marosimiy makruh" hisoblangani bois o'lik yerga ko'milgan. Murda odamlar nazaridan yiroqqa-baland tepaliklarga eltib maxsus supalarga quyilgan. "Veidadod"ning 7-fargardi, 7-bulimida Zardushtninig Axura Mazdaga qarata

"oftob ostida yotgan odam jasadi yerga tushib ketsa, yer necha vaqtdan so'ng o'zining pokizalik holatiga qaytadi?" - degan savoliga javob tariqasida "oftob ostida yotgan odam jasadi yerga tushib ketgan lahzadan bir yil o'tgach, zamin o'zining poklik holiga qaytadi" - deb javob bergan. Boshqa o'rinda Axura Mazda Zardushtga qarata "odam jismi tuproqqa topshirilgan lahzadan ellik yil o'tganidan so'ng zamin o'zining poklik holiga qaytadi" - deb ta'kidlagan. Demak, biz bundan xalqimizning dehqonchilik bilan bog'liq qator urf-odatlarini kecha yoki bugun o'ylab topilmagan, balki o'zining ko'p ming yillik tarixiga ega ekanligiga yana bir bor amin bo'lamiz. Fargona vodiysi o'zbeklarida yerga dastlabki ishlov berish, yani yil boshidagi dastlabki dehqonchilik yumushlari Navro'z tantanalari bilan bir vaqtda boshlangan. Navro'z ayyomi dehqonlar uchun ayniqsa ahamiyatli bo'lgan. Chunki yuqorida aytganimizdek bu kunlarda ekin ekish, dala, bor yumushlari boshlangan. Dehqonlar, bog'bonlar va chorvadorlar ayoqli kunlardan omon-eson chiqib, bahorning issiq kunlarini intiqlik bilan kutib, katta dehqonchilik ishlariga jiddiy tayyorgarlik ko'rganlar, omoch-buyinturiqlarni, molalarni sozlab, taxt qilishgan, otlar sovutilgan, aravalar to'zatilib ishga yaroqli holga keltirib quyilgan. Asosiy ishchi kuchi bo'lgan ho'kizlarni yaxshi parvarishlab, ularni yer haydashga olib chiqishgan. Shu bois ham o'rta asrlarda Buxoroda bu dehqonchilik bayrami "Navro'zi kishavorzon" – "dehqonlar bayrami" deyilgan. Zahmatkash dehqonlar aynan ushbu kun qo'sh chiqarib urug'ni yerga qadaganlar. Zardushtiylik, majusizm – miloddan avvalgi VII-VI asrlarda vujudga kelgan majusiylar oqimi. Asoschisi – Zardusht edi. So'nggi tadqiqot xulosalariga qaraganda, O'rta Osiyo, xususan, Xorazm vatani bo'lgan. O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston, Ozarbayjon hamda Yaqin va O'rta Sharqning bir necha mamlakatlarida tarqalgan edi. Qadimiy paxlaviy tilida „Zardusht“ so'zi „Magupta“ deb atalgan. Paxlaviy tilidagi yodgorliklarni arab tiliga tarjima qilgan olimlar uni „majus“ shaklida qo'llagan. Natijada o'rta asrlardan beri „Zardusht“, „majus“, „zardushtiylik“ esa „majusiylar“ sifatida tanilgan. Avestoda ko'chmanchilik va dehqonchilik hayot tarzi o'rtasidagi qarama-qarshilik bayon etiladi, ko'chmanchilikka hamma yovuzliklarni keltirib chiqaradigan hayot tarzi deb qaraladi va u qoralanadi, dehqonchilik esa yaxshilik belgisi sifatida rag'batlantiriladi. Zardushtlik oqimida olov gunohlardan tozalovchi sehrli kuch deb qaraladi. Zardushtiylik oqimida murdani tuproqqa ko'mish yoki kuydirishni taqiqlaydi. Bu oqim jonning o'lmasligini, uning abadiyligini tan oladi, jannat va do'xaxni ham e'tirof etadi. Otashkada zardushtiylarning ibodatxonasi hisoblanadi. Zardushtlik ruhoniylari alohida tabaqa sifatida ajratilib, ularga maxsus imtiyozlar berilgan. Zardushtlik arshakiylar va sosoniylar podsholigi davrida hukmron dinga aylangan.

Zardushtlik yuzyillik davomida ajam mamlakatlarida asosiy din bo'lib kelgan. Arablar 7-asr o'rtalari – 8-asr boshlarida Eron va O'rta Osiyoni bosib olgandan keyin Islom dini hukmron dinga aylangach, zardushtiylik quvg'in qilindilar. Zardushtiylik Hindiston va Eronda hozir ham mavjud. Eronning Yazd va Gilon viloyatlarida ularning soni 100 mingdan, Hindistonning Maharashtra, Gujarat shtatlarida 115 mingdan ziyodni tashkil qiladi.

Zardushtning tug'ilgan va ilk diniy faoliyatini boshlagan joyi to'g'risida ikki fikr mavjud: birinchisi „G'arb teoriyasi“ bo'lib, unga ko'ra Media (hozirgi Eron hududida) Zardushtning vatani va zardushtiylikning ilk tarqalgan joyi hisoblanadi. Bu fikr tarafdorlarining dalili – birinchidan zardushtiylikning Qadimiy Eron hududlarida keng tarqalgani bo'lsa, ikkinchidan zardushtiylikning muqaddas kitobi sanalmish Avestoning bizgacha yetib kelgan nusxasi qadimiy eron-pahlaviy tilida yozilganligidir. Yana bir boshqa fikr „Sharq teoriya“si bo'lib, bunga ko'ra Zardusht vatani va zardushtiylikning ilk tarqalgan joyi Xorazm hisoblanadi va ko'pchilik manbashunoslar shu teoriya tarafdoridirlar. Xorazm birinchi bo'lib Zardushtiylik muqaddas olovi „Atar – xurra“ yoqilgan va Axuramazda Zardusht bilan bog'langan joy hisoblanadi. Zardushtiylikning asosiy manbasi hisoblangan Avestoda: "birinchi bor muqaddas olov „Atarxurra“ „Eran-vej“ (ba'zi manbalarda „Ayrian vedja“)da yoqildi" deyiladi. „Eran-vej“ning geografik va iqlimiy tavsifi Xorazmnikiga to'g'ri keladi. Avestoda, shuningdek, Zardusht tug'ilgan va o'z faoliyatini boshlagan yurt haqida ham ma'lumot beriladi. Aytilishicha, „Shunday mamlakatni ko'p sonli lashkarlarni botir sarkardalar boshqaradilar, baland tog'lari bor, yaylov va suvlari bilan go'zal, chorvachilik uchun barcha narsa muhayyo, chuqur, suvga mo'l ko'llari bor, keng qirg'oqli va kema yurar daryolari o'z to'liqlarini Iskata (Skifiya), Pauruta, Mouru (Marv), Xareva (Ariya) Bava (Sug'd hududida), Xivayrizima (Xorazm) mamlakatlari tomon elituvchi daryolari bor“. Shubhasiz, „Keng qirg'oqli, kema yurar daryolar“ bu Amu va Sirdaryo bo'lib, Avesto tasvirlagan mazkur shaharlar O'rta Osiyo shaharlarining bu ikki daryo qirg'oqlarida joylashganlaridir.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, dunyo – yorug'lik va zulmat, yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim, yolg'onchilik va rostgo'ylik, vahshiylik va ezgulik, johillik va shafqatlilik, axmoqlik va aqllilik, pastlik va balandlik, olov va suv, issiqlik va sovuqlik kabi qarshi kuchlar o'rtasida kechadigan ayovsiz kurash maydoni sifatida tasavvur qilinadi. Olamdagi barcha yaxshilik, ezgulik, yorug'lik kuchlarini Ahura Mazda yaratadi va boshqaradi. Yomonlik, tubanlik, yolg'onchilik va hokazo kuchlarning ijodkori va uning boshqaruvchisi qilib esa Anxra Manyu tushuniladi. Ahura Mazda o'zining oltita yordamchisi bilan

barcha yorug' olamni boshqaradi. Bu "mangu yashashga molik muqaddas ruhlar" Ahura Mazda rahnamoligida mavjudlikning turli sohalarini o'zida mujassam etadi. Hayot deb ataluvchi barcha narsalar: insonlar, chorva, olov, yer, osmon, suv va nabotot (o'simliklar) dunyosiga homiylik qiladilar.

Zardushtiylikda olovga sig'inish alohida ahamiyat kasb etadi. Olov ular uchun muqaddas hisoblanib, barcha yorug'lik, tozalik, ezgulikning manbasi sifatida qaralgan. Ular Ahura Mazdaning qalbi quyoshi nuridan chi qarilgan (olingan) olovnigina muqaddas hisoblaganlar. Olov manbalarini ikkita: birinchisi – Quyosh, ikkinchisi – Yer osti (jahan nam), deb tushunganlar. Quyosh nuridan olingan olovga yaratuvchilik, gunohlardan tozalovchi, mehr yolqini manbasi sifatida, Yer qa'ridan chiqqan olovga esa vulqon, qora bulutdan chiqqan momaqaldiroq, yildirim (yashin) ko'rinishidagi odamlar, hayvonlar va nabotot olamiga qirg'in keltiruvchi sifatida qaraganlar. Shuning uchun ham yilning o'zini ham Ormuzd davri (ya'ni, Navro'zdan to Mehrjon bayramigacha) va Axriman davriga Mehrjon bayramidan (21 sentyabrdan) Navro'z ayyomi (21 mart)gacha vaqtlarga bo'lib tasavvur qilganlar

Zardushtiylik ta'limotida kishilik jamiyati jami 12 ming yil umr ko'rishi keltirilgan. Bu davrlar: Ahura Mazda (oltin) davri Qayumars (Govmard, Goptshoh)dan boshlanadi. Yima Vivaxvand hukmronligining oxirgi yillarigacha davom etgan. Ormuz davrida ijtimoiy adolat to'la tiklangan zamonlar bo'lib, bu davrda odamlar tug'iladi, lekin o'lim bo'lmaydi, deb hisoblanadi. Mazkur davr Yima Vivaxvand (Jamshid) kibr-havoga berilib, o'zini Tangri o'rniga qo'yib, odamlar unga sajda qilishini va sigir go'shtini yeyishini buyurganidan keyin Axriman ta'siriga mubtalo bo'lguncha davom etadi. Ahura Mazda Jamshidni abadiy umr ko'rish huquqidan mahrum qiladi. Axriman davri to'la adolatsizliklar avj olgan davr bo'lib, u ham Ahura Mazda davriga teng uch ming yil davom etadi. Zardushtiylik zamonidan boshlab Ahura Mazda va Ahriman o'rtasida hayot-mamot kurashi davri boshlanib, u ham uch ming yil davom etadi. Zardusht o'limidan so'ng uch ming yil o'tganidan keyin farovonlik (Ahura Mazda) davri boshlanib, bu davr yana uch ming yil davom etishi bashorat qilinadi va hokazo. Zardushtiylikda yer, suv, havo, olov mavjudlikning to'rtta asosi sifatida ulug'lanadi. Bu ta'limot yunon sodda materialistlari (Fales, Anaksimend, Geraklit)ning falsafiy ta'limotlariga chuqur ta'sir qilganini ko'rish mumkin. Shuningdek, Ahura Mazda (dunyoviy aql) ruh obrazida Suqrot va Aflotun falsafasiga, Arastu falsafasidagi borliqning to'rt asosi (yer, suv, havo, olov) to'g'risidagi ta'limotning shakllanishiga ham zardushtiylik g'oyalarining katta ta'sirini sezish mumkin. Moniylik, mitraizm, mazdakiylik ta'limotlari zardushtiylikning g'oyaviy merosxo'rlari hisoblanadi.

Arshakiylar va sosoniylar podsholiklari davrida zardushtiylik yana davlat dini darajasiga ko'tarildi.

Xulosa qilib aytganda, halol, harom, gunoh, savob, jannat, do'zax, hur, farishta, iblis, shayton, dev, yetti qavat osmon, yetti qavat yer, yetti iqlim, dunyoviy aql, dunyoviy ruh, qiyomat, oxir zamon, qil ko'prik, (chinvot), oxirgi hukm suv, olov, havo, tuproq va boshqa bir qator tushuncha va obrazlar dastlab zardushtiylik kitobi "Avesto"da keltiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avesto. O'zbekcha tarjima (Asqar Mahkam tarj.)-T.:2001.
2. „Avesto“dan (tarj. M. Ishoqov). O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 1999, # 2-4
3. Abu Rayhon Beruniy. Al-osorul-boqiya an-al qarunul-holiya.-T.:1969
4. Abu Bahr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy. Buxoro tarixi. – T.: 1966
5. A. Qayumov. Qadimiyat obidalari. – T.: 1971
6. H. Homidov. „Avesto“ fayzlari. – T.: 2001
6. N. Rahmonov. „Avesto“ning paydo bo'lishi. – „O'zbekiston ovozi“ gaz., 2001, 26-may.
6. N. Rahmonov. „Avesto“: Zamin, vatan demakdir. – „O'zbekiston ovozi“ gaz., 2001, 25-sentabr.

SCIENCE AND CULTURE DURING THE TEMURIID RULE

Ochildiyev L.N.

Chirchik State Pedagogical University

2nd year student, Faculty of Humanities, History Department

Tayanch soʻzlar: Temuriylar, fan, madaniyat, Ulugʻbek, Alisher Navoiy, meʼmorchilik, sanʼat, astronomiya, matematika, adabiyot.

Ключевые слова: Тимуриды, наука, культура, Улугбек, Алишер Навои, архитектура, искусство, астрономия, математика, литература.

Key words: Timurids, science, culture, Ulugh Beg, Alisher Navoi, architecture, art, astronomy, mathematics, literature.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada temuriylar hukmronligi davrida ilm-fan va madaniyat rivoji tahlil qilinadi. Temur va uning avlodlari fan, adabiyot, meʼmorchilik va sanʼatni qoʻllab-quvvatlab, Oʻrta Osiyoni yirik madaniy va ilmiy markazga aylantirishga katta hissa qoʻshdilar. Ulugʻbekning astronomiya va matematikaga qoʻshgan hissasi, Alisher Navoiy va boshqa mutafakkirlarning adabiy merosiga alohida eʼtibor qaratilgan. Maqolada ilmiy-madaniy taraqqiyotning asosiy yoʻnalishlari, Temuriylar davrida yaratilgan muhim ilmiy-madaniy meros koʻrib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется развитие науки и культуры в период правления Тимуридов. Тимур и его потомки внесли значительный вклад в превращение Средней Азии в крупный культурный и научный центр, поддерживая науку, литературу, архитектуру и искусство. Особое внимание уделяется вкладу Улугбека в астрономию и математику, а также литературному наследию Алишера Навои и других мыслителей. В статье рассматриваются основные направления научного и культурного прогресса и значительное научное и культурное наследие, созданное в эпоху Тимуридов.

SUMMARY:

This article analyzes the development of science and culture during the Timurid rule. Timur and his descendants made significant contributions to transforming Central Asia into a major cultural and scientific center by supporting science, literature, architecture, and art. Special attention is given to Ulugh Beg's contributions to astronomy and mathematics, as well as the literary legacy of Alisher Navoi and other thinkers. The article examines the main directions of scientific and cultural progress and the significant scientific and cultural heritage created during the Timurid era.

Introduction. One of the most glorious pages of the three-thousand-year history of our state falls on the reign of the Timurids. Having liberated his homeland from almost 130 years of Mongol occupation, Sahibkiran Amir Temur created a

huge empire in a short time. Sahibkiran's great merit is that he not only liberated his homeland, but also created the conditions for the second Renaissance in Central Asia (in Transoxiana). He paid great attention to the reconstruction of cities (and villages) destroyed by the Mongol invaders in our country, the restoration of dilapidated irrigation structures and irrigation systems, as well as the redevelopment of science and educational institutions. The aspiration of the Erksevar people for creativity and inventiveness became the basis for the next Renaissance under the leadership of Sahibkiran. As our President Sh.M. Mirziyoyev noted, “It was precisely the desire to realize the people's dream that served not only to ensure the country's independence during the reign of Amir Temur ibn Taragai Bakhodir, but also to build a powerful state, develop the economy, culture, art, and science” .

During the reign of the Timurids, all the conditions (a number of factors) for the emergence of the Second Renaissance in Central Asia were created. In particular, these are:

- the formation of a centralized state and the relative inviolability of borders, the establishment of peace and stability in the country;
- the establishment of the rule of law in social relations and the main principle of a just state system of governance, the manifestation of freedom and inviolability of citizens;
- the effective implementation of reforms in socio-economic spheres, ensuring the well-being of the people, the widespread development of creative work, the creation of favorable opportunities for entrepreneurial activity;
- the development of foreign economic relations, the creation of favorable conditions for intercultural dialogue between countries;
- the transformation of large cities in the country into centers of science and culture, the establishment of the Ulugbek academies in Samarkand and Baysunkur in Herat, the development of scientific research in the field of natural and social humanities, and the emergence of world-class thinkers.

Sahibkiran gathers many scientists and philosophers from around the world in the central cities of his country. As a result, large centers of science, culture, and art are created in Maveronnahr and Khorasan. “Hundreds of scientists worked in science under the direct supervision of Timur. Among them were Sa'uddin at-Taftazani, Mawlana Ahmad, Sayyid Sharif Jurjani, Shamsiddin Muhammad ibn al-Jazari, Khoja Muhammad al-Bukhari, Khoja Abdulmalik Samarkandi, Tajiddin as-Salmani, Mawlana Ubayd, Mawlana Abdujabbor, Ahmad Kirmani, Hafizu Abru, Ghiyosiddin Ali, Nizamiddin Shami, Hafiz Shirazi, Kamal Khojandi and others” .

Many discoveries were made in the field of natural scientific knowledge. While the Mirzo Ulugbek Academy operated in Samarkand, the capital of Transoxiana, a center of science and enlightenment also emerged in the Timurid possessions of Khorasan. In particular, the Baysunkur Academy, which was established in Herat, served to educate many intellectuals. In this chapter of our study, we will try to substantiate the importance of the activities of the Baysunkur Academy and the scientific heritage of the scientists who created it in the spiritual development of the peoples of the world.

Abdurazzok Samarkandi, describing the Timurid princes' good knowledge of poetry, recalls that Baysunkur Mirzo preferred Amir Khusrav's "Khamsa", and the enlightened khagan Mirzo Ulugbek preferred Nizami's "Khamsa", which is why there were many poetic disputes between them. Another son of Shahrukh, Ibrahim Sultan, also greatly appreciated poetry. Prince Ibrahim Sultan, a patron of enlightenment, intended to write a special book about his grandfather, and in 1419-1420, he issued a decree to collect all available information about the great Timur, written in Turkic and Persian, in the city of Shiraz, where he was the governor. He formed three groups to personally study the collected information and documents. "The scholars of the Turkic and Persian languages formed two groups, one group of eyewitnesses and the other of the eyewitnesses. Initially, each story about Timur was read, and if its content did not correspond to the interpretation of the eyewitness, Ibrahim Sultan sent messengers to different cities to restore the truth, asked other contemporaries of Timur about this story or collected additional information. After listening to these additional stories, Ibrahim Sultan told them and the scribes wrote them down. In this way, the first draft of the work was prepared. Sharafiddin Ali Yazdi wrote the work "Zafarnoma" based on this draft. According to the strict order of Ibrahim Sultan, all information about dates, place names, and distance measurements between them was checked very carefully during the writing of the book. Sharafiddin Ali Yazdi was required to write the work in a lively and understandable language. and it is also stipulated that he must strictly adhere to the documents, never deviate from the initial draft written under the direct personal supervision of Ibrahim Sultan, and not embellish anything".

Due to the personal care of Amir Temur and the Timurid princes for the development of science and their direct leadership in scientific research, scientific centers - academies were established in Samarkand and Herat, and the amount of research conducted and works created there was very productive. The fact that this association of representatives of the sciences of fine arts, oratory, preaching, tile-making, monumental architecture, and design arts was operating regularly and consistently by the time of Baysunqur Mirza justified the fact

that its activities were recognized not only during the Timurid era, but also by scientists from neighboring countries, the region, China, India, Egypt, Kazan, the Mediterranean, and Western Europe. In particular, if we rely on the opinion of the historian Khandamir, scientists at the “Baysunqur Academy” conducted research in the following areas:

- Islamic theology, teachings on the science of theology;
- moral and philosophical research;
- research in the field of poetry, fine arts, theory of artistic art;
- research in the field of natural and scientific knowledge and history, mystical teachings;
- projects of public buildings and engineering structures in the social protection system . The diversity of research areas and the scope of scientific research conducted at this scientific center truly equate its status with an academy.

Regarding the founder of this academy, Prince Baysunqur Mirzo, historian and scholar Davlatshah Samarkandiy says: “His fame went to the whole world, both in talent and in the care of talented people. Calligraphy and poetry flourished in his time. Craftsmen, hearing the voice of poets, came to his service from all over the world. It is said that forty scribes of calligraphy were busy with books in his library. Mawlana Ja’far Tabrizi was the leader of those scribes. Baysunqur Mirzo respected craftsmen, befriended poets, and strove for beauty and adornment. He had intelligent and beautiful eyes” .

Baysunqur Mirzo, who had a great love for the art of calligraphy, not only published many books, but also inscribed inscriptions in suls script on the walls of the mosque built in Mashhad, named after his mother, Gavharshodbegim. Russian orientalist O. Akimushin emphasized that Baysunqur Mirzo's contributions to science were no less than those of Mirzo Ulugbek .

Shahrukh Mirza's son, Baysunqur Mirza, was born on October 16, 1397. He was an intelligent, intelligent, and wise boy, and learned to read and write very early. When Baysunqur Mirza turned 17, his father entrusted him with the governorship of the regions of Tus, Mashhad, Abivard, Shumulqan, Habushon, Nisa, Mazandaran, Astrabad, and Jurjan. In 1416, he was promoted to the position of his father's minister. Despite his young age, he skillfully conducted state affairs. He also served as his deputy when his father went on a trip. Like his brother, Mirza Ulugbek, Baysunqur was also known for his knowledge and virtues. Baysunqur Mirza founded a huge library in Herat. In it, forty accomplished calligraphers and calligraphers, under the chairmanship of Mawlana Ja'far Tabrizi, were engaged in the book, and they were busy with the necessary bookbinding, page-making, illustration, tazhib, tajlid, wassal, zarafshon and other refinements and artistic creations. According to historical sources, more than forty artists and craftsmen

worked in this library, which was a very large scientific institution for that time. The Swedish diplomat F. Martin, who was engaged in the history of this library, called it the "Baysunqur Academy". This term was quickly recognized by world scientists. The names of the artists who worked in this library have been preserved in historical sources. Famous calligraphers such as Mawlana Shams, Mawlana Qutb, Mawlana Said ad-din, Mawlana Muhammad Mutahhar, painters such as Amir Khaliq and Khoja Ghiyosiddin Naqqash, and illustrators such as Mawlana Ali, Mawlana Shahab, Mahmud, Khoja Atay, and Sayfiddin, worked in the Baysunkur library. If we look at the list of books copied in the library, we can see among them Sa'di's "Guliston", Abulqasim Firdawsi's "Shahnama" and "Risolai Khattat Khoja", Juvaini's "Tarihi Jahongo'shoy", and the historian Tabari's "Tarihi Tabari".

Many works on Islamic theology, theology, and moral and philosophical teachings were created at the Baysunkur Academy. In particular, many treatises on Islamic theology and the teachings of Sufism are among them. Qasimi Anvar pays special attention to moral issues in Sufism. In addition to his "Devon", there is the masnavi "Anis ul-Oshiqin" ("Friend of Lovers"), "Sad maqam dar istilohi sufiyya" ("One Hundred maqams in Sufi Terms"), "Risolai adi maqamat" ("Treatise on the Number of Maqams"), "Risolai dar bayoni ilm" ("Treatise on Knowledge"), "Savol va khavb" ("Question and Answer") and other works. The Baysunkur Academy played a significant role, directly or indirectly, in the development of Husayn Voiz Kashifi, the author of the Sufi teachings "Futuvvatnamei Sultani", "Tafsiri Husayniy" and many other works, as well as other famous scholars, in particular Ya'qub Charkhi, Khoja Muhammad Porso, and many other theologians, as well as the poets Sakkoki, Mawlana Lutfi, Alisher Navoi, Abdurakhmon Jami, Davlatshah Samarkandi, and Husayn Baykara. Scientists who worked at the Baysunkur Academy created unique historical works. In particular, there is the work "Mujma ut-taravil" ("SUMMARY: of Historical Dates") by Fasih Khavofi, who held the position of divan in the Baysunkur palace, and this source is distinguished by its chronological accuracy. In addition, this work is also a source of information about the sheikhs and writers of Maverannahr and Khorasan.

It should be noted here that the scientific and literary environment in Khorasan provided the basis for the development of a historian like Sharafidan Ali Yazdi. In addition to the famous historical work "Zafarnama", the scientist has 12 treatises on astronomy, logic, poetry, and the theory of mysticism.

Abdurazzoq Samarkandi is also one of the scientists who developed in the scientific environment of Herat. Along with his famous work "Matlai sa'dayn va majmai bahrain", there were also treatises on poetry and Arabic grammar. Mirkhand and his grandson Khandamir, who worked at the Baysunkur Academy,

wrote works on the history of the peoples of the East. In addition, Khandamir left detailed information about the works, inventions and discoveries, and examples of works of art of Sultan Ali Mashhadi, Kamoliddin Behzod, Abdujamil Muzahhib and others, who were formed under the influence of the scientific environment at the Baysunkur Academy. The development of only Hazrat Navoi during the reign of the Timurid princes in Herat is considered the crowning glory of the spiritual development of the Turkic peoples. The founder of Uzbek literature, the thinker who left behind a rich scientific heritage, Mir Alisher Navoi, also had a great influence on the formation of the scientific and spiritual environment in Herat in the 15th century. Architectural and construction works of art and culture were carried out in Herat. Most of this construction was built during the reign of Husayn Boykaro (1469-1506) on the initiative of Alisher Navoi. According to Khandamir, “Alisher Navoi built 52 rabots, 19 ponds, 16 bridges, 9 baths, and several mosques and madrasas at his own expense. The Mir Palace and the mosque in the city of Astrobad, as well as the Khusraviya madrasa in the city of Merv, are among them”.

When considering the architectural art of Transoxiana and Khorasan in the 15th century, it is appropriate to single out the hospitals and baths of Ikhlosiya, Khalosiya, Shifaiya, Safaiya, Unsiya, Khudsiya, Nizamiya, Khusraviya and Fansia, built in the 80s for the benefit of the people. Such buildings were built in large numbers in such prestigious cities as Samarkand, Bukhara, Urgench, Merv, Herat, Ghazna, Ray, Hamadan and Isfahan and began to serve the people. In hundreds of large madrasahs in the city of Herat, scientists worked productively in the field of natural and scientific knowledge. Architectural and historical monuments are the fruit of mature engineering thought, and achieving this level required excellent natural and scientific knowledge from architects. At the same time, the madrasahs operating in the city of Herat were a majority of thinkers who taught such knowledge.

Conclusion. The Timurid era was one of the highest stages of cultural and scientific development in the history of Central Asia. The great Amir Timur put an end to 130 years of Mongol rule and established a strong centralized state. His policy made a great contribution not only to strengthening military power, but also to the development of science, culture, art and architecture. It was during the reign of Timur and his successors that scientific and cultural centers were formed in the regions of Transoxiana and Khorasan, as a result of which this period was considered the “Second Renaissance” in the history of Central Asia. The cities of Samarkand and Herat became centers of science and culture. The scientific activities of the Mirzo Ulugbek Academy were recognized throughout the world, and the library and academy founded by Baysunkur Mirzo also had a

great influence on the development of world science. These academies not only developed such disciplines as history, philosophy, natural science, mathematics and astronomy, but also achieved great results in the fields of moral and philosophical research, fine arts and architecture.

The scientific and cultural achievements of the Timurid era were not only of regional importance, but also influenced such major civilizations as Europe, India and China. Baysunqur Mirzo made a great contribution to the development of science, art and literature, establishing one of the famous libraries of his time. Historical sources such as "Zafarnoma" written by Sharafiddin Ali Yazdi also testify to the scientific traditions of this period.

In general, the Timurid era is distinguished by its enormous potential in cultural and scientific terms. The scientific heritage created during this period still occupies an important place today and is recognized as an integral part of world science.

LITERATURE:

1. Мирзиёев Ш. М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2021. -Б.17.
2. Axadov Sh., Egamov T. Amir Temur va temuriylar davrining intellektual salohiyati. – Samarqand, 2004. – B.9.
3. Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, Мовароуннахр воқеалари, 1360-1370 [таржимон: О. Бўриев]. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1994. - Б.8
4. Azizqulov A., Alimov A. Boysung‘ur akademiyasi // Ijtimoiy fanlar. – Qarshi, 2022. - №2/04. – B.61.
5. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони («Тазкират уш-шуаро»дан) Форс-тожик тилидан Бўрибой Аҳмедов таржимаси. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. - Б.140.
6. Yusupova D. Fasih Havofiy / Ma’naviyat yulduzlari –Toshkent.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.- B.251.
7. Berdimurodov A. Sa’diyning “Guliston”, Firdavsiyning “Shohnoma” kabi asarlari nusxalari ko‘chirilgan Boysunqur Mirzo kutubxonasi qayerda? // <https://zarnews.uz/uz/post/sadiyning-guliston-firdavsiyning-shohnoma-kabi-asarlari-nusxalari-kochirilgan-boysunqur-mirzo-kutubxonasi-qayerda>
8. O‘rinboyev A. Sharafiddin Ali Yazdiy / Ma’naviyat yulduzlari –Toshkent.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.- B.256.
9. Amir Temur jahon tarixida / Mas‘ul muharrir: X-Karomatov. Mualliflar jamoasi: S.Saidqosimov (rahbar), A.Axmedov, B.Axmedov va boshqa. To‘ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri. - Toshkent.: Sharq, 2001. –B.102.
10. Abdurahmonov H.K., Ruzimurotov F.O. Maktab matematika kursida trigonometriya mavzusini tarixiy manbalardan foydalanib o‘qitish metodikasi //Scientific and Practical Research of The 21st Century. – 2024. – T. 1. – №. 1.
11. Abdurahmonov H.K. Matematika taraqqiyoti tarixida sofizmlarning roli. Matematik sofizm va paradokslar //Научный Фокус. – 2024. – Т. 2. – №. 13. – С. 112-116.

KOMPLEKS SONLARNI KASBIY FAOLIYATDA QO‘LLANILISHI

Eshqorayev Q.A.

Termiz davlat universiteti “Matematik analiz” kafedrası dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Toshboyeva N.Y.

“University of business and science” universiteti “Maktabgacha-boshlang‘ich ta‘lim va jismoniy tarbiya” kafedrası o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: matematika, son, haqiqiy son, kompleks son, elektronika, elektromagnetizm, informatika injeneriya, kuchlanish, kompleks o‘zgaruvchili funksiya.

Ключевые слова: математика, число, действительное число, комплексное число, электроника, электромагнетизм, информатика, инженерия, напряжение, функция комплексной переменной.

Key words: mathematics, number, real number, complex number, electronics, electromagnetism, informatics engineering, voltage, complex variable function.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada son tushunchasi, haqiqiy sonlar va kompleks sonlar maydoni ularni hayotda qo‘llanilish sohalari. Kompleks sonlarni rivojlanishiga hissa qo‘shgan olimlar hamda kompleks sonlarning haqiqiy va mavhum qismlari to‘g‘risida yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье рассматривается понятие числа, действительные числа и поле комплексных чисел области их применения в жизни. Освещены учебные, которые внесли свой вклад в развитие комплексных чисел, а также реальные и абстрактные части комплексных чисел.

SUMMARY:

In this article, the concept of Number, real numbers, and the field of complex numbers are areas of their application in life. Scientists who have contributed to the development of complex numbers and are illuminated about real and abstract parts of complex numbers.

Kirish. Matematika aniq mantiqiy mushohadalarga asoslangan bilimlar haqidagi fan. Dastlabki obykti sanoq bo‘lgani uchun ko‘pincha unga “hisob-kitob haqidagi fan” deb qaralgan (bugungi matematikada hisoblashlar, hatto formulalar ustidagi amallar juda kichik o‘rin egallaydi). Matematika eng qadimiy fanlardan biri bo‘lib, uzoq rivojlanish tarixini bosib o‘tgan. So‘nggi asrda xilma-xil matematik obyektlar orasida juda chuqur munosabatlar mavjudligi va aynan shunga asoslangan natijalar Matematikaning bundan keyingi taraqqiyotida

asosiy o'rinni egallashini ko'rsatmoqda. Elektron hisoblash vositalari bilan birga Matematika tatbiqlarining kengayishi (biometriya, sotsiometriya, ekonometrika va boshqalar), matematik usullar hayotining turli sohalariga jadal sur'atlar bilan kirib borayotgani ham Matematika predmetini ixcham ta'rif bilan qamrab bo'lmaydigan darajada kengaytirib yubordi. Demak, Matematika aksiomatik nazariyalar va matematik modellarni, ular orasidagi munosabatlarni o'rganadigan, xulosalari qat'iy mantiqiy mushohadalar orqali asoslanadigan fandir. Dastlab oddiy sanoq sonlar va ular ustidagi arifmetik amallardan boshlangan tematik bilimlar umuminsoniy taraqqiyot bilan birga kengayib va chuqurlashib borgan. Shunday ekan sonlarning turlari haqida yoritib o'tamiz.

Asosiy qism. Son-matematikaning asosiy tushunchalaridan biri. Narsalarni sanashga bo'lgan ehtiyoj tufayli eng sodda ko'rinishda ibtidoiy jamoa davrida vujudga kelgan. Yoshligimizdan bizga sanashni bir ikki uch deb musbat raqamlardan o'rgatishadi, keyinchalik maktab davrimizda manfiy sonlar mavjudligi haqida tushuncha berishadi, demak insoniyat faoliyati doirasining kengayishi bilan takomillashgan. Dastlab, butun musbat (natural) sonlar, keyinchalik cheksiz natural sonlar qatori (1,2,3,4,5...) tushunchasi kelib chiqdi. Natural va tub sonlar qatorlarining cheksizligi hamda yetarlicha katta sonlarni nomlash, belgilash masalalari miloddan avvalgi III-asrdayoq yunon matematiklari Yevklid va Arximedning asarlarida taxlil qilingan. Son tushunchasining takomillashishi kasr son tushunchasini kiritish bilan boshlandi. Kasr son biror miqdorni o'lchash, ya'ni bu miqdorni boshqa bir miqdor-o'lchov bilan taqqoslash natijasida kelib chiqqan.

VI-XII asrlarda hindlar masalalar yechishda manfiy sonlarni qo'llagan edilar. Son tushunchasining rivojlanishiga o'rta asr Sharq matematiklari ham katta hissa qo'shdilar. Yevropada manfiy sonlarni birinchi marta Rene Descartes kiritdi. Hamma butun, kasr (shu kabi) (musbat ham manfiy) sonlar va nol - ratsional sonlar deyiladi. Uzluksiz ravishda o'zgaradigan miqdorlarni o'rganish uchun irratsional son tushunchasi kiritiladi. XVIII-XIX asrlarda algebrada tenglamalar nazariyasining rivojlanishi kompleks sonlar tushunchasiga olib keldi. Son tushunchasini va uning xossalarini XIX asrda nemis matematiklari G.Kantor, R.Dedekind, K.Veyershrass va Italiyalik matematik J.Peano o'z ishlarida to'la asoslab berdilar. Kompleks o'zgaruvchili funksiyalar nazariyasi matematikaning tarkibiy qismi bo'lishi bilan bir qatorda matematika yutuqlarini hayotga bevosita qo'llash imkonini beradigan asosiy fanlardan biridir. Kompleks o'zgaruvchili funksiyalar nazariyasi fanini o'qitilishidan maqsad talabalarga muhim ahamiyatga ega bo'lgan Koshining integral teoremasi, Koshining integral formulasi, yagonalik teoremasi va analitik davom ettirish prinsipi,

qoldiqlar nazariyasining asosiy teoremasi hamda shu asosda yopiq kontur bo'yicha olingan aniq va xosmas integrallarni hisoblash usullari, elementar funksiyalar orqali konform akslantirish tushunchasidan samarali foydalanish usullarini o'rgatish, ularda kompleks analiz sohasiga tegishli muammolarni hal etishda yetarli bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, kompleks o'zgaruvchili funksiyalar nazariyasining muhim xususiyatlaridan unumli foydalana olish qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir [9].

Kompleks sonlardan haqiqiy dunyoda qayerlarda qo'llaniladi degan savol tabiiyki barchamizda bo'lishi aniq, bu haqida to'xtalishdan oldin shuni ta'kidlash lozimki, haqiqiy sonlar miqdor yoki kattalik tushunchasining tabiiy modelidir va bu raqamlar ixtiro qilinishining birinchi sababi edi. Kompleks sonlarning rivojlanishiga ko'plab matematik olimlar hissa qo'shgan. Kompleks sonlarni qo'shish, ayrish, ko'paytirish va ildiz chiqarish qoidalarini Italian matematigi Rafael Bombelli tomonidan ishlab chiqilgan. Kompleks sonlarning kashf etilishiga yana bir sabab, kvadrat tenglamalarning haqiqiy sonlar to'plamida yechimga ega bo'lmasligidir. Kompleks sonlar to'plamida har qanday n -darajali tenglamaning yechimlarini topish mumkin ekan, nafaqat tenglamaning yechimlari balki, hayotda ko'plab sohalarida qo'llaniladi [10].

- Elektronikada ishlatiladi;
- Elektromagnetizmida qo'llaniladi;
- Informatika injeneriyada qo'llaniladi;
- Mashinasozlik va qurilishda qo'llaniladi.

Elektronikada kompleks sonlar zanjirdagi kuchlanish va oqimni ifodalaydi. Bu ikkita element bitta kompleks son sifatida yig'iladi. $Z = V + iI$ oqim va kuchlanishga ega bo'lgan zanjirning tasviridir. V – haqiqiy o'q qismi, I – mavhum o'q qismidir.

Elektromagnetizmida asosiy elementlar elektr maydon va magnit maydondir. Bu elementlar kompleks sonlar maydonida quyidagicha ifodalanadi. Haqiqiy o'q elektr maydon, magnit maydon esa mavhum o'q sifatida ifodalanadi [11].

Kompleks son deb $a + bi$ ko'rinishdagi ifodaga aytiladi. Bunda a va b ihtiyoriy haqiqiy sonlar i - mavhum birlik.

$$i = \sqrt{-1}; i^2 = -1$$

Kompleks sonning $z = a + bi$ haqiqiy qismi a ni $\operatorname{Re}(z)$ mavhum qismi b ni $\operatorname{Im}(z)$ bilan belgilash qabul qilingan $a = \operatorname{Re}(z)$, $b = \operatorname{Im}(z)$.

Xulosa: Matematika butun borliq bilan bog'langan holda o'rganuvchi fandir. Fan sifatida talabalarning tafakkurini shakllantirish, turli muommali vaziyatlarga echim topish raqamlashtirish texnologiyalarini anglashda yuksak

o‘rin egallaydi. Sonlar to‘plamini o‘rganish matematikaning ilk qadami desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Sonlar to‘plami kengaygan sari dunyoni anglash, borliqni tushunish osonlashib boradi. Haqiqiy sonlar maydonida yechimga ega bo‘lmagan muammolarni, kompleks sonlar maydonida yechimini topsak bo‘ladi. Kompleks o‘zgaruvchili funksiyalar nazariyasi matematikaning tarkibiy qismi bo‘lishi bilan bir qatorda matematika yutuqlarini hayotga bevosita qo‘llash imkonini beradigan asosiy fanlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Toshboyeva N., Tursunova N. “Amaliy dasturlar paketi yordamida talabalarining kasbiy kompetentlikni rivojlantirish” Namangan davlat universiteti. ilmiy axborotnomasi, [2024-11], ISSN:2181-1458,39-41
2. Sadyk Tanirbergenov Aleuovich “Avicenna’s Great Contribution to Mathematics” International Journal of Trend in Scientific Research and Development.
3. Bobir Namozov, “Sharq allomalarining ilmiy ma’naviy merosi” O‘quv qo‘llanma, Buxoro – 2022.
4. Toshboeva N.Y. (2021). Geometrik muammoli masalalar asosida talabalarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish. Academic research in educational sciences, 2(CSPI conference 3), 183-188.
5. T. Aliqulov., M. Movlonov-Ikkinchi tartibli egri chiziqlar mavzusini talabalarning matematik ko‘nikmalarini rivojlantirishning omili sifatida dasturiy vositalar yordamida o‘qitish. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, ISSN 2181-1784, SJIF 2021: 5.423
6. N.Toshboyeva F.Isroilova “Informatikada texnologiya va uning turlari haqida”, Uzluksiz ta’limda raqamli texnologiyalarni joriy etishning zamonaviy tendensiyalari va istiqbollari. JDPU 2022 y.
7. A.F.Xamrayeva “Oliy ta’lim muassasasi talabalarining kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning mazmuni”, Academic Research in Educational Sciences, VOLUME 2 | ISSUE 10 | 2021.

QORAQALPOG‘ISTON HUDUDIDAGI NINACHILARNING (ODONATA) EKOLOGIK AHAMIYATI

Kadirov R.S.

*O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Nukus filiali*

Tayanch so‘zlar: ninachilar, fiziologiya, bioindikator, ekotizim, suv havzalari.

Ключевые слова: стрекозы, физиология, биоиндикатор, экосистема, водоёмы.

Keywords: dragonflies, physiology, bioindicator, ecosystem, water bodies.

РЕЗИОМЕ:

Ushbu maqolada ninachilarning (Odonata) ekologik ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot davomida ularning suv havzalari ekologik holatini aniqlashda bioindikator sifatida qanday rol o‘ynashi tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari Qoraqalpog‘iston hududidagi suv havzalarida olib borilgan kuzatuvlarga asoslangan.

РЕЗИОМЕ:

В данной статье проанализировано экологическое значение стрекоз (Odonata). В ходе исследования рассмотрена их роль в качестве биоиндикаторов при определении экологического состояния водоёмов. Результаты исследования основаны на наблюдениях, проведённых на водоёмах территории Каракалпакстана.

SUMMARY:

This article analyzes the ecological importance of dragonflies (Odonata). The study examines their role as bioindicators in assessing the ecological condition of water bodies. The research results are based on observations carried out in the water bodies of the Karakalpakstan region.

Kirish Ninachilar (Odonata) - hasharotlar turkumiga mansub eng qadimgi yirtqich hasharotlar: arxeologlar tomonidan topilgan uzoq ajdodlari qoldiqlari karbon davriga (350-300 million yil oldin) borib taqaladi. Ninachilar guruhining ilmiy lotincha nomi sifatida ishlatiladigan Odonata atamasi birinchi marta 1793-yilda daniyalik entomolog Iogan Kristian Fabrisius tomonidan kiritilgan bo‘lib, uni yunoncha „tish“ deb talqin qiladi. Chunki ninachilarning ustki jag‘larida tishlari borligi sababli, boshqa hasharotlarning ko‘pchiligida ham tishli mandibulalar mavjud Gavdasining uzunligi 1,4-120 mm, qanotlari 90 mm gacha yetadi. Fasetkali ko‘zlari harakatchan, boshining katta qismini egallaydi. Voyaga etgan ninachining murakkab ko‘zlari har birida 24 000 ommatidiyadan

iborat. Mo'ylovlari kalta, ko'zga zo'rg'a ko'rinadi[2,4]. Lichinkalari yirtqich, og'iz organlari o'ljasini tutuvchi organ - niqobga aylangan. Ninachilarning ov qilish samaradorligi 95% ga yetadi ular odatda ov paytida miyasini ishga tushiradilar bir vaqtning o'zida 5 ta pashsha yeyishi mumkin hattoki o'rgimchakni o'z to'ridan tutib olishga qodir. Ninachilarning lichinkalari baliqlar uchun oziq. Maxsus tashqi jabralar (dum jabralari) yoki orqa ichak o'simtali (rektal jabralar) yordamida nafas oladi. 3 ta kenja turkum: teng qanotlilar, har xil qanotlilar, aralash qanotlilarga bo'linadi[5].

Ularning rivojlanish bosqichlari suv muhitida kechishi sababli, ular ekotizimning barqarorligini aniqlashda muhim mezon hisoblanadi.

Ninachilar tabiiy muhitning holatini aniqlashda sezgir organizmlar bo'lib, suv havzalaridagi ekologik o'zgarishlarga tezda javob qaytaradi. Ularning mavjudligi yoki kamayishi suv sifati va ekologik muhitdagi o'zgarishlar haqida muhim ma'lumotlar taqdim etishi mumkin. Bundan tashqari, ninachilar yirtqich hasharotlar sifatida ekotizimda muhim rol o'ynab, boshqa mayda hasharotlar populyatsiyasini tartibga soladi.

Mazkur tadqiqot ninachilarning ekologik ahamiyatini ilmiy yondashuv asosida tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, Qoraqalpog'iston hududidagi suv havzalarida uchraydigan turlar o'rganildi.

Materiallar va usullar Ushbu tadqiqotda turli adabiyotlar, dala kuzatuvlari tahlil qilindi. Kuzatuvlar Qoraqalpog'iston hududidagi suv havzalarida olib borildi. Entomologik tutqich (sachok) usuli qo'llanildi. Biomateriallarni yig'ishda A.Kulmamatovning «Umirtqasizlar zoologiyasidan o'quv dala amaliyoti (Tashkent 2004-y)» nomli oquv qo'llanmasidan foydalanildi. Tadqiqot namunalari sifatida Qoraqalpog'iston hududidagi suv havzalarida uchraydigan ninachilar turlari aniqlandi. Hasharotlar qo'l bilan yoki maxsus entomologik tarmoqlar yordamida yig'ildi.

Shuningdek, hasharot namunalari yig'ilib, ular entomologik usullar bilan qayta ishlanib, matratsnik va entomologik tortmalarga joylandi hamda ularning fotosuratlari tayyorlandi. Ninachilar faunasini o'rganish bo'yicha namunalari yilning bahor, yoz, kuz oylarida Qoraqalpog'istonning Aqchko'l (41.877714 2034478,60.84964315238624), Ashshikol (42°30'16.19"N 59°38'19.91"E), Dautkul (42°51'30.61"N 59°19'26.1"E) kabi havzalaridan to'plandi.

Ninachilarda harxil jarayonlar kuzatiladi. Ninachilar yirtqich hasharotlar bo'lib, asosan boshqa mayda hasharotlar bilan oziqlanadi. Ularning chaynash apparati juda yaxshi rivojlangan bo'lib, o'ljasini samarali parchalash va hazm qilish imkonini beradi. Ninachilarning tana bo'ylab joylashgan traxeal tizimi orqali gaz almashinuvi amalga oshiriladi. Ularning murakkab nerv tizimi yuqori

sezgirlikka ega bo'lib, tezkor harakatlanish va o'lja ushlash imkonini yaratadi. Ninachilarning uchish mushaklari juda rivojlangan bo'lib, aerob metabolizm ustunlik qiladi, bu esa ularga uzoq va tez uchish imkonini beradi[1].

Muhokama: Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ular bioindikator sifatida suv havzalarining ekologik holatini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqot davomida Qoraqalpog'iston hududidagi Amudaryo, Ashshikol Dautkul suv havzalarida 2022-2024-yillar davomida ninachilar biomateriallari yig'ildi va tahlil qilindi. Shuningdek, hasharot namunalari yig'ilib, ular entomologik usullar bilan qayta ishlanib, matratsnik va entomologik tortmalarga joylandi hamda ularning fotosuratlarini tayyorlandi. Ninachilar faunasini o'rganish bo'yicha namunalar yilning bahor, yoz, kuz oylarida to'plandi.

Orol dengizining qurishini hashoratlarga ta'sirini o'rganish maqsadida ninachilar populyatsiyalarini Qoraqalpog'iston hududidagi suv havzalari bo'yicha quydagicha tahlil qilindi(1-jadval).

Ushbu tadqiqot Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida joylashgan **Aqcha ko'l, Dautkul** va **Ashshikol** suv havzalarida olib borildi. Tadqiqotdan asosiy maqsad — har bir hududda uchraydigan ninachilar turlarini aniqlash va ularning zichligi hamda ekologik holatini baholash.

Ninachilar populyatsiyasining suv havzalari bo'yicha taqsimoti

1-jadval

Suv havzasi	Ninachilar turi	O'rtacha zichlik (ind*/m ²)	Ekologik holat
Aqcha ko'l (41.877714203 4478,60.84964315238624)	Anax imperator	12	Toza suv
Dautkul (42°51'30.61"N 59°19'26.1"E)	Anax imperator	5	O'rtacha
Ashshikol (42°30'16.19"N 59°38'19.91"E)	Anax imperator	3	Ifloslangan
Aqcha ko'l (41.877714203 4478,60.84964315238624)	Ischnura elegans	7	O'rtacha
Dautkul (42°51'30.61"N 59°19'26.1"E)	Ischnura elegans	8	O'rtacha
Ashshikol (42°30'16.19"N 59°38'19.91"E)	Ischnura elegans	4	Ifloslangan
Aqcha ko'l (41.877714203 4478,60.84964315238624)	Orthetrum sabina	4	Biroz ifloslangan
Dautkul (42°51'30.61"N 59°19'26.1"E)	Orthetrum sabina	6	Ifloslangan

Ashshikol (42°30'16.19"N 59°38'19.91"E)	Orthetrum sabina	5	Ifloslangan

* *Izoh : ind so 'zi individual so 'zi qisqartmasi*

Ushbu natijalar transeksiya usuli yordamida olingan bo'lib, suv havzalari ekologik holati bilan bog'liq holda ninachilar populyatsiyasining taqsimlanishi kuzatildi. Zichlik (ind/m²)ni aniqlash formulasi[3]:

$$D = \frac{N}{A}$$

Bu yerda:

D – o'rtacha zichlik (ind/m²),

N – aniqlangan ninachilar soni,

A – tadqiqot o'tkazilgan umumiy maydon (m²).

Aqcha ko'l suv havzasida *Anax imperator* turi eng yuqori zichlikda — **12 ind/m²** qayd etildi. Bu ko'lning suv sifati yaxshi, toza ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, bu hududda *Ischnura elegans* (7 ind/m²) va *Orthetrum sabina* (4 ind/m²) ham uchrashi ko'l ekotizimida turlar xilma-xilligi yaxshi rivojlanganini ko'rsatadi.

Dautkul hududida *Ischnura elegans*ning o'rtacha zichligi **8 ind/m²** bo'lib, suv sifati o'rtacha deb baholandi. *Anax imperator* (5 ind/m²) kamroq uchradi. *Orthetrum sabina* esa 6 ind/m² ko'rsatkich bilan bu hududda ifloslanish boshlanganidan darak beradi.

Ashshikol suv havzasida barcha turlar zichligi past. *Anax imperator* (3 ind/m²), *Ischnura elegans* (4 ind/m²), *Orthetrum sabina* (5 ind/m²) uchradi. Bu natijalar Ashshikol suv havzasi ekologik jihatdan ifloslanganini ko'rsatadi.

Muhokama Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ninachilarning bioindikatorlik xususiyati suv havzalarining ekologik barqarorligi uchun muhim mezon bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasidagi uchta suv havzasida ninachilarning turlari va ularning zichligi farq qiladi. **Aqcha ko'l** ekologik holati eng yaxshi bo'lgan hudud bo'lib, bu yerda *Anax imperator*ning yuqori zichligi (**12 ind/m²**) qayd etildi. Bu suv havzasi toza va barqaror ekotizimga ega. **Dautkul** suv havzasi **o'rtacha ekologik holatga ega**. Bu yerda *Ischnura elegans* ko'p uchraydi (**8 ind/m²**), *Orthetrum sabinaning* nisbatan yuqori zichligi (**6 ind/m²**) suvda ifloslanish boshlangani belgisidir. **Ashshikol** hududi esa **eng ifloslangan suv havzasi** deb baholandi. Barcha uchraydigan turlar zichligi past bo'lib, *Orthetrum sabina*

ning mavjudligi suv sifati yomonlashganini ko'rsatadi. Ninachilar zichligi va turlari suv havzalari ekologik holatini aniq ko'rsatib bermoqda. *Anax imperator* ko'p bo'lgan suv toza, *Orthetrum sabina* ko'p bo'lgan hudud esa ifloslangan. Eng yaxshi holat **Aqcha ko'lda**, eng yomon holat **Ashshikolda** kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axmedova Mohira Shavkatovna // Xorazm viloyati ninachilar (insecta: odonata) faunasi va ekologiyasi// dissertatsiyasi avtoreferati// Xiva-2024
2. Dubovskiy G.K., Ummatov A.M. Zoologiyadan o'quv qo'llanma. T.: O'qituvchi, 1991
3. Michael Begon, Colin R. Townsend, John I. Harper // ECOLOGY From Individuals to Ecosystems 2006
4. Kuznetsov B.A., Chernov A.Z., Katanova L.N. Kurs zoologii. M., «Agropromizdat», 1989
5. Lukin E.I. Zoologiya. M., «Visshaya shkola», 1989 6. Laxanov J.A. O'zbekistonning umurtqali hayvonlari aniqlagichi. T.: «O'qituvchi», 1988

GEOGRAFIYA TA'LIMIDA YANGI PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARNI ISHLAB CHIQISH VA QO'LLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Shadiyeva N.Sh.

Buxoro davlat pedagogika instituti

“Geografiya” kafedrası dotsenti, p.f.f.d (PhD)

Fazliddinova K.M.

Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Tayanch so‘zlar: geografiya ta’limi, pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuv, interaktiv metodlar, AKT, metodika, ta’lim sifati, o‘quv jarayoni, amaliy ko‘nikmalar, o‘quvchilar faolligi.

Ключевые слова: географическое образование, педагогические технологии, инновационный подход, интерактивные методы, ИКТ, методика, качество образования, учебный процесс, практические навыки, студенческая деятельность.

Key words: geography education, pedagogical technologies, innovative approach, interactive methods, ICT, methodology, quality of education, educational process, practical skills, student activity.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni o'quv jarayoniga samarali joriy etish metodikasini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Mazkur yo'nalishda innovatsion yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, interaktiv metodlar va o'quvchilarning mustaqil fikrlash hamda amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan uslublar tahlil qilinadi. Shuningdek, yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashda uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirish hamda ta'lim sifatini yuksaltirishga xizmat qilishi ko'zda tutilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассмотрены вопросы разработки новых педагогических технологий в образовании по географии и совершенствования методики их эффективного внедрения в учебный процесс. В этом направлении анализируются инновационные подходы, использование информационно-коммуникационных технологий, интерактивных методов и методов, направленных на развитие самостоятельного мышления и практических навыков студентов. Также рассмотрены проблемы, возникающие при использовании новых педагогических технологий и пути их преодоления. Ожидается, что результаты исследования послужат повышению эффективности преподавания географии и улучшению качества образования.

SUMMARY:

This article describes the issues of developing new pedagogical technologies in geography education and improving the methodology of their effective introduction into the educational process. In this direction, innovative approaches, use of information and communication technologies, interactive methods and methods aimed at developing students' independent thinking and practical skills are analyzed. Also, problems encountered in the use of new pedagogical technologies and ways to overcome them are considered. It is expected that the results of the research will serve to increase the effectiveness of teaching geography and to improve the quality of education.

Kirish. Dunyoda bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion yondashuv asosida mutaxassislarni tayyorlashda ta'lim berish jarayonini yuksak darajaga olib chiqish bo'yicha xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalarni o'rganish va ular bilan hamkorlik tadqiqotlarni olib borish, amaliyotga qo'llash talab etilmoqda.

2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida "butun hayot davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish" dolzarb vazifa sifatida belgilandi. Ushbu konsepsiya ta'lim tizimida pedagoglar, jumladan, bo'lajak o'qituvchilarni, kompetensiyaviy yondashuv asosida metodik tayyorgarlik darajasi hamda ijodiy taffakkurini rivojlantiradigan, jahon andozalariga mos keladigan innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy vositalardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish bugungi kun uchgun ustuvorlik kasb etadi [6].

Geografiya fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash zarurati, ularni ishlab chiqish va samarali joriy etish metodikasi yoritiladi. Shuningdek, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va geografik tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi. Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlar, ayniqsa, geografiya fanini o'qitishda yangicha pedagogik yondashuvlarni joriy etishni taqozo etmoqda. An'anaviy usullar bilan bir qatorda, interfaol metodlar, AKT vositalari, modulli o'qitish, loyiha asosida ta'lim kabi zamonaviy texnologiyalar o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirib, chuqur bilim olishlariga xizmat qilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda bugungi globallashuv jarayonida oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan "Geografiya" ta'lim yo'nalishi talabalarining innovatsion ta'limga tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish, raqamli texnologiyalar va dasturiy ta'lim ilovalaridan foydalanib ta'lim berish, shu yo'nalishga tegishli metodikalarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega.

Hozirgi zamon globallashuv jarayonida yetuk mutaxassis-kadrlarni tayyorlash zarurati, demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslari konsepsiyasini amalga oshirishda, kreativ fikrlovchi, innovatsion texnologiya hamda dasturiy ta'lim vositalarni mukammal egallagan,

mutaxassis kadrlarning innovatsion ta'lim tendensiyalari asosidagi xalqaro pedagogik tajribaga ko'ra, "Geografiya" ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy faoliyatga oid kreativligini rivojlantirishda birqancha dasturlar asosida ishlab chiqilgan dasturiy ta'lim vositalarining yangi avlodlarini takomillashtirish orqali majburiy va tanlov fanlarini virtual reallik qonuniyatlari asosida talabalarni innovatsion kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida dasturiy ta'lim vositalarini samarali qo'llash orqali ularning imkoniyatlari to'liq ochib berilmaganligi, kompyuter dasturlaridan foydalanish metodikasi asosida o'qitishni mazmunan takomillashtirish jarayonini keng joriy etish tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi [6].

Respublikamiz olimlaridan B.M. Abduraxmonovning ilmiy ishlarida, umumiy o'rta talim maktablari o'quvchilarining geografik madaniyatini shakllantirish jarayonining tasviriy-didaktik jihatlarini ta'lim vositalari tasniflanishida ta'lim muhiti va ular orasidagi uzluksizlik va uzviylikni hisobga olish asosida metodik jarayonni amalga oshirish tizimi va modeli ta'lim vositalaridan foydalanish va model komponentlarining uzviy bog'liqligi asosida ishlab chiqilib, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarining baholash darajalarini refleksiv tahlil qilish va tahliliy faoliyat natijalari orqali xaritagrafik savodxonlikning kafolatlangan samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlashtirilgan bo'lib, o'quvchilarning geografik madaniyatining shakllanishini ta'minlovchi ta'lim vositalari majmuasidan foydalanishning didaktik, ergonomik metodik talablari elektron darslik, interfaol xaritagrafik qo'llanmalar asosida takomillashtirilgan [8].

Tadqiqot metodologiyasi.

Ijodkor shaxsning shakllanishini shaxsning o'zaro mos tarzda bajarilgan kreativ faoliyat va kreativ mahsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilanadi. Ushbu jarayonning sur'ati va qamrovi biologik va ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi va kreativ sifatlari, shuningdek, mavjud shart-sharoit, hayotiy muhim va kasbiy shartlangan hodisalarga bog'liq. Zamonaviy sharoitda pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo'lishi taqozo etiladi. Bo'lajak "Geografiya" fani o'qituvchisining kreativlik sifatlariga ega bo'lishi, uning shaxsiy sifatlari, tabiiy va ijtimoiy sifatlarini samarali tashkil etishga yo'naltiradi.

1. Yangi pedagogik texnologiyalarning mohiyati: Zamonaviy texnologiyalar o'qituvchining o'quvchi bilan interaktiv muloqotini kuchaytiradi. O'quv jarayonini vizual, amaliy va mustaqil tahlil asosida tashkil etishga imkon beradi [6].

2. Geografiya darslarida qo'llaniladigan innovatsion texnologiyalar: Klaster, aqliy hujum, konseptual xaritalar kabi metodlar orqali mavzuni chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Geografik axborot tizimlari (GAT/GIS), raqamli xaritalar va simulyatsion dasturlar ta'lim samaradorligini oshiradi. Proyekt usuli asosida o'quvchilar real geografik muammolar yechimini mustaqil izlaydi.

3. Metodikani takomillashtirish yo'llari: O'qituvchilarning malakasini oshirish, doimiy trening va seminarlartashkilot etish. Pedagogik tajriba almashinuvi va innovatsion loyihalarni joriy etish. O'quvchilarning yosh xususiyatlari va qiziqishlarini inobatga olgan holda dars jarayonini moslashtirish.

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash nafaqat ta'lim sifati va samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning fanga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi. Bu borada metodik yondashuvni doimiy ravishda takomillashtirib borish muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy texnologiyalarning geografiya fanidagi o'rni Geografiya - atrof-muhit, tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganuvchi kompleks fan bo'lgani bois, uni o'qitishda turli texnologiyalarni integratsiyalash imkoniyati yuqori. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) geografik ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish, xaritalar bilan ishlash, statistik tahlil va prognozlash jarayonlarini interfaol shaklda olib borishda katta rol o'ynaydi. Dars jarayoniga innovatsion yondashuvlar:

Blended Learning (aralash ta'lim) - an'anaviy va onlayn darslarni uyg'unlashtirish orqali o'quvchini mustaqil ishlashga rag'batlantiradi.

Flipped classroom (ag'darilgan sinf) - o'quvchilar mavzuni uyda o'rganib, sinfda amaliyot va muhokama bilan shug'ullanishadi.

Gamifikatsiya (o'yinlashtirish) - geografik bilimlarni mustahkamlash uchun interaktiv testlar, viktorinalar va musobaqalar orqali motivatsiyani oshiradi.

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash metodikasini takomillashtirish uchun quyidagi yechimlarni taklif qilish mumkin:

1. Innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish: O'quvchilarning qiziqishini uyg'otish va geografiya fanini yanada interaktiv qilish uchun multimedia, virtual va ortogonal haqiqat (VR, AR) kabi texnologiyalarni ta'lim jarayoniga qo'llash. Bu texnologiyalar orqali o'quvchilarga murakkab geografik jarayonlar va konseptlarni amaliy misollar yordamida tushuntirish mumkin.

2. O'qituvchilarni malaka oshirish va qayta tayyorlash: O'qituvchilarni yangi pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llash uchun malaka oshirish

dasturlari tashkil etilishi kerak. Yangi texnologiyalar va metodikalarni o'rganish uchun onlayn kurslar, seminarlar va treninglar tashkil etish, shuningdek, o'qituvchilarga tajriba almashish imkoniyatlarini yaratish.

3. Ta'lim infratuzilmasini modernizatsiya qilish: Ta'lim muassasalarida zamonaviy texnologiyalar, kompyuterlar, interaktiv taxtalar, multimedia tizimlari va internetga ulanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Bunda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish muhimdir.

4. O'quv dasturlarini takomillashtirish: Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni hisobga olgan holda o'quv dasturlarini zamon talablariga moslashtirish. Bu o'quv dasturlarida interaktiv metodlar, onlayn resurslar, elektron darsliklar va multimedia materiallarini keng qo'llashni o'z ichiga olishi kerak.

5. Texnologik savodxonlikni oshirish: O'quvchilarning texnologik savodxonligini oshirish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilishi zarur. Bu dasturlar orqali o'quvchilarga internetdagi geografik manbalarni izlash, raqamli xaritalar yaratish, GIS (Geografik axborot tizimi) texnologiyalaridan foydalanishni o'rgatish kerak.

6. Sinflarda interaktiv o'quv metodlarini qo'llash: O'qituvchilar o'quv jarayonini ko'proq interaktiv qilishlari lozim. Mavzularni o'rganish jarayonida o'quvchilarni guruh ishlariga, muhokamalarga jalb qilish, masalalarni amaliyotga qo'llash va o'quvchilarga o'zlarini sinab ko'rish imkoniyatlarini yaratish samarali natijalarga olib keladi.

7. O'quv materiallarining virtual versiyalarini yaratish: Geografiya faniga oid o'quv materiallarining virtual versiyalarini yaratish, masalan, raqamli darsliklar, interaktiv kartalar, videolar va boshqa vizual vositalar. Bu materiallar o'quvchilarga mavzularni mustahkamlashda yordam beradi.

8. Pedagogik tarmoq va hamkorlikni rivojlantirish: O'qituvchilar, ilmiy xodimlar va pedagogik texnologiya ishlab chiquvchilarini birlashtirgan tarmoqlar tashkil etish zarur. Bu tarmoqlar orqali yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish mumkin bo'ladi.

9. Innovatsion tadqiqotlar va tajriba almashish: Geografiya ta'limida innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishda tajriba almashish muhim ahamiyatga ega. Ilmiy tadqiqotlar o'tkazish va innovatsion pedagogik metodlarni o'rganish orqali ta'lim samaradorligini oshirish mumkin. Bu yechimlarni amalga oshirish uchun ta'lim muassasalari, davlat organlari va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish, resurslar va bilimlarni birlashtirish muhimdir. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash metodikasini takomillashtirish, dunyo davlatlari miqyosida,

bir nechta asosiy tendensiyalar va yangiliklar orqali amalga oshirilmoqda. Bu jarayon, o'qitishning samaradorligini oshirish, talabalar va o'qituvchilarni yangi bilim texnologiyalari bilan tanishtirish va ularni modernizatsiya qilishga qaratilgan.

Xulosa va tahlillar. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, innovatsion kasbiy faoliyatga ega bo'lgan talabalarda quyidagilar namoyon bo'ladi. Bo'lajak pedagoglarning xayoliga kelmagan g'oyalarni bildiradi, o'zlarini ifoda etishning o'ziga xos uslubini tanlaydi, ba'zan mavzuga aloqasi yo'q yoki g'ayri oddiy savollar beradi, yechimi ochiq qolgan vazifalardan zavqlanadi, g'oyalarni aniq dalillar asosida muhokama qilishni afzal ko'radi, muammoning yechimini topishda noan'anaviy yondashuvni tanlaydi[7].

Quyidagi yo'nalishlar va metodikalar asosiy e'tiborni jalb qilmoqda:

1. Interaktiv o'qitish texnologiyalari: Interaktiv doskalar, smartfonlar, planshetlar va kompyuterlar yordamida o'qitish metodikalari keng qo'llanilmoqda. Bu texnologiyalar geografiya darslarida vizual tasvirlar, interaktiv xaritalar va 3D modellardan foydalanishga imkon beradi. Bu o'zgarishlar talabalarga darsni samarali o'zlashtirishda yordam beradi va geografik tushunchalarni yaxshiroq anglash imkonini yaratadi.

2. Blended learning (aralash ta'lim): Blended learning, ya'ni an'anaviy darslar bilan onlayn ta'limni birlashtirish metodikasi dunyo bo'ylab keng tarqalmoqda. O'quvchilar internetda geografik axborotlarni o'rganish, video darsliklar orqali mavzularni mustahkamlash va online testlar orqali o'z bilimlarini tekshirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Bu usul darslarning moslashuvchanligini oshiradi.

3. Geografik axborot tizimlari (GAT) va kartografiya dasturlari: GAT texnologiyalari geografiya o'qitishida muhim rol o'ynayapti. O'quvchilar geografik xaritalar va ma'lumotlar bazalarini yaratish, tahlil qilish va vizualizatsiya qilish orqali o'z bilimlarini mustahkamlaydilar. Bu texnologiyalar o'quvchilarga zamonaviy tizimlar orqali real vaqt ma'lumotlari bilan ishlashni o'rgatadi.

4. Kooperativ o'qitish metodikasi: Dunyo bo'ylab geografiya o'qituvchilari o'quvchilarning guruhlariga bo'lingan holda birgalikda ish olib borishlarini rag'batlantirmoqda. Bu metodika o'quvchilarning jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirishga, mavzularni turli nuqtai nazarlardan ko'rish imkoniyatini yaratishga yordam beradi.

5. Muammoli ta'lim (Problem-based learning): Geografiya o'qitishida bu metodika muammolarni tahlil qilish va ularni hal qilish orqali o'quvchilarning ijodiy va analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Muammoli ta'lim, ayniqsa,

geografik masalalarga qarshi muammolarni hal qilishda, o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi va ularni mustaqil fikr yuritishga undaydi.

6. Yangi multimediya vositalari: Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) kabi texnologiyalar geografiya ta'limiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu vositalar orqali o'quvchilar dunyo bo'ylab turli joylarni virtual ravishda sayohat qilishlari mumkin, bu esa geografiya bilimlarini interaktiv tarzda o'rganishga yordam beradi. Dunyo miqyosida geografiya o'qitish metodikasini takomillashtirishda, texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy qilish orqali, o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish mumkin.

FOYDALANILAGAN ADABIYOTLAR:

1. Akramov M. Geografiya ta'limi metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, 2015.
2. Tursunov X. Geografiya fanining didaktikasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2017.
3. Umarov B. Pedagogik texnologiyalarni qo'llash metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston pedagogika universiteti, 2018.
4. Xodjaeva D. O'quv jarayonida innovatsion metodlarni qo'llash. – Toshkent: O'zbekiston, 2016.
5. Usmonov A. Interaktiv metodlar va ularning geografiya ta'limidagi ahamiyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
6. Shadiyeva N.Sh. Talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish (geografiya ta'lim yo'nalishi misolida). Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. Samarqand: 2024-yil. 125 b.
7. Shadiyeva N.Sh. Amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida virtual ta'lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish. // Ilm-fan texnologiyalar. Buxoro sh. 2023-yil № 3 (1) son. 52-57 b.
8. Shadiyeva N.Sh. Dasturiy ta'lim vositalardan foydalanish asoida bo'lajak geografiya fani o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishning ilmiy-metodik ahamiyati // "Pedagogik akmeologiya". Ilmiy-nazariy, metodik jurnali. Buxoro sh. №4 (6). 2023 y.-B.

IT MUTAXASSIS KADRLAR SIFATINI BELGILOVCHI TAMOYIL VA FAKTORLAR KLASSIFIKATSIYASI

Abdumannopov M.I.

katta o'qituvchi, Andijon davlat universiteti,

Tayanch so'zlar: IT mutaxassis, kadrlar sifati, tamoyillar, faktorlar, ta'lim, kasbiy malaka, kompetent, kompetentlik, axborot olish kompetentligi, malaka darajasi, sertifikatsiya, akkreditatsiya, innovatsion fikrlash, yaxlit-mazmunli kompetentlik, ijtimoiy-madaniy kompetentlik, o'quv-bilish kompetentligi, axborot olish kompetentligi, kommunikativ kompetentlik, ijtimoiy-faoliyatli kompetentlik, amaliy faoliyatga oid kompetentlik.

Ключевые слова: ИТ-специалист, качество персонала, принципы, факторы, образование, профессиональная квалификация, компетентность, компетентность в области получения информации, уровень квалификации, сертификация, аккредитация, инновационное мышление, целостно-содержательная компетентность, социокультурная компетентность, учебно-познавательная компетентность, информационная компетентность, коммуникативная компетентность, социально-деятельностная компетентность, практическая деятельностная компетентность.

Key words: IT specialist, personnel quality, principles, factors, education, professional qualifications, competent, competence, information acquisition competence, qualification level, certification, accreditation, innovative thinking, holistic-content competence, socio-cultural competence, educational-cognitive competence, information acquisition competence, communicative competence, socio-activity competence, practical activity competence.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada IT mutaxassis kadrlar sifati belgilovchi tamoyil va faktorlarning klassifikatsiyasi tahlil qilinadi. IT sohasidagi mutaxassislarning bilim va ko'nikmalari, ularning malakasini oshirishga ta'sir qiluvchi omillar haqida ma'lumot beriladi. Shu bilan birga, ushbu omillarning ahamiyati va ularni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar keltiriladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются принципы и классификация факторов, определяющих качество кадрового состава ИТ-специалистов. Предоставляется информация о знаниях и навыках ИТ-специалистов, а также факторах, влияющих на их профессиональное развитие. При этом раскрывается значение этих факторов и даются рекомендации по их развитию.

SUMMARY:

The article analyzes the principles and classification of factors that determine the quality of the IT personnel. It provides information on the knowledge and skills of IT specialists, as well as the factors that influence their professional development. At the same time, the significance of these factors is revealed and recommendations for their development are given.

Zamonaviy texnologiyalar rivojlanishi bilan IT mutaxassis kadrlarning sifati dolzarb masalaga aylandi. Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari sohasida yuqori malakali mutaxassislarga bo'lgan talab kundan-kunga ortib bormoqda. IT kadrlarning sifatini aniqlovchi tamoyil va faktorlarni o'rganish ularning kasbiy rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

IT mutaxassislarni kasbiy jihatdan tayyorlash borasida horijiy mamlakatlarda amalda bo'lgan ta'lim mazmunini bevosita o'rganishi shuni ko'rsatdiki, G'arb mamlakatlarida asosiy o'rinni mutaxassisning kompetentlik malaka darajasi egallaydi. Respublikamizning milliy ta'lim tizimi mohiyatiga ko'ra ta'lim mazmunining minimal talablari bilim, ko'nikma va malakaga asoslanadi. Shu sababli, mamlakatimiz jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi jarayonlarida ta'lim tizimini isloh qilishning bosh mezon sifatida bilim, ko'nikma va malaka paradigmasidan endilikda kompetentlik va kompetentsiyalar paradigmasiga o'tishni taqozo etadi.

Agarda "kompetent" va "kompetentlik" tushunchalarining etimologik taxliliga nazar tashlasak, ular tasodifan yuzaga kelmaganligini anglash mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda IT mutaxassislarning kasbiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi turli omillar haqida tadqiqotlar mavjud. Jumladan, xalqaro standartlar asosida IT kadrlar malakasini baholash tizimlari ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, yetakchi IT kompaniyalarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, kadrlar sifatini oshirishda uzluksiz ta'lim va sertifikatsiya jarayonlari muhim o'rin tutadi.

Kasbiy kompetentlikni shakllantirish yuzasidan tahlil ishlarini olib borish natajasida ilmiy adabiyotlarda kompetentlikning quyidagi turlarga bo'linishi va ular ustida ish olib borgan olimlar aniqlandi:

kommunikativ kompetentlik (С.Ж.Братченко, Ю.И.Эмелянов, А.П.Панфилова, О.П.Санникова, Г.С.Трофимова, В.Д.Ширшов);

bilim olish kompetentligi (С.Г.Воровщиков, Д.В.Татьянченко);

интеллектуал kompetentlik (Э.Г.Гелфман, М.А.Холодная);

интеллектуал-korporativ kompetentlik (А.Аринюшкина);

axborot olish kompetentligi (А.М.Оробинский, О.Г.Смолянинова);

texnologik kompetentlik (Н.Н.Манко);

madaniy kompetentlik (М.В.Булыгина, О.А.Лукина, Н.В.Поморсева, А.Н.Федорова);

psixologik kompetentlik (А.Д.Алферов, И.Ф. Демидова, Б.Н.Дружинин, Н.В.Яковлева);

psixologik-pedagogik kompetentlik (М.И.Лукянова, Е.В.Попова);

kasbiy kompetentlik (А.К.Маркова, В.А.Якунин);

ijtimoiy-psixologik kompetentlik (А.Г.Кудрявцева, Л.И.Берестова);

umummadaniy kompetentlik (H.YO.Конасова, O.Э.Лебедев, A.A.Петров). Yuqoridagi fikrlardan kompetentlikning 3 asosiy guruhi ajratib ko'rsatiladi: O'z-o'ziga, shaxs sifatida, hayot faoliyati sub'ekti sifatida munosabatda bo'ladigan kompetentliklar.

Insonning boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlariga taalluqli kompetentliklar.

Insonning barcha turdagi va shakldagi faoliyatiga taalluqli kompetentliklar.

Shunday qilib, ta'limga kompetentlik asosida yondashuv ta'lim natijalarining yangi turlarini yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqotda empirik va nazariy tahlil usullari qo'llanildi. IT kadrlar sifatini belgilovchi tamoyillar va faktorlarni aniqlash uchun statistik ma'lumotlar va ilg'or kompaniyalar tajribasi asosida tahlil o'tkazildi. Shuningdek, mutaxassislar o'rtasida so'rovnomalar o'tkazilib, ularning fikrlari tahlil qilindi.

Ta'lim mazmunining o'quv rejadagi fanlar bloklari (barcha fanlar uchun), fanlararo (fanlar to'plami uchun) va predmetli (ma'lum bir fan uchun) tarzda guruhlanganligi bois quyidagi uch darajani namoyon etuvchi kompetentlikni e'tirof etib o'tamiz:

tayanch kompetentlik (ta'limning gumanitar, ijtimoiy-iqtisodiy mazmuniga ko'ra);

fanlararo kompetentlik (umumkasbiy tayyorgarlikning o'quv fanlari va ta'lim bloklarining ma'lum doirligiga ko'ra);

bitta predmet (fan) buyicha kompetentligi (maxsus o'quv fani doirasida aniq va ma'lum imkoniyatga egaligiga ko'ra).

Shunday qilib, tayanch kompetentlik ta'limning har bir bosqichi uchun ta'lim bloklari va o'vquv fanlari darajasida aniqlanadi. Tayanch kompetentlik tartibini belgilashda kasbiy ta'limning asosiy maqsadlariga muvofiq ijtimoiy va shaxsiy tajribaning mohiyati, ijtimoiy jamiyatda kasbiy faoliyatni tashkil etish jarayonida hayotiy ko'nikmalarni egallashga imkon beruvchi asosiy turlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, IT mutaxassis kadrlarning sifatini belgilovchi asosiy tamoyillar quyidagilardan iborat:

Bilim va malaka darajasi – IT mutaxassislarining texnik bilimlari va amaliy ko'nikmalari.

Uzluksiz ta'lim – yangi texnologiyalar va dasturlash tillarini o'rganish jarayoni.

Sertifikatsiya va akkreditatsiya – xalqaro sertifikatlariga ega bo'lish muhimligi.

Ish tajribasi va loyihalarda ishtirok etish – amaliyot orqali kasbiy rivojlanish.

Innovatsion fikrlash – yangiliklarga ochiqlik va moslashuvchanlik.

Ushbu nuqtai nazardan ular quyidagi kompetentlik turlariga bo‘linadi:

Yaxlit-mazmunli kompetentlik. Bu o‘quvchining qadriyatli yo‘nalishlari bilan bog‘liq, uning ijtimoiy borliqni his eta bilishi va tushunish qobiliyati, mustaqil hayot yo‘lini topa olishi, o‘zining ijtimoiy jamiyatdagi roli va o‘rnini anglab yetishi, harakatlarni tashkil etishda aniq maqsadni belgilash hamda qaror qabul qilish malakasi, dunyoqarashi bilan bog‘liq kompetentlik, u o‘quvchi uchun o‘quv va boshqa vaziyatlarda o‘zini aniqlash mexanizmini ta’minlaydi. O‘quvchining individual ta’lim yo‘nalishi va uning hayotiy faoliyatining umumiy dasturi ana shu kompetentlikka bog‘liq.

Ijtimoiy-madaniy kompetentlik. O‘quvchi chuqur o‘zlashtirishi zarur bo‘lgan bilim va faoliyat tajribasining doirasi bo‘lib, milliy va umuminsoniy madaniyatlar xususiyatlari, inson va insoniyat hayotining ma’naviy-axloqiy asoslari, oilaviy va ijtimoiy an’analarning madaniy asoslari, inson hayotida fan va dinning roli, ularning moddiy borliqqa ta’siri, turmush va dam olish borasidagi bilimlardan iborat.

O‘quv-bilish kompetentligi. Bu o‘quvchining o‘rganilayotgan aniq obyektlar bilan bog‘lik mantiqiy, metodologik va ijtimoiy faoliyati elementlaridan iborat bo‘lgan mustaqil fikrlash kompetentliklarining to‘plami bo‘lib, unga maqsadni ko‘ra bilish, faoliyatni rejalashtirish, uning mazmunini tahlil qilish, refleksiya, faoliyatga shaxsiy baho berish borasidagi bilim va malakalar kiradi. O‘rganilayotgan obyektlarga nisbatan o‘quvchilarni kreativ ko‘nikmalari, ya’ni bilimlarni bevosita borliqdan olish, nostandart vaziyatlarda muammoni hal etishning harakat usullari va evristik metodlarini egallaydi.

Axborot olish kompetentligi. Audio-video ko‘rsatuv vositalari va axborot texnologiyalari yordamida mustaqil izlanish, tahlil qilish va zarur axborotlarni tanlab olish, ularni o‘zgartirish, saqlash va uzatish mahorati shakllantiriladi. Ushbu kompetentlik o‘quvchining o‘quv fanlari asoslarini muhim axborotlar asosida o‘zlashtirishini ta’minlaydi.

Kommunikativ kompetentlik. Ta’lim oluvchilar bilan o‘zaro munosabatlar, ularning usullari, muloqot jarayonida ustuvor o‘rin tutuvchi tilni o‘zlashtirish, guruhlarda ishlash ko‘nikmalari, jamoada turli xil manaviy-marifiy tadbirlarni tashkil qilish va o‘tkazishni bilishni o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy-faoliyatli kompetentlik. Bu fuqarolik (fuqaro, kuzatuvchi, saylovchi, vakil vazifasini bajaruvchi), ijtimoiy-mehnat sohasi (iste’molchi, xaridor, mijoz, ishlab chiqaruvchi va boshqalar), oilaviy munosabatlar va

majburiyatlar, iqtisod va huquq masalalari, kasbiy, shuningdek, shaxsiy mavqeini aniqlash borasidagi bilim va tajribalarni egallash (xususan, mehnat bozorida mavjud vaziyatni tahlil qilish, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni ko'zlab, harakat qilish mahorati, mehnat hamda fuqarolik munosabatlarining odobini bilish)ni anglatadi.

Amaliy faoliyatga oid kompetentlik. Bunda bir harakat holatidan ikkinchi harakat holatiga ko'chira olish, harakat va amallarni yangi vaziyatlarda qo'llay olish, yangi axborotlar ichida tez yo'nalish olish ko'nikmalari tushuniladi.

IT sohasida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish va xalqaro standartlarga mos keluvchi baholash tizimini yo'lga qo'yish muhimdir. IT mutaxassislarning malakasini oshirishda amaliyotga asoslangan yondashuv va sertifikatli jarayonlari muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalariga asoslanib, IT kadrlar sifati bo'yicha baholash tizimini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

FOYDALANILGAN ADBIYOTLAR:

1. Abdumannopov M. I. O. G. L., & Mirzaaxmedov M. K. Bo'lajak o'qituvchilarining akt bo'yicha kasbiy kompetentligini shakllantiruvchi vositalar. ИНТЕРНАУКА Учредители: Общество с ограниченной ответственностью "Интернаука", 40-43.
2. Murodjon Ilxomjon o'g'li Abdumannopov, Mirzaaxmedov Muhammadbobur Karimberdiyevich. Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini o'qitishda rebus texnologiyasining ahamiyati. // POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 10(43), 2021) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2021. 82-85 p.
3. Raxmonov O., Foziljonova M., Abdumannopov M. Bo'lajak informatika o'qituvchisining shaxsiy kompetentlik oshirish modeli. // Ta'lim fidoyilari, March 2022. p. 18-26.
4. Абдуманнопов М.И., Шамситдинов С.К., Жонибеков Р.О. Zamonaviy o'qituvchining kompetentlik modeli va uni rivojlantirish algoritmi // Студенческий вестник: электрон. научн. журн. 2020. № 20(118).

ROBOTOTEXNIKA FANIDAGI ARDUINO MODULLARI YORDAMIDA HAVO HARORATINI BOSHQARISH TIZIMINI ISHLAB CHIQISH LABORATORIYASINI O‘TKAZISH METODIKASI

Abdumannopova M.E.

Andijon davlat pedagogika instituti, tayanch doktorant

Abdumannopov M.I.

Andijon davlat universiteti, katta o‘qituvchi

Tayanch so‘zlar: robototexnika, Arduino, harorat nazorati, sensorlar, avtomatlashtirish, dasturiy ta‘minot, IoT, boshqarish tizimi, aqlli tizimlar.

Ключевые слова: робототехника, Arduino, контроль температуры, датчики, автоматизация, программное обеспечение, IoT, система управления, интеллектуальные системы.

Key words: robotics, Arduino, temperature control, sensors, automation, software, IoT, control system, intelligent systems.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada robototexnika fanidan Arduino modullari yordamida havo haroratini boshqarish tizimini ishlab chiqish laboratoriyasini o‘tkazish metodikasi bayon etilgan. Arduino modullari asosida havo haroratini boshqarish tizimini ishlab chiqish va uning amaliy qo‘llanilish imkoniyatlari yoritilgan. Avtomatlashtirilgan harorat boshqarish tizimlari sanoat va uy sharoitida keng qo‘llaniladi. Tadqiqotda turli Arduino sensor va modullaridan foydalanish, dasturiy ta‘minotni ishlab chiqish va tizimning ishlash tamoyillari ko‘rib chiqilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Arduino asosidagi harorat nazorati aniq va samarali boshqaruvni ta‘minlashi mumkin. Tadqiqot davomida tizimning samaradorligi va barqarorligi ham o‘rganildi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье описывается методика проведения лабораторной работы по робототехнике по разработке системы контроля температуры воздуха с использованием модулей Arduino. Освещены разработка системы контроля температуры воздуха на базе модулей Arduino и возможности ее практического применения. Автоматизированные системы контроля температуры широко используются в промышленных и бытовых условиях. В исследовании рассматривалось использование различных датчиков и модулей Arduino, разработка программного обеспечения и принципы работы системы. Результаты показывают, что регулирование температуры на базе Arduino может обеспечить точное и эффективное управление. В ходе исследования также изучались эффективность и стабильность системы.

SUMMARY:

This article describes the methodology for conducting a robotics laboratory work on the development of an air temperature control system using Arduino modules. The development of

an air temperature control system based on Arduino modules and the possibilities of its practical application are covered. Automated temperature control systems are widely used in industrial and domestic conditions. The study considered the use of various Arduino sensors and modules, software development and operating principles of the system. The results show that Arduino-based temperature control can provide accurate and effective control. The study also examined the efficiency and stability of the system.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida avtomatlashtirish va robototexnika sohasida yangi imkoniyatlar paydo bo'lmoqda. Hozirgi vaqtda harorat nazorati va avtomatik boshqarish tizimlari sanoat, qishloq xo'jaligi va kundalik hayotda muhim rol o'ynaydi. Xususan, Arduino platformasidan foydalangan holda turli xil avtomatlashtirilgan tizimlarni ishlab chiqish va ularni ta'lim jarayonida qo'llash dolzarb masalalardan biridir. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha qator dasturlar amalga oshirilmoqda va bu jarayonda texnik fanlarni o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Arduino – bu ochiq kodli dasturiy va apparat platformasi bo'lib, turli sensorlar va modullar bilan integratsiyalash imkonini beradi. Ushbu maqolada Arduino modullari va dasturlash usullari yordamida samarali harorat nazorati tizimi yaratish yondashuvlari ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, Arduino tizimlarini IoT texnologiyalari bilan integratsiya qilish imkoniyatlari ham ko'rib chiqiladi.

Havo haroratini boshqarish tizimlari sanoat va kundalik hayotda keng qo'llaniladi. Ushbu maqolada Arduino modullari asosida ishlovchi havo haroratini boshqarish laboratoriyasini tashkil etish va o'qitish metodikasini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy-tadqiqot natijalari keltiriladi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston va xorijiy davlatlarda robototexnika va avtomatlashtirish bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Xorijiy tadqiqotlar orasida Arduino asosida turli boshqarish tizimlari yaratish bo'yicha ishlanmalar mavjud. O'zbekistonda esa, dasturlash va elektronika fanlarini o'qitishda Arduino modullaridan foydalanish bo'yicha ilmiy ishlanmalar soni ortib bormoqda [2].

Xitoy, AQSh va Yevropa davlatlarida havo haroratini avtomatik boshqarish tizimlari ancha rivojlangan bo'lib, ushbu texnologiyalar sanoat, qishloq xo'jaligi va kundalik hayotda keng qo'llanilmoqda. O'zbekiston sharoitida esa bunday texnologiyalarni joriy etish hali boshlang'ich bosqichda ekanligi kuzatiladi.

Harorat nazorati tizimlari yuzasidan turli ilmiy manbalarda tadqiqotlar olib borilgan. Arduino asosidagi avtomatlashtirilgan tizimlar ishlab chiqish bo'yicha bir qancha ishlar bajarilgan. Masalan, DHT11 va DS18B20 kabi harorat sensorlaridan foydalanish keng tarqalgan bo'lib, ularning aniq ishlashi haqida ilmiy maqolalarda bahs yuritilgan. Arduino bilan bog'liq loyihalar ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan va ushbu tizimning kam quvvat sarflashi, yuqori moslashuvchanligi ta'kidlangan. Zamonaviy tadqiqotlar Arduino tizimlarini Wi-Fi va Bluetooth orqali smartfonlar bilan bog'lash imkoniyatlariga e'tibor qaratmoqda.

Metodologiya. Robototexnika fanini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlarining ahamiyati katta. Arduino platformasida ishlovchi laboratoriya yaratishda quyidagi metodik yondashuvlar qo'llanildi:

Loyiha asosida o'qitish – talabalar real muammolarni hal qilish orqali bilimlarini mustahkamlaydi.

Amaliy mashg'ulotlar – Arduino modullari yordamida havo haroratini boshqarish tizimini yaratish jarayoni amaliyotda qo'llanildi.

Eksperimental tahlil – o'quvchilarning bilimini oshirish uchun tajribaviy yondashuv tatbiq etildi.

O'tkazilgan tadqiqot ishi va uning natijalari. Laboratoriya ishlarida asosan, DHT11 harorat va namlik sensori hamda Arduino Uno mikroprotsessoridan foydalangan holda havo haroratini avtomatik boshqarish tizimi ishlab chiqildi. Tadqiqot davomida tizim harorat o'zgarishiga avtomatik javob berishi hamda foydalanuvchi interfeysi orqali boshqarilishi

aniqlandi. Ushbu tadqiqot doirasida Arduino platformasida havo haroratini boshqarish tizimi ishlab chiqildi. Tadqiqot quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

1. Asosiy komponentlarni tanlash:

- ✓ Arduino Uno mikrokontrolleri;
- ✓ DHT11 va DS18B20 harorat sensorlari;
- ✓ Rele moduli;
- ✓ LCD display;
- ✓ Fan va issiqlik elementlari;

✓ ESP8266 Wi-Fi moduli (IoT uchun).

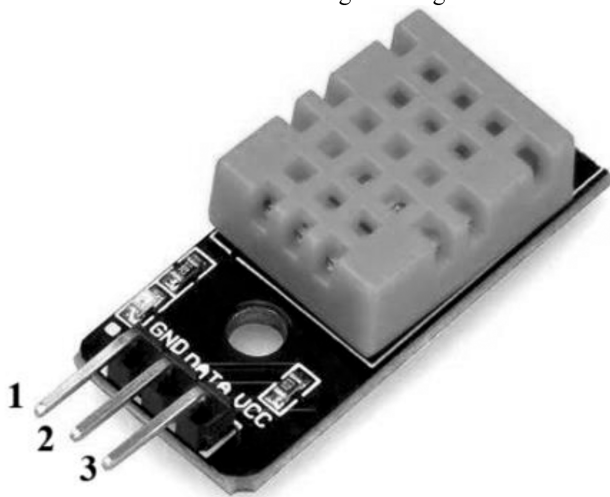
2. Dasturiy ta'minotni ishlab chiqish:

- ✓ Arduino IDE muhitida dasturlash;
- ✓ Sensorlardan olingan ma'lumotlarni qayta ishlash;
- ✓ Harorat diapazoniga mos ravishda rele modulini yoqish va o'chirish;
- ✓ IoT integratsiyasi orqali mobil ilova yoki veb-interfeys orqali nazorat qilish.

3. Tizimni sinovdan o'tkazish:

- ✓ Haroratni real vaqtda o'lchash;
- ✓ Turli harorat sharoitlarida tizimni test qilish;
- ✓ Aniqlik va samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash;
- ✓ IoT orqali ma'lumotlarni uzatish va kuzatish imkoniyatlarini sinash.

DHT11 da 0 dan +50 gacha bo'lgan harorat o'lchanadi. ± 2 gradusgacha xato bo'lishi mumkin. DHT22 da esa -40 dan +80 gacha bo'lgan haroratni o'lchaydi. ± 0.5 gradusgacha xato bo'lishi mumkin. 1-rasmda DHT11 harorat datchigi keltirilgan.

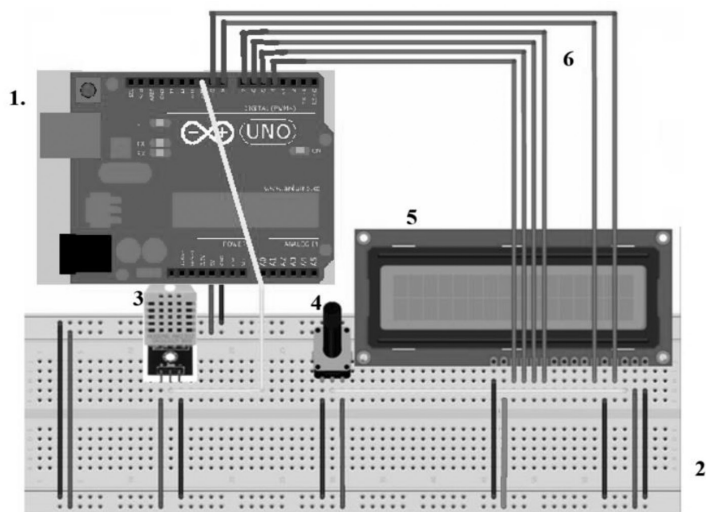

1-rasm. DHT11 harorat datchigi (1-pin 5V, 2-pin ma'lumot(harorat)ni uzatish, 3-pin GND).

Arduino modullari yordamida havo haroratini boshqarish tizimini ishlab chiqish laboratoriyasini o'tkazish uchun quyidagi jihozlar kerak bo'ladi:

1. Arduino Uno platasi;
2. Oq doska;
3. DHT11 harorat datchigi;
4. Potensiometr;
5. 16x2 LCD display;
6. Papa-papa yoki papa-mama ulovchi similar;
7. Kompyuter va Arduino platasini ulash uchun USB kabel.

Ushbu jihozlar yordamida 2-rasmda ko'rsatilgandek sxema hosil qilinadi.

2-rasm. Harorat datchigining ulanish sxemasi (1-Arduino UNO platasi, 2-oq doska, 3-DHT11 harorat datchigi, 4-potensiometr, 5-LCD display, 6-ulovchi similar).

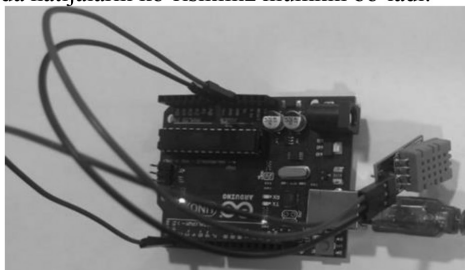
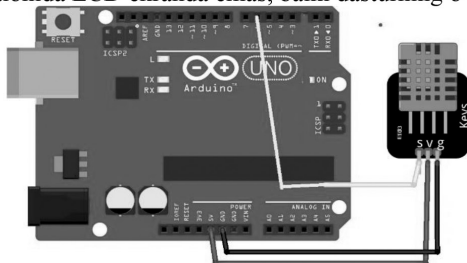
Quyidagi dastur asosida biz harorat datchigi orqali ma'lumotlarni olamiz.

```

1 #INCLUDE <LIQUIDCRYSTAL.H>;
2 #INCLUDE <DHT.H>;
3 INT DHTPIN=10;
4 LIQUIDCRYSTAL LCD(9, 8, 7, 6, 5, 4);
5 DHT DHT(DHTPIN, DHT11);
6 FLOAT TEMP;
7 VOID SETUP() {
8   LCD.BEGIN(16, 2);
9   DHT.BEGIN();
10 }
11 VOID LOOP() {
12   DELAY(1000);
13   TEMP=DHT.READTEMPERATURE();
14   LCD.SETCURSOR(0, 0);
15   LCD.PRINT("HARORAT:");
16   LCD.PRINT(TEMP);
17   LCD.PRINT("C");
18   DELAY(1000);
19 }

```

Ushbu dastur orqali biz ma'lumotlarni LCD ekran orqali olamiz. Quyidagi holatda esa biz alohida LCD ekranda emas, balki dasturning o'zida natijalarni ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

3-rasm. DHT11 orqali xonaning harorati va namligini aniqlash.

Quyidagi dastur asosida biz DHT11 harorat datchigi yordamida xonaning harorati va namligi haqidagi ma'lumotlarni olamiz.

```
1 #INCLUDE<DHT.H>
2 #INCLUDE<DHT_U.H>
3 DHT DHT(5, DHT11);
4 VOID SETUP() {
5     SERIAL.BEGIN(9600);
6     DHT.BEGIN(9600);
7     PINMODE(5, OUTPUT);
8 }
9 //DATCHIKDAN XONA HARORATI VA NAMLIK MA'LUMOTLARNI
10 OLISH
11 VOID LOOP() {
12     FLOAT H=DHT.READHUMIDITY(); //NAMLIK O'QISIN
13     FLOAT T=DHT.READTEMPERATURE(); //HARORATNI O'QISIN
14     IF (ISNAN(T) || ISNAN(H)) {
15         SERIAL.PRINTLN("DATCHIKDA XATOLIK BOR.....!!!");
16     }
17     ELSE {
18         SERIAL.PRINT("NAMLIK:"); SERIAL.PRINT(H); SERIAL.PRINT("%");
19         SERIAL.PRINT(" ");
20         SERIAL.PRINT("HARORAT:"); SERIAL.PRINT(T);
21         SERIAL.PRINT("C");
22         SERIAL.PRINT(" ");
23         SERIAL.PRINTLN();
24     }
25     DELAY(2000);
26     IF (T==33) {
27         TONE(5,880.162);
28         SERIAL.PRINTLN("XONADA HARORAT KO'TARILIB KETDI ILTIMOS
29 XONANI SHAMOLLATING");
30     }
31     ELSE {
32         NOTONE(5);
33     }
34 }
```

Arduino modullari asosida ishlab chiqilgan harorat va namlik nazorati tizimi samarali ishlashi aniqlandi. Sensorlardan olingan ma'lumotlar aniq qayd etildi va rele orqali haroratni boshqarish tizimi muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Tizimning aniqligi va javob berish tezligi yuqori darajada bo'lib, turli sharoitlarda ishlash qobiliyati sinovdan o'tkazildi. IoT texnologiyalari bilan integratsiya qilingan model ancha qulaylik yaratib, foydalanuvchilarga harorat va namlikni uzoqdan boshqarish imkonini berdi.

Output	Serial Monitor	×
Message (Enter to send message to 'Arduino Uno' on 'COM6')		
Namlik:56.00%	Harorat:21.80C	
Namlik:56.00%	Harorat:21.80C	
Namlik:57.00%	Harorat:21.80C	
Namlik:60.00%	Harorat:21.80C	
Namlik:63.00%	Harorat:21.80C	
Namlik:66.00%	Harorat:21.80C	
Namlik:69.00%	Harorat:22.20C	
Namlik:70.00%	Harorat:22.60C	
Namlik:72.00%	Harorat:22.70C	
Namlik:73.00%	Harorat:23.00C	
Namlik:73.00%	Harorat:23.40C	
Namlik:73.00%	Harorat:23.40C	
Namlik:74.00%	Harorat:23.80C	
Namlik:74.00%	Harorat:23.80C	
Namlik:74.00%	Harorat:24.10C	
Namlik:73.00%	Harorat:24.10C	
Namlik:73.00%	Harorat:24.10C	
Namlik:73.00%	Harorat:24.50C	
Namlik:72.00%	Harorat:24.50C	
Namlik:72.00%	Harorat:24.50C	
Namlik:71.00%	Harorat:24.50C	
Namlik:70.00%	Harorat:24.50C	
Namlik:70.00%	Harorat:24.50C	

4-rasm. DHT11 orqali xonaning harorati va namligini aniqlash tajribasidan olingan natijalar.

Tajribalar natijasida:

- ✓ Haroratni real vaqtda kuzatish imkoniyati yaratildi.
- ✓ Belgilangan harorat diapazonidan chiqishda tizim avtomatik boshqaruvga o'tdi.
- ✓ O'quvchilarning dasturlash va elektronika bo'yicha ko'nikmalari oshdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Arduino modullari asosida laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish nafaqat o'quvchilarning texnik bilimlarini oshirishga, balki ularning muhandislik yondashuvini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday laboratoriyalarni yaratishda moliyaviy va texnik resurslar yetishmovchiligi asosiy muammo hisoblanadi

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Arduino modullari yordamida havo haroratini boshqarish tizimini ishlab chiqish bo'yicha o'tkazilgan laboratoriya tadqiqotlari natijasida talabalar texnik va dasturlash ko'nikmalariga ega bo'lishdi. Ushbu metodika robototexnika fanini o'qitishda samarali bo'lib, ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. Kelgusida ushbu texnologiyani kengaytirish va sanoatga tatbiq etish bo'yicha tadqiqotlar davom ettirilishi maqsadga muvofiq. Shuningdek, IoT texnologiyalari bilan integratsiya qilinishi uchun aqlli sensorlardan foydalanish va sun'iy intellekt asosida ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatlari ham o'rganilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish dasturi. 2022.
2. U.Tursunov. "Arduino orqali dasturlash". Toshkent: Texnika, 2020.
3. B.Qodirov. "Texnik fanlarni o'qitishning zamonaviy yondashuvlari". Ilm-fan, 2022.
4. D.Karimov. "O'zbekistonda IoT texnologiyalari". Fan va texnika, 2021.
5. Brown R. "Experimental Learning in Robotics". Elsevier, 2020.

MUSTAQIL TA'LIMDA KOMPYUTER GRAFIK DASTURLARDAN FOYDALANISH SHART-SHAROITLARI

Xusnidinova N.A.

Buxoro davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so'zlar: mustaqil ta'lim, kompyuter texnologiyalari, ijodiy shakl, zamonaviy ta'lim, muammoli ta'lim, ta'lim tizimi, auditoriya.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, компьютерные технологии, творческая форма, современное образование, проблемное обучение, образовательная система, аудитория.

Key words: independent learning, computer technologies, creative form, modern education, problem-based learning, educational system, audience.

PEZIOME:

Ushbu maqolad talabalarni o'qitishda mustaqil ta'limni tashkil qilishning ilmiy jihatlari, auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarining nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqilgan hamda, talabalarning mustaqil ishlashlari uchun lozim bo'ladigan jarayonlar mazmunan tadbiiq qilingan. Talabalarning auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarini bajarishlarida osonlashtirish sababli mustaqil ta'limni zamonaviy kmpyuter texnologiyalaridan foydalanib qo'llash usullari ko'rsatib o'tilgan. Bo'lajak o'qituvchilarni mustaqil ishlashga jalb qilish maqsadida metodik tavsiyalar berilgan bo'lib, bu o'z navbatida, mustaqil ta'lim bilan shug'ullanuvchilar uchun tavsiya etiladi.

PEZIOME:

В статье рассматриваются научные аспекты организации самостоятельной работы при обучении студентов, теоретические и практические основы самостоятельной работы вне аудиторий, комплексно реализуются процессы, необходимые для самостоятельной работы студентов. Представлены методы реализации самостоятельного обучения с использованием современных компьютерных технологий, способствующих самостоятельной работе студентов вне аудиторных занятий. Даны методические рекомендации, стимулирующие будущие педагоги к самостоятельной работе, что, в свою очередь, рекомендуется тем, кто занимается самостоятельным обучением.

SUMMARY:

The article examines the scientific aspects of organizing independent work in teaching students, the theoretical and practical foundations of independent work outside the classroom, and comprehensively implements the processes necessary for independent work of students. Methods for implementing independent learning using modern computer technologies that facilitate independent work of students outside the classroom are presented. Methodological recommendations are given that stimulate future teachers to work independently, which, in turn, is recommended for those who are engaged in independent learning.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi”da oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari, zamonaviy bilimga ega va mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish va ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda, ijtimoiy soha hamda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga strategik masalalar sifatida alohida ahamiyat berilgan. Jumladan, Kontseptsiyada “mustaqil ta’lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta’lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish, o‘quv jarayonida kompetentsiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o‘quv jarayonini amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirish, bu borada o‘quv jarayoniga xalqaro ta’lim standartlariga asoslangan ilg‘or pedagogik texnologiyalar, o‘quv dasturlari va o‘quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish” vazifasi belgilangan.

Shuningdek, unda ta’lim oluvchilarning mustaqil ta’lim olishlari, mustaqil ishlash, ko‘nikmalarini shakllantirish malakalarini uzluksiz oshirish orqali mutaxassislarning zaruriy bilimga ega bo‘lishi, kreativlik, tadqiqotchilik, fazoviy tafakkurini shakllantirishga erishishlari mumkinligi ta’kidlangan.

Mustaqil ishlarni tashkil etish uslubi har bir pedagog uchun o‘z talabalarining imkoniyatlarini, qobiliyatlarini aniqlab, hisobga olishlariga va amaliy faoliyatda undan unumli foydalanishga imkon yaratishdir. asosiy maqsadimiz shundan iboratki talabalarni mustaqil ravishda bilimlarni egallashga o‘rgatish va shu asosda ularda muntazam mustaqil ishlay olish ko‘nikmalarini rivojlantirishdir, shuning uchun mashg‘ulotlar davomida talabalarda mustaqil ishlash ko‘nikma va malakalarini shakllantirish va rivojlantirishga shart-sharoit yaratish muhim. Asosiy vazifamiz talabalar mashg‘ulot davomida zamonaviy ta’limning barcha imkoniyatlaridan grafik topshiriqlarni bosqichma –bosqich bajarish faoliyati bilan band bo‘lishlarini ta’minlashdan iborat. Mashg‘ulot davomida har bir talabani to‘liq ravishda topshiriqlar bilan ta’minlash zarur. Biz mustaqil ishlarga dastlab talabalarni mustaqil bilish faoliyatiga jalb etish va ularda bilish mustaqilligini rivojlantirishning mantiqiy va psixologik vositasi sifatida qaraymiz. Shuningdek, mustaqil ishlarning auditoriya va auditoriyadan tashqari shakllaridan to‘la foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Quyidagi jadvalda talabalar auditoriya mashg‘ulotidan olgan bilimlarini mustahkamlash maqsadida fanga oid ajratilgan mustaqil ta’lim mavzulari va unga ajratilgan soatlari berilgan:(1-jadvalga qarang)

Muhandislik va kompyuter grafikasi fanidan mustaqil talim soatlari

1-jadval

T.r	Mustaqil ta'lim (MT)	Dars soatlari hajmi
1	Titul varag'ini bajarish.	6
2	Ikki tekislikning kesishishiga doir pozitsion masalani yechish va ularning yaqqol tasvirini yasash.	4
3	Yettita murakkablashgan (kafedra xulosasiga ko'ra) pozitsion va metrik masalalarni yechish.	4
4	Ko'pyoqliklarning o'zaro kesishishi.	2
5	Ikki sirtning kesishuv chizig'ini yasash va ulardan birining yoyilmasini yasash.	4
6	Detallarning yaqqol tasviriga qarab uning uchta tasvirini chizish.	4
7	Detalning ikki ko'rinishiga qarab uchinchi ko'rinishini chizish, oddiy qirqim. Aksonometrik proyeksiyasini bajarish.	4
8	Murakkab detalning ikki ko'rinishi asosida uchinchi ko'rinishini chizish, qirqim va qiya kesimini bajarish.	4
9	Boltli va shpilkali birikmalarning chizmalarini chizish.	6
10	Tishli uzatmalar. Tishli va chervyakli uzatmalar va zanjirli uzatmalarni tasvirlash	4
11	Mashinasozlik detallarning eskizini chizish va uning asosida detalning ish chizmasini bajarish.	4
12	Yig'ma birlik tarkibiga kiruvchi detallarning eskizini tuzish va yig'ish chizmasini bajarish.	8
13	Umumiy ko'rinish chizmasi tarkibida belgilangan 4-5 detalning ish chizmasini chizish va ulardan birining aksonometrik proyeksiyasini bajarish.	4
	Jami	60

O'qitilayotgan fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, talaba mustaqil ishini tashkil etishda boshqa shakllardan ham foydalanilishi mumkin. Fan dasturlarida talaba mustaqil ishining shakli, mazmuni va hajmi ifoda etiladi.

Mustaqil ishni bajarish uchun fanlar bo'yicha talabalarga zaruriy uslubiy ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Og'zaki mustaqil topshiriqlar. Darslik bo'yicha materialni o'rganish va takrorlash, chizmalar va sxemalarni o'qish, turli texnik adabiyotlar hujjatlar va materiallarni o'rganish asosida o'qituvchi savollariga javob tayyorlash, ishlab chiqarish faoliyati tahlili kabilar o'zlashtirish.

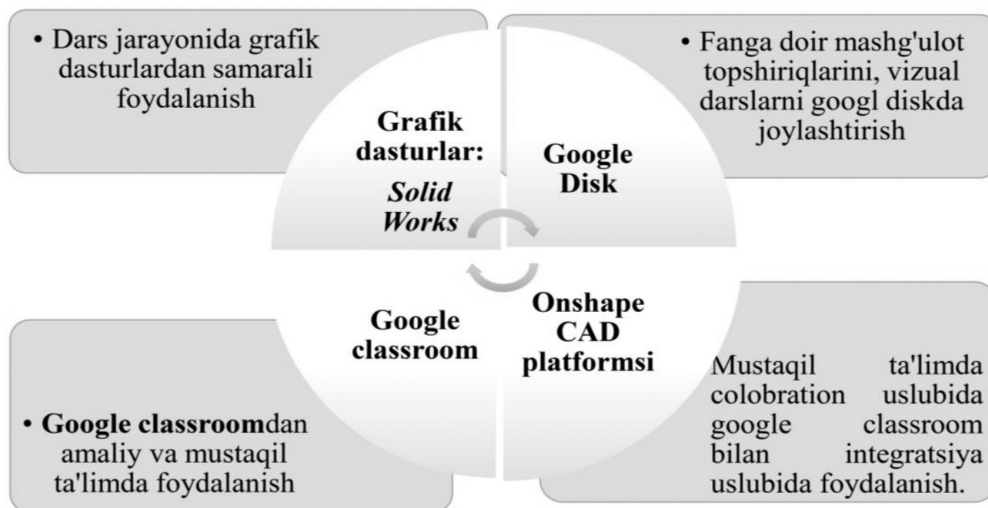
Grafik mustaqil topshiriqlar. Ularga turli chizmachilik ishlarini eskizlashtirish, takisliklar va kesishmalarni tasvirlash, ayrim detal va tugunlarni chizib ko'rsatish

va x.k), sxemalar, grafiklar, diagrammalarni tuzish, kuzatish natijalarini tasvirlash va shunga o'xshash vazifalarni bajarish.

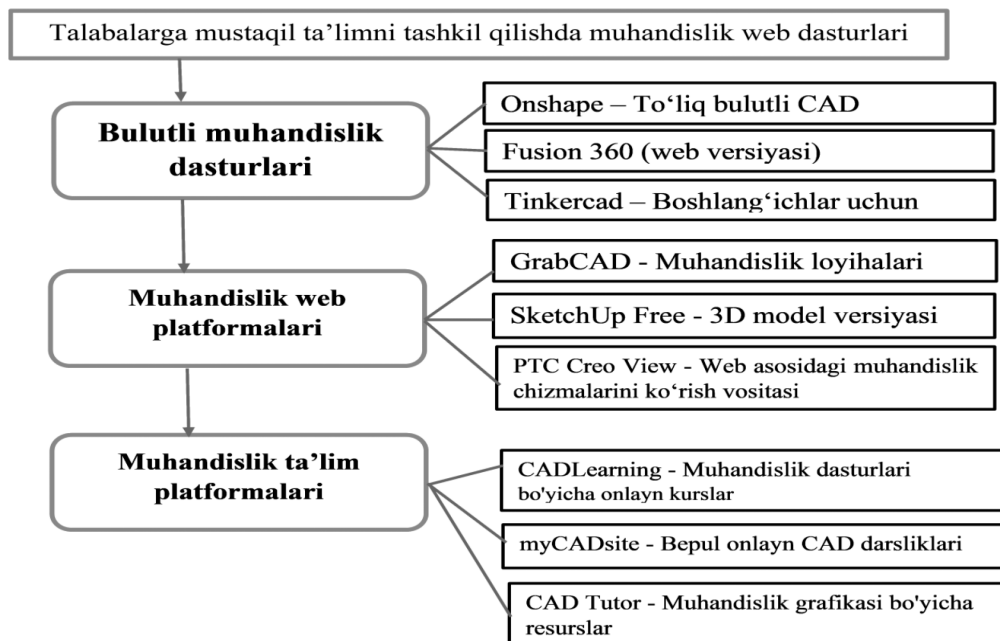
Amaliy xarakterdagi mustaqil topshiriqlar. Talabalar o'qituvchi topshirig'i asosida mustaqil ishni bajarish jarayonida ma'lum detal tayyorlash, Olarga kesim, qirqim berish, Pozitsion va metrik masalalarni mustaqil o'zlashtira olishlari, mexanizmlarni yig'ish, Brikmalarni chizmalari va ularni briktira olish kabi texnik jarayonlarni ishlab chiqadilar. Ushbu ishlarni bajarganda talabalar asbob-uskunalarini tanlash, ishlov berish rejasini aniqlash va hisoblash, yangi moslamalarni loyihalash, maket va modellar, namunalar kabi ishlarni amalga oshiradilar.

Bulutli texnologiyalardan foydalanib "Muhandislik va kompyuter grafikasi" fanini o'qitishda talabalar ijodiy fikrlash kobiliyatlarini rivojlantirishdagi muammolarni hal etish uchun quyidagilarni belgilab olindi: "Muhandislik va kompyuter grafikasi" fanini o'qitishda talabalar fazoviy tasavvurini, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish qulayliklari inobatga olib quyidagilarga e'tibor qaratilishi kerak (1-rasmga qarang)

1-rasm. Raqamli texnologiyalardan foydalanib "Muhandislik va kompyuter grafikasi" fanini o'qitishning metodik sxemasi

Talabalarga mustaqil ta'limni tashkil qilishda raqamli texnologiyalar asosida o'qitishda quyidagi dasturlar mavjud bo'lib: bulutli muhandislik dasturlari, muhandislik grafik veb platformalari, muhandislik ta'lim platformalari va veb dasturlari mavjud. (2-rasmga qarang)

2-rasm: CAD dasturlari orqali ishlaydigan mavjud platforma va web dasturlar

Onshape <https://cad.onshape.com/> – An'anaviy faylga asoslangan CAD tizimlaridan farqli o'laroq, Onshape butunlay bulutda ishlaydi. Bu dasturda 2D va 3D o'lchamli detallarni chizish, guruh tashkil etib talabalar hamkorlikda ishlash, visual darslarni import qilish, Web-brauzer yoki mobil ilova orqali kirish imkoniyatlari mavjud bo'lib SolidWorks va AutoCADda chizilgan chizmalarni onshapeda improt qilish orqali format nomlarini o'zgartirib saqlab ishlash imkoni mavjud.

–SolidWorks modelini STEP yoki Parasolid formatida saqlab, Onshapega yuklab, import qilishimiz mumkin. Onshape bu formatlarni qo'llab-quvvatlaydi.

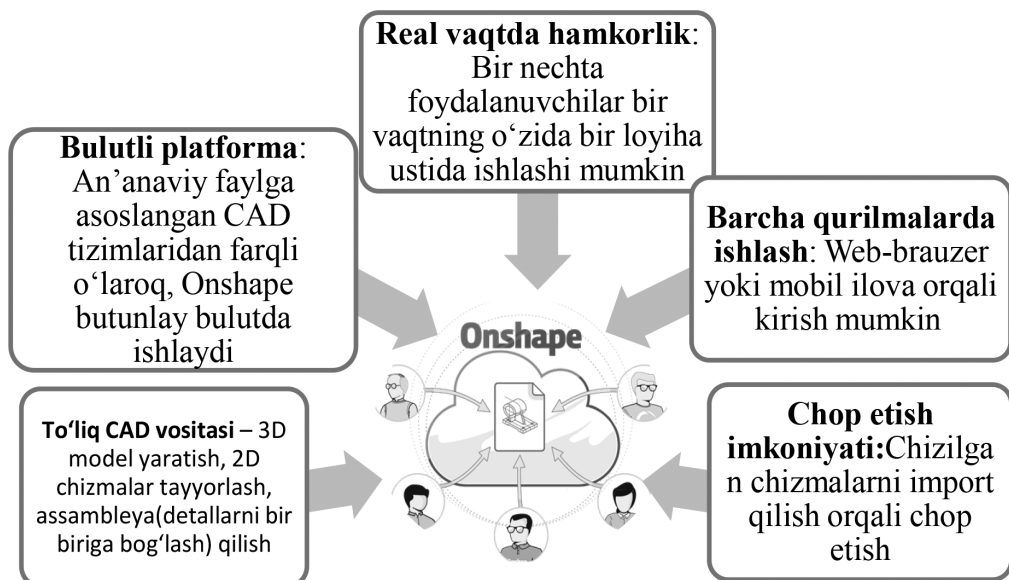
– AutoCADdan chizmani .dxf yoki .dwg formatida saqlab, Onshape yoki SolidWorks-ga import qilib ishni davom ettirishimiz mumkin.

–Onshape "Insert" "DXF/DWG" orqali 2D chizmani import qilish imkoniyati mavjud.

–SolidWorks dasturidan esa "File" - "Open" orqali DWG/DXF fayllarni ochish yoki "Insert" - "DXF/DWG" dan foydalanishimiz mumkin.

Quyida onshape platformasining imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz: (3-rasmga qarang)

Onshape platformasida “Muhandislik va kompyuter grafikasi” fanidan talabalar ta'lim olishlari uchun 1-qism qo'shimcha tarzda mavzulashtirib tayyorlandi va CAD chizma chizish uchun platformaning o'zini chizmalar uchun moslashtirilgan qulay chizma qismi mavjud 1-qismda Elektron multimedia

3-rasm CAD onshape platformasi imkoniyatlari

kitob, topshiriqlar to'plami, Solid worksda chizilgan mavzularning visual chizma chizish bosqichlari, virtual detal modellari, mavzularni mustahkamlash uchun test mavjud.

Ikki tekislikning kesishishiga doir pozitsion masalani yechish va ularning yaqqol tasvirini yasash mavzusini bajarish algoritmi va vizual tasvirlar va CAD platformasi va youtubeda joylashtirilgan darslar <https://classroom.google.com> da ssilka orqali bog'landi va boshqa ma'lumotlar joylashtirildi. (4-rasmga qarang)

Xulosa va takliflar. O'quv-metodik adabiyotlar faqat axborot berishgina emas, balki tashkiliy-nazorat qilish vazifalarini ham bajarishi kerak. Raqamli texnologiyalari orqali mustaqil ta'limni talabalar qaiyinchiliklarsiz o'zlashtirishlari uchun qulayliklar yaratish va kompyuter texnologiyalarining mavjud imkoniyatlaridan foydalanishda orqali fanni o'zlashtirishda keng imkoniyatlarni ochib berish.

Musatqil ishning natijali bo'lishi esa uning faol nazorati bilan bog'liq. Bo'lajak pedagoglar mustaqil ishni tashkil etishning shakli va usullari nihoyatda ko'p. Bulardan qaysi birini tanlash va foydalanish konkret fanga, o'qituvchining maqsad va vazifalariga, qolaversa, uning tajriba va mahoratiga bog'liqdir. Talabalarda mustaqil bilimlarini zamon talabiga moslashtirib borish, ma'lumotlar oqimi ichidan zarurlarini ajratib olish va ma'lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish qobiliyatlarini shakllantirish sifatli kadrlar tayyorlash jarayonining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

4-rasm Google classroom talabalar ish oynasining mavzular qismi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduqodirov A.A. Axborot texnologiyalari va masofadan o'qitish. – T.: Iste'dod. 2006. 240-b.
2. Omonov H.T., Xo'jayev N.X. va boshq. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Darslik. Toshkent. "Iqtisod-Moliya" -2009-y. 240-b
3. Ishmuhamedov R.J. Innovatsiya texnologiyalari yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. – T.: TDPU, 2004. 220-b
4. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi: Nasaf, 2000. 180-b
5. Og'ayev S. Yangi pedagogik texnologiya-hayotiy ehtiyoj. «Xalq ta'limi» jurnali, 2001, №3, 69-71-b.
6. Farberman B.L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. – T.: Fan, 2000. 237-b
7. Xusainov R.R. Oliy ta'limda fanlarni o'qitish sifatini oshirishda mustaqil ta'limning roli. Zamonaviy ta'lim. 2016. №4. - 25-32 b.
8. Ibragimova G.N. Oliy ta'lim tizimida interfaol texnologiyalar vositasida talabalardagi ijodiy fikrlashni rivojlantirish Zamonaviy ta'lim. 2017. №4. B. 30-35.
9. Suyunov N. Mustaqil ishlarni bajarish uchun // Uslubiy ko'rsatma. - T.: 2019. 116-b
10. Xusnidinova.N.A. Development of Creative Competence of Students in the Process of Teaching Drawing Geometry // " International Scientific Conference on "New Scientific Trends and Challenges" 20th February, Rome, Italy. – 67-68-b <https://www.openconference.us/index.php/trends>
11. Xusnidinova.N.A Scientific and Theoretical Basis of Teaching Practical Courses of Engineering and Computer Graphics // Nexus : Journal of Innovative Studies of Engineering Science (JISES) – 2023.- 313-317-b <http://innosci.org/>
12. Xusnidinova.N.A. "SolidWorks dasturi va uning ish stoli interfeyslari bilan tanishish" // "Yangi O'zbekistonda tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi Volume 2, Issue 5, May 2024. 32-44-b.
13. Xusnidinova.N.A "Solidworks dasturi va uning imkoniyatlaridan chizma geometriya darslarida foydalanishning afzalliklari" // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal 2023-yil 7-son 314-319-b

БАСЛАЎЧИ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA NOANANAVIY USULLARDAN FOYDALANISH

Kurbanbaeva D.M.

Matmuratova G.K.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
"Umumiy pedagogika va psixologiya" kafedrası o'qituvchilari*

Tayanch soʻzlar: boshlang'ich ta'lim, ona tili, o'qish savodxonligi, noan'anaviy usullar, innovatsion yondashuvlar, interfaol metodlar, nutqni rivojlantirish, ijodiy fikrlash, dramatizatsiya, rolli o'yinlar, dars samaradorligi.

Ключевые слова: начальное образование, родной язык, грамотность чтения, нетрадиционные методы, инновационные подходы, интерактивные методы, развитие речи, творческого мышления, драматизация, сюжетно-ролевые игры, результативность урока.

Key words: primary education, native language, reading literacy, non-traditional methods, innovative approaches, interactive methods, speech development, creative thinking, dramatization, role-playing games, lesson effectiveness.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish savodxonligi darslarining mazmunini boyitish, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularning nutqiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishda noan'anaviy usullardan foydalanishning pedagogik ahamiyati yoritiladi. An'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda, o'yinli metodlar, rolli o'yinlar, klaster, aqliy hujum, dramatizatsiya, assotsiativ fikrlash, ijodiy yozuvlar va interaktiv topshiriqlardan foydalanish orqali darslar samaradorligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье освещается педагогическая значимость использования нетрадиционных методов в обогащении содержания уроков родного языка и грамотности чтения в начальных классах, повышении интереса учащихся к уроку и развитию их речевно-творческого потенциала. Наряду с традиционными подходами анализируются возможности повышения эффективности уроков за счет использования игровых методов, сюжетно-ролевых игр, кластеризации, мозгового штурма, драматизации, ассоциативного мышления, творческого письма и интерактивных заданий.

SUMMARY:

This article highlights the pedagogical importance of enriching the content of native language and reading literacy classes in primary classes, increasing students' interest in the lesson and using unconventional methods in the development of their speech and creative potential. In addition to traditional approaches, opportunities to improve the effectiveness of classes are analyzed through

the use of playful techniques, role-playing games, cluster, mental attack, dramatization, associative thinking, creative writing, and interactive assignments.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri - o'quvchilarni mustaqil fikrlovchi, ijodiy yondashuvchi, muloqotga kirisha oladigan va ijtimoiy faol shaxslar sifatida tarbiyalashdir. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida ona tili va o'qish savodxonligi darslari orqali bu ko'nikmalarni shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. An'anaviy dars uslublari o'rnida noan'anaviy, ya'ni interfaol va ijodiy yondashuvlarga asoslangan metodlardan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularni faollikka undaydi hamda o'z fikrini erkin ifoda eta olishga o'rgatadi. Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish savodxonligi darslarida noan'anaviy usullarning mohiyati, ularning turlari va ta'lim jarayoniga ijobiy ta'siri tahlil qilinadi.

1. Noan'anaviy usullarning ta'lim jarayonidagi o'рни.

Noan'anaviy usullar - bu o'quvchilarning dars jarayonidagi ishtirokini faollashtirish, mustaqil fikrlashga undash, muloqot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan pedagogik vositalardir. Ular orqali an'anaviy biryoqlama "o'qituvchi-o'quvchi" modeli o'rniga, ikki tomonlama interaktiv muloqotga asoslangan, erkin fikr almashish, guruhlarda ishlash, rolli harakatlar orqali o'rganish imkoniyati yaratiladi. Aynan boshlang'ich sinfda bu kabi usullar o'quvchilarning psixologik va yosh xususiyatlariga mos keladi, ularning bilim olish jarayonini o'yin va ijodiy faoliyat bilan uyg'unlashtiradi.

2. Noan'anaviy metodlarning turlari va ularning afzalliklari.

Quyida boshlang'ich ta'limda samarali bo'lgan asosiy noan'anaviy metodlar va ularning o'ziga xos jihatlari keltiriladi:

- Rolli o'yinlar (rolga kirish, dramatizatsiya): bu metod orqali o'quvchilar matn qahramonlariga aylanib, ularning his-tuyg'ulari, harakatlari, nutqiy ifodalarini jonlantiradi. Bu esa og'zaki nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi.

- Aqliy hujum (brainstorming): o'quvchilar guruhda ishlash orqali berilgan mavzu yuzasidan o'z fikrlarini erkin bildiradilar, bu esa ularning tafakkurini kengaytiradi.

- Klaster va insert texnologiyalari: matn bilan ishlash jarayonida asosiy g'oyalarni ajratish, tushunchalar orasidagi bog'liqlikni anglash va mustaqil fikrlashga yordam beradi.

- Assotsiatsiyalar tuzish: biror so'z yoki ibora asosida o'quvchining tasavvuri, obrazli fikrlashi, estetik dunyoqarashi rivojlanadi.

- Yozma ijodiy ishlar (matn yozish, hikoya to'ldirish, she'r to'qish): bu metodlar orqali bolalarda yozma nutq, til boyligi va fikr bayoni shakllanadi.

- Juftlikda va kichik guruhda ishlash: hamkorlikda fikr almashish, fikrni himoya qilish va muhokama qilish malakalari rivojlanadi.

3. Noan'anaviy usullarning o'quvchilar rivojiga ta'siri.

Noan'anaviy metodlar o'quvchilarda quyidagi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi:

- Muloqot qilish, tinglash va fikr bildirish madaniyati;
- Mustaqil o'ylash va ijodiy yondashish;
- Matnni tahlil qilish va umumlashtirish;
- Ko'z oldiga keltirish, obrazli tasvirlash;
- Nutq boyligi va ifodali so'zlash;
- Jamoada ishlash va ijtimoiy faollik.

Bunday metodlar ayniqsa o'z fikrini erkin ayta olmaydigan, uyatchan bolalarni faollashtirishda katta yordam beradi. Bu esa psixologik jihatdan sog'lom, o'ziga ishonadigan, ijtimoiylashgan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

4. O'qituvchi roli va metodik yondashuvlar.

Noan'anaviy usullarni dars jarayoniga samarali qo'llash uchun o'qituvchi quyidagilarga e'tibor qaratishi lozim:

- O'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish;
- Har bir darsni ijodiy va qiziqarli tarzda tashkil etish;
- Faoliyatga yo'naltirilgan topshiriqlar tuzish;
- Darsda erkin muloqot muhiti yaratish;
- Har bir o'quvchini dars jarayoniga faol jalb etish;
- Baholashning rag'batlantiruvchi shakllaridan foydalanish.

5. Noan'anaviy usullarning amaliy tatbiqi: darsdan misollar

Noan'anaviy metodlarni amaliyotga tatbiq etishda dars mazmuni, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi va mavzuning murakkabligi hisobga olinadi. Masalan:

- "Kechikkan maktub" usuli: O'quvchilar hikoya yoki ertak qahramonlaridan biri nomidan boshqa personajga maktub yozadilar. Bu orqali bolalar matnni tahlil qiladi, muammoli vaziyatlarni tushunadi va yozma nutqini boyitadi.

- "Xayolot ko'prigi" usuli: Matn o'qilgandan so'ng o'quvchilardan "Agar men shu qahramon bo'lganimda nima qilardim?" degan savol asosida og'zaki bayon qilish so'raladi. Bu metod bolalarda empatiya, tahliliy fikrlash va obrazli tasavvurni rivojlantiradi.

- "Oltin baliq" o'yini: Dars so'ngida o'quvchilarga uchta istak tilash taklif qilinadi, biroq istaklar kitobxonlik, yaxshi xulq va bilimga oid bo'lishi kerak. Bu usul bilan o'quvchilar tarbiyaviy g'oyalarni mustahkamlab boradilar.

6. O‘quvchilarda kuzatiladigan natijalar va ijobiy o‘zgarishlar.

Noan’anaviy metodlar qo‘llanganda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida quyidagi o‘zgarishlar kuzatiladi:

- Darsga nisbatan qiziqish ortadi, ishtirok faollashadi;
- Fikrni og‘zaki va yozma shaklda ifodalash ko‘nikmalari rivojlanadi;
- O‘quvchilar darsda faol savol beradi, mustaqil fikr yuritadi;
- Kutilmagan vaziyatlarda ham o‘z fikrini bildiradi;
- Matnga tanqidiy va ijodiy yondashadi.

Bunday yondashuvlar ayniqsa sust faol o‘quvchilarning darsga jalb etilishiga xizmat qiladi, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi.

7. Xalqaro tajriba va milliy ta’limga integratsiya.

Xorijiy mamlakatlar, jumladan Finlyandiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Kanada va AQShning boshlang‘ich ta’lim tizimida noan’anaviy va ijodiy metodlar asosiy o‘rin egallaydi. Masalan:

- Finlyandiyada darslarda erkin muloqot, guruhlarda ishlash, o‘yinlar orqali o‘rganish ustuvor hisoblanadi;
- Kanadada o‘quvchilarga yozma fikr bildirish topshiriqlari ko‘p beriladi, ularning ijodiy yozuvlari baholanadi;
- Yaponiyada bolalarni boshqalarning fikrini eshitishga va mulohaza yuritishga o‘rgatish uchun rolli metodlar keng qo‘llaniladi.

Ushbu tajribalarni O‘zbekiston boshlang‘ich ta’limi bilan uyg‘unlashtirish orqali ona tili va o‘qish savodxonligi darslarining mazmunini yangilash, metodikasini takomillashtirish mumkin. Shu bilan birga, milliy qadriyatlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari va bolalarning mentalitetiga mos yondashuvlar asosida integratsiyalashgan darslar tashkil qilish o‘quvchilar nutqini samarali rivojlantiradi.

8. Noan’anaviy metodlarni qo‘llashda uchraydigan muammolar va ularning yechimlari.

Ta’lim jarayoniga innovatsion va noan’anaviy yondashuvlarni joriy qilish o‘ziga xos murakkabliklarni ham keltirib chiqaradi. Jumladan:

- O‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi yetarli emasligi: ba’zi hollarda noan’anaviy usullarni qanday qo‘llash, ularni dars mazmuniga integratsiya qilish bo‘yicha yetarli bilim va ko‘nikmalar yetishmaydi.
- “Yechim”: malaka oshirish kurslari, seminar-treninglar, metodik qo‘llanmalar va tajriba almashish mashg‘ulotlarini yo‘lga qo‘yish.
- Dars vaqti yetishmasligi: ko‘plab noan’anaviy metodlar dars vaqtining ko‘proq qismini talab qiladi.

- “Yechim”: metodlarni rejalashtirishda vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, qisqa, ammo samarali usullarni tanlash, uyga topshiriq sifatida ijodiy mashqlar berish.

- Sinfxonalarning moddiy-texnik jihozlanish darajasi pastligi: ayrim metodlar uchun qo‘shimcha texnika yoki materiallar kerak bo‘ladi.

- “Yechim”: mavjud sharoitdan maksimal foydalanish, zamonaviy texnologiyalar o‘rniga interaktiv vositalarning oddiy variantlarini qo‘llash (masalan, doskada klaster, rasmlı kartochkalar, qo‘lda chizilgan materiallar).

- Ota-onalarning yondashuvga tushunmovchiligi: ba’zida noan’anaviy metodlarni ota-onalar “oddiy o‘yin” sifatida baholaydi.

- “Yechim”: ota-onalarni darslarga jalb qilish, ochiq darslar tashkil etish orqali ularning tushunchasini shakllantirish.

9. O‘qituvchining kasbiy salohiyati va ijodkorligi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy saviyasi, ijodiy tafakkuri va didaktik yondashuvi dars sifati va natijasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Noan’anaviy metodlarni muvaffaqiyatli tatbiq qilish uchun o‘qituvchi:

- pedagogik jarayonni chuqur tahlil qila olishi;
- metodlarni tanlashda bolalarning qiziqishi va ehtiyojlarini hisobga olishi;
- o‘z ustida doimiy ishlashi, yangiliklardan boxabar bo‘lishi;
- o‘quvchilarning nutqiy rivojlanishini kuzatib borish, baholab borish malakasiga ega bo‘lishi lozim.

Shuningdek, o‘qituvchining shaxsiy fazilatları – mehribonlik, bag‘rikenglik, bolalar bilan o‘zaro hurmatga asoslangan muloqot o‘rnatish kabi jihatlar ham samarali darslar tashkil etish uchun muhim omillardandir.

10. Noan’anaviy metodlarni milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish.

Noan’anaviy yondashuvlar faqat xorijiy tajribalar asosida emas, balki milliy an’ana va qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan holda tashkil etilganda yanada samaraliroq bo‘ladi. Masalan:

- Xalq ertakları asosida rolli o‘yinlar;
- Mahalliy maqollar asosida assotsiatsiyalar tuzish;
- Dramatik ifoda orqali maqol, topishmoq va hikmatli so‘zlarni talqin qilish;
- Milliy bayramlarga bag‘ishlangan ijodiy topshiriqlar (she’r yozish, hikoya tuzish, sahnalashtirish).

Bu kabi yondashuvlar o‘quvchilarda nafaqat til va nutq, balki vatanparvarlik, milliy g‘urur, ma’naviy dunyoqarashni ham shakllantiradi.

Xulosa. Boshlang‘ich ta’limda ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida noan’anaviy metodlardan foydalanish o‘quvchilarning nutqiy, mantiqiy va ijodiy salohiyatini rivojlantirishda juda katta ahamiyatga ega. Noan’anaviy yondashuvlar dars jarayonini faollashtiradi, o‘quvchilarda o‘z fikrini erkin

ifoda eta olish, muloqot madaniyati va ijodkorlikni shakllantiradi. Ushbu metodlar nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga, balki ularni mustaqil fikrlovchi, ijtimoiy faollikka ega shaxs sifatida tarbiyalashga ham xizmat qiladi. Darslarning interfaol va innovatsion usullar bilan boyitilishi, o'quvchilarning o'z fikrlarini erkin ifodalashlari va ijodiy yondashuvlar orqali bilim olishlariga yordam beradi.

Innovatsion metodlarni qo'llashda yuzaga keladigan ba'zi muammolarni hisobga olgan holda, o'qituvchining kasbiy malakasi va metodik tayyorgarligi, shuningdek, material-texnik bazaning yetarli darajada rivojlanishi muhim omillardan biridir. O'qituvchilarning noan'anaviy usullarni qo'llashga bo'lgan ishtiyoqi, o'quvchilarning darsdagi qatnashishini faollashtiradi va ularning bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, bu usullar o'quvchilarda nafaqat akademik bilimlarni, balki ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni ham rivojlantiradi. Bolalar o'zlarini jamoa a'zosi sifatida his qilishadi, o'zaro hurmatni, bir-birining fikrini tinglashni o'rganadilar.

Xorijiy tajribalarga asoslanib, o'qituvchilar noan'anaviy metodlarni milliy an'analar, xalq og'zaki ijodi va qadriyatlar bilan uyg'unlashtirgan holda, o'z darslarini yanada boyitishi mumkin. Milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda ta'limni samarali tashkil etish, o'quvchilarni nafaqat til va adabiyotga bo'lgan muhabbatga, balki milliy madaniyatga ham qiziqtiradi. Xalq og'zaki ijodi, maqollar, hikmatli so'zlar, ertaklar va an'anaviy qadriyatlar, o'quvchilarda o'zligini anglashga yordam beradi va ularning ma'naviy rivojlanishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston ta'lim tizimi uchun noan'anaviy metodlarni qo'llash nafaqat ta'lim sifatini oshirishga, balki xalqaro ta'lim tajribalariga moslashishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu metodlar o'quvchilarning ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi, ular mustaqil fikrlovchi, boshqalarning fikrini hurmat qiladigan va zamonaviy hayotda muvaffaqiyatli bo'lishga tayyor shaxslar sifatida shakllanadi. O'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifodalay olish, boshqalarning nuqtai nazarini tinglash va muhokama qilish orqali bilim va ma'naviyatni birlashtiradi.

Kelajakda o'qituvchilarni noan'anaviy metodlarni qo'llashga tayyorlash, ularning pedagogik mahoratini oshirish va ta'limning samaradorligini yanada yuksaltirish uchun doimiy malaka oshirish tizimini joriy etish zarur. Shuningdek, ta'lim tizimida o'qituvchilar uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'rgatish va ularga yordam berish muhimdir. Ta'lim jarayonida noan'anaviy metodlarni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun o'qituvchilarni pedagogik yangiliklarga tayyorlash va ularga zarur qo'llanmalar bilan ta'minlash zarur.

Noan'anaviy usullarning qo'llanilishi ta'lim sifatini yuksaltirish va o'quvchilarni global miqyosda raqobatbardosh qilish uchun katta imkoniyat yaratadi. Bu usullar orqali boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning bilim olishdan tashqari, hayotdagi muvaffaqiyatlari va ijtimoiy faolliklarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'z ustida doimiy ishlashi, ta'lim metodlarini yangilab borishi, o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olgan holda innovatsion pedagogik yondashuvlar yaratishi o'quvchilarning shaxsiy va akademik rivojlanishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. K. Qosimova Ona tili o'qitish metodikasi Toshkent - 2009
2. R. Safarova Ona tili o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma "Sharq" nashriyoti matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent – 2016
3. M.Umarova "Bayonlar to'plami" Toshkent – 1992
4. Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. "Barkamol avlod" O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: SHarq, 1997.
5. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining axborotnomasi", 7-maxsus son. T.: Sharq, 1999.
6. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi davlat ta'lim standarti "Boshl. ta'l. jurnali". Toshkent, 2005. №5.
7. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi o'quv dasturi "Boshl. ta'l. jurnali." Toshkent, 2005. №5.
8. Д.М. Курбанбаева, Т.А. Есемуратова, Г.К. Матмуратова - Интерактивные методы и технологии обучения, направленные на творческое взаимодействие. Вестник науки и образования, 2020. 13-1 (91). Стр 76-80. Издатель ООО «Олимп»

ZAMONAVIY AXBOROT TA'LIM MUHITIDA BOLALAR ADABIYOTI O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING MAVJUD HOLATI

Xujamqulova I.F.

*Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti*

Tayanch so'zlar: zamonaviy ta'lim muhiti, bolalar adabiyoti, o'qitish metodikasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, innovatsion pedagogika, interfaol usullar, raqamli resurslar, kitobxonlik madaniyati, estetik tarbiya, ta'lim samaradorligi.

Ключевые слова: современная образовательная среда, детская литература, методика преподавания, информационно-коммуникационные технологии, инновационная педагогика, интерактивные методы, цифровые ресурсы, культура чтения, эстетическое воспитание, образовательная эффективность.

Key words: modern educational environment, children's literature, teaching methodology, information and communication technologies, innovative pedagogy, interactive methods, digital resources, reading culture, aesthetic education, educational effectiveness

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada zamonaviy axborot ta'lim muhitida bolalar adabiyotini o'qitish metodikasini takomillashtirishning hozirgi holati tahlil qilinadi. Bolalar adabiyotining o'quvchilarga estetik va ma'naviy ta'sirini kuchaytirish, ularni kitobxonlikka jalb qilish yo'llari ham ko'rib chiqiladi. Maqolada ilg'or pedagogik tajribalar va zamonaviy texnologiyalar asosida bolalar adabiyoti darslarini tashkil etishning dolzarb masalalari tahlil qilinib, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga oid tavsiyalar beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется современное состояние совершенствования методики преподавания детской литературы в современной информационной образовательной среде. Рассматриваются также пути усиления эстетического и духовного воздействия детской литературы на читателей, приобщения их к чтению. В статье проанализированы актуальные вопросы организации уроков детской литературы на основе передового педагогического опыта и современных технологий, даны рекомендации по повышению качества и эффективности обучения.

SUMMARY:

This article analyzes the current state of improvement of the methodology of teaching children's literature in the modern information educational environment. Ways to strengthen the aesthetic and spiritual influence of children's literature on readers, to attract them to Reading are also considered. The article analyzes the current issues of organizing children's literature lessons based on advanced pedagogical experiments and modern technologies and gives recommendations on improving the quality and effectiveness of Education.

Bugungi kunda ta'lim jarayoni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'sirida jadal rivojlanmoqda. Bolalar adabiyoti nafaqat yosh avlodning badiiy-estetik didini shakllantirish, balki ularning ma'naviy kamoloti va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bolalar adabiyotini o'qitish metodikasini takomillashtirish zamonaviy ta'lim muhiti talablariga mos ravishda olib borilishi lozim. Ushbu maqolada zamonaviy axborot-ta'lim muhitida bolalar adabiyotini o'qitishning mavjud holati tahlil qilinib, interfaol metodlar, raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Bolalar adabiyotining o'quvchilarga ta'sirini kuchaytirish, ularda tanqidiy va ijodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan ilg'or usullar hamda pedagogik tajribalar o'rganiladi. Shu orqali ta'lim jarayonining yanada sifatli va mazmunli bo'lishiga xizmat qiluvchi tavsiyalar ishlab chiqiladi. uyuk mutafakkir, jadid adabiyotining yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat shunday yozadi: "Bolalar axloqiy tarbiyani muhitdan oladilar, boshqacha qilib aytganda, bolalar suvga o'xshaydilar, suv idishning shaklini olganidek, bolalar ham muhitning odob-axloqini qabul qiladilar. Darhaqiqat, bola kamolotida ta'lim jarayonlarini to'g'ri tashkil etish, ta'limda metod va uslublardan o'rinli foydalanish o'qitishning konseptual asoslaridan biri bo'lib hisoblanadi. Binobarin, ta'lim-o'ziga xos uzluksizlikni talab etuvchi jarayon. Bu jarayonda bolaning yosh xususiyatlari, tashqi muhit bilan aloqasi, oilaviy munosabatlardagi o'rnini ham nazardan chetda qoldirmaslik lozim. Mashhur bolalar adibi Antuan-De-Sent Ekzyuperi, jumladan, shunday yozadi: "Bu dunyoda faqat bir muammo bor-odamlarga hayotdan ma'naviy qoniqish hissini qaytarish kerak. Ma'naviy boyliksiz qalb toshga aylanur... Komillikka yo'naltirilgan didni tarbiyalamoq kerak Aslida ta'lim va tarbiya bir-biri bilan bog'liq tushunchalar bo'lib hisoblanadi. Adabiyot esa, ayniqsa, bolalar adabiyoti bu borada tarbiyaning ilk mezonlarni qamrab oladi. Aytaylik, boshlang'ich sinflarning DTS asosidagi ish rejalarida didaktik xarakterdagi afsona va rivoyatlar beriladi. Bu singari hajm jihatdan kichik, ammo tarbiyaviy jihatdan juda katta ahamiyat kasb etadigan bu kabi janrlar o'quvchilarda yaxshigina qiziqish uyg'otishi barobarida ularda tarixga oid bilim va ko'nikmalarni ham shakllantirishga yordam beradi. Bunday afsonalardan "To'maris" va "Shiroq" kabi asarlarni olish mumkin. Bu har ikkala afsona ham umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich sinflarida o'qitilishiga qaramay, o'quvchilar mazkur asarlarini yuqori sinflarda ham yaxshi eslay olishadi. Boisi, asarlardagi sujetning qiziqarliligi, ta'sirchanligi, ertak janri singari oson o'qilishida deb o'ylaymiz. Bolalar adabiyotida obrazlar tasvirida ham ijodkorlar o'ta sodda, tushunarli tasvir yo'nalishini tanlaydilar.

Personajlar o'rtasidagi diologlar ham qisqa va ta'sirli bo'ladi. Shuning uchun asarni xatboshilarga bo'lib tahlil qilinganda ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Binobarin, tahlil jarayonida o'qituvchi asosiy rol o'ynaydi. Ta'lim jarayonida ijodiy fikrlash -yozma nutqni rivojlantirishning bosh omili. Bu haqda Abu Nasr Farobiy shunday deydi: "O'qituvchi aql- farosatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi va o'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini to'la va aniq ifodalay olishini uddalamog'i lozim. O'qituvchining vazifasiga aynan o'xshashlik dono davlat rahbarida

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda zamonaviy axborot-ta'lim muhitida bolalar adabiyotini o'qitish metodikasini takomillashtirish jarayoni ilmiy asosda o'rganildi. Tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlar asosida olib borildi: Nazariy tahlil metodi – bolalar adabiyoti va ta'lim metodikasi bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar, maqolalar va darsliklar tahlil qilindi. Taqqoslash va qiyosiy tahlil – an'anaviy va zamonaviy o'qitish metodlarining samaradorligi taqqoslanib, ularning afzallik va kamchiliklari o'rganildi. Eksperimental tadqiqot – ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quvchilarning bilim olish darajasi va qiziqishi o'rganildi. Sotsiologik so'rov va intervyu – pedagoglar, o'quvchilar va ota-onalar o'rtasida so'rovnomalar o'tkazilib, bolalar adabiyotini o'qitish jarayonidagi dolzarb muammolar va takliflar tahlil qilindi. Pedagogik tajriba – ilg'or ta'lim muassasalarida bolalar adabiyotini o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish amaliyoti o'rganildi. Ushbu metodlar orqali bolalar adabiyotini o'qitishning hozirgi holati tahlil qilinib, uni yanada takomillashtirish bo'yicha ilmiy-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot mavzusiga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirgi vaqtda talabalarning mustaqil ishlarini faollashtirish uchun ko'plab nazariy tadqiqotlar olib borildi va pedagogik texnologiyalar ishlab chiqildi. S.V.Panyukova ta'kidlaydiki, yangi axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan, talabalar o'rtasida ham, talabalar va o'qituvchilar o'rtasida ham kundalik hamkorlik, fikr va ma'lumot almashish uchun real imkoniyatlar oshadi. O.M.Buranok bunday ta'lim berish strategiyasi, bilimlar tez yangilanish sharoitida uzluksiz o'z-o'zini tarbiyalashga qodir bo'lgan "natijaga yo'naltirilgan" talabalarni olish imkoniyatini beradi, deb hisoblaydi. P.I.Samoylenko va L.Yu. Sergiyenkolarning ishlari mustaqil ishlarni tashkil etishning turli shakllari va usullariga bag'ishlangan O'qituvchilarning roli talabalarni mustaqil ishlashga tayyorlashda ayniqsa muhimdir. O'qituvchi mavzuni belgilashi kerak, mustaqil ishni talabaning qobiliyati va bilim darajasiga mos keladigan tarzda amalga oshirishi uni ishga qiziqishga va mustaqil fikrlashga majbur qiladi. Ushbu ishni

amalgam oshirish uchun zarur ma'lumotlar, uslubiy ko'rsatmalar va agar zarur bo'lsa, bu mavzularda savol-javoblar, maslahatlar va ekskursiyalar tashkil etish kerakligi Buxoro davlat universiteti o'qituvchi va talabalari M.M.Avliyakov, N.A.Rafiyeva, S.B.Shodiyeva tomonidan yozilgan maqolada ta'kidlab o'tilgan.

Umumiy xulosa. Zamonaviy axborot-ta'lim muhitida bolalar adabiyotini o'qitish metodikasini takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish bolalar adabiyotini o'qitish samaradorligini oshirishga, o'quvchilarning adabiyotga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishga va ularning ijodiy hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida an'anaviy va zamonaviy metodlarning qiyosiy tahlili olib borildi, ilg'or pedagogik tajribalar o'rganildi va ta'lim jarayonida AKTdan foydalanishning samarali yo'llari aniqlab berildi. Xususan, multimediy vositalari, elektron darsliklar va virtual kutubxonalardan foydalanish o'quvchilarning bolalar adabiyotiga bo'lgan qiziqishini oshirishi aniqlandi. Shuningdek, bolalar adabiyotini o'qitishda interfaol o'yinlar, rolli o'yinlar va muhokama usullaridan foydalanish muhimligi ta'kidlandi. O'quvchilarning mustaqil kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, ularning badiiy estetik didini rivojlantirish va adabiyot orqali ma'naviy tarbiya berish masalalariga alohida e'tibor qaratildi. Umuman olganda, zamonaviy ta'lim muhitida bolalar adabiyotini o'qitish metodikasini yanada takomillashtirish uchun innovatsion yondashuvlarni joriy etish, pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirish va ta'lim jarayonida raqamli resurslardan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yo'nalishdagi izlanishlarni davom ettirish ta'lim sifati va o'quvchilarning adabiy bilimlarini yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi., davlat va millat istiqbolini yaratishdagi o'ziga xos manba sifatida qarashga undaydi. Mamlakat iqtisodiyotining bozor munosabatlariga o'tilishi tabiiy ravishda iqtisodiy tafakkurni boyitish, yangicha iqtisodiy fikrlashni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.M.Mirziyoyev. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasi. - Toshkent. 2020-yil 29-dekabr.
2. Jabrdiyda yozuvchilar adabiy merosi mustaqillik xizmatida. - Toshkent. Fan nashriyoti, 2013-yil, - B.125.
3. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 1-jild.Toshkent, 1998. - B.37.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 1967. - B. 33-34.
5. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1-jild. Hind sayyoqi bayonoti. Toshkent, 2000.
6. Adabiyot o'qitish metodikasi B.To'xliyev. -T., 2020. -B. 3
7. Namunali o'qish haqida. Abu Nasr Farobiy. 328-329-bet
8. N.Ismatova va boshqalar. Tarbiya. 10-sinf uchun darslik. -T.: 2021. -B. 15.

UMUMIY NUTQI RIVOJLANMAGAN MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQIY ALOQA VOSITALARINI SHAKLLANTIRISH BO'YICHA TABAQALASHTIRILGAN NUTQ TERAPIYASI ISHINING MODELI

Aralova I.M.

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Maxsus pedagogika kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: nutq terapiyasi, umumiy nutqiy rivojlanmagan bolalar, logopediya, nutqiy aloqa, tabaqalashtirilgan yondashuv, multimodal metod, sensor integratsiya, innovatsion texnologiyalar, logopedik mashg'ulotlar, fonematik eshitish, grammatik rivojlanish, muloqot kompetensiyasi, individual yondashuv, interaktiv texnologiyalar, didaktik o'yinlar.

Ключевые слова: логопедическое лечение, дети с общим недоразвитием речи, логопедия, речевое общение, дифференцированный подход, мультимодальный метод, сенсорная интеграция, инновационные технологии, логопедические упражнения, фонематический слух, грамматическое развитие, коммуникативная компетентность, индивидуальный подход, интерактивные технологии, дидактические игры.

Key words: speech therapy, children with general speech underdevelopment, speech therapy, speech communication, differentiated approach, multimodal method, sensory integration, innovative technologies, speech therapy exercises, phonemic hearing, grammatical development, communication competence, individual approach, interactive technologies, didactic games.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada umumiy nutqi rivojlanmagan (UNR) maktabgacha yoshdagi bolalar uchun nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo'yicha tabaqalashtirilgan yondashuv asosida ishlab chiqilgan nutq terapiyasi modeli bayon etiladi. Nutqiy rivojlanish bosqichlari, bosqichli logopedik mashg'ulotlar va innovatsion metodlarning qo'llanilishi tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali natijalarga erishishga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ:

В статье описывается логопедическая модель, разработанная на основе дифференцированного подхода к формированию средств речевого общения у детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи (ОНР). Анализируются этапы развития речи, поэтапные логопедические занятия, использование инновационных методов. Такой подход позволяет добиться эффективных результатов с учетом индивидуальных особенностей детей.

SUMMARY:

The article describes a speech therapy model developed on the basis of a differentiated approach to the formation of speech communication tools for preschool children with general speech underdevelopment (UNR). The stages of speech development, phased speech therapy exercises

and the use of innovative methods are analyzed. This approach helps to achieve effective results, taking into account the individual characteristics of children.

Kirish. Hozirgi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq rivojlanishi ularning umumiy intellektual, psixologik va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Nutq bolaning o'zini ifoda etish, boshqalar bilan muloqot qilish, fikrini aniq va to'g'ri ifodalash imkoniyatlarini taqdim etadi. Shuning uchun, nutqi rivojlanmagan bolalar bilan ishlashda malakali nutq terapiyasi zarur. Nutq rivojlanishidagi kechikishlar va nuqsonlar bolaning ijtimoiy moslashuvi va o'qishga tayyorligi bilan bog'liq muammolarga olib kelishi mumkin.

Nutq terapiyasining asosiy vazifalaridan biri – bolaning nutqiy aloqa vositalarini shakllantirishdir. Nutqiy terapiya yondashuvlari bolalarning nutq va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, nutqiy rivojlanishdagi farqlarni hisobga olib, terapiya jarayonida tabaqalashtirilgan yondashuvni qo'llash zarur. Har bir bola individual ravishda o'rganadi, shuning uchun terapiya modelining turli yosh va rivojlanish bosqichlariga mos bo'lishi kerak.

Ushbu maqolada umumiy nutqi rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo'yicha tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishining modelini o'rganishga bag'ishlanadi. Maqolada, nutqiy terapiya yondashuvlarining samaradorligi, individual ehtiyojlarga mos metodikalar va usullar tahlil qilinadi. Nutq terapiyasining amaliy yondashuvlari, shuningdek, bolalarning nutqiy rivojlanishini ta'minlashda qanday rol o'ynashi muhokama qilinadi. Nutq aloqa vositalarini (keyingi o'rinlarda "model" deb yuritiladi) shakllantirish bo'yicha tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishining modelini ishlab chiqishda biz maktabgacha ta'lim Federal davlat ta'lim standartiga muvofiq maktabgacha ta'lim quyidagilarni ta'minlashi kerakligini hisobga oldik: ta'lim dasturlari mazmunining o'zgaruvchanligi, turli darajadagi ta'lim dasturlarini shakllantirish imkoniyati, bolalarning ta'limning murakkabligi va e'tibor ehtiyojlarini hisobga olgan holda. Shuningdek, M.A.Vasilyeva, V.V.Gerbova, T.S. Differentsial nutq terapiyasi ishining modelini ishlab chiqish uchun asos og'ir nutq buzilishlari bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni (L.B. Baryaeva, L.V. Lopatina va boshqalar), aqliy zaifligi bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni (L.B. Baryaeva, E.A. Loginova, L.V. Lopatina va boshqalar) va nogiron bolalarni (E.A.E.) o'qitish va o'qitish dasturlari edi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Biz ishlab chiqqan model umumiy nutqi kam rivojlangan va aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashga mo'ljallangan va uch yillik o'qishga mo'ljallangan. Ushbu modelga ko'ra, ishning maqsadi umumiy nutq rivojlanmagan maktabgacha

yoshdagi bolalarda izchil nutqni shakllantirish uchun asos sifatida nutq aloqasi vositalarini ishlab chiqish edi.

O'quv maqsadlari:

- til vositalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirish;

- tilning leksik vositalarini shakllantirish;

- tilning grammatik vositalarini shakllantirish;

- tilning fonetik va fonologik vositalarini shakllantirish;

- izchil nutqni shakllantirish.

"Bolalarda nutq buzilishlarini bartaraf etish va oldini olish usullari va usullarini tanlashda", deb yozgan P.E. Levina: Bir emas, balki butun bir qator nutq jarayonlarining normal borishi bog'liq bo'lgan nodal shakllanishlarga e'tibor qaratish kerak. Tugunli shakllanishlarning shakllanishi pedagogik samaraga eng tejamkor va maqsadga muvofiq erishish imkonini beradi" [128; Bilan. [129]. Shunday qilib, tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishining mazmuni bolalarning ko'rsatilgan toifalarining har birining nutq buzilishlari tarkibidagi etakchi aloqani hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Nutq aloqa vositalarini shakllantirish bo'yicha barcha ishlarni shartli ravishda ikki bosqichga bo'lish mumkin: propedevtik va asosiy. Umumiy nutqi kam rivojlangan bolalar bilan nutq terapiyasi ishining farqlanishi propedevtik bosqichda eng aniq namoyon bo'ldi. Belgilangan bosqichlarning har birining mazmunini ko'rib chiqaylik.

Ushbu bosqichda qo'yilgan maqsadga erishishga o'yin muhiti, "bolalarni mustaqil o'yin ijodiyotiga va og'zaki bo'lmagan va og'zaki vositalardan foydalanishga asoslangan muloqotga undash" yordam berdi [19; Bilan. 12]. O'z asarlarida L.B. Baryaeva, L.V. Lopatina ta'kidlaydi: "O'yin jarayonida nutq terapevti nutq faoliyatining umumiy funktsional mexanizmlarini shakllantiradi, bu esa o'ziga xos nutq funktsiyalarini, shu jumladan aloqa funktsiyasini rivojlantirish bo'yicha ishlash uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishni ta'minlaydi" [o'sha erda; Bilan. 38]. Bunda biz "obyekt harakatlarining shakllanishi jarayonida bola avvalo ob'ekt bilan uning ijtimoiy maqsadi bilan bog'liq bo'lgan harakatning umumiy sxemasini o'rganadi, shundan keyingina individual operatsiyalarning ob'ekt va sharoitning jismoniy shakliga moslashishi sodir bo'lishini hisobga oldik. <...>Shunday qilib, qo'g'irchoq boshqa o'yinchoqlardan odamning o'rnini bosuvchi sifatida ajralib turadi..." o'rtada munosabatlarni shakllantirish Shunday qilib, birinchi darslarda bola bilan eng yaxshi aloqaga erishish uchun qo'g'irchoq bizning tuzatish ishimiz davomida mavjud materialning asosi sifatida ideal do'st o'rnini bosuvchi, qulay, tushunarli va do'stona munosabatda bo'ldi.

Natija va muhokalar. Propedevtik bosqich mazmunini ishlab chiqishda biz sensorli tarbiyaga zamonaviy yondashuvlarni ham hisobga oldik. Sensor rivojlanish "narsalarning tashqi xususiyatlari to'g'risida idrok va g'oyalarni shakllantirishga olib keladigan ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayoni sifatida" ko'rib chiqiladi. [37], bu o'z navbatida bolaning barcha qobiliyatlarini rivojlantirish uchun asosdir: kognitiv, estetik, ijodiy, diqqat, xotira, fikrlash va nutqni rivojlantirish.

Propedevtik bosqich 2009 yil sentyabrdan dekabrgacha davom etdi (o'rta yosh guruhi). Ushbu bosqichdagi barcha o'yinlar va mashqlar alohida turdagi tuzatish ishlari sifatida ham, individual va kichik guruh mashg'ulotlarida, shuningdek, boshqa o'qituvchilarning ishlarida, darsdan tashqari va uyda ishlatiladigan keng qamrovli nutq terapiyasi sessiyasining bir qismi sifatida amalga oshirildi. Ushbu bosqichning o'ziga xos xususiyati o'qituvchi-psixolog, musiqa direktori, maxsus ta'lim o'qituvchisi, jismoniy tarbiya direktori va tarbiyachi bilan birgalikda ko'plab integratsiyalashgan sinflarni amalga oshirish edi.

Bola bilan hissiy aloqani o'rnatish

1. Nutq terapevti yangi qo'g'irchoqni olib keladi. U bolalar bilan "salomlashadi" va har bir bolaning boshiga "pasadi". Nutq terapevti qo'g'irchoqni navbat bilan ushlab turishni so'raydi. Qo'g'irchoq raqsga tushishni "taklif qiladi". Kattalar bolalarni aylanaga joylashtiradilar, bir qo'li bilan qo'g'irchoqni oladi, ikkinchisini bolalardan biriga beradi va ular bilan o'ngga va chapga aylana bo'ylab harakatlanadi, quvonch, zavqlanishni ifodalaydi va oddiy bolalar ohangini kuylaydi.

2. Bolalar nutq terapevtining stoli oldida yarim doira shaklida joylashtirilgan stullarda o'tirishadi. Nutq terapevti qo'g'irchoqni stolga qo'yadi. U bolalarga "salom" aytadi. Nutq terapevti qo'g'irchoqni u bilan o'ynashga "taklif qiladi". O'ng qo'li bilan qo'g'irchoqni olib, stolning o'ng chetiga qo'yadi, chap qo'lini chap chetiga qo'yadi va u bilan imo qiladi: "Menga kel". Qo'g'irchoq yaqinlashganda, uni quchoqlaydi va maqtadi. Keyin u qo'g'irchoqni chap qo'lga oladi va o'ng qo'li bilan imo qiladi va: "Menga yugur" deydi. Qo'g'irchoq yana "yuradi", lekin nutq terapevti uni to'xtatadi va aytadi: "Diqqat bilan tinglang, men aytdim: yugur." Qo'g'irchoq "yuguradi" va nutq terapevti uni maqtaydi. O'yinchoq yana o'ng qo'lga o'tkaziladi va "yugurish!" harakatni xatosiz "bajaradi". Chap qo'lga o'tib, qo'g'irchoq yana "bor!" buyrug'i bilan "yugurish" ga harakat qiladi, nutq terapevti uni to'xtatadi: "Diqqat bilan tinglang, men: bor, dedim." Qo'g'irchoq ko'rsatmalarga to'g'ri amal qiladi.

3. Nutq terapevti bolalarni xonaning bir devori yaqiniga qo'yadi va u o'zi qarama-qarshi devorga o'tadi va ularni qo'llari bilan imo qilib: "Menga yugur"

deydi. Agar bolalar yugurishsa, u ularni quchoqlaydi va maqtadi. Agar ular ketsa, u ularni to'xtatadi, ko'rsatmalarni takrorlaydi va har birini yugurishga undaydi. Keyin u boshqa devorga o'tadi va o'yin takrorlanadi. Uchinchi marta ko'rsatma o'zgaradi (Menga kel).

Bolalarni kattalarning ko'rsatmalariga rioya qilishga va uning harakatlariga taqlid qilishga o'rgatish

1. O'yin so'z bilan ko'rsatilgan harakatni bir vaqtning o'zida namoyish qilish bilan o'ynaladi.

Mana biz boramiz: top-top. (Bolalar nutq terapevtiga borishadi).

Ular yugurishdi: shapaloq-shapaloq. (Bolalar nutq terapevtiga boradilar).

Va charchagan: to'xtang! (Bolalar nutq terapevti bilan to'xtashadi).

O'yin harakatlarini so'zlar bilan bir necha marta takrorlash va bu harakatlarni logoped tomonidan ko'rsatishdan so'ng, bolalar bu harakatlarni o'yin so'zlariga muvofiq mustaqil ravishda bajaradilar.

2. Bolalarni ziyorat qilish uchun ikkita qo'g'irchoq keladi. Nutq terapevti qo'g'irchoqlarga sovg'a berishni taklif qiladi. U o'yinchoq mebellarini stoliga qo'yadi, qo'g'irchoqlarni o'tiradi, ularning oldiga idishlarni qo'yadi va ulardan birini ovqatlantiradi. Masha yeydi, lekin Galya yo'q, - deb tushuntiradi kattalar: - Galyani kim ovqatlantiradi? Bitta bolani taklif qiladi, unga qoshiq beradi va barcha bolalarga ko'rinadigan tarzda harakatlarni sekin ko'rsatadi: Birinchidan, qoshiqni olaylik. Shunga o'xshash. (Ko'rsatadi.) Endi bo'tqa olamiz. Shunga o'xshash. (Ko'rsatadi.) Keling, qo'g'irchoqning og'ziga olib kelaylik. Qo'g'irchoqning og'zi qayerda? (Ko'rsatadi, o'yinchoqni sekin egib.) Ovqatla, qo'g'irchoq. Bola nutq terapevtidan keyin barcha harakatlarni takrorlaydi. Keyin yana 2-3 bolani birin-ketin chaqiradi. Shundan so'ng, qo'g'irchoqlar bolalarga "rahmat" qiladi va "ketadi".

Bolalarning birgalikda muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish.

1. Logoped bolalar bilan birga o'yinchoqlarga qaraydi va ular bilan qanday o'ynash kerakligini ko'rsatadi (eslaydi): qo'g'irchoqni aravachaga qo'yadi va uni aylantiradi; darvozani o'rnatadi va to'pni aylantiradi; kublarni mashinaga yuklaydi; pinlarni o'rnatadi va ularni to'p bilan uradi. Keyin u har bir o'yinchoqni qutiga yashiradi, ularni aralashtirib, bolalarga tarqatadi. Ular qutilarni ochib, o'yinchoqlarini ko'rib chiqishadi va o'yin sherigini izlaydilar va unga: "Kolya, keling, birga o'ynaymiz" degan taklif bilan murojaat qilishadi. Bolalar birgalikda o'yinda o'yinchoqlar bilan harakatlarni bajarish tartibini mustaqil ravishda kelishib oladilar. Nutq terapevti ularga faqat ekstremal holatlarda yordam beradi.

2. Bolalar haydovchilar va quruvchilarga bo'linadi. Har bir quruvchining o'z haydovchisi bor va ular birgalikda bitta bino yaratadilar. Har bir bola (quruvchi)

o'z chizmasini (namunasini) oladi va uni haydovchiga ko'rsatmaydi. Namunani o'rganib chiqqandan so'ng, quruvchi haydovchidan zarur qurilish materiallarini (barlar, kublar, minoralar, plitalar) olib kelishni so'raydi va ularning miqdorini ko'rsatadi. Bu narsalarni olgandan so'ng, u ularga minnatdorchilik bildirishi va yana ikkita bar olib kelishlarini so'rashi kerak. Quruvchi barcha kerakli materiallarni nomlashi mumkin. Agar haydovchi biror narsani unutgan bo'lsa, u qaytib kelib, yana so'rashi mumkin. Qurilish tugagach, bolalar u bilan birga "o'ynashadi". Bolalarning rolli o'yinlarni o'ynash qobiliyatini rivojlantirish (ertak qahramonlari, uning syujeti bilan tanishish, ertakni sahnalashtirish)

1. Logoped o'yinchoq - ayiqchani ko'rsatadi, uni bolalar bilan tekshiradi, uning yurishi haqida, rezavorlar va asalni yaxshi ko'rishi haqida gapiradi. Keyin u o'yin o'ynashni taklif qiladi: barcha bolalar shlyapa kiyib, o'zlarini ayiqdek ko'rsatishadi.

2. Nutq terapevti ertakdan epizodni ("Kolobok") aytib beradi va o'z hikoyasida o'yinchoqlar bilan harakatlarni o'z ichiga oladi. Keyin bolalar o'yinchoqlarni boshqaradilar - ertak qahramonlari. Avvaliga ular buni nutq terapevti yordamida amalga oshiradilar: u har bir bolaga o'zining xarakteri qanday harakat qilishini ko'rsatadi va bola taqlid qiladi. Agar kerak bo'lsa, kattalar va bolaning birgalikdagi harakatlari qo'llaniladi. Nutq terapevti har bir bolaga o'z xarakteri nomidan muloqot jarayonida nutq materialini o'zlashtirishda yordam beradi.

3. Nutq terapevti bolalarni bulochka haqidagi hikoyani birgalikda ko'rsatishga taklif qiladi, bolalar o'rtasida rollarni taqsimlaydi (bulochka, quyon, ayiq, tulki) va ularga shlyapalar beradi. Keyin u ertak aytib beradi, bolalar esa qahramonlarni tasvirlab, hikoya matni asosida suhbatga kirishadilar.

Kinestetik tahlil va sintezni shakllantirish, barmoq harakatlarining kinestetik afferentatsiyasi.

Qo'lingizni kaftingizni sizga qaratib, bosh barmog'ingizni yuqoriga ko'taring. Boshqa qo'lining egilgan to'rt barmog'ini (yalang) kaftning chetiga qo'ying. Ikki bosh barmog'ingizni yuqoriga ko'taring (quloqlar). Ot yelkasini silkitishi, quloqlarini silkitishi, og'zini ochishi va yopishi mumkin (kichik barmog'ini pastga tushirib, qo'lga bosing).

Ketma-ket impuls'larni yagona, vaqt bilan tashkil etilgan vosita stereotipiga birlashtirish va umumlashtirish. Bolalarga ma'lum bir ketma-ketlikda teshiklar qilingan karta taklif etiladi. Jun ipni barcha teshiklardan ketma-ket tortib olish kerak; jun ipni bir vaqtning o'zida bir teshikdan torting; muntazam bog'lashni bajaring.

Artikulyar harakatlarning kinestetik asoslarini shakllantirish. To'g'ri talaffuz qilingan tovushlarni artikulyatsiya qilish paytida turli artikulyar organlarning holatini aniqlashtirish orqali motor-kinestetik fikrni rivojlantirish

1. Bolalar stolda o'tirishmoqda. Nutq terapevti birinchi navbatda [I] tovushini, keyin [U] tovushini oynasiz talaffuz qilishni va ularni talaffuz qilishda lablar qanday harakat qilishini aniqlashni so'raydi.

2. Bolalar stolda o'tirishmoqda. Ularning har birining oldida mavzuli rasmlar to'plami (tutun, igna, hovli, taxta). Nutq terapevti bolalardan rasmlarni ko'rishni, ulardagi tasvirlarni nomlashni va ularni ikki qatorga joylashtirishni so'raydi: birinchi qatorda tilning uchi yuqoriga ko'tarilgan, ikkinchi qatorda esa pastga tushganda tasvirlar mavjud.

Kerakli artikulyar holatni topish va saqlash jarayonida me'yoriy artikulyar tovush pozitsiyalarini shakllantirish.

Bola va nutq terapevti oyna oldida o'tirishadi. Nutq terapevti boladan lablarini tabassumga cho'zish, yuqori va pastki kesmalarni ochish, ularni 1 dan 5-7 gacha bu holatda ushlab turishni va ularni asl holatiga qaytarishni so'raydi; keyin labning faqat o'ng (chap) burchagini tabassumga cho'zing, yuqori va pastki kesmalarni oching, uni 1 dan 5-7 gacha hisoblang va boshlang'ich holatiga qayting.

Ketma-ket tashkil etilgan harakatlarni bajarishda og'zaki amaliyotni rivojlantirish jarayonida artikulyar harakatlarning kinetik asoslarini shakllantirish.

Bola va nutq terapevti oyna oldida o'tirishadi. Nutq terapevti boladan tilning chiqib turgan uchi bilan lablarning o'ng burchagiga, so'ngra lablarning chap burchagiga tegizishni so'raydi (bu harakatni bir necha marta takrorlang).

Tik-tak, tik-tak,

Mayatnik shunday tebranadi!

Yuz mushaklari harakatlarini taqlid va og'zaki ko'rsatmalar bilan rivojlantirish

Bola va nutq terapevti oyna oldida o'tirishadi. Nutq terapevti bolani qovog'ini burish va dam olishni so'raydi; qoshlaringizni ko'taring, dam oling; bir ko'zni, keyin ikkinchisini qisib; Ko'zlaringizni yuming, dam oling.

Xulosa. Formativ va nazorat tajribalari ma'lumotlarini umumlashtirib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1. Tegishli ilmiy fanlar - psixologiya, strukturaviy tilshunoslik, ontolingvistika, lingvodidaktika, defektologiya, logopediyaning nazariy qoidalarining yagona kontseptual makoniga integratsiyalashuvi maktabgacha yoshdagi bolalarning umumiy nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo'yicha tabaqalashtirilgan logopediya ishining tamoyillari va mazmunini aniqlash va asoslash imkonini beradi;

2. Nutq aloqasining asosiy vositalarini shakllantirish bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri ishlashdan oldin propedevtik bosqichni o'tkazish kerak. Ishning mazmuni, bu bosqichda, umumiy va o'zgaruvchan bo'lishi kerak, bu toifadagi bolalarda nutq buzilishlari tuzilishidagi etakchi aloqani hisobga olgan holda amalga oshiriladi;

3. Lingvodidaktik materialni tayyorlashda turli yosh guruhlaridagi umumiy nutq rivojlanmagan bolalarda nutq buzilishlari tuzilishidagi yetakchi bo'g'inni hisobga olish kerak;

4. Korreksiya-pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish yo'llaridan biri - logoped, pedagog va ota-onalarning ish faoliyatida predmetli-amaliy va o'yin faoliyati hamda yaqin o'zaro ta'siriga asoslangan logopediya mashg'ulotlarini o'tkazish;

5. OHP bilan og'rigan bolalarda nutq buzilishlari tarkibida etakchi bo'g'inni hisobga olgan holda amalga oshiriladigan tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishi nutq aloqasi vositalarini shakllantirish bo'yicha tuzatish va rivojlanish tadbirlarining samaradorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beradi;

6. Maktabgacha ta'lim muassasasining kompensatsion guruhlarida qolish sharoitida umumiy nutqi kam rivojlangan maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo'yicha ishlab chiqilgan logopediya ishining modeli maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va o'qitish bo'yicha keng qamrovli ish tizimiga uzviy ravishda birlashtiriladi va bolalarning turli turlarini, shuningdek, ota-onalarning faol ta'lim faoliyati orqali integratsiyani o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Агафонов А.Г. Основы смысловой теории сознания. - СПб.: Речь, 2003.-296 с.
2. Алексеева М.М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений /М.М. Алексеева, В.И. Яшина. - 3-е изд., стереотип. - М.: Академия, 2000. - 400 с.
3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. -М.: Языки славянской культуры, 2001.-235 с.
4. Амирова Т.А. Очерки по истории лингвистики /Т.А. Амирова, Б.А. Ольховников, Ю.В. Рождественский.-М.: Наука, 1975. - 560 с.
5. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. -М.: Наука, 1979.-455 с.
6. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / 2-издание, исправленное и дополненное. - М.: Языки русской культуры, 1995. - 464 с.
7. Ахутина Т.В. Порождение речи: нейролингвистический анализ синтаксиса: монография /3-издание, исправленное и дополненное. - М.: ЛКИ, 2008. - 222 с.
8. Бабина Г.В. Анализ смысловой структуры текста учащихся с ТНР/Г.В.Бабина // Онтогенез речевой деятельности: норма и патология. Монографический сборник. -М.: Прометей МПГУ,2005.-С. 172 -178.
9. Бабина Г.В. Как понимают образные значения олицетворений дошкольники с ОНР/ Г.В.Бабина, Е.В. Белобородова // Логопед в детском саду. - 2006. - №5 (14). - С. 4 - 8.
10. Бабина Г.В. Слоговая структура слова: обследование и формирование у детей с недоразвитием речи: учебно-методическое пособие / Г.В. Бабина, Н.Ю. Сафонкина.-М.: Книголюб, 2005.-96 с.

MAKTABGACHA TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIGA INGLIZ TILINI O'RGATISHNING ZAMONAVIY HOLATI

Yuldasheva U.M.

*Andijon davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: maktabgacha ta'lim, ingliz tili o'qitish metodikasi, interaktiv texnologiyalar, kasbiy kompetensiya, kommunikativ yondashuv, til ko'nikmalari, innovatsion ta'lim.

Ключевые слова: дошкольное образование, преподаватели иностранных языков, педагогическая компетенция, методическая компетенция, зарубежный опыт, образовательные инновации, повышение квалификации, методики преподавания.

Key words: preschool education, foreign language teachers, pedagogical competence, methodological competence, foreign experiences, educational innovations, professional development, teaching methods.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu tadqiqotda maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishning zamonaviy holati ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida kelajakdagi maktabgacha ta'lim mutaxassislarini tayyorlash jarayonida ingliz tili o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari, qo'llanilayotgan interaktiv texnologiyalar va ularning samaradorligi o'rganiladi. Tadqiqotda maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarining nafaqat til kompetensiyalarini, balki kasbiy-pedagogik kompetensiyalarini ham shakllantirish zarurati asoslanadi. Tahlil natijalari bo'lajak maktabgacha ta'lim mutaxassislarini tayyorlashda innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish va o'qitish metodikasini takomillashtirish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

В исследовании изучается важность зарубежного опыта в развитии педагогических и методических компетенций преподавателей иностранных языков в дошкольных образовательных учреждениях. Анализируются эффективные подходы, используемые для повышения педагогических и методических навыков учителей через зарубежный опыт. Основная цель исследования - показать необходимость освоения зарубежного опыта для повышения компетенций преподавателей дошкольного образования в области преподавания иностранных языков.

SUMMARY:

The research examines the importance of foreign experiences in developing pedagogical and methodological competencies of foreign language teachers in preschool educational institutions. Effective approaches used to improve teachers' pedagogical and methodological skills through foreign experiences are analyzed. The main purpose of the research is to demonstrate the necessity of mastering foreign experiences to enhance the competencies of preschool education teachers in foreign language teaching.

Kirish. Butun jahonda xalqaro munosabatlar va ilm-fan taraqqiyoti tobora gurkirab rivojlayotgan bir davrda axborot almashinishning asosiy vositasi sifatida rol o'ynaydigan tilning o'rni beqiyos ahamiyat kasb etmoqda. Til o'rgatish va o'rganishning dolzarbligi oshib borgan sari mamlakatimizda ham qator islohotlar amalga oshirilayotganligini ko'rib, guvoh bo'lmoqdamiz. Shu jumaladan, bugungi kunda O'zbekistonda ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida chet tillarini o'qitish sifatini oshirish davlat siyosati darajasida ko'tarilgan masala hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-maydagi "2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi PF-134-sonli Farmoni hamda 2021-yil 6-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasida bo'lajak avlod ta'lim-tarbiyasidagi o'zgarishlar va xalqaro standartlarga moslashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5283-sonli Qarorida chet tillarini o'qitish tizimini takomillashtirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish muhim vazifa sifatida belgilangan. Maktabgacha ta'lim tizimi uchun kadrlar tayyorlash jarayonida chet tillarini, xususan, ingliz tilini o'qitish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bolalarga ilk yoshdan chet tilini o'rgatishning samaradorligi ko'p jihatdan maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatadigan pedagoglarning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq. Quyida oliy ta'lim muassasalarida maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishning zamonaviy holati va mavjud muammolari tahlil qilinadi. Jalolov o'zining "Chet til o'qitish metodikasi" darsligida ta'kidlaganidek, "xalqaro munosabatlarning kengayishi, dunyo hamjamiyatiga integratsiyalashish jarayonining jadallashuvi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi sharoitida chet tillarini bilish zamonaviy mutaxassisning kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi". Bu jihat maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga, ya'ni kelajakdagi maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari va mutaxassislarini tayyorlashda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishning zamonaviy holatini ilmiy jihatdan tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini taklif etishdan iborat.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, solishtirish, tahlil va sintez, induktiv va deduktiv xulosalash kabi metodlardan foydalanildi. Tadqiqot materiallari sifatida O'zbekiston va xorijiy mamlakatlarning yetakchi oliy ta'lim muassasalarida maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatish bo'yicha ilmiy-metodik adabiyotlar, o'quv-me'yoriy hujjatlar va o'quv jarayonini tashkil etish tajribalari o'rganildi.

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish maqsadida biz J.Jalolov, Shherba, Arnold, Galskova, Gez, Rogova, Nunan, Ur, Passov, Ter-Minasova, Bim, Mirol'yubov, Koryakovtseva, Nation kabi olimlarning ilmiy-metodik ishlarini tahlil qildik.

J.Jalolov "Ta'lim psixologiyasi" monografiyasida ta'kidlaganidek, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ularning aksariyat qismini qizlar tashkil etadi, bolalar psixologiyasiga bo'lgan qiziqish yuqori, empatiya hissi rivojlangan, ijodiy fikrlash qobiliyati yuqori, kommunikativ qobiliyatlari yaxshi rivojlangan va pedagogik faoliyatga moyilligi mavjud. Bu xususiyatlar maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatish jarayonida hisobga olinishi kerak bo'lgan muhim omillar hisoblanadi. Shherba o'zining "Chet tillarni o'rgatish nazariyasi" monografiyasida chet tilini o'rgatishda "ikki til o'rtasidagi o'zaro ta'sir va interferensiya hodisasi muhim ahamiyatga ega" ekanligi to'g'risida fikr yuritgan. Bu g'oya maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari ingliz tilini o'rganishida muhim rol o'ynaydi. Arnold "Lingvodidaktika asoslari" darsligida qayd etganidek, chet tillarini o'rgatishda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish zarur, bu esa maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda ularning kasbiy yo'nalishini inobatga olish lozimligini ko'rsatadi. Galskova va Gez "Chet tillarni o'qitish nazariyasi va metodikasi" darsligida zamonaviy chet til ta'limi nafaqat til bilimlarini egallashga, balki kasbiy faoliyatda til vositasida muloqot qilish qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerakligini ta'kidlaydilar. Rogova, Rabinovich va Sakharovalar "Chet tillarni o'qitish metodikasi" darsligida innovatsion va interaktiv metodlardan foydalanish o'quvchilarning bilish faolligini oshirishi, kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishi va o'quv jarayoniga qiziqishni kuchaytirishini qayd etishgan. Nunan "Til o'qitishda kommunikativ yondashuv" monografiyasida til o'rgatish jarayonida kommunikativ vaziyatlarning muhimligini alohida ta'kidlagan. Bu g'oya maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda o'ta muhim, chunki ular kelajakda bolalarga ingliz tilini o'rgatishda aynan kommunikativ yondashuvdan foydalanishlari lozim. Ur "Til o'qitish nazariyasi va amaliyoti" darsligida interaktiv metodlar talabalarning bilish faolligini oshirishi va bilimlarini mustahkamlashini ko'rsatgan. Passov "Kommunikativ metod asoslari" monografiyasida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish o'quv jarayonining asosiy maqsadi bo'lishi kerakligini ta'kidlagan. Ter-Minasova "Til va madaniyatlararo kommunikatsiya" darsligida chet tilini o'rganish jarayoni boshqa madaniyatni o'rganish jarayoni hamligini qayd

etgan. Bu fikr maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda madaniy komponentlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalariga ko'ra, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishning zamonaviy holatida quyidagi tendensiyalar shakllanmoqda: kompetensiyaviy yondashuv, kommunikativ yo'naltirilganlik, interaktiv metodlardan foydalanish, madaniyatlararo yondashuv, kasbiy yo'naltirilganlik va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish. Kompetensiyaviy yondashuv doirasida maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga nafaqat til bilish darajasini oshirish, balki kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu yondashuv talabalarning kelajakda bolalarga ingliz tilini o'rgatishda zarur bo'ladigan metodik ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Kommunikativ yo'naltirilganlik maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bu metodika talabalarning muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga va o'z fikrlarini ingliz tilida erkin ifoda etish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Interaktiv metodlardan foydalanish maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda o'quv jarayoni samaradorligini oshiradi. Galskova interaktiv metodlar o'quvchilarning faolligini oshirishi, kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishi va o'quv materialini samarali o'zlashtirishga yordam berishini ta'kidlaydi.

Madaniyatlararo yondashuv chet tilini o'rgatishda madaniy komponentlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Safonova "Chet til ta'limini sotsio-madaniy yondashuvga asoslangan holda tashkil etish" monografiyasida sotsio-madaniy kompetensiyani shakllantirish muhimligini va bu orqali talabalarning madaniyatlararo muloqot qobiliyatini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Kasbiy yo'naltirilganlik maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatini hisobga olishni taqozo etadi. Bim "Chet til o'qitish metodikasi: zamonaviy konsepsiyalar" monografiyasida kasbiy yo'naltirilgan chet til ta'limi talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarurligini qayd etadi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish chet tillarni o'qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Txorikov "Chet tillarni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar" darsligida kompyuter dasturlari, multimedia vositalari va internet-resurslar chet til o'qitish jarayonini samaraliroq va qiziqarliroq qilishga yordam berishini ko'rsatgan. Biroq, tadqiqot natijalariga ko'ra, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda ayrim muammolar ham mavjud. Ko'pchilik talabalarning til

darajasi pastligi, interaktiv texnologiyalarning yetarli darajada qo'llanilmasligi, zamonaviy o'quv-uslubiy materiallardagi kamchiliklar, nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik darajasining pastligi, zamonaviy texnologik vositalarning yetishmasligi hamda o'qituvchilarning innovatsion metodikalar bo'yicha bilimlarining yetarli emasligi shular jumlasidandir. Bu muammolarni bartaraf etish uchun o'quv dasturlarini takomillashtirish, interaktiv metodlarni keng joriy etish, zamonaviy o'quv-uslubiy materiallarni yaratish, o'qituvchilar malakasini oshirish, zamonaviy texnologik vositalarni joriy etish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish lozim.

Xulosa. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishning zamonaviy holatini o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatish jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu jarayonda talabalarning ham til bilish darajasini, ham pedagogik mahoratini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda kompetensiyaviy yondashuv, kommunikativ yo'naltirilganlik, interaktiv metodlardan foydalanish, madaniyatlararo yondashuv, kasbiy yo'naltirilganlik va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kabi tendensiyalar shakllanmoqda.

Uchinchidan, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda til darajasining pastligi, interaktiv texnologiyalarning yetarli darajada qo'llanilmasligi, zamonaviy o'quv materiallardagi kamchiliklar va boshqa muammolar mavjud.

To'rtinchidan, bu muammolarni bartaraf etish uchun o'quv dasturlarini takomillashtirish, interaktiv metodlarni keng joriy etish, zamonaviy o'quv-uslubiy materiallarni yaratish, o'qituvchilar malakasini oshirish va texnologik bazani kuchaytirish zarur.

Beshinchidan, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishda interaktiv metodlardan foydalanish o'quv jarayoni samaradorligini oshiradi va talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga yordam beradi. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalariga ingliz tilini o'rgatishning zamonaviy holatini yaxshilash uchun kompleks chora-tadbirlarni ko'rish va bu sohadagi ilmiy-tadqiqot ishlarini davom ettirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 432 b.
2. Shherba L.V. Chet tillarni o'rgatish nazariyasi. – Moskva: Oliy maktab, 2017 – 256 b.
3. Arnold I.V. Lingvodidaktika asoslari. – Sankt-Peterburg: SPbGU, 2018. – 197 b.

4. Galskova N.D., Gez N.I. Chet tillarni o'qitish nazariyasi va metodikasi. – Moskva: Akademiya, 2016. – 336 b.
5. Rogova G.V., Rabinovich F.M., Sakharova T.E. Chet tillarni o'qitish metodikasi. – Moskva: Prosveshheniye, 2014. – 287 b.
6. Nunan D. Kommunikativ til o'qitish. – Kembrij: Kembrij universiteti nashriyoti, 2015. – 324 b.
7. Ur P. Til o'qitish kursi: nazariya va amaliyot. – Kembrij: Kembrij universiteti nashriyoti, 2016. – 288 b.
8. Passov E.I. Kommunikativ metod asoslari. – Moskva: Russkiy yazik, 2015. – 276 b.
9. Ter-Minasova S.G. Til va madaniyatlararo kommunikatsiya. – Moskva: MGU, 2018. – 368 b.
10. Safonova V.V. Chet tillarni o'qitishda sotsio-madaniy yondashuv. – Moskva: Oliy maktab, 2013. – 239 b.
11. Bim I.L. Chet til o'qitish metodikasi: zamonaviy konsepsiyalar. – Moskva: Russkiy yazik, 2017. – 288 b.
12. Txorikov M.A. Chet tillarni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar. – Sankt-Peterburg: Piter, 2017. – 192 b.
13. Mirolyubov A.A. Chet til o'qitish metodikasi tarixi. – Moskva: Stupeni, 2014. – 328 b.
14. Koryakovtseva N.F. Chet tillarni o'rganishda mustaqil ish metodikasi. – Moskva: ARKTI, 2015. – 192 b.
15. Nation P. Til o'qitish va o'rganish. – Nyu-York: Routledge, 2018. – 356 b.

TAYYORLOV GURUH YOSHDAGI BOLALARNI OILAVIY VA MILLIY QADRIYATLAR VOSITASIDA AXLOQIY TARBIYALASH

To'yeva Z.N.

Buxoro davlat pedagogika instituti

Maktabgacha ta'lim kafedrası o'qituvchisi pedagogika fanlari nomzodi

Tayanch so'zlar: milliy qadriyatlar, ta'lim-tarbiya, xalq og'zaki ijodi-folklor, xalq donishmandligi, urf-odat, vatanparvarlik, mardlik, qahramonlik, mehnatsevarlik, do'stlik, vafodorlik.

Ключевые слова: национальные ценности, образование, фольклор, народная мудрость, традиции, патриотизм, мужество, героизм, трудолюбие, дружба, верность.

Key words: national values, education, folklore, folk wisdom, tradition, patriotism, courage, heroism, diligence, friendship, loyalty.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi katta guruh bolalairda o'zbek xalqining milliy qadriyatlarida ta'lim-tarbiyaga doir empirik bilimlar ko'proq xalq og'zaki ijodida namoyon bo'lishi, xalq og'zaki ijodi-folklor-xalq donishmandligi, xalqning didi va zavqi, ijtimoiy-tarixiy, siyosiy, falsafiy, badiiy-estetik qarashlari, o'zbek xalqining milliy qadriyatlaridan oilada bolalarni axloqiy tarbiyalashda, oilada bolalarning axloqiy xislatlari, milliy qadriyatlarga hurmatlarini tarbiyalash kabi masalalar keng yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье широко освещены такие вопросы, как эмпирические знания, связанные с образованием и воспитанием в национальных ценностях узбекского народа у детей старшей группы дошкольного возраста, проявляющиеся в народном устном творчестве, народное устное творчество - фольклор - народная мудрость, вкус и удовольствие народа, социально-исторические, политические, философские, художественно-эстетические взгляды, национальные ценности узбекского народа в нравственном воспитании детей в семье, нравственные качества детей в семье, воспитание уважения к национальным ценностям.

SUMMARY:

In this article, the empirical knowledge of education in the national values of the Uzbek people in a large group of preschool children is reflected in the folklore, folklore-folklore-folk wisdom, taste and pleasure of the people, Socio-historical, political, philosophical, artistic and aesthetic views, the national values of the Uzbek people in the moral upbringing of children in the family, the moral qualities of children in the family, the education of respect for national values.

O'zbek xalqining milliy qadriyatlaridan oilada bolalarni axloqiy tarbiyalashda, oilada bolalarning axloqiy xislatlari, milliy qadriyatlarga hurmatlarini tarbiyalash

tushuniladi. Shunday ekan, oilaviy tarbiyaga doir tushuncha va tamoyillar uning manbalari asosida yoshlarga yetkaziladi. Bunda o'zbek xalqining milliy qadriyatlarining manbalari keng va boy material beradi.

Aytish lozimki, o'zbek xalqining milliy qadriyatlarida ta'lim-tarbiyaga doir empirik bilimlar ko'proq xalq og'zaki ijodida namoyon bo'lgan. Xalq og'zaki ijodi-folklor-xalq donishmandligi bo'lib, xalqning didi va zavqi, ijtimoiy-tarixiy, siyosiy, falsafiy, badiiy-estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtiradi. Ana shu qarashlari tarkibida turli sohalariga oid bilimlar ifodalanadi. Chunki xalqning butun hayotiy, ijtimoiy-maishiy turmush tajribasi maqollar va iboralarda aks etadi.

Shuning uchun ham xalq og'zaki ijodining ijtimoiy qimmati ma'rifiy, g'oyaviy-tarbiyaviy va estetik ahamiyati bilan belgilanadi. Uning ma'rifiy ahamiyati shundaki, u xalqning tarixi, urf-odati, maishiy turmushi, dunyoqarashi, hayotga munosabati, orzu-umidlari haqida bilim beradi. Shuning uchun ham bolalar ongiga milliy istiqlool mafkurasini singdirish muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bularning barchasi xalq og'zaki ijodining tarbiyaviy imkoniyati katta ekanligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, O'rta Osiyo va o'zbek xalqi mutafakkirlarining asarlari, tarixi, milliy urf-odatlar va an'analari, diniy ta'limotlar, o'yin va o'yinchoqlar, xalq amaliy san'ati va hunarmandchiligi, tasviriy san'at, tarixiy yodgorliklar va milliy me'morchilik, xalq raqs san'ati shular jumlasidandir.

Oilada maqolning bolalarni tarbiyalashda imkoniyatlari keng bo'lib, o'zbek xalq maqollari odob-axloq qoidalarini o'zida mujassam etgan, hayot tajribasidan o'tgan kichik janrdir.

Masalan, «Ishlaganning og'zi oshga tegar, ishlamaganing boshi toshga tegar» maqolida xalqning uzoq asrlik hayotiy tajribalari mujassamlashgan. Bundan tashqari maqollarda turmush hodisalari bilan bog'liq bo'lgan vatanparvarlik, mardlik, qahramonlik, mehnatsevarlik, do'stlik, vafodorlik kabi axloq me'yorlari ma'qullanadi, egrilik, yomonlik, umidsizlik, yolg'on gapirish, yalqovlik, ochko'zlik kabi illatlar qoralanadi.

Ayniqsa, ona Vatanni sevis, unga muhabbat, sadoqat tuyg'ulari maqollarda ifodalanar ekan, o'zi yashagan uy-xonadon shu Vatanning bir parchasi sifatida namoyon bo'ladi;

*Bulbul chamanni,
Odam Vatanni sevar.
Ona yurtning omon bo'lsa,
Rangi-ro'yining somon bo'lmas.*

Maqollarda insonning yaxshi xislatlari ulugʻlanadi, ochkoʻzlik, tekinkoʻrlik, yolgʻonchilik, ayollarga past nazar bilan qarash qoralanadi. Odamlarni hushyor boʻlishga, doʻstni dushmanidan ajratishga, ota-onani, doʻstlarni qadrlashga, kichiklarni izzat qilishga, kattalarni hurmat qilishga oʻrgatish bilan oilaviy munosabatlarni yaxshilashga yoʻllaydi.

Hurmat qilsang, hurmat koʻrasan.

Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga,

Yomon bilan yursang, qolarsan uyatga.

Ayniqsa, oʻzbek xalqi mehnat jarayonida, yaʼni kuz va qish kechalarida koʻsak chuvish, charx yigirish, olacha, gilam toʻqish va boshqa ishlar jarayonida topishmoqlar aytgan va bu topishmoqlarda oilaviy–maishiy, turmush tarzi ifodalangan.

Topishmoqlar kishilarning aql-farosati, topqirligi, serfahmliligi, hayot tajribalaridan kelib chiqqanligi bilan ham tarbiyaviy imkoniyati katta. Topishmoqlar oʻz xususiyatlariga koʻra ikki yoki undan ortiq bolalar yoki bolalar va kattalar oʻrtasida mustaqil fikr yuritish yoʻli bilan qizgʻin savol-javob usulida, tortishuv va bahslashuvlar orqali olib boriladi. U kishilarni atrofdagi voqea-hodisalarga befarq qaramaslik, uni toʻgʻri idrok etish, sezish, izlanish, tafakkur qobiliyatini rivojlantirish, oʻz fikrini dalillar bilan isbot etishga yoʻllaydi. Bularning barchasi oila aʼzolarida zukkolik, zehnlilikni tarbiyalashga katta yordam beradi. Topishmoqlar oila davrlarida koʻproq aytiladi. Xalq ogʻzaki ijodida, ayniqsa, qoʻshiqlar, alla, yor-yor, oʻlan, aza-yigʻi kabilar xalq hayotining hamma tomonlarini qamrab olgan. Bu qoʻshiqlarda oilaning eng birinchi odob qoidalaridan tortib, kundalik meʼyorlarigacha odatlantirish tamoyillari ifoda etilgan. Masalan «Alla»ni olaylik. Bu qoʻshiq bolalarni uxlatish vaqtida onalar tomonidan kuylanadi.

Onaning orzu-havasi, niyatlari, bolalarning kelajagi haqidagi orzu-oʻylari allalarda ifodalanadi. Chunki ona oʻz farzandining yaxshi inson boʻlib yetishuvini istaydi. Shuning uchun ona allada sof insoniy xislatlar, goʻzal fazilatlarni kuyga solib kuylaydi. Farzandining kelajakda baxtli, saodatli boʻlishi, sogʻlom va pahlavon, jasur boʻlib voyaga yetishini orzu qiladi. Allalarda onaning mehri, uning farzandiga boʻlgan beadad muhabbati ifoda etiladi.

Senga qoʻydim yaxshi ot, alla

Yaxshi niyatdir murod, alla

Yurtda elga suyansang, alla.

Senga boʻlgʻusi qanot, alla

Allalarda onalarning ruhiy olami, his-hayajoni, orzu-niyatlari ifodalanib, ularda tarbiya ruhi ham aks etadi. Donishmandlar «alla aytmagan onaning farzandida mehr kuchli bo‘lmaydi», deyilar.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda «To‘y qo‘shiqlari» ham katta ahamiyatga ega. To‘y qo‘shiqlaridan «yor-yor»lar yigit-qizning baxtini tilash, ularning kelajagini ulug‘lash bilan boshlangan. «Yor-yor»lar qiz uzatish kechasida aytilgan. Ular chuqur ruhiy, lirik kechinmalarga boy bo‘lib, qiz ota-onasining ta‘rifi, orzulari, uning sifatlari, turmush nasihatlari, uning borgan joyida unib-o‘sib, serfarzand bo‘lishga oid tilaklari kuylanadi:

Qat-qatgina qatlamalar qatlanadi, yor-yor;

Qizni olib yangalari otlanadi, yor-yor.

Qizni olib yangalari tura-tursin, yor-yor;

Oq sut bergan onalari rozi bo‘lsin, yor-yor.

Bu «yor-yor»da qizning baxtli umrga qadam qo‘yishdek yupanch hissagina uning ota-onasi bilan xayrlashuviga, balog‘at yoshga yetkizgan ota-ona xonadonidan chiqishda bir yupanch bo‘ladi.

«Yor-yor» aytuvchilar ko‘z yoshi bilan qadrdon ota-onasi va boshqa oila a‘zolari bilan xayrlashayotgan qizni oldinda obod xonadon, sevimli yor kutayotganini aytib, uni yupatishga harakat qiladilar, yangi oilaga chorlaydilar.

Ayrim qo‘shiqlarda ona uzatilayotgan qizining kelajak hayotidan xavfsirashi, jigargo‘shasidan ayriliq azoblari ifodalanadi:

Tokchadagi qaychini

Zang bosibdi, yor-yor;

Kelin oyim onasini

G‘am bosibdi, yor-yor.

Uzoqqa qiz berganning

Rangi sariq yor-yor;

Ko‘zlaridan yosh oqar

Misli ariq, yor-yor.

Yig‘lama qiz yig‘lama,

To‘y seniki, yor-yor;

Ostonasi tillodan

Uy seniki yor-yor.

Ko‘rpachasi shohidan

To‘r seniki, yor-yor.

Mo‘ylablari qilichdek,

Yor seniki, yor-yor.

Ular notanish, mavhum bir hayotga qadam qo'yayotgan qizni boradigan xonadonida uni izzat-ikrom bilan kutishayotgani, sevimli yor bilan yashashdek baxtga muyassar bo'lishi bilan yupatadilar.

Kelin kuyov xonadoniga kelgandan so'ng «Kelin salom» tadbiri o'tkaziladi. Yangi xonadonga qadam qo'yayotgan kelinning egilib salom qilishi ham uning o'z turmush o'rtog'i va boshqa qarindoshlarga hurmati ramzi hisoblanadi va bu hurmat uning keyingi hayotida davom etishi olqishlanadi. Lekin, afsuski, hozirgi davr to'ylarida yor-yorlar asta-sekin yo'qolib bormoqda, milliy qadriyatlar sifatida bu qo'shiqlarni tiklash zarur.

Bundan tashqari xalq orasida yig'i-yo'qlovlar ham bo'lib, marhumlar xotirasiga bag'ishlanadi va ular ruhi yod etiladi. Bu yig'i-yo'qlovlarda oila a'zolarining g'am-alami ifodalanadi, marhumlarning xislatlari yod etiladi. Marhumning ta'rif-tavsifi bayon qilinadi. Masalan, ota vafotida farzandlar:

*Baland tog'lar past bo'ldimi, voy otam, voy otam,
O'lganingiz rost bo'ldimi, voy otam, voy otam,
Shamol kelmay o'chdi chirog'im, voy otam,
Kuz kelmay, xazon bo'ldi bog'im, voy otam.*

Onaizor o'limi tufayli motamsaro farzandlarning yig'isida mehr-oqibat va sadoqat tuyg'usi, onaning farzand uchun soyabon ekanligi yo'qlangan.

*Tut yog'ochday mevali, onam.
Qayrag'ochday soyali, onam,
Bo'sh bellarimni bog'lagan, onam,
Abgor yuragimni ovlagan, onam,
Yaxshi kunimda saltanatli onam,
Yomon kunimda himoyatli, onam.*

Xalq og'zaki ijodida shunday janr borki, bu haqda juda kam tadqiqotlar olib borilgan. Bular olqishlar bo'lib, ular inson tasavvurida sog'lomlik, baxt keltirishiga ishonch bildirilgan. Yaxshi istaklar tilash, xayrixohlik bildirish inson ruhiyatiga ijobiy ta'sir etib, uning kayfiyatini ko'targan. Olqishlar xalq o'rtasida fотиha, duo kabi tushunchalar bilan yuritilganligi sababli islom aqidalari bilan aloqada deb qaralgan. Lekin olqishlar insonga yaxshi istaklar tilashdan iborat insonparvarlikni targ'ib etuvchi folklor janri hisoblanadi. Zero, «olqish» turkiy tillarda «maqtash, sharaflash, yaxshi istaklar tilash» ma'nolarini bildiradi. Olqishlar oilaviy-maishiy turda ikkiga bo'linadi:

1. An'anaviy marosimlar tarkibida ijro etiluvchi olqishlar.
2. Kundalik maishiy yoki marosim olqishlari.

Kundalik olqishlar davradagi yoshi ulug'roq shaxslar tomonidan aytiladi.

Olqish ijrosi hozirgi paytda oila boshliqlariga o'tgan. Kundalik maishiy olqishlar inson faoliyatining turli sohalariga bag'ishlanadi. Shulardan biri uchrashuv olqishlari.

Insonlar bir-birlari bilan uchrashganlarida olqish aytib, yuzlariga fотиha tortadilar. «Omin, tinchlik-omonlik, xotirjamlikni bersin, Ollohu akbar» yoki «Qadam yetdi, balo yetmasin, Ollohu akbar». So'ng uchrashganlar hol-ahvol so'rashadi. Lekin yoshlar o'rtasida bu tilak unutilib ketayapti. Bu olqishlar davr talablari nuqtayi nazaridan kishilar ruhiy olamiga yaxshi ta'sir ko'rsatuvchi fотihalar yuksak insonparvarlik va axloqiylik alomatidir.

Olqishlarga dasturxon fотihalari ham kirib, taomdan oldin va keyin, dasturxon yig'ilganda aytiladi. Odamlarning dasturxon atrofida to'plangandagi shukronasi fотiha tarzida ifodalanadi. Taomdan so'nggi olqishlarda esa dasturxonga baraka, kishilarga rizq-ro'z, sihat-salomatlik tilab fотiha qilinadi. «Omin, keng fe'l, ketmas davlat, uzoq umr, tinchlik-omonlikni bersin, Ollohu akbar». Taomdan so'ng esa «Omin, xayri baraka, xotirjamlik, to'kin sochinlik, omonligini bersin, Ollohu akbar». Olqishlarda ayrim shaxslar o'zlarining variantlarini ham yaratadilar. Olqishlar kishilarga kuchli ta'sir etib, ular ruhiy oziq oladilar.

Dasturxon atrofiga o'tirishdan oldin qo'l yuviladi. Yoshlar, ko'pincha kelinlar keksalar qo'liga suv quyadilar. Suv quyganni ham olqishlaydilar. Sog'liq, uzoq umr, baxt tilaydilar. Dasturxon xalqimizda eng muqaddas hisoblanadi. U hamma vaqt toza, ozoda saqlanishi, taom yeyilgach, ustidagi narsalar yig'ishtirib olinishi, dasturxon belgilangan joyga qoqilib, bunda «Shu yegan taomning savobi otabobolarimiz arvo'higa yetsin» yoki «Shu yegan taomning savobini otabobolarimiz haqiga bag'ishladim» deyishga yoshlarni o'rgatish zarur. Bu bilan o'tganlarning xotirasi yod olinadi.

Odatda har bir turdagi taom yeyilgach, ularning o'ziga xos maxsus olqishlari mavjud. Ammo hozirgi paytda qovun, go'sht, osh yeyilgandan keyin aytiluvchi olqishlarga saqlanib qolgan. Masalan, qovun yeyilgandan so'ng «Shirin-sharbat, manzil obod, payg'ambar Xudoga salovot, ekkanning, tikkanning otabobosiga rahmat, Ollohu akbar» deb fотiha o'qiladi.

So'zning ta'sir qudratiga ishongan odamlar qanday ishga qo'l urmasinlar, albatta olqishga murojaat etganlar. Biror ishni boshlashdan oldin fотiha berilgan. Masalan, qo'sh haydashni boshlashdan oldin, safarga chiqish oldidan ham oila keksalaridan fотiha olingan. «Omin, oy borib, omon qayt, olgin-oldirma, ushlaganing bol, dushmanlaring lol bo'lsin, Ollohu akbar».

Shuningdek, oy yangilanganda yaxshi tilaklar bildiriladi, qabriston yonidan o'tayotganda fотiha o'qiladi, «Qur'on» suralaridan biri tilovat qilinadi, azali xonadonga ta'ziya bildirish, to'y bo'layotgan xonadonga qutlovga kirish va unda

yaxshi istaklar bildirib, fотиha o'qish ham yoshlarimiz bilib olishi kerak bo'lgan ezgu odatlarimizdir. To'yda: «Omin, qo'shgani bilan qo'sha qarisin, umrlari uzoq bo'lsin, topganlari to'ylarga buyursin, o'zlaridan ko'payishsin, uvali-juvali bo'lishsin, Ollohu akbar», deyiladi. To'yda o'qiladigan olqishlar to'yning xarakteriga qarab o'zgarib turadi.

Demak, olqishlar xalqimizning asrlar davomida ezgulik, inson va uning baxt-saodati haqida kuylab kelgan barhayot qo'shig'idir. Dasturxon atrofida yig'ilgan oila a'zolari bitta-bittadan indamay turib ketganidan ko'ra bir vaqtda to'planishib, yaxshi tilaklar tilab ovqatlanishi, ularning o'zaro mehr-oqibatli bo'lishiga yordam beradi. Demak, talaba-yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda olqishlar katta ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bular o'zbek xalqining milliy qadriyatlarining muhim manbai sifatida ham xalq og'zaki ijodi, ham an'analar, urf-odatlar sifatida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda cheksiz imkoniyatlarga ega. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda, ayniqsa, diniy ta'limot o'ziga xos xususiyatga ega. Zero, asrlar osha islom axloqi o'z vaqtida har bir mo'min-musulmonning axloqiy tarbiyasiga ta'sir etgan.

Islom dini kishilarda axloqiy fazilatlarni tarbiyalashda ijobiy ahamiyatga ega. Yoshlarni axloqiy yetuk inson sifatida tarbiyalash, yaxshi fazilatlar va ma'naviy xislatlarni shakllantirishga ko'maklashadi.

«Qur'oni karim»da Olloh barcha yaratgan narsalarni, mavjudotlarni, maxluqotlarni, odam va uning avlodlarini juft qilib yaratganini xabar berib shunday deydi: «Yer undirib – o'stiradigan narsalardan, odamlarning o'zlaridan va yana ular bilmaydigan narsalardan iborat barcha juftlarni yaratgan Olloh har qanday aybu nuqsondan pok zotdir» (Yosin-30). Demak, Olloh bu dunyodagi hayot bo'lishi va odam naslining uzilmasligi uchun juft bo'lib yashamoqlikni sunnati ilohiysi bilan belgilab qo'ygan (Nahl-72). «Olloh sizlar uchun o'zlaringizdan juftlar yaratib, juftlaringizdan sizlar uchun bolalar, nabiralar paydo qildi va sizlarni halol pok rizqlardan bahramand etdi» (Nahl - 72).

Inson hayotidagi eng muhim voqea oila qurishga ham katta e'tibor bergan va oyatlarda oila, uning tinch-totuvligi, mustahkam, ahil bo'lishi haqidagi ilohiy ko'rsatmalar o'rin olgan. Islomda har bir inson o'ziga doimiy sukunat va orom baxsh etishga sabab bo'ladigan umr yo'ldoshini ixtiyor etishda shoshilib, zohiriy husnu jamol, molu dunyo yoki naslu nasab kabi o'tkinchi narsalarga berilmay, balki bo'lajak jufti halolining axloqi, odobi va diyonatiga ahamiyat berish targ'ib etilgan.

Ixtiyor etilgan ayol inson farzandlarining onasi, o'zining umri bo'yi yaxshi-yomon kunlariga madad bo'ladigan va suhbatdosh turmush o'rtog'i bo'lishi kerak.

Payg'ambarimiz Muhammad S.A.V. ayol tanlashda quyidagilarga e'tibor berish zarur ekanligini bayon etganlar: «Ayollarni to'rt xislati uchun nikohga olinadi: moli dunyosi uchun, chiroyi uchun, nasli-nasabi uchun va dinu diyonati uchun, sen ey muslim, dinu diyonatli ayolni tanlagin! Chunki dinu diyonatli qiz-ayol axloqli, odobli, iffatli bo'lib, o'zining va erining sharafiga saqlaydigan, erining ota-onasi, qarindosh-urug'larining hurmatini joyiga qo'yadigan, erining halol rizq topib kelishiga sabab bo'ladigan, farzandlarini yaxshi tarbiyalaydigan mehribon ona bo'lishi tabiiy holdir». Bunday ayolga musharraf bo'lish Ollohning eng ulug' ne'matidan ekanini Rasululloh o'zlarining hadislarida bayon qilib shunday deganlar: «Mo'min banda Ollohgga bo'lgan imonidan so'ng erishgan eng yaxshi narsa, soliha xotin bo'lib, unga qarasa xursand qiladi va Ollohning amrini bajarishda eriga yordam beradi». Ayollarning faqat chiroyiga maftun bo'lib, axloq-odobini, diyonatini, naslini surishtirmay ixtiyor etishdan Rasululloh sallollohu Alayhi vassalam ogoh etadilar va e'tiqodsiz, axloqsiz oilada voyaga yetgan ayol-qizlarga uylanishdan o'zingizni asrang, deydilar.

Hadisi sharifda o'z ifodasini topgan asosiy tamoyillarda Ollohni yagona deb bilish va uning talablarini bajarishda asosan iymon-e'tiqodli bo'lish nazarda tutiladi. Qur'oni Karimning 2-sura 83-oyatida "Faqat Ollohgagina ibodat qilasizlar, ota-ona, qarindosh-urug', yetim va miskinlarga yaxshilik qilasizlar. Kishilarga chiroyli so'zlar so'zlangiz va namozni to'kis ado qiling, zakotni bering" (2-sura, 83-oyat: 6-sura, 151-oyat) deyiladi. «Al-Isro» surasining 23-oyatida esa «Parvardigoringiz yolg'iz. Uning o'ziga ibodat qilishlaringizni hamda ota-onaga yaxshilik qilishlaringizni amr etdi. Agar ularning (ota-onangizning birovi yoki har ikkisi sening qo'l ostingda keksalik yoshiga yetsalar, ularga qarab «uf» tortma va ularning so'zlarini qaytarma! Ularga (doimo) yaxshi so'z ayt! Ular uchun, mehribonlik bilan, xorlik qanoatini past tut, hokisor bo'l va: «Parvardigorim meni (ular) go'daklik chog'imdan tarbiyalab o'stirganlaridek, sen ham ularga rahm-shafqat qilgin», deb (haqlariga duo qil)!

Ushbu ikki oyat Islom barcha mo'min-musulmon farzandlar uchun ota-onaga yaxshilikni yolg'iz Olloh taolaga ibodatdan keyingi ikkinchi vazifa qilib qo'yadi. Lekin ana shu oyati karimada ota-onaning huquqini qozonish uchun bola tug'ishning o'zi kifoya qilmay, balki ularga ta'lim-tarbiya berish kerakligi ham uqtirilgan.

«Qur'oni karim»da oila va uning mustahkamligi – farzand tarbiyasi, poklik va soflik, insoniy xislatlar, adolat va mehr-muruvvat, saxovat kabilarga katta e'tibor berilib, bu tamoyillar Hadisu shariflarda yanada rivojlantiriladi. Hadislarda ham eng ko'p ta'riflar ota-onani rozi qilish, qarindoshlarga muomala-munosabat, aka-uka, opa-singil haqida mehr-shafqat, karam haqida, yaxshi xulqlar va

yomon illatlar, shuningdek, oilaviy-maishiy yondashmalar haqida ham muhim fikrlar aytilganki, ular yoshlarimizni to'g'ri yo'lga boshqaradi. Bu fikrlar oila va oilaviy hayotga tayyorlagan barcha ta'limiy-axloqiy asarlarga asos bo'lgan. Hozirgi davrda esa oilaning mustahkamligi, oilaviy munosabatlarni oqillik bilan yuritishda islomiy tushuncha va tamoyillar katta ahamiyatga ega.

Talaba-yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda, ayniqsa, xalq tabobati katta ahamiyatga ega. Chunki xalq tabobati va o'zbek xalqining milliy qadriyatlari bir-biri bilan uyg'un bo'lib, insonning oilaviy hayotida har kuni, har daqiqada uchraydi.

Tabobat ilmi, sog'lom inson tarbiyasi sarchashmalari qadim-qadimlarga borib taqaladi. Eng qadimgi ma'rifiy yodgorliklardan bo'lgan «Avesto»da ham insonning tozalikka rioya qilishi, kishilarning kanallar, ko'llar, suv havzalarining tozaligiga e'tibor berishi talab etiladi. Insonning ovqatlanish qoidalariga rioya etishi ham fuqarolik, ham xizmat, ham axloqiy burchini bajarishiga ta'sir etishi, uning ma'naviy-moddiy hayoti bilan uzviy aloqada qaraladi.

O'zbek xalqining milliy qadriyatlarining yana bir manbai-bu xalq o'yinlari va o'yinchoqlaridir. O'yinlar yoshlarni jismonan baquvvat, botir, ephil va chaqqon qilib o'stirishda yordam beradi. Jismoniy chiniqish bilan birga xalq o'yinlari irodalilik, zukkolik, ephillikni tarbiyalaydi. Xalq o'yinlarini hozirgi davrda jismoniy tarbiya fakultetlarida o'quv dasturi tarkibiga kiritilganligi ham katta imkoniyatlarni vujudga keltirmoqda.

Xalq o'yinlaridan «Quvlamachoq», «Yeti tosh», «Podachi», «Bekinmachoq», «Soqqa», «Chavandoz», «Chaqqonlar va merganlar» va boshqa o'yinlarni bolalar sevib o'ynaydilar va natijada ular bolalarda ijobiy xislatlarni shakllantiradilar. Eng muhimi, xalq o'yinlari uning milliy ehtiyojlaridan kelib chiqqani uchun ham ma'lum bir ko'nikma va xislatlarni hosil qilishga imkon beradi. Yoshlarni jismonan baquvvat, qo'rqmas, qiyinchiliklarni yengib o'tadigan, o'zini va Vatanini himoya qilishga tayyor, go'zallikni sevuvchi va uni his etadigan qilib tarbiyalashda xalq o'yinlarining imkoniyati katta.

Milliy o'yinlar xalqning yashash ehtiyojidan kelib chiqqanligi sababli ham yosh avlodni aynan shu muhitda turmush kechirishini ta'minlaganligi bilan ham muhimdir. Jismoniy tarbiya barcha fakultetlarda o'tiladi.

Demak, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida milliy o'yinlardan foydalanish oilaviy hayotga chaqqon, zukko, shu bilan birga sog'lom yoshlarni tarbiyalashda muhimdir.

Xalq qo'g'irchoq teatrlarida esa xalqning turmushi, uning qadriyatlari hatto orzu-istaklari tasvirlanib, bozorlarda, bayramlar va xalq sayillaridagi tomoshalarda namoyish etilgan. Ularda turmushdagi (oiladagi ham) insoniylik,

aql-idrok, mardlik, xalqparvarlik, mehr-oqibat ulugʻlanib, qalloblik, yovuzlik, boylikka hirs qoʻyish kabi illatlar ustidan kulganlar. Xalqimizning axloq meʼyorlari qoʻgʻirchoq vositasida yosh avlod ongiga yetkazilgan. Oilaviy tarbiyada ham milliy oʻyinchoqlardan foydalanilgan. Bolalar ular bilan butun bir oilaviy spektakl qoʻyganligi fikrimizning dalilidir.

Milliy oʻyinchoqlar yasashda esa «Maktabgacha taʼlim», «Boshlangʻich taʼlim metodikasi», «Kasbiy taʼlim», «Badiiy grafika» fakultetlarida katta ishlar olib borish mumkin. Bu fakultetlarda talaba-yoshlar milliy oʻyinchoqlar yasashda oʻz tassavurlari, oʻy-fikrlari, ijodkorligining ifodalanishi bilan ilmiy–amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xalq amaliy sanʼati va hunarmandchiligi xalq ijtimoiy hayotining koʻzgusi boʻlib hisoblanadi. Xalq amaliy sanʼatiga kulolchilik, temirchilik, zargarlik, toʻquvchilik, tosh yoʻnuvchilik, duradgorlik, yogʻoch va mis oʻymakorligi, gilamchilik, zardoʻzlik, kashtachilik, maishiy buyumlar, beshiklar, belanchaklar, juvalar, taxtakachlar yasash, liboslar tikish kabilar kiradi va ular xalq ijtimoiy hayotini aks ettiradi. Bularning barchasi yoshlarda xalqimizning oʻtmishi va hozirgi hayotini taqqoslash, nimaki yaratilgan boʻlsa, barchasining qadri, oʻrni, ishlatilish darajasini bilishga imkon beradi. Yuqoridagilarning barchasi oila sharoitida yaratilgan boʻlib, avloddan-avlodga oʻtib kelmoqda. Bular bilan talaba-yoshlarning koʻpchiligi oila sharoitida tanishadilar yoki kasbiy taʼlim, badiiy–grafika fakultetlarida ilmiy-amaliy jihatlarini oʻrganadilar.

Oʻzbekistonda ganch va yogʻochga naqsh solish ham rivojlanib bormoqda. Qoʻqon va Toshkent oʻymakorlik maktablari, ayniqsa, mashhur boʻlib, xonadonlardan tashqari chiqib, teatr devorlari, madaniyat saroylari, muzeylar va boshqa jamoat binolarini bezamoqda.

Samarqand atroflarida esa «julkirsi» deb nomlangan uzun patli gilamlar, Margʻilon va Namangan atlaslari, Nukusda tayyorlanadigan namat-kigizlar, Buxoroning zardoʻzlik sanʼati dunyoga mashhur.

Hozirgi davrda bularga boʻlgan eʼtibor, talab va ehtiyojlar ham oʻsib bormoqda. Chinni va boshqa badiiy buyumlar fabrikalarda ishlangan boʻlsa, hozir mahallalarda, hatto oilalarda pudrat asosida idish-tovoq, mebel, kiyim-kechak va boshqa maishiy buyumlar ishlab chiqarilmoqda. Har bir inson oʻziga kiyim tanlash, uy jihozlarining koʻrkam va shinam boʻlishini istab, oʻz didlari va goʻzallik toʻgʻrisidagi tasavvurlari bilan ham ish koʻradilar. Shuning uchun ham hozirgi davrda talaba - yoshlar kasb–hunar tanlash anʼanalarini davom ettirib, oilaviy pudratlarda ishtirok etmoqdalar. Bu esa, yoshlar hayotining moddiy va maʼnaviy tomondan barqaror, yurtimizning goʻzal va boy boʻlishiga olib keladi.

Shuningdek, o'zbek xalqining milliy qadriyatlari an'analaridan milliy musiqa va qo'shiqchilik san'ati, musiqa asboblari ham katta tarbiyaviy imkoniyatga ega. O'zbek milliy musiqa san'ati xalqimiz turmushi, uning quvonch va tashvishlari, orzu-istaklarini ifodalaydi. Bu bilan musiqa yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda estetik qimmatga ega. Chunki go'zallik hukmron bo'lgan oilada xunuklik, yomonlik bo'lmasligi aniq va musiqa oilada bola tarbiyasiga, yoshlarning estetik didi, turmush darajasiga ta'sir etadi.

Shu nuqtayi nazardan barcha fakultetlarda ta'lim-tarbiya jarayonida ularni keng rivojlantirish zarur. Milliy musiqa san'ati, o'zbek qo'shiqchiligi va milliy cholg'u asboblari ijrosidagi kuylar rang-barang tasviriy imkoniyatlarga ega. Bu imkoniyatlar talaba-yoshlar tarbiyasiga ham samarali ta'sir qiladi. «Dilxiroj», «Andijon polkasi», «Rohat», «Jamalagim» kabi milliy kuylar, «Cho'li iroq», «Eshvay», «Samarqand ushshog'i», «Feruz» kabi xalq mumtoz qo'shiqlari yoshlarning badiiy–estetik tarbiyasida keng qo'llanilgan.

Xalqmilliy cholg'u asboblari ijrosidagi kuylar ham yoshlarda ruhiy kechinmalar paydo qilib, katta tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Chunki biz yashayotgan muhit - ko'cha, uy, radio, televizor, teatr va kino, o'quv muassasalarida musiqa yangraydi. Musiqa katta tantanalar: «Mustaqillik», «Navro'z», bayramlari, «O'zbekiston – Vatanim manim» tadbirlari, sport o'yinlari, ommaviy sayllarda ijro etiladi.

Musiqa san'atning eng ommaviy turlaridan bo'lib, shodlik tuyg'ulari, g'am-alam, hayajonlarda, ovoz ohanglarida yashab keladi. Musiqa insonlarga umumiy til topish, jipslashish va birlashishga yordam beradi. Bu bilan esa, oila a'zolarining qalbida ezgulik urug'ini sepib, go'zallikka oshno etadi. O'zbek xalqining milliy qadriyatlarida oilada bolalarning fikrlash qobiliyati yetarli darajada rivojlanmagan bo'lsa, ularning ota-ona, qarindoshlari, qo'shnilari o'z tajribalaridan kelib chiqib, ularga har-hil o'yinlarni o'ynagan. Aqlni rivojlantiruvchi xalq o'yinlarida bolalarning hayotiy bilimlarini mustahkamlashga erishiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalqining milliy qadriyatlarining yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda imkoniyatlari katta.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hasanboyev J., Hasanboyeva O., Turotova M. Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari. – T. 2000. - 49 b. Bobomirzayev X. Xalq og'zaki ijodi va uning ta'lim-tarbiyadagi samarasi. - T.: O'qituvchi, 1991. - 173 b.
2. Vohidov M. Bola shaxsi va uning shakllanishi. -T.: O'qituvchi, 1972. -32 b.
3. Inomova M. Oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi.-T.: TDPU, 1999-152 b
4. Oilaviy maktabda ta'lim jarayoni samaradorligining psixologik tomonlari. -T.: TDPU, 2001. – 10 b.
5. Xayrullayev M.M. O'tmish mutafakkirlari ta'lim-tarbiya haqida (Xalq pedagogikasi-inson kamolotining asosi). 1-kitob. T.: O'zPFITI. -1992.-262 b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MILLIY URF – ODATLAR VA AN’ANALAR ASOSIDA MEHR – SHAFQAT HISLARINI TARBIYALASH PEDAGOGIK AHAMIYATI

Odilova S.K.

BuxDUPI 2-kurs maktabgacha ta’lim yo’nalishi talabasi

Tayanch soʻzlar: milliy urf – odatlar, an’analar asosida mehr – shafqat hislarini tarbiyalash, ijtimoiy-madaniy, mehr – muruvvat, mehr – shafqat.

Ключевые слова: воспитание чувств милосердия и сострадания на основе национальных обычаев и традиций, социально-культурные, доброта и милосердие, сострадание и сострадание.

Key words: fostering feelings of kindness and compassion based on national customs and traditions, socio-cultural, kindness and compassion, compassion.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy urf – odatlar va an’analar asosida mehr – shafqat hislarini tarbiyalash pedagogik ahamiyati, tarbiylanuvchilar shaxsining ijtimoiy-madaniy, intellektual va axloqiy imkoniyatlari, do’stlik, o’rtoqlik, mehr – muruvvat, mehr – shafqat yuksak va oliyjanob tuyg’ular haqidagi bilim, ko’nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat. Shu ma’noda maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy urf – odatlar va ananalar asosida mehr – shafqat hislarini tarbiyalash maqsadi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается педагогическое значение воспитания у детей дошкольного возраста чувства сострадания и милосердия на основе национальных обычаев и традиций, социально-культурные, интеллектуальные и нравственные возможности личности воспитанников, дружба, товарищество, доброта и милосердие, а также формирование знаний, умений и навыков о высоких и благородных чувствах.

В этом смысле в статье анализируется цель воспитания у детей дошкольного возраста чувства милосердия и сострадания на основе национальных обычаев и традиций.

SUMMARY:

This article examines the pedagogical significance of fostering feelings of kindness and compassion in preschool children based on national customs and traditions, the socio-cultural, intellectual, and moral potential of the individual, and the formation of knowledge, skills, and abilities about the high and noble feelings of friendship, camaraderie, compassion, and compassion. In this sense, the article analyzes the goal of fostering feelings of kindness and compassion in preschool children based on national customs and traditions.

Dunyoda ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiya sohalarining mavjud taraqqiyoti zamonaviy jamiyat qiyofasini belgilab bermoqda. Zamonaviy jamiyatning eng muhim xarakterli jihati uning barcha sohalarida globallashuvning koʻzga tashlanayotganligidir. Globallashuv oʻz - oʻzidan tezkor harakatlanish, zarur axborotlarni zudlik bilan qoʻlga kiritish, ularni qayta ishlash va amaliyotga samarali tatbiq qilishni taqozo etadi. Bu tarzda harakatlanish imkoniyatiga oʻz sohasining bilimdoni boʻlgan, kasbiy malakalarni yuqori darajada egallay olgan, boy tajriba va mahoratga ega kadrlargina ega boʻladilar.

Mustaqil fikrlay oladigan, dunyoqarashi va tafakkuri keng barkamol insonlar yurtimiz taqdirini hal qiladilar. Shuning uchun ham kelajakka munosib boʻlgan maʼnaviy jihatdan yetuk yoshlarni tarbiyalash bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. “Maʼnaviyat sohasidagi ishlarimizning pirovard maqsadi, - deydi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev, - iymon - eʼtiqodi butun, irodasi baquvvat erkin fuqaro maʼnaviyatini shakllantirishdir. Vaʼni mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkuriga tayanib yashaydigan barkamol shaxs - komil insonni tarbiyalashdan iborat”. Har qaysi millatning, xalqning azaliy tarixi va madaniyati eng avvalo uning ogʻzaki ijodi – milliy anʼanalari, urf - odatlari folklor sanʼatlarida, ertaklarida, doston va eposlarida mujassam boʻladi. Ular millatning, xalqning oʻzligini anglash, uning oʻziga xos milliy qadriyatlari va anʼanalarini his mehr – shafqat tuygʻularini his qilish, va rivojlantirishda muhim manba hisoblanadi. Bolalarni maktabgacha taʼlimga sifatli tayyorlash maqsadida “Ilk qadam” davlat dasturi joriy qilingan boʻlib, bu dasturning davlat talablari asosida beshta sohasi boʻyicha taʼlim – tarbiya berish jarayonida bolalarning ongiga xalqning milliy qadriyatlarini, urf - odatlarini singdirish ham talab etiladi.

XX asr boshida maʼrifatparvar jadidchilar til, adabiyot va tarbiya masalasi oʻz davri uchun muhimligini taʼkidlashgan. Millatning anʼanalari, urf-odatlari, uning tilidan, tafakkuri - maʼnaviyatidan boshlanadi. Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarni xalqning boy milliy, madaniy-tarixiy merosi va maʼnaviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, bolalarda mehr-shafqat tuygʻularini shakllantirish bilan birga milliy vatanparvarlik hislarini shakllantirish, maktabgacha yoshdagi bolalarda bilim olish ehtiyojini, oʻqishga intilish moyilliklarini shakllantirib, ularni muntazam ravishda taʼlim jarayoniga tayyorlash, bolalarning tafakkurini rivojlantirish, oʻzining fikrini mustaqil va erkin ifodalash malakalarini shakllantirish, bolalarning jismoniy va ruhiy sogʻligini taʼminlash maktabgacha taʼlim tashkilotlari oldiga qoʻyilgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Mamalakatimizda istiqlolning dastlabki yillaridan boshlab taʼlim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga alohida etibor qaratilib farzandlarimizning jahon andozalari darajasida zamonaviy va kasb-hunarlarini egallashi, jismonan

va ma'nan-axloqan yetuk insonlar bo'lib ulg'ayishi, ularning qobiliyati va isde'dodini, intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish yosh avlod qalbida Vatanga sadoqat va fidoiylik tuyg'ularini yuksaltirish borasida O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida "...uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash" vazifasi belgilanib, bu borada pedagoglarning kreativligini oshirish, ta'lim mazmunini takomillashtirib borishda qulay sharoitlar yaratish, malaka oshirish turlari va shakllarini kengaytirish hamda o'zaro aloqadorligini ta'minlash orqali kutilgan natijalarga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi

PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 2016 yil 29 dekabrda PQ-2707-son "2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi, 2017 yil 9 sentyabrda PQ-3261-son "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, 2017 yil 26 sentyabrda PQ-3289-son "Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2019 yil 8 mayda PQ-4312-son "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarorlari, Maktabgacha ta'lim vazirining 2019 yil 30 avgustda 155-son "Davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarining ish hujjatlarini tasdiqlash to'g'risida"gi buyrug'i hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Bu kabi vazifalarni bajarishda maktabgacha ta'lim muassasasida milliy-urf – odatlarimiz, an'analarimizdan foydalanishning samarali shakllari va yo'llaridan zamonaviy yondashuv asosida foydalanish samarali natija beradi.

Dunyodagi xalqlar orasida aynan shu millatning borligi, mavjudligi, betakrorligi "Ko'hna tarix shodasida bitta marjon" (E.Vohidov) sifatida zohirligi har qanday kishi uchun ahamiyatga ega bo'lishi tabiiy. Millat har qanday milliy qadriyatning obyekti, milliy qadriyatlar tizimi tayanadigan ijtimoiy asosdir. "Millat" atamasi qadriyat obyekti sifatida tushunilganida, bir-biri bilan qon qardosh xalqlarga nisbatan ishlatiladigan "turkiy xalqlar", "slovyanlar", "roman xalqlari" kabilarga umummilliylik darajasi mos keladi.

Millat bir tomondan, o'zining qadriyatlarini mutassil vujudga keltirib turadi, o'tmishdan kelajakka rivojlanish jarayonida ularni doimiy takomillatirib, yangi-yangi qirralarni shakllantirib turadi, ikkinchi tomondan esa, uning o'zi ham mavjud

qadriyatlar tizimi ta'miri ostida o'zgarib va rivojlanib boradi. Millat-o'zining qadriyatlarini vujudga keltirib, ularning yangi-yangi qarralarini va jihatlarini sayqallashtirib, taraqqiyot jarayonida tamokillashtirib o'z qadriyatlarining haqiqiy egasi, makon va zamondagi ilgarilanma harakatdan iborat o'zgarishlar jarayonida ularni o'tmishdan kelajakka tomon yetkazib boradigan eng asosiy obyektidir.

Bugungi kunda ta'lim-tarbiya milliy qadriyatlarni shakllantirish va rivojlantirishda asosiy o'rinni egallaydi. Tariximizda milliy madaniyatimiz, milliy urf-odatlarimizga e'tibor kuchaydi. Haqiqatdan ham bugungi kunda O'zbekiston mustaqillikni mustahkamlash va kelajakda istiqbol istiqbolini rivojlantirish komil insonlarga bog'liq. Chunki, komil insonlar tufayli fan va madaniyat, sanoat va qishloq xo'jaligi taraqqiy topadi.

Shunday qilib, bugungi kunda ta'lim - tarbiya taraqqiyotidagi asosiy vazifani – bu komil insonni voyaga yetkazish uchun uni tarbiyalashdan iborat.

Biz iste'dodli, mehr – muruvvatli oqibatli, fidoiy bolalarimizga bilim va kasb cho'qqilarini zabt etish uchun qanoat berishimiz kerak.

Inson hayotda maktabgacha yosh, maktab yoshi davri hamda ijtimoiy yetuklik – katta yosh davri bo'ladi. Bu davrlarning har biri ichida qisqacha yosh bosqichlari bo'lib ular inson kamol topishining muayyan, o'ziga xos jihatlar bilan ajralib turadi. Masalan maktabgacha yoshidan bolalar bilan olib boriladigan ta'lim - tarbiya ishining vazifasi va mazmuni vosita va metodlari bu yoshdagi bolalarning nozikligi, yordamga muhtojligini moslashtirilganligini e'tiborga olgan holda ishlab chiqiladi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar boshqalarga nisbatan taqlid qilishga juda ham moyil bo'ladilar. Taqlid qilish boshqa odamlarning xulq va xatti-harakatlarini takrorlash demakdir. Bolalar odatda ota – onasiga va tarbiyachilariga, o'rtoqlariga, mashhur kishilarga va badiiy asarlaridagi qahramonlarga, ularning ishlariga taqlid qiladilar. O'tmishdagi atoqli pedagoglarning hammasi ham bolalarning taqlid qilishga moyil ekanligini uqtirib o'tadilar.

O'sish davrining turli bosqichlariga bolalarning taqlid qilishga moyilligi ham har-xil bo'ladi. Katta yoshdagi bolalar kattalar tomonidan qilinayotgan har bir harakatni kuzatadilar va ongli ravishda taqlid qiladilar. Kattalar o'zlarini qanday tutsalar, ular ham o'zlarini shunday tutadilar.

Taqlid qilish bola uchun xuddi mustaqil ijod singari zarurdir. Tunda ham bolaning o'ziga xos xislatlari namoyon bo'ladi. Bolaning ongi irodasi o'sgan sari insonlarga nisbatan kuzatish taqlid, yordam odat tusiga kiradi. Bolalar eng birinchi navbatda eng yaxshi va munosib hisoblangan xulqlarga taqlid qiladilar.

Bolalarning ibrat bo'ladigan yaxshi namunalar misolida tarbiyalashda, shubhasiz, ularni taqlid qilishga bo'lgan maylidan unumli va samarali foydalanish

lozim. Bizning farzandlarimiz birovlar nima desa shuni soʻzsiz bajaraveradigan emas, balki jamiyatning faol, ongli mehr – oqibatli, muruvvatli quruvchilari boʻlib tarbiyalanmoqlari kerak.

Tarbiyaviy ishda ibrat boʻladigan qanday namunalardan foydalanish kerak? Bolalar uchun kim ibrat? Ular kimga taqlid qilidilar?

Maktabgacha tarbiya muassasalarida va oilalarda tarbiyaviy ish sohasida ibrat boʻladigan namunalar sifatida quyidagilardan keng foydalanish mumkin.

1. Ota – onalar namunasi.
2. Yaqin kishilar namunasi.
3. Tarbiyachining oʻz namunasi.
4. Tengdoshlar namunasi.
5. Ertaklardagi qahramonlar namunasi.
6. Oʻtmishdagi ulugʻ kishilar hayot va faoliyat namunasi.

Bolalarni tarbiyalashda bu ibrat boʻladigan namunalardan foydalanishning asosiy yoʻllarini olib koʻraylik.

Dastlab bola oila aʼzolaridan iborat jamoada faoliyat koʻrsatadi. Ota – ona va katta yoshdagi oila aʼzolari namunasi kichik yoshdagi bolaga tarbiyaviy taʼsir koʻrsatishda asosiy manbadir. Ota – bobolarimizning aytganidek ”Qush uyasida koʻrganini qiladi”.

Bolalarning oʻz ota – onalari toʻgʻrisida tevarak atrofdagi kishilarning yuksak fikrda boʻlishlari bejiz emas.

Bolalarning oʻzlari ham ota – onalarini juda yuksakka koʻtaradilar, oʻz ota – onalarini hammadan yaxshi deb biladilar. Shuning uchun ham ular oʻz xatti harakatlari va yurish – turishlarida birinchi navbatda ota bilan onaga taqlid qilishga tushadilar.

Ota – onalar oʻz bolalariga naqadar tarbiyaviy taʼsir koʻrsatayotganliklarini koʻpincha sezmaydilar. Holbuki ular oʻz bolalarini har kuni, har soat, har daqiqada tarbiyalaydilar. Hatto ota – ona va katta yoshdagi boshqa aʼzolarning bolalar oldida soʻzlagan oddiy soʻzlari ham ularning harakatlariga va aqliy jihatdan oʻsishiga taʼsir qiladi.

Ota – ona bolasiga: “halol” boʻl, “rostgoʻy” boʻlinglar, biror bir ish qilayotganingda faqat oʻzingni emas, balki, boshqalarni ham manfaatini “koʻzla”, deb nasihat qilsa, oʻzi yolgʻon gapirsa, oʻgʻrilik qilsa, unda farzandiga notoʻgʻri tarbiya bergan boʻladi.

Koʻpgina buvalarimiz Ulugʻ Vatan urushida qatnashganlari, yoki urushda fidoiylilik koʻrsatgan insonlar hayotini soʻzlab berish orqali bolalarda Vatanga muhabbat, fidoiylilik, doʻstlik, mehnatsevarlik tuygʻularini shakllantiradilar.

Tarbiyachining shaxsan oʻzi namuna boʻlishi ayniqsa bolalarga katta tarbiyaviy taʼsir koʻrsatadi. Ular tarbiyachining mashgʻulotda va hayotda oʻzini qanday

tutish atrofndagi kishilar bilan qanday muomala qilishni o'z vazifalarini qanday bajarish kerakligini kuzatib yuradilar.

Odatda bolalar tarbiyachining xulqiga uning xatti – harakatiga baho beradilar, binobarin bolalarda unga nisbatan yaxshi yoki yomon muayyan fikr tug'iladi. Ayniqsa tarbiyachining ishi bilan so'zi bir – biriga to'g'ri kelmasa bolalar aslo yoqtirmaydilar.

Do'stlik, o'rtoqlik, mehr – muruvvat, mehr – shafqat yuksak va oliyjanob tuyg'ulardir. Odamlar do'stini deb oliyjanob, fidokorona ishlarni qiladilar, shonli va qahramonona botirlik qiladilar. Ularga mehr – shafqat, mehr – muruvvat ko'rsatadilar. Bolalar do'stlik va o'rtoqlik aloqalari ta'siri bilan bir – birlariga jonkuyar samimiy bo'ladilar.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda mehr – shafqat hissini shakllanishida ertaklarning ta'limiy – tarbiyaviy ahamiyati va rostgo'ylik, botirlik, mehribonlik g'oyalarini ilgari suradilar.

Bolalar ertak tinglashni hammadan yaxshi ko'radilar. Ertak qahramonlari esa ularda o'zgacha bir taasurot qoldiradi. Bolalar o'z xatti – harakatlarida o'zlari uchun yoqtirgan qahramonlarga o'xshashga harakat qiladilar.

Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarda Vatanga sadoqat, yurtga fidoyilik mehr – muruvvat, do'stlik hislarini tarbiyalashni MTTga borgan vaqtdanoq boshlash kerak.

Tarbiyachi mashg'ulotlar, suhbatlar orqali bolalarda fidoyilik, mehr – shafqat hissini singdirishi, vatanparvarlik, do'stlik, halollik tuyg'ularini shakllantirish kabi dolzarb muammolarning yechimini topishda turli usul va metodlardan foydalanishi, yangi pedagogik texnologiyalardan qo'llashi va ularni amaliyotga tadbiq etish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri), 2020
2. O'zbekiston respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida - T.:2019 y.
3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida - O'zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasining Qarori 391-sonli qarori T.:2019 y
4. Turg'unov S.T. va boshqalar. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish texnologiyalari. T.: "Sano-Standart", 2012. – 100 b.
5. Jalolova G. "Bolalarni maktabga tayyorlashda noan'anaviy o'yinlardan foydalanish" Toshkent 2004.
6. Vaxobova F.N., M. Sh. Rasulova va boshqalar "Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablari" Toshkent- 2008.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA XALQ PEDAGOGIKASI ASOSIDA TABIATGA MUHABBAT HISSINI SHAKLLANTIRISH

Sunnatova M.S.

BuxDPI 2-kurs maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabasi

Tayanch so'zlar: xalq pedagogikasi, tabiatga muhabbat, ma'naviy – ruhiy va ahloqiy qarashlar, sayyoramizning ertangi kuni.

Ключевые слова: народная педагогика, любовь к природе, духовно-нравственные взгляды, завтрашний день нашей планеты.

Key words: folk pedagogy, love for nature, spiritual and moral views, the future of our planet.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda xalq pedagogikasi asosida tabiatga muhabbat hissini shakllantirish, tabiat – odam va olam, inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning uzviyligi bo'lib, uning mazmunida jamiyat ma'naviy – ruhiy va ahloqiy qarashlari, uning taraqqiyot omillari, hayot mazmuni kabi jarayonlar o'z ifodasini topadi. Shu ma'noda maqolada xalq pedagogikasi asosida tabiatga muhabbat hissini shakllantirishning pedagogik xususiyatlari maqsadi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается формирование у детей дошкольного возраста чувства любви к природе на основе народной педагогики, целостность отношений между природой - человеком и вселенной, человеком и обществом, в содержании которых находят свое выражение такие процессы, как духовно-нравственные взгляды общества, факторы его развития, смысл жизни. В этом смысле в статье анализируется цель педагогических особенностей формирования чувства любви к природе на основе народной педагогики.

SUMMARY:

In this article, the formation of a sense of love for nature in preschool children based on folk pedagogy, the continuity of the relationship between nature - man and the world, man and society, is considered, and its content reflects such processes as the spiritual, moral, and ethical views of society, the factors of its development, and the meaning of life. In this sense, the article analyzes the purpose of the pedagogical features of forming a sense of love for nature based on folk pedagogy.

“Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat”.-

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqidan.

O'zbekistondagi barcha o'zgarishlarning negizi hisoblangan ta'lim-tarbiya tizimida ham tub islohotlar olib borilmoqda. Ayni vaqtda ta'lim, shu jumladan, ijtimoiy soha uchun xarajatlar miqdori davlat byudjeti xarajatlar umumiy qiymatining yarmidan ko'prog'ini tashkil etmoqda. Tabiiyki, har qanday davlat ham bunday katta xarajatlarni ko'tara olmaydi, ammo qanchalik og'ir bo'lmasin, buning uchun zarur mablag' va resurslar izlab topilmoqda.

Muxtasar aytganda, O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosati aniq maqsadlarni ko'zlagan holda, bosqichma-bosqich, kompleks chora-tadbirlarga asoslangan holda izchil davom ettirilmoqda.

Bu borada Shavkat Mirziyoyev tomonidan ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalardagi sa'y-harakatlarni tizimli asosda yo'lga qo'yish bo'yicha 5 ta muhim tasabbusning ilgari surilishi O'zbekiston tarixida yoshlar ta'lim-tarbiyasi bo'yicha yana bir yangi bosqichni boshlab berdi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama kamol toptirish va tarbiyala O'zbekiston Respublikasida ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha muhim huquqiy, tashkiliy va ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Ekologiya, atrof-muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash, chiqindilarni qayta ishlash bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta'minlash, bu yo'nalishdagi davlat boshqaruvi va nazorat tizimini takomillashtirish maqsadida, shuningdek, "2017-2021- yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish"ga oid Davlat dasturida ko'zda tutilgan vazifalarni hal etish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi.

Ekologik ta'lim-tarbiya tizimi asoslariga tabiat yaxlitligi hamda atrof - muhitning inson tomonidan o'zgartirilishi haqidagi tasavvurlar qo'yilgan. Bunda tabiatni muhofaza qilishga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni oliy o'quv yurtlarida hozirgi zamon ommaviy axborot vositalaridagi uzluksiz jarayon sifatida qaraladi. U umumiy vazifalar bilan uyg'unlashadi hamda mutaxassislik tayyorgarligi bilan bog'liq holda tabaqalashtiriladi. Uning umumiy nazariy ko'rsatmalari o'quv rejasining turli qismlarida aks etgan bo'lib, ma'ruza matnlari, elektron darsliklar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari mazmunida o'z ifodasini topadi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning jarayoni har tomonlama rivojlangan shaxs ma'naviy qiyofasini kamol topish jarayonining muhim va

tarkibiy qismidir. U bolalarda milliy va umuminsoniy qadriyat sifatida tabiatga ongli munosabat, tabiat zahiralarni saqlash va ko‘paytirishga oid mas’uliyat tuyg‘usi, ekologik muammolarni amaliy hal qilishdagi ko‘nikmalarning rivojlantirilishini o‘zida qamrab oladi.

Sayyoramizda, jumladan, respublika hududida vujudga kelgan ekologik vaziyat ta’lim-tarbiya tizimi oldiga quyidagilarni hal etishni muhim vazifa etib qo‘yadi, ular:

1. Bolalarning tabiatga ongli munosabatlari, tabiat komponentlarini yaxlitlikda va o‘zaro aloqadalogini his etish;

2. Tabiatning bolalar ekologik madaniyatini belgilab beradigan vosita sifatida namoyon bo‘lishi;

3. Atrof-muhitga munosabatni ma’naviy madaniyatning ajralmas qismi ekanligini anglash;

4. Tabiat talabani ekologik madaniyatini shakllantirishi uchun asosiy omil ekanligini tushunish;

5. Atrof-muhitga nisbatan bolalarni tabiat bilan tanishtirishda bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim-tarbiya jarayonida atrof-muhitni muhofaza qilishni ekologik qadriyat sifatida anglab yetishlariga ilmiy-amaliy jihatdan sharoit yaratish;

6. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda maqsad va vazifalarini aniq belgilab olish, uning amaliyotga yo‘naltirilganligini tushunish;

7. Ekologik muammoga umummilliy, umuminsoniy, ijtimoiy muammo sifatida yondashish kabilar.

shning eng samarali usullaridan biri bu tabiat bilan tanishtirishdir.

Tabiat - bolani ma’naviy boyitishning bitmas-tuganmas manbaidir. Bolalar doimo u yoki bu shaklda tabiat bilan aloqada bo‘ladilar. Ularni yam- yashil o‘tloqlar, anvoyi gullar, kapalaklar, qo‘ng‘izlar, qushlar, hayvonlar, suzib yurgan bulutlar, pag‘a-pag‘a yog‘ayotgan qor uchqunlari, jilg‘a va ko‘lmaklar o‘ziga jalb qiladi. O‘simlik hamda hayvonotlarning xilma-xil olami bolalarda tabiatga nisbatan jonli qiziqish va havas uyg‘otadi, ularni faoliyatga undaydi. Tabiat bilan muloqotda bo‘lish bolalarda atrof-olam haqida realistik bilim, jonli mavjudotga insoniy munosabatda bo‘lishni shakllantirishga yordam beradi.

Inson tabiatning ajralmas qismi. Tabiat insonning hayotiy faoliyati uchun zarur bo‘lgan barcha narsani taqdim etadi. Ayni paytda tabiatga nisbatan ehtiyotkorona munosabat talab qilinadi. Aks holda insoniyat mudhish talofatlar ko‘rishi mumkin.

Bolani tabiat bilan tanishtirish, uni tabiatni tushunishga o‘rgatish, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishni tarbiyalash maktabgacha ta’lim

tashkilotlarining eng muhim vazifasidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarkib toptirishga katta e'tibor beriladi. Bolalar tabiat haqida juda bo'lmaganda ilk bilimlarni egallab olib, o'simliklarni o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishning oddiy usullarini o'rganib, tabiatni kuzatish, uning go'zalliklarini ko'ra olishni bilib olgan taqdirdagina ularda tabiatga nisbatan mehr-muhabbat va g'amxo'rlik munosabatida bo'lishni tarbiyalash imkoniyati tug'iladi. Bolalarda tabiatga jonajon o'lka, ona- Vatanga muhabbat xuddi mana shu asosda shakllanadi. Shunga ko'ra, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida murg'ak qalblarga ta'lim-tarbiya berayotgan tarbiyachilarning oldilarida eng muhim vazifalaridan biri ham bolalarning tabiat go'zalliklarini ko'ra bilishi, uni sevishi, tabiatda yuz beradigan voqea-hodisalar haqida to'g'ri tushunchaga ega bo'lishi, qolaversa, tabiat yaratgan boyliklardan oqilona foydalanish ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lmog'i lozim.

Bolani tabiat bilan tanishtirish, uni tabiatni tushunishga o'rgatish, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalash maktabgacha ta'lim tashkilotlarining eng muhim vazifasidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarkib toptirishga katta e'tibor beriladi. Bolalar tabiat haqida juda bo'lmaganda ilk bilimlarni egallab olib, o'simliklarni o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishning oddiy usullarini o'rganib, tabiatni kuzatish, uning go'zalliklarini ko'ra olishni bilib olgan taqdirdagina ularda tabiatga nisbatan mehr-muhabbat va g'amxo'rlik munosabatida bo'lishni tarbiyalash imkoniyati tug'iladi. Bolalarda tabiatga jonajon o'lka, ona- Vatanga muhabbat xuddi mana shu asosda shakllanadi. Shunga ko'ra, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida murg'ak qalblarga ta'lim-tarbiya berayotgan tarbiyachilarning oldilarida eng muhim vazifalaridan biri ham bolalarning tabiat go'zalliklarini ko'ra bilishi, uni sevishi, tabiatda yuz beradigan voqea-hodisalar haqida to'g'ri tushunchaga ega bo'lishi, qolaversa, tabiat yaratgan boyliklardan oqilona foydalanish ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lmog'i lozim.

Inson uchun eng oily qadriyat, bu uning hayoti. Shunday ekan inson hayotiy faoliyatida toza atrof – muhitning ahamiyati nihoyatda katta. Buning uchun har bir inson, birinchidan ekologik vaziyatni sog'lomlashtirishni oldindan ko'ra bilishi, uni loyihalashtirishi, rivojlantirishi, boshqarishga asosiy e'tiborini qaratmog'i lozimdir. Chunki ekologik vaziyatni oldindan ko'ra bilish tabiat va inson orasidagi nomuvofiq holatlarni bartaraf etishda muhim omil hisoblanadi. Shu asosda mavjud bo'lgan ba'zi bir nohush holatlarni birmuncha bartaraf qilish mumkin bo'ladi.

Tabiat haqidagi tushunchalarni shakllantirishda ekologik tarbiya jarayoni muhim o‘rin tutadi. Ekologik tarbiyani farzand tug‘ilgan kundan boshlash uning vujudini quvvatlantiradi. Fikrini nurlantirib, axloqini go‘zal qiladi. Zehnini ravshanlashtiradi. Ekologik tarbiya birinchi navbatda ota – ona zimmasidir. Ikkinchi navbatda esa maktabgacha ta‘lim muassasalarida amalga oshadi.

Ekologik tarbiya ham axloqiy tarbiyani asosiy qismi bolib, bolaning axloqiga, xulq – atvoriga kuchli ta‘sir qiladi. Shuning uchun ham ota – onalar maktabgacha ta‘lim muassasalari bolalarini murg‘akligidan boshlab tarbiya qilishga chaqiradi. Ekologik ta‘lim – tarbiya ham umumiy tarbiya bilan bog‘liq bir butun jarayondir.

Tabiatni muhofaza qilish, uni asrash, unga nisbatan yaxshi munosabatda bo‘lish uchun sog‘lom fikr, yaxshi axloq, ilm – ma‘rifatga qiziquvchi inson bo‘lish talab qilinadi.

Boladagi ekologik fikr taraqqiyoti faqat oilaga emas, maktabgacha ta‘lim muassasalari faoliyatiga ham bog‘liq. Shuning uchun ularga go‘zal tarzda tarbiya bermoq, yaxshi xulqlarni o‘rgatmoq va ko‘rkam odatlarni tushunturmoq lozimdir. Tarbiya bolani oltin etmoqlik va aksincha tuproq qilmoqlik ham mumkin. Bularning har ikkisi ham ota – onalari, maktabgacha ta‘lim – tarbiya maskanlari sabab bo‘ladilar. Shuning uchun ham bola tarbiyasida u yashab turgan sharoit, atrof – muhit, kishilarning faoliyati katta o‘rin tutadi. Bu sohada oila, maktabgacha ta‘lim – muassasalari katta e‘tiborga molikdir.

Bolalarda tabiatga oqilona munosabatni shakllantirish va ularda insoniylik fazilatlarini o‘stirishda tarbiyachilar bolalarda mehnatsevarlik tuyg‘ularini shakllantirishda ularning bilim saviyasi yuqori bo‘lishi kerak. Tarbiyachilar bolalarga gunoh bilan savob haqidagi pand – nasihatlarini, ya‘ni nonni uvol qilmaslik, axlat – uyumlarini uy yoki hovliga to‘kmaslik, jonivorlarga ozor bermaslik, daraxt va o‘simliklarni behuda sindirmaslik haqida suhbatlar o‘tkazish ularning bilimlarini oshirishning asosiy omili hisoblanadi.

Ma‘lumki, tabiat, adabiyot va san‘atni sevgan bola hech qachon yomonlikka qo‘l urmaydi. Bolalarga atrof – muhit muhofazasi mashg‘ulotlarida ham saboq bermoq lozim. Bolada tabiat haqidagi tushunchalarni shakllantirish uchun hayot haqida, uning past – baland qirralari haqida suhbatlashish, fikr yuritish maqsadga muvofiqdir.

O‘zbek ma‘rifat parvar shoiri Abdulla Avloniy shunday degan edi: “Agar bir kishi yoshligida nafi buzilib axloqsiz bo‘lib, o‘stimi, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq yerdan turib yulduzga qo‘l uzatmoq kabidir”.

Bolalarda tabiat haqida tushunchalarning tarkib topishida ijtimoiy muhit oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar ham katta ahamiyatga ega. Haqiqiy

inson tabiatga axloqiy munosabatda bo‘lib, yoshlarga yaxshi ta’sir ko‘rsatadi va maqbul bo‘lib tarbiyalanishlari uchun zamin hozirlaydi. Bolaning tabiat haqidagi fikri, ongi, tafakkurini shakllantirishda ota – ona, tarbiyachilar atrofida doimo muloqotda bo‘ladigan kishilarning ta’siri katta bo‘lib ulardan bolalar bilan bo‘lgan munosabatda katta ma’suliyat talab qilinadi. Yosh avlodning tabiatga bo‘lgan munosabatini mujassamlashtirishda ta’lim va tarbiya hamda ma’rifatning ta’siri ham beqiyosdir.

Shu o‘rinda Sohibqiron Amir Temurning quyidagi so‘zlarini keltirish o‘rinlidir: Piri komil shayx Bahovuddin Naqshbandiyning “ Kam yegin, kam uxla, kam gapir ” degan pand nasihatlariga amal qildim, arkonu davlatga, barcha mulozimlarga ham aytur so‘zim shu bo‘ldi: “ Kam yenglar ocharchilik ko‘rmasdan boy – badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar mukamallikka erishasizlar, kam gapiringlar dono bo‘lasizlar”. Demak, inson o‘zining rivojlanishi va xilma xil ko‘rinishlarida tabiat bilan uyg‘undir. Hozirgi fan texnika taraqqiyoti jarayonida tabiat manbalaridan foydalanishda ana shu uyg‘unlik buzilmoqda, unga nisbatan shavqatsizlarcha munosabatda bo‘lmoqdalar. Shunday ekan, maktabgacha ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan bolalarda yashil o‘rmonlar, o‘simlik va hayvonot turlari, foydali qazilmalar, suv havzalari va atmosfera havosi, suv haqidagi tushunchalarni shakllantirish ekologik tarbiyaga bog‘liqdir.

Maktabgacha ta’lim muassasalarida tarbiyalanayotgan bolalarda tabiatga muhabbat hissini shakllantirishda tarbiyachilarning tabiatga oid yo‘nalishdagi pandu – nasihatlar berishi, yaxshi va yomonni ajrata olishga o‘rgatishi ularni ezigulikka, vatanparvarlik va insonparvarlikka undashi har bir bola shaxsida muhim o‘rin tutadi. Bolalarga tabiatni muhofaza qilish haqida ma’lumotlar berish, tabiatga muhabbat hissini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shunday ekan, mazkur tarbiyani amalga oshirishda maktabgacha ta’lim muassasalarining o‘rni beqiyosdir. Chunki, tabiat haqidagi tushunchalarni asosiy negizi bolalarga ona suti, oila na’munasi, mahalla, ijtimoiy muhit, ajdodlar o‘giti, qolaversa butun bir davr kishilarining amaliy faoliyati jarayonida xatti – harakatlar orqali singadi. Buning uchun birinchi galda har bir oilada tabiatga oid savodxonlik shakllangan bo‘lishi, sharqona ekologik urf – odatlar o‘z aksini topishi lozim.

Albatta buni bolalarga faqat tabiat ne’matlaridan oqilona foydalanish asoslarini o‘rgatish bilan chegaralanmasdan, balki ularda tabitga muhabbat hissini shakllantirish, tabiatdan oqilona foydalanish, ma’naviy – madaniy boyliklar yaratishni o‘rganishi, shuningdek ularga tabiatdan faqat foyda olish uchungina emas, balki go‘zallikk qonunlariga ko‘ra o‘zgartirishini tushuntirish

muhimdir. Maktabgacha ta'lim muassasalarida katta yoshdagi bolalarda tabiat haqidagi tushunchalarni shakllantirish jarayonida quyidagilarga amal qilish maqsadga muvofiqdir.

Birinchidan, katta yoshdagi bolalarning tabiat hissiyotiga ta'sir etish ular qalbida yoshlik chog'laridanoq tabiatga muhabbat uyg'otish lozim. Bu tarbiya qanchalik erta boshlanib, izchil rivojlantirilsa, u shunchalik ijobiy samara beradi.

Ikkinchidan, bola ongida tabiatni muhofaza etish va u bilan oqilona o'zaro ta'sir masalalarida faol hayotiy nuqtai nazarini shakllantirish zarur. Har bir bolada tabiatni asrab – avaylash ma'suliyatini tarbiyalash, uning yutuqlaridan amaliy maqsadlarda foydalanishga o'rgatish lozim.

Shunday ekan, maktabgacha ta'lim muassasalarining tarbiyachilari ekologik qonunlarni yaxshi bilishlari lozim. Bunda ular tabiat va jamiyatning o'zaro munosabati to'g'risidagi qarashlar tizimi, ya'ni bu moddiy kishilarning o'rni, ahamiyati va mohiyatini aks ettiruvchi dunyoqarashlar haqida ma'lumotga ega bo'ladilar. Shuningdek maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat monitoringini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Monitoringda atrof, tabiiy muhit va tabiiy resurslarning davriy o'zgarishlarini (kadastr ma'lumotlariga asoslangan tarzda) kuzatib borish, hisobga olish, baho berish va istiqbolini belgilash tizimini chuqur o'rganish tarbiyachilarning ekologiya haqidagi bilimlarini oshirib beradi. Bunda ular tabiatga munosabat, atrof – muhitni muhofaza qilish, tabiatni milliy va xalqaro ahamiyati haqida bilimga ega bo'lishlari lozim.

Chunki, maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilari hayotga mustaqil qadam qo'yanlarida tabiatning “bo'y sindiruvchi” siga emas, balki uning yaratuvchisiga, himoyachisiga aylanishi kerak. Bu ishda shubhasiz ularga ustozlari, murabbiylari va tarbiyachilari yordam berishlari maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni (yangi tahriri), 2020
2. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida - T.:2019 y.
3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida - O'zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasining Qarori 391-sonli qarori T.:2019 y
4. Turg'unov S.T. va boshqalar. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish texnologiyalari. T.: “Sano-Standart”, 2012. – 100 b.
5. K.M.Jabbarova. «Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga ekologik ta'lim-tarbiya berishning o'ziga xosligi». T.1999 yil.
6. M.M.Markovskaya. Bolalar bog'chasida tabiat burchagi T. 1991 yil.
7. Yusupova P.A. Maktabgacha yoshdagi bololarga ekologik tarbiya berish. – T.: O'qituvchi, 1995. – 224 b.

4K (KOMMUNIKATIV, KREATIV, KRITIK FIKRLASH, KOLLABORATIV) YONDASHUVNI BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMIDA QO'LLASHNING AHAMIYATI

Norqobilova R.D.

*Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrası katta o'qituvchisi
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Tayanch so'zlar: 4K yondashuvi, kommunikativlik, kreativlik, kritik fikrlash, kollaboratsiya, boshlang'ich ta'lim, didaktik imkoniyatlar, ta'lim sifatini oshirish.

Ключевые слова: подход 4К, коммуникация, креативность, критическое мышление, сотрудничество, начальное образование, дидактические возможности, повышение качества образования.

Key words: 4K approach, communication, creativity, critical thinking, collaboration, primary education, didactic opportunities, improving the quality of education.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqola boshlang'ich ta'lim tizimida 4K yondashuvini qo'llashning didaktik imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan. Ushbu yondashuvning asosiy komponentlari-kommunikativlik, kreativlik, kritik fikrlash va kollaboratsiya-o'quvchilarni nafaqat nazariy bilimlar bilan ta'minlash, balki ularni zamonaviy jamiyat talablariga mos ravishda shakllantirish imkonini beradi. 4K yondashuvi o'quvchilarning mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va jamoaviy faoliyat olib borish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

Целью данной статьи является изучение дидактических возможностей использования подхода 4К в системе начального образования. Основные компоненты данного подхода — коммуникация, креативность, критическое мышление и сотрудничество — позволяют студентам не только давать теоретические знания, но и формировать их в соответствии с требованиями современного общества. Подход 4К помогает учащимся развивать самостоятельное мышление, логический анализ и навыки командной работы.

SUMMARY:

The purpose of this article is to study the didactic possibilities of using the 4K approach in the primary education system. The main components of this approach - communication, creativity, critical thinking and cooperation - allow students not only to give theoretical knowledge, but also to form it in accordance with the requirements of modern society. The 4K approach helps students develop independent thinking, logical analysis and teamwork skills.

Boshlang'ich ta'lim tizimi bolalarning shaxsiy va akademik rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratadi. Bugungi kunda ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy etish zaruriyati dolzarb masala bo'lib qolmoqda. 4K yondashuvi (kommunikativ, kreativ, kritik fikrlash, kollaborativ) ta'lim jarayonini samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada 4K yondashuvining boshlang'ich ta'lim tizimidagi didaktik imkoniyatlari o'rganiladi va uning pedagogik jarayonga ta'siri tahlil qilinadi.

XXI asr jamiyati fan-texnika taraqqiyoti, globalizatsiya jarayonlari va bilimlar iqtisodiyotining rivojlanishi bilan ajralib turadi. Ushbu sharoitda ta'lim tizimi oldida yosh avlodni nafaqat mavjud bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishga, balki mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, muloqot qilish va jamoaviy ishlash kabi muhim ko'nikmalarga o'rgatish vazifasi turibdi. Shu boisdan zamonaviy pedagogika 4K (kommunikativ, kreativ, kritik fikrlash, kollaborativ) yondashuviga asoslangan yangi ta'lim strategiyalarini joriy etishni talab qiladi.

Boshlang'ich ta'lim tizimi inson hayotining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Aynan shu davrda bola shaxsining shakllanishi, uning dunyoqarashi, qobiliyatlari va ijtimoiy ko'nikmalari rivojlanadi. Shu sababli boshlang'ich ta'limda 4K yondashuvini qo'llash nafaqat zamonaviy ta'lim talablariga javob beradi, balki bolalarning intellektual, ijodiy va ijtimoiy qobiliyatlarini kompleks rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi[1].

Ushbu tadqiqot ishida boshlang'ich ta'lim tizimida 4K yondashuvini qo'llashning didaktik imkoniyatlari o'rganiladi. Xususan, 4K yondashuvi har bir komponentining (kommunikativ, kreativ, kritik fikrlash va kollaborativ) ta'lim jarayonidagi ahamiyati va amaliy tatbiqi tahlil qilinadi. Bundan tashqari, 4K yondashuvining milliy ta'lim tizimiga moslashuvi va o'quvchilar rivojlanishiga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotning maqsadi boshlang'ich ta'lim tizimida 4K yondashuvini samarali qo'llash uchun didaktik asoslarni aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

1. 4K yondashuvi mohiyati va uning komponentlarini o'rganish;
2. Boshlang'ich ta'lim tizimida 4K yondashuvining o'rni va ahamiyatini aniqlash;
3. 4K yondashuvini o'quv jarayoniga integratsiya qilishning samarali usullarini aniqlash;
4. Milliy ta'lim tizimida 4K yondashuvining qo'llanish imkoniyatlarini tahlil qilish.

Ushbu ish nazariy va amaliy jihatlarini o'z ichiga olgan holda boshlang'ich ta'lim tizimida 4K yondashuvini keng qo'llashga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan. Bu esa zamonaviy ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi[3].

4K (kommunikativlik, kreativlik, kritik fikrlash, kollaboratsiya) yondashuvini boshlang'ich ta'lim tizimida muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun innovatsion metodlar va o'quv materiallarini qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Quyida metodlar turlari keltirilgan:

1. Kommunikativ metodlar:

- Rol o'ynash va dramatizatsiya: O'quvchilar turli ijtimoiy vaziyatlarni sahnalashtirib, o'z fikrlarini erkin ifoda qilishni o'rganadilar.

- Interaktiv suhbat: Guruhlarda muhokama qilish, fikr almashish orqali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.

- Debat va bahs-munozaralar: Turli mavzular bo'yicha o'quvchilarning o'z nuqtayi nazarini asoslashga o'rgatish.

2. Kreativ metodlar:

- Ijodiy yozuv: Hikoya tuzish, she'r yozish yoki tasviriy san'at orqali ijodkorlikni rivojlantirish.

- Muammo asosida o'qitish: O'quvchilarga muayyan muammoni mustaqil hal qilish vazifasini berish.

- Beystorming (fikrlar hujumi): Biror mavzu bo'yicha o'ziga xos va yangi fikrlarni topishga yordam beruvchi metod.

3. Kritik fikrlash metodlari:

- SWOT tahlil: Biror masalaning kuchli va zaif tomonlarini, imkoniyat va xavfxatarlarini baholash.

- "6 shlyapali fikrlash" metodikasi: Muammoga turli nuqtayi nazardan yondashishni o'rgatish.

- Klaster usuli: O'quv materialini mantiqiy guruhlariga ajratib, uni tahlil qilish.

4. Kollaborativ metodlar:

- Guruhli loyihalar: O'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib, birgalikda loyiha ustida ishlashga o'rgatish.

- "Jigsaw" usuli: Har bir o'quvchiga umumiy ma'lumotning bir qismi topshiriladi.

- "Think-Pair-Share" (O'yla, juftlash, bo'lish): Avval o'quvchi mustaqil fikr yuritadi, keyin sherigi bilan muhokama qiladi va oxirida guruh bilan bo'lishadi.

Quyida metodlar va materiallar turlari keltirilgan:

1. Interaktiv materiallar:

- Onlayn ta'lim platformalari va ilovalar (Quizlet, Kahoot, Mentimeter).
- Multimedia prezentatsiyalar (PowerPoint, Canva).
- Videoroliklar va animatsiyalar.

2. Bosma materiallar:

- O'quv qo'llanmalari va darsliklar.
- Vazifalar kitobi, masalalar va loyihalar uchun tarqatma materiallar.

3. Amaliy materiallar:

- Konstruktorlar va kublar (Lego, STEM materiallari) ijodiy faoliyat uchun.
- Mantiqiy va kritik fikrlash uchun boshqotirmalar va krossvordlar.
- O'yin kartalari, rol o'ynash uchun maxsus stsenariylar.

4. Texnologik resurslar:

- Interaktiv doskalar.
- Planshet va noutbuklar.
- Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR) dasturlari

4K yondashuvini qo'llashda turli metod va materiallarni to'g'ri tanlash, o'quvchilarning o'z-o'zidan faollashuviga, ijodkorlik va muloqot qobiliyatlarining rivojlanishiga yordam beradi. Ushbu metod va materiallardan foydalanish o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qilish bilan birga, boshlang'ich ta'limda yuqori sifatni ta'minlashga xizmat qiladi [2].

4K (kommunikativ, kreativ, kritik fikrlash, kollaborativ) yondashuvini boshlang'ich ta'lim tizimida qo'llash o'quvchilarning intellektual, ijodiy va ijtimoiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu yondashuvning didaktik natijalari quyidagilar bilan izohlanadi:

1. Kommunikativlikning rivojlanishi

- O'quvchilarda fikrni aniq va ravshan ifoda etish qobiliyati shakllanadi.
- Muloqotda ochiqlik va boshqalarni tinglash ko'nikmalari rivojlanadi.
- Har xil vaziyatlarda samarali muloqot o'rnatish va o'z fikrini himoya qilish malakalari mustahkamlanadi.

2. Kreativlikning oshishi

- O'quvchilar ijodiy fikrlashni rivojlantirib, yangi g'oyalar yaratishga o'rganadilar.
- Tasavvur va ijodkorlikning amaliy mashg'ulotlarda qo'llanilishi osonlashadi.

- Muammolarni o'ziga xos yondashuvlar orqali hal qilish qobiliyati shakllanadi.

3. Kritik fikrlashning shakllanishi

- O'quvchilar olingan ma'lumotni tahlil qilish, baholash va asoslangan xulosalar chiqarishni o'rganadilar.

- O'z qarashlariga tanqidiy yondashish, boshqacha fikrlarni qabul qilishga tayyorlik shakllanadi.

- Haqiqiy ma'lumotni noto'g'ri ma'lumotdan ajrata olish qobiliyati rivojlanadi.

4. Kollaboratsiyaning rivojlanishi

- Guruhda ishlash ko'nikmalari takomillashadi, o'quvchilar birgalikda maqsadlarga erishishni o'rganadilar.

- Jamoaviy mas'uliyat va boshqalar bilan hamkorlik qilish qobiliyati shakllanadi.

- Turli fikrlarni muvofiqlashtirib, yagona yechim topish qobiliyati rivojlanadi.

O'quvchilar qiziqarli va interaktiv mashg'ulotlarda faol ishtirok etadilar. Ularning bilim olishga bo'lgan motivatsiyasi kuchayadi. Mustaqil va ijodkorlik asosida bilimlarni o'zlashtirish samaradorligi oshadi. O'quvchilar real hayotda duch keladigan muammolarni hal qilishga tayyor bo'ladilar. Zamonaviy jamiyatda zarur bo'lgan "yumshoq ko'nikmalar" (soft skills) rivojlanadi. O'z fikrini bayon qilish va o'z qarashlarini himoya qilish malakalari takomillashadi[4].

Boshlang'ich ta'lim tizimida 4K yondashuvini qo'llash o'quvchilarni nafaqat nazariy bilimlar bilan ta'minlaydi, balki ularni kelajakda jamiyatning faol a'zolari sifatida shakllantiradi. Ushbu yondashuvning didaktik natijalari o'quvchilarning intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, ularning o'qishdan zavqlanishini va hayotda muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi. Bu esa ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

4K yondashuvi boshlang'ich ta'lim tizimida samarali qo'llanilishi mumkin. Ushbu yondashuv nafaqat o'quvchilarning akademik yutuqlariga, balki ularning shaxsiy rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, kommunikativ va kollaborativ ko'nikmalarni rivojlantirish o'quvchilarning jamiyatda muvaffaqiyatli shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi. Shunga qaramay, 4K yondashuvining samaradorligi o'qituvchilarning malakasi va ta'lim tizimining qo'llabquvvatlash darajasiga bog'liqdir.

Boshlang'ich ta'lim tizimida 4K (kommunikativ, kreativ, kritik fikrlash, kollaborativ) yondashuvni qo'llash zamonaviy ta'lim tizimining talablariga javob beruvchi muhim metodologik yondashuv hisoblanadi. Ushbu yondashuvning boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi o'quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Muhokamada quyidagi jihatlar tahlil qilinadi:

4K yondashuvi o'quvchilarda fikrni aniq va ravshan ifoda qilish, boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyatini shakllantiradi. Bu, ayniqsa, bolalarning ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli bo'lishi uchun muhimdir. Dars jarayonida guruhli muhokamalar va rolli o'yinlar orqali o'quvchilar muloqot qilish qobiliyatlarini mustahkamlaydilar. Ushbu ko'nikmalar kelajakda jamoaviy ishda muvaffaqiyat qozonishga xizmat qiladi[5].

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, 4K yondashuvi boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning keng qamrovli rivojlanishiga yordam beradi. Ushbu yondashuvni qo'llash uchun o'qituvchilarning malakasini oshirish va maxsus metodik ko'rsatmalar ishlab chiqish zarur. Interfaol usullar, zamonaviy texnologiyalar va guruhli mashg'ulotlar orqali 4K kompetensiyalarni rivojlantirish mumkin. 4K yondashuvi o'quv jarayonining sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alimov A.A. Interaktiv ta'lim metodlari: nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010. – B. 216.
2. Asadov B. Boshlang'ich ta'limda ijodiy fikrlashni rivojlantirishning innovatsion usullari // Pedagogikada yangi texnologiyalar. 2019. № 2. – B. 45-52.
3. Xodjaniyazova G. Boshlang'ich ta'limda muloqot ko'nikmalarini shakllantirish: nazariya va amaliy tavsiyalar. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – B. 180.
4. Meyer J., Moreno R. Multimedia o'qitish: nazariya va amaliyot (Ingliz tilidan tarjima). – M.: Akademiya, 2015. – B. 304.
5. Simonov A.I. Kritik fikrlash: nazariy asoslari va pedagogik metodlari. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2020. – B. 144.

ВАЖНОСТЬ ПОДВИЖНЫХ ИГР ДЕТЯМ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Ёкубжонов Н.Г.

*преподаватель Андижанского государственного
педагогического института*

Таянч сўзлар: харакатли ўйинлар, мактабгача ёшдаги болалар, жисмоний томондан ривожланиш, давлат талаблари, спорт, маданият, ақлий тарбия.

Ключевые слова: подвижные игры, дети дошкольного возраста, физическое развитие, государственные требования, спорт, культура, духовное воспитание.

Key words: outdoor games, preschool children, physical development, state requirements, sports, culture, spiritual education.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада мактабгача ёшдаги болаларнинг жисмоний ва ақлий жиҳатдан ривожланишида харакатли ўйинларнинг аҳамияти тўғрисида сўз боради.

РЕЗЮМЕ:

В статье говорится о значении подвижных игр в физическом и умственном развитии детей дошкольного возраста.

SUMMARY:

The article discusses the importance of active games in the physical and mental development of preschool children.

В развивающемся Новом Узбекистане, наряду со всеми сферами, особое внимание уделяется системе образования, в частности, дошкольному образованию под руководством Президента Республики Узбекистана Ш.М.Мирзиёева.

Цель этого внимания - дать нашей стране место в мировом сообществе, раскрыть таланты наших детей в науке, спорте и культуре, показать, что мы не уступаем любой другой стране мира. Если мы посмотрим на эти процессы в области физического воспитания и спорта, физическое воспитание в физическом и умственном развитии детей в дошкольном образовании, которое является основным звеном в системе образования, невозможно представить физическое воспитание без подвижных игр.

Подвижные игры оказывает всестороннее влияние на физическое развитие и благополучие ребенка. Активность детей во время игры приводит к активному состоянию всего организма, усиливает обменные процессы, повышает жизненный тонус. Регулярные подвижные игры играют важную роль в формировании ребенка как многогранного человека. Они являются основным инструментом и методом физического воспитания. Активные подвижные игры являются важным средством физического воспитания, в то же время оказывает лечебное действие на детский организм. В игре он выполняет множество движений: бег, прыжки, лазание, метание, ловлю, бег и так далее.

Многие виды деятельности активизируют дыхание, кровообращение и обменные процессы. Это, в свою очередь, благотворно влияет на умственную деятельность. Увлечение ребенка подвижными играми не только мобилизует его физиологические ресурсы, но и повышает эффективность действий..

Подвижные игры - помогает улучшить движения, развивать их, сформировать скорость, силу, выносливость, координацию движений. Роль движения в умственном воспитании ребенка велика: дети учатся действовать в соответствии с правилами, осваивают пространственную терминологию, сознательно действуют в меняющейся игровой ситуации и исследуют окружающий мир. Во время игр активизируется память, идеи, развивается мышление и воображение. В процессе дети узнают смысл игры, запоминают правила, учатся действовать в соответствии с выбранной ролью, творчески применять существующие двигательные навыки и анализировать свои собственные действия и действия своих сверстников.

В современном образовательном процессе подвижные игры играют значительную роль. Особенно они важны на этапах дошкольного и начального школьного обучения. Подвижные игры способствуют не только физическому развитию детей, но и формируют социальные навыки, устойчивость к стрессу, развивают мышление и внимание.

Подвижные игры часто сопровождаются пением, стихами, счетом, началом игры. Такие игры пополняют словарный запас, обогащают детскую речь. Движущиеся игры также важны для нравственного воспитания. Дети учатся действовать в команде, подчиняться общим требованиям. Дети принимают правила игры как закон, и их сознательное исполнение формирует волю, развивает самоконтроль, способность контролировать свои действия, свое поведение. Соблюдая правила игры, дети учатся применять на практике моральные поступки, дружить, переживать, помогать

друг другу. В подвижных играх улучшается эстетическое восприятие мира. Дети познают красоту движений, воображение, развивают чувство ритма. Есть бесконечные возможности для комбинации различных методов, направленных на формирование личности ребенка при проведении подвижных игр. В процессе игры происходит не только практика, укрепление и совершенствование имеющихся навыков, но и формирование новых мыслительных процессов, новых качеств личности ребенка.

Виды подвижных игр. В зависимости от целей и характера движений, подвижные игры можно условно разделить на несколько видов:

1. **Игры со спортивными элементами** - бег, прыжки, игры с мячом и обручем.

2. **Имитационные игры** - подражание движениям животных, героев сказок и т.д.

3. **Соревновательные игры** - игры на скорость, ловкость, меткость в командной или индивидуальной форме.

4. **Организационно-подвижные игры** - игры с четкими правилами и задачами (например, «Найди пару», «Кто быстрее добежит» и др.).

Педагогическое и воспитательное значение

С помощью подвижных игр у детей развиваются:

- координация движений и моторика;
- физическая выносливость;
- умение работать в команде, сотрудничать, подчиняться правилам;
- эмоциональная устойчивость при победах и поражениях;
- внимательность и сообразительность.

Если педагог направляет игру на конкретную дидактическую цель, то она может стать отличным способом закрепления знаний, развития памяти и мышления.

Классификация открытых игр. Для дошкольников выделяются разные педагогические классификации подвижных игр, основанные на разных характеристиках: по содержанию, по приоритетному типу действий и т.д.

В теории и методике физического воспитания принята следующая классификация игр:

- * индивидуальные и командные игры по принципу организации детей;
- * по возрасту - для дошкольников младшего, среднего и старшего возраста;
- * виды движения - игры с бегом, прыжками, балансировкой, метанием, лазанием;

* уровни интенсивности движений - высокая, средняя и низкая подвижность и др.

Важнейшим аспектом развития моторики ребенка является классификация, основанная на особенностях содержания движущихся игр. Характерной чертой этого типа игр является то, что они основаны на детском опыте, знаниях об окружающей их жизни. В основе сюжета - знакомые образы (птицы и животные), имитирующие эпизоды из жизни человека, например, природные явления. Пробуждая у ребенка интерес к подвижным играм, педагог должен замечать и подчеркивать важные факторы в развитии детей, реальные изменения в знаниях, навыках и способностях. Игровые упражнения («прыжки над мячом», «бросание мяча в корзину») позволяют детям освоить некоторые сложные для них виды движений (метание, прыжки и др.).

Помимо косвенных методов здесь используются и прямые методы обучения. Педагог демонстрирует упражнение, следит за его выполнением, при необходимости предлагает повторить. В процессе подвижных игр детей часто сопровождают слова, стихи, песни, раскрывающие содержание игры и ее правила; Игры с текстом даются большими группами (например, «Мои гуси», «Тополь белый-синий тополь» и т. д.)

Текст определяет ритм движения. Конец текста служит «сигналом», чтобы остановить действие или начать новое действие. В то же время он развивает произношение слов.

В целом организация комплексного физического воспитания в дошкольном образовании положительно влияет на общее развитие учащихся.

Заключение: Подвижные игры - неотъемлемая часть воспитания и развития детей. Они формируют привычку к активному образу жизни, развивают важные навыки общения и взаимодействия, а также помогают усваивать знания через движение и игру. Поэтому педагогам и воспитателям рекомендуется регулярно использовать подвижные игры в своей практике, как в учебной деятельности, так и вне её.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственные требования к развитию детей раннего и дошкольного возраста Республики Узбекистан. -Т., 2017.
2. Tulenova. X, Xo'jayev. P, Xo'jayeva. Meliyev "Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi". T.: Ilm ziyo. 201274.10 M.20 O'quv qo'llanma. 92.36.87
3. С.А.Козлова «Воспитатель по физической культуре в дошкольных образовательных учреждениях» М.: Издательский Центр «Академия», 2002.
4. Ефименко Н.Н. «Театр физического воспитания и оздоровления детей дошкольного и младшего школьного возраста» - Таганрог: 2000.

ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕДМЕТОВ В НАЧАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЯ

Наримбетова З.А.

*Чирчикский государственный педагогический университет,
доктор философии (PhD) педагогических наук, доцент.*

Ражабова Н.

*Чирчикский государственный педагогический
университет, студентка 1-курса магистратуры*

Tayanch soʻzlar: boshlangʻich taʼlim, oʻquv fanlari integratsiyasi, samaradorlik, metodlar, bogʻlanishlar.

Ключевые слова: начальное образование, интеграция предметов, эффективности, методы, связи.

Key words: primary education, integration of subjects, efficiency, methods, connections.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu referatda boshlangʻich sinflar uchun fanlararo integratsiyaning afzalliklari koʻrib chiqiladi. Bolalarning tizimli tafakkurini rivojlantirish, xotira va tahliliy koʻnikmalarini oshirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Shuningdek, oʻrganishga qiziqishning ortishi va ijtimoiy koʻnikmalarning yaxshilanishi kabi psixologik jihatlar tasvirlangan.

РЕЗЮМЕ:

В данной аннотации рассматриваются преимущества межпредметной интеграции для начальных классов. Особое внимание уделяется развитию у детей системного мышления, улучшению памяти и способности к анализу. Также описываются психологические аспекты, такие как повышение интереса к учебе и улучшение социальных навыков.

SUMMARY:

This abstract discusses the benefits of interdisciplinary integration for primary grades. Particular attention is paid to the development of systematic thinking in children, improving memory and ability to analyze. Psychological aspects such as increased interest in learning and improved social skills are also described.

Интеграция предметов в начальных классах – это подход к обучению, при котором знания и навыки из разных учебных дисциплин объединяются и взаимосвязываются для более глубокого и осмысленного понимания мира. Вместо изолированного изучения математики, русского языка,

окружающего мира и других предметов, они рассматриваются как части единого целого, дополняя и обогащая друг друга.

Цели интеграции:

- * Повышение эффективности обучения: Учащиеся лучше запоминают информацию, когда она представлена в разных контекстах и связана с их жизненным опытом.

- * Развитие целостного мировосприятия: Интеграция помогает детям увидеть связи между различными явлениями и процессами, формирует системное мышление.

- * Повышение мотивации к учебе: более интересный и разнообразный учебный процесс повышает вовлеченность детей и их желание учиться.

- * Развитие креативности и критичности мышления: Интеграционные задания часто требуют нестандартного подхода к решению задач и развития творческих способностей.

- * Подготовка к жизни: Интеграция помогает детям применять полученные знания в различных жизненных ситуациях.

Виды интеграции:

- * Предметная интеграция: Объединение материала из нескольких учебных предметов в рамках одной темы. Например, изучение темы "Лес" может включать в себя элементы ботаники (окружающий мир), математические задачи на подсчет деревьев (математика), сочинение описания леса (литература).

- * Межпредметные связи: Установление связей между разными предметами, демонстрация того, как знания из одного предмета могут быть использованы в другом. Например, использование геометрических фигур в рисовании (изобразительное искусство и математика).

- * Интеграция с жизнью: Применение знаний и навыков, полученных на уроках, в реальных жизненных ситуациях. Например, использование математических навыков для расчета стоимости покупок или измерения площади комнаты.

Примеры интеграции в начальной школе:

- * Тема "Зимующие птицы": Изучение птиц (окружающий мир), составление графиков наблюдений (математика), написание рассказов о птицах (литература), рисование птиц (изобразительное искусство).

- * Тема "Транспорт": Изучение видов транспорта (окружающий мир), решение задач на скорость и расстояние (математика), описание поездок на транспорте (литература), конструирование моделей транспорта (технология).

* Тема "Семья": Изучение семейных ролей (обществознание), составление генеалогического древа (математика), написание рассказов о семье (литература), создание коллажей о семье (изобразительное искусство).

Методы интеграции:

* Проектная деятельность: Выполнение проектов, требующих использования знаний из разных предметов.

* Игровые методы: Использование игр, в которых интегрируются знания из разных областей.

* Тематические уроки: Проведение уроков, посвященных одной теме, с использованием материала из разных предметов.

* Межпредметные связи на уроках: Установление связей между разными предметами в ходе объяснения нового материала.

Важно помнить:

Интеграция не должна быть самоцелью. Она должна быть органичной и способствовать лучшему усвоению материала. Важно правильно выбирать темы для интеграции и использовать соответствующие методы, учитывая возрастные особенности учащихся начальной школы. Перегрузка информацией также нежелательна. Интеграция должна сделать обучение более интересным и эффективным, а не усложнить его.

Основы формирования математической грамотности у младших школьников. Математическая грамотность – это умение человека мыслить математически, интерпретировать идеи в решении математических заданий. Развитие математической грамотности развивает общую речевую культуру школьника и совершенствует рациональные речевые коммуникации человека в современном обществе.

«Для формирования социально активной личности необходимо знание языковой системы, владение речью и строгое соблюдение социальных норм речевого поведения».

Как показывает практика, развитие речевых навыков у школьников помогает формированию математического языка при произношении математических терминов и понятий. Математика является одним из базовых предметов обучения, и её освоение с раннего возраста имеет важное значение для развития интеллектуальных способностей ребёнка. Следует отметить, что чем выше уровень изучения и преподавания математики, тем больше имеется различных аспектов, отражающих положительное влияние данного предмета на характер учащихся начальной школы.

Сегодня мы знаем, что существует целый ряд компонентов, из которых состоит функциональная грамотность – это читательская грамотность,

естественнонаучная, финансовая грамотность, а также математическая грамотность, креативное и критическое мышление. Обращаясь к многочисленным исследованиям по методике трудового обучения мы можем отметить, что в нем самом уже содержатся многие аспекты для формирования отдельных элементов функциональной грамотности [9], например, для сборки оригами или, к примеру, композиции из натуральных материалов ребёнку нужно прочитать схему работы, задействовать те же отделы мозга и в равноценном объеме энергозатрат, что и при чтении большого по объему текста, поскольку и там и там ребёнку приходится тратить много сил, чтобы вникнуть в процесс и сопоставить собственные функциональные возможности с написанным на бумаге.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Наримбетова З.А. Формирование математической грамотности учащихся начальных классов путём интеграции / Web of Teachers: Inderscience Research, ISSN (E): 2938-379X, Volume 2, Issue 03, March 2024. 63-66 с.
2. Джумаев М.Э., «Методико-методический практикум преподавания математики». Преподаватель. Ташкент-2004.
3. Наримбетова З.А., Ким О. Связь уроков математики и трудового воспитания в начальных классах/ Web of Technology: Multidimensional Research Journal <https://webofjournals.com/index.php/4/article/view/1193,37-41> с. Апрель. 2024 г. Испания
4. I. G. Tursunov, Z. A. Narimbetova Boshlang'ich ta'limda matematika va uni o'qitish metodikasidan laboratoriya mashg'ulotlar xususiyatlari/ Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў/ 2024 5/1-сан, декабрь/249-254 б.
5. D. Makhmudova, Z. Narimbetova Developing creative competence through the formation of scientific generalization in students //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 5, 2020, Part II. ISSN 2056-585
6. Наримбетова З. А. Роль и функции геометрических задач в изучение свойств геометрических фигур/ International Electronic Scientific and Practical Journal «Way Science» Dnipro (Ukraine). – 2020
7. Наримбетова З.А., Давлатова М.А. Значимость организации упражнений для развития скорости устного счёта на уроках математики у учащихся начальных классов/Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў/2024/1/3658-666 стр.
8. Наримбетова З.А., Ким О. Интеграция математического образования и практических исследований в начальных классах/ Новая педагогика: проблемы, возможности и перспективы /Материалы международной научно-практической конференции. г. Воронеж (10-мая 2024 г.) 82-88 стр.
9. PISA. Creative Thinking Framework // Report. 2022. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/471ae22e-en/index.html?itemId=/content/component/471ae22e-en> 12.03.2024)

ТАСВИРИЙ САЪНАТ

“CHORQARS” FOLKLOR-ETNOGRAFIK ANSAMBLINING SERJILO OHANGLARI

Naimov M.U.

*Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti Maktabgacha ta'lim kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: qadriyat, an'ana, urf-odat, terma, repertuar, meros, marosim, sayqal, qadimiy, janr, uslub, tarannum, bayt.

Ключевые слова: ценность, традиция, обычай, термин, репертуар, наследие, обряд, древний, жанр, стиль, распев, стих.

Key words: value, tradition, custom, term, repertoire, nasledie, obryad, polskiy, drevni, genre, style, raspev, verse.

РЕЗЮМЕ:

Ushu maqola Surxondaryo viloyati Denov tumanida faoliyat yuritib kelayotgan “Chorqars” folklor-etnografik ansambli haqida bo'lib, bunda qisqacha ansambl tarixi, repertuari, qo'shiq va raqslarining boshqa ansambllardan farqli jihatlarini haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье речь идет о фольклорно-этнографическом ансамбле «Чоркарс», действующем в Деновском районе Сурхандарьинской области, и кратко рассказывается об истории, репертуаре, песнях и танцах ансамбля, отличающихся от других ансамблей.

SUMMARY:

This article is about the folk-ethnographic ensemble “Chorkars”, which is operating in Denov district of Surkhondarya region, and briefly discusses the history, repertoire, songs and dances of the ensemble, which are different from other ensembles.

Mamlakatimizda madaniy merosimizni hamda musiqiy an'nalarni saqlash, o'zlashtirish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgayotganligi ko'plab xalqaro va respublika miqyosida musiqa festivallari “Sharq taronalari”, “Asrlar sadosi”, “Boysun bahori” kabi anjumanlarning o'tkazilishi shundan dalolat beradi.

O'zbekistonimizning har bir viloyat, tumanlarida o'ziga xos, mos folklor-etnografik ansambllari faoliyat yuritib kelmoqda. Folklor san'ati, madaniyati nafaqat yurtimizda, hatto chet ellarda ham o'z tarovatini tarannum etib muxlislar ko'nglidan joy olib kelmoqda.

An'anaviy musiqa san'atini asrab-avaylash va rivojlantirish maqsadida YUNESKO "Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risida" xalqaro Konvensiya qabul qildi (Parij.2003.17 oktyabr).

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev tomonidan 2023 yil noyabr oyida Surxondaryoda tashrifida "Boysun", "Shalola", "Boychechak", "Bulbuli go'yo" kabi badiiy jamoalarning xalqaro festivallarda ishtirok etishga ko'maklashish, doston va termalarning "Oltin fondi" yaratish zarurligi aytiladi.

Surxon vohasi an'anaviy musiqa madaniyati o'ziga xosligi YUNESKO tomonidan Boysun madaniy muhiti misolida "Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonasi" (2001) deb tan olingan va umumjahon Rerezentativ ro'yxatiga kiritilgan (2008). Bunday e'tirof Surxon vohasining tarixi va an'anaviy madaniyati yuksakligidan darak beradi.

Surxon vohasi so'lim tog'li O'shor qishlog'ining husnkor tabiati, musaffo havosi-yu, zilolday tiniq buloq suvlaridan ichib, to'yu tomoshalarida qatnashgan har bir inson shu xalqning mehmondo'stligi-yu, san'atiga, samimiyligiga tasannolar desa arziydi. Chunki bu xalq bilan ko'ngil yayraydi, dil quv naydi. Shu qishloqda faoliyat yuritib kelayotgan "Chorqars" folklor-etnografik ansambli ham o'ziga xos jamoalardan biridir. Bu jamoaning faoliyati shu qishloq aholisining yashash tarzi va muhiti bilan chambarchas bog'liqdir. Keksa otaxon-u, onaxonlarimizdan an'anaviy tarzda og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan an'analar, urf-odatlar, marosim kuy, qo'shiqlar qayta sayqal topib ansambl repertuaridan joy olib muxlislar qalbini zabt etib kelmoqda.

"Chorqars" folklor-etnografik ansambli 1987 yil 62- o'rta maktab qoshida o'qituvchilar tomonidan tashkil etilib dastlab N.Saidov, hozirda esa istedodli sozanda va folklor san'atining bilimdoni Faxriddin Oripov rahbarlik qilib kelmoqda. Ansambl repertuaridan joy olgan xalq qo'shiq, kuy va raqslari aslligini yuqotmagan holda qayta sayqal berilib zamonga moslashtirilib jamoa tomonidan sahnaga olib chiqilmoqda. Albatta, bu jarayonni amalga oshirish o'z-o'zidan bo'lmaydi. Buning uchun katta mehnat, ijod va hamjihatlik talab etiladi. Ayniqsa ansambl rahbari zimmasiga katta masuliyat yotadi. Rahbar xalq orasiga yurib qadimiy qo'shiq va raqslarni kekse otaxon-y, onaxonlarimizdan so'rab izlab topadi va qayta ishlab jamoaga o'rgatadi.

Ansambl tuman, viloyat, Respublika, Xalqaro ko'rik tanlovlarida jumladan, "Boysun bahori" xalqaro folklor ansamblari festivalida ham faol ishtirok etib yuqori o'rinlarga sazovor bo'lib kelmoqda. Ansambl repertuaridan joy olgan "O'shor oy bulog'i", "Chillik", "Birlik", "Ko'rpa yostiq", "Oq tayoq", "G'irvaydi", "Oq suyak", "Qushim boshi", "Chakaman", "Dizmoq", "Yong'oq urish", "Piyoda kashak", "Ko'pkori", "Bekinmachoq", "Shohi naqshband",

“Bayt aytishuvi”, “ Hay yor, hay do‘st”, ” Guldor do‘ppi”, ” Sust xotin”, “ Ho‘kiz va dehqon orasidagi aytishuv”, “Arpa, bug‘doy qo‘shig‘i”, “Dollama”, “Jun jahe, jun jagala”, “Laylalo”, “Paxtarogir”, “Vo velay”, “Alla”, “Kelín salom”, “Yozi”, “Chorlash”, “Qizlar o‘smasi”, “Shingala”, “Poyga”, “Ko‘cha bog‘i”, “Mehmon keldi”, “Sinaxaroj”, “Mavrigi”, “Chorqars”, “Chorlov”, “Poyga”, “Chapaqars” kabi o‘nlab kuy, qo‘shiq va o‘yinlar bayramlar va tanlovlarda namoyish etilmoqda.

Yuqorida zikr etilgan qo‘shiq va kuylarda qadimiy nomlarining saqlanganligi ham e‘tiborga loyiqdir. Masalan: g‘alla, bug‘doy o‘rimiga bag‘ishlangan “Yozi” sahna ko‘rinishida o‘roqchilar tarafma-taraf bo‘lib bir -birlariga bayt talashib aytishgan:

*Daryoning ul yog‘ida bir tup g‘o‘za,
G‘o‘zaning ostida bir tillo ko‘za.
Tillo ko‘zani ko‘tarishga bilak kerak,
Yor bilan o‘ynamoqqa yurak kerak.*

Qolgan o‘roqchilar esa har bandning oxirida ”Omin Ollloh” deb jo‘r bo‘lishgan. Sahna bezaklari va atributlarini mavzuga mosligi hamda, ishtirokchilarning dehqonlar libosida va o‘rim qurollari bilan sahnada harakatlarini ko‘rganingizda ozingizni shular orasida his qilganday bo‘lasiz go‘yo.

Mehnat jarayoni kuylanayotgan bunday qo‘shiqlar xalq og‘zaki ijodining nodir namunalari sifatida uzoq zamonlardan buyon og‘izdan-og‘izga, avloddan-avlodga o‘tib aytilib kelinadi. Ularda xalqning o‘y-fikrlari, armonlari mujassam. Folklorshunos olim Mamatqul Jo‘rayevning ta‘kidlashicha:” Xalq qo‘shiqlari milliy madaniyatimizning eng qadimiy va umrboqiy badiiy silsilalaridan biri bo‘lib, ajdodlarimizning turmush tarzi, an‘analari, orzu-intilishlarining o‘ziga xos qomusidir”.

Ma‘lumki, har bir xalqning raqs an‘analari, ijro uslubi, plastik tasviriy vositalari bo‘lib, ular tarixiy. ijtimoiy va geografik sharoitlar ta‘sirida tarkib topib rivojlangan, Raqs xalq marosimlari, bayramlarning tarkibiy qismidir. Ular bilan bog‘liq holda marosim o‘yinlari paydo bo‘lgan. Raqs musiqa bilan uzviy bog‘liq, musiqa mazmunini obrazlar vositasida ochib beradi. Xalq raqslarida ritm muhim bo‘lib, u musiqada o‘z ifodasini topadi, oyoq, qo‘l, bosh va tana harakatlari umumiy ritmga bo‘ysinadi, bir-biri bilan bog‘lanadi.

Surxon folklor liboslari va raqslari boshqa viloyatlarda faoliyat yuritayotgan folklor ansambllaridan farq qiladi. Hattoki bir viloyatdagi folklor jamoalarining raqslari ham bir-biridan deyarli farq qiladi. Raqs bo‘yicha mutaxassis Olmaxon Mo‘minova quyidagi fikrlarini ta‘kidlaydi: “Chorqars” folklor-etnografik ansambli repertuaridan joy olgan raqslarga nazar tashlasak quyidagi holatlarni

ko‘rishimiz mumkin. Raqsga tushayotganlarning viqor bilan gavgani ko‘tarib o‘ynashi, qo‘llarini yuqoriga erkin ochib siltab yelkalarini chap va o‘ng tomonga tashlab harakatlanishi bilan uyg‘unligi go‘yoki kurash tushayotgan polvonlar harakatini eslatadi.

Bousun folklor raqslarida esa tizzalar biroz bukilgan holda, do‘ppilarni boshga qiya holda qo‘yilishi, qo‘llar ochiq holda bo‘lib oyoqlar o‘zgacha ritmga tushgan holda raqsning serjilo qirralarini o‘zida namoyon etadi.

Surxon vohasining folklor san‘ati juda serqirra va boydir. Biz “Chorqars” filklar-etnografik ansamblining ba‘zi qirralariga etiborimizni qaratdik. Kelgusida yoshlarimizning tadqiqot ishlarida ham shu mavzu o‘rin olsa ajab emas.

Folklorshunos olim Mamatqul Jo‘rayev ta‘kidlaganidek: “Kop ming yillik tarixga ega bo‘lgan o‘zbek xalq qo‘shiqchiligi an‘analarini ko‘z qorachig‘iday avaylab-asrash orqali uning bizgacha yetib kelgan taronalarini keng ko‘lamda rivojlantirish va zamondoshlarimiz badiiy salohiyati vositasida yanada taraqqiy ettirish bugungi kunimizning dolzarb vazifalaridan biridir”.

(“Chorqars” folklor etnografik ansambli)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “Xalq so‘zi” 2023 18 noyabr. №245 (8588).
2. M.Naimov. Qadim Surxon navolari. T.; “ San‘at”, 2006, -5 b.
3. M.Naimov. Metar navolari. T.; “Yangi asr avlodi”, 2008, 11-17 b.
4. H.G‘ofurov. Xalq o‘yinlari, qo‘shiqlari va an‘analariga bir nazar. T., Kamalak, 1992, 44b
5. A.Ochilov, I. Muzaffarzoda. O‘shor. -Termiz, 2000, 75 b.
6. Avdeyeva I.A. Iz istorii uzbekskoy natsionalnoy xoreografi. T., 2001.
7. M.Qodirov. O‘zbek xalq tomosha san‘ati. T.; 1981.

CHIZMACHILIK FANI O'QITUVCHISINING KELAJAK AVLOD TA'LIM-TARBIYASIDAGI ROLI, BURCH VA MAJBURIYATLARI

Abdurasulova B.A.

*Andijon Davlat Pedagogika instituti "Tasviriy san'at
va musiqa ta'limi" kafedrası o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: bilim, aql-zakovat, tarbiya, ta'lim, ilm, saodat, tafakkur, e'tiqod, mehnatsevarlik, boylik, ma'rifat, yuksak madaniyat, dars, maktab, tajriba.

Ключевые слова: знания, интеллект, воспитание, образование, наука, счастье, мышление, вера, трудолюбие, богатство, просвещение, высокая культура, урок, школа, опыт.

Key words: knowledge, intelligence, upbringing, education, science, happiness, contemplation, belief, hard work, wealth, enlightenment, high culture, lesson, school, experience.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada ta'lim va tarbiya jarayoni har bir o'qituvchidan ulkan aql-zakovat, sabr-toqat, matonat, o'quvchilarga va o'z kasbiga yuksak mehr-muxabbatli bo'lishni talab etishi hamda, pedagogik kasbda maqsadga erishish uchun o'qituvchining faqat bilimdon bo'lishi, u yoki bu fanini chuqur bilishining yetarli emasligi, u bolalarning yosh va ruhiy xususiyatlarini e'tiborga olib biror fanni qay darajada, qanday usullar bilan o'rgatishini ham bilishi zarur. Chizmachilik fani o'qituvchisi ham bu yo'lda o'qituvchi omili asosiy vazifani bajaruchisi ekanligi ushbu maqolada yoritilib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье отмечается, что процесс обучения и воспитания требует от каждого педагога огромного интеллекта, терпения, настойчивости, высокой любви к ученикам и своей профессии, а также того, что для достижения цели в педагогической профессии педагог должен обладать только знаниями, недостаточными глубокими знаниями того или иного предмета, он должен учитывать возрастные и психические особенности детей. также необходимо знать, в какой степени, какими методами преподается предмет. В этой статье объясняется, что учитель рисования также является основным исполнителем функции учителя на этом пути.

SUMMARY:

In the article, it is necessary that the process of education and upbringing requires each teacher to have tremendous intelligence, patience, perseverance, high affection for students and their profession, and, in order to achieve a goal in the pedagogical profession, it is not enough for the reader to be only knowledgeable, to have a deep knowledge of this or that subject, he also knows The fact that the teacher of drawing is also the main taskmaster of the teacher factor along the way is covered in this article.

Mavzuni boshlashdan o'ldin asosiy vazifani bajaradigan, ya'ni maktabda dars beradigan, ta'lim va tarbiya jarayonlarida bevosita ishtirok etadigan o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar bilan tanishib olsak; "Bugungi kunda bizning qilayotgan barcha ishlarimiz farzandlarimizning baxtu – saodati, ularning yorug' kelajagi uchun amalga oshirilmoqda. Lekin baxtu – saodat faqat boylik, molu –mulk bilan belgilanmaydi. Odobli, bilimdon va aqlli, mexnatsevar, iymon – e'tiqodli farzand nafaqat ota – onaning, balki butun jamiyatning eng katta boyligidir. Shuni unutmashimiz kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi farzandlarimizni bugun qanday ta'lim va tarbiya olishiga bog'liq"[1] Kelajagimiz poydevori bo'lgan yoshlarga xozir qanday ta'lim- tarbiya bersak albatta u o'z natijasini kelajakda ko'rsatadi. Shunday ekan bu jarayon o'qituvchi faoliyati bilan bevosita bog'liq.

Yangi, demokratik jamiyatni barpo etish, kelajak poydevorini qurish, hech shubhasiz, har birimizdan qati'yatlik va omilkor bo'lishni, yangicha fikr yuritish, yangicha ishlashni talab etmoqda.

Qadimgi yunon faylasufi Suqrotning: -"O'zgalarni o'zgartirmoqchi bo'lgan inson, avvalo o'zini o'zgartirishi lozim. Buning uchun esa, aniq maqsad, tolmas iroda va doimiy izlanish kerak", degan hikmatli iborasi bu borada hammamiz uchun asosiy mezon bo'lishi zarur.[2]

Ayni paytda isloxotchi bo'lib maydonga chiqadigan, uzoqni o'ylab fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarni tarbiyalashimiz zarur. Shu boisdan ham bog'chadan boshlab oliy o'quv yurtigacha – ta'limning barcha bo'g'inlarini izchil isloh qilmoqdamiz. Nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo, ilm – ma'rifat, yuksak madaniyat kerak. Ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat va albatta to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi. Chizmachilik fanini rivojlantirish respublikada qurilish va texnika sohasida yangiliklar yaratilishiga asos bo'ladi.

Buyuk allomalardan Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida tarbiyachi-muallim faoliyatiga quyidagicha ta'rif beradi: "muallim bilimli, aqlli, adolatli, o'zida butun yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan odam hech vaqt bolalarga bilim va odob bera olmaydi". O'qituvchi —«bola qalbining injeneri»dir. Bolaning ijobiy va salbiy xususiyatlari ba'zan murabbiydan o'tishini psixolog olimlar ta'kidlab o'tishgan. Chunki o'quvchi o'qituvchining yurish-turishi, kiyinishiga, gapirishiga taqlid qiladilar. Bola garchi yosh bo'lsa-da, uning inson ekanligini yoddan chiqarmaslik kerak, uni ko'pchilik oldida obro'sizlantirmaslik, g'ururini toptamaslik kerak.

Ta'lim va tarbiya jarayoni har bir o'qituvchidan ulkan aql-zakovat, sabr-toqat, matonat, o'quvchilarga va o'z kasbiga yuksak mehr-muxabbatli bo'lishni talab etadi. O'qituvchining doimo izlanuvchan, bilim va tajribasini orttirib borishi, o'quvchilarni chuqur tushunish, ularning ichki dunyosini payqay olishi, o'sish va rivojlanish darajalarini nazorat qilib borishi na zarur paytda so'z, ish yoki amaliy harakat bilan yordam bera olish qobiliyati ta'lim va tarbiya jarayonining muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillardan biridir.

Mahoratli o'qituvchi bo'lish uchun, uni shunchaki odobli bo'lishi yetarli emas. U odobning yuksak namunasiga ega bo'lishi lozim. Bu sifat o'qituvchidan insonparvarlikni, har qanday og'ir sharoitlarda ham o'zini tuta bilishlikni, sabr-toqatli, tavoze va odobli, sahovatli, qimmatli, muruvvatli bo'lishlikni, xayrihohlikni talab etadi. Bu sifatlar o'qituvchida o'z-o'zidan emas, to'xtovsiz mehnat qilish, o'rganish, ijod qilish, bolalar ta'limi yuzasidan tajriba-sinov ishlarini o'tkazish, ish natijalari yuzasidan o'rtoqlashish, muhokama o'tkazish jarayonida hosil bo'ladi.

Biror kasbning haqiqiy ustasi bo'lish uchun kishida tabiiy qobiliyat, ma'lum jismoniy, va ruhiy islohatlar, puxta tayyorgarlik, shaxsiy tayyorgarlik va ayrim shaxsiy sifatlar bolish kerak. Pedagogik maqsadga yo'naltirishda qanday munosabatlarga e'tiborimizni qaratishimiz kerak. Pedagoglik kasbini tanlagan kishi avvalo sog'lom bo'lishi, so'zlarni to'g'ri va yaxshi talaffuz qila olishi, bosiq, asablari joyida bo'lishi, boshqalar bilan muomolada o'zini tuta olishi zarur. Shuningdek, bolalarni yoqtirishi ular bilan ishonch bilan ishlashga mayli borliq, xushmuomilalik keng fikrlay olish tashkilotchilik, o'ziga va boshqalarga nisbatan talabchanlik kabi shaxsiy sifatlar mavjudligi ham kishining pedagogik ishga yaroqligini ko'rsatadi. Pedagog o'z maqsadiga erishishi uchun munosabatga o'quvchilar bilan kirishi uchun qo'yidagi sifatlariga ega bo'lishi lozim. Bolalarni sevish va ular bilan ishlashga qiziqish, pedagogik ishni sevish, psixologik va pedagogik ziyraklik va kuzatuvchanlik tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniy, dilkashlik, talabchanlik, qat'iylik va maqsadga intilish, vazminlik o'zini tuta olish. Pedagog pedagogik maqsadga yo'naltirilgan munosabat jarayonda o'quvchilarni xarakter xususiyatlariga ham alohida e'tiborini qarata olishi lozimdir. Maqsadga yerishishga birgalikda intilish. Ta'lim sohasida biz maqsadga erishishimiz uchun albatta birgalikda intilishimiz lozimdir. Ta'limni tashkil etuvchi hodimlar bu pedagoglardir shunday ekan ta'limni samarali amalga oshirishida kimlar bilan birgalikda ishlashimiz o'rinli albatta. Ma'lum, pedagogik kasbda maqsadga erishish uchun o'qituvchining faqat bilimdon bo'lishi, u yoki bu fanini chuqur bilishining yetarli emas. O'qituvchi tarbiyachi hamdir. U bolalarning yosh va ruhiy xususiyatlarini e'tiborga olib biror fanni

qay darajada, qanday usullar bilan o'rgatishini ham, bolalarni qanday tarbiyali metodikasini ham, inson shaxsning shakllanishi qonunniyatlarini ham bilishi zarur. Pedagog jamoa bilan ishlashni bilishi, guruh talablariga munosabati jarayonida bir xil muomolada bo'lishi, ota-onalar bilan ishlashi guruh rahbari ish tizimining ajralmas qismidir. Ota-onalar bilan ishlash sinf rahbaridan ular bilan ishonchli va ishchan munosabatni o'rnatish pedagog nazokat, chidam, izchil va qat'iy e'tiborini talab qiladi.

Tarbiyaning umumiy vazifalari ota-onalar jamoasi orqali muvoffaqiyatli hal qilinadi. Sinf rahbari ota-onalar bilan tarbiyasi og'ir o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlashsa maqsadga erishishning qiyinchiliklariga duch kelmaydi.[4]

Zamon talablari shuki, professor o'qituvchilar o'zlarida mavjud bo'lgan bilim va saviya bilan cheklanib qolmasdan, xorijiy mamlakatlar tajribasini ham qund va savot bilan o'rganib mag'zini chaqib so'ng talabalarga saboq berishlari zarurligini alohida ta'kidlaydi. O'qituvchining ijobiy munosabatlari qay darajada shakllanganligiga ham bog'liqdir. Qobiliyat faoliyat jarayonida paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Uzluksiz ta'lim tizimida dars mashg'ulotlarini mukammal tashkil qilishi o'qituvchining ijobiy munosabatlaridan biridir. Yuqori saviyada o'tilgan dars yoshlar ongiga uzoq vaqt saqlanadi. Ularning keng dunyoqarashi va tafakkurining shakllanishiga samarali ta'sir ko'rstadi. Shu sababli o'qituvchining ishlash saviyasi o'z burchiga munosabati, yoshlarga murabbiylik ishtiyoqi, pedagogik mahorati, dastlab dars mashg'ulotlarida ko'rinadi. Dars berish sa'natini egallashda o'qituvchi ustozlardan dars o'tish texnikalarini o'rganishi kerak. O'zbekistonning ravnaqi, ertangi kunga bo'lgan ishonch, xalqimizning aql zakofati va mehnatining nimalarga qodirligi jamiyatning munosib fuqorosi va quruvchisi bo'lishi uchun nima qilish zarurligini ko'rsatuvchi ko'zgu bo'lib, xizmat qiladi.

Ta'limni mazmundor, qiziqarli va tushunarli bo'lishi ustoz bilan shogirdlar qalbini ruhini bir biriga mustahkam bog'laydi, ular o'rtasida samimiy xurmatni o'zaro ishonchni mustahkamlaydi. Buning uchun o'qituvchi avvalo, o'z fanini va uni o'qitish yo'l va usullarini mukammal o'zlashtirib olishi, o'qituvchi murabbiyga hos madaniyatni yuqoriligi, o'z shogirdlariga xurmat va muhabbat, ular hayotiga qiziqish va ruhiy holatlarini bilish tushunishi, bosiqlik, xis tuyg'ularni boshqara olishlari, tashqi ko'rinishi, kiyinish madaniyatiga e'tibor berishlari, nutq madaniyatining yuqoriligi jamoat ishlariga faolligi, ayniqsa omma o'rtasida ilmiy ma'rifat va ma'naviy madaniy ishlar targ'ibotchi bo'lishi lozim. Shundagina mamlakatimiz. Kelajagi bo'lgan yoshlarimiz o'z murabbiylari nomini zo'r ehtirom, chuqur minnatdorchilik bilan tilga oladilar.

Buning uchun har bir o'qituvchi tegishli bilim va malaka egasi, yuksak kasbiy tayyorgarlik va yuqori axloqiy fazilat egasi bo'lishlari darkor.

Xulosa: Chizmachilik o'qituvchisi o'quvchilarga chizmachilikning texnik va ijodiy jihatlarini o'rgatish bilan birga, ularning umumiy dunyoqarashini, vizual tafakkurini va ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. "O'qituvchi omili" muammosi, o'qituvchining shaxsiyati va pedagogik yondashuvi, ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi asosiy omil sifatida o'rganilmoqda. Chizmachilik o'qituvchisi o'z kasbiy malakalarini doimiy ravishda takomillashtirib, o'quvchilarning ta'limiga innovatsion yondashuvlarni kiritishi zarur. Chizmachilik o'qituvchisi shaxsining ta'limdagi roli beqiyosdir. U o'quvchilarning faqat texnik bilimlarini oshiribgina qolmay, balki ularning ijodiy va shaxsiy salohiyatini ham rivojlantiradi. O'qituvchining pedagogik malakasi, shaxsiy sifatлари, va motivatsiya usullari o'quvchilarning muvaffaqiyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi. Shunday qilib, chizmachilik o'qituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarni hayotga tayyorlaydigan muhim shaxs hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" Toshkent – manaviyat 2010 bet-38
2. Sh.M.Mirziyayev "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" Toshkent-2020 bet-21
3. <https://muhaz.org/fani-boyicha.html?page=9>
4. R. Musurmonov, M. Musurmonova "Ta'lim faoliyati sharoitida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi nizolarning oldini olish – ta'lim samaralidorligi omili" Academic research in educational sciences volume 2 | ISSUE 4 | 2021

BOLALAR IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA PAPE-MASHE TEXNOLOGIYASINING TUTGAN O'RNI

Yaqubova M.D.

*Andijon davlat pedagogika instituti
maktabgacha ta'lim va maxsus pedagogika kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: bolalar ijodi, pape-mashe texnologiyasi, ijodiy qobiliyat, badiiy faoliyat, kichik motorika, tasavvur, estetik did, pedagogika, horiko, maneki-neko, qo'g'irchoqbozlik.

Ключевые слова: детское творчество, технология папье-маше, творческие способности, художественная деятельность, мелкая моторика, воображение, эстетический вкус, педагогика, хорико, манэки-неко, кукольный театр.

Key words: children's creativity, papier-mâché technology, creative abilities, artistic activity, fine motor skills, imagination, aesthetic taste, pedagogy, horiko, maneki-neko, puppetry.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bolalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda pape-mashe texnologiyasining o'rni va ahamiyati o'rganiladi. Pape-mashe texnologiyasi, asosan, qog'oz va yopishqoq materiallardan foydalanib, turli ob'ektlar va shakllar yaratish jarayonini o'z ichiga oladi. Pape-mashening kelib chiqish taxi bayon etilgan. Bu texnologiya bolalar uchun nafaqat qiziqarli va foydali bo'lib, balki ularning ijodiy fikrlash, tasavvur va qo'l mehnatini rivojlantirishga ham katta hissa qo'shadi. Pape-mashe orqali bolalar turli kompozitsiyalar yaratish, shakllar va ranglarni uyg'unlashtirish orqali estetik didini shakllantiradi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается роль и значение технологии папье-маше в развитии творческих способностей детей. Технология папье-маше подразумевает процесс создания различных предметов и форм с использованием в основном бумаги и клеевых материалов. Объясняется происхождение папье-маше. Эта технология не только интересна и полезна для детей, но и вносит большой вклад в развитие их творческого мышления, воображения и ручного труда. С помощью папье-маше дети развивают эстетический вкус, создавая различные композиции и комбинируя формы и цвета.

SUMMARY:

State rassmatrivatsya role i znachenie tekhnologii pape-mashe v razvitii tvorcheskix kobnostey detey. Pape-mache technology involves the process of creating different objects and forms using basic paper and adhesive materials. Ob'yasnyaetsya proishkhojdenie pape-mashe. Eta technology is not only interesting and useful for children, but it is a big investment and development of creative thinking, imagination and ruchnogo work. Helping pape-mache children develop aesthetic taste, creating different compositions and combining forms and colors.

Maktabgacha tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilari pape mashe texnologiyalari asosida ijodkorligini rivojlantirish muammosi tarixiy-ijtimoiy kategoriyadir. Ya'ni, bolalarda estetik va badiiy tafakkurni yaratish masalasi eng qadimgi davrlardan boshlab olimlarni qiziqtirib kelgan. Inson turli buyumlar yasashga, bo'lgan qiziqishlari uzoq o'tmish davrlardan rivoj topib kelgan qazilma holda topilgan zirxli asboblari, niqoblar buda haykallari, sopol buyum, turli idish tavoqlar bularga misol bo'la oladi.

Pape-mashe texnikasi san'at va hunarmandchilik yo'nalishidagi qadimgi san'at turlaridan biridir. U yaratilgan mahsulotlarning nisbatan soddaligi va o'zgaruvchanligi tufayli tarbiyalanuvchilarda o'ziga bo'lgan qiziqish va ishonchni uyg'otadi. Zamonaviy dunyoda tabiiy va ekologik toza materiallardan tayyorlangan buyumlar juda qadrlanadi. Pape-mashe uzoq o'tmishga ega bo'lgan texnologiya. Pape-mashe-bu turli xil buyumlarni yaratish uchun qog'oz va xamirdan foydalanadigan mashhur hunarmandchilik texnikasi sanaladi. Bu atama fransuz tilidan olingan bo'lib "chaynalgan" "g'ijimlangan" degan ma'noni anglatadi. Bu texnologiyaning kelib chiqishi eramizdan avvalgi III-IV asrga to'g'ri keladi. Qazilma holdagi qoldiqlarga qaraganda bu usuldan Misrliklar singan, jaroxatlangan joylarni davolash bilan birgalikda o'lgan insonlarni tana qisimlarini qotirishda ham foydalanilganlar. Yozma manbalarga binoan bu texnologiya Xitoyda jadal rivojlangan. Xitoyda birinchilardan qog'oz yaratilgan va qog'ozni vatani hisoblaniladi. Xitoyda olib borilgan qazilma jarayonida topilgan ashyolar qadimgi Xitoy zirhlari va dubulg'alari edi. Buyumlarga qattqlik berish uchun ko'p qatlamli qog'oz va kle qoplamasi ishlatilgan. Bu buyumlar Xan sulolasi davriga (miloddan avvalgi 202-miloddan avvalgi 220 yillar) tegishli. Xitoy hunarmandlari pape mashe hamirlaridan turli xil shakillar yasaganlar (undan qog'oz varaqlari ham qilingan). Biroz vaqt o'tgach, hunarmandlar pape-mashedan o'yinchoqlar, bezakli dubulg'alar, qutilar yasashni boshladilar. O'sha davrlarda pape-mashe zirhlari eng ilg'or texnologik himoya vositasi edi, dushman o'q qilich zarbalariga bardosh bera olardi. Yaxshi himoya vazifasi bilan birgalikda, qog'oz zirhlari juda yengil vaznga ega bo'lganligi sababli, jangchiga jangda tez harakat qilish imkonini bergan. Xitoydan pape-mashega qiziqish Yaponiya va Forsga tarqaldi, u yerda bayramlar uchun niqoblar va boshqa buyumlar yasay boshlandi. Bu mamlakatlarda pape mashe texnologiyasidan maxsus marosimlar uchun niqoblar yasalgan. Shuni ta'kidlash kerakki, o'sha davrda Yaponiyaning diniy ta'limoti astsetik hayot tarzini talab qildi. Shuning uchun yaponlar faqat pape-mashedan ibodatxonalarni bezash uchun turli xil budlar va niqoblar yasaganlar. Keyinchalik, XVIII asrda, Tokugava sulolasi Syogun

uchun qo‘g‘irchoqlar yasalgan. Bu usuldagi qo‘g‘irchoqlarning o‘ta tabiiy usulda ishlanganligi haridorlarni o‘ziga jalb qilgan.

Har bir xalq o‘zining mentaliteti, asriy an‘analari, madaniyatidan kelib chiqan holda pape mashe o‘yinchoqlarini yaratib kelgan. Ayni paytda o‘yinchoqlar qiyofasida millatning antropologik belgilari ufurib turadi, ularning yuz tuzilishi, ko‘zi, burni, sochlarining rangi kabi jihatlar milliy, hech bo‘lmaganda hududiy mansublikni aytib turadi. Shuning uchun ham turli millatlarning o‘yinchoqlari bir-biridan farq qiladi. Masalan, Yevropa xalqlarining pape mashe milliy qo‘g‘irchoqlarini hech qachon osiyoliklarniki bilan adashtirib bo‘lmaydi. Ba‘zi xalqlarni o‘zida gavdalanitiradigan qo‘g‘irchoqlar borki, ularni dunyoning har tomonida taniydilar. Axborot manbalarida xitoyliklarda Xariko yaponiyada ichimusi, ruslardagi Matryoshka, shuningdek, mualliflik asosida yaratilgan pape mashe texnologiyasi asosida yaratilgan milliy qo‘g‘irchoqlar haqida ma‘lumotlar uchraydi. Ularning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz.

Yaponlarning mashhur bo‘lgan qo‘g‘irchoqlaridan biri pape mashe texnologiyasida yasalgan ichimusi qo‘g‘irchoq‘idir. Ichimusi qo‘g‘irchoq‘ini yuz qismi pape mashedan yasalgan yuzlari tekislangan va bo‘yalgan. Bu qo‘g‘irchoq o‘zining bejirimligi va chiroyliligi bilan ajralib turgan.

Yaponyaliklar bu qo‘g‘irchoqlarni sovg‘a sifatida ham bir birlariga taqdim etganlar. Bu bejirim sovg‘ani olarkanlar o‘yinchoq emas, balki san‘at asari deb qaraganlar. Ichimasuni oldin qizlarga kimanoni chiroyli kiyishni o‘rganishlari uchun va bu orqali milliy madaniyat, milliy mentalitetni singdirish uchun hadya qilishgan. Bugungi kunda esa mazkur qo‘g‘irchoq siymosi interyerni bezatish uchun qo‘l kelmoqda.

Rus matryoshkalari ham dunyodagi eng mashhur rus milliy qo‘g‘irchoq sanaladi. Ular rus millati va madaniyatining ramzi sanaladi. Xorijliklar Rossiyaga kelganda aksariyat hollarda esdalik sifatida ushbu yog‘och hamda pape mashe texnologiyasidan tayyorlanadigan qo‘g‘irchoqlarni sotib olishlari bejiz emas. Qo‘g‘irchoqlar odatda qayin, lipada, qog‘ozdan yasaladi, so‘ng ular yorqin ranglar bilan bo‘yaladi. Tayyor bo‘lganda ular katta chiroyli ko‘zli va qizil yonoqlari bo‘lgan rus qizlarining qiyofasiga ega bo‘ladilar. Matryoshka ichida 3 tadan 20 tagacha qo‘g‘irchoqchalar bo‘lishi mumkin. Qiziqarli ma‘lumot: hozirga qadar eng ko‘p bu kabi san‘at asarini o‘zida mujassimlashtirgan matryoshka 72 ta mayda qo‘g‘irchoqlarga ega.

Bular sirasida yuqoridagilar kabi mashhur bo‘lmasa-da, milliy qiyofasi bilan mutaxassislar e‘tiborini fransuz milliy qo‘g‘irchoqlari ham tortadi. Fransiyada milliy pape mashe qo‘g‘irchoqlari o‘ziga yarasha jozibaga ega qo‘lda yasalgan eng chiroyli qo‘g‘irchoqlardan biri sanaladi. U ayni paytda qadimiy e‘tiqod

qarashlari bilan bog'liq bo'lib, odamlar o'tmishda bu qo'g'irchoqlarni sovg'a sifatida hadiya etgan.

Ayrim hollarda alohida qo'g'irchoqboz yoki dizaynerlar tomonidan yaratilgan qo'g'irchoqlar ham milliy qiyofa kasb etib, u mansub bo'lgan xalqni gavdalantiradi. Masalan, nemis qo'g'irchoq ustasi Lyudvig Greyner hisoblanadi. Greynerlar oilasi yuz yildan ortiq vaqtdan beri qo'g'irchoqlar yasab kelganlar.

Greiner qo'g'irchoq yasash uchun maxsus pape-mashe retseptini ishlab chiqdi. Tarkibi oq qog'oz (oldindan namlangan bo'lishi kerak), quruq ispan oq un va yelimdan iborat edi. Maxsus qo'g'irchoq boshi yasash uchun qolipga ustma ust qog'oz yopishtirib chiqilgan. Lyudvig yasagan qo'g'irchoqlarining bo'yi 33 sm bo'lgan.

Lyudvig Greyner - nemis qo'g'irchoq ustasi va dizayneridir. U ko'plab pape-mashe qo'g'irchoqlarni yaratgan va o'zining qo'g'irchoqlari bilan dunyo bo'ylab tanilgan. Greynerning qo'g'irchoqlari asosan hayotiy tafsilotlar, yuqori sifatli materiallar va mukammal mexanizmga ega bo'lishi bilan ajralib turadi. Uning qo'g'irchoqlari faqat bolalar uchun o'yinchoq bo'lib qolmay, balki koleksionerlarga ham qimmatli san'at asariga aylangan. Greyner qo'g'irchoq ishlab chiqarishda o'ziga xos yondashuvi bilan mashhur bo'lib, uning qo'g'irchoqlari nafaqat qiziqarli, balki juda realistik, nozik va detallariga ahamiyat berilgan. Bunday qo'g'irchoqlarni yaratish uchun u maxsus texnikalardan foydalangan.

Uning ishlarida qo'g'irchoqlar va o'yinchoqlarni san'at asarlariga aylantirishning yuqori namunalari ko'rinadi, va shu bilan birga, Greynerning ishi ham bolalar o'yinchoqlari sanoatiga katta ta'sir ko'rsatgan. Bundan tashqari zamonaviy dizaynda alohida mualliflar tomonidan yaratilgan bu san'at asarlari ichida Vladimir Aleksandrovich Laptiy (1899–1977) Rossiya mashhur pape mashe qo'g'irchoq ustasi bo'lgan. U o'zining noan'anaviy va ijodiy yondashuvi bilan tanilgan. Laptiy qo'g'irchoqlari ko'pincha o'ziga xos, yuksak san'at asarlari sifatida yaratilgan bo'lib, ular maxsus uslublar va dizaynda ishlab chiqarilgan. Laptiy o'z ishlarida qo'g'irchoq san'ati orqali inson ruhiyatini, hayotiy vaziyatlarni va xalq an'analarini ifodalashga intilgan. Bundan tashqari zamonaviy pape mashe texnologiyasi qo'g'irchoqboz ustalari mavjud bo'lib ularning ishlari bir birinikini takrorlamaydi. Bularga misol qilib S.Y.Rushupkina (pape mashedan hunarmandchilik) turli millatlar qo'g'irchoqlari, V.P.Leontyev N.Beltyukova, S.Rodionova, JI.Haymova V.Maksimovich, N.Aleksandrova, P.Guseva, Y.Beschaposhnikova, V. Borisova kabi olim hunarmandlar o'z kitoblarida pape mashe texnologiyasi va bollar bilan bu texnologiyani ishlash jarayoni haqida bayon etganlar.

O'zbekistonning pape mashe o'yinchoq va qo'g'irchoqlari ko'p asrlik tarixga ega. Bu o'yinchoqlar va qo'g'irchoqlar an'anaviy hunarmandchilik mahsulotlaridir va o'zbek xalq san'ati va madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Ular asosan qo'lda yasalib, o'ziga xos naqsh va ranglar bilan bezatilgan. Ushbu o'yinchoqlar va qo'g'irchoqlar bolalar uchun nafaqat o'yinchoq, balki madaniy merosning bir qismi sifatida ham qimmatli hisoblanadi. Ular orqali bolalar o'z milliy qadriyatlari va an'alarini o'rganadilar. Pape mashe texnikasi yordamida yasalgan bu san'at asarlari nafisligi va mustahkamligi bilan ajralib turadi. Xususan, bu haqida D. Abdullajonovlarning monografiyasida o'qiydiz: "Qo'g'irchoq teatrining rivojlanish tarixidan ma'lumki, qadim zamonlarda odamlar yog'ochdan va uning po'stloqlaridan, sopoldan turli hayvonlar, qushlar, qo'g'irchoqlar yasaganlar.

Asrlar davomida shakllangan va rivojlangan o'zbek pape-mashe qo'g'irchoqlari - o'zbek xalq san'atining muhim qismidir va ko'p asrlik tarixga ega. Pape-mashe texnikasida qo'g'irchoqlarni yaratish uchun gazeta, qog'ozdan foydalanilib, yopishqoq modda un va suv aralashmasidan tayyor bo'lgan kle bilan birlashtiriladi. Bu qo'g'irchoqlar odatda xalq ertaklari, afsonalari yoki turli folklor obrazlariga asoslangan bo'ladi. O'zbek qo'g'irchoqbozlik san'ati an'anaviy teatr shakli bo'lib, bu san'at asosan ko'rgazmalar, uylar va maydonlarda, hatto turli bayramlarda amalga oshiriladi. Qo'g'irchoqlar rang-barang ko'rinishga ega bo'ladi. Shuningdek, ular asosan yosh tomoshabinlarga mo'ljallangan bo'lib, ko'pincha tibbiy, ahloki yoki pedagog xarakterda bo'lgan hikoyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu san'at turi nafaqat o'zbek madaniyatining bir qismi, balki boshqa Markaziy Osiyo xalqlari bilan ham bog'liq. Qo'g'irchoqbozlik an'analari ko'plab jamoat tadbirlarida va bayramlarda namoyish etiladi. Qo'g'irchoqbozlik, shuningdek, an'anaviy "tomoshaga asoslangan" shakllarda ham namoyish etiladi, bu esa tomoshabinlarga ma'naviy o'rnaklar va quvnoq hikoyalar orqali axloqli tarbiya beradi. Millat an'alariga tayangan qahramonlari yaratilgan. Ulardan biri pape mashe texnologiyasi asosida yasalgan Qimmat va Zumrad kabi qahramonlarni yaratish orqali milliy qadriyatlarni aks ettirgan obrazlarni shakllantirish mumkin. Har bir xalq qahramoni o'z xalqining tarixi, urf-odatlarini, axloqi va ideallarini aks ettiradi. Shu tarzda, qahramonlarning tashqi ko'rinishi, kiyimlari va uslubi, milliy an'analarga mos ravishda bezatiladi. Bu esa yosh avlodga o'z tarixini o'rganish, yurtning ulug' ajdodlarini e'zozlash va hurmat qilish imkoniyatini beradi. Pape-mashe texnikasida qahramonlarni yaratish jarayoni, tayyorlov guruh tarbiyalanuvchilarni ijodiy ishlarga jalb qilishning samarali usulidir. Yaratish jarayonida, ular milliy qahramonlar haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'ladilar,

ularning shaxsiyati, kurashlari va xalqiga qo'shgan hissalarini haqida tasavvur hosil qiladilar. Bu orqali nafaqat san'at, balki tarixiy bilimlar ham oshib boradi. Qimmat va Zumrad qahramonlari, xalqning mehnatsevarligi, jasorati, adolati va sevgi kabi ijobiy sifatlarini o'zida aks ettiradi. Ko'p jihatlari bilan Nasriddin Afandini ham eslatadi: hamisha xushchaqchaq, adolat himoyachisi, zolimlarni fosh etadi, jazolaydi. Bu kabi milliy qahramonlar siymosini aks ettiruvchi o'yinchoqlar bolalarning ijodiy qobiliyatlarini oshirish bilan birgalikda ularni ma'nan yetuk shaxs bo'lishiga yordam beradi.

Pape-mashe texnologiyasining bugungi kunda juda mashhur va talabga ega bo'lishining yana bir sababi - pape-mashe texnologiyasi juda foydali va hamyonbob sanaladi. Shuni ta'kidlash kerakki, har kim ushbu turdagi san'at asrlarini sifatli o'rganishi mumkin va shu bilan birga har kim o'zi uchun qiziqarli narsalarni topishi mumkin, chunki ushbu texnikada bolajonlar turli xil o'yinchoq buyumlarni yasashlari mumkin. Pape-mashe texnikasining o'ziga xos xususiyati shundaki, u bolalarga o'zlarining tasavvurini, potentsialingini va ijodida har qanday g'oyalarni amalga oshirishga imkon beradi, shuningdek ushbu san'at turi bilan shug'ullanish bolalarga xalq ijodiyoti tarixini o'rganishga va o'z qo'llari bilan o'yinchoqlar, esdalik sovg'alari va boshqa narsalarni yaratish bo'yicha ajdodlarimizning an'analarini tiklashga imkon beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullajonova Dildoraxon Rustamjonovna Maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy ruhda tarbiyalashning ilmiy-metodik jihatlari Monografiya "Hayot nashri - 2020" nashriyoti 40-bet . Andijon – 2024
2. Svetlana Raschupkina поделки из папье-маше
3. Yaqubova Muhabbat Dilshodbekovna "Bolalar ijodiy rivojlanishida pape mashe-texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tadbiq etishni takomillashtirish(MTT tayyorlov guruh tarbiyalanuvchilari misolida)".
4. Людмила Наумова бумажные овцы
5. Papier-mache o'yinchoqlari [matn] / P. V. Leontiev. - Moskva, Leningrad:davlat nashriyoti. mahalliy sanoat, 1941 yil. 48 s.: il. : 22 sm (mahalliy sanoat xodimining kutubxonasi).
6. Pape-mashe kitobi
7. Pape-mashe eng to'liq ensiklapediya
8. https://vk.com/wall-130254052_117459
9. <https://dzen.ru/a/Zdn7X54jISiiV9Vu> Куклы из папье-маше Людвиг Грейнера.
10. <https://mybook.ru/author/svetlana-yurevna-rashupkina/podelki-iz-pape-mashe/read/>

HUQIQIY KOMPETENCIYA TÚSINIGI HÁM ONÍN STRUKTURALIQ QURAMI

Allamuratov A.T.

yu. i. k. doc.

Mavlonberganova U.

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
2-kurs magistranti*

Tayanch soʻzlar: kompetenciya, kognitiv element, funktsional element, shaxsiy element, huquqiy kompetenciya, umumiy huquqiy kompetenciya, kasbiy huquqiy kompetenciya, ixtisoslashgan huquqiy kompetenciya, umumiy va shaxsiy huquqiy kompetenciya.

Ключевые слова: компетентность, когнитивный элемент, функциональный элемент, личностный элемент, правовая компетентность, общая правовая компетентность, профессиональная правовая компетентность, специальная правовая компетентность, общая и личная правовая компетентность.

Key words: competence, cognitive element, functional element, personal element, legal competence, general legal competence, professional legal competence, special legal competence, general and personal legal competence.

РЕЗЮМЕ:

Бугунги кунда компетенциялар шахсининг таълим, касбий маҳорат ва ижтимоий ҳаётда муваффақиятга эришиши учун аҳамияти фактор саналади. Компетенциялар фақатгина билим ва кўникмаларни эмас, аксинча шахнинг кадриятлари, муносабатлари ва шахсий сифатлари-ни ҳам ўз ичига олади. Компетенциянинг асосий таркибий элементлари когнитивлик, функционал ва шахсий элементлари ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ:

Сегодня компетенции являются важным фактором успешности человека в образовании, профессиональных навыках и общественной жизни. Компетенции включают в себя не только знания и умения, но и ценности, установки и личные качества человека. Основными структурными элементами компетентности являются когнитивные, функциональные и личностные элементы.

SUMMARY:

Today, competencies are an important factor in a person's success in education, professional skills and social life. Competencies include not only knowledge and skills, but also values, attitudes and personal qualities of a person. The main structural elements of competence are cognitive, functional and personal elements.

"Kompetenciya" túsiniǵı pedagogika, psixologiya hám huqıq tarawlarında keń qollanıladı. Bul túsiniǵke túrli qatnaslar bar: Ayırım avtorlar kompetenciyanı shaxstıń bilim hám kónlikpeleri jıyındısı sıpatında túsindiredi. Basqa alımlar kompetenciyanı shaxstıń belgili bir iskerlikti tabıslı ámelge asırıw qábileti sıpatında túsindiredi. Úshinshi topar alımları kompetenciyanı shaxstıń tájiriybesi, qádiriyatları hám motivaciyası menen baylanıslı bolǵan quramalı túsiniǵ sıpatında túsindiredi.

Kompetenciya ulıwma alǵanda úsh tiykarǵı elementten ibarat:

Kognitiv element: Bilimler, túsiniǵler hám maǵlıwmatlar. Bul element shaxstıń belgili tarawda teoriyalıq bilimge iye bolıwın bildiredi. Kognitiv element kompetenciyanıń tiykarı esaplanadı. Ol shaxstıń belgili tarawda teoriyalıq bilimge iye bolıwın bildiredi.

Funkcional element: Kónlikpeler, uqıplıqlar hám ámeliy tájiriybe. Bul element shaxstıń bilimlerdi ámelde qollanıw, belgili wazıypalardı orınlaw qábiletin ańlatadı. Funkcional element shaxstıń bilimlerdi ámelde qollanıw, belgili wazıypalardı orınlaw qábiletin ańlatadı.

Shaxsıy element: Qádiriyatlar, múnásibetler, motivaciya hám shaxsıy páziyetler. Bul element shaxstıń óz iskerligine bolǵan qatnasıǵın, onıń motivaciyasın, ádep-ikramlıq normalarǵa ámel etiwın hám shaxsıy páziyetlerin sáwlelendiredi. Shaxsıy element shaxstıń óz iskerligine bolǵan qatnasıǵın, onıń motivaciyasın, ádep-ikramlıq normalarǵa ámel etiwın hám shaxsıy sıpatların kórsetedi.

"Huqıqıy kompetenciya" túsiniǵı huqıqtanıw páninde salıstırmalı jańa túsiniǵ esaplanadı. Sol sebepli, bul túsiniǵtiń birden-bir anıqlaması joq. V.I.Baydenko huqıqıy kompetenciyanı shaxstıń huqıqıy máselelerdi sheshiw, óz huqıqların qorǵaw hám jámiyette nızamlı jumıs alıp barıw qábileti sıpatında túsintiredi. I.A.Zimnyaya huqıqıy kompetenciyanı shaxstıń huqıqıy bilimler, kónlikpeler hám tájiriybege iye bolıwı, sonday-aq, huqıqıy qádiriyatlarga húrmet múnásibetinde bolıwı sıpatında túsintiredi. A.V.Xutorskoy huqıqıy kompetenciyanı shaxstıń huqıqıy máselelerdi sheshiwde ózbetinshe qarar qabil etiw, óz háreketleri ushın juwapkershilikti seziw qábileti sıpatında túsintiredi.

Ulıwma alǵanda, huqıqıy kompetenciya shaxstıń huqıqıy bilimler, kónlikpeler, múnásibet hám minez-qulıqqa iye bolıwı, bul bolsa oǵan huqıqıy máselelerdi erkin sheshiw, óz huqıqların qorǵaw hám jámiyette nızamlı jumıs alıp barıw imkaniyatın beredi. Huqıqıy kompetenciya huqıqıy sawatxanlıq, huqıqıy mádeniyat hám huqıqıy sana-sezim menen tıǵız baylanıslı. Huqıqıy sawatlılıq shaxstıń huqıqıy normalar hám qaǵıydalardı biliwi, huqıqıy

mádeniyat bolsa jámiyette huqıqqa húrmet qatnasınıń bar ekenligi, huqıqıy sana bolsa shaxstıń huqıqıy qádiriyatlardı ańlawı.

Huqıqıy kompetenciyanıń ózine tán ózgesheliklerine tómendegiler kiredi: Huqıqıy bilimler: huqıqıy normalar hám qaǵıydalardı biliw; huqıqıy kónlikpeler: huqıqıy hújjetlerdi rásmiylestiriw, huqıqıy máselelerdi sheshiw; huqıqıy múnásibet: huqıqıy qádiriyatlarga húrmet, nızam ústinligin tán alıw; huqıqıy minez-qulıq: nızamlarǵa ámel etiw, huqıqbuzarlıqlarǵa qarsı gúresiw; huqıqıy kompetenciya huqıqıy sawatlılıq, huqıqıy mádeniyat, huqıqıy sana hám huqıqıy tájiriybe menen tıǵız baylanıslı.

Huqıqıy kompetenciya tómendegi quramlıq bólimlerden ibarat:

Huqıqıy bilimler: Bul huqıqıy norma hám institutlar, huqıqıy qatnasıqlar, huqıqıy juwapkershilik haqqında maǵlıwmatqa iye bolıw. Huqıqıy bilimler shaxsqa óz huqıq hám minnetlerin ańlaw, huqıqıy jaǵdaylardı analizlew hám durıs qarar qabil etiw imkaniyatın beredi.

Huqıqıy kónlikpeler: Bul huqıqıy jaǵdaylardı talqılaw, huqıqıy hújjetlerdi rásmiylestiriw, huqıqıy máselelerdi sheshiw, óz huqıqların qorgaw kónlikpeleri. Huqıqıy kónlikpeler shaxsqa huqıqıy bilimlerdi ámelde qollaw, huqıqıy mashqalalardı ózbetinshe sheshiw imkaniyatın beredi.

Huqıqıy múnásibet: Bul huqıqıy qádiriyatlarga húrmet, nızam ústinligin tán alıw, óz huqıqıy minnetin hám juwapkershiligin ańlaw. Huqıqıy qatnas shaxsqa nızamlarǵa ámel etiw, huqıqıy kelispewshiliklerdi tınısh jol menen sheshiw, huqıqıy máselelerde ádil bolıw imkaniyatın beredi.

Huqıqıy minez-qulıq: Bul nızamlarǵa ámel etiw, huqıqıy kelispewshiliklerdi tınısh jol menen sheshiwde jeke poziciyanı kórsetedi, huqıqıy sananı kórsetiw, huqıqbuzarlıqlarǵa qarsı gúresiw. Huqıqıy minez-qulıq shaxstın huqıqıy mádeniyatın sáwlelendiredi hám jámiyette nızam ústinligin támiyinlewge járdem beredi.

Huqıqıy kompetenciya óziniń maqseti hám sheńberine qaray hár qıylı bolıwı múmkin. Huqıqıy kompetenciyanıń túrleri:

Ulıwma huqıqıy kompetenciya: Bul barlıq puqaralar ushın zárúr bolǵan tiykarǵı huqıqıy bilim hám kónlikpeler. Ulıwma huqıqıy kompetenciya shaxsqa óz huqıq hám minnetlerin biliw, kúndelikli turmısta ushırasatuǵın huqıqıy máselelerdi sheshiw, nızamlarǵa ámel etiw imkaniyatın beredi.

Ulıwma huqıqıy kompetenciya bul barlıq puqaralar ushın zárúr bolǵan tiykarǵı huqıqıy bilim, kónlikpe hám qatnaslar. Ulıwma huqıqıy kompetenciya shaxsqa óz huqıq hám minnetlerin biliw, kúndelikli turmısta ushırasatuǵın huqıqıy máselelerdi sheshiw, nızamlarǵa ámel etiw imkaniyatın beredi.

Kásiplik huqıqıy kompetenciya: Bul yuristler, advokatlar, sudya hám basqa huqıqtı qollaw organları xızmetkerleri ushın zárúr bolǵan arnawlı bilim hám kónlikpeler bolıp tabıladı. Kásiplik huqıqıy kompetenciya qánigelerge óz kásiplik wazıypaların joqarı dárejede orınlaw, quramalı huqıqıy máselelerdi sheshiw, ádillikti támiyinlew imkaniyatın beredi.

Kásiplik huqıqıy kompetenciya bul huqıqtanıwshınıń óz kásiplik wazıypaların joqarı dárejede orınlaw ushın zárúr bolǵan bilim, kónlikpe, tájiriybe hám kásiplik qádiriyatlarınń jıyındısı bolıp tabıladı.

Professional huqıqıy kompetenciyanıń maqset hám wazıypaları: Huqıqtı qollaw iskerliginiń nátiyjeliligin arttırıw. Ádillikti támiyinlew. Nızam ústinligin ornatıw. İnsan huqıqları hám erkinliklerin qorgaw.

Professional huqıqıy kompetenciyanıń quramlıq bólimleri: Teoriyalıq bilimler: huqıq teoriiyası, konstituciyalıq huqıq, puqaralıq huqıqı, jınayıy huqıq, hákimshilik huqıq hám basqa huqıq tarawları boyınsha tereń bilim. Ámeliy kónlikpeler: huqıqıy hújjetlerdi dúziw, huqıqıy máselelerdi sheshiw, sudta wákillik etiw, huqıqıy analizlew. Kásiplik qádiriyatlar: nızamlılıq, ádillik, qalısılıq, ǵárezsizlik, kásiplik ádep-ikramlılıq.

Qánigelesken huqıqıy kompetenciya: Bul huqıqtıń belgili tarawları boyınsha tereń bilim hám kónlikpeler bolıp tabıladı. Qánigelestirilgen huqıqıy kompetenciya qánigelerge belgili tarawda joqarı qánigeli xızmet kórsetiw, innovaciyalıq sheshimlerdi islep shıǵıw, huqıqtı qollanıw ámeliyatın jetilistiriw imkaniyatın beredi.

Qánigelestirilgen huqıqıy kompetenciya bul huqıqtanıwshınıń huqıqtıń belgili tarawında tereń bilim, kónlikpe, tájiriybe hám kásiplik qádiriyatlarga iye bolıwı.

Qánigelestirilgen huqıqıy kompetenciyanıń maqset hám wazıypaları:

- Huqıqtıń belgili bir tarawında joqarı mamanlıqtaǵı xızmet kórsetiw.
- Huqıqtı qollanıw jumısınıń nátiyjeliligin arttırıw;
- Quramalı huqıqıy máselelerdi sapalı sheshiw;
- Huqıqıy tarawda innovaciyalardı jaratıw;
- Xalıqaralıq kólemde básekige shıdamlılıq;

Qánigelestirilgen huqıqıy kompetenciyanıń quramlıq bólimleri: birinshiden, tereń teoriyalıq bilimler: huqıqtıń belgili tarawınıń teoriyalıq tiykarları, nızamshılıq, huqıqtı qollanıw ámeliyatı. Ekinshiden, ámeliy kónlikpeler hám tájiriybeler: huqıqıy hújjetlerdi dúziw, huqıqıy másláhát beriw, sudta wákillik etiw, huqıqıy analizlew. Úshinshiden, arnawlı kásiplik qádiriyatlar: ádillik, qalısılıq, nızamlılıq, professionallıq, insan huqıqlarına húrmet.

Házirgi zaman huqıq sistemasınıń quramalasıwı, jańa huqıq tarawlarınıń payda bolıwı hám xalıqaralıq integraciya processleriniń kúsheyiwı qánigelesken huqıqıy kompetenciyaǵa bolǵan talaptı arttırmaқта. Qánigelestirilgen huqıqıy kompetenciya yuristlerge quramalı huqıqıy máselelerdi joqarı dárejede sheshiw, huqıqtı qollanıw iskerliginde innovacijalardı jaratıw hám xalıqaralıq kólemde básekige shıdamlı bolıw imkaniyatın beredi.

Huqıqıy kompetenciya shaxs, jámiyet hám mámleket ushın zárúr áhmiyetke iye: Shaxs ushın: huqıqlardı qorǵaw, nızamlarǵa ámel etiw, huqıqıy kelispewshiliklerdi sheshiw, jámiyette belsendi qatnasıw; jámiyet ushın: huqıqıy tártipti támiyinlew, nizam ústinligin támiyinlew, huqıqıy mádeniyattı rawajlandırıw, huqıqıy sananı asırıw; mámleket ushın: huqıqıy siyasattı ámelge asırıw, huqıqıy reformalardı ámelge asırıw, huqıqtı qollaw ámeliyatın jetilistiriw, huqıqıy mámleket qurıw hám basqalar kiredi.

Huqıqıy kompetenciya shaxstıń jámiyette tabıslı iskerligi, jámiyettiń turaqlı rawajlanıwı hám mámlekettiń huqıqıy siyasatın ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan quramalı hám kóp qırlı túsiniq esaplanadı. Huqıqıy kompetenciyanı rawajlandırıw bilimlendiriw sistemasın jetilistiriw, huqıqıy mádeniyattı qalıplestiriw, huqıqıy málimlemege erisiw imkaniyatın keńeytiw hám jeke ózgesheliklerdi rawajlandırıw arqalı ámelge asırılıwı múmkin.

Ulıwma hám jeke huqıqıy kompetenciya óz-ara baylanıslı. Ulıwma huqıqıy kompetenciya jeke huqıqıy kompetenciyanıń tiykarı esaplanadı. Jeke huqıqıy kompetensiyanı tabıslı rawajlandırıw ushın shaxs ulıwma huqıqıy bilim hám kónlikpelerge iye bolıwı kerek. Jeke huqıqıy kompetenciya ulıwma huqıqıy kompetenciyanı bayıtadı hám rawajlandıradı. Jeke huqıqıy kompetenciyaǵa iye bolǵan shaxslar huqıq tarawında jańa bilim hám kónlikpelerdi jaratıwǵa, huqıqtı qollanıw ámeliyatın jetilistiriwge hám huqıqıy mádeniyattı rawajlandırıwǵa úles qosadı. Olardıń óz-ara tásiiri jámiyette huqıqıy mádeniyattı qalıplestiriwge járdem beredi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Агаева А.В. и др. Технологии подготовки специалистов в системе профессионального образования / Монография. Издательство: Орловский государственный университет им. И.С. Тургенева (Орел). Год издания: 2011. С. 338. УДК: 378.14.
2. Байтин, М.И. Вопросы общей теории государства и права Проблемс оф Генерал Тхеорй оф Стате анд Лаў / М. И. Байтин. Саратов: Саратов, гос. акад. права, 2006.

INTERNET DEREKLER:

1. www.lex.uz Ózbekstan Respublikası Nızamshılıq maǵlıwmatları milliy bazası.

TALABALARDIN HUQIQIY KOMPETENCIYASIN RAWAJLANTIRIWDIN PEDAGOGIKALIQ PRINCIPLERI

Mavlonberganova U.

*Ajiniyaz atindagi Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
2-kurs magistranti*

Таянч сўзлар: ҳуқуқий компетенция, педагогик тамойиллар, илмийлик тамойили, тизимлик, кетма-кетлик, фаоллик тамойили, эркинлик.

Ключевые слова: правовая компетентность, педагогические принципы, научность, системность, последовательность, принцип активности, свобода.

Key words: legal competence, pedagogical principles, scientific nature, systematicity, consistency, principle of activity, freedom.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада талабаларнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантиришнинг педагогик тамойиллари тўғрисида сўз боради.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются педагогические принципы формирования правовой компетентности учащихся.

SUMMARY:

The article examines the pedagogical principles of developing students' legal competence.

Talabalardın huqıqıy kompetenciyasın rawajlandırıwda tómendegi pedagogikalıq principlerge tiykarlanıw zárúr:

Ilimiyliği: oqıw materiallarının zamanagóy ilimiy bilimlerge tiykarlanganlıǵı, huqıqıy tarawdaǵı jańalıqlardı sáwlelendiriwi. Ilimiy principı oqıw procesiniń zamanagóy ilimiy bilimlerge tiykarlanganlıǵın, huqıqıy tarawdaǵı jańalıqlardı sáwlelendiriwin, isenimli hám tiykarlangan maǵlıwmatlardan paydalanıwdı názerde tutadı. Bul principke ámel etiw talabalardın huqıqıy dúnya qarasın keńeytiwge, huqıqıy hádiyselerdi tereń túsiniwge járdem beredi.

Ilimiylik principin ámeliyatqa engiziw ushın: Sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalarının zamanagóy ilimiy talaplarga juwap beriwın támiyinlew. Oqıw procesinde ilimiy maqalalar, monografiyalar hám basqa isenimli dereklerden paydalanıw. Talabalardı ilimiy izertlewlerge tartıw, olardıń ilimiy maqalalar

jazıw hám konferenciyalarda qatnasıwın xoshametlew. Huqıqıy tarawdaǵı jańalıqlar hám ózgerisler haqqında turaqlı túrde maǵlıwmat berip barıw.

Sistemalılıq: oqıw materiallarınıń logikalıq izbe-izligi, huqıqıy bilimleriniń bir pútın sistemasın qalıplestiriw. Sistemalılıq principı oqıw materiallarınıń logikalıq izbe-izligin, huqıqıy bilimlerdiń bir pútın sistemasın qalıplestiriwdi názerde tutadı. Bul principke ámel etiw talabalardıń huqıqıy hádiyseler arasındaqı baylanıstı túsiniwge, huqıqıy mashqalalardı kompleksli sheshiwge járdem beredi.

Sistemalılıq principin ámeliyatqa engiziw ushın: Oqıw bagdarlamaların huqıqtıń ulıwma teoriyasınan baslap, arnawlı tarawlarga ótiw tártibinde dúziw. Hár bir temanı aldınǵı temalar menen baylanıstırıw, huqıqıy bilimlerdiń bir pútın sistemasın jaratıw. Huqıqıy institutlar arasındaqı qatnasıqlardı, huqıqıy normalardıń sistemasın kórsetip beriw. Huqıqıy mashqalalardı sheshiwde sistemalı jantasıwdı qollanıwǵa úyretiw.

Izbe-izlik: oqıw materiallarınıń quramalılıq dárejesiniń basqıshpa-basqısh asırılıwı, talabalardıń aldınǵı bilimlerine tiykarlanganlıǵı. Izbe-izlik principı oqıw materiallarınıń quramalılıq dárejesiniń basqıshpa-basqısh asırılıwın, talabalardıń aldınǵı bilimlerine tiykarlanganlıǵın názerde tutadı. Bul principke ámel etiw talabalardıń jańa bilimlerdi ańsatıraaq ózlestiriwine, oqıw procesinde qıyınshılıqlarǵa dus kelmewine járdem beredi.

Belsendilik: talabalardıń oqıw procesinde belsendi qatnasıwı, erkin pikirlewge, mashqalalardı sheshiwge, huqıqıy jaǵdaylardı analizlewge iytermelew. Belsendilik principı talabalardıń oqıw procesinde belsendi qatnasıwın, ózbetinshe pikirlewge, mashqalalardı sheshiwge, huqıqıy jaǵdaylardı talqılawǵa iytermelewdi názerde tutadı. Bul principke ámel etiw talabalardıń huqıqıy bilimlerdi tereń ózlestiriwine, ámeliy kónlikpelerdi qalıplestiriwge járdem beredi.

Aktivlik principin ámeliyatqa engiziw ushın: Interaktiv oqıw metodlarınan (tartıslar, pikir talaslar, keys-stadi, rolly oyınlar) paydalanıw. Talabalarǵa ózbetinshe tapsırmalar beriw, olardıń erkin pikirlewin xoshametlew. Huqıqıy mashqalalardı sheshiwde talabalardı belsene qatnastırıw. Talabalardı ilimiy dógereklerge, konferenciylarǵa hám basqa da ilajlarǵa tartıw.

Sanalı qatnas qılıwǵa baǵdarlaw: talabalardıń oqıw materialların túsiniwi hám ańlawı, huqıqıy bilimlerdiń ámeliy áhmiyetin seziwi. Sanalı qatnas qılıwǵa baǵdarlaw principı talabalardıń oqıw materialların túsiniwi hám ańlawı, huqıqıy bilimlerdiń ámeliy áhmiyetin seziwi, óz bilimlerin ámeliyatta qollay alıwın názerde tutadı. Bul principke ámel etiw talabalardıń huqıqıy bilimlerdi tereń ózlestiriwine, óziniń kásiplik jumısında tabıslı islewine járdem beredi.

Erkinlik: talabalardı ózbekinshe oqıw, izleniw hám pikirlewge úyretiw, ózbekinshe qarar qabıl etiw qábiletin rawajlandırıw. Erkinlik principi talabalardı ózbekinshe oqıw, izleniw hám pikirlewge úyretiw, ózbekinshe qarar qabıl etiw qábiletin rawajlandırıwdı názerde tutadı. Bul principke ámel etiw talabalardıń gárezsiz shaxs sipatında qalıplesiwine, óziniń kásiplik jumısında tabıslı islewine járdem beredi.

Individual jantasıw: talabalardıń individual ózgesheliklerin esapqa alıw, olardıń qızıǵıwshılıqları hám qábiletlerine saykeslestirilgen oqıw tapsırmaların beriw. Individual jantasıw principi talabalardıń individual ózgesheliklerin (qábileti, qızıǵıwshılıǵı, bilim dárejesi) esapqa alıw, olardıń mıtájliklerine beyimlestirilgen oqıw tapsırmaların beriwdi názerde tutadı. Bul principke ámel etiw hár bir talabanıń óz qábiletin tolıq júzege shıǵarıwına, oqıw procesinde tabısqa erisiwine járdem beredi.

Birge islesiw: oqıtıwshı hám talabalar arasında birge islesiw qatnasıqların ornatiw, oqıw procesinde óz-ara húrmet hám járdemdi támiyinlew. Birge islesiw principi oqıtıwshı hám talabalar arasında birge islesiw qatnasıqların ornatiw, oqıw procesinde óz-ara húrmet hám járdemdi támiyinlewdi názerde tutadı. Bul principke ámel etiw oqıw procesiniń nátiyjeliligin arttırıwǵa, oqıwshılardıń ózine bolǵan isenimin bekkemlewge járdem beredi.

Talabalardıń huqıqıy kompetenciyasın rawajlandırıwǵa tásir etiwshi faktorlar: (Talabalardıń huqıqıy kompetenciyasın rawajlandırıwǵa ishki hám sırtqı faktorlar tásir etedi).

Ishki faktorlarǵa tómendegiler kiredi: birinshiden, talabalardıń qızıǵıwshılıǵı hám motivaciyası: huqıqıy bilimlerge qızıǵıwshılıq hám olardı úyreniwge umtılıw talabalardıń ózlestiriw dárejesin arttıradı. Ekinshiden, talabalardıń qábileti: huqıqıy tekstlerdi analizlew, logikalıq pikirlew, awızeki hám jazba sóylew qábiletleri talabalardıń huqıqıy kompetenciyasın rawajlandırıwǵa tásir etedi. Úshinshiden, talabalardıń bilim dárejesi: talabalardıń aldınǵı bilim dárejesi huqıqıy bilimlerdi ózlestiriwdi ańsatlastıradı.

Sırtqı faktorlarǵa tómendegiler kiredi: birinshiden, oqıw ortalıǵı: oqıw xanalarınıń úskenelengenligi, oqıw materiallarınıń bar ekenligi, kitapxananıń baylıǵı talabalardıń huqıqıy kompetenciyasın rawajlandırıwǵa tásir etedi. Ekinshiden, oqıtıwshılardıń sheberligi: oqıtıwshılardıń huqıqıy bilim dárejesi, pedagogikalıq sheberligi, oqıwshılar menen pikirlesiw qábileti oqıwshılardıń ózlestiriw dárejesin arttıradı. Úshinshiden, oqıw materiallarınıń sapası: sabaqlıqlardıń, oqıw qollanbalarınń hám basqa da oqıw materiallarınıń ilimiyligi, túsiniqliligi hám qızıqlı bolıwı talabalardıń huqıqıy bilimlerdi ózlestiriwin ańsatlastıradı. Tórtinshiden, ata-analardıń járdemi: ata-analardıń

perzentleriniń huqıqıy tálimine qızıǵıwshılıǵı, olarǵa járdem beriwı hám xoshametlewı talabalardıń huqıqıy kompetenciyasın rawajlandırıwǵa tásir etedi.

Talabalardıń huqıqıy kompetenciyasın rawajlandırıwda pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw da júdá áhmiyetli esaplanadı. Pedagogikalıq texnologiyalar - bul oqıw procesin jetilistiriwge, bilim beriw nátiyjeliligın arttırıwǵa hám bilim beriw sapasın jaqsılawǵa qaratılǵan texnikalıq qurallar, baǵdarlamalıq támiynat hám metodikalıq materiallar jıyındısı.

Talabalardıń huqıqıy kompetenciyasın rawajlandırıwda tómendegi pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw múmkin: Informaciya-kommunikaciya texnologiyaları: elektron sabaqlıqlar, testler, prezentaciylar, videofilmler hám basqa da oqıw materialların jaratıw hám qollanıw arqalı bilim beriw procesin interaktiv hám qızıqlı etiw imkannın beredi. Multimedia texnologiyaları: audio-vizual materiallardan paydalanıw arqalı talabalardıń huqıqıy máselelerdi jáne de jaqsıraq túsiniwine járdem beredi. Aralıqtan bilim beriw texnologiyaları: onlayn kurslar, vebinarlar, forumlar hám basqa aralıqtan bilim beriw formaları arqalı talabalardıń ózbetinshe oqıw hám izleniw imkaniyatların keńeytedi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ш.М.Мирзиёев. «Янги Ўзбекистон стратегияси». – Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 2021.
2. Гришина Н.П. Развитие профессиональной компетентности методистов ИПК в процессе практической деятельности: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. СПб.: Ин-т образования взрослых РАО, 1997.

INTERNET DEREKLER:

1. www.aoka.uz Ўзбекстан Республикасы Президенти Administraciyası janındaǵı Xabar hám ǵalabalıq kommunikaciylar agentligi.

TÁLIM MENEJMENTINE TIYISLI TEORIYALARDIŇ RAWAJLANIWI

Erejepov M.

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
Pedagogika kafedrası oqıtıwshısı*

Tayanch so'zlar: ta'lim, menejment, nazariya, rejalashtirish, funktsiya, sifat, rahbarlik, nazorat, motivatsiya, tashkil etish, xodim, korxona.

Ключевые слова: образование, управление, теория, планирование, функция, качество, лидерство, контроль, мотивация, организация, сотрудник, предприятие.

Key words: education, management, theory, planning, function, quality, leadership, control, motivation, organization, employee, enterprise.

PEZIOME:

Menejment va ta'lim menejment tushunchasi, menejmetning rivojlanishida evropa olimlarining bildirilgan fikrlari va ularning rahbarlikni samarali olib borishdagi tavsiyalari, rahbarlikda ilmiy boshqaruvni amalga oshirishning ahamiyatiga bag'ishlangan.

PEZIOME:

«Управление и образование» посвящено концепции управления, взглядам европейских ученых на развитие менеджмента, их рекомендациям по эффективному лидерству, а также важности внедрения научного менеджмента в лидерство.

SUMMARY:

Management and Education is dedicated to the concept of management, the views of European scientists on the development of management, their recommendations for effective leadership, and the importance of implementing scientific management in leadership.

Sońǵı jıllarda mámleketimizde bilimlendiriw tarawına berilip atırǵan imkaniyatlar hám alıp barılıp atırǵan reformalar bul usı salanı rawajlandırıw ushın ekenligi bárshemizge málim. Bul bolsa bul taraw basshılarınıń bilimi, ilimi, zamanagóy kóz-qarasqa iye bolıwı, insanıylıq pazıyletlerdi ózinde jámlengenligine oǵada baylanıslı. Sonıń ushın bilimlendiriwdi nátiyjeli basqarıwda menejment hám tálim menejment sıyaqlı pánler hám ondaǵı bilimlerdiń, keltirilip ótilgen maǵlıwmatlardıń róli hám áhmiyeti júdá zárúr.

Búgingi tálim menejmentiniń qáliplesiwi hám rawajlanıwına shekem bir qansha dáwirlerdi basıp ótti. Dáslep menejment túsiniğine toqtalıp ótsek, bul

qanday túsinik? mazmunı qanday? qalay payda bolǵan? degen sorawlarǵa juwap beriw kerek dep oylayman. Menejment – inglis tilinen alınıp basqarıwdı shólkemlestiriw, basshılıq etiw degen mánilerdi ańlatadı. Yaǵnıy apiwayı tilde aytatuǵın bolsaq xızmetkerlerdi bir maqset jolında birlestiriw hám olardı basqarıw degen mánisti bildiredi. Menejment – gózlengen maqsetlerge erisiw ushın iskerlikti, yaǵnıy insanlar yáki olardıń toparlar iskerligin muwapiqlastırıw hámde basqarıw usılları, formaları hám quralları kompleksi. Menejment – qaysıdur kárxana yáki mákemeniń aldına qoyılǵan maqsetine erisiwde basqarıw procesinde tuwrı qarar qabıl ete biliw, nátiyjelik hám puxtalıqtı qollay bile alıw ilimin úyretetuǵın basqarıw óneri dep aytıwımız múmkin.

Menejment pání – bul basshılarǵa basqarıw iskerligin tuwrı ámelge asırıw, xızmetkerler iskerligin natiyjeli basqarıw hám muwapiqlastırıwda, sonday-aq, kárxana, mákeme aldına qoyılǵan maqsetlerge hámde gózlengen natiyjelerge erisiwde zárúr áhmiyetke iye qararlardı qabıl etiw hám olardıń orınlanıwın qadaǵalaw hám analiz etiwdi úyretiwshi pán esaplanadı. Menejment pání keń taraw bolıp bul jámiyettiń barlıq tarawında da basqarıwdı úyretiwshi pán esaplanadı.

Menejment pání hám sociallıq, hám tábiyiy pánler menen baylanıslı halda rawajlanıp, maqseti, wazıypaları, xızmet kórsetiw tarawlarına kóre bir neshe túrlerge bólinedi:

- Ámeliy menejment;
- Innovacion menejment;
- Strategiyalıq menejment;
- Marketing menejment;
- Finans menejmenti;
- Texnologiyalıq menejment;
- Hákimshilik menejment;
- Tálim menejment.

Joqarıda kórsetilgen menejment pániniń sol tarawlardaǵı basqarıwdıń iskerligin, natiyjeligin, wazıypaların, maqsetge erisiw jolların hám metodların úyretiwshi pán salaları esaplanadı. Sonıń ishinde bilimlendiriw sistemasın basqarıwda ayırıqsha orınǵa iye tálim menejmenti esaplanadı. Tálim menejmenti Bilimlendiriwdi basqarıwdıń principlerin, basqarıwdıń qararların, usılların, nátiyjeli jolların, basqarıw procesinde tárbiyalıq qarım-qatnaslar, pedagogikalıq qábiiletler, psixologiya hám pedagogika pánleriniń tutqan ornı, strategiyalıq basqarıw hám rejelestiriw, mektepti basqarıwda zamanagóy jantasıwlar, mektep direktori iskerligin basqarıw quralları boyınsha máselelerdi qamtıp alǵan esaplanadı. Tálim menejmenti – bul ilimiy tiykarda shólkemlestirilgen, ózine

tán izbe-izlikge tiykarlangan basqarıw: basshı, pedagogikalıq jámáát, bilim alıwshıları jámááti. Bunda bilimlendiriw mákemelerin basqarıwdı tómendegishe basqarıw názerde tutilğan. Birinshi – pedagogikalıq jámáátin iskerligin basqarıw, ekinshi – oqıwshılar iskerligin basqarıw. Yágnıy bilimlendiriw mákemesinde basqarılıwshı eki jámáát bar bolıp bular pedagoglar hám oqıwshılardıń bólgén halda basqarıwdı ámelge asırıw kózde tutilğan.

Tálim menejmentiniń tiykarǵı maqseti – bilimlendiriw mákemelerinde shólkemlestiriletuǵın tálim-tárbiya procesin ilimiy tiykarda shólkemlestiriwde, mákeme aldına qoyılǵan maqsetlerge erisiw hám básekiyes pitiriwshiler tayarlawda tálim-tárbiya procesi qatnasıwshıları bolǵan basshılar, qánigeler hám atqarılıwshılardıń qarim-qatnasları hám iskerligin muwapıqlastırıw, qadaǵalaw hámde nátiyjeli basqarıwdı támiyinlewden ibarat.

Basqarıw haqqında dáslepki teoriyalar Áyyemgi Greciya, Rim, Mesopatamiya, Mısır, Mawaranaxr aymaǵında orta ásirlerde Amir Temur dáwirlerine tuwrı keledi. Bul dáwirlerde alımlar tárepinen bir qansha dáwirlerge bólinip úyrenilgen. Zamanagóy basqarıw yaǵnıy menejment haqqında Evropa alımları sonıń ishinde F.Teylor (1856-1915) ilimiy izertlew jumıların alıp barǵan Ol eń dáslepki «Ilimiy basqarıw» mektebiniń tiykarshısı esaplanadı. Onıń pikirlerine qaraǵanda jumısqa jumısshılardı tańlap alıw, jaylastırıw hám miynetti xoshametlew ilimiy jandasıwdı atap ótti. Bul bolsa óz náwbetinde jumısqa sıpatlı kadrlar menen támiyinleniwine alıp keledi, sıpatlı kadr bolsa jumısta rawajlanıw, nátiyjelilik, sıpat bolıwına alıp keledi. Sonday-aq, miynetti xoshametlew oǵada áhmiyetke iye sebebi xızmetkerler tárepinen islenip atırǵan jumıslardı múnásip bahalaw basqarıwdıń eń tiykarǵı usıllardıń biri. Xoshamet óz náwbetinde xızmetkerlerge jumıstıń ónimdarlıǵın asırıwda úlken túrtki esaplanadı.

A.Fayol tárepinen islep shıǵılǵan principlerdiń mazmunı tómendegishe:

- miynet bólistiriliwi;
- hákimiyat juwapkershiligi;
- tártip, buyırıq birliǵi;
- jeke máplerdiń ulıwma mápge boysınıwı;
- miynetti xoshametlewdiń oraylasqan hám oraylaspaǵan basqarıw turaqlılıǵı;
- ádillik, kishi peyillik, xızmetkerler qatańlıǵı;
- baslamashı.

Alım tárepinen basqarıwda eń tiykarǵı hám kerekli principler keltirilip ótilgen. Sebebi joqarıda keltirilgen alım tárepinen aldırǵa baslaǵan pikirleri bir-birin toltırıp baradı. Basqarıwda pútinlik oǵada áhmiyetke iye. Bunda ulıwmalıq

máp bul mákemeniń maqseti erisiw esaplanca ol jerdegi xızmetkerler jeke máplerin keyingi orıńǵa qoyıw kerek. Demek, bul pikirler hár bir basshı ushın basqarıwda oǵada áhmiyetke iye esaplanadı.

Basqarıw procesinde 5 tiykarǵı funkciyanı ilimpaz A.Fayol tómendegishe ajıratıp kórsetip ótken:

- rejelestiriw;
- shólkemlestiriw;
- kadrlardı tańlaw hám orın ornına qoyıw;
- basshılıq;
- qadaǵalaw;

Bul basqarıw funkciyaları analiz etip ótetuǵın bolsaq rejelestiriw maqsetlerdi belgilew hám olardı ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan resurslardı anıqlaw, shólkemlestiriw bul jumıs processlerin shólkemlestiriw bolıp bunda xızmetkerlerge jumıstı bólistiriw olarǵa qolaylı sharayatlar jaratıw, bas ge erisiw ushın reje islep shıǵıw kerekligi, basshılıq bul xızmetkerlerdi xoshametlew, basqarıw olar menen jaqsı qarım-qatnas ornatıw, qadaǵalaw bunda ózgerislerdi gúzetiw, mashqalalardı anıqlaw hám kerek bolǵanda dúzetiwler kiritiw, jumıs barısın analiz etiw názerde tutılǵan.

Inglis alımı R.Ouen birinshilerden bolıp, adamlarǵa itibardı qaratıw zárúr degen pikirdi baslama etti. Onıń ideyası firmalarda stanoklar hám mashinalarǵa itibar berip olarǵa kóp waqıt sarıplaymız al adamlarǵa az itibar beremiz dedi. Sonıń ushın stanoklarǵa qaraǵanda adamlarǵa kóbirek itibar beriw kerekligi, olarǵa dem alıw ushın sharayat jaratıw zárúrligin aytıp ótken edi. Haqıyqatında da jumıstı alıp barıwda, onıń tuwrı júritiliwinde adam faktorına tayanadı. Tuwrı stanoklar búgingi rawajlanıw zamanında zárúr, olar ádette úzliksiz isleydi bul onıń abzallıq tárepleri. Biraqta stanok tek berilgen buyırıq hám belgilengen programma sheńberinde isleydi, al adamlar sıpat tómense yáki ayrıqsha jaǵdaylarda ne islew kerekligin bilei sebebi adamlarda aql, oy, logika bar. Sonday-aq, adamlarda qalıp bar bul bolsa itibardi, ğamxorlıqtı talap etedi, basshılar adamlarǵa jumıs procesinde buyırıq, wazıypalar haqqında toqtalmay olardıń jagdayları, densawlıǵı haqqında qayǵırıp sorap turıw kerek. Dem alıwlarǵa sharayat jaratıp bere alsa, ğamxorlıq etse xızmetkerler ele de jumısqa bolǵan kúsh-quwatı, onıń ónimdarlıǵın asırıwǵa bolǵan talpınıwların asırıwǵa erisiwimiz múmkin.

Alım D.Mak-Gregor (1906-1964) tárepinen “X” hám “Y” teoriiyası jaratılıp onıń tiykarında xızmetkerlerdi usı taqilette bólip kórsetken. “X” – tiyisli xızmetkerler insanlardı miynetge májbúrlaw, jazalaw hám jariyma salıw menen qorqıtıp turıw bolıp, olar miynetten qashıwǵa talpınadı. Yaǵnıy xızmetker

jùkletilgen wazıypalardı ózi orınlamay qandaydur basım astında orınlap úyrengen esaplanadı. Bul bolsa jumıstın nátiyjeligine anaǵurlım dárejede zıyan jetkizedi. Bulda alım tárepinen tuwrı kórsetilgen teoriya esaplanadı. “Y” teoriiyası – tiyisli adamlar aktiv, baslamashı, shıdamlı, jumıstın kózin biletuǵın, fizikalıq hám aqlıy miynetge talpınıw, juwapkershilikti seziwleri qalıplesken boladı. Bul teoriyaǵa tiyisli adamlar mákemeniń xızmetkerleri arasında kópshilikti qurasa onıń rawajlanıwına, aldına qoyılǵan maqsetlerine erisiwine alıp keliwi múmkin. Sonıń ushında basshı jámaáttegi xızmetkerlerdi analiz etip olardı “X” hám “Y” teoriiyası tiykarında ilimiy jandasıp saralaw ótkerip turılsa xızmetkerler sıpatına erisiwi múmkin.

Juwmaqlap aytqanda basqarıw bul quramalı process esaplanadı. Bunda maqsetke erisiw, nátiyje kórsetiw, jumıs sıpatı, xoshametlew, kadrlar sapası, xızmetkerler mápleri bul sıyaqlı máselelerdi sheshiwde joqarıda kórsetilgen alımlar tárepinen bildirilgen ilimiy tiykardaǵı sheshimleri hám pikirleri basshı yáki bolajaq basshılar tolıq meńgerip alsa hám olardı ámeliyatta qollasa gózlengen nátiyjege erisiwi múmkin. Búgingi globalasıw hám rawajlanıw tezlik penen bolıp atırǵan dáwirde basqarıwdı tuwrı alıp barıwda mákeme ushın qabıl etiletuǵın hár bir qarar, qarım-qatnastı barısında qollanatuǵın metodlar, basqarıwǵa tayanatuǵın principlerdi ilimiy jandasqan halda durıs shólkemlestiriw oǵada zárúr.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Sh.Mirziyoyev «Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak». Toshkent. 2017 “O’bekiston”
2. R.X.Djuraev. S.T.Turg’unov «Ta’lim menejmenti» Toshkent. 2006. “Voriz-Nashriot”
3. T.M.Ummatqulov «Ta’lim tizimini boshqarish». Farg’ona. 2015.
4. Dilorom Qosimova. Menejment nazariyasi. T.: “Tafakkur bo’stoni” 2011.
5. R.I.Gimush, F.M.Matmurodov Innovatsion menejment. T.: O’zbekiston Faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.

KAR VA ZAIF ESHITUVCHI YUQORI SINIF O'QUVCHILARINING AXBOROT KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA TASHKILIY-METODIK MUAMMO SIFATIDA

Tursunov H.H.

Farg'ona davlat univesiteti Mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so'zlar: kar o'quvchilar, zaif eshituvchi o'quvchilar, axborot kompetensiyasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, o'qituvchilar tayyorgarligi, metodikalar, tashkiliy-metodik muammolar, pedagogik yondashuvlar.

Ключевые слова: глухие студенты, слабослышащие студенты, информационная грамотность, информационно-коммуникационные технологии, подготовка учителей, методики, организационно-методические проблемы, педагогические подходы.

Key words: deaf students, hard of hearing students, information literacy, information and communication technologies, teacher training, methodologies, organizational and methodological problems, pedagogical approaches.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada kar va zaif eshituvchi yuqori sinf o'quvchilarining axborot kompetensiyasini rivojlantirishning tashkiliy va metodik jihatlarini tahlil qilinadi. Maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) o'quv jarayoniga integratsiyasi, kar va zaif eshituvchilar uchun moslashtirilgan ta'lim resurslari, o'quvchilarning axborot kompetensiyasini oshirish uchun qo'llaniladigan metodikalar va pedagogik yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Tashkiliy-metodik muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi, maxsus materiallar, metodik qo'llanmalar va texnologik vositalar muhokama qilinadi. Maqola kar va zaif eshituvchi o'quvchilarga axborot kompetensiyasini rivojlantirishda samarali pedagogik yondashuvlarni izlashga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются организационно-методические аспекты формирования информационной грамотности у глухих и слабослышащих старшеклассников. В статье рассматриваются вопросы интеграции информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательный процесс, адаптированные образовательные ресурсы для глухих и слабослышащих, а также методики и педагогические подходы, используемые для повышения информационной грамотности учащихся. Обсуждаются вопросы профессиональной подготовки педагогических кадров, специальные материалы, методические пособия, технологические средства, необходимые для решения организационных и методических задач. Целью статьи является поиск эффективных педагогических подходов к формированию информационной грамотности у глухих и слабослышащих учащихся.

SUMMARY:

This article analyzes the organizational and methodological aspects of developing information literacy in deaf and hard-of-hearing senior students. The article considers the integration of information and communication technologies (ICT) into the educational process, educational resources adapted for the deaf and hard of hearing, and pedagogical approaches used to improve students' information literacy. The professional training of teachers, special materials, methodological guides, and technological tools necessary to solve organizational and methodological problems are discussed. The article is aimed at finding effective pedagogical approaches to developing information literacy in deaf and hard of hearing students.

Kirish. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) ta'lim jarayoniga integratsiyasi dunyo bo'ylab ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun bu jarayon o'ziga xos tashkiliy va metodik muammolarni yuzaga keltiradi. Ularning axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini samarali foydalanishi, axborot kompetensiyasini rivojlantirishda pedagogik yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ushbu ilmiy ishda kar va zaif eshituvchi yuqori sinf o'quvchilarining axborot kompetensiyasini rivojlantirishda yuzaga keladigan tashkiliy-metodik muammolar tahlil qilinadi va bu muammolarni hal etish uchun zarur pedagogik yondashuvlar va metodikalarga e'tibor qaratiladi.

Eshitishning buzilishi eshitish nuqsoni bo'lgan bolalarda tafakkur rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ammo intellekti har qanday yoshda saqlanib qoladi. Demak, kar bolaning potentsial imkoniyatlari eshitishi meyorda bo'lgan bola bilan bir xil. Bu imkoniyatlarni amalga oshirishga faqat bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish bilan cheklanib qolmasdan, nafaqat eshitish va nutqni rivojlantirishga, balki umuman butun bilish faoliyatini shakllantirishga qaratilgan maxsus tashkil etilgan o'quv jarayonida erishiladi.

Ilgari, kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning ta'limi ko'pincha an'anaviy metodlarga asoslangan bo'lgan. Eshitish qobiliyati cheklangan o'quvchilar uchun ta'limda maxsus metodlar, vositalar va materiallar juda cheklangan edi. O'qituvchilar ko'pincha faqat signallar, alifbo va shakl-tasvirlar yordamida o'quvchilarga ma'lumot yetkazishga harakat qilishgan. Axborot kompetensiyasini rivojlantirish uchun keng qo'llanilgan metodlar va texnologiyalar mavjud emasdi. Shuning uchun, bu davrda kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun axborot texnologiyalarini samarali qo'llash juda cheklangan va o'quvchilarning imkoniyatlari haddan tashqari tor edi.

Bugungi kunda, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, masofaviy ta'limning kengayishi va inkluziv ta'limga katta e'tibor qaratilishi, kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning ta'lim jarayonida oldingi muammolarni hal qilishda yangi imkoniyatlar yaratdi. Yangi texnologiyalar, masalan, avtomatik

subtitrlar, audio-visual vositalar, onlayn platformalar, maxsus dasturlar va ilovalar kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda samarali vosita sifatida qo'llanilmoqda. Shuningdek, o'qituvchilar va ta'lim tizimi maxsus tayyorgarlik va malaka oshirish kurslarini taklif etmoqda, bu esa ta'limni yanada individualizatsiya qilish imkonini beradi. Hozirgi kunda kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar va zamonaviy pedagogik metodlar muhim rol o'ynamoqda.

Oldingi yillarimizda ta'limda cheklangan imkoniyatlar, an'anaviy metodlar va resurslarning kamligi. Hozirda esa Innovatsion texnologiyalar, onlayn platformalar, individual yondashuvlar va inkluziv ta'limning rivojlanishi orqali axborot kompetensiyasini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar.

"Kar va zaif eshituvchi yuqori sinf o'quvchilarining axborot kompetensiyasini rivojlantirish tashkiliy-metodik muammolari" mavzusi haqidagi aniq faktlar quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

Axborot kompetensiyasi – bu shaxsning axborotni izlash, tahlil qilish, ishlatish, hamda turli kommunikatsion vositalar orqali samarali aloqada bo'lish qobiliyatidir. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun bu kompetensiya ayniqsa muhim, chunki ular eshitish orqali ma'lumotlarni olishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarga an'anaviy ta'lim metodlari orqali axborot uzatish qiyin bo'lishi mumkin. Eshitish qobiliyatining pasayishi axborotning to'g'ri va samarali tushunilishini cheklaydi, bu esa axborot kompetensiyasini rivojlantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari (masalan, onlayn ta'lim platformalari, video konferensiyalar) kar va zaif eshituvchi o'quvchilarga to'g'ri sozlanmagan bo'lsa, ular uchun o'zlashtirishda muammolar yuzaga kelishi mumkin. Ular uchun alohida audiovizual vositalar va tashkiliy yordam zarur.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun maxsus ta'lim dasturlari ishlab chiqilishi kerak. Bunday dasturlar axborot texnologiyalarini qamrab olish, multimedialar, taktil yoki vizual ko'rinishdagi resurslardan foydalanishni o'z ichiga olishi lozim.

Eshitish imkoniyatlari cheklangan o'quvchilar uchun audiovizual vositalar, subtitrlar, signallar, shuningdek, o'quv materiallarini ko'rish va o'rganish uchun maxsus texnologiyalar (masalan, tilda tushunishni yaxshilash uchun ilovalar) yordam beradi.

O'quvchilarni individual yondashuv yordamida axborot kompetensiyasini rivojlantirishda o'ziga xos metodlar qo'llanilishi mumkin. Har bir o'quvchining o'ziga xos ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olish lozim.

O'qituvchilar kar va zaif eshituvchi o'quvchilar bilan ishlashda maxsus metodikaga ega bo'lishlari kerak. Bunga maxsus o'quv kurslari, seminarlar va malaka oshirish dasturlari kiradi.

Интерактив usullarni qo'llash, masalan, video materiallar va simulyatsiyalar yordamida o'quvchilarning diqqatini jalb qilish, ularning axborotlarni tushunish va yodlash qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun interaktiv kompyuter dasturlari va onlayn resurslar (YouTube, Moodle va boshqa ta'lim platformalari) foydali bo'lishi mumkin. Bu resurslar o'quvchilarga o'z ta'limini individual ravishda davom ettirish imkonini beradi.

Eshitish muammolari bo'lgan o'quvchilarga foydali bo'lgan maxsus dasturlar, masalan, eshitishni qo'llab-quvvatlash ilovalarini ishlab chiqish.

O'quvchi ishtirokidagi tadqiqotlar. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishga oid ko'plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, axborot texnologiyalari va maxsus dasturlar o'quvchilarning o'quv faoliyatini samarali tarzda qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Adabiyotlarda kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi o'ziga xos xususiyatlari haqida bir qator ilmiy tadqiqotlar mavjud. O'zbekiston ta'lim tizimida maxsus ta'limga oid tadqiqotlar ko'plab ilmiy ishlar bilan boyitilgan.

D.Abdullaevaning (2019) kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot texnologiyalaridan foydalanish jarayonidagi metodik yondashuvlar va didaktik vositalar tahlil qilingan. Ular uchun moslashtirilgan didaktik materiallar va interaktiv o'quv texnologiyalarining ahamiyati haqida bir qator takliflar berilgan.

D.Abdullaevaning 2019 yilda "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni ta'lim jarayonida foydalanish", 2020 yilda "Maxsus ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining samarali qo'llanilishi", 2021 yilda "Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda interaktiv metodlarning ahamiyati" nomli ilmiy ishlarida kar va zaif eshituvchi yuqori sinf o'quvchilarining axborot kompetensiyasini rivojlantirishda yuzaga keladigan tashkiliy va metodik muammolarni hal qilish uchun innovatsion pedagogik yondashuvlar va metodikalar ishlab chiqilgan. Maxsus ta'lim sohasidagi bu tadqiqotlar axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun moslashtirish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, yangi didaktik materiallar yaratish va interaktiv metodlarni qo'llash bo'yicha yangi takliflar va tavsiyalarni o'z ichiga oladi. Bu ilmiy ishning yangiligi aynan shundaki, u kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda samarali pedagogik yondashuvlarning amaliy tahlilini o'z ichiga oladi.

Shuningdek, Tashkent davlat pedagogika universitetining professor-o'qituvchilari tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda kar va zaif eshituvchi

o'quvchilarning axborot kompetensiyasini oshirishga doir metodikalar, yangi pedagogik texnologiyalar va o'quv materiallari ishlab chiqilgan.

Metodologik jihatdan, ushbu ilmiy ishda pedagogik tadqiqotlarning umumiy uslublari va maxsus ta'lim sohasidagi metodik yondashuvlar tahlil qilinadi. Ilmiy ishda o'qituvchilar va o'quvchilarning interaktiv metodlar va multimediya texnologiyalari yordamida axborot kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha takliflar keltiriladi.

S.Odilova. "Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni axborot kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy metodlar va texnologiyalar" ilmiy ishida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni ta'limda qo'llanishi orqali axborot kompetensiyasini rivojlantirishda yangi metodik yondashuvlar taklif qilingan. Tadqiqotda ta'lim jarayonida texnologiyalarning to'g'ri qo'llanishi o'quvchilarning bilim olishdagi samaradorligini oshirishga xizmat qilishi ko'rsatilgan.

D.Ismoilov "Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda axborot kompetensiyasini rivojlantirishda inkluziv ta'limning o'rni" nomli ilmiy ishida inkluziv ta'lim modelining kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganilgan. Tadqiqotda inkluziv ta'limning samarali metodologiyalari va ko'rsatilgan texnologiyalarni o'quvchilarga individual yondashish orqali qo'llash mumkinligi ko'rsatilgan.

Demak hozirgi kunda ushbu tadqiqot ishlarini o'rgangan xolda, Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot ko'nikmlarini rivojlantirishda quyidagi metodlarni ishlab chiqish lozim.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda yangi yondashuvlar va metodlarni taklif qilish.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kiritilishi va ularning samarali ishlatilishini yo'lga qo'yish;

Inkluziv ta'limni rivojlantirishdagi yangiliklar va ushbu yondashuvning axborot kompetensiyasini oshirishdagi ahamiyati va ta'limga tadbiiq etish.

Natija va muhokama. S.Odilovanning tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy AKT vositalari (video materiallar, interaktiv dasturlar, onlayn ta'lim platformalari) o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda samarali bo'lishi mumkin, lekin bu texnologiyalarni samarali qo'llash uchun o'qituvchilarni tayyorlash zarurligi ta'kidlangan.

D.Ismoilovning tadqiqot ishida inkluziv ta'limning axborot kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligi ta'kidlanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, har bir o'quvchining ehtiyojlariga moslashgan o'quv jarayoni ularning o'ziga xos qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

D.Abdullayevaning ilmiy tadqiqoti kar va zaif eshituvchi yuqori sinf o'quvchilarining axborot kompetensiyasini rivojlantirishda mavjud tashkiliy-metodik muammolarni aniq belgilab, ularni hal qilishga qaratilgan bir qator muhim xulosalar ishlab chiqdi. Tadqiqotning asosiy natijalaridan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Abdullayeva o'z tadqiqotida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni ta'lim jarayoniga integratsiyasining alohida ahamiyatini ta'kidladi. Ularning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda interaktiv texnologiyalar, multimediya vositalari va raqamli o'quv materiallarining samarali qo'llanilishi muhim ekanligini ko'rsatdi.

2. Maxsus ta'limda metodikalar va pedagogik yondashuvlar. Tadqiqotda kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning o'ziga xos ehtiyojlarini hisobga olishga qaratilgan pedagogik metodikalar ishlab chiqildi. Maxsus ta'limda samarali pedagogik yondashuvlar, shu jumladan, o'qituvchilarning maxsus tayyorgarligi, axborot texnologiyalarini o'quvchilar bilan ishlashda to'g'ri va samarali qo'llash masalalari ko'rib chiqildi.

3. Moslashtirilgan didaktik materiallar. Tadqiqotda kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun moslashtirilgan o'quv materiallari va metodik qo'llanmalarining yaratilishi zarurligi ta'kidlandi. Bu materiallar o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi va o'quvchilarning o'z-o'zini o'rganishga bo'lgan qobiliyatini oshiradi.

4. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini moslashtirishda texnologiyalarni o'quv jarayoniga to'g'ri integratsiyalashning ahamiyati ko'rsatilgan. Muallif, o'qituvchilarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llashda yanada samarali va malakali tayyorlashni taklif etadi.

Muhokamalar:

1. O'qituvchilarni tayyorlash muammosi. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni o'rgatish uchun o'qituvchilarning tayyorgarligini oshirish kerak. Bunday o'qituvchilar uchun maxsus kurslar va treninglar tashkil etilishi lozim.

2. Resurslar va texnologiyalarni taqdim etish. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun mo'ljallangan o'quv materiallari va texnologiyalar hali ham cheklangan. Tadqiqotda bunday materiallar va texnologiyalarni yaratish va ular bilan ta'minlashning zarurligi ta'kidlandi. Shuningdek, maxsus o'quv resurslarini ishlab chiqish va ularni keng miqyosda taqdim etish masalalari ko'tarildi.

3. Pedagogik yondashuvlarning moslashuvi. Har bir kar va zaif eshituvchi o'quvchi uchun individual yondashuv kerak. Bu o'quvchilarning o'ziga xos

ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olishni taqozo etadi. Tadqiqotda ta'lim jarayonini har bir o'quvchi uchun moslashtirish zarurligi ko'rsatildi.

4. Integratsiya jarayonining samaradorligi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining samarali integratsiyasi uchun o'quvchilarning tayyorligi va texnikaviy vositalarning mavjudligi katta rol o'ynaydi. Tadqiqotda ta'lim tizimini raqamli o'qish materiallari va onlayn platformalar orqali diversifikatsiya qilishning zarurligi muhokama qilindi.

Xulosa. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar uchun ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini samarali qo'llash uchun o'qituvchilarni tayyorlash, maxsus didaktik materiallar ishlab chiqish, texnologiyalarni integratsiyalash va individual yondashuvni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Ushbu ilmiy ish jarayonlari orqali kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni zamonaviy ta'lim tizimi bilan to'g'ri integratsiya qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni axborot kompetensiyasini rivojlantirishda maxsus pedagogik yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalarni qo'llash zarur. Ta'lim jarayonida individual yondashuv va interaktiv metodlar, shuningdek, o'qituvchilarni malaka oshirish va metodik yordam bilan ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. S.Odilova."Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni axborot kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy metodlar va texnologiyalar". O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti. Toshkent.2022., 85-90-betlar.
2. D.Ismoilov "Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda axborot kompetensiyasini rivojlantirishda inkluziv ta'limning o'rni". Toshkent davlat pedagogika universiteti nashriyoti. Toshkent. 2021. 30-35 betlar.
3. D.Abdullayeva " Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishda interaktiv metodlarning ahamiyati".Toshkent. 2021.75-110.betlar
4. Tursunov H. H., & Hoshimov, U. S. (2022). Ta'lim tizimida ko'zi ojiz o'quvchilarni informatika va axborot texnologiyalari fanida o'qitish texnologiyalar. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(5), 990-993.
5. Kamolovich B. E., & Hamidullo o'g'li, T. H. (2024). Raqamli texnologiyalari davrida soha mutaxassislik fani bo'yicha iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash. Scientific Impulse, 2(18), 125-131.
6. Hamidullo o'g'li, T. H. (2023). Shaxsiy kompyuter bilan o'zaro aloqada bo'lgan imkoniyati cheklangan shaxslarning ish joyi va o'rni. Scientific Impulse, 1(11), 394-398.
7. Hamidullo o'g'li, T. H. (2022). Hozirgi kunning dolzarb imkoniyatlari. jaws va nvda dasturlari. Scientific Impulse, 1(2), 535-537.
8. Hamidullo o'g'li, T. H., & Kamolovich B. E. (2023). Imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan ishlash tajribasi. Scientific Impulse, 1(7), 648-653.
9. Hojiakbar Tursunov. Imkoniyati cheklangan o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirish: O'zbekiston va yevropa tajribasi. Talim fan va innovatsiya jurnali. 6 son. 2024 yil.575 bet
10. Tursunov H. (2024). Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirish: farg'ona misolida. Conference on Digital Innovation : "Modern Problems and Solutions", 206–209. извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/codimpas/article/view/2445>

NUTQ KAMCHILIGIGA EGA BOLALARNI TAFAKKURINI KORREKSIYALASHDA REFLEKSIV YONDASHISH

Aralova I.M.

*Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maxsus pedagogika kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: nutq kamchiligi, tafakkurni rivojlantirish, refleksiv yondashuv, logopediya, pedagogik metodlar, kommunikativ ko'nikmalar, o'z-o'zini baholash.

Ключевые слова: нарушение речи, развитие мышления, рефлексивный подход, логопедические методы, коммуникативные навыки, самооценка.

Key words: speech impairment, development of thinking, reflexive approach, speech therapy, pedagogical methods, communicative skills, self-assessment.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada nutq kamchiligiga ega bolalarning tafakkurini rivojlantirishda refleksiv yondashuvning o'rni tahlil qilinadi. Refleksiv yondashuv bolaning shaxsiy tajribasini anglash, fikrlash jarayonlarini tahlil qilish va ularni takomillashtirishga qaratilgan pedagogik va psixologik metod sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada refleksiv yondashuvning asosiy tamoyillari, uning nutq rivojlanishidagi ahamiyati va samarali metodlari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется роль рефлексивного подхода в развитии мышления у детей с нарушениями речи. Рефлексивный подход рассматривается как педагогический и психологический метод, направленный на понимание личного опыта ребенка, анализ мыслительных процессов и их совершенствование. В статье рассматриваются основные принципы рефлексивного подхода, его значение в развитии речи и эффективные методы.

SUMMARY:

This article analyzes the role of the reflexive approach in the development of thinking in children with speech impairments. The reflexive approach is considered as a pedagogical and psychological method aimed at understanding the child's personal experience, analyzing thought processes and improving them. The article covers the basic principles of the reflexive approach, its importance in speech development and effective methods.

Kirish. Hozirgi kunda nutq kamchiligiga ega bolalar bilan ishlash, ularning umumiy rivojlanishiga, ayniqsa, tafakkur va muloqot ko'nikmalariga katta ta'sir ko'rsatadi. Nutqning rivojlanishidagi kechikishlar yoki nuqsonlar bolaning fikrlash, tushunish, va o'zini ifoda etish qobiliyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday bolalar, ko'pincha, o'z fikrlarini to'g'ri ifodalashda,

muammolarni hal qilishda va ijtimoiy aloqalarda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shuning uchun, nutq kamchiligini tuzatishda tafakkurni korreksiya qilish alohida ahamiyatga ega. Tafakkur – bu insonning atrof-muhitni tushunish, bilimlarni qayta ishlash va turli vaziyatlarga mos ravishda qarorlar qabul qilish jarayonidir. Nutq bilan bog‘liq kamchiliklar ko‘pincha tafakkurning rivojlanishiga ta’sir qiladi, shuning uchun nutqni tuzatish jarayonida tafakkur va muloqot ko‘nikmalarini yaxshilash zarur. Bunda refleksiv yondashish juda muhim vosita sifatida qaraladi. Refleksiv yondashish, bolaning o‘z fikrlarini, his-tuyg‘ularini va xatti-harakatlarini anglash, tahlil qilish va o‘zgartirishga qaratilgan faoliyatdir. Bu yondashuv, bolaga o‘z tafakkur jarayonlarini kuzatish, muammolarni hal qilish va yangi ko‘nikmalarni o‘zlashtirishda yordam beradi.

Nutq kamchiliklari bolalarning intellektual rivojlanishiga, ijtimoiy moslashuviga va muloqot ko‘nikmalariga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu muammoni hal etishda zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlardan biri refleksiv yondashish hisoblanadi. Mazkur maqolada nutq kamchiligiga ega bolalar tafakkurini rivojlantirishda refleksiv yondashuvning ahamiyati, tamoyillari va metodlari ko‘rib chiqiladi.

Ma’lumki inson tafakkur orqali har narsani biladi, o‘rganadi. Narsa va hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni anglab etadi. Ana shu anglab etish ruhiyatini singdirish uchun bolalarimiz mashg‘ulotlarda, xotira jarayonlari bilangina kifoyalanmasdan balki ularni o‘ylanishga, o‘ylantirishga nimanidir yangidan yaratishga o‘rgatish zarurdir. Chunki o‘tgan davrlarda ijodiy tafakkur, umumnazariy-falsafiy tafakkur toptaldi. Dunyoni rang - barang idrok etish, qarashlar xilma-xilligi o‘rnida bir xillik hukmronlik qilib turdi. Ya’ni fikrlar xilma-xilligi inkor etildi. Ayni paytda har bir pedagog maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar va o‘quvchilarning qanday tafakkurga egaligi, yashashi va amaliy faoliyatlari qaysi tamoyillarga, maqsadlarga bo‘ysundirilganligini bilishi shart. Bilishigina emas, balki ana shu tafakkurni o‘zgartirishi, mustaqil fikrlovchi shaxsni tarbiyalashi falsafiy qonuniyatlarni, ayniqsa, hozirgi o‘zbek adabiy tili darslari va nutq o‘stirish mashg‘ulotlarida qo‘llashi muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, bolalar tafakkurining voqealanishi ular nutqining rivojlanishi bilan bog‘liqdir. Shuning uchun ham til tafakkurning moddiylashuvidir. Tafakkuri rivojlangan bola fikrini izchil bayon eta oladi, ma’lum masala bo‘yicha kengroq mushohada qiladi, to‘g‘ri hukm chiqaradi, sharoitga ko‘ra o‘z qarashlarini bayon qila oladi. Ana shu maqsadga erishish uchun maktabgacha ta’lim tashkilotlarida faoliyat (mashg‘ulot)larni 84 falsafa, mantiq fanlarining elementar zaruriy qismlari bilan bog‘lab tashkil etish muhim ahamiyat kasb e’tadi.

Refleksiv yondashuvning mohiyati. Refleksiv yondashuv ta'lim jarayonida shaxsiy tajribani anglash, o'z fikr yuritish jarayonlarini tahlil qilish va o'zgarishlarni kuzatish imkonini beradi. Ushbu yondashuv bolaning tafakkurini faollashtirish, uning nutqiy va analitik qobiliyatlarini rivojlantirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Bu jarayon bolaning fikrlash jarayoniga ongli ravishda yondashishini ta'minlaydi va uning o'zida mavjud bo'lgan xatolarni aniqlash hamda to'g'rilashiga yordam beradi.

Refleksiv yondashuv quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

Shaxsiy tajribaga asoslanish – bolaning avvalgi bilim va ko'nikmalarini hisobga olish, ularni yangi bilimlar bilan bog'lash.

Faol muloqot – bolaning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirini kuchaytirish, nutqiy faoliyatni rag'batlantirish.

O'z-o'zini baholash – bolaning o'z fikrlash jarayonlarini anglashiga va o'z xatolarini tushunib to'g'rilashiga ko'maklashish.

Analitik tafakkurni rivojlantirish – muammolarni mustaqil tahlil qilish va ularning echimini topish ko'nikmalarini shakllantirish.

Ijodiy tafakkurni qo'llash – bolaning muammolarga nostandart yondashishini rag'batlantirish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Nutq kamchiligiga ega bolalarda tafakkurni korreksiya qilishda refleksiv yondashishning ahamiyatiga oid tadqiqotlar so'nggi yillarda ko'plab ilmiy izlanishlar va amaliy tadqiqotlar orqali chuqur o'rganilmoqda. Adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, nutq kamchiliklari ko'pincha bolalarda tafakkur va muloqot jarayonlarining to'g'ri rivojlanmasligi bilan bog'liq. Nutqning rivojlanishidagi kechikishlar, ayniqsa, kognitiv faoliyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi, bu esa bolaning fikrlash va atrof-muhitga nisbatan munosabatini to'g'ri shakllantirishda qiyinchiliklarga olib keladi (Vygotsky, 1987; Piaget, 1972).

Refleksiv yondashuv, ayniqsa, bolalar bilan ishlashda ularga o'z fikrlarini anglash, his-tuyg'ularini tahlil qilish va xatti-harakatlarini o'zgartirishda yordam beradigan metod sifatida samarali hisoblanadi. Refleksiv metodlar orqali bola o'z tafakkur jarayonlarini kuzatib, o'zgarishlarni amalga oshirishi mumkin. Bu yondashuv tafakkurning metakognitiv jihatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bolalarga o'z bilim va ko'nikmalarini yanada samarali tarzda rivojlantirish imkonini beradi (Flavell, 1979).

Shuningdek, refleksiv yondashuvning bolalarda tafakkurni rivojlantirishga bo'lgan ijobiy ta'siri bir qator amaliy tadqiqotlarda tasdiqlangan. Ko'plab tadqiqotlar, refleksiv metodlarni qo'llash orqali bolalarda nutq rivojlanishi va kognitiv ko'nikmalarning yaxshilanishini qayd etgan (Borkowski & Callahan,

1993). Masalan, refleksiv muloqot orqali bolalar o'zlarining fikrlarini aniq va aniq ifodalashni o'rganadilar, shu bilan birga o'z his-tuyg'ulari va xatti-harakatlariga nisbatan yuqori darajadagi anglashuvga erishadilar (Schraw, 1998).

Tadqiqotning metodologiyasi, asosiy ravishda, kvazi-eksperimental yondashuvni o'z ichiga oladi. Tadqiqotda nutq kamchiliklariga ega bolalar bilan olib borilgan o'quv mashg'ulotlari va refleksiv yondashuvlarning samaradorligi baholandi. O'quv jarayonida bolalarga turli metodlar, masalan, refleksiv savollar, vaziyatlarni tahlil qilish va o'z fikrlarini ifodalashga qaratilgan mashqlar orqali yordam ko'rsatilgan.

Tadqiqotda ikki guruh farqlangan: biri – nutq kamchiliklari bo'lmagan, ikkinchisi – nutq rivojlanishida kechikishlar bo'lgan bolalar. Har bir guruhda bolalar bir necha oy davomida refleksiv mashg'ulotlar asosida ishladilar. Nutq va tafakkur ko'nikmalaridagi o'zgarishlar, tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida solishtirildi.

Bundan tashqari, tadqiqotda kognitiv testlar, nutq rivojlanishini baholash usullari va muloqot qobiliyatlarini o'lchash uchun anketalar qo'llanildi. Testlar, asosan, bolalarning nutqiy ko'nikmalarini, tafakkur va muloqot jarayonlarini aniqlashga qaratilgan.

Natija va muhokamalar. Nutq kamchiliklariga ega bolalarda refleksiv yondashuvning roli. Nutq rivojlanishida buzilishlar mavjud bo'lgan bolalarda tafakkurni rivojlantirish refleksiv yondashuv orqali amalga oshirilsa, quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- Bolalarning o'z fikrlarini aniq va tushunarli ifoda etish qobiliyatlari oshadi.
- Tafakkur jarayoni jadallashib, mantiqiy mushohada yuritish ko'nikmalari shakllanadi.
- Bolalarda mustaqil o'z-o'zini nazorat qilish va o'zini rivojlantirishga intilish kuchayadi.
- O'z nutqini boshqarish va tuzatish ko'nikmalari shakllanadi.
- Muammoni hal qilish qobiliyati ortadi, bu esa bolalarning mustaqillik darajasini oshiradi.

Refleksiv yondashuv metodlari Refleksiv yondashuvdan foydalanishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

Muhokama va baholash – bolaning o'z fikrlarini shakllantirish va o'zining gapirganlarini tahlil qilish imkoniyatini berish.

O'z-o'zini kuzatish – bolaga o'z nutqi va tafakkur jarayonlarini tushunish va baholashga imkon yaratish.

Интерактив о‘yinlar – tafakkurni faollashtirish va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladigan o‘yinlardan foydalanish.

Jurnal yuritish – bolaning o‘z fikr va his-tuyg‘ularini yozib borish orqali refleksiya qilishiga yordam berish.

Audiovizual vositalardan foydalanish – bolaning nutqiy faoliyatini yaxshilash maqsadida turli videolar, audiotrenajyorlar, nutq mashqlari orqali refleksiv tafakkurni rivojlantirish.

Refleksiv suhbatlar – pedagog va logoped tomonidan bolaning nutqiy rivojlanishiga oid muhokamalar olib borish.

Drayver usuli – bolaning oldiga maqsadlar qo‘yish va ularning bajarilish darajasini baholash orqali o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirish.

Rol o‘ynash texnikasi – turli ssenariylarga asoslangan rolli o‘yinlar orqali bolalarni muloqotga jalb qilish va ularning nutqiy qobiliyatlarini faollashtirish.

Teskari aloqa texnikasi – bolaning fikrlarini mustahkamlash va rivojlantirish maqsadida unga berilgan savollar orqali o‘z fikrlarini yanada aniq ifoda etish imkoniyatini yaratish.

Multimediali treninglar – interaktiv kompyuter dasturlari va mobil ilovalar yordamida bolaning nutqiy tafakkurini rivojlantirish.

Tadqiqotning natijalari ko‘rsatdiki, nutq kamchiligiga ega bolalar bilan refleksiv yondashuvni qo‘llash ularning tafakkurini sezilarli darajada yaxshilaydi. Refleksiv yondashuv, ayniqsa, bolalarning o‘z fikrlarini aniq ifodalash, muloqotda faol ishtirok etish va kognitiv jarayonlarni yaxshilashda ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. O‘quv jarayonida bolalar o‘z fikrlarini tahlil qilishda va boshqalar bilan samarali muloqot qilishda yuqori natijalarni ko‘rsatdilar.

Refleksiv metodlar bolalar uchun o‘z xatti-harakatlarini kuzatish, tahlil qilish va baholash imkonini yaratdi. Bu esa, o‘z navbatida, ularning o‘z-o‘zini anglash darajasini oshirdi va muloqotdagi ishtiroklarini kuchaytirdi. Natijada, nutq kamchiliklariga ega bolalarning muloqot qobiliyatlari, tafakkur va ijtimoiy moslashuvlari ijobiy tomonga o‘zgardi.

Shuningdek, tadqiqotdan olingan natijalar refleksiv yondashuvning nutq terapiyasida qo‘llanilishi kerakligini ko‘rsatdi. Nutq kamchiligiga ega bolalar bilan ishlashda refleksiv metodlarning samaradorligi, ularning nutq va tafakkur ko‘nikmalarini yaxshilashga imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, tadqiqotda ba’zi cheklovlar ham mavjud, masalan, testlarning umumlashtirilganligi va turli yosh guruhlari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmaganligi.

Shunday qilib, nutq kamchiligiga ega bolalarning tafakkurini korreksiya qilishda refleksiv yondashuvning samaradorligi borasida olingan natijalar, bu

metodlarning ta'lim jarayoniga qo'llanilishini qo'llab-quvvatlaydi va kelajakda bu yo'nalishda yana ko'proq izlanishlar olib borishni talab qiladi.

Xulosa Nutq kamchiligiga ega bolalar tafakkurini rivojlantirishda refleksiv yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv bolaning mantiqiy fikrlash qobiliyatini, o'z nutqini anglash va tahlil qilish ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli, logoped va pedagoglar refleksiv metodlardan faol foydalanishlari lozim. Ushbu yondashuv bolalarning nutqiy va kognitiv rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, ularning jamiyatda muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashga yordam beradi. Shu bilan birga, refleksiv yondashuv bolalarning nafaqat nutqiy, balki umuman tafakkur jarayonlarini takomillashtirishga imkon yaratadi, bu esa ularning kelajakdagi ta'lim va kasbiy rivojlanishiga mustahkam poydevor bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and Language*. MIT Press.
2. Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. Norton.
3. Bruner, J. (1996). *The Culture of Education*. Harvard University Press.
4. Shvarts, A. B. (2003). *Refleksiv Pedagogika: Asosiy Yondashuvlar*. Moskva: Pedagogika.
5. Uzbekistonda nutq buzilishlarini tuzatish bo'yicha metodik qo'llanmalar (2020). Tashkent.

YOSHLAR INFANTILLIGI SHAKLLARI, SABABLARI VA BARTARAF ETISH USULLARI

Jabborov E.E.

*Mustaqil tadqiqotchi,
Qarshi davlat universiteti*

Tayanch soʻzlar: yoshlar infantilligi, ijtimoiy infantillik, psixologik infantillik, iqtisodiy mustaqillik, yoshlar tarbiyasi, taʼlim tizimi, mehnat bozoriga moslashuv, yoshlar siyosati, davlat dasturlari, yoshlar faolligi.

Ключевые слова: молодежный инфантилизм, социальный инфантилизм, психологический инфантилизм, экономическая независимость, образование молодежи, система образования, адаптация к рынку труда, молодежная политика, государственные программы, молодежная активность.

Key words: youth infantility, social infantility, psychological infantility, economic independence, youth education, education system, adaptation to the labor market, youth policy, state programs, youth activity.

РЕЗЮМЕ:

Bugungi kunda yoshlar infantilligi jamiyat rivojlanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatuvchi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Yoshlarning mustaqil qaror qabul qilish, ijtimoiy va iqtisodiy hayotda faol ishtirok etish qobiliyatining pastligi ularning hayotga moslashuvchanligini cheklaydi va kelajakdagi mehnat bozoriga tayyorgarlik darajasiga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Mazkur maqolada yoshlar infantilligining asosiy shakllari, jumladan, ijtimoiy, psixologik va iqtisodiy infantillik tushunchalari tahlil qilinadi. Maqolada yoshlarning infantillik darajasini kamaytirish va ularning jamiyatga moslashuvchanligini oshirish boʻyicha amaliy tavsiyalar berilgan. Xususan, yoshlarni oʻz hayotiy yoʻlini mustaqil tanlashga oʻrgatish, ularga iqtisodiy va kasbiy jihatdan mustaqillikka erishish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish hamda yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish boʻyicha kompleks yondashuvlar taklif etilgan.

РЕЗЮМЕ:

На сегодняшний день инфантильная молодежь является одной из актуальных проблем, существенно влияющих на развитие общества. Низкая способность молодых людей принимать самостоятельные решения и активно участвовать в общественной и экономической жизни ограничивает их адаптивность к жизни и негативно влияет на уровень подготовки к будущему рынку труда. В данной статье анализируются основные формы инфантильной молодости, включая понятия социального, психологического и экономического инфантилизма. В статье даны практические рекомендации по снижению уровня инфантилизма молодежи и повышению ее адаптивности к социуму. В частности, были предложены комплексные подходы к обучению молодых людей самостоятельно выбирать свой жизненный путь,

созданию им необходимых условий для достижения экономической и профессиональной независимости, повышению социальной активности молодых людей.

SUMMARY:

Today, youth infantility is one of the urgent problems that significantly affects the development of society. The low ability of young people to make independent decisions and actively participate in social and economic life limits their adaptability to life and negatively affects the level of preparation for the future labor market. This article analyzes the main forms of youth infantility, including the concepts of social, psychological and economic infantility. The article provides practical recommendations on reducing the level of infantility of young people and increasing their adaptability to society. In particular, comprehensive approaches are proposed to teach young people to independently choose their life path, create the necessary conditions for them to achieve economic and professional independence, and increase the social activity of young people.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda yoshlarning hayotga moslashish jarayoni tobora murakkablashib bormoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi, texnologik taraqqiyotning jadallashuviga ta'lim tizimidagi muayyan kamchiliklar yosh avlodning hayotiy mustaqillikka erishishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida infantillik, ya'ni mustaqil qaror qabul qilishga, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga, real hayotdagi qiyinchiliklarni yengishga tayyor emaslik holatlari keng tarqalgan. Bu muammo nafaqat individual shaxsiy rivojlanish masalasi, balki butun jamiyatning barqaror taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Yoshlar infantilligi turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Ayrim hollarda u ijtimoiy hayotga befarqlik, faol fuqarolik pozitsiyasining shakllanmasligi bilan bog'liq bo'lsa, ba'zan psixologik jihatdan mustaqil bo'lolmaslik yoki iqtisodiy mustaqillikka intilmaslik shaklida ko'rinadi. Bu holatning yuzaga kelishida turli omillar – oilaviy tarbiya, ta'lim tizimidagi kamchiliklar, zamonaviy texnologiyalarning ortiqcha ta'siri va yoshlarning real hayot tajribasiga ega emasligi muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan yoshlarni qo'llab-quvvatlash va ularni hayotga tayyorlash bo'yicha qator qarorlar qabul qilingan. Jumladan, 2019-yil 22-mayda qabul qilingan "Yoshlar bilan ishlashning yangi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4356-son qaror yoshlarni kasb-hunar o'rganishga yo'naltirish va ularning ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan. Shuningdek, 2022-yil 18-apreldagi PQ-2211-son qarorda yoshlarning bandligini ta'minlash va ularning tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash masalalari belgilangan. Ushbu hujjatlar yoshlarning mustaqillik darajasini oshirishga qaratilgan bo'lsa-da, hali ham ularning hayotiy mas'uliyatni his qilish darajasi pastligicha qolmoqda.

Mazkur maqolada yoshlar infantilligining asosiy shakllari, uning yuzaga kelish sabablarini tahlil qilish hamda uni bartaraf etish yo'llarini o'rganish

maqsad qilib olingan. Shuningdek, davlat siyosati va ta'lim tizimining yoshlarni hayotga moslashtirishdagi o'rni, oilaviy tarbiyaning ahamiyati va jamiyatda yoshlarning faolligini oshirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Muhokama. Yoshlar infantilligining shakllari va sabablari. Yoshlar infantilligi turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Eng keng tarqalgan ko'rinishlari quyidagilardir:

Ijtimoiy infantillik – bu shaxsning o'zini kichik yoshdagi bola kabi his qilish, mas'uliyatni qabul qilishdan qochish, va hayotning qiyinchiliklari bilan kurashishdan yiroq bo'lish holati. Bu tushuncha ko'pincha odamlarning mustaqillik va qarorlar qabul qilishdagi yetishmovchiligini ta'riflash uchun ishlatiladi. Ijtimoiy infantillikning belgilari orasida o'zining ehtiyojlarini va muammolarini boshqalarga yuklash, o'zining xatti-harakatlarini va qarorlarini boshqarishdagi qiyinchiliklar, hamda javobgarlikni boshqalarga o'tkazishga moyillik mavjud.

Ijtimoiy infantillik ko'pincha jamiyatdagi turli ijtimoiy va iqtisodiy omillar, ota-ona tarbiyasi yoki ta'lim tizimining ta'siri bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu, ayniqsa, yoshlar orasida, mas'uliyatli qarorlar qabul qilishga tayyor bo'lmaslik, o'z kelajagini rejalashtirishda qiyinchiliklar yaratadi.

Psixologik infantillik – bu shaxsning emotsional va kognitiv jihatdan o'z yoshiga mos bo'lmagan darajada bolalarcha, mustahkam bo'lmagan va o'zgaruvchan reaksiyalarni ko'rsatishi holatidir. Bu, odatda, psixologik rivojlanishning kechikishi yoki to'liq bo'lmasligi bilan bog'liq bo'ladi. Psixologik infantillikning ba'zi belgilari o'zini boshqarish qobiliyatining yetishmasligi, mas'uliyatni qabul qilishdan qochish, emotsional beqarorlik va o'z-o'zini anglashdagi qiyinchiliklarni o'z ichiga oladi. Bunday holatda odam o'zining psixologik ehtiyojlarini boshqalarga yuklashni ma'qul ko'radi va mustaqil fikr yuritishda yoki stressni boshqarishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Psixologik infantillik noto'g'ri tarbiya, ijtimoiy sharoitlar yoki rivojlanishdagi kechikishlar sababli paydo bo'lishi mumkin va uni bartaraf etish uchun terapiya va o'z-o'zini anglash zarur.

Iqtisodiy infantillik – bu shaxsning yoki jamiyatning o'z iqtisodiy holatini boshqarish, mas'uliyatni olish, mustaqil ishlash yoki qarorlar qabul qilishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq holatdir. Bunday shaxslar ko'pincha moliyaviy mustaqillikka erishishdan, o'z xarajatlarini boshqarishdan va moliyaviy rejalashtirishdan qochadilar. Ular o'zlarining ehtiyojlarini boshqalar orqali qondirishga, o'zlariga mas'uliyat yuklashdan qochishga moyil bo'lishlari mumkin.

Iqtisodiy infantillik, shuningdek, jamiyatning kengroq qatlamlarida ham ko‘rinishi mumkin. Masalan, davlat yoki turli ijtimoiy guruhlar iqtisodiy yordam yoki subsidiya olishga o‘rganib qolgan bo‘lishi mumkin. Bu holat, shaxslar yoki jamiyatlar o‘z iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan tashabbuskorlikni yo‘qotishi yoki faqat tashqi resurslarga tayanishi bilan ifodalanadi.

Iqtisodiy infantillikning ba‘zi belgilari orasida moliyaviy rejalashtirishda yordamga muhtoj bo‘lish, qarorlar qabul qilishda qiyinchiliklarga duch kelish, va mustaqil iqtisodiy faoliyatga kirishishda qo‘rquv yoki ishtiyoq yo‘qligi mavjud. Bu holat, odatda, noto‘g‘ri tarbiya, ijtimoiy sharoitlar, yoki iqtisodiy sharoitlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Infantillikning yuzaga kelishiga ta‘sir etuvchi omillar bir nechta omillarni o‘z ichiga oladi, ular psixologik, ijtimoiy va tarbiyaviy aspektlarga asoslanadi:

1. Ota-ona tarbiyasi: Ota-onaning bolaga nisbatan juda himoyachi yoki qarorlarni o‘zi qabul qilishi bolada mustaqillikka erishish va o‘z hayotini boshqarish qobiliyatini cheklaydi. Agar ota-ona doimiy ravishda bolani qo‘llab-quvvatlasa va uning o‘rnida qarorlar qabul qilsa, bola mustaqil fikrlash va mas‘uliyatni qabul qilishda qiyinchiliklarga duch keladi.

2. Ijtimoiy sharoitlar: Jamiyatda ijtimoiy himoya va yordam muhitining mavjudligi shaxsning mustaqillikni rivojlantirishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Agar shaxs jamiyatda yoki oila a‘zolari tomonidan doimiy yordam olishga o‘rganib qolsa, mas‘uliyatni boshqalarga yuklashni ma‘qul ko‘radi. Bu holat shaxsning o‘zini erkin va mas‘uliyatli his qilishiga imkon bermaydi.

3. Shaxsiy rivojlanish: Psixologik va kognitiv rivojlanishning kechikishi ham infantillikni yuzaga keltirishi mumkin. Bola yoki kattalar o‘z-o‘zini anglashda, hissiyotlarini boshqarishda yoki muammolarga yondashishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Bu, o‘z navbatida, o‘zgarishlarga qarshi kurashish va mas‘uliyatni qabul qilishdagi qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

4. Tashqi yordamga o‘rganish: Ijtimoiy va iqtisodiy yordamga doimiy tayanish, shaxsning mustaqil yashashga tayyorlanmasligiga olib keladi. Jamiyat yoki davlat tomonidan taqdim etilgan yordam, shaxsning o‘zini boshqarish, qarorlar qabul qilish va moliyaviy mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olishni o‘rgatmaydi. Bu, albatta, infantilizmni rivojlantiradi, chunki shaxs tashqi resurslarga tayanishga odatlanadi.

Bularning barchasi birgalikda shaxsning psixologik, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi, natijada infantilizm shakllanadi.

Natijalar. Infantillikni bartaraf etish usullari. Infantillikni bartaraf etish uchun bir qator usullar mavjud. Bu usullar shaxsning mustaqillikka erishishiga, mas'uliyatni qabul qilishiga va o'z hayotini boshqarishga yordam beradi.

Birinchi navbatda, mustaqillikni rivojlantirish zarur. O'z hayotini boshqarish va qarorlar qabul qilishda mustaqil bo'lish, shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Kichik vazifalarni berish, mas'uliyatni qabul qilishni o'rgatish shaxsga o'z fikrini rivojlantirish va mustaqil qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Misol uchun, shaxsning o'z kundalik ishlarini bajarishi, o'z rejasini tuzishi va ishlarni mustaqil bajarishga o'rgatish unga qarorlar qabul qilishda tajriba oltirishga yordam beradi. Shuningdek, yangi tajribalar va faoliyatlar orqali shaxs o'zining cheklangan doirasidan chiqib, o'zini mustaqil his qilishga o'rganadi.

Psixologik rivojlanish ham muhim omil hisoblanadi. O'z-o'zini anglash va hissiyotlarni boshqarish shaxsning psixologik mustahkamligini oshiradi. Psixoterapiya, maslahatlar yoki o'z-o'zini rivojlantirish bo'yicha treninglar shaxsning psixologik salomatligini yaxshilash va stressni boshqarish ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi. O'z-o'zini anglash orqali shaxs o'zining haqiqiy ehtiyojlari va istaklarini aniqlab, ularga erishish yo'llarini topadi. Bu, o'z navbatida, infantilizmni bartaraf etishga yordam beradi.

Mas'uliyatni qabul qilishni o'rgatish ham juda muhim. Shaxsni o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni olishga rag'batlantirish zarur. Kichik yoshdan boshlab mas'uliyatni qabul qilishni o'rganish, kattalarcha qarorlar qabul qilishga olib keladi. Shaxsni kunlik ishlarni bajarishga undash, o'z vaqtini boshqarish va ularni samarali hal qilish ko'nikmalarini oshiradi. Bu mas'uliyat hissini rivojlantiradi va infantilizmni kamaytiradi.

Moliyaviy mustaqillikni rivojlantirish ham juda muhimdir. Shaxsga moliyaviy rejalashtirishni o'rgatish, budget tuzish, daromad va xarajatlarni boshqarish kabi ko'nikmalarni rivojlantirish, uning moliyaviy mustaqillikka erishishiga yordam beradi. Bu ko'nikmalarni o'rganish shaxsga o'z hayotida qarorlar qabul qilishda ishonch hosil qilish va mas'uliyatni o'z zimmasiga olish imkoniyatini beradi.

Tashqi yordamga tayanishni kamaytirish ham infantillikni bartaraf etishga yordam beradi. Agar shaxs doimiy ravishda tashqi yordamga tayanib yashasa, o'z hayotini boshqarish va muammolarni mustaqil hal qilishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Tashqi yordamni bosqichma-bosqich kamaytirish va shaxsni o'z ehtiyojlarini o'zi qondirishga o'rgatish muhimdir. Bu uning mas'uliyatini oshiradi va infantilizmni bartaraf etishga yordam beradi.

Shaxsning o'z-o'zini anglashini rivojlantirish ham bunday jarayonning ajralmas qismidir. O'z qadriyatlarini, maqsadlarini va hayotdagi yo'nalishini aniqlash, shaxsning psixologik rivojlanishini mustahkamlaydi. Bu shaxsga o'z hayotini samarali boshqarish va o'z potensialini amalga oshirishda yordam beradi.

O'z-o'zini anglash orqali shaxs o'zining haqiqiy ehtiyojlarini anglaydi va ularga erishish uchun aniq strategiyalar ishlab chiqadi.

Ushbu barcha usullar birgalikda ishlatilganda, shaxs infantilizmni bartaraf etadi, mustaqil bo'ladi va o'z hayotini samarali boshqarish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Xulosa. Yoshlar orasida infantilizmning shakllanishi, uning sabablari va bartaraf etish usullari turli ijtimoiy, psixologik va shaxsiy omillar bilan bog'liq. Infatillik, yoshlarning hayotdagi mas'uliyatni o'z zimmasiga olishdan, mustaqil fikrlash va qarorlar qabul qilishdan qochishi natijasida shakllanadi. Bu holat, asosan ota-onaning himoyachi tarbiyasi, ijtimoiy sharoitlar, shaxsiy rivojlanishdagi kechikishlar va tashqi yordamga doimiy tayanish kabi omillar tufayli yuzaga keladi.

Yoshlar orasida infantilizmni bartaraf etish uchun bir qator samarali usullar mavjud. Mustaqil fikrlash va qarorlar qabul qilishni rivojlantirish, psixologik rivojlanishni qo'llab-quvvatlash, mas'uliyatni qabul qilishni o'rgatish, moliyaviy mustaqillikni rivojlantirish va tashqi yordamga tayanishni kamaytirish kabi usullar yoshlarning mustaqil va mas'uliyatli shaxslar sifatida shakllanishini ta'minlaydi. O'z-o'zini anglash va shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash orqali yoshlar o'z hayotini boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Infantillikning bartaraf etilishi yoshlarning ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik salohiyatini oshiradi, ularga jamiyatda o'z o'rnini topish va muvaffaqiyatli hayot kechirish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, yoshlarning mustaqil, mas'uliyatli va o'zgarishlarga tayyor shaxslar sifatida shakllanishi jamiyatning kelajakdagi rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. "Yoshlar psixologiyasi va rivojlanishi", ilmiy jurnali 2023-yil.
2. Davlatov T. X., "Ijtimoiy va psixologik tarbiya: nazariya va amaliyot", Toshkent, 2021 yil.
3. Sobirov N. A., "Psixologik infantilizm va uning yoshlar rivojlanishiga ta'siri", 2022 yil.
4. Mammadov I. R., "O'z-o'zini anglash va shaxsiy rivojlanish", 2020 yil.
5. Shuxratov, A. B., "Yoshlar orasidagi psixologik muammolar va ularning yechimlari", Samarqand, 2021 yil.
6. Yusupov M. N., "Inson psixologiyasining asosiy tushunchalari", Toshkent, 2020 yil.
7. Ergashev F. R., "Infantillik va yoshlarning rivojlanish jarayoni", 2022 yil.
8. Abdullaev J. X., "Ijtimoiy muhit va yoshlarning psixologik rivojlanishi", Buxoro, 2021 yil.

DUDUQLANISHNI BARTARAF ETISHGA QARATILGAN ZAMONAVIY YONDOSHUVLAR

Ikramova D.F.

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Pedagogika va psixologiya fakulteti

Maxsus pedagogika kafedrası stajyor o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: duduqlanish, nutq, terapevtik jarrohlik, ortopedik, psixo-terapevtik, didaktik, neurofiziologik, psixolingvistik, L F K, tibbiy-pedagogik ish.

Ключевые слова: заикание, речь, лечебная хирургия, ортопедическая, психотерапевтическая, дидактическая, нейрофизиологическая, психолингвистическая, Л Ф К, медико-педагогическая работа.

Key words: stuttering, speech, therapeutic surgery, orthopedic, psycho-therapeutic, didactic, neurophysiological, psycholinguistic, L F K, medical-pedagogical work.

РЕЗЮМЕ:

Duduqlanish muammosini o'rganish, tahlil qilish hamda uni bartaraf etishda zamonaviy tizimli yondoshuvlar asosida ushbu nuqsonga ega bo'lgan bolalarga yordam tizimini ishlab chiqish. Duduqlanishni bartaraf etishda zamonaviy metod va usullardan foydalanish. Duduqlanuvchi bolalarda maxsus korreksion ishlarni olib borish. Duduqlanishni bartaraf qilishni oldindan aytish ko'pgina shart sharoitlarga, birinchi navbatda uning mexanizmlariga, atrofficha ta'sir ko'rsatishning boshlanish muddati va undan to'liq qo'llanilishiga va yosh xususiyatlariga bog'liq ekanligini tahlil qilish. Duduqlanishni bartaraf etishda ota-onalarga va mutaxassislarga maslahat va tavsiyalar berish.

РЕЗЮМЕ:

Изучить и проанализировать проблему заикания и разработать систему поддержки детей с этим дефектом на основе современных системных подходов к его устранению. Использование современных методов и методик в устранении заикания. Проведение специальной коррекционной работы с заикающимися детьми. Анализируя, что прогнозирование ликвидации заикания зависит от многих условий, прежде всего от его механизмов, периода начала периферического влияния и его полного использования, возрастных особенностей. Дать советы и рекомендации родителям и специалистам по устранению заикания.

SUMMARY:

To study and analyze the problem of stuttering and to develop a system of support for children with this defect based on modern systematic approaches to its elimination. Use of modern methods and techniques in elimination of stuttering. Carrying out special correctional work in stuttering children. Analyzing that predicting the elimination of stuttering depends on many conditions, first of all, its mechanisms, the period of the beginning of peripheral influence and its full use, and age characteristics. To give advice and recommendations to parents and specialists in eliminating stuttering.

Kirish. Duduqlanish – bu nutqdagi bir muammoli holat bo‘lib, odamning so‘zlash jarayonida ba’zi tovushlarni yoki silkinishlarni takroran va qiyinchilik bilan chiqarishi bilan ifodalanadi. Duduqlanish, nutqning to‘g‘ri va aniq ifodalanishini qiyinlashtiradi, shuningdek, shaxsning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu holat, ko‘pincha bolalik davrida yuzaga keladi, ammo o‘smirlik va hatto kattalikda ham davom etishi mumkin.

Zamonaviya ilm-fan va tibbiyot sohalarida duduqlanishni bartaraf etish uchun turli yondashuvlar ishlab chiqilgan. Bunday yondashuvlar o‘z ichiga psixoterapiya, muloqot terapiyasi, kognitiv-nutq terapiyasi va boshqa metodlarni oladi. Shu bilan birga, duduqlanishning fiziologik va psixologik sabablari har bir insonda o‘ziga xos bo‘lib, bu holatni davolashda individuallikni hisobga olish muhimdir

Duduqlanish muammosini nutq buzilishlari to‘g‘risidagi ta’limotning rivojlanishida eng qadimiylaridan biri deb hisoblash mumkin. Uning mazmun mohiyatini turlicha talqin qilish fanning rivojlanishi va mualliflarning bunday nutq buzilishlariga qanday nuqtai nazardan yondashganliklari hamda yondashayotganligi darajasi bilan bogliq hisoblanadi. Duduqlanish muammosini o‘rganish va uni bartaraf etishga qaratilgan yondoshuvlarni ishlab chiqish bu nuqsonga ega bo‘lgan bolalar hamda ularning ota- onalari va pedagoglarda psixologik-pedagogik yordam berishni ta’minlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Hozirgi davrga qadar tadqiqotchilar duduqlanish mexanizmini nafaqat tibbiy-fiziologik jihatdan, balki neyrofiziologik, psixologik, psixolingvistik nuqtayi nazarlardan ham o‘rganishmoqda. Duduqlanish muammosiga nisbatan turli nuqtayi nazarlarni ko‘rib chiqib, duduqlanishning paydo bo‘lish mexanizmlari bir xil emasligini hisobga olgan holda duduqlanishni bartaraf etishga qaratilgan yondoshuvlar ham uning kelib chiqish mexanizmlariga va sabablariga ko‘ra ishlab chiqilishi lozimdir. Duduqlanishning turlicha ko‘rinishlari, uning ruhiy xususiyatlarining borligi va har bir duduqlanuvchini xulq-atvori barcha guruh bilan bosqichma-bosqich logopedni ish olib borish sharoitida har bir duduqlanuvchi bilan alohida logopedik ish olib borishning vositalari, usullari va yo‘nalishlaridagi muhim jihatlarni ham belgilab beradi. Duduqlanishni bartaraf qilishni oldindan aytish ko‘pgina shart sharoitlarga, birinchi navbatda uning mexanizmlariga, atroflicha ta’sir ko‘rsatishning boshlanish muddati va undan to‘liq qo‘llanilishiga va yosh xususiyatlariga bog‘liqdir.

Duduqlanishni bartaraf etishga zamonaviy yondashishning qaror topishidan oldin nuqsonni yo‘qotishdagi turli usul va sistemalami bo‘yicha izlanish

yuzasidan ishlar olib borilgan. Duduqlanishni bartaraf etish metodikalarining ko'pligi va yetarli darajada samarali emasligi uning ko'rinishlariniig murakkabligi hamda uning tabiati haqidagi bilimlar darajasining yetarli emasligi bilan harakterlanadi. Duduqlanishni bartaraf etishning amaldagi usullari, vositalari va metodlarini o'rganishda ularning duduqlanuvchiga taklif etilgan ta'sir vositalari, tibbiy yoki pedagogik xususiyatlarini ham ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Birinchi holatda — bu davolash tadbirlari;terapevtik jarrohlik;ortopedik; psixo-terapevtik;

ikkinchisida - pedagogik (didaktik) tadbirlar

uchinchisida - duduqlanuvchiga davolash va pedagogik jarayonlami turli holatda qo'shib olib borgan holda ta'sir etish.

Duduqlanishni bartaraf etishning terapevtik vositalari turlicha daraja va shakllarda, qadimdan boshlab barcha davrlarda qo'llanib kelingan. Terapevtik vositalar duduqlanishni davolashda yagona hisoblanmay, balki uni ma'lum darajada to'ldirib kelgan.

Duduqlanishni bartaraf etishda asosan ikki yo'nalish - psixoterapiyvtik tasirlar va didaktik usullar tavsiya etiladi. Duduqlanishni bartaraf etishga qaratilgan zamonaviy yondashuv deganda duduqlanuvchi ruhiy-jismoniy holatining turlicha tomonlariga turli mutaxassislarning har xil vosita hamda usullari bilan pedagogik-davolash orqali ta'sir etishi tushuniladi. Pedagogik-davolash tadbirlari miqyosiga davolash dori-darmoniari va tadbirlari, davolash fizaterapiyasi, psixoterapiya, logopedik mashg'ulotlar, logopedik ritmika, tarbiyaviy tadbirlar kiradi.

Ulardan ko'zlangan maqsad - pay tortishishi va tovush zaiflashuviga, nafas olish, harakat va nutq bilan birga kechadigan xastaliklarni bartaraf etish yoki yengillashtirish;

- asab sistemasini va umuman butun organizmni sog'lomlashtirish va mustahkamlash;
- bolani o'z nutqiy nuqsoniga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lishini oldini olish;
- ruhiy tushkunlikdan xalos etish;
- uning shaxsiyati va xulq-atvorini qayta tarbiyalash;
- duduqlanuvchi shaxsning ijtimoiy jihatlarini soddalashtirish va muvofiqlashtirishdan iborat.

Barcha pedagogik-davolash majmuini duduqlanuvchilarga ta'sir etish xususiyatiga qarab shartli ravishda ikkita guruhga davolash-sog'lomlashtirish va pedagogik tuzatish guruhiga ajratish mumkin. Tibbiyotchi olib boradigan davolash-sog'lomlashtirish ishlari quyidagi asosiy vazifalarni o'z ichiga oladi

-duduqlanuvchining asab sistemasi va jismoniy holatini mustahkamlash hamda soglomlashtirish; ularning ruhiy-jismoniy holatidagi og'ish va patologik ko'rinishlarni bartaraf etish va davolash. Logoped olib boradigan pedagogik-tuzatish ishlar quyidagi asosiy vazifalarni o'zida oladi - duduqlanuvchi nutqidagi nuqsonlar va ruhiy noto'kis jihatlarini bartaraf etish. Logoped o'zining uslubi va vositalarini duduqlanuvchiga ta'sir etishda qo'llay biladigan zarur mutaxassislarning tibbiyotchilar, tarbiyachilar, ohangshunos, L F K bo'yicha instruktor, musiqachi va boshqalar hamkorlikdagi tibbiy-pedagogik ishini tashkil etadi.

Metodologiya. Duduqlanishni bartaraf etishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar turli metod va strategiyalarni o'z ichiga oladi. Quyida ba'zi zamonaviy yondashuvlar keltirib o'tamiz:

1. Logopediya: Mutaxassis logopedlar duduqlanish bilan bog'liq muammolarni aniqlash va davolashda yordam berishadi. Ular individual dasturlar tuzib, nutq mashqlarini o'rgatadilar.

2. Kognitiv xulq-atvor terapiyasi : Bu metod insonning fikrlash uslublarini o'zgartirishga yordam beradi, shuningdek, duduqlanishga olib keladigan tashvish va stressni kamaytiradi.

3. Nutq va ovoz terapiyasi: Ovoz chiqarish texnikalari va nutqni yaxshilash uchun turli xil mashqlar qo'llaniladi. Bu usullar duduqlanishni kamaytirishga yordam beradi.

4. Duduqlanishni boshqarish dasturlari: Bu dasturlar odatda duduqlanish bilan bog'liq muammolarni yengish uchun qadam-baqadam yondashuvlarni taqdim etadi.

5. O'z-o'zini yordam guruhlari: Bunday guruhlar insonlarga o'z tajribalarini baham ko'rish va bir-birlariga yordam berish imkonini beradi.

6. Relaksatsiya texnikalari: Stress va tashvishni kamaytirish uchun meditatsiya, nafas olish mashqlari va boshqa relaksatsiya usullari qo'llaniladi.

7. Texnologik yechimlar: Mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali duduqlanishni bartaraf etishga qaratilgan resurslar mavjud.

8. Oila va do'stlarning qo'llab-quvvatlashi: Oila a'zolari va do'stlarning tushunishi va qo'llab-quvvatlashi duduqlanish bilan kurashishda muhim rol o'ynaydi.

Natija va muhokamalar. Duduqlanish muammosi, o'zining turli xil sabablari va shakllari bilan har bir insonning hayotiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bugungi kunda, duduqlanishni bartaraf etish bo'yicha zamonaviy yondashuvlar ko'plab mutaxassislar tomonidan izlanib, rivojlanib kelmoqda. Shu bilan birga, har

bir bemorning individual xususiyatlarini hisobga olish, samarali davolashning asosiy omilidir.

Zamonaviy yondashuvlar, asosan, duduqlanishning psixologik va fiziologik sabablarini aniqlashga va ularni bartaraf etishga qaratilgan. Birinchi navbatda, kognitiv-nutq terapiyasi, psixoterapiya va muloqot terapiyasining samaradorligi ta'kidlanmoqda. Ushbu metodlar, individual yondashuvlar orqali, bemorning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishga, nutqdagi kechikishlarni kamaytirishga yordam beradi.

Duduqlanishning fiziologik jihatlari ham zamonaviy usullar yordamida bartaraf etilmoqda. Masalan, logopediya va speech-therapy usullari nutq mexanizmlarini yaxshilashga, tovushlarni aniq va ravon talaffuz qilishga qaratilgan. Shu bilan birga, ba'zi holatlarda medikamentoz davolash ham qo'llanilishi mumkin, ayniqsa, psixologik stress yoki nerv tizimi bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lsa.

Zamonaviy texnologiyalar, masalan, virtual haqiqat (VR) yoki sun'iy intellekt asosidagi terapiya dasturlari, duduqlanishni bartaraf etish jarayoniga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bu texnologiyalar, bemorning nutq va muloqot ko'nikmalarini tabiiy muhitda ishlashga o'xshash sharoitlarda takomillashtirishga imkon beradi.

Duduqlanishning turli sabablarini tahlil qilganda, uning faqat fiziologik emas, balki psixologik aspektlariga ham katta e'tibor qaratish zarur. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, duduqlanish stress, o'zini past baholash, muloqotdagi qo'rquv kabi psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, faqat nutqni yaxshilashga qaratilgan yondashuvlar bir qator holatlarda yetarli bo'lmasligi mumkin. Psixologik terapiya yoki kognitiv-nutq terapiyasi bilan birga ishlash, duduqlanishni bartaraf etishda muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy texnologiyalar, masalan, VR yordamida interaktiv muloqotlarni rivojlantirish, duduqlanishni davolashda yangi ufqlar ochmoqda. Bu texnologiyalar yordamida bemorlar xavfsiz va stressiz muhitda amaliyot qilishlari mumkin, bu esa ular uchun qo'rquvni engishga va o'zlarini erkin his qilishga yordam beradi.

Biroq, barcha usullar ham barcha bemorlar uchun bir xil samarali bo'lmasligi mumkin. Har bir bemorning individual xususiyatlarini hisobga olish, davolashda personalizatsiyani ta'minlash zarur. Shuningdek, davolashning samaradorligi vaqt talab qilishi va natijalar asta-sekinlik bilan yuzaga kelishi mumkin.

Xulosa. Duduqlanishni bartaraf etishda har bir inson uchun individual yondashuv zarur, shuning uchun mutaxassis bilan maslahatlashish tavsiya etiladi. Yuqorida keltirib o'tilgan duduqlanishni bartaraf etishga qaratilgan

zamonaviy yondoshuvlar asosida ushbu nuqsonga ega bo'lgan bolalarga korreksion pedagogik ishlar tizimi samarali tashkil etilishi ta'minlanadi.

Duduqlanishni bartaraf etishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar, turli metodlar va texnologiyalar orqali taqdim etilmoqda. Psixologik va fiziologik aspektlarni birgalikda hisobga olish, individga moslashtirilgan davolash metodlarini qo'llash, samarali natijalarni olish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, har bir bemor uchun davolash jarayonini alohida rejalashtirish va individual yondashuvlar zarur. Duduqlanishni bartaraf etish uchun zamonaviy yondashuvlar yanada rivojlanib, yangi texnologiyalar va metodlar bilan boyitilishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. PQ-4860
2. M. A. Pavlev "Korreksionnaya pedagogika vzaimodeystviye spetsialistov" Rostov na Donu-1987 y.
3. V S Raxamonova "Logopediya va defektologiya asoslari" Toshkent-1991 y
4. Mo'minova A P "Bolalarni logopedik o'qitish va tekshirish" Toshkent-1982
5. Tantova S A "Korreksionno-logopedicheskaya rabota pri narusheniy golosa" Moskva -1984 y.
6. M. Ayupova "Logopediya" Toshkent 2007 y.

ESHITISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI O'QISHGA O'RGATISHNING PEDAGOGIK KONSEPSIYASINI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Egamberdiyeva Sh.A.

JDFPU Maxsus pedagogika kafedrası stajyor o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: konsepsiya, PAT, ilmiylik tamoili, ijodkorlik, daktil nutq, onglilik, tushunarlilik, eshitish nuqsoni.

Ключевые слова: концепция, PAT, научный принцип, креативность, диктант, осознанность, разборчивость, нарушение слуха.

Key words: concept, PAT, scientific principle, creativity, dictation, awareness, intelligibility, hearing impairment.

PEZIOME:

Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, o'qitishni boshidanoq o'quvchilarda daktilemalarni aniq va to'g'ri qo'llanilishini va ularni so'zlarda birlashtirishni tarbiyalash zarur. Bundan tashqari har bir o'quvchi bilan daktil va og'zaki so'zlashni sinxronligiga alohida e'tibor berish lozim. Materialni egallab borishga ko'ra urg'u og'zaki aytishga, talaffuzni bog'liqligiga tushadi. Uning texnikasi ustida ishlash boshidanoq fikrlangan nutq materiali ustida ko'riladi va anglab o'qish bilan birgalikda o'tkaziladi.

PEZIOME:

Важно подчеркнуть, что с самого начала обучения необходимо воспитывать у учащихся правильное и точное употребление дактилем и их сочетание в словах. Кроме того, особое внимание следует уделять синхронности набора текста и устной речи каждого ученика. По мере изучения материала акцент смещается на устное выражение и произношение. Работа над методикой ведется на изначально продуманном речевом материале и осуществляется в комплексе с пониманием прочитанного.

SUMMARY:

It is important to emphasize that from the very beginning of teaching, it is necessary to educate students in the accurate and correct use of dactyls and their combination in words. In addition, special attention should be paid to the synchronicity of dactyl and oral speech with each student. As the material progresses, the emphasis is on oral speech, the connection of pronunciation. Work on its technique is carried out from the very beginning on the thought-out speech material and is carried out in conjunction with reading comprehension.

Kirish. Eshitishdagi nuqsonlar, bolalarning rivojlanishida muhim rol o'ynovchi omil bo'lib, ularning o'qish, yozish va nutqni rivojlantirishda

qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Eshitishdagi nuqsoni bo'lgan bolalar uchun o'qish va yozishni o'rgatish jarayoni maxsus pedagogik yondashuvlarni talab qiladi. Eshitish muammosi, nafaqat bolalarning nutq rivojlanishiga, balki umuman, bilim olish jarayoniga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, ushbu bolalarni o'qishga o'rgatishda alohida pedagogik konsepsiyalar va metodlar ishlab chiqilgan.

Pedagogik konsepsiyaning asosiy maqsadi, eshitish qobiliyati cheklangan bolalarga o'qish va yozish ko'nikmalarini samarali o'rgatish, ularning akademik va ijtimoiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashdir. Bunday bolalar uchun o'qish jarayonini o'zlashtirishda maxsus materiallar, texnik vositalar, vizual va taktil metodlar kabi turli xil yondashuvlar qo'llaniladi. Eshitish nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun o'qitishning pedagogik konsepsiyasining asosiy xususiyatlari, ularga o'qish jarayonini muvaffaqiyatli o'zlashtirish imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan.

Konsepsiya (lot. *conceptio* - majmua, tizim) - 1) biror sohaga oid qarashlar, tamoyillartizimi, fakt va hodisalarni tushunish, anglash va izohlashning muayyan usuli, asosiy nuqtayi nazar; 2) adabiyotda - biror asarning asosiy g'oyasi. Konsepsiya badiiy asar mohiyatini, ijodkorning m«yeni»ni ifoda etadi. Biroq badiiy asar Konsepsiyasi ayrim holatlarda muallifning subektiv qarashlaridan keng qamrovli bulishi mumkin. Ba'zan muallif mo'ljaliga zid holat yuz bersa ham, mohiyat e'tibori bilan asar o'z Konsepsiya siga ko'ra muallifning badiiy-estetik olamiga tegishli bo'ladi. O'quvchining ma'naviy-ruhiy saviyasi, tarixiy shart-sharoitdan kelib chiqqan holda badiiy asar Konsepsiyasi alohida ta'kidlanib, ochiq-oydin ifoda etiladi. Inson va borliq mohiyatiga ko'ra, Konsepsiya bir butunlikni tashqil etadi. Masalani muayyan ijodkorning o'z Konsepsiyasi yoki alohida olingan qaqiqiy san'at asarining Konsepsiyasi tarzida qo'yish ham mumkin. Boshqa jihatdan, badiiy asar Konsepsiyasi unda tasvirlangan badiiy-estetik, obrazli dunyo orqali hayotni anglash mexanizmi - usuli bo'lib ham maydonga chiqadi. Umuman, Konsepsiya badiiy asarning san'at, adabiyot va madaniyat tarixidagi o'rnini hamda o'quvchilar ommasiga ta'sir etish darajasini belgilaydi.

Hozirgi zamon pedagogika fani oldida turgan muhim muammolardan biri o'qituvchi va pedagogika mehnat sharoiti muammosi hisoblanadi. Chunki o'qituvchida barcha pedagogik g'oyalar mujassamlangan bo'lib, uning faoliyati orqali bu pedagogik g'oyalar amalga oshiriladi va hayotga tatbiq etiladi.

O'qituvchining ko'p qirrali va murakkab faoliyati zaminida yosh avlodni odobli, e'tiborli qilib tarbiyalash, ularni ilmiy bilimlar bilan qurollantirish kabi muhim vazifalar yotadi. Bularni amalga oshirish esa o'qituvchining xilma-xil

faoliyatiga bog'liq: bolalarni o'qitish, maktabdan va sinfdan tashqari ishlarni tashkil eta bilish, o'tkazish, ota-onalar o'rtasida pedagogik targ'ibot ishlarni olib borish va hakoza. Bularni hammasi o'qituvchilardan chuqur bilimlarga ega bo'lishni, o'z sohasini, bolalarni sevisishni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Daktil nutqiga o'rgatish so'zli jadvallarni qo'llash bilan bog'liq va bolalar I-chorakdan ularni o'qish zaruriyati oldida turadilar. Boshlang'ich davrda bolalar so'zlarni analiz qilishmaydi, balki uni to'liqligicha qabul qiladilar. Bu bosqich uchun dastil so'zini qabul qilishda analitik faoliyat xosdir. Bir vatqni o'zida so'zlarni daktil shaklida qo'llash boshlanadi, bu bolalarda so'zlarni analiz - sintez malakalarini shakllantiradi. Bu davrda to'g'ri o'qish ustida ishlash boshlanadi.

Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, o'qitishni boshidanoq o'quvchilarda daktilemalarni aniq va to'g'ri qo'llanilishini va ularni so'zlarda birlashtirishni tarbiyalash zarur. Bundan tashqari har bir o'quvchi bilan daktil va og'zaki so'zlashni sinxronligiga alohida e'tibor berish lozim. Materialni egallab borishga ko'ra urg'u og'zaki aytishga, talaffuzni bog'liqligiga tushadi. Uning texnikasi ustida ishlash boshidanoq fikrlangan nutq materiali ustida ko'riladi va anglab o'qish bilan birgalikda o'tkaziladi. Avval bolalar jadvallardan alohida so'zlar, kichik iboralarni o'qiydilar. Shu bosqichni o'zidayoq ular har bir so'z ortida predmet, har bir ibora ortida ma'lum mazmun yotishga ko'nikadilar.

O'qilgan, anglangan munosabatni ayniqsa PAT darslari asoslanadi, unda har bir yangi so'z predmet bilan taqqoslanadi. Bunda o'quvchi har bir o'qilgan so'zga alohida e'tibor berishi lozim, chunki aynan shundan uning predmet amaliy faoliyati kelib chiqadi. O'qilganlarni tushunishga o'rgatish PAT darslarida o'qituvchini tablichkada yozilgan ko'rsatmalarini bajarishdan boshlanadi. Ular o'qituvchi bilan birgalikda vazifalarni o'qishadi va bajarishadi. O'quvchilar tomonidan vazifani bajarilishi iborani tushunganlikdan dalolat beradi. PAT darslarida bolalar iboralarni to'liq qabul qilishlari juda muhim.

Anglab o'qishga o'rgatish savodga o'rgatish darslarida ham davom etadi. o'qishga o'rgatish o'quvchilarga tanish bo'lgan nutqiy materialda o'tkazilganligi sabab, har bir so'zni tushunganliklari aniqlash zaruriyati yo'q. Ular gapda ifodalangan har bir so'z tarkibini emas, balki uni mazmunini qabul qilishga o'rganishadi. Xuddi shunday yondashuv matnlarni o'qishga o'rgatishda, saqlanib qoladi. O'qishga o'rgatish metodikasi bolalar bilan matnni so'z taxlilini o'tkazish tavsiya etmaydi. Ularni mani to'liqligicha qabul qilishga o'rgatish zarur. Matn ustida ishlash tuzilmasiga ko'ra bolalar matnni to'la o'qishadi, so'ng o'qituvchi bilan birgalikda u yerda kim nima bilan shug'ullanganini aniqlashga

harakat qilishadi. Bu ish o'quvchilarni nima o'qishganligi haqida uylanishga, o'qituvchini esa bolalar matnni qanday tushunganliklarini muhokamalashga undaydi.

Natija va muhokamalar. Ona tili darslarida didaktik tamoyillarni qo'llash eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar zamonaviy umumta'lim maktablari umumiy pedagogikada asoslab berilgan didaktik tamoyillar tizimi, ilmiylik, ongliklik va faollik, tushunarliklik, ko'rgazmalilik, puxtalik, yakka yondashish, izchillik va muntazamlik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi va boshqa tamoyillari bo'yicha ish olib boradi.

Ilmiylik tamoyili. Ilmiy bilimlarning egallab olinishini ta'minlash uchun kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining idrok qila olish imkoniyatlarini hisobga olgan holda eng muhim ilmiy ma'lumotlarni tanlab olish kerak. O'quvchilarning idrok qila olish imkoniyatlari jismoniy kuch va aqliy kuchlanish talab qiluvchi o'quv mavzulari va amaliy masalalarni izchillik bilan murakkablashib borish jarayonida kengayib boradi. O'quv materialining ilmiyliligi tushunarli bo'lish bilan uyg'unlashishi kerak. Bunga uni o'quvchilarning aqliy va ruhiy rivojlanishiga, shuningdek, ularning tayyorgarligiga moslashtirish bilan erishiladi. Bilimlar mazmunining tushunarlikligi kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida o'qishga qiziqish uyg'otadi, aqlga ozuqa beradi, mantiqiy fikrlashga, taqqoslash va xulosalar chiqarish, amaliy masalalarni yechishga majbur qiladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni o'qitish jarayonida nazariyani amaliyot bilan bog'lash tamoyili. Nazariyani amaliyot bilan bog'lash o'quvchilarni amaliy masalalarni hal qilishda nazariyaning ahamiyatini tushunishga olib keladi. Bu o'quv materiallarini o'zlashtirishda uning sifatini ko'taradi. Bu tamoyil mehnat ta'limi va o'quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash vazifalarini hal qilishda alohida ahamiyat kasb etadi. O'qitishda nazariya bilan amaliyotning bog'lanish xarakteri o'quv fanining mazmuni bilan taqozo qilinadi. O'qitishda nazariy bilimlar o'quvchilarni tabiatning u yoki bu hodisalari bilan amaliy tanishtirish jarayonida puxtarok o'zlashtirib olinadi. Bunda amaliyot o'quvchilarni nazariyani o'zlashtirishga qiziqitirish uchun undan oldinroq kelishi mumkin. O'quvchilarning jonli tabiat burchagidagi, shuningdek, o'simliklarning suvga, issiqlikka, yorug'likka ehtiyojini, gul, manzarali o'simliklarning o'sishi va rivojlanishiga organik va mineral o'g'itlarning ta'sirini, pomidorning pishishi va hosildorligini aniqlash bo'yicha tajribalar o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan o'quv-tajriba maydonchasidagi mehnat jarayonida nazariya bilan amaliyot bog'lanishi yaxshi amalga oshiriladi. Darslarda nazariyaning amaliyot bilan bog'lanishini amalga oshirib

borishda shuni yodda tutish kerakki, o'quvchilarning amaliy faoliyati ularning nazariy bilimlarni o'zlashtirib olishga bo'lgan intilishlarini bo'shashtirmasligi lozim. Karlarni o'qitishda nazariyaning amaliyot bilan bog'lanishi uning barcha bosqichlarida amalga oshirilmog'i, nazariy bilimlarning chuqurlashishiga va amaliy faoliyatga tayyorlashga yordam berishi kerak. O'rganiladigan nazariy bilimlarning mazmuniga qarab, dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarning har xil shakllari mavjud.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni o'qitishda onglilik va ijodiy faollik tamoyili. O'quvchilarning bilimini ongliligi va ijodiy faolligi qoidasi: o'quvchilarning o'qishga ongli va ijodiy munosabatda bo'lishlarini; o'rganilayotgan materialni tushunib olishlari va tushunganlarini ifodalay olishlarini; o'qish faoliyatini ijodiy xarakterda bo'lishini; bilimlarning amaliyotda ongli qo'llanilishi va ularning ishonchga aylanishini o'z ichiga oladi. Onglilik tamoyilini amalga oshirishda bosh rol o'qituvchiga taalluqlidir. U o'quvchi oldida turgan vazifalarni aniq qilib ifodalashi va ularni yaxshilab bajarishga qiziqish uyg'otishi kerak. O'qitishda onglilikning namoyon bo'lishining oliy shakli o'quvchilarning ijodiy faolligidir. Bilimni egallashda onglilik mavjud bo'lsa, o'quvchilarda ijodiy faollik shakllanishi ijobiy samara beradi.

Eshitish nuqsoni bo'lgan bolalarga o'qishni o'rgatish jarayoni maxsus pedagogik yondashuvlarni talab qiladi. Eshitish qobiliyati cheklangan bolalar uchun o'qish va yozish jarayonida alohida metodlar va materiallar qo'llaniladi. Ushbu bolalar uchun o'qishning muvaffaqiyatli o'rganilishi, asosan, ko'proq vizual, taktil va turli texnologik vositalarni o'z ichiga olgan pedagogik konsepsiyalarga asoslanadi. O'qish jarayonida ovozli va og'zaki muloqotda bo'lishda qiyinchiliklar bo'lgan bolalar uchun vizual materiallar, video darsliklar, matnlarni o'qish va yozishdagi qo'shimcha yordamchi vositalar samarali bo'ladi.

Shuningdek, eshitish nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qishga o'rgatishda, o'qituvchilar individual yondashuvga e'tibor berishi kerak. Har bir bolaning ehtiyojlariga moslashtirilgan yondashuv va darsliklar orqali ularning o'qish qobiliyatlari rivojlantiriladi. Pedagogik konsepsiyaning asosiy xususiyati, bu bolalarning individual qobiliyatlarini va imkoniyatlarini hisobga olishdir.

Eshitish nuqsonlari bo'lgan bolalarni o'qishga o'rgatishning pedagogik konsepsiyasida yuzaga keladigan asosiy muammolardan biri – bu o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirishda yuzaga keladigan kommunikativ to'siqlardir. Bunday bolalar, ba'zan, nutq va muloqotda qiyinchiliklarga duch kelishadi, bu esa o'qish va yozish jarayonini o'zlashtirishni qiyinlashtiradi.

Shu sababli, bu bolalar bilan ishlashda faqat an'anaviy metodlar emas, balki innovatsion yondashuvlar ham qo'llanilishi zarur.

Pedagogik konsepsiyada, o'qish va yozishni o'rgatishda vizual va audiovizual materiallar, interaktiv texnologiyalar va turli didaktik o'yinlar muhim o'rin tutadi. Masalan, mobil ilovalar, maxsus dasturlar va virtual haqiqat texnologiyalari yordamida eshitish nuqsni bo'lgan bolalarning o'qish ko'nikmalarini samarali ravishda rivojlantirish mumkin. Bu metodlar, bolalarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirib, ularning o'qish jarayonida muvaffaqiyatli bo'lishlariga yordam beradi.

Bundan tashqari, o'qituvchilarning malakasi va tajribasi, eshitish nuqsni bo'lgan bolalar bilan ishlashda muhim rol o'ynaydi. Ularning individual ehtiyojlarini tushunish va o'qish jarayonida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishga qaratilgan aniq strategiyalar ishlab chiqish zarur. O'qituvchilar o'z bilimlarini doimiy ravishda yangilab borishi, turli usullarni qo'llash orqali bolalarni muvaffaqiyatga erishish uchun qo'llab-quvvatlashi lozim.

Xulosa. Eshitish nuqsni bo'lgan bolalarni o'qishga o'rgatishning pedagogik konsepsiyasi, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda, zamonaviy va innovatsion yondashuvlarni qo'llashni talab qiladi. Vizual materiallar, audiovizual texnologiyalar va maxsus pedagogik metodlar yordamida bu bolalarning o'qish qobiliyatlarini rivojlantirish mumkin. Shu bilan birga, o'qituvchilarning malakali yondashuvi va metodologik bilimlari, bu jarayonning muvaffaqiyatli bo'lishida katta ahamiyatga ega. Eshitish nuqsnlari bo'lgan bolalar uchun pedagogik konsepsiyaning samarali ishlashi, ularga ta'lim olishda teng imkoniyatlar yaratish, jamiyatga to'liq integratsiya qilish uchun muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Fayziev U. Y. Zaif eshituvchi bolalar maktablarining 1-3 sinflari uchun savodga o'rgatish, o'qish, nutq o'stirish, tilning grammatik qurilishini shakllantirishdan tuzilgan dastur. – T., 1991. – 58 b.
2. Henry Walter Edward Kloppe Language understanding of deaf students under three auditory-visual stimulus conditions — The University of Arizona, Arizona USA, 2012.-34-35.r.
3. Nazarova D. Eshitishda muammosi bo'lgan bolalarni oilada maktab ta'limiga tayyorlash. Ota-onalar uchun metodik qo'llanma. –T.: A.Avloniy nomidagi TXQTMOMI, 2007.–
4. Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish Ped. fan. nomz. diss. avtoref... – T.:TDPU.2009.
5. P.Po'latova, L.Nurmuxamedova, Sh.Amirsaidova Maxsus pedagogika -T.: Fan va texnologiyalar .2014
6. Qodirova F. «Boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilar so'zlashuv nutqini shakllantirish». Ped.fan.nom. ..diss. –T., 2006.

NEYROTEXNOLOGIYA ORQALI SAMARALI TA'LIM BERISH

Kadirova X.A.

CHDPU.Umumiy pedagogika kafedrası dotsenti

Tayanch so'zlar: neyrotexnologiya, induktiv, simpatik, miya, texnologiya, funksional, avtonomiya, avtonom, diqqat, xotira.

Ключевые слова: нейротехнология, индуктивная, симпатическая, мозг, технология, функционал, автономия, автономность, внимание, память.

Key words: neurotechnology, inductive, sympathetic, brain, technology, functional, autonomy, autonomy

РЕЗЮМЕ:

Maqolada o'quv tarbiya jarayonida neyrotexnologiya orqali samarali o'qitsish usullari mohiyati borasida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена информация о сущности эффективных методов обучения с использованием нейротехнологий в образовательном процессе.

SUMMARY:

The article provides information on the essence of effective teaching methods using neurotechnology in the educational process.

Ming yillar davomida inson miyasi ko'p jihatdan o'rganilmagan chegara bo'lib kelgan. Butun insoniyat tarixiga nisbatan inson tafakkuri va ongini o'rganish, anglash, unga ta'sir ko'rsatish tubdan yangi ishdir. Faqatgina yigirma birinchi asrda ilm-fan haqiqatan ham samarali neyrotexnologiyalar shakllana boshlashi uchun nevrologiya sohasida etarlicha rivojlana boshladi. Neyrotexnologiya - bu inson miyasiga to'g'ridan-to'g'ri yo'lni o'rnatadigan bir qator usullar, tizimlar va vositalar. Ulardan foydalanib, siz miya faoliyatini yozib olishingiz va yoki unga ta'sir qilishingiz mumkin. Bu texnologiyalar guruhi neyrofiziologiya, neyrobiologiya, neyroiinjeneriya, neyroiinformatika va boshqalar kabi nevrologiya fanlarining rivojlanishi natijasida paydo bo'ldi va tez rivojlana boshladi. Neyrotexnologiyalar yordamida biologik neyron tarmoqlar printsiplari asosida qurilgan, murakkab muammolarni echishga va o'z-o'zini o'rganishga qodir bo'lgan matematik modellarni yaratish mumkin bo'ldi.

Neyrotexnologiyalar miyadan chiqadigan signallarni yozib olish va ularni buyruqlarga aylantirish, masalan, protez yoki kompyuterda dasturiy ta'minotni boshqarish imkonini beradi. Ular miya faoliyatini uning ichidagi muayyan hududlarni rag'batlantirish orqali o'lchashlari mumkin. Neyrotexnologiya miya, ongning turli jihatlarini, aqliy faoliyat va yuqori aqliy funktsiyalar haqidagi g'oyalarni o'zgartirdi. Neyrotexnologiya sohasidagi asosiy yutuqlardan biri miya-kompyuter interfeyslari - miya va mashina o'rtasidagi ikki tomonlama o'zaro ta'sirni ta'minlaydigan tizimlar bo'ldi. Neyrotexnologiya - bu miyani tushunish va u bilan o'zaro ta'sir qiladigan texnologiyalarni yaratishga bag'ishlangan tez kengayadigan soha. Garchi oddiy odam "neyrotexnologiya" atamasi bilan tanish bo'lmasa-da, aslida bu rivojlanayotgan texnologiyalar allaqachon ko'pchilikning kundalik hayotda rivojlanib bormoqda. Neyrotexnologiyalar bevosita inson miyasini uning funksiyasini kuzatish, baholash, taqlid qilish va manipulyatsiya qilishda ishtirok etadi. Bunday misollardan biri protez qurilmalarni ko'proq intuitiv boshqarishni qo'llab-quvvatlaydigan va sensorli ma'lumotlarni foydalanuvchilarga qaytaradigan miya kompyuter interfeyslari. Ba'zi asosiy axloqiy muammolarga odamlarning o'z iroda erkinligi va avtonomiyalarini saqlab qolishlarini qanday ta'minlashimiz va maxfiy ma'lumotlar bilan bog'liq maxfiylik masalalari kiradi. Neyrotexnologiya o'zi nima? Neyrotexnologiya miyaning xatti-harakatlarida namoyon bo'lishidan alohida ma'lumot beruvchi bir qator texnikalarni o'z ichiga oladi, ayniqsa o'qituvchilar odatda o'quvchilarning o'rganishdagi muvaffaqiyatini kuzatish uchun kuzatadigan xatti-harakatlar turlarini o'z ichiga oladi. Shuning uchun neyrotexnologiyadan foydalanish o'rganishning miyada ishlashi o'qituvchilar uchun dolzarb bo'ladi degan taxminga asoslanadi. Neyrotexnologiyalar miya faoliyatining fiziologik belgilarini bevosita aks ettirishi mumkin, masalan, miyaning elektr zaryadlari (elektroensefalografiya yoki EEG) yoki uning mintaqaviy kislorodli qon oqimi (funktsional yaqin infraqizil spektroskopiya yoki FNIR). Ular simpatik avtonom nerv tizimining ishini tana belgilarini aks ettirishi mumkin, bu organizmga "jang yoki uchish" reaksiyasini faollashtirishga yordam beradigan nervlar tarmog'i. Bunday belgilar ko'pincha hissiy jarayonlarni indekslaydi (masalan, teri sirtining elektr o'tkazuvchanligi, bu terning chiqishiga bog'liq, elektrodermal faollik deb ataladi). Yoki ular diqqat jarayonlarini yoki xotirani tiklashni aks ettiruvchi nozik xatti-harakatlar belgilarini aniqlashlari mumkin (masalan, ko'zni kuzatish yoki o'quvchilarning kengayishi). Birgalikda bu chora-tadbirlar o'quvchilarning sinfdagi ishtiroki, ularning hozirgi bilimlari, hissiy holati va o'quv jarayonining tabiati haqida bir oyna taklif qilishi mumkin. Neyrotexnologiyaning sinfga olib kelishi mumkin bo'lgan ikkita afzalligi bor.

Birinchidan, u o'qituvchilarga o'quvchilarning hozirgi holati yoki o'qituvchining hozirgi faoliyati samaradorligi to'g'risida amaliyotni boshqarish uchun real vaqt rejimida ma'lumotni taklif qilishi mumkin - garchi boy neyrotexnologiya ma'lumotlarini bir zumda ta'lim uchun foydalanish mumkin bo'lgan shaklga aylantirishning texnik muammosi buni haqiqat emas, balki va'da qiladi. Ikkinchi afzallik shundaki, sinfda neyrotexnologiyalardan foydalanish laboratoriyaning sun'iy ravishda boshqariladigan kontekstida emas, balki u sodir bo'lgan kontekstda o'rganish va o'qitishni o'rganish uchun ko'proq ekologik asoslilikni ta'minlaydi. Bu shuni anglatadiki, sinfda neyrotexnologiyalardan foydalanish o'qitish va o'rganish haqiqatda sodir bo'ladigan hissiy, hissiy va ijtimoiy kontekst bilan bog'liq. Miya tasvirining paydo bo'lishi sohada inqilob qildi va tadqiqotchilarga tajribalar davomida miya faoliyatini bevosita kuzatish imkonini berdi. Bu sohadagi ko'pchilik miya nima qilayotganini va uning turmush tarzi va shaxsiyatiga qanday ta'sir qilishini ko'proq nazorat qilish va ishlatishni maqsad qilgan. Oddiy texnologiyalar allaqachon buni amalga oshirishga harakat qilmoqda. Hozirgi vaqtda zamonaviy ilm-fan miyaning deyarli barcha tomonlarini tasvirlashi, shuningdek, miya funktsiyasini boshqarishi mumkin. Bu depressiya, haddan tashqari faollik, uyqusizlik va boshqa ko'plab sharoitlarni nazorat qilishga yordam beradi. Terapevtik jihatdan u insultli bemorlarning motor harakatlarini muvofiqlashtirishni yaxshilashga, miya faoliyatini yaxshilashga, epilepsiya epizodlarini kamaytirishga yordam beradi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. X.A.Kadirova Neyrotexnologiyalar yordamida ta'lim jarayaonida o'quvchilar motivatsiyasini oshirishning nazariy asoslari. Bellarus-O'zbek ilmiy metodik jurnal.2024yil. 102,105b.
2. G'ulomov J. Neyropedagogika: rivojlantirish asoslari / "Pedagogika" J., № 4, 2015.– B. 41-47.
3. G'ulomov J.R., Anvarova V.J. Bolalarning neyropedagogik xususiyatlarini innovatsion ta'lim muhiti sharoitida rivojlantirish / Uzluksiz ta'lim tizimida hamkorlik pedagogikasi:Xalqaro konferensiya materiallari. 2014 yil 12-13 noyabr. – Toshkent. 2014. – 192-193.
4. Кузьмина А.Т. Нейропедагогический подход к обучению в начальной школе через исследовательскую деятельность учителя // Эл.журнал “Непрерывное образование: XXI век”. Выпуск 3 (autumn 2014). –С.1-9
5. Сиротюк А.Л. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения. М.: ТЦ “Сфера”, 2003.
6. www. tdpu. uz
7. www. pedagog. uz
8. www. ziyonet. uz
9. www. edu. uz

INKLYUZIV TA'LIM BARCHA BOLALAR IJTIMOIYLASHUVINING MUHIM SHAKLI

Sattorova M.A.

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Pedagogika kafedrası dotsenti*

Xonqulova Z.

Defektologiya yo'nalishi 2- kurs talabasi

Tayanch so'zlar: inklyuziv ta'lim, anomal bola, ijtimoiylashuv.

Ключевые слова: инклюзивное образование, аномальный ребенок, социализация.

Key words: inclusive education, abnormal child, socialization.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada inklyuziv ta'limning mohiyati, mazmuni, taraqqiyoti va bugungi kundagi ahamiyati, amalga oshirish borasidagi islohotlar tahlili keltirilgan. Ta'lim oluvchilar ehtiyojlariga moslashuvchan o'quv muhitini yaratish, variativ o'quv dasturlaridan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj kun sayin ortmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim sohasidagi siyosati yo'nalishlaridan biri bolalarning alohida ta'lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta'lim berishni nazarda tutadigan inklyuziv ta'lim g'oyalarini ishtirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirilishini ta'minlash masalalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлен анализ сущности, содержания, развития и современного значения инклюзивного образования, а также реформ в его реализации. Необходимость создания гибкой учебной среды, отвечающей потребностям учащихся, и использования вариативных учебных программ возрастает с каждым днем. Одним из направлений образовательной политики ООН является обеспечение повсеместной реализации государствами-участниками идей инклюзивного образования, предполагающего предоставление образования, учитывающего многообразие особых образовательных потребностей детей.

SUMMARY:

The article presents an analysis of the essence, content, development and modern significance of inclusive education, as well as reforms in its implementation. The need to create a flexible learning environment that meets the needs of students and the use of variable curricula is increasing every day. One of the areas of the UN educational policy is to ensure the widespread implementation by member states of the ideas of inclusive education, which involves the provision of education that takes into account the diversity of special educational needs of children.

O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi davlat siyosati umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi tamoyillari, inson huquqlari, ta'limning gumanistik mohiyati, har kimning bilim olishga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqlarining kafolatlanishi, ta'lim olishdan teng huquqlilikdan foydalanishga tayanadi. Ta'limni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilangan: ta'lim sohasida fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining kafolanishi; ta'lim olishda tenglik, shu jumladan, rivojlanishida maxsus psixofizik xususiyatlari bo'lgan shaxslarga, ularning sog'lig'i va bilim qobiliyatlariga muvofiq, asosiy ta'limning barcha darajalarida va qo'shimcha ta'lim olishda shart-sharoitlar yaratish; rivojlanishida maxsus psixofizik xususiyatlari bo'lgan shaxslarga maxsus ta'lim olish uchun maxsus shart-sharoitlar yaratish va ularga korreksiyalovchi pedagogik ko'mak berish; shaxsning ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini, shuningdek shaxsni shakllantirishda, malakali kadrlarni tayyorlashda jamiyat va davlatning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish. Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari; sifat, qulaylik, shaxsga yo'naltirilganlik, mazmun, ta'lim dasturlari va ta'lim yo'nalishlarining turli-tumanligi va hokazo.

Davlatimizning ustuvor siyosati yosh avlodni aqlan teran, jismonan sog'lom, ma'naviy yetuk, har tomonlama rivojlangan komil inson qilib voyaga yetkazishdan iborat. Buyuk mutafakkirlarimizning asarlarni tahlil qilar ekanmiz, ular o'z asarlari bilan nogiron bolalar ta'lim tarbiyasi mazmunining boy metodologik asoslarini yaratganliklarining guvohimiz. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi buyuk mutafakkirlarimizning barchasi jamiyatni bir butun deb qarab, barcha insonlarni teng deb hisoblaganlar. Demak, maxsus ehtiyojli bolalarga ham jamiyatning teng huquqli a'zosi sifatida ta'lim tarbiya berish hozirgi zamon kabi o'sha XI-XII asrlardayoq buyuk Sharq mutafakkirlarining ham diqqat markazidan chetda qolmagan.

Juda ko'plab davlatlarda maxsus yordamga muhtoj bolalarni tarbiyalashda kompensator imkoniyatlarni rivojlantirish hamda ijtimoiy moslashtirishni to'raligicha yo'lga qo'yish maqsadida umumta'lim maktablarida ta'lim berish davlat siyosati rejasiga kiritildi. Buning natijasida esa 1990 yilda Tailandda Umumjahon Konferensiyasi bo'lib o'tdi. Bu konferensiyada "Ta'lim hamma uchun" Umumjahon Dekloratsiyasi qabul qilindi.

"Inklyuziv ta'lim" tushunchasi ingliz tilidan, inclusive, inclusion—uyg'unlashmoq, uyg'unlashtirish, qamrab olmoq, qamrab olish ma'nolarini bildiradi. P.f.n, dotsent R.Shomahmudova "Nogiron va maxsus ehtiyojli ta'lim oluvchilar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar va o'smirlarni rivojlanishidagi nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan

qat'iy nazar, oilaning faol ishtirokida, xususan bolaning ehtiyojini qondirishga va ijtimoiy hayotga moslashtirish va umumta'lim tizimiga to'liq qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir"-deb ta'rif berib o'tgan.

Bizning tadqiqotimiz aynan jismoniy imkoniyati cheklangan yoshlarni o'qitish, tarbiyalash, ularni kasb-hunarga tayyorlash muammosiga qaratilganligi bois biz Respublikamiz va hamdo'stlik mamlakatlarida maxsus pedagogika sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlariga ko'proq to'xtaldik.

Maxsus pedagogika sohasida yetuk olim L.R.Mo'minova tomonidan maktabgacha yoshdagi imkoniyati cheklangan bolalarning nutqidagi nuqsonni bartaraf etish bo'yicha korreksion-pedagogik ishlarning nazariy asoslari ishlab chiqilgan, shuningdek, bolalarni logopedik tekshirish va o'qitish metodikasi yaratilib amaliyotga joriy etilgan.

L.SH.Nurmuhammedovanning "Oilada nogiron farzandni tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari" ilmiy tadqiqotlari doirasida oilada nogiron farzandi bor ota-onalarning o'ziga xos xususiyatlari, qiyinchiliklari va ijtimoiy-pedagogik, psixologik ko'rsatmalarga muhtojligi tahlil qilingan va bir qator ilmiy natijalar olingan.

Nogiron shaxsning o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish, mustaqil harakatlanishi, mo'ljal olish, muomala qilish, o'z xulqini nazorat qilish, mehnat faoliyatini o'rganish yoki mashg'ul bo'lish qobiliyatini to'liq yoki qisman yo'qotishi, uni ijtimoiy muhofaza qilish choralari amalga oshirish zaruriyatini ko'rsatadi.

Insonning nogiron bo'lib qolgan paytida shakllangan shaxsiy xususiyatlariga insonning o'zi uchun, uning hayolida yuz beradigan hodisalar uchun javobgarligini anglashga bog'liq.

SH.M.Amirsaidovanning tadqiqotlarida sharq mutafakkirlarining maxsus pedagogika faniga oid ilmiy fikrlari o'rganilib, Abu Ali Ibn Sinoning maxsus pedagogika fani ravnaqi uchun xizmat qiladigan tibbiy-ilmiy, pedagogik va psixologik g'oyalari tahlil qilinib, o'quv jarayoniga tadbiq etish usullari ishlab chiqilgan.

M.P.Hamidova tomonidan olib borilgan "Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar so'z boyligini oshirishning korreksion-pedagogik asoslari" nomli tadqiqot ishida umum va maxsus pedagogik tadqiqotlar asosida aqli zaif bolalarning nutqini ko'rikdan o'tkazish metodlari yaratilgan. Bolalarni ko'rikdan o'tkazish natijasida aqli zaif bolalar nutqining rivojlanmaganlik mezonlari ishlab chiqilgan. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning predmetlar haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, hissiy-irodaviy sohalarini jalb etish bilan birga bilishga qiziqish va nutqiy motivatsiyani kuchaytirishga qaratilgan korreksion-pedagogik ish mazmuni va usullari ishlab chiqilgan.

D.A.Nazarova tomonidan maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy ishida ilk bor maktabgacha ta'limda zaif eshituvchi bolalarning nutqiy rivojlanish darajasini tadqiq qilish metodikasining moslashtirilgan varianti, maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishning mazmuni, yangi interfaol usullari hamda shakllari, o'rganilayotgan bolalarning umumiy rivojlanishini ta'minlashda ularning o'ziga xos rivojlanish omilidan kelib chiqib, nutqini keng qamrovli rivojlantirish tizimi ishlab chiqilgan va asoslab berilgan.

M.F.Hakimovanning "Maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning pedagogik asoslari" (aqli zaif o'quvchilar misolida) tadqiqotlari doirasida quyidagi ilmiy natijalar olingan:

1. Maxsus maktablar, maktab-internatlar va ixtisoslashtirilgan sanoat kasb-hunar kollejaridagi aqli zaif o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan.

2. Maxsus yordamga muhtoj aqli zaif o'quvchilarning kasb-hunarni tanlashga bo'lgan qiziqishining yuzaga kelishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar aniqlangan.

3. O'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda psixologik-pedagogik xususiyatlarni hisobga olgan holda, kasb-hunarga tayyorlashning metodik ta'minoti yaratilgan. Ixtisoslashtirilgan kasb-hunar kollejlari uchun metodik tavsiyanomalar, dars ishlanmalari va o'quv qo'llanmalar yaratilgan.

4. Maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda xalq hunarmandchiligidan samarali foydalanilgan.

5. "Oshpaz-qandolatchi", "Keng assortimentdagi kiyimlar tikuvchisi" kabi yangi mutaxassisliklari o'quv rejasiga kiritilgan.

Maxsus ta'lim muassasalarini mehnat ta'limi o'qituvchilar uchun aqli zaif o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashga doir, ta'limning uzviyligini ta'minlash borasida pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan va maxsus yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning samarali tizimi yaratilgan.

F.Mirzayevaning "Jismoniy imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash va ularni kasb-hunarga o'rgatish metodikasini takomillashtirish" mavzusidagi dissertatsiya ishida quyidagi ilmiy yangiliklarga erishilgan.

-jismoniy imkoniyati cheklangan o'quvchilarning ijtimoiy, psixologik va kasbiy moslashuv muammolariga qaratilgan inklyuziv ta'limning interfaol muloqot, hamkorlik, loyihalash va baholashdan iborat didaktik imkoniyatlari aniqlangan.

-jismoniy imkoniyati cheklangan o'quvchilarni kasb-hunarga o'rgatish modeli maxsus fanlar integratsiyasini ta'minlash orqali ijtimoiy moslashuvni ta'minlashga qaratilgan o'quv meyorlari va jarayonlarni optimallashtirish hamda o'qitish natijalarining tahlili asosida takomillashtirilgan;

-jismoniy imkoniyati cheklangan o'quvchilarni kasb-hunarga o'rgatish o'quv mazmunining umumdidaktik tamoyillari asosida "Ijtimoiy moslashuv" o'quv modulining axborot-metodik ta'minoti ishlab chiqilgan;

-jismoniy imkoniyati cheklangan o'quvchilarning motivatsion, refleksiv va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasi maxsus fanlarni integrativ-modulli yondashuv va o'quv modullari orasidagi uzviylikni ta'minlash asosida takomillashtirilgan.

U.Y.Fayziyeva tomonidan 0-1 sinflarda zaif eshituvchi o'quvchilarni savodga tayyorlash va o'rgatish metodikasi ishlab chiqilgan bo'lib, birinchi marta zaif eshituvchi bolalarning ona homila oydagi davridan maktabgacha kelguncha davridagi umumiy rivojlanish jarayoni, eshitish qobiliyatining buzilish vaqti va sabablari o'rganib chiqilgan. Savodga o'rgatish paytida bolalarda tovushlarni talaffuz qilish qo'nikmalarini hosil qilish, so'z boyligini shakllantirish va boyitish, fonematik jarayonlarni tushunish darajasini aniqlash ustida izlanishlar olib borilgan bo'lib, o'zbek tilida birinchi marta zaif eshituvchi bolalarni savodga tayyorlash va ularga savod o'rgatish sistemasi ishlab chiqilgan.

Buyuk Britaniyaning "Bolalarni qutqaring" ("Save the children"-2002 yil) jamg'armasi tomonidan nashr etilgan o'quv qo'llanmada inklyuziv va integratsion tushunchalari bir xil ma'noda ishlatiladi. Shunga qaramasdan, ushbu tushunchalar orasida farq mavjud bo'lib, bu farqlarni quyidagicha ifodalash mumkin:

integratsion ta'lim: maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim maktablariga qatnashi;

inklyuziv ta'lim: maxsus ehtiyojli bolalarni sifatli ta'lim tarbiya olishi.

Bu ikkala tushuncha o'rtasidagi tafovut yanada tushunarliroq bayon etilgan bo'lib, quyidagicha ta'kidlanadi:

Integratsiyalashgan ta'limda bolaga muammo sifatida qaraladi.

Nogiron bolaning individual yoki tibbiy holatda maktabga yoki jamiyatga moslashishi kerak. Masalan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bola umumta'lim sharoitiga moslashishi uchun eshituv apparatidan foydalanib gapirishni o'rganishi kerak. Sog'lom boladan esa imo-ishora tilini va muloqotning boshqa shakllarini o'rganish talab qilinmaydi. O'qishda muammo bo'lsa, bola standart talablarni bajarishi kerak. Aks holda o'qituvchi qo'shimcha mashg'ulotlar

o'tilishi lozim. Inklyuziv ta'lim bolani emas tizimni o'zgartirishni taqozo qiladi. Nazariy adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida integratsion va inklyuzivlik tushunchalarining o'rtasida umumiylik ham mavjudligi o'ganildi, bu umumiylik zahirida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimi sharoitiga kiritish yotadi. Xorijiy davlatlarda inklyuziv ta'lim tizimining joriy qilinishini o'rganar ekanmiz, bu ta'lim tizimini joriy etish uzoq vaqtni talab etishini va juda ko'p miqdordagi moddiy mablag' zarurligi aniqlandi. Shuning uchun ham jahon miqiyosida inklyuziv ta'lim tizimining oldida quyidagicha juda ko'plab muammolar va to'siqlar mavjud:

- ota-onalar uchun o'quv qo'llanmalarining yo'qligi;
- ko'plab davlatlarda inklyuziv ta'limni joriy etish bo'yicha davlat normativ hujjatlarida qayd qilinmaganligi;
- nogiron bolalarga nisbatan salbiy munosabat;
- maxsus ehtiyojli bolalarning hamjamiyatda ko'rinmaslik muammosi;
- maxsus ehtiyojli bolalarning maktabda ko'rinmaslik muammosi;
- moddiy mablag' muammolari;
- ta'lim muassasalarini jismoniy moslashtirish;
- sinfda o'quvchilar sonining ko'pligi;
- kambag'allik;
- jinsiy tafovutlarga qarab kamsitish;
- maxsus ehtiyojli bolalarning boshqalarga qaramligi;
- favqulodda vaziyatlar mojarolar qochoqlar;
- kadrlar masalasidagi muammolar.

Haqli savol tug'iladi, nima uchun maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta'lim tizimiga jalb etish kerak? Yuqorida keltirilgan muammolarni hal etib, inklyuziv ta'lim tizimiga o'tishga qanday zaruriyat bor? Darhaqiqat, bu ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish oson kechmaydi. Ammo bu ta'lim tizimining nafl i jihati juda ko'p bo'lib ular sirasiga quyidagilar kiradi:

inklyuziv ta'lim qashshoqlik va ajratish iskanjasidan qutulishga imkon beradi;

inklyuziv ta'lim maxsus ehtiyojli bolaning o'z oilasi va jamiyat davrasida bo'lishga imkon beradi;

inklyuziv ta'lim barcha uchun ta'lim sifatini yaxshilaydi;

kamsitishlarni oldini oladi;

Umumta'lim muassasalari sharoitida maxsus ehtiyojli bolalarga ta'lim tarbiya berishning o'zigina samarali natija bermaydi. Buning uchun maktabda pedagoglar, defektologlar, psixologlar tomonidan do'stona munosabat muhitini yaratish lozim. Sinfda do'stona munosabat muhitining shakllanishi sog'lom

va maxsus ehtiyojli bolalarning bir-birlariga nisbatan mehr-muhabbatli bo‘lishlariga, bir birlariga doimo yordam berishlariga zamin yaratadi. Imkoniyati cheklangan bolalarning o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Bu esa korreksion-pedagogik ishni samarali va osonroq kechishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хафизуллина, И.Н. Формирование инклюзивной компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки: дисс ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Хафизуллина Ильмира Наильевна. — Астрахань, 2008. — 213 с.
2. Хамидова М.П. Мактабгача ақли заиф болаларда сўз бойлигини оширишнинг коррекцион-педагогик асослари. Пед.фан.ном. ... дисс. — Т., 2001.
3. Хитрюк, В.В. Формирование инклюзивной готовности будущих педагогов в условиях высшего образования: дисс ... докт. пед. наук : 13.00.08 / Хитрюк Вера Валерьевна. — Калининград, 2015. - 353 с.
4. Хитрюк, В.В. Компетентностная характеристика уровней сформированности инклюзивной готовности педагогов / В. В. Хитрюк // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. - 2013. - № 5. - С. 138-146.

RANG AJRATA OLMASLIK YOKI DALTONIZM

Xosilova Z.B.

ATVMU, Pedagogika kafedrası katta o'qituvchisi

Azizxonova R.N.

Defektologiya 2 bosqich talabasi

Tayanch so'zlar: rang ajrata olmaslik, daltonizm, ko'z to'r pardasi, kasallik, monoxromaziya.

Ключевые слова: дальтонизм, дальтонизм, сетчатка, болезнь, монохромазия.

Key words: color blindness, color blindness, retina, disease, monochromasia.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada daltonizm kasalligining kelib chiqish sabablari, turlari, oqibatlar va oldini olish haqida adabiyotlar tahlilidan foydalangan holda zamonaviy hamda ilmiy ma'lumotlar keltirilgan. Ko'z orqali ko'rish qobiliyati natijasida inson miyasiga atrof-muhit haqidagi muhim ma'lumotlar yetib boradi. Daltonizm kasalligi esa bunday holda ko'p tushunmovchiliklarga olib keladi, ya'ni daltonizm inson olamni boshqa rang holatida yoki rangsiz holatda ko'radi.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена современная научная информация с использованием анализа литературы о причинах, типах, последствиях и профилактике дальтонизма. Способность видеть глазами дает человеческому мозгу важную информацию об окружающей среде. С другой стороны, дальтонизм приводит ко многим недоразумениям, поскольку при дальтонизме человек видит мир в другом цвете или вообще не видит его.

SUMMARY:

This article presents modern, scientific information on the causes, types, consequences and prevention of color blindness using an analysis of the literature. As a result of the ability to see through the eyes, the human brain receives important information about the environment. Color blindness, in this case, leads to many misunderstandings, that is, in color blindness, a person sees the world in a different color or colorless state.

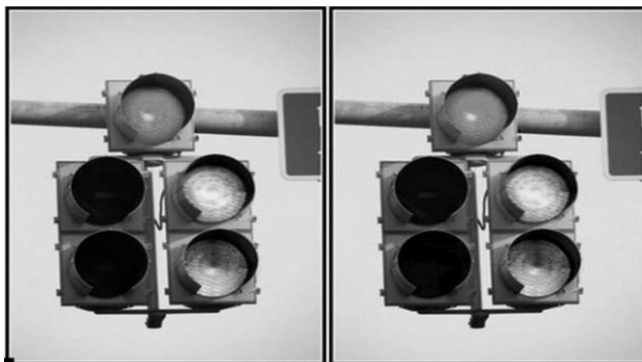
Daltonizm ilk bor 1857-yilda jamoatchilikning diqqatini o'ziga tortadi. O'shanda Shvetsiyaning Lagerlund shahri yaqinida katta qurbonlar bilan poyezd halokati sodir bo'lgan. Tafsilotlardan ma'lum bo'lishicha, mashinist qizil rangni ajrata olmas, transport rivojlanishi esa o'sha davrda rangli signalizatsiyani qo'llashni talab qilar edi.

Daltoniklarning eng ko'p soni Chexiya va Slovakiyada qayd etilgan bo'lsa, Fidji orollari aholisi hamda Braziliyalik hindular orasida esa daltoniklar deyarli

umuman uchramasligini ko'rish mumkin.

Rang ajrata olmaslik yoki **daltonizm** - odam ko'zining qisman rang ajrata olmasligi, irsiy nuqson bo'lib, yosh bolalarda uchraydigan kasallik hisoblanadi. A t r o f - m u h i t d a g i

ranglarni ko'z to'r pardasining kolbachasimon hujayralari qabul qiladi hamda ta'sirni sezadi. Ularda ranglarni sezuvchi 3 ta har xil element bo'lib, har biri 3 ta asosiy rangning (qizil, ko'k yoki binafsha) faqat bittasini sezadi. Shu 3 rangdan qaysi birini sezadigan element bo'lmasa, odam o'sha rangni ko'rmaydi. Rang ajrata olmaslik tug'ma yoki hayot davomida orttirilgan bo'lishi mumkin. Tug'ma rang ajrata olmaslik holati daltonizm deb atalib (ingliz olimi Dalton uni mufassal tasvirlab bergan) asosan, erkaklarda uchraydi. Bunda, bemor qizil hamda yashil ranglarni ajrata olmaydi. Ularda binafsha rangni ajrata olmaslik holati esa nisbatan kamroq uchraydi.

Ranglarni butunlay ko'rmaslik rang ajrata olmaslik yoki monoxromaziya deyiladi. Bunda atrof muhitdagi turli xil ranglar asosan, bir xilda rangda kulrang bo'lib ko'rinadi. Daltonizm nasldan-naslga (masalan, otadan qizi orqali o'g'il nabirasiga) o'tadigan forma hisoblanadi. Hayotda orttirilgan rang ajrata olmaslik ko'z va markaziy nerv sistemasining ba'zi kasalliklari (o'smalar, turli xil jarohatlar, glaukoma, ko'rish nervi atrofiyasi)da ro'y berib, bunga uchta rangni sezishning pasayishi yoki butunlay yo'qolishi sabab bo'lishi mumkin. Hayot davomida orttirilgan rang ajrata olmaslik holatini o'z vaqtida davolab, ranglarni ajratishni tiklash mumkin.

M o n o x r o m a z i y a ko'pincha **to'liq rang ko'rli** deb nomlanadi, chunki rangni ko'rish qobiliyati kishida

umuman yo'qoladi. Garchi ushbu ibora miya akromatopsiyasi kabi o'zlashtirilgan kasalliklarga taalluqli bo'lsada, odatda u tug'ma rang ko'rish kasalliklariga, ya'ni tosh monoxromasiyasi va ko'k qoni monoxromasiga taalluqli[3][4]. O'z ko'zlarida ranglarni farqlab bo'lsa-da, bu insonning miya akromatopsiyasida aniq ko'rinmaydi. Ba'zi manbalar bularni haqiqiy rang ko'rliigi deb hisoblamaydi, chunki bu ko'rishni emas, balki tushunishni kamsitadi. Ular vizual agnossiya shakllaridir.

Irsiy daltonizm 8% erkaklarda va 0,5% ayollarda uchraydi. Ya'ni 1000 ta odamdan (ayol/erkak-50/50) 43 tasi daltonik holatida bo'lishi mumkin, bunda 40 tasi erkak va 3 tasi ayol kishilarda uchrash holatiga to'g'ri keladi. Barcha daltoniklar ichida 1% gina monoxromatiklar tashkil etadi, ya'ni atrofdagi barcha narsa predmetning rangini faqatgina oq-qora ranglarda ko'ra oladi. Daltonizm kasalligi asosan ona tomonidan o'tadi. Rang ajratish xususiyatini bosh miya shikastlanishi, og'ir gripp, insult va infarkt kasalliklaridan keyin ham yo'qotish mumkin. Moviy rangni hattoki daltoniklar xatosiz ajrata oladilar, shuning uchun ham ko'pgina dasturlar interfeysi aynan ana shu rangda bajariladi. Shuningdek "To'g'ri ranglar" jadvali ham mavjud. Daltoniklar ikki xil bo'ladilar:

dixromantlar – ya'ni birgina rangni farqlay olmaydilar, masalan qizil rangni ajrata olmaslik – protanopiya, yashil rangni ajrata olmaslik – deyteranopiya, siyohrangni ajrata olmaslik – tritanopiya deyiladi;

ikkinchi xil daltoniklar esa monoxromatiklardir, ular atrof olamni faqatgina oq-qora rangda ko'radilar.

Rang ajrata olmaslik yoki daltonizm - odam ko'zining qisman rang ajrata olmasligi, irsiy nuqson. Yosh bolalarda uchraydigan kasallik; atrofmuhitdagi ranglarni ko'z to'rdasining kolbachasimon hujayralari sezadi. Ular ranglarni sezuvchi 3 ta har xil element bo'lib, har biri 3 ta asosiy rangning (qizil, ko'k yoki binafsha) faqat bittasini sezadi. Shu 3 rangdan qaysi birini sezadigan element bo'lmasa, odam o'sha rangni ko'rmaydi. Rang ajrata olmaslik tug'ma yoki hayot davrida orttirilgan bo'lishi mumkin. Tug'ma rang ajrata olmaslik daltonizm deb atalib (ingliz olimi Dalton uni mufassal tasvirlab bergan), asosan, erkaklarda uchraydi. Bunda bemor qizil hamda yashil ranglarni ajrata olmaydi. Binafsha rangni ajrata olmaslik kamroq uchraydi. Ranglarni butunlay ko'rmaslik rang ajrata olmaslik yoki monoxromaziya deyiladi. Bunda rang-barang dunyo bir xilda kulrang bo'lib tuyuladi. Daltonizm nasldan naslga (masalan, otadan qizi orqali o'g'il nabirasiga) o'tadi.

Hayotda orttirilgan rang ajrata olmaslik ko'z va markaziy nerv sistemasining ba'zi kasalliklari (o'sma, shikastlar, glaukoma, ko'rish nervi atrofiyasi)da ro'y berib, bunga uchchala rangni sezishning pasayishi yoki butunlay yo'qolishi

sabab bo‘ladi. Hayotda orttirilgan rang ajrata olmaslikni o‘z vaqtida davolab, ranglarni ajratishni tiklash mumkin.

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytib o‘tish mumkinki, daltonizm kasalligi ko‘z sensor tizimi bilan bog‘liq bo‘lgan kasallik bo‘lib, ko‘zning to‘r qavatidagi sezuvchi nerv hujayralarida ma‘lumotlarni qabul qilish, uzatish jarayonlarida funksiyalarning izdan chiqishini kuzatish mumkin. Bu daltonizm kasalligi asosan irsiy kasallik bo‘lib, nasldan-naslga beriladigan forma hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
2. Von Kries, J. (1897). "Ueber Farbensysteme". Zeitschrift für Psychologie Physiologie Sinnesorg 13: 241–324.
3. „Types of Colour Blindness“. Colour Blind Awareness. 2014-yil 29-mayda asl nusxadan arxivlangan.
4. Blom, Jan Dirk. A Dictionary of Hallucinations. Springer, 2009 — 4-bet. ISBN 978-1-4419-1222-0.
5. Fayoziddin Umarov Abdulfatto o‘g‘li, Akbarov Abduxoshim Sobirovich, Saidov Mirzaaxror Mirzarahimovich, Yunusova Dildoraxon Dilshodovna. JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS <http://www.newjournal.org/> Volume–17_Issue-3_November_2022 104 “DALTONIZM-QANDAY KASALLIK”.
6. Xosilova, Z., & Buriyeva, S. (2025). CAUSES OF NORMAL SPEECH DEVELOPMENT AND DISORDER IN CHILDREN. International Journal of Artificial Intelligence, 1(1), 1162-1163.
7. Xosilova, Z., & Buriyeva, S. (2025). CORRECTIONAL WORKS WITH MENTALLY DEAD CHILDREN. International Journal of Artificial Intelligence, 1(1), 937-940.
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Rang_Ajrata_Olmaslik.
9. <https://medlife.uz/encyclopedia/r/rang-ajrata-olmaslik/>.

MAKTAB TA'LIMIDA ANALITIK FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH (IJTIMOIY FANLAR MISOLIDA)

Tleumuratova N.M.

Qoraqalpog'iston Respublikasi pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: analitik fikrlash, ijtimoiy fanlar, ta'lim, maktab, pedagogika, metodologiya.

Ключевые слова: аналитическое мышление, социальные науки, образование, школа, педагогика, методология.

Key words: analytical thinking, social sciences, education, school, pedagogy, methodology.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada maktab ta'limida analitik fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati va metodik yondashuvlari ijtimoiy fanlar misolida tahlil qilinadi. O'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishning zamonaviy usullari ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется значение и методические подходы к развитию аналитического мышления в школьном образовании на примере социальных наук. Рассматриваются современные методы формирования у учащихся навыков самостоятельного и критического мышления.

SUMMARY:

This article analyzes the importance and methodological approaches to developing analytical thinking in school education using social sciences as an example. Modern methods of fostering students' independent and critical thinking skills are examined.

Hozirgi zamon ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarning analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdan iborat. Ayniqsa, ijtimoiy fanlarni o'qitish jarayonida bu ko'nikmalar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ijtimoiy fanlar nafaqat tarixiy va huquqiy bilimlarni o'z ichiga oladi, balki jamiyatni anglash, tahlil qilish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini ham shakllantiradi.

Analitik fikrlash – bu mavjud ma'lumotlarni chuqur tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash va mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyatidir. O'quvchilarning analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish kelajakda ularning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy fanlar o'quvchilarga turli tarixiy, huquqiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni tushuntirish, ularni tahlil qilish imkonini beradi. Bu jarayonda quyidagi yondashuvlar samarali hisoblanadi:

1. **Muammoli ta'lim** – o'quvchilarga dolzarb muammolarni yechish vazifasini qo'yish orqali ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish. Masalan, tarix darslarida muayyan davr voqealarining sabablari va oqibatlarini tahlil qilish.

2. **Tahliliy bahslar va munozaralar** – tarixiy voqealar, siyosiy jarayonlar va ijtimoiy hodisalar yuzasidan bahs olib borish orqali o'quvchilarning turli nuqtai nazarlarni tahlil qilishiga yordam berish.

3. **Loyihaviy ta'lim** – ijtimoiy fanlar bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari va mustaqil loyihalar tayyorlash orqali tahliliy tafakkurni shakllantirish.

4. **Vaziyatli tahlil** – tarixiy, huquqiy va iqtisodiy holatlarni o'rganib, ularning sabablari va natijalarini aniqlashga o'rgatish.

5. **Kross-fanli yondashuv** – analitik fikrlashni rivojlantirish uchun ijtimoiy fanlarni matematika, mantiq va tabiiy fanlar bilan bog'lab o'qitish.

O'qituvchilar tomonidan innovatsion ta'lim metodlarini qo'llash orqali o'quvchilarning analitik fikrlash qobiliyatini oshirish mumkin. Quyidagi usullar samarali hisoblanadi:

1. **Kritik tafakkurni rivojlantirish** – savol-javob usuli, mustaqil izlanishlar va o'quvchilarning o'z fikrlarini asoslab berishi orqali shakllantiriladi.

2. **Tahliliy fikrlash mashqlari** – ijtimoiy muammolar bo'yicha tahliliy yozma ishlar, insho va esse yozish orqali rivojlantirish.

3. **Ssenariy tahlili** – tarixiy voqealar yoki siyosiy jarayonlar yuzasidan turli ssenariylarni ishlab chiqish.

4. **Interfaol metodlar** – rolli o'yinlar, debatlar va simulyatsiyalar yordamida amaliy mashg'ulotlarni tashkil qilish.

Interaktiv metodlar – bu o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydigan o'qitish usullari bo'lib, ular analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Quyida ana shunday metodlarning ba'zilar keltirilgan:

1. **Debatlar va munozaralar** – turli ijtimoiy, tarixiy yoki siyosiy mavzularda munozaralar tashkil qilish orqali o'quvchilar o'z nuqtai nazarini asoslab bera oladi va tanqidiy fikrlashga o'rganadi.

2. **Rolli o'yinlar** – tarixiy voqealarni yoki ijtimoiy muammolarni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqish uchun o'quvchilar turli rollarni bajaradi va muammolarni yechishga harakat qiladi.

3. **Case-study (vaziyatli tahlil)** – real yoki tasavvur qilingan vaziyatlar bo'yicha tahliliy fikrlash va muammoni hal qilish uchun eng maqbul yo'llarni topishga yo'naltirilgan usul.

4. **Kichik guruhlarda ish olib borish** – jamoaviy tahlil va muammolarni hal qilish jarayonida har bir o'quvchi o'z fikrini bildirishi va umumiy yechim ishlab chiqishi lozim.

5. **Ssenariy yaratish va tahlil qilish** – o‘quvchilarga turli tarixiy yoki ijtimoiy jarayonlar bo‘yicha ssenariy yozdirish va ularni tahlil qilish orqali mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.

6. **Aqliy hujum (brainstorming)** – o‘quvchilarga muayyan muammoni yechish bo‘yicha turli g‘oyalar taklif qilish imkonini beruvchi usul bo‘lib, bu orqali ular turli yondashuvlarni tahlil qilishni o‘rganadilar.

Interaktiv metodlardan foydalanish quyidagi afzalliklarni ta‘minlaydi:

- O‘quvchilar faol ishtirok etgani sababli ularning mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi;
- O‘quv jarayonida o‘zaro hamkorlik va jamoaviy ish olib borish ko‘nikmalari shakllanadi;
- O‘quvchilar turli manbalar asosida dalillarga asoslangan xulosalar chiqara oladi;
- Nazariy bilimlar amaliy mashg‘ulotlar bilan uyg‘unlashib, yanada samarali o‘zlashtiriladi.

Analitik fikrlash nafaqat ta‘lim jarayonida, balki insonning kelajakdagi hayotida ham muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilar maktab davridan boshlab, tanqidiy yondashuvni o‘rganib, har qanday vaziyatda to‘g‘ri xulosa chiqarish va muammolarga yechim topish ko‘nikmalarini hosil qiladilar. Bu ularning nafaqat ta‘lim olishi, balki jamiyatda faol ishtirok etishlari uchun ham muhimdir.

Bugungi kunda global muammolar va tez o‘zgarayotgan jamiyat sharoitida analitik fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan shaxslar jamiyatning intellektual taraqqiyotiga hissa qo‘shishi mumkin. Bu esa ta‘lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri bo‘lishi lozim.

Maktab ta‘limida analitik fikrlashni rivojlantirish – bu nafaqat ijtimoiy fanlar orqali, balki butun ta‘lim jarayonining muhim qismi sifatida ko‘rilishi lozim. O‘quvchilarga analitik fikrlashni o‘rgatish ularning hayotiy qobiliyatlarini oshirish, mustaqil qaror qabul qilish va kelajakda jamiyatda muvaffaqiyatli shaxs bo‘lib yetishishlariga yordam beradi.

Analitik fikrlashning rivojlanishi pedagogik yondashuvlar, o‘qitish metodikasi va innovatsion ta‘lim texnologiyalarining samarali qo‘llanishiga bog‘liq. Bu esa zamonaviy maktab ta‘limida ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shodmonov Sh. (2018). Ta‘limda yangi texnologiyalar. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
2. Nuriddinov G‘. (2020). Zamonaviy ta‘lim usullari. Samarqand: Ilm-Ziyo nashriyoti.
3. Raxmatova N. (2019). Pedagogik innovatsiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Karimova Z. (2021). O‘rganish strategiyalari. Toshkent: O‘qituvchi.
5. Toshpo‘latov B. (2022). Ta‘lim va tarbiya tamoyillari. Qarshi: Nasaf.

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ МОЛОДЕЖИ К ПОЛУЧЕНИЮ КВАЛИФИКАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Бурнашева А.Д.

Казанский федеральный университет

Магистрант.

Tayanch so'zlar: motivatsiya, kasbiy mahorat, ta'lim muhiti, mehnat bozori.

Ключевые слова: мотивация, профессиональные навыки, образовательная среда, рынок труда.

Key words: motivation, professional skills, educational environment, labor market.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu ish yoshlarning malakali ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish usullarini o'rganishga bag'ishlangan. U ta'limga oid qarorlarga ta'sir etuvchi omillarni o'rganadi. O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida ta'lim muassasalari va ish beruvchilar uchun yoshlarning malakali ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini uyg'otuvchi qulay motivatsion muhitni yaratishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi.

РЕЗЮМЕ:

Данная работа посвящена исследованию методов повышения мотивации молодежи к получению квалификационного образования. В ней рассматриваются факторы, влияющие на принятие решения о получении образования. В результате проведенного исследования разработаны рекомендации для образовательных учреждений и работодателей, направленные на создание благоприятной мотивационной среды, способствующей заинтересованности молодежи в получении квалификационного образования.

SUMMARY:

This work is devoted to the study of methods for increasing the motivation of young people to receive a qualifying education. It examines the factors influencing the decision to receive an education. As a result of the research, recommendations have been developed for educational institutions and employers aimed at creating a favorable motivational environment that promotes the interest of young people in obtaining a qualification education.

Введение. Формирование профессиональных навыков у студентов в учебных заведениях в современных реалиях системы образования является довольно сложным процессом и зависит от множества факторов, среди которых ключевую роль играет мотивация студентов в целом и мотивация самого человека как персоны. Его личные убеждения, цели и амбиции могут стать мощным источником внутреннего стимула. Кроме того, под-

держка со стороны семьи, друзей и общества имеет немаловажное значение. Мотивация занимает центральное место в жизни студентов, что в конечном итоге влияет на качество, продуктивность и результаты их работы. К сожалению, в наше время ценность высшего образования как способа получить глубокие знания и стать высококвалифицированным специалистом резко снизилась.

Молодые люди часто испытывают трудности с мотивацией, что приводит к недостаточной заинтересованности в учебном процессе. Кузьмина Ю. В., научный сотрудник Высшей школы экономики (ВШЭ), в своей статье отмечает интерес студентов «больше всего довольны своей учёбой те ребята, кто выбирал специальность, руководствуясь интересами - интересной учёбой и интересной работой в будущем».2

В этой статье мы предложили методы, которые могут помочь повысить мотивацию молодежи к получению профессионального образования.

1. Создание привлекательной образовательной среды- одной из главных целей учебных заведений является формирование среды, которая реализует комфортное, заманчивое, интересное обучение и обращает внимание на вопросы : как замотивировать человека на результаты и как сделать их обучение более превлиятельным?

2. Персонализированный подход к обучению - учитывание интересов молодых людей, например: индивидуальные образовательные планы - возможность выбора дисциплин, которые соответствуют интересам и карьерным планам студентов, внедрение техники в процесс образования ,использование интересных решений и заданий во время проведения курсов.

3. Связь с рынком труда и проведение просветительских мероприятий- понимание учащимися важности их учебного процесса для дальнейшей профессиональной жизни, организация встреч, на которых эксперты из разных областей делятся информацией о потребностях рынка труда и перспективах трудоустройства. Проведение экскурсий в различные организации для ознакомления с рабочей средой ,возможность лично задать вопросы работникам .

4. Поддержка и мотивация - психологическая поддержка включает в себя содействие студентам в процессе адаптации к учебной среде, способствование их личностному развитию и помощь в преодолении стресса, возникающего в ходе обучения, возможное создание клубов, чатов поддержки.

Увеличение мотивации молодежи к получению квалифицированного образования — это непростая, но крайне важная задача, которая требует целостного подхода. Формирование привлекательной образовательной среды, индивидуализированный подход, взаимодействие с рынком труда, просветительские инициативы и система поддержки - все это помогает молодым людям понять значимость и необходимость качественного образования. В конечном итоге, такие меры не только повысят уровень образования, но и подготовят более квалифицированных специалистов, способных справляться с вызовами современности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Мотивация приобретения молодёжью высшего образования-[Электронный ресурс].– Режим доступа: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=471707>
2. Довольны ли учебой в вузе студенты разных специальностей? — Новости Международная лаборатория оценки практик и инноваций в образовании — Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ioe.hse.ru/lepa/news/186819397.html>

INNOVATIVE ASSESSMENT TECHNIQUES FOR EVALUATING SPEAKING AND WRITING SKILLS

Axrorova M.N.

Student at the Tourism Faculty of Chirchik State Pedagogical University

Tayanch so'zlar: innovatsion baholash, sun'iy intellektga asoslangan baholash, nutq ko'nikmalari, yozish ko'nikmalari, avtomatlashtirilgan baholash, gamifikatsiya, gibrid baholash, tilni bilish.

Ключевые слова: инновационная оценка, оценка на основе ИИ, навыки говорения, навыки письма, автоматизированная оценка, геймификация, гибридная оценка, уровень владения языком.

Key words: innovative assessment, ai-driven evaluation, speaking skills, writing skills, automated scoring, gamification, hybrid assessment, language proficiency.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola nutq va yozish ko'nikmalarini baholash uchun innovatsion baholash usullari haqida umumiy ma'lumot beradi. U AI tomonidan boshqariladigan vositalar, o'yinlashtirish va avtomatlashtirilgan ballni baholashning aniqligi va o'quvchilarning faolligini oshirishdagi rolini o'rganadi. Tadqiqot ushbu usullarning afzalliklari va muammolarini ta'kidlab, ularning tilni bilish darajasini o'lchashga ta'sirini ta'kidlaydi.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье представлен обзор инновационных методов оценки навыков говорения и письма. В ней рассматривается роль инструментов на основе искусственного интеллекта, геймификации и автоматизированного подсчета баллов в повышении точности оценки и вовлеченности учащихся. В исследовании освещаются преимущества и проблемы этих методов, подчеркивая их влияние на измерение уровня владения языком.

SUMMARY:

This article provides an overview of innovative assessment techniques for evaluating speaking and writing skills. It explores the role of AI-driven tools, gamification, and automated scoring in enhancing assessment accuracy and learner engagement. The study highlights the benefits and challenges of these methods, emphasizing their impact on language proficiency measurement.

Assessing speaking and writing skills has always been a challenging aspect of language education. Traditional assessment methods, such as standardized tests and teacher-centered grading, often fail to capture the complexity of communicative competence, creativity, and fluency. With the increasing integration of technology in education, innovative assessment techniques have

emerged, offering more dynamic, accurate, and personalized evaluation systems. Speaking assessments now incorporate artificial intelligence (AI)-driven speech recognition, real-time feedback systems, and gamified evaluation techniques, which provide instant scoring and detailed analysis of pronunciation, fluency, and coherence. Similarly, writing assessment has evolved with automated essay scoring (AES) systems, digital rubrics, and portfolio-based evaluations, allowing for more objective and consistent grading. These advancements not only improve assessment accuracy but also foster a learner-centered approach, where students receive immediate feedback and opportunities for self-improvement.

This article explores the latest innovations in assessing speaking and writing skills, analyzing their effectiveness, advantages, and potential challenges. By examining technology-enhanced and interactive assessment strategies, the study aims to highlight their role in enhancing language learning and ensuring a more comprehensive evaluation of students' abilities.

This study adopts a mixed-method approach, combining a systematic literature review (SLR) and comparative analysis to investigate innovative assessment techniques for speaking and writing skills. The research draws from recent advancements in AI-driven assessments, gamification, digital rubrics, and automated scoring systems to evaluate their effectiveness in modern language learning contexts.

Research Design: The study is structured around three core methodologies:

1. Systematic Literature Review (SLR).

- A detailed review of peer-reviewed journal articles, conference papers, and institutional reports published between 2013 and 2024 from sources such as Scopus, Web of Science, ERIC, and Google Scholar.
- Inclusion of key research focusing on computer-assisted language assessment (CALA), automated essay scoring (AES), and AI-driven speaking evaluations.
- Primary theoretical frameworks used in selected studies include:
- Communicative Language Testing (CLT)
- Task-Based Language Assessment (TBLA)
- Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) descriptors for speaking and writing.
- Automated Language Processing and Analysis (ALPA) model.

2. Comparative Analysis of Traditional vs. Innovative Assessment Techniques.

- The study contrasts conventional teacher-led assessments with technology-driven methods, evaluating their reliability, validity, authenticity, and practicality.

- AI-powered tools such as ETS SpeechRater, IELTS Indicator AI, Cambridge Write & Improve, Grammarly, and Turnitin AI were analyzed based on:
 - Error detection and accuracy
 - Real-time feedback mechanisms
 - Scalability in language testing
 - Fairness and bias in automated assessments
3. Case Study Analysis.

- A selection of five large-scale educational institutions that have implemented AI-based assessment methods, including:
- Duolingo English Test – AI-driven speaking and writing evaluation.
- TOEFL's SpeechRater System – Automated fluency and pronunciation scoring.
- Cambridge Write & Improve – Machine learning-based writing feedback system.
- Korean National English Assessment – AI-assisted writing and speaking exams.
- China's CET-6 Writing Test – AES system integration for large-scale exams.

Data Collection and Selection Criteria: To ensure a comprehensive analysis, the study follows a structured data selection process:

1. Primary Keywords Used for Literature Search

- “AI-driven language assessment”
- “Automated essay scoring”
- “Gamification in speaking assessment”
- “Digital rubrics for writing evaluation”
- “Speech recognition in language testing”

2. Selection Criteria.

- Peer-reviewed sources: Only studies from credible databases such as Scopus, Springer, IEEE Xplore, Taylor & Francis, and Elsevier were included.
- Publication timeline: Research published between 2013-2024 to ensure the latest technological advancements were covered.
- Empirical studies: Preference was given to studies that conducted experiments with real students or large-scale educational programs. After an initial screening of 112 studies, only 48 met the inclusion criteria and were fully analyzed in this study.

Analytical Framework: To evaluate the effectiveness of innovative assessment techniques, this study examines key factors such as reliability, validity, authenticity, practicality, and student engagement. Reliability is a major challenge

in traditional assessment methods due to subjective grading and potential teacher bias. In contrast, AI-driven assessment systems ensure consistency and objectivity, reducing human error and increasing fairness. However, automated assessment tools may still struggle with complex linguistic elements such as creativity and contextual appropriateness. Validity in conventional assessments is often limited, as many tests focus on memorization rather than real-world language use. Innovative techniques, particularly those aligned with CEFR and Task-Based Language Assessment (TBLA), emphasize practical communication skills rather than rote learning. AI-powered assessments also provide data-driven feedback that helps learners track their progress more effectively. Authenticity is another key factor. Traditional assessments typically involve scripted speaking tasks and standardized essay prompts, which may not accurately reflect real-world language use. Innovative assessment methods, such as interactive AI-based speech analysis, role-play simulations, and digital storytelling, create more engaging and authentic language experiences. Practicality remains a significant limitation of traditional assessments, as manual grading is time-consuming and resource-intensive. AI-assisted tools and automated scoring systems enable scalability, making them especially useful in large-scale language testing environments. However, reliance on technology may pose accessibility issues, particularly in under-resourced educational settings. Finally, student engagement is often a concern in traditional assessment models, as high-stakes testing environments can induce anxiety and reduce motivation. In contrast, gamification, real-time feedback, and self-paced learning platforms encourage students to engage more actively with the assessment process. AI-driven platforms also allow for personalized feedback, which helps learners focus on their specific weaknesses and improve more effectively. By comparing these aspects, this study highlights how innovative assessment techniques offer more objective, engaging, and scalable solutions while addressing some of the limitations of traditional methods. However, challenges related to technology access, fairness, and contextual adaptation must be carefully managed to ensure the effectiveness of these approaches.

Ethical Considerations: This study adheres to ethical guidelines outlined by the American Educational Research Association (AERA) and the Committee on Publication Ethics (COPE):

- Fair use of secondary data – All sources cited are peer-reviewed and publicly available.
- Avoidance of AI bias – Limitations of AI-based scoring systems were critically analyzed to highlight fairness and ethical concerns.
- No human participants – No direct human data collection was involved, ensuring ethical compliance with research integrity standards.

Limitations of the Study: While this study provides a comprehensive review of innovative assessment techniques, certain limitations should be acknowledged:

1. Dependence on Secondary Data: Since no primary experimental research was conducted, findings rely on existing literature and case studies.

2. Technological Constraints: AI-based assessment tools may not fully capture creativity, cultural nuances, or context-dependent responses in speaking and writing.

3. Contextual Applicability: The effectiveness of digital assessment tools varies depending on institutional resources, student proficiency levels, and educational policies across different countries.

This study explored innovative assessment techniques for evaluating speaking and writing skills, highlighting their advantages, challenges, and implications for language education. The findings confirm that AI-driven and technology-enhanced assessments offer greater reliability, efficiency, and engagement compared to traditional methods. Automated assessment tools provide objective, data-driven feedback that enhances learners' ability to self-monitor and improve their skills. Moreover, gamified assessments and real-time feedback mechanisms contribute to increased student motivation and participation in language learning.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bachman, L. F. (2010). *Fundamental considerations in language testing*. Oxford University Press.
2. Brown H. D. (2004). *Language assessment: Principles and classroom practices*. Pearson Education.
3. Chapelle C. A., & Voss, E. (2017). Utilizing AI in language assessment: Opportunities and challenges. *Language Testing*, 34(3), 271–290.
<https://doi.org/10.1177/0265532216686059>
4. Dikli S. (2006). An overview of automated essay scoring. *The Journal of Technology, Learning, and Assessment*, 5(1), 1–35.
<https://ejournals.bc.edu/index.php/jtla/article/view/1650>
5. Higgins, D., Xi, X., Zechner, K., & Williamson, D. (2018). A three-year evaluation of the ETS SpeechRater system in automated speaking assessment. *Language Testing*, 35(4), 503–528.
<https://doi.org/10.1177/0265532218758125>
6. Kim, Y., & Lee, H. (2020). Challenges of AI-powered language assessment in developing countries: Infrastructure and accessibility issues. *Journal of Educational Technology*, 37(1), 45–63.
<https://doi.org/10.1016/j.jedtech.2020.04.002>
7. Lu, X. (2021). CEFR-aligned AI-based language assessment: A critical review of validity and fairness issues. *Educational Linguistics Journal*, 29(3), 178–195. <https://doi.org/10.1007/s10936-021-09791-2>
8. Pardo, N. (2022). Gamified speaking assessments and their impact on language fluency: A case study of role-playing simulations. *TESOL Quarterly*, 56(1), 87–105. <https://doi.org/10.1002/tesq.3125>
9. Wang, Y., Liu, M., & Zhang, Q. (2023). Evaluating AI-driven writing assessments: Strengths, limitations, and future directions. *Computer-Assisted Language Learning*, 36(4), 289–307. <https://doi.org/10.1080/09588221.2023.1883124>

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХӘМ СПОРТ

BASLANGIŞ TAYARLIQ BASQISHINDA AKADEMIK ESKEK ESIWSHILERDIN TEŇ SALMAQLILIQTIN ORNI HAM KOORDINACIYALIQ QABILETIN RAWAJLANDIRIW METODIKASI

Utegenov J.J.

pedagogika ilimleri filosofiya doktori (PhD)

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

“Dene tárbiyası teoriiyası hám metodikası” kafedrası aǵa oqıtıwshısı

Otarbaeva G.S.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-basqış magistrantı

Tayanch so'zlar: академик эскак эсиш, координация, тенглик, дастлабки тайёргарлик, динамик тенглик, статистик тенглик, координацион қобилият, спорт методикаси.

Ключевые слова: академическая гребля, координация, равновесие, начальная подготовка, динамическое равновесие, статистическое равновесие, координационные способности, спортивная методика.

Key words: academic rowing, coordination, balance, initial training, dynamic balance, statistical balance, coordination abilities, sports methodology.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада академик эскак эсиш спортчиларининг дастлабки тайёргарлик босқичида тенглик ва координация қобилиятларини ривожлантиришни аҳамияти, методик ва амалий машқлари танланади. Академик эскак эсишда тенглик – ҳаракатлар натижасини орттири ва қайикни доимий ушлаб туриш учун аҳамиятли омил саналади. Шунингдек координация қобилиятлари спортчининг ҳаракат бирдамилгини таъминлаб, техник маҳоратини орттиришга ёрдам беради. Мақолада ушбу қобилиятларни ривожлантиришга қаратилган асосий машқлар ва методик тавсиялар келтирилган.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается важность развития навыков равновесия и координации у спортсменов академической гребли на начальном этапе подготовки, подбираются методические и практические упражнения. В академической гребле равновесие увеличивает результат и является важным фактором устойчивости лодки. Кроме того, координационные навыки помогают спортсмену приобретать технические навыки, обеспечивая единство движения. В статье представлены базовые упражнения и методические рекомендации, направленные на развитие этих способностей.

SUMMARY:

The article discusses the importance of developing balance and coordination skills in rowers at the initial stage of training, and selects methodological and practical exercises. In rowing, balance

increases the result and is an important factor in boat stability. In addition, coordination skills help the athlete acquire technical skills, ensuring unity of movement. The article presents basic exercises and methodological recommendations aimed at developing these abilities.

Akademiyaqliq eskek esiw - bul joqari dárejedegi fizikaqliq tayarliq, texnikaqliq sheberlik hám psixomotor qábiletlerdi talap etetuǵın sport túri. Tabıslı shıǵıw ushın sportshıdan tek ǵana kúsh hám shıdamlılıq emes, al jaqsı rawajlangan teńsalmaqlılıq hám koordinaciya talap etiledi. Ásirese, baslangısh tayarlıq basqıshında usı qábiletlerdi rawajlandırıw sportshınıń keyingi jumısında tabıslı bolıwında sheshiwshi áhmietke iye.

Akademiyaqliq eskek esiwde teńsalmaqlılıqtıń áhmietini. Teńsalmaqlılıq - akademiyaqliq eskek esiwde tiykarǵı motor qábiletlerinen biri bolıp, eskekshi qayıqta durıs jaǵdaydı saqlaw hám nátiyjeli háreketleniw ushın zárúr. Teńsalmaqlılıqtıń jeterli dárejede rawajlanbaǵanlıǵı sportshı háreketlerinde nadurısılıqlardıń júzege keliwine, qayıqtıń jónelisten shıǵıp ketiwine hám nátiyjesiz islewine alıp keledi.

Teńsalmaqlılıq eki túrge bólinedi:

- Statikaqliq teńsalmaqlılıq: Ornında turıp, hárekeciw halda dene salmaǵın qadaǵalaw qábileti.

- Dinamikaqliq teńsalmaqlılıq: Háreket procesinde teńsalmaqlılıqtı saqlaw qábileti.

Akademiyaqliq eskek esiwde teńsalmaqlılıq - sportshınıń nátiyjeli háreketleniw, kúsh jumsalıwın únemlew hám jarıslarda joqari nátiyjelerge erisiwinde áhmietli faktorlardan biri esaplanadı. Bul sport túri suwda orınlanatuǵın dinamikaqliq háreketlerge tiykarlangani ushın eskek esiwshi suw ústinde turaqlı halattı uslap turıwdı úyreniw kerek.

Teńsalmaqlılıqtıń tiykarǵı wazıypaları:

1. Suwda turaqlılıqtı támiyinlew. Eskekshi qayıqtaǵı jaǵdayın baqlay alıwı zárúr. Eger teńsalmaqlılıq buzılса, qayıq nadurıs burılıp ketiw yaki awdarılıwı múmkin. Bul bolsa háreket nátiyjeliligine unamsız tásir kórsetedi.

2. Kúsh jumsawdı únemlew. Durıs teńsalmaqlılıqtı uslap turıw eskek esiwde artıqsha kúsh jumsalıwın azaytıwǵa járdem beredi. Durıs emes teńsalmaqlılıq bolsa deneniń artıqsha háreketlerine hám tez sharshawǵa alıp keledi.

3. Háreketler koordinaciyasın jaqsılaw. Akademik eskek esiwde eskekler menen únles hám bir bapta háreketleniw áhmietli. Eger teńsalmaqlılıq jaqsı rawajlangan bolsa, sporchi eskekti bir tegis hám durıs usılda háreketlendiredi.

4. Tezlik hám texnikaqliq ústinlikti arttırıw. Durıs teń salmaqlılıqqa ie eskek esiwshi háreketlerin minimal qosımsha háreketler menen ámelge asıradı. Bul bolsa onıń tezligin arttırıp, básekiye shıdamlılıǵın kúsheytedi.

Teñsalmaqlılıqtı rawajlandırıw usılları:

- Qayıqta shınıǵıwlarıdı turaqlı orınlaw hám suwda hárezetlerdi qayta úyreniw.

- Jerde arnawlı teñsalmaqlılıqtı rawajlandırıwshı shınıǵıwlarıdı orınlaw (máseleń, basqıshpa-basqısh hár qıylı teñsalmaqlılıq trenajyorlarınan paydalanıw).

- Kúshli bulshıq etler hám stabilizatorlar ústinde islew, ásirese deneniń oraylıq bólimi (core muscles) hám ayaq bulshıq etlerin bekkemlew.

Juwmaqlap aytqanda, akademiyalıq eskek esiwshiler ushın dinamikalıq teñsalmaqlılıq ásirese áhmietli, sebebi qayıqta eskek esiwde hárezet hám teñsalmaqlılıq úylesimi talap etiledi, akademiyalıq eskek esiwshiler ushın teñsalmaqlılıqtı rawajlandırıw tek ǵana olardıń texnikasın jaqsılap qoymastan, al nátiyjeli hárezetleniw, energıyanı únemlew hám joqarı nátiyjelerge erisiw imkaniyatın beredi.

Koordinaciyalıq qábilet hám onıń ornı. Koordinaciya - bul hár túrli bulshıq et toparların úylesikli islew, hárezetlerdi anıq hám muwapıq orınlaw qábileti. Eskek esiwde koordinaciya sportshınıń eskekti suwǵa durıs túsiriw, qayıqtı tegis hárezetlendiriw hám kúshti tejewge járdem beredi.

Koordinaciyalıq qábilettiń tiykarǵı túrleri:

- Kóz-qol koordinaciyası: Eskekti tuwrı uslaw hám suwǵa kirgiziwde járdem beredi.

- Dene-qol koordinaciyası: Dene hám qol hárezetlerin úylestiriw.

- Tezlik hám reakciya qábileti: Sırtqı sharayatlarǵa tez beyimlesiw.

Teñsalmaqlılıq hám koordinacıyanı rawajlandırıw metodikası. Akademiyalıq eskek esiw - joqarı dárejede texnikalıq sheberlik hám fizikalıq tayarlıqtı talap etetuǵın sport túri bolıp, onda koordinaciyalıq qábilet áhmietli orın tutadı. Sportshınıń hárezetleri bir-biri menen baylanıslı hám teń salmaqlı bolıwı kerek. Bul bolsa durıs texnikanı ózlestiriw, nátiyjeli kúsh jumsaw hám maksimal nátiyjege erisiw ushın tiykarǵı faktor esaplanadı.

Koordinaciyalıq qábilet degenimiz ne? - bul dene hárezetlerin basqarıw, tez hám anıq reakciya qılıw, teñsalmaqlılıqtı saqlaw hám de hárezetlerdi maslastırıw qábileti. Akademiyalıq eskek esiwde bul qábilet eskeklerdi sinxron hárezetlendiriw, qayıqta turaqlılıqtı saqlaw hám suwda jetik hárezetleniw ushın júdá zárúr.

Koordinaciyalıq qábiletteń áhmiyeti:

1. Hárezetlerdin birigin támiyinlew. Akademik eskek esiwshiler bir waqıtta hárezet etiwı hám qayıqtı suwda teñsalmaqlılıqta uslap turiwı kerek. Bul hárezetlerdiń sáykesligi durıs koordinacıyanı talap etedi.

2. Texnikanı jetilistiriw. Eskek esiw procesinde hár bir háreket anıq hám úylesimli boliwi kerek. Eger koordinaciya jeterli dárejede bolmasa, texnikada qáteler júz berip, nátiyjelerge unamsız tásir kórsetedi.

3. Tez hám nátiyjeli háreket etiw. Eskekke tezlikti arttırıw ushın háreketlerdiń anıqlıǵı áhmiyetli. Az háreket penen maksimal kúsh jumsaw koordinaciyaǵa baylanıslı.

4. Refleksler hám reakciya tezligin asırıw. Suwda háreketlengende, sırtqı sharayatlar (tolqınlar, samal, qarsılaslar) ózgeriwi múmkin. Sportshı bul ózgerislerge tez beyimlesiwı hám juwap beriwi kerek. Koordinaciya jaqsı rawajlangan bolsa, bunday sharayatlardı nátiyjeli beyimlesiw ańsatlasadı.

5. Topar bolıp háreket etiw. Komandalıq akademiyalıq eskek esiwde hár bir sporchı óz háreketlerin sherikleriniń háreketleri menen úlestiriwi kerek. Bul bolsa durıs koordinaciyanı talap etedi.

Koordinaciyalıq qábilette rawajlandırıw usılları.

- Arnawlı shınıǵıwlar: Jerde hám suwda teńsalmaqlılıqtı rawajlandırıw ushın dinamikalıq hám statikalıq shınıǵıwlar orınlaw.

- Kúshli bulshıq etler: Deneniń oraylıq bólimi (core) hám stabilizator bulshıq etlerin bekkemlew.

- Refleks hám reakciya tezligi: Tez háreketlerdi talan etetuǵın shınıǵıwlar, máselen, raketka yamasa top penen reakciyanı rawajlandırıwshı oınlar.

- Jámaátli sinxron háreketler: Jámaát bolıp shınıǵıwlar ótkeriw hám sinxron háreketlerdi rawajlandırıw..

Teńsalmaqlılıqtı rawajlandırıw shınıǵıwları. Akademiyalıq eskek esiwde teńsalmaqlılıqtı rawajlandırıw ushın arnawlı shınıǵıwlar úlken áhmiyetke ie. Teńsalmaqlılıqtı arttırıw sportshınıń texnikalıq sheberligin jetilistiriwge, háreketlerdiń turaqlılıǵın támiyinlewge hám proceste nátiyjeli kúsh isletiwge járdem beredi. Tórende teńsalmaqlılıqtı rawajlandırıw ushın usınıs etiletuǵın tiykarǵı shınıǵıwlar keltirilgen.

Jerde orınlanatuǵın teńsalmaqlılıq shınıǵıwları, bul shınıǵıwlar sportshınıń ulıwma teńsalmaqlılıq qábiletin hám deneniń oraylıq bólegin (core) bekkemlewge járdem beredi.

- Bir ayaqta turıw - bir ayaqta 30-60 sekund turıń, keyin yekinshi ayaqqa ótıledi, qıyınlastırıw ushın kózlerdi jawıp orınlaw múmkin, bul shınıǵıw ayaq hám oraylıq bulshıq yetlerdi bekkemleydi.

- Bas-balda turıw (Balance Board) - bas-balda turıp, deneni teńsalmaqlıqta uslap turıw, yeskek háreketlerin imitaciya yetip orınlaw múmkin, bul shınıǵıw suwdagı nadurıs háreketlerdi dúzetiwge járdem beredi.

- Planka hám dinamikalıq planka - aldınǵı hám qaptal planka shınıǵıwları teńsalmaqlıq ushın áhmietli bolǵan deneniń oraylıq bólegi (core) bulshıq etlerin bekkemleydi, qollardı yamasa ayaqlardı kóterip orınlansa, shınıǵıwdıń nátiyjesi artadı.

Suwda orınlanatuǵın teńsalmaqlılıq shınıǵıwları, bul shınıǵıwlar eskek esiwshilerdi qayıqtaǵı háreketlerge tayarlaw hám teńsalmaqlılıqtı arttırıw ushın qollanıladı.

- qayıqta turıp teńsalmaqlılıqtı uslap turiw, qayıqqa minip, qollardı jerge tiygizbesten tik turiw shınıǵıwı orınlanadı, sporchi awırlıq orayın baqlawı hám oni turaqlı uslap turiwi kerek.

- Tek ayaqlar menen eskek esiw, qollardan paydalanbastan, tek ayaqlardan paydalanıp eskek esiw, bul shınıǵıw teńsalmaqlılıq hám bulshıq etlerdiń úylesikli háreketin rawajlandıradı.

- Bir tárepke awısıwdı qadaǵalaw, eskek esiw procesinde deneni bir tárepke awıstırıw hám teńsalmaqlılıqtı tiklew shınıǵıwları orınlanadı, bul qayıqta teńsalmaqlılıqtı saqlaw qábiletin arttıradı.

Jerde orınlanatuǵın koordinaciya shınıǵıwları:

Qıysıq sızıqlar boyınsha juwırıw (agiliti juwırıw), túrli sızıqlar hám konuslar boyınsha tez hám anıq háreketleniw, bul shınıǵıw júrek-qan tamır sistemasın da rawajlandırıp, koordinaciyanı jaqsılaydı.

Kózdi jumip háreketler islew, sporchi kózin jumip, ápiwayı teńsalmaqlıq hám koordinaciya shınıǵıwların orınlaydı, bul miy hám bulshıq yetler arasındǵı baylanıstı kúsheytedi.

- Sekirgish penen sekiriw, ayaqlardıń sinxron háreketin arttırıw ushın ideal shınıǵıw, qol hám ayaq háreketlerin úylestiriwge járdem beredi.

Suwda orınlanatuǵın koordinaciya shınıǵıwları:

- Bir qol menen eskek esiw, sporchi tek bir qol menen eskek esip, teńsalmaqlılıq hám qol-ayaq koordinaciyasın rawajlandıradı.

- Eskeklerdiń asimmetriyalıq háreketin orınlaw, bir eskekti tez, ekinshisin áste tezlikte islew, bul háreketlerdi muwapıqlastırıwdı hám jaqsıraq qadaǵalawdı úyretedi.

- Qayıqta túrli tezliklerde eskek esiw, tezlikti ózgertiw arqalı qayıqtı turaqlı uslap turiw hám koordinaciyanı rawajlandırıw.

Shınıǵıwları rejelestiriw. Hár bir shınıǵıw áste-aqırın awırlasıp barıwshı princip tiykarında shólkemlestiriliwi kerek. Shınıǵıw úsh bólimnen ibarat boliwi kerek:

- Kirisiw bólimi (10-15 minut) - júrek-qan tamır hám bulshıq et sistemasın tayarlaw ushın qızdırıw hám jeńil shınıǵıwlar.

- Tiykargı bólim (40-60 minut) - texnikalıq, fizikalıq hám koordinaciyalıq shınıǵıwları orınlaw.

- Juwmaqlawshı bólim (10-15 minut) - tikleniw shınıǵıwları, sozılıw hám relaksaciya háreketleri.

Shınıǵıwlarıń dawamlılıǵı hám tákirarlanıwı:

- Dáslepki tayarlıq basqışında háptesine 3-4 márte shınıǵıw ótkeriw usınıs etiledi.

- Tájiriybeli sportshılar ushın háptesine 5-6 márte shınıǵıw ótkeriw maqsetke muwapıq.

- Shınıǵıw waqtı 1 saattan 2 saatqa shekem dawam etiwı múmkin.

Teńsalmaqlılıqtı rawajlandırıw ushın metodikalıq usınıslar:

- Shınıǵıwlarıń 15-20 minutı teńsalmaqlılıqtı rawajlandırıwshı arnawlı shınıǵıwlarǵa ajratılıwı kerek.

- Qayıqta turıp teńsalmaqlılıqtı uslaw, tek bir qol menen eskek esiw hám basqa texnikalıq shınıǵıwlar orınlanıwı zárúr.

Jerde teńsalmaqlılıqtı jaqsılaw ushın basqış, balans taxtası hám statikalıq shınıǵıwlar qollanıwı múmkin.

- Sportshınıń awırlıq orayın qadaǵalawı hám suwda ózin turaqlı seziwi ushın deneniń oraylıq bólegin (core) bekkemlewshi shınıǵıwlar orınlaw áhmietli.

Koordinaciyanı rawajlandırıw ushın metodikalıq usınıslar:

- Qol-ayaq háreketlerin muwapıqlastırıwǵa qaratılǵan sinxron shınıǵıwlar orınlanıwı kerek.

Háreketlerdi ritmde orınlaw ushın metronom yaki muzika ritminen paydalanıw múmkin.

- Komandalıq eskek esiwshiler ushın ırashta háreketleniw shınıǵıwları tiykargı itibarda bolıwı kerek.

Psixologiyalıq tayarlıq hám motivaciya:

- Sportshılardıń dıqqatın jámlew hám stressti azaytıw ushın meditaciya hám dem alıw shınıǵıwların orınlaw usınıs etiledi.

- Jarıslarǵa tayarlıq procesinde simulyaciyalıq shınıǵıwlar ótkeriliwi kerek..

- Komandalıq jumista sportshılar arasında isenim hám tatıwlıq ortalıǵın jaratıw ushın treningler ótkeriw usınıs etiledi.

Shınıǵıw procesin bahalaw hám analizlew:

- Hár bir shınıǵıwdan keyin nátiyjeler tallanıp, kemshilikler anıqlanıwı kerek.

- Shınıǵıw kúndeligi júrgiziliwi hám hár bir sportshınıń jetiskenlikleri qadaǵalap barılıwı áhmietli.

- Texnikalıq tallaw hám testler arqalı sportshınıń rawajlanıw dinamikası baqlap barıladı.

Teńsalmaqlılıqtı rawajlandırıw ushın statikalıq hám dinamikalıq shınıǵıwlar, suwda hám qurǵaqlıqta orınlanatuǵın quramalı hárezetlerden paydalanıw zárúr. Bul sportshınıń awırılıq orayın qadaǵalaw qáiletin kúsheytedi hám qayıqta turaqlılıqtı támiyinleydi. Koordinaciyanıń rawajlanıwı bolsa hárezetlerdiń úylesimliliǵı hám tezligine tásir yetedi. Bunda jámáátlik sinxron hárezetler, reflekslerdi tezlestiriwshi shınıǵıwlar hám texnikalıq detallarǵa itibar qaratıw áhmiyetli.

Metodikalıq usınıslar tiykarında shınıǵıwlardıń durıs shólkemlestiriliwi, fizikalıq tayarlıqqa ayırıqsha itibar qaratılıwı hám shınıǵıwlardıń nátiyjeliligin tallaw processtıń tabıslı ótiwine járdem beredi. Sonıń menen birge, sportshınıń psixologiyalıq jaǵdayı da rawajlanıw procesinde úlken áhmiyetke iye..

Solay etip, akademiyalıq eskek esiwde teńsalmaqlılıq hám koordinaciyanı sistemalı túrde rawajlandırıw, metodikalıq qatnas hám rejeli shınıǵıwlar arqalı sportshılardıń nátiyjelerin jaqsılaw, olardı jarıslarǵa joqarı dárejede tayarlaw múmkin.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Бакирова, Н.Ш. "Спортчида мувозанат ва координацияни ривожлантириш методикаси". – Тошкент: Фан, 2019.
2. Верлинский, Ю.Ф. "Гребной спорт: методика подготовки юных спортсменов". – Москва: Спорт, 2017.
3. "Жисмоний тарбия ва спорт университетлари халқаро ассоциацияси" https://m.e-academy.sportacadem.ru/student-portfolio/38429.pdf?utm_source=chatgpt.com
4. Ҳамидов, Ж.А. "Ёш эшак эшувчиларни тайёрлашда мувозанат ва ҳаракат координациясини ривожлантириш". – Тошкент: Университет нашриёти, 2022.
5. International Rowing Federation (FISA). "Rowing Coaching Manual". – Lausanne, 2021.

JAS SPORTCHILAR USHIN BADMINTON SHINIĞIWLARIN SHÓLKEMLESTIRIW

Beknazarov R.A.

Ózbekstan mámleketlik dene tarbiya hám sport universiteti

Nókis filalı oqıtwshısı, docent

Genjebekova Sh.P.

Abdreymova H.Q.

Ózbekstan mámleketlik dene tarbiya hám sport universiteti

Nókis filalı badminton qániygeligi 1-kurs studenti

Tayanch so'zlar: badminton, yosh sportchilar, mashg'ulot usullari, jismoniy tayyorgarlik, psixologik tayyorgarlik, texnik rivojlanish.

Ключевые слова: бадминтон, юные спортсмены, методика тренировок, физическая подготовка, психологическая подготовка, техническое развитие.

Key words: badminton, young athletes, training methodology, physical training, psychological training, technical development.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada yosh sportchilar uchun badminton mashg'ulotlarini samarali tashkil etishning asosiy tamoyillari va usullari tahlil qilinadi. Yosh sportchilarning jismoniy, texnik va psixologik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganilib, mashg'ulotlar jarayonlarini rejalashtirish, yuklamalarni aniqlash va mashg'ulotlar samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar berildi. Turli yosh guruhlari uchun mos bo'lgan o'quv dasturlari va o'quv bosqichlari ham yoritiladi. Tadqiqot natijalari badminton bo'yicha murabbiylar va sport ta'lim muassasalari uchun foydali bo'lishi mumkin.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются основные принципы и методика эффективной организации тренировок по бадминтону для юных спортсменов. Изучены факторы, влияющие на физическое, техническое и психологическое развитие юных спортсменов, даны научно обоснованные рекомендации по планированию тренировочных процессов, определению нагрузок и повышению эффективности тренировок. Также будут освещены учебные программы и этапы подготовки, подходящие для разных возрастных групп. Результаты исследования могут быть полезны для тренеров по бадминтону и спортивных образовательных учреждений.

SUMMARY:

This article analyzes the basic principles and methodology for the effective organization of badminton training for young athletes. Factors influencing the physical, technical, and psychological development of young athletes are studied, and scientifically based recommendations are given for planning training processes, determining loads, and increasing training effectiveness. It also

covers curricula and preparatory stages suitable for different age groups. The research results can be useful for badminton coaches and sports educational institutions.

Izertlewdiń maqseti: jas sporchılar ushın badminton shınıǵıwların nátiyjeli shólkemlestiriwge qaratılǵan. jas sporchılar ushın badminton shınıǵıwlar ushın metodikasın islep shıǵıw, olardıń fizikalıq, texnikalıq hám psixologiyalıq rawajlanıwına tásir etiwshi faktorlardı tallaw jáne jasqa qaray individual qatnas tiykarında shınıǵıw baǵdarlamaların optimallastırıwdan ibarat."

Izertlew obiekti: jas badmintonshı sportshılar

Izertlew predmeti: Jas sporchılar ushın badminton shınıǵıwların shólkemlestiriw procesi, onıń metodikası hám táhiri nátiyjeliligi.

Búgingi kúnde sport tarawınıń rawajlanıwı jas áwladtıń fizikalıq hám ruwxıy jetikligin támiyinlewde áhmiyetli faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Ásirese, oqıwshılar hám jas sporchılar arasında salamat turmıs tárizin qalıplestiriw, olardıń fizikalıq belsendiligin arttırıw hám sportqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw áhmiyetli máselelerden biri bolıp qalmaqta. Usı kózqarastan qaraǵanda, badminton sport túri jaslar arasında ǵalaba en jayıp atırǵan, Tezlik, shaqqanlıq iyiliwshenlik, kúsh hám shıdamlılıq, sıyaqlı pazıyetlerdi rawajlandırıwshı nátiyjeli qural sıpatında tán alınadı.

Sońǵı jıllarda alıp barılǵan izertlewler sonı kórsetpekte, badminton menen shuǵıllanıwshı jas sporshılar ortasha 20-30% ke jaqsı kardiovaskulyar shıdamlılıqqa iye boladı. Bunnan tısqarı, Angliya sport medicinası orayınıń izertlewlerine qaraǵanda, badminton oyınshıları refleks tezligi hám koordinaciya boyınsha basqa sporshılardıǵa salıstırǵanda 15% joqarı nátiyjelerge erisken. Sol sebepli, bul sport túrinin jas áwladtıń rawajlanıwına qosıp atırǵan úlesi sheksiz.

Badminton ápiwayı kórinisine qaramastan, joqarı tezlikte qarar qabıl etiw, durıs jaylasıw, óz waqtında háreketleniw, teńsalmaqlılıq hám texnika talap etetuǵın quramalı sport túrlerinen biri bolıp esaplanadı. Jas sporshılar ushın bul sport túri arqalı tek fizikalıq emes, al psixologiyalıq hám sociallıq kónlikpelerdi qalıplestiriw imkaniyatı bar. Durıs shólkemlestirilgen shınıǵıw processleri arqalı jas sporchılar óz potencialın tolıq júzege shıǵarıwı, keleshekte joqarı sport nátiyjelerine erisiwi múmkin.

Bul maqalada jas badmintonshılar ushın shınıǵıwlardı nátiyjeli shólkemlestiriw usılları, oqıw-shınıǵıw processleriniń tiykarǵı principleri hám olardıń sporchılardıń ulıwma rawajlanıwına táhiri haqqında sóz etiledi.

Izertlewdiń birinshi maqseti: *Jas sporchılar ushın badminton shınıǵıwlarınin ózgeshelikleri.* Badminton jas sporchılardan joqarı háreket aktivligin talap etetuǵın sport túri bolıp, shınıǵıwlar tómendegi principlerge tiykarlanıwı kerek:

Sporchılardıń jası hám fizikalıq tayarlıǵı inabatqa alınıwı;

Shinigiwlar individual qatnas tiykarında shólkemlestiriliwi;
 Texnikalıq hám taktikalıq tayarlıq elementlerin úylestiriw;
 Fizikalıq shinigiwlar menen texnikalıq tayarlıqtı únles alıp barıw;
 Sporchılardıń psixologiyalıq tayarlıgın asırıw.

Sońǵı statistikalıq maǵlıwmatlarǵa bola, jas badmintonshılardıń háptesine keminde 5 saat shuǵıllanıwı olardıń ulıwma fizikalıq tayarlıgın 25% ke arttırıwı múmkin. Sonday-aq, 12-16 jaslı sporchılar arasında ótkerilgen izertlewler sonı kórsetedi, badminton texnikası menen turaqlı shuǵıllanganlar reakciya tezligin 18% ke asırıw.

Nátiyjeli shinigiw usılları: Jas sporchılar ushın badminton shinigiwların shólkemlestiriwde tómendegi metodlar áhmiyetke iye:

1. *Jeke tártiptegi shinigiwlar* - hárbir sporchınıń kemshilik hám kúshli táreplerin anıqlaw hám olarǵa sáykes shinigiwlar beriw.

2. *Juplıq hám komandalıq shinigiwlar* - oyın taktikasın rawajlandırıw hám komandalıq islesiw kónlikpelerin qalıplestiriw.

3. *Oyın hám qadaǵalaw jarısları* - sporchılardıń tayarlıq dárejesin bahalaw hám olardıń kúshlerin sınap kóriwge imkaniyat jaratıw.

4. *Tezlik hám shıdamlılıq shinigiwları* - badmintonshılardıń tiykarǵı fizikalıq sıpatların rawajlandırıwǵa qaratılǵan shinigiwlar.

5. *Psixologiyalıq tayarlıq* - sporchılardıń jarıslar aldınan ruwxıy jaqtan tayarlanıwı.

6. *Dietologiyalıq qadaǵalaw* - sporchılardıń durıs awqatlanıwın támiyinlew hám energiya sarplanıwın optimallastırıw.

7. *Fizikalıq rehabilitaciya shinigiwları* - jaraqatlardan keyingi tikleniw procesin tezlestiriw hám stressti azaytıw.

Ilimiy izertlewler sonı kórsetedi, joqarı intensivliktegi aralıqlı shinigiwlar badminton oyınshılarınıń shıdamlılıǵın 30% ke arttıradı. Sonday-aq, psixologiyalıq tayarlıq procesinde sport psixologları tárepinen alıp barılǵan shinigiwlar nátiyjesinde sporchılar ózine bolǵan isenimdi arttırıwda 20% joqarı nátiyjelerge erisken.

Izertlewdiń ekinshi maqseti: Badminton shinigiwlarınıń nátiyjeliligin arttırıw: Shinigiw processleriniń nátiyjeliligin arttırıw ushın tómendegi faktorlarǵa itibar qaratıw kerek:

Shinigiw baǵdarlamaların ilimiy tiykarda dúziw;

Trenerlerdiń mamanlıgın arttırıw hám zamanagóy metodikalardan paydalanıw;

Sporchılardı turaqlı túrde medicinalıq baqlawdan ótkeriw;

Texnologiyalıq qurallardan paydalanıw (video analiz, sensorli texnologiyalar hám t.b.);

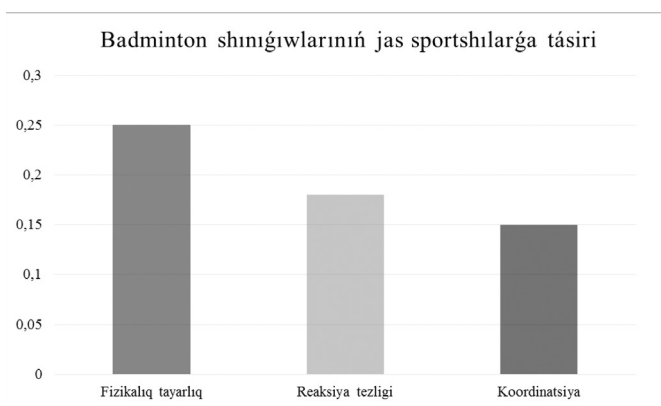
Individual qatnas tiykarında shınıǵıw baǵdarlamaların qalıplestiriw.

Xalıqaralıq sport federaciyasınıń maǵlıwmatlarına

bola, video tallaw texnologiyalarından paydalanıw badminton oynshılarının texnikasını 35% ke jaqsılawǵa járdem beredi. Bunnan tısqarı, medicinalıq qadaǵalaw arqalı individual shınıǵıw rejelerin islep shıǵıw sporchılardıń jaraqatlanıw qáwpin 40% ke azaytıwı múmkin.

grafikte jas sporchılardıń badminton shınıǵıwları arqalı erisken tiykarǵı jetiskenlikleri procentlerde kórsetilgen:

Juwmaq. Jas sporchılar ushın badminton shınıǵıwların durıs shólkemlestiriw olardıń fizikalıq, texnikalıq, psixologiyalıq hám sociallıq tayarlıǵın arttırıwǵa xızmet etedi. Ilimiy tiykarlangan qatnas, zamanagóy shınıǵıw metodikalarından paydalanıw hám sporchılardıń individual ózgesheliklerin esapqa alıw arqalı shınıǵıw nátiyjeliligini arttırıw múmkin. Badminton shınıǵıwları arqalı sporchılar salamat turmıs tárizin qalıplestiredi, ózine bolǵan isenimin arttıradı, sociallıq ortalıqta jáne de belsendi boladı hám keleshekte sport tarawında jetiskenliklerge erisiw ushın bekkem tiykar jaratadı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. International Journal of Sports Science & Coaching, 2023
2. Badminton World Federation (BWF) Annual Report, 2022
3. Xamitov, X. (2021). Badminton va yoshlar psixologiyasi. Nukus: "Bilim" nashriyoti.
4. European Journal of Sport Science, 2021
5. Angliya Sport Tibbiyoti Markazi Tadqiqotlari, 2020
6. G.Brown, "Youth Training in Modern Badminton", Sports Dynamics Press, 2021
7. O'zbekiston Badminton Federatsiyasi statistik ma'lumotlari, 2023
8. N.Henderson, "Scientific Approach to Physical Development in Badminton", International Sports Review, 2022
9. A.Kovalenko, "Badminton and Cognitive Reflexes", Journal of Youth Sports Psychology, 2020
10. Miller & Zhang, "Training Intensity and Injury Prevention in Junior Badminton", Sports Medicine & Research Journal, 2023
11. Savatyugin O.M., G'aniyeva M.Yu., Suleymanova S.F. // Sport pedagogic mahoratini oshirish (Badminton) / 2017 yil.

SPORTDA KREATINLI QO'SHIMCHALARNING QO'LLANILISHI

Xasanova N. R.

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti.

Tayanch so'zlar: kreatin tutuvchi biologik faol moddalar, sport ish qobiliyati, samaradorlik, xavfsizlik.

Ключевые слова: креатинсодержащие биологически активные вещества, спортивная работоспособность, эффективность, безопасность.

Key words: creatine-containing biologically active substances, sports performance, efficiency, safety.

РЕЗИОМЕ:

Maqolada kreatinning sportchilar ish qobiliyatini oshirishidagi roli haqidagi zamonaviy qarashlar ko'rib chiqildi. So'nggi yillardagi kreatin preparatlarini sport va sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiyada qo'llashga bag'ishlangan adabiyot manbalari tahlil qilingan. Adabiyot ma'lumotlari asosida kreatin mahsulotlarining samaradorligi va xavfsizligi haqida xulosalar chiqarildi.

РЕЗИОМЕ:

В статье рассмотрены современные взгляды на роль креатина в повышении работоспособности спортсменов. Проанализированы литературные источники последних лет, посвященные применению креатиновых препаратов в спортивной и оздоровительной физической культуре. На основании литературных данных были сделаны выводы об эффективности и безопасности креатиновых продуктов.

SUMMARY:

The paper examines contemporary perspectives on the role of creatinine in enhancing athletes' performance. Literary sources dedicated to the use of creatine preparations in sports and health-improving physical culture in recent years have been analyzed. Based on the literature, conclusions were drawn about the effectiveness and safety of creatine products.

Kirish. Kreatin eng mashhur ozuqaviy qo'shimchalardan biridir. Dunyoda undan foydalanish doimiy ravishda o'sib bormoqda. 1992-93 yillardan boshlab ushbu mahsulot sport ozuqaviy qo'shimchalari orasida sotilishi bo'yicha birinchi o'rinni egalladi. Masalan, 1996 yildan 2001 yilgacha bo'lgan davrda kreatin monogidratining yillik savdosi 50 dan 400 million AQSh dollaridan oshganini aytish kifoya. Shunga qaramay, hozirgi vaqtda ushbu mahsulot haqidagi fikrlarni qayta ko'rib chiqish zarurati mavjud. Bu birinchi navbatda bozorda yangi

kreatin aralashmalarining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, ularning ishlab chiqaruvchilari "monogidratga nisbatan samaradorlikni 6-10 baravar oshirish"ni da'vo qilmoqda. Shu bilan birga, bunday mahsulotlarni o'zganishga yo'naltirilgan ishlar kam. Shuning uchun ishimizning asosiy maqsadi sportda kreatinni qo'llash bo'yicha zamonaviy ishlarni va kreatinning sportchi organizmiga ta'sirini kuchaytiradigan boshqa dori vositalarining samaradorligini o'rganishdan iborat.

Kreatin biokimyosi. Og'irligi 70 kg bo'lgan inson tanasida 140-160 g kreatin mavjud. Uning asosiy vazifasi maksimal yuklamalarni bajarishdagi energiya manbai bo'lgan ATF - Kr siklida ishtirok etish hisoblanadi. Oddiy sharoitlarda kreatinning kunlik iste'moli taxminan 2 g ni tashkil qiladi. Muskullarda kreatinkinaza fermenti ta'sirida u kreatinfosfatga aylanadi (skelet muskullaridagi kreatin zahirasi taxminan 40% fosfat shaklida bo'ladi). Kreatin fosfat ATF resintezi uchun kimyoviy energiya manbai bo'lib xizmat qiladi. Fosfat qoldig'i parchalanishidan keyin kreatin kreatininga aylanadi va u buyraklar orqali chiqariladi.

Hozirgi nazariyaga ko'ra, kreatin preparatlari skelet muskullari hujayralarida kreatinfosfat (KrF) darajasini oshiradi. Ko'p miqdordagi kreatinfosfat adenozin uchfosfatning (ATF) tezroq tiklanishini ta'minlaydi, bu sprint, sakrash va og'ir atletika kabi qisqa muddatli yuqori intensiv ishlar uchun energiya yetkazib beruvchidir. Bundan tashqari, kreatinfosfat hujayra ichidagi pH muhitini pasaytiruvchi va shuningdek muskul ishi paytida toliqishni keltirib chiqaruvchi hujayra protonlarini ushlab turadi. Shunday qilib, kreatindan foydalanish orqali muskullarning qisqarishi kuchini oshirib, anaerob ish vaqtini uzaytiradigan ergogenik samaraga ega bo'lishi mumkin. Tabiiyki, bu samara, birinchi navbatda, tezkorlik-kuchlilik xarakteriga ega bo'lgan yuklamalarda o'zini namoyon qiladi.

So'nggi o'n yil ichida kreatinning yana bir ta'sir mexanizmi aniqlangan. Ushbu moddaning satelit hujayralarining ko'payishi va differentsiatsiyasi jarayonlarini faollashtirishi ko'rsatilgan. Kreatinfosfat miyoblastlarning bo'linish jarayoni uchun asosiy energiya manbalaridan biridir. Kreatinning proteinli ozuqasi va kuchni talab etuvchi mashqlanishlar bilan kombinatsiyasi miyotsitlarning o'sishini sezilarli tezlashishiga va ularning sonining ko'payishiga olib kelishi ayrim ilmiy ishlarda sharxlab o'tilgan.

Kreatin, shuningdek, osmotik faollikka ta'sir ko'rsatadi, hujayradan suvni chiqib ketishini oldini oladi va shu bilan birga osmotik shok sharoitida omon qolishiga yordam beradi. Bu ta'sir issiq, nam iqlim sharoitida mashqlanishda kreatinning himoya qilish ta'siriga asoslanadi.

Bu mexanizmlarning barchasi asosan mahalliydir. Garchi ushbu moddaning gormonal holatga ta'sirini o'rgangan ishlar mavjud bo'lsada, hozirgacha

kreatinning tizimli samarasi to'liq ta'riflanmagan. Kreatinning boshqa oziqaviy qo'shimchalar bilan birgalikda qo'llanilishi gormonlar (somatotropin) va fermentlar (kreatinkinaza) darajasiga ta'siri qiladi. Kreatinning kuniga 20 g darajasida qabul qilinishi qon bosimi va plazma kreatinkinazasi darajasi kabi tizimli ko'rsatkichlarga ta'sir qilmasdan, muskul massasining sezilarli darajada oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, kreatinni qabul qilish orqali kreatinfosfat zahirasini ko'paytirish hisobiga miyadagi energiya jarayonlariga faollashtiruvchi ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Sport ovqatlanishida kreatin. Kreatinni sportda qo'llash haqidagi birinchi ma'lumotlar 1990-yillarning boshlariga to'g'ri keladi. Britaniyalik sportchilarning (L.Kristi, S.Gashel, K.Jekson) 1992 yili Barselonada bo'lib o'tgan Olimpiya o'yinlaridagi yorqin g'alabalari ko'pchilik tomonidan P.Greenhaff boshchiligidagi ingliz mutaxassislarining maxsus kreatinli mahsulotlardan sport ovqatlanishida ("kreatinli yuklanish" usuli deb ataladi, ya'ni kuniga 20 g/kun gacha bo'lgan dozalarni qabul qilish va dozani yana 5 g/kungacha kamaytirish) foydalanish sohasidagi so'nggi ishlanmalari bilan bog'liq deb hisoblandi. Garchi bir qator ilmiy ishlarda nisbatan past dozalarni uzoq muddat davomida qo'llash bilan sezilarli ta'sirga erishilgan bo'lsada, ayrim ilmiy adabiyotlarga ko'ra, bu usul eng samarali usullardan biri hisoblanadi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, hozirgacha kreatin doping sifatida tasniflanmagan.

Ko'pgina ilmiy tadqiqotlar kreatinning ergogen salohiyatini ko'rsatib bergan. Kreatinni qo'llash bo'yicha ko'pgina maqolaning tahlilidan olingan ma'lumotlarga ko'ra, kuchni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar davomida kreatin dozalarini qo'llash natijasida ilgari mashqlanganlarda ham mashqlanmaganlarda ham kuch xususiyatlarining sezilarli darajada oshishini ko'rsatadi.

Kreatin ko'proq og'ir atletika kabi tezkor-kuchlilikni talab qiluvchi sport turlarida qo'llaniladi. Biroq, u sport o'yinlarida - futbol, regbida, ya'ni tayyorgarlik tarkibi aniq ifodalangan tezkorlik-kuch yo'nalishiga ega bo'lgan sport turlarida, shuningdek, yakkakurash turlarida, ayniqsa kurash turlarida ham keng qo'llaniladi. Ayrim ilmiy manbaalarda yuqori malakali kurashchilar tomonidan kuniga 5 g dozada sof kreatin monogidratni qabul qilish maxsus sinovlarda kuch ko'rsatkichlarining sezilarli darajada oshishiga olib kelishi ko'rsatilgan.

Chidamkorlikni talab etuvchi sport turlarida ham kreatindan foydalanishga urinishlar bo'lgan, ammo natijalar qoniqarsiz bo'lgan. Manbalarda keltirilishicha ilgari mashqlanmagan odamlar tomonidan kreatinni qabul qilish, nazorat guruhiga nisbatan VO₂max ning statistik jihatdan sezilarli o'sishiga olib kelmaydi. Xuddi shu kabi bir qator tadqiqotlarda kreatinni iste'mol qilish aerob yuklamalarni bajarishda ham ish qobiliyatiga sezilarli ta'sir qilmasligi ko'rsatilgan. Kuch

xususiyatlarining strukturasiidagi o'zgarishlarning tabiati haqidagi ma'lumotlar kreatin qo'shimchalarining mahalliy ta'siri haqidagi farazni tasdiqlaydi.

Kreatinning samaradorligi va xavfsizligi. Hozirgi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, skelet muskullaridagi kreatinning o'rtacha kontsentratsiyasi 125 mmol/kg-dm ni tashkil qiladi, ammo tabiiy qiymatlar diapazoni 90 dan 160 mmol/kg-dm gacha. Konsentratsiyadagi bu o'zgarish ba'zi tadqiqotlarda nima uchun sezilarli ergogen ta'sirni namoyon qilmaganligini tushuntiradi. Tadqiqot o'tkazilayotgan vegetarian-sportchilarda kreatin kontsentratsiyasi 125 mmol/kg-dm.dan sezilarli darajada pastligi aniqlangan. Bu guruh sportchilari muskullaridagi kreatin kontsentratsiyasi, kreatinfosfatning tiklanish tezligi va kreatindan foydalanganda ishchi ko'rsatkichlarni o'sishini ko'rsatdi. Boshqa tomondan, muskullarida kreatin darajasi yuqori bo'lgan sportchilar kreatin qabul qilgandan so'ng ergogen ta'sir juda kam yoki umuman bo'lmasligi kuzatilgan. Ko'pchilik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, sportchilarning taxminan 30-40% kreatin monogidratni qabul qilganda ijobiy ta'sirni his etmadilar va ko'p hollarda buning sabablari noma'lum.

Kreatin monogidratining muskullarga ta'siri samaradorligini ta'minlaydigan asosiy mexanizm - bu oshqozondan qonga so'rilish vaqtida moddaning tabiiy (nativ) tuzilishini saqlab qolishidir. Ba'zi hollarda kreatin oshqozonni o'zidayoq siydik bilan chiqib yuboriladigan kreatininga aylanishi mumkin. Eritmada kreatinning barqarorligi katta emas. Shu sabab yaqin vaqtgacha, kreatin monogidrat kukunini kreatinni kreatininga aylanishidan himoya qiladigan jelatinli kapsulasi eng maqbul shakl bo'lib hisoblangan. Shu bilan birga, kreatin monogidratining ta'sirini oshqozonda so'rilishini tezlashtirish orqali kuchaytirish mumkin.

Kreatinning yangi shakllari samaradorligi. So'nggi 15-20 yil ichida kreatinning samaradorligini ushbu preparatga sezgirligi bo'lmagan sportchilarda ham amalga oshirishga harakat qilinmoqda. Eng aniq yechim kreatin fosfatdan foydalanish bo'ldi. Biroq, bu modda oshqozonda juda yomon so'riladi va parchalanadi. Vena ichiga yuborish esa yurak muskullarining qisqarish funksiyasini yaxshilash va tiklashga yordam beradi, biroq muskul massasining o'sishiga kam ta'sir qiladi.

Kreatin monogidratining ta'sirini kuchaytiradigan yana bir usul - bu insulinning ishlab chiqarilishini kuchaytiradigan moddalar bilan kombinatsiyasidir. Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, qondagi insulin darajasining oshishi bilan muskullarda kreatinning to'planishi sezilarli darajada oshadi. Uglevodlar, shu jumladan dekstroza, insulinni ishlab chiqarilishini kuchaytirish orqali kreatinning so'rilishini tezlashtirishi aniqlandi. Bunday kombinatsiyaning eng oddiy korinishi

- uzum sharbatidagi kreatin monogidrat eritmasidir. Ayrim aminokislotalar ham xuddi shunday ta'sirga ega. Bunday mahsulotlar tarkibidagi taurin aminokislotalari ham qisman antikatabolik xususiyatga ega. Beta-alaninning kreatin bilan kombinatsiyasidan iborat dorilar ham mavjud. Ushbu birikmada kreatinni o'zlashtirilish darajasi sezilarli darajada yuqori.

Ko'pgina sport ovqatlanish kompaniyalari ushbu tizimlarning turli xillarini taqdim etdilar. Kreatin monogidratdan tashqari, dastlabki barcha keratin tutuvchi qo'shimchalar tizimlarida dekstroza bo'lgan. Biroq, dekstroza 1 g uchun 5 g dan ortiq miqdorda ishlatilganligi sababli, bu ratsional ovqatlanish nuqtai nazaridan noqulaydir.

Ko'pchilik zamonaviy mahsulotlar insulin darajasini vaqtincha oshirish va kreatinning muskul to'qimalariga yaxshiroq o'zlashtirilishi ta'minlaydigan dekstroza, saxaroza va maltodekstrinlar asosida ishlab chiqariladi. Bundan tashqari, uglevod tarkibli (odatda qisqa va uzun zvenoli uglevodlar aralashmasi) mahsulotlar mashqlanishdan so'ng glikogen miqdorini tez tiklanishiga imkon beradi. Mavjud adabiyotlarda yuqori glisemik uglevodlarni iste'mol qilish bilan solishtirganda ushbu usulning samaradorligi yuqori ekanligi haqida dalillar topilgan.

Kuch talab qiladigan sport turlari va bodibilding bilan shug'ullanuvchi sportchilar uchun ishlab chiqarilgan ba'zi mahsulotlarda protein komponenti - zardob (tarkibida BCAA miqdori ko'paytirilgan) va sut oqsili, glutamin peptidlari va boshqa aminokislotalarning aralashmalari mavjud. Shu sababli bunday mahsulotni mashg'ulotlardan so'ng muskullarni darhol aminokislotalar bilan ta'minlash nuqtai nazaridan qo'llash to'liq maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu bilan birga, aminokislotalar aralashmasi va keratin kombinatsiyali mahsulotlarining samaradorligi kuch talab etuvchi yuklamalarni bajarishda kreatin – dekstrozaning teng miqdordagi samarasidan yuqori emas. Kreatin monogidratning oqsilli komplekslari organizmni aminokislotalar bilan ta'minlash nuqtai nazaridan ham nisbatan samarali bo'lsada, biroq sof kreatin monogidrat preparatlariga nisbatan sezilarli afzalliklarga ega emas.

Bir qator zamonaviy "kreatin formulalari" piruvat yoki sitrat kabi kreatin tuzlaridan foydalanishga asoslangan. Ularning asosiy afzalligi monogidratga nisbatan yuqori eruvchanligi bo'lib, bu nazariy jihatdan so'rilish darajasini oshirishga imkon beradi. Kuniga 5 g dozada ikkala dori ham qo'l muskullarining kuch xususiyatlarini sezilarli darajada oshirishi va sinov davomida piruvatni qabul qilish uzoqroq ta'sirga olib kelishi aniqlangan. Kreatin-piruvatning muhim kamchiliklari piruvik kislota mavjudligi sababli oshqozon-ichak traktiga kuchli tirnash xususiyati beruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Xulosalar. Kreatin asosan yuqori intensivlikdagi (ATF-KrF mexanizmi doirasi) anaerob yuklamalarini o'z ichiga olgan sport turlari uchun eng samarali ergogen vositalaridan biridir. Bu asosan miotsitlar darajasida mahalliy ta'sir etadi. Uning aerob xarakterga ega yuklamalardagi samarasi muskul ishida issiq iqlim sharoitlarida suv yig'ilishiga olib kelishi bilan bog'liq.

Kuch sifatlarini maksimal darajada namoyon qilish uchun 20-30 g/kun,

1 martalik doza 5 g.dan va 7-9 kun davomida, shuningdek ushbu dozani qo'llab turish uchun 7-10 kun davomida 2-4 g/kun.dan qabul qilinadi. Kreatinli yuklanish (qo'llab turish kursi bilan) mikrotsiklning yuklamalari bilan mos tushishi lozim.

Kreatin nisbatan zararsiz bo'lib, yuqori dozalarida organizmning individual xususiyatlaridan kelib chiqib, nuqsonlar kuzatilishi mumkin. Tadqiqotlarga ko'ra 30-40% sportchilarda kreatin qabul qilinganida hech qanday o'zgarish kuzatilmaydi. Bu birikmaning samarasi kreatinning skelet muskullaridagi dastlabki miqdori qanchalik kam bo'lsa, shunchalik yuqori bo'ladi.

Kreatinning yangi shakllari(tuzlari, efirlari va b.)ning samarasi kreatinmonogidratga nisbatan yuqori samara berishi tadqiqotlarda tasdiqlanmagan. Kreatinfosfatni vena ichiga yuborish tibbiyot nuqtai nazaridan EKG ma'lumotlarida aniqlangan tomirlarning o'ta zo'riqishini oldini olish va davolashda qo'llash yaxshi samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Z.G.Kakhbrishvili, V.U.Alkhalkatsi, T.A.Shirkhladze. Kreatinovyye produkty v sportivnom pitanii bortsov // Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury. - 2004.
2. I.Netreba. Kretin kak metabolicheskii regul'yator strukturi i funktsiy skeletnix mishch pri silovoy trenirovke u cheloveka// Ros.fiziol.jurn.im.Sechenova.-2006-92.-s.113-122.
3. Donald Mc Laren. James Morton. Biochemistry for Sport and Exercise Metabolism. 2012.
4. L.T.Seydaliyeva, N.R.Xasanova. Osobennosti pitaniya v razlichnyx vidax yedinoborstv. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2023. 3 (4) 820-824.
5. N.R. Xasanova. Turli jismoniy yuklamalarni bajarishda metabolik adaptiv o'zgarishlarning xususiyatlari. Central Asian Academic Journal of Scientific Research 2021. 1 (3), 81-88
6. N.R. Xasanova, L.T.Seydaliyeva. Sport o'yinlari sporchilarining ovqatlanish va suv-ichimlik rejimining xususiyatlari. RESEARCH AND EDUCATION. 2023. 2 (4), 271-279
7. S.S.Shukurova, N.R.Xasanova. Bokschilarni jismoniy tayyorgarlik va musoboqa jarayonlaridagi energiya sarfi va to'g'ri ovqatlanishning o'ziga xos xususiyatlari. Academic research in educational sciences 2021. 2 (1), 1109-1115
8. N.R. Xasanova. Sportchilar ovqatlanishi tizimida vitaminlarning o'rni. "PEDAGOGS" international research journal. Volume-57. Issue-1. 2024, 74-79

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI JISMONIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHNING INNOVATSION USULLARI

Usmonov Z.N.

Farg'ona davlat universiteti Sport faoliyati turlari kafedrası mudiri, PhD

Sobirov S.J.

Farg'ona davlat universiteti Jismoniy madaniyat fakulteti

I-bosqich talabasi

Tayanch soʻzlar: gipodinamiya, jismoniy faollik, jismoniy sifatlar, soglom turmush tarsi, jismoniy rivojlanish, jismoniy qobiliyat, harakat faolligi.

Ключевые слова: гиподинамия, двигательная активность, физические качества, здоровый образ жизни, физическое развитие, физические возможности, двигательная активность.

Key words: physical training, sports, functional state, potential, physical inactivity, hypokinesia, physical capabilities, technique.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishda jismoniy mashqlarni toʻgʻri tanlash, sogʻlom avlodni tarbiyalashda sport va jismoniy tarbiyaning oʻrni, maktabgacha taʼlim tashkilotlarida ertalabki soglomlashtirish ishlari, jismoniy tarbiya mashgʻulotlari, bolalarda chaqqonlik, epcillik, egiluvchanlik, chidamlilik, kuchlilik kabi jismoniy sifatlar, yoshlarni jismoniy tayyorgarligini yaxshilash, sogʻlom va barkamol avlodni voyaga yetkazish, organlarimizni funksional holatini susayishi va uning oqibatlariga doir bilimlarini tahlili yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье правильность физических упражнений в воспитании физических качеств у детей дошкольного возраста, роль спорта и физического воспитания в воспитании здорового поколения, оздоровительная работа в школе, занятия по физическому воспитанию, такие физические качества, как ловкость, ловкость, гибкость, услужливость, силы у детей, улучшение физической подготовленности молодежи, воспитание здорового и всесторонне развитого поколения, снижение функционального состояния наших органов и его анализ.

SUMMARY:

In the article, the correct choice of physical exercises in the development of physical qualities in preschool children, the role of sports and physical education in raising a healthy generation, morning health activities in preschool educational organizations, physical education classes, children's agility, dexterity, flexibility, endurance, strength such as physical qualities, improving the physical fitness of young people, bringing up a healthy and mature generation, analyzing the knowledge about the weakening of the functional state of our organs and its consequences.

Kirish. Mavzuning dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishishi, demokratik jamiyatni shakllantirish munosabati bilan bugungi kunda olib borilayotgan islohatlar davomchilari kimlar bo‘lishi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yuksak ma’naviy-ahloqiy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan barkamol shaxsni yetishtirish, milliy qadriyatlarni saqlab qolish, o‘zib kelayotgan yosh avlod sog‘lig‘ini mustahkamlashga xukumatimiz rahbarlari barcha imkoniyatlarni yaratmoqda.

Sog‘lom avlodni tarbiyalashda sport va jismoniy tarbiyaning o‘rni beqiyosdir.

Hozirgi kunda Respublikamizda aholining turmush farovonligini oshirish, sog‘lig‘ini mustahkamlash, jismoniy tarbiya va sportni aholi o‘rtasida ommalashtirish, kelajagimiz bo‘lmish yosh avlodni har tomonlama yetuk va jismonan barkamol qilib tarbiyalash bo‘yicha juda katta ishlar amalga oshirilmoqda

Hozirgi davrda Respublikamizda atrof-muhitning ekologik buzilishi inson salomatligiga, ya’ni organizmning jismoniy holatiga hamda odamning his-hayajonlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Natijada, insonning jismoniy faoliyati pasayib, har xil kasalliklarga duchor bo‘lmoqda, ya’ni turli xil surunkali kasalliklar, yurak-qon tomir kasalliklari, qaddi-qomatning buzilishi, ko‘rish qobiliyatining pasayishi, ovqat hazm qilish organlari kasalliklari yuzaga kelmoqda.

Ushbu tadqiqoti O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”, 2017 yil 30 sentyabrdagi PF-5198-son “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi farmonlari, 2018-yil 30 sentyabrdagi PQ-3955 sonli “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, qarorlari, shuningdek, mazkur sohalarga taalluqli bir qator boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni hal etishga muayyan darajada xizmat qiladi

Maktabgacha yoshdagi bolalarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishda jismoniy mashqlarni to‘g‘ri tanlash muhim talablardan biri hisoblanadi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida asosan ertalabki soglomlashtirish ishlari, jismoniy tarbiya mashgulotlari, bolalarda chaqqonlik, epchillik, egiluvchanlik, chidamlilik, kuchlilik kabi jismoniy sifatlarni ma’naviy-axloqiy sifatlarni bilan rivojlantirib boriladi.

Jumladan, hozirgi texnika taraqqiyoti yuksalgan davrda bolalarning xarakterga bo‘lgan talabi uncha katta emas. Maktabgacha yoshdagi bolalar ko‘p vaqtlarini televizor ko‘rish, rasm chizish, kompyuter o‘yinlarini o‘ynash, qo‘l mehnati bo‘yicha vazifalarini bajarish, turli ertak va xikoyalar tinglash va

hakoazolarga sarf qiladi. Shuning uchun ham hozirgi zamonda bolalarda harakat faolligining kamayishi gipodinamiyaga olib keladi. Bu, ayniqsa, bog'cha yoshidagi bolalar uchun xavflidir. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini sifatli, yangi shakllarni qo'llagan holda o'tkazib borish alohida ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mualliflar professor T.S.Usmonxodjayev, S.T.Isloმოvalarning qayd qilingan metodik qo'llanmasi bu yoshdagilarning jismi tarbiyasi muammolarini faqat katta va tayyorlov guruhlarining tarbiyalanuvchilarini tan tarbiyasini davlat dasturi materialiga moslab, uning materialini o'qitishni ayrim materiallarini nazarda tutgan.

Professor T.S.Usmonxo'jayev, M.Toirova "Kichkintoylarga gimnastika va massaj", professorlar Sh.X.Xankeldiyev, T.S.O'smonxo'jayev, A.Abdullayev va boshqalarning "Maktabgacha yoshdagilar sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyatida gimnastika va massaj", o'quv-uslubiy qo'llanmalari hozirgi kunning maktabgacha yoshdagilar jismoniy madaniyatiga bag'ishlangan maxsus mamlakatimizda yaratilgan adabiyotlari bo'lib ularning adadi katta emasligini e'tiborga olsak, bolalar yaslilari va bog'chalari tarbiyalanuvchilari oldida soha mutahassislarini "aybdor" deb deb hisoblasak hato qilmagan bo'lamiz.

Natijalar va muhokama.

Darhaqiqat bola oiladan to'g'ri maktabgacha tarbiya muassasiga kelar ekan, albatta oiladagi tarbiya bolaga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Oila kun tartibida jismoniy tarbiyaning o'rni, bolalar jismoniy tayyorgarligi va harakat faolligini o'rganish maqsadida so'rov varaqasi tarqatildi.

1. Farzandingizning jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishiga nima halaqit beradi?

Halaqit beruvchi omil	Foiz (%)
Moddiy tomondan qiynalish	38%
Xohlamaslik	11.5%
Vaqt yetishmaslik	33.9%

2. Farzandingiz qaysi sport turi bilan shug'ullanishini istardingiz?

Sport turi	Foiz (%)
Suzish	40.6%
Futbol	17.5%
Gimnastika	28.8%
Tennis	17.5%
Kurash	17.5%

3. Farzandingiz sog'lom bo'lib yetishishi uchun bog'chalarida qanday pedagogik sharoitlar yaratilishini istardingiz?

Sharoit	Foiz (%)
Alaxida sport xonasi va suv havzasi	40.6%
Sport maydonchalari va sport anjomlari	20.6% - 21.8%
Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassis olib borishi	44.2%

Olib boriladigan pedagogik ko'rsatishlarning ko'rsatishicha ko'p bog'chalarda jismoniy tarbiya mashg'ulotlari musiqa xonasida o'tkaziladi. Bunday xonalar ayrim bog'chalarda bolalar yoshiga munosib sport anjomlari bilan bezatilgan.

Bog'chalarga qatnaydigan bolalar sog'ligini mustahkamlash masalasini faqat jismoniy tarbiya bo'yicha mutaxassis va tarbiyachilar birgalikda hal qilishlari mumkin. Biz televizor, radio, matbuot orqali tashviqot ishlarini kamroq olib boramiz. Yuqorida ko'rsatilganlar maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanishi va tayyorgarligining salbiy tomoniga, harakat faolligining sustligiga, kasallanishning rivojlanishiga sababchidir.

Biz olib borgan so'rov varaqasi natijalaridan shunday yakun yasash mumkinki, jismoniy tarbiya bo'yicha dasturni shunday tuzish kerakki, u otanalar, tarbiyachilar va bolalarda jismoniy tarbiyaga bo'lgan qiziqish darajasini oshirsin. Ushbu ilmiy taqqoslangan dastur har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda sog'lomlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonni ularning jismoniy rivojlanishi, funksional tayyorgarligi, umuman, bolalar salomatligi to'g'risidagi ma'lumotlarni yaxshilashga yo'naltirilgan turli-tuman sog'lomlashtirish vositalaridan foydalanish uchun ko'maklansin.

Farg'ona shahri maktabgacha tarbiya muassasalaridagi bolalar jismoniy tayyorgarligi aniqlandi. Jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra yoshdan yoshga tezkorlik mashqlarini bajarishga bo'lgan imkoniyatlar (9,7 soniyadan 8,9 soniyagacha, 12,3-9,0 soniyagacha) o'zgaruvchan holatni ko'rsatdi.

30 metrga startdan chiqib yugurishda o'g'il bolalarning ko'rsatkichlari farqi 5-6 yoshlilar o'rtasida 0,5 soniyaga teng. Qiz bolalarda esa mos ravishda 2,5-0,8 soniyaga teng. Bu ko'rsatkichlar maktabgacha yoshdagi bolalar orasida tezkorlik mashqlarini bajarishda o'g'il va qiz bolalarning natijalari pasayib borayotganligini yoki o'sish darajasining pastligidan dalolat berayapti. Buning sababi jinsini, yoshini hisobga olgan holda jismoniy tarbiya vositalarini to'g'ri tanlanmaganligidadir.

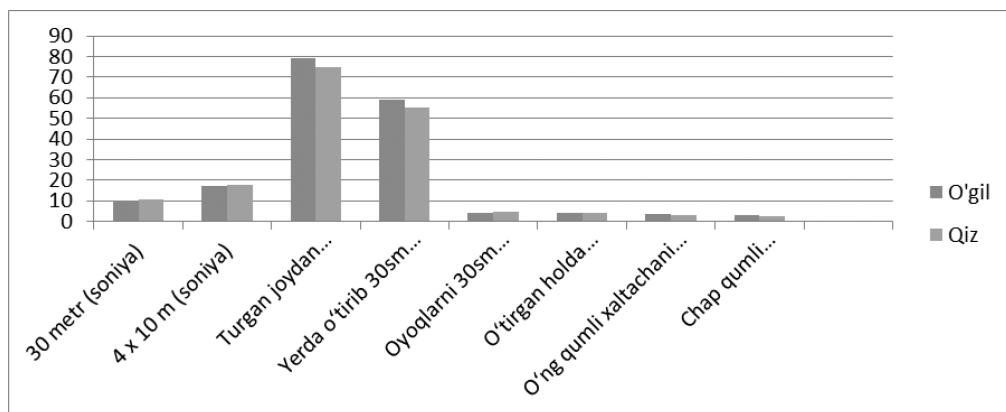
Shuningdek tajriba boshidi bir oy davomida tajriba va nazorat bog'chalarida 5-6 yoshli bolalar jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayoni va davomati (haftada

2 marta) o'rganildi hamda rejadagi mashg'ulotdan tashqari olib boriladigan jismoniy tarbiya shakllari ahvoli aniqlandi.

1-diagramma

Tajriba bog'chasi tarbiyalanuvchilarining jismoniy tayyorgarligi bo'yicha ko'rsatgan dastlabki va yakuniy natijalari (5-yosh)

Nazorat guruhiga qaraganda, tajriba guruhidagi o'g'il va qiz bolalarning ko'rsatgan natijalari pedagogik tajribadan so'ng statistik ishonchli ravishda ($t < 2,53$; $R < 0,05$; $t < 5,15$; $R < 0,05$) o'sishi ko'rildi.

Nazorat guruhlarining 5 yoshli o'g'il bolalari o'z natijalarini yil oxiriga kelib 0,7 soniyaga yaxshilashdi, bu esa 7 foizni tashkil qildi, statistik ishonchli o'sishga erisha olinmadi. Qiz bolalar yil boshiga qaraganda 1,0 soniyaga o'z natijalarini yaxshiladilar, bu 9,8 foizni tashkil qildi.

Tajriba va nazorat guruhlarining ko'rsatkichlarini taqqoslash tahlili shuni ko'rsatadiki, o'g'il va qiz bolalarning ko'rsatgan natijalari pedagogik tajribadan so'ng statistik farqli ravishda (1-diagramma) ($t < 2,12$; $2,31$; $R < 0,05$) o'sdi. Bu esa tajriba bog'cha o'g'il bolalarning natijasi nazorat guruhiga qaraganda 1,1 soniyaga yaxshilanganligini ko'rsatdi va 11,8 foizni tashkil qildi, qiz bolalarda esa 1,2 soniyaga hamda yil davomida 12,9 foizga yaxshilanganligini ko'rsatdi.

6 yoshli tajriba guruhi o'g'il bolalarining ko'rsatgan natijalari 2,1 soniyaga yaxshilanganligi ma'lum bo'ldi, bu 29,1 foizni tashkil etdi. Qiz bolalarning ko'rsatkichi ham 2,1 soniyaga ko'tarildi, ya'ni yil boshida olingan natijalarga qaraganda 21,4 foizga ustunligi ko'rindi.

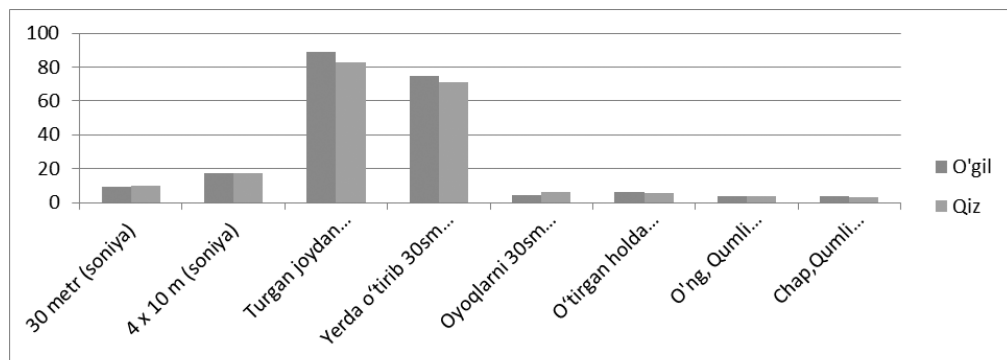
Nazorat guruhidagi o'g'il bolalar yil oxiriga kelib dastlabki natijalariga ko'ra 1,0 soniya yuqori natijaga erishdilar, bu esa 10,5 foizni tashkil etdi, qiz bolalarda esa 1,1 soniyaga yaxshilanib, 11,1 foizni tashkil qildi, statistik farqli o'sishga erishildi. Shuni ham aytib o'tish kerki matematik statistik

tahlil shuni ko'rsatdiki, nazorat bog'cha bolalarining natija ko'rsatkichlari tajriba guruxi qiz bolalari $t < 3,41$, $R < 0,01$; nazorat guruxi qiz bolalari $t < 2,23$, $R < 0,05$. 8-diagrammagi ma'lumotlarga ko'ra, natijalar tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida statistik farqli ravishda ($t < 2,11$, $t < 2,35$ $R < 0,05$) o'sgan. Bu esa tajriba guruhi bolalarida natija nazorat guruhidagiga qaraganda 1,1 soniyaga qisqarganligini hamda 12,9 foizga oshganligini, qiz bolalarda ham 1,1 soniyaga qisqarib, 12,5 foizga yaxshilanganligini ko'rsatadi.

2-diagramma

Tajriba bog'chasi tarbiyalanuvchilarining jismoniy tayyorgarligi bo'yicha ko'rsatadigan dastlabki va yakuniy natijalari (6-yosh)

Jismoniy tarbiya sifatlaridan biri chaqqonlikdir. Bu sifatni tarbiyalash, birinchidan muvozanatni o'lchash jihatdan murakkab harakatlarni o'zlashtirib olish qobiliyatini tarbiyalashdan, ikkinchidan, harakat faoliyatini to'satgan o'zgartirish lozim bo'lgan talablarga muvofiq ravishda qayta ko'rish qobiliyatlarini tarbiyalashdan iboratdir.

Bolalar chaqqonlikni tarbiyalash uchun asosiy harakatlardagi turli jismoniy mashqlardan foydalanildi (predmetlar orasidan yurish va yugurish, turli to'siqlarni yengib, halqadan o'tish, skameykada qarshidan kelayotgan bola bilan to'qnashib ajrashish, turli predmetlar ustidan sakrash va h.k.).

Bola harakat ko'nikmalarini qanchalik egallagan bo'lsa, uning yangi harakatlarni o'zlashtirishi shuncha oson kechadi. Yil oxiriga kelib tarbiyalanuvchilar 4x10 metrga mokksimon yugurish bo'yicha quyidagi natijalarni ko'rsatadi.

5-yoshli tajriba guruhi o'g'il bolalarning ko'rsatgan natijalari tajribadan so'ng 3,3 soniyaga, ya'ni 19,1 foizga, qiz bolalarda 3,0 soniyaga, ya'ni 16,94 foizga yaxshilanadi. Nazorat guruhida esa yil boshiga qaraganda farq ozroq bo'ldi. O'g'il bolalarning natijalari yilning oxiriga kelib 2,1 soniyaga, ya'ni 11,7 foiz, qizlarda esa 1,5 soniyaga, ya'ni 8,6 foizga erishsalar, ular statistik

farqli ravishda o'sgan. Lekin shuni ham aytib o'tish kerakki, tajriba guruhi ko'rsatkichlariga qaraganda nazorat guruhi ko'rsatkichlari pastdir. Tajriba guruhi va qiz bolalari ko'rsatkichlari ($t < 4,27$; $R < 0,001$; $t < 3,97$; $R < 0,001$).

Pedagogik tajriba materiallarining ko'rsatishicha tajriba bog'chalarining o'g'il va qiz bolalari natija statistik ishonchli ravishda ($t < 2,1$, $t < 2,38$; $R < 0,05$) o'sishi kuzatildi. Nazorat guruhiga qaraganda tajriba guruhida o'g'il bolalarning natijalari 1,9 soniyaga, qizlarda esa 1,1 soniyaga yaxshilanganligi ma'lum bo'ldi.

6 yoshli tajriba guruhida ham o'qil bolalarning ko'rsatgan natijalari 3,7 soniyaga, ya'ni 21,6 foiz, qizlarning ko'rsatkichlari 3,2 soniyaga, ya'ni 18,4 foiz oshgan.

Xulosa.

1. Maktabgacha tarbiya muassasalari tarbiyalanuvchilarning jismoniy tarbiya jarayoniga milliy o'yinlar (10-30%) va musobaqa uslublarini kiritish bolalarda mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishini uyg'otishga, ularning umumiy jismoniy tayyorgarligini oshirishga hamda dastur materiallarini yanada mustaxkam egallashga yordam berdi.

2. Tajribadan shu narsa aniqlandiki, tezlik sifatlari 18,2-51,8%; 24,3-27,2%; 29,0-26,7% ga, koordinatsion qobiliyatlarga 40,3-38,7%; 32,8-29,7%; 17,3-17,9% ga, tezkor kuch sifatlari (joyidan turib uzunlikka sakrash) 28,9-61,7% ga, 6-18,1%; 15,0-13,5 ga kam.

3. Jismoniy rivojlanish va jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari o'rtasida korrelyatsion bog'liqlik (o'rta va yuqori) borligi aniqlandi. Shu bilan birga 5 yoshdagi o'g'il bolalar va 6 yoshdagi qiz bolalarda xarakat tezligi hamda chaqqonlik tezkor kuch sifatlari ko'rsatkichlari o'rtasida nisbatan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni PF-5847 08.10.2019. Manba: www.gov.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 30 sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955 sonli qarori.
3. Usmanov, Z. N., Ubaydullaev, R. M. Problems of physical cultural and ozdorovitelnoy raboty in the system of school education.
4. Ханкельдиев Ш.Х. Физический статус учащейся молодежи. Монография. –Ташкент: 2018, -С. 432. (Khankeldiev Sh.Kh. Physical status of student youth. Monograph. -Tashkent: 2018, -S. 432)

BASKETBOLCHILARNING MAXSUS CHIDAMLILIGINI RIVOJLANTIRISHDA FIZIOLOGIK XUSUSIYATLAR

Gilijova A.M.

Urganch davlat universiteti Sport faoliyati.

Pedagogika va psixalogiya fakulteti "Sport o'yinlari" kafedrası

p.f.b.f.d.(PhD) professor

Umarjanov A.A.

Sport faoliyati. Pedagogika va psixalogiya fakulteti talabasi

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, chidamlilik, anatomiya, fiziologiya, biologiya, psixologiya, jismoniy tarbiya va sport, pedagogik mahorat.

Ключевые слова: физическое воспитание, выносливость, анатомия, физиология, биология, психология, физическое воспитание и спорт, педагогическое мастерство.

Key words: physical education, endurance, anatomy, physiology, biology, psychology, physical education and sports, pedagogical skills.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada, chidamlilik ortishi bilan organizmning yuqori darajadagi ish qobiliyatini saqlash, harakat uyg'unligini tarbiyalash, basketbolchining mashq qilishida nafas olish, qon aylanish, harakat funksiyalarining rivojlanishi, shaxsni shakllantirishda jismoniy tarbiyaning ro'li, harakat uyg'unligi qobiliyati kabi masalalar ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье при повышенной выносливости такие вопросы, как поддержание высокого уровня работоспособности организма, воспитание координации движений, дыхания, кровообращения, развитие двигательных функций, роль физического воспитания в формировании личности, способности координации движений при тренировках по баскетболу. игрок раскрыт.

SUMMARY:

In this article, with increased endurance issues such as maintaining high-level working ability of the organism, education of coordination of movement, breathing, blood circulation, development of movement functions, role of physical education in the formation of personality, ability of coordination of movement during the training of a basketball player are disclosed.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng jismoniy tarbiya va sportga katta e'tibor berilmoqda. Respublikamiz basketbolchilari musobaqalarda yuqori natijalarga erishib, O'zbekiston bayrog'ini yuqori ko'tarishmoqda. Respublikamizda jismoniy tarbiya va sportni yanada

rivojlantirish uchun bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Bularidan, Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston basketbolini rivojlantirishning tashkiliy asoslari va prinsiplarini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari tug'risida»gi qarori, «Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish to'g'risida» “Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasini tuzish to'g'risida”gi 2002-yil 31-oktabrdagi qarori 2000-yil 26-may (yangi tahriri), «Sog'lom avlod uchun» dasturi, va boshqa bir qancha qator hukumat qarorlari sport harakatini rivojlantirishga yo'l ochmoqda. Shunday ekan mamlakatimizda sog'lom avlod dasturi harakatining keng tus olgani “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” asosida ta'lim-tarbiya tizimini tuban isloh etayotgani ham ana shu ulug'vor vazifani amalga oshirish yo'lidagi muhim qadamdir.

Basketbol sport turi jismoniy mashqlarni bajarishda sportchining chidamliligi uning uzoq vaqt davomida ish tezligini pasaytirmasdan ishlash zarur hisoblanadi. Chidamlilik organizmning funksional rezervlariga, jismoniy chiniqish darajasiga, ish bajariladigan muhit sharoitlariga bog'liq bo'ladi. Muntazam ravishda maxsus mashqlar bilan shug'ullanish organizmning shu ishlarga chidamliligini oshiradi.

Chidamlilik - organizmda charchashga qarshi ortishi bo'lib, organizmning ish qobilyatining pasayishiga olib boradigan jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishda rivojlanadi. Chidamlilik ortishi bilan organizmning yuqori darajadagi ish qobilyatining saqlash muddati uzayadi. Chidamlilik bir qancha turlarga ajratiladi, umumiy chidamlilik, maxsus chidamlilik, dinamik ishlarni bajarishga chidamlilik, statik kuchlanishlarga chidamlilik, anaerob sharoitlardagi ishlarni bajarishga chidamlilik, gipoksiyaga (qonda kislorod miqdorining kamayishiga) chidamlilik, issiq-sovuqqa chidamlilik va hokazolardir. Yuqorida zikr etilgan chidamlilik turlarining rivojlanishi, har bir ishga tegishli sharoitlarda muntazam mashq qilish hamda charchashga olib boradigan darajadagi ishlar bilan shug'ullanish natijasida yuzaga keladi. Chidamlilikning rivojlanishi organizm a'zolari va to'qimalarining morfologik, biokimyoviy va funksional o'zgarishlari oqibatida sodir bo'ladi. Masalan, haddan tashqari uzoq masofaga yugurish velosiped poygasi, suzish kabi tsikllik dinamik ishlar bilan muntazam shug'ullanishda harakat apparati faoliyati uyg'unligining takomillashishi ishlayotgan to'qimalarning energiya bilan ta'minlaydigan vegetativ organlar ishining o'zaro moslashishi natijasida bu organlarning muddat davomida yuqori darajada ishlashi yuzaga keladi. Oqibat, harakat apparati ishini boshqaradigan mexanizm takomillashadi, bu hol asab markazlaridagi, asosan harakat markazidagi funksional o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ladi. Harakat

markazi uzoq muddat davomida bir xildagi impuls'larni yurish va qabul qilishga moslashadi.

Chidamlilik turlari. Kuch bilan bajariladigan ishga chidamlilik, chidamlilikning bu turi harakatining optimal kuch xususiyatlarini uzoq vaqt davomida ushlab turish qobiliyatidir. Kuchning chidamli bo'lishi uzoq vaqt davomida harakatga bo'lgan yuqori darajadagi qarshilikni yengish zarur bo'lgan sport mashqlarida, masalan, suzish, eshkak eshish, tog' chang'isi va yelkan sporti kabi sport ishlarida yuqori natijaga erishish uchun muhim ahamiyatga ega. Statik ishlarni bajarishga chidamlilik-chidamlilikning bu shakli uzoq vaqt davomida statik kuchlanishlarni, masalan og'irliklarni ko'tarib turish, gavdaning qo'zg'almas holatini saqlab turishi burchak ushlab turish kabi ishlarni bajarish qobiliyatidir. Bunday ishlarni bajarishda muskulning tarangligi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chidamlilikni tarbiyalashda dastlab charchash va chidamlilikning xillari to'g'risida aniq umumiy tushuncha hosil qilish, chidamlilik hosil bo'lishining qaysi turlari jismoniy tarbiyaga ko'proq xarakterli ekanligini aniqlab olish zarur. Chidamlilikning rivojlanishini aniqlaydigan faktorlar xilma-xildir. Asosiylariga: shaxsiy-psi-xologik, bioenergetik, organizmning funksional mustahkamligi; funksional tejamkorligi va boshqalar kiradi. Chidamlilikning hosil bo'lishi irodaviy sifatlar va harakat texnikasining o'rganganlik darajasiga ham bog'liq. Shu bilan birga, har xil turdagi muskul faoliyatida charchashning boshqaruvchi omili turi bo'lib, chidamlilik fiziologik xususiyatni ko'rsatadi. Bu material keng ma'noda va chuqur o'rganilish yo'llari va uslubiy muammolarning tushunilish kaliti hisoblanadi.

Chidamlilik umumiy va maxsus turlarga bo'linadi. Bu tushunchalarni o'rgangandan keyin, uslubiyatning kerakli savoli, chidamlilikning har xil turlarini qanday ketma-ketlikda tarbiyalash kerakligini o'rgatish kerak. Buni to'g'ri tushunish umumiy chidamlilik (ning har xil turlarini qanday) bazasida har qanday maxsus chidamlilikni uslublari, vazifalari va vositalari, shunigdek, ularni rivojlanish darajasining (tarkibiy qismini) o'rganishga kirishish kerak. Umumiy chidamlilikni tarbiyalashdagi vositalarni harakterlashda nima uchun bu vositalar juda ham kengligini bilish zarur. Boshqacha qilib aytganda, nima uchun mashqlarning shakli asosiy bo'lmasdan, ularning ma'lum shiddati asosiydir.

Mashg'ulot jarayonida umumiy chidamlilik tarbiyalashda katta o'yin mashqlarni bir tekis bajarish bir tekislik trenirovka va takrorlangan interval mashqlar uslubi (interval trenirovka deb ataluvchi)ga beriladi.

Maxsus chidamlilikka: tezlik chidamliligi; uyg'unlikka bo'lgan chidamlilik va boshqa chidamliliklarni gradatsiyalari; total muskulni 2/3, qismi ishlashi; regional 1/3 dan 2/3 gacha; lakal umumiy mashqlarni 1/3 qismi bilan ko'proq harakat faoliyatini bajarish. Sirtidan o'quvchi talaba diqqatini quyidagi ayrim savollarga: har qaysi uslub nima beradi, undan qachon foydalanish kerak, uslublarning aniq son xarakteristikasi va ularning fiziologik tomondan asoslanishi, shug'ullanuvchilarning jismoniy tayyorgarligiga nisbatan yuklatishni miqdorlash va boshqalarga qaratish kerak. Shu bilan birga takror interval mashqlar uslubi toklanish miqdorini juda kam aniqlab berishni talab qiladi, chunki yurakka sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi, binobarin, sekin va malakali yondoshish kerakligini bilishi kerak.

Yuklanish miqtosini yurakni qisqarish chastotasiga qarab amalga oshirish mumkin, shunga ko'ra keyingi vaqtlarda maxsus texnik apparat (avtokordioliderlar) yasalgan. Keyin maxsus chidamlilikni va tezkorlikni tarbiyalash uslubiyatining o'rganishiga kirishish kerak. Bu material keng ravishda darslikda berilgan. Shuning uchun bu yerda ayrim komponentlarga to'xtalib o'tamiz. Maxsus chidamlilikni tarbiyalash vositalari bo'lib, tanlab olingan sport turining mashqlari, qo'shimcha yordamlashuvchi mashqlar, birinchisiga koordinatsiya tuzilishi bo'yicha yaqin bo'lgan mashqlar hisoblanadi. Umumiy va maxsus chidamlilikni tarbiyalashda aylanma mashq uslubiyatidan yuqori darajada samaradorlikni oshirishga yordamlashadi.

Harakat uyg'unligini tarbiyalash. Dastlab, harakat uyg'unligi qobiliyati "chaqqonlik" asosi ekanligining ta'rifini yaxshilab tushunib olish, bu sifatning rivojlanish darajasini baholash uchun ishlatiladigan ko'rsatkichlarni eslab qolish zarur. Harakat uyg'unligi qobiliyati deb, birinchidan yangi harakat jarayonini tuzishda va uni qaytarishda harakatni maqsadga muvofiq uyg'unlatish qobiliyatiga, ikkinchidan, o'zgaruvchan qo'shilishi, kerak bo'lganda, o'rganilgan harakatni o'zgartirish, harakat uyg'unligini qayta qurish qobiliyatidir.

Chidamlilikning rivojlantirishni fiziologik asosi bo'lib asta-sekin yig'iladigan shartli reflektorlarning bog'liqligi; markaziy asab tuzilishining egiluvchanligi, shuningdek, analiza-torlar funksiyasining yaxshilanishi; asosan harakat analizatorlari) hisoblanadi. Yuqorida sanab o'tilgan fiziologik faktorlarni chidamlilikni tarbiyalash uslubini savollarini yoritishda e'tiborga olish kerak.

Mashq qilish keng ko'lamli muammo bo'lib, u faqat fiziologik nuqtai nazardan ta'riflanadi. Mashq qilish - jismoniy mashqlar reja bilan qo'llanadigan pedagogik jarayon bo'lib, trenirovkada asosiy vositadir.

Fiziologik jihatdan mashq qilish deganda kishida ish qobilyatining ortishini ta'minlaydigan muskul ishi bilan muntazam shug'ullanish jarayoni tushuniladi. Sport mashqlari bilan muntazam shug'ullanishda organizmning fiziologik holati o'zgaradi. Mashq qilish ta'sirida yuzaga kelgan bunday holat jismoniy chiniqqanlik deb yuritiladi. Jismoniy chidamli organizm yuqori ish qobiliyatiga ega bo'ladi va chiniqmagan organizmga nisbatan ko'proq ish bajara oladi. Basketbolchining mashq qilishida nafas olish, qon aylanish, harakat funksiyalarining rivojlanishi bilan bir qatorda, asab jarayonlarining takomillashishini muhim rol o'ynaydi, birdan yuqori tezlikda bajariladigan harakatlarni, o'yin jarayonida to'satdan yuzaga keladigan murakkab harakat vazifalarini to'g'ri va tez bajara oladi.

Mashq mashg'ulotlari sonining mashq qilish samarasiga ta'siri ham, mashq ishlarining boshqa ko'rsatkichlari-shiddati va muddati, maqsadi bilan o'zaro murakkab ta'siri bo'ladi. Ma'lumki sport yutuqlariga erishish va ishlarga chidamlilik qobilyati, mashq qilish qanchalik tez-tez o'tkazilib turilsa, shunchalik tez rivojlanadi. Jismonan chiniqqanlik ortgan sari tiklanish jarayonining tezlanishi sababli mashq mashg'ulotlarining tezligi sekin-asta ortishi kerak. Umuman aytganda mashq mashg'ulotlari muddati qachalik tez va uzoqroq bo'lsa, organizmda chiniqish samarasi shunchalik ko'p bo'ladi. Bu ayniqsa chidamlilikni oshiradigan mashqlarga tegishlidir. Chidamlilik - yoshi katta bolalarda eng sekin rivojlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar juda harakatchan bo'lishlariga qaramay, ularda mashq qilish natijasi ancha kam bo'ladi. 4 yoshdan 7 yoshgacha aerob chidamlilik, ayniqsa statik ishlarga "chidamlilik past darajada" bo'ladi. 7 yoshli bolaning chidamliligi 10 yoshli bolalar chidamliligining 1/3 qismiga teng bo'ladi. 8 yoshdan 9 yoshgacha umumiy chidamlilik birmuncha ortadi. 11 yoshdan boshlab u keskin ko'payadi va 14-15 yoshlarda turg'un holatda bo'ladi. 15-17 yoshda u yana ko'rsatiladi. Jismonan chiniqmagan bolalarda statik ishlarga chidamlilik 10 yoshdan keyin ortadi. Ixtiyoriy maksimal kuchning 50% iga teng kuch bilan dinamometrni ushlab turish 10 yoshli bolalarda 96 soniyadan 18 yoshga borganda 113 soniyagacha ko'rsatiladi. Organizmning yoqimsiz omillarga ta'siriga chidamlilikning ortishi ikkita o'ziga xos va xos bo'lmagan usullar bilan yuzaga keladi. O'ziga xos usulda, organizmning mazkur ta'sirning o'ziga chidamliligi ortadi, xos bo'lmagan usulda, bir omil ta'sirida boshqa omillarga-infektsiyaga, gipoksemiyaga va hokozolarga organizmning chidamliligi ortadi. Organizm chidamliligini oshirishning eng qulay nospetsifik usuli jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishidir. Jismoniy mashqlar ta'sirida organizm chidamliligining ortishi "kuchli" hodisalari bilan organizmning

boshqa reaksiya turlarida hosil qilingan qandaydir xususiyatni qo'llanishi bilan bog'liq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Каримов Б.З. Теория и методика баскетбола.// Учебник для высших учебных заведений. Т: 2020. – 585 с.
2. Ganieva F.V. Sport pedagogik mahoratini oshirish (basketbol). // O'quv qo'llanma. T.: 2023. – 267 b.
3. Miradilov B.M., Karimov B.Z., Umbetova M.A. Sport pedagogik mahoratini oshirish (basketbol). // O'quv qo'llanma. T.: 2017. – 268 b.
4. Miradilov B.M. Basketbol nazariyasi va uslubiyati. // Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. T.: "Shafolat Nur Fayz", 2021. – 456 b.
5. Pulatov A.A., Ganieva F.V., Miradilov B.M., Xusanova D.T., Pulatov F.A. Basketbol nazariyasi va uslubiyati. // Darslik. T.: 2017. – 351 b.

VOLEYBOLCHILARNING SAKROVCHANLIK QOBILIYATINI TEXNIK USULLARGA MOS TARTIBDA RIVOJLANTIRISH

Omarova A.M.

Toshkent kimyo-texnologiya instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: voleybol, sakrovchanlik, texnik usul, jismoniy tayyorgarlik, plyometrika, mashg'ulot, koordinatsiya

Ключевые слова: волейбол, прыгучесть, технические приемы, физическая подготовка, плиометрика, тренировка, координация

Key words: volleyball, jump ability, technical skills, physical preparation, plyometrics, workout, coordination

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada voleybolchilarning sakrovchanlik qobiliyatini texnik usullar bilan uyg'unlashtirish yo'llari tahlil qilingan. Plyometrik mashqlar, kuch tayyorgarligi va periodlashtirish prinsiplari asosida sakrash darajasini oshirish hamda jarohatlarning oldini olish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, to'g'ri ovqatlanish, psixologik barqarorlik va tushish texnikasining ahamiyati yoritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье исследуются пути развития прыгучести волейболистов с учетом технических приемов. Рассматриваются плиометрические упражнения, силовая подготовка и принципы периодизации, направленные на повышение высоты прыжка и профилактику травм. Особое внимание уделяется правильному питанию, психологической устойчивости и технике приземления как важным составляющим эффективной тренировки.

SUMMARY:

This article examines ways to improve volleyball players' jump ability by integrating technical skills. It reviews plyometric exercises, strength training, and periodization principles aimed at enhancing jump height and preventing injuries. Proper nutrition, psychological stability, and landing technique are highlighted as crucial components of an effective training approach.

Voleybol zamonaviy sport turlaridan biri bo'lib, unda sakrovchanlik, tezkorlik va harakatlar muvofiqlashtirish muhim o'rin tutadi. Ushbu sportda sportchilarning havodagi harakatlari aksariyat hollarda to'pni samarali qabul qilish, hujum zarbasini yo'llash yoki blokka chiqish kabi texnik jihatlariga bog'liqdir. Ayniqsa, voleybolchilarning sakrovchanlik qobiliyatini rivojlantirish o'yinning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Sakrovchanligi yuqori

bo'lgan sportchilar to'p ustida ustunlikka erishishlari, tezkor zarbalar berishlari hamda raqib hujumini muvaffaqiyatli bloklashi mumkin. Shu bois, jismoniy tayyorgarlik jarayonida sakrovchanlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish talab etiladi.

Sakrovchanlikni rivojlantirishda to'g'ri tanlangan mashg'ulot dasturi va texnik usullar juda muhimdir. Asosiy tamoyil - mavsum oldi yoki mavsum davomida mashg'ulotlarda plyometrik mashqlar, kuch mashqlari hamda muvofiqlashtiruvchi metodlarni izchil uyg'unlashtirishdir. Plyometrika mushaklarning tezkor qisqarishiga asoslangan mashqlar majmuasidan iborat bo'lib, sakrash balandligini oshirish, harakatlar amplitude va portlovchi kuchni kuchaytirish imkonini beradi. Ko'plab voleybol jamoalari o'z rejasiga "qadam qo'yib sakrash", "tiz cho'kib turishdan sakrash" va "bir oyoqda sakrab harakatlanish" kabi mashqlarni kiritish orqali sportchilarning sakrash qobiliyatini bosqichma-bosqich oshirib boradilar.

Voleybolchilarning texnik malakasini mukammallashtirish sakrovchanlik bilan chambarchas bog'liqdir. Misol uchun, hujum zarbasini ijro etish uchun zarur bo'lgan yakuniy sakrash fazasi, qadamlarning uzunligi va so'nggi harakatni texnik jihatdan to'g'ri muvofiqlashtirish, oyoq panjalari va bel-dumba bo'g'imlarining mustahkam bo'lishini talab qiladi. Qolaversa, raqibning joylashuvi, to'pning traektoriyasi va jamoadoshning uzatish sifatini hisobga olish hujum zarbasining muvaffaqiyatli chiqishiga yordam beradi. Demak, sakrashning o'zinigina mukammal qilish yetarli emas: hujum taktikasiga mos tayyorgarlik va o'yin o'qilishi ham muhim o'rin tutadi.

Sakrovchanlik qobiliyatini kuchaytirishda kuch mashqlarining roli ham alohida e'tiborga loyiq. Oyoq mushaklari - xususan, to'piq, boldir hamda son old va orqa qismi mushaklarining mustahkamligi sportchining balandroq sakrashiga, shuningdek, tushish paytida turli jarohatlardan saqlanishiga imkoniyat yaratadi. Shu bois, skvotlar (cho'kib turish), platformaga sakrash va "o'tirib turish" kabi mashqlar rejalashtirilgan tartibda bajarilishi kerak. Kuch mashqlari tufayli pay va bo'g'imlar ham mustahkamlanib, sakrashning barqarorligi yanada ortadi. Tana harakatining umumiy koordinatsiyasi yaxshilangan sari, sportchi texnik elementlarni ijro etishda o'zini yanada erkin his qiladi.

Voleybolchilarning sakrovchanligini oshirishda mashg'ulotlarni periodlashtirish prinsipidan foydalanish samarali usullardan biridir. Jarayonni bir necha bosqichga bo'lib, avval tanani kuchli yuklamalarga tayyorlash, keyin esa plyometrik mashqlar va portlovchi kuchni rivojlantirishga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. So'ngra, o'yin holatiga o'tish bosqichida to'p bilan mashqlar va taktik ssenariylar orqali egallangan jismoniy sifatlar amaliyotga

joriy etiladi. Shu tarzda sportchilar nafaqat sakrovchanliklarini yaxshilab oladilar, balki zarur bo'lgan vaqtda to'g'ri sakrash texnikasini avtomatik ravishda qo'llashni o'rganadilar. Bosqichma-bosqich yondashuv ortiqcha charchoq yoki jarohat xavfini kamaytirib, raqobatbardoshlikni oshiradi.

Mashg'ulotlarda texnik elementlarni puxta o'zlashtirish sakrash balandligini oshirish bilan birga, tushish va blok qo'yish kabi o'yin epizodlarida ham xavfsizlikni ta'minlaydi. Masalan, blok qo'yishda sportchi oyoqlarining tayanch holatiga, tananing vertikal eksa bo'ylab barqarorlanishiga va qo'l harakatining to'g'ri taqsimlanishiga e'tibor berishi kerak. Sakrashning yakuniy fazasida esa to'g'ri tushish texnikasi muhim ahamiyat kasb etadi: tizzalar ozgina bukilib, gavda muvozanati va yer bilan aloqa burchagi mos ravishda moslashtiriladi. Aks holda, bo'g'imlarga ortiqcha yuk tushib, jarohat xavfi oshishi mumkin.

Sakrovchanlikni rivojlantirish jarayonida sog'lom ovqatlanish, dam olish va tiklanish amaliyotlariga rioya qilish ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Oqsil, uglevod, vitamin va minerallarga boy taomnoma muskullar o'sishi va energiya zaxiralarini to'ldirishga xizmat qiladi. Mashg'ulotlar o'rtasida yoki yakunida amalga oshiriladigan massaj, suzish va yengil yugurish kabi tiklovchi tadbirlar, mushaklar tarangligini kamaytirish hamda bo'g'imlarni mustahkamlashga hissa qo'shadi. Yallig'lanishni oldini olish maqsadida issiqlik va sovuq terapiya usullarini navbatma-navbat qo'llash ham yaxshi samara beradi. Bularning barchasi sakravchanlikdagi ijobiy o'zgarishlarning izchil davom etishiga yordam beradi.

Shu o'rinda psixologik tayyorgarlikning ham o'rni katta. Yuqori sakrash uchun zarur fizik kuch va texnik malakaga ega bo'lish yetarli emas, sportchi mashg'ulot yoki o'yin jarayonida asabiylilik va bosimni yengish, zarur pallada to'pga chiqish vaqtini to'g'ri topish kabi ko'nikmalarga ham ega bo'lishi kerak. Murabbiylar motivatsion suhbatlar, jamoaning ichki muhitini yaxshi ushlab turish, bosimni kamaytiruvchi psixologik mashqlar yordamida sportchilarning o'yin va mashg'ulotlardagi harakatlarini uyg'unlashtirishi zarur. Xulosa qilib aytganda, sakrovchanlik qobiliyatini texnik usullarga mos tarzda rivojlantirish voleybolchilarning umumiy o'yin darajasini sezilarli ravishda ko'taradi. Texnik, jismoniy va psixologik omillar birgalikda mustahkam asoslarga tayanar ekan, jamoa o'yini yanada samarali, individual mahorat esa kuchli bo'ladi. Muntazam va to'g'ri rejalashtirilgan mashg'ulot, dietaga e'tibor va o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan iroda sakrovchanlikni barqaror oshirishga ko'mak beradi. Demak, sportchilar uchun plyometrik, kuch va texnik mashqlarni muvofiqlashtirilgan holda qo'llash, dam olish va tiklanishni to'g'ri tashkil etish, ruhiy barqarorlikni kuchaytirish kabi omillar muhimdir. Ushbu barcha

jihatlar o‘zaro uyg‘unlashgan holda olib borilgandagina, voleybolchilarning sakrovchanlik salohiyati to‘liq ro‘yobga chiqishi va o‘yin sifati yuqori bosqichga ko‘tarilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bomp T.O. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2009. – 490 p.
2. Verkhoshansky Y. Fundamentals of Special Strength-Training in Sport. – Moscow: Fizkultura i Sport, 1977. – 223 p.
3. Chu D. Plyometrics. – Champaign, IL: Human Kinetics, 1998. – 160 p.
4. Z. Sh. Raxmonov. Voleybolchilarda jismoniy tayyorgarlikni takomillashtirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020. – 225 b.
5. M. I. Nazarov. Sport mashg‘ulotlarining nazariyasi va usullari. – Toshkent: Sharq, 2018. – 176 b.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРИДА ТАШКИЛОТЧИЛИК КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТУЗИЛМАВИЙ ДАРАЖАСИ

Одилов О.Н.

*Чирчиқ давлат педагогика университети
“Жисмоний маданият ва спорт” кафедраси катта ўқитувчи*

Таянч сўзлар: ташкилотчилик қобилияти, замонавий педагог, услубий кўрсатмалар, ахлоқий фазилатлар, чидамлилиқ, талабчанлик.

Ключевые слова: организаторские способности, современный педагог, методические установки, нравственные качества, выносливость, требовательность.

Key words: organizational skills, modern teacher, methodological guidelines, moral qualities, endurance, exactingness.

РЕЗЮМЕ:

Ташкилотчилик компетенцияси замонавий педагогикага зарур бўлган қобилиятлардандир. Ушбу мақолада жисмоний тарбия ўқитувчиларида ташкилотчилик қобилиятини ривожлантиришнинг даражасини назарий жиҳатларини ёритиб беради.

РЕЗЮМЕ:

Организаторские способности – одно из качеств, необходимых современному педагогике. В данной статье рассмотрены теоретические аспекты уровня развития организаторских способностей у учителей физической культуры.

SUMMARY:

Organizational skills are one of the qualities necessary for a modern teacher. This article discusses the theoretical aspects of the formation of organizational skills in physical education teachers.

Жаҳон тажрибасида жисмоний тарбия фанига шунчаки машғулот ўтказиш эмас, балки бутун бошли тизим сифатида қаралгани боис бу фанга муайян талаблар қўйилади.

Республикада таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади юксак ахлоқий фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, маданиятли, эътиқодли, маърифий ва маънавий жиҳатдан баркамол, мустақил фикрлайдиган шахсни тарбиялаш каби вазифалар белгилаган.

Ташкилий ишлар ҳамда ёшлар тарбияси ва уларнинг интеллектуал салоҳиятини оширишга қаратилган кенг кўламли чора-тадбирлар изчил

давлат сиёсатининг амалий ифодаси ҳисобланади. Услубий кўрсатмалар сифатида таълим сифатини лойиҳалашнинг дидактик параметрларини ишлаб чиқишга оид фаол ёндашувлар, уларнинг асосий қоидалари сифатида ишлатилади. Ушбу ташкилотчилик асосидаги ёндашувларнинг бирлаштирилиши лойиҳалаштиришнинг моҳиятини атроф-муҳит ва шахсни ўзгартирадиган фаолият сифатида кўриб чиқишга имкон бериши. Шу ўринда бўлажак педагогнинг иш фаолияти негизи ўқувчиларга таълим-тарбия беришда ақл-заковати, билими ва ташкилотчи ўқитувчи бўлишини талаб этади. Бугунги кун ёшларининг замон талаблари асосида жадал ривожланиши ва ўсишини ҳисобга олсак, бу тушунчанинг ва бу тушунча омиллари мазмунини теран англашимизга тўғри келади.

“Ташкилотчилик компетенция” нафақат бўлажак ўқитувчиси, балки, барча педагогларга зарур бўлган хусусиятлардан бири деб ҳисоблаймиз. Демак, бу тушунчага кенг маънода таъриф берадиган бўлсак: ташкилотчилик қобилияти - фаолияти давомида ўқувчилар жамоасини уюштириш, ўрганиш. Уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбиявий ва таълимий жараёнларни олиб бориш, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантиришдир. Ташкилотчилик қобилияти асосида ўз ишини ташкил этишда маълум вазифани ёки ишни тўғри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш, ташкилий фаолият усуллари эгаллаш, уларни муваффақиятли амалга оширишга имкон берувчи шахснинг шахсий-психологик хусусиятлари акс этади. Ташкилотчилик қобилияти асосидаги омиллар мазмунига кўра бир қанча, замонавий педагогга зарур бўлган қобилиятларни бир-бири билан боғлайди. Масалан: Обрў орттира олиш қобилияти - ўқувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир кўрсатиш, ўз фанини чуқур билиши ва шу асосда обрў қозона олишидир. Обрў фақат шу омиллар асосидагини эмас, балки ўқитувчиларнинг ўз фанини чуқур билиши асосида ҳам қозонилади. Бу қобилият ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун бир йиғиндисига ва унинг иродавий сифатларига (дадиллиги, чидамлилиги, қатъийлиги, талабчанлиги ва ҳ.к), шунингдек ўқувчиларга таълим ҳамда тарбия бериш маъсулиятини ҳис этишга, ўзининг бу ишончини ўқувчиларга етказа олиш қабиларга ҳам боғлиқ.

Тўғри муомала қила олиш қобилияти – ҳозирги куннинг эмоционал болаларига яқинлаша олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан жуда самарали ўзаро яхши муносабатлар ўрната олиш, педагогик маданиятнинг мавжудлиги.

Келажакни кўра билиш қобилияти – ўз ҳаракатларининг оқибатини кўра олишда, тарбияланувчи қандай фазилатларни тараққий эттириш ло-

зимлигини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланади. Бу қобилият педагогик оптимизмга, тарбиянинг кудратига, одамга ишонч билан боғлиқдир.

Диққатни тақсимлай олиш қобилияти – ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари – ҳажми, кучи, кўчувчанлиги. Идора қилина олиши, сафарбарлиги кабиларнинг тараққий этган бўлиши муҳимдир.

– функционал компонент педагогик бошқарувда функциялар орқали амалга оширилади (режалаштириш, ташкил этиш, мотивация, назорат, тузатиш);

– ахборот компоненти турли шаклларни ифодалаш ва педагогик бошқарувни амалга ошириш учун маълумотларни узатиш;

– операцион компонент бошқарув қобилиятлари тўпламидир (шу жумладан: талабага ташхис қўйиш, жамоа, педагогик мулоқотни таҳлил қилиш, мақсадларни аниқлаш ва бошқарув таъсирининг вазифалари, фаолият ва хатти-ҳаракатларни моделлаштириш, жамоавий ва индивидуал талабалар) [2, 30-31].

С.А. Виноградов ташкилотчилик ва бошқарувнинг моҳияти ва тузилиши таҳлилини ўтказган, психологик-педагогик тадқиқотлар контекстида жисмоний маданият мутахассисларининг малакаси, шунингдек, илмий ва амалий тақдироти бошқарув малакасини ривожлантиришнинг педагогик шартларини асослаш жисмоний тарбия муассасалари раҳбарларига юкланади. Иш кўрсатиш жараёнини моделлаштиришнинг асоси сифатида интегратив-ривожлантирувчи ёндашув таълим мутахассисларининг бошқарув малакасини ривожлантириш ва педагогик шартларни амалга ошириш методологиясини очиб берган [3, 24].

В.Н. Фёфелованинг сўзларига кўра, ташкилотчилик малакаси билан боғлиқ бошқарув фаолиятини, ташкилотчилик функцияларини таъминлаш билан муайян бошқарув қарорини қабул қилиш биргаликда боради. У шундай деб ўйлайдики, бошқарув компетенциясининг тузилиши ўзаро боғлиқ, функционал ва ташкилотчилик-шахсий ресурслар тўплами; когнитив, операцион-фаолиятнинг ривожланиш даражасида намоён бўлади, мотивацион ва ҳиссий-иродавий компонентлар асос бўлади [4, 187].

Муаллифларнинг фикрларига таянган ҳолда, бўлажак ўқитувчиларининг ташкилотчилик компетенциясини ривожлантиришнинг асосий шартлари мулоқот психологияси, ўз-ўзини билиш ва ўз-ўзини ҳурмат қилиш, ўзаро таъсирнинг психологик усуллари амалиётда қўллаш қобилияти соҳаларида ётади, деган хулосага келишимиз мумкин.

Педагогикадаги гуманистик йўналишнинг назарий асосларини узок ўтмишнинг буюк мутафаккирларидан бошлаб кузатишимиз мумкин. Бу

қарашлар ва фикрларда ҳам профессионал ва ўз соҳасини яхши билувчи ташкилотчилик қобилиятига эга бўлган ўқитувчилар ҳақида бир қанча ижобий фикрлар юритилган. Юнон файласуфи Сократ профессионал ўқитувчиларни “фикр акушерлари” деб ҳисоблаган, у талабаларни суҳбатдошлар деб атаган ва у ўрганиш мақсадини “тайёр” шаклда узатиладиган билим сифатида эмас, балки акс эттириш натижасида пайдо бўладиган маънолар сифатида кўрган.

Ўқувчиларни бошқариш уларнинг диққатини сафарбар қилишни, ҳаракат фаолиятига тайёрлашни, машқларнинг айрим турларини ишлаб чиқишни, жисмоний фаолиятнинг андозасини таъминлайди. Ўқитувчи ўз хулқ-атворини диққатни оқилона тақсимлаш, ўқувчилар билан мулоқот қилишнинг мос оҳангини танлаш ва ўз ҳаракатларини назорат қилиш зарурати асосида куради. Ўқувчиларнинг мустақил фаолиятини ижобий ташкил этиш ўқитувчи тажрибасининг типик белгисидир. Бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг ташкилотчилик компетенциясини ривожлантиришга субъектив ёндашишнинг эҳтимоллиги диққатни қаратадиган даражада юқори. Шу сабабли тадқиқот ишимизда педагогик ташкилотчилик компетенциясини ривожлантиришнинг объектив ва субъектив сабабларини ажратиб кўрсатишга ҳаракат қилдик.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2017. - 488 б.
2. Павлова, Л.Н. Управленческая компетенция педагога / Л.Н. Павлова // Профессиональное образование. Столица. – 2013. – №2 – С. 30-31.
3. Виноградов, С.А. Развитие управленческой компетентности руководителя учреждения физкультурного образования: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Виноградов Станислав Александрович. – Челябинск, 2013. – 24 с.
4. Фефелова, В.Н. Формирование управленческой компетентности специалиста по рекреации и туризму: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Фефелова Вера Николаевна. – Москва, 2010. – 187 с.

TALABA YOSHLARGA FUTBOL TEXNIKASI VA TAKTIKASINI O'RGATISH VA TAKOMILLASHTIRISH

Yunusov U.B.

*TDIU Jismoniy madaniyat va sport faoliyati kafedrası
katta o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: futbol texnikasi, harakat malakasi, futbolchida texnikani o'stirish, jismoniy qobiliyat, osondan - qiyinga; oddiydan – murakkabga, zarba.

Ключевые слова: техника футбола, двигательные навыки, развитие техники игрока, физические возможности, от простого к сложному; от простого к сложному, удар.

Key words: football technique, motor skills, player technique development, physical capabilities, from simple to complex; from simple to complex, hit.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada futbol texnikasining o'ziga xos xususiyatlari va futbolchida texnikani o'stirish metodikasi haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются особенности футбольной техники и метод развития техники у игрока.

SUMMARY:

This article discusses the features of football technique and the method of developing a player's technique.

Futbol texnikasining o'ziga xos xususiyatlarini, boshqa sport turlaridan farqini bilmay turib, bu sohada muvaffaqiyatga erisha olmaydi. Har bir futbolchi texnik harakatlarni bajarish usullarini yaxshi egallagan bo'lishi kerak.

Texnika usullari va to'pni egallab olishning ayrim elementlarini bajarish hamda ularni o'yin paytida qo'llash quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) futbol harakatlari malakasi har doim ma'lum bir sifatlar, masalan, mushak-kuch, tezkorlik, chidamlilikka asoslanadi;
- 2) harakat malakasi o'yini texnikasini ifodalovchi element hisoblanadi va u uzoq vaqt yuqori darajada barqaror bo'ladi;
- 3) futbol o'yini texnikasi uchun xos bo'lgan tabiiy holat shundan iboratki, asosiy texnika usullarini qo'l bilan emas, balki oyoq bilan bajarishga to'g'ri

keladi. Bu faqat boshlang'ich davrdagina o'yiii texnikasini egallash uchun qiyinchilik tug'diradi;

4) futbol o'yini texnikasi elementlari g'ayrioddiy, bolalar uchun notabiiy bo'lganligi sababli, o'yin texnikasiga o'rgatishda tegishli uslubiy usullarni qo'llash zarur bo'ladi;

5) o'yin paytida futbolchilar texnik usullarni «o'ziga xos muhitda» qo'llaydilar: o'yin qoidalarida gavda bilan kurash olib borishga ruxsat beriladi. Bunda raqibingiz sizga u yoki bu texnika usulini qo'llashingizga xalaqit berishi mumkin. Shuning uchun futbolchilarni texnikaga o'rgatish va uni mustahkamlashda o'yindagi kurash xususiyati hamda raqibning qarshilik ko'rsatuvchi harakatlarini nazardan qochirmaslik lozim;

6) futbolda (birinchi navbatda o'yin paytida) harakatlarni oldindan mo'ljallay olish mumkin emas, ular vaqt va makonda sodir bo'ladi. Ularni oldindan rejalashtirib bo'lmaydi. Bu harakatlarning makondagi, vaqt oralig'idagi va dinamik (mushak kuchi, tashqi ta'sir kuchlari) xususiyati ko'pgina individual sport turlariga (yengil atletika, gimnastika, suzish, velosiped sporti va h.k.) nisbatan boshqacharoq.

O'yin xususiyati va harakatlarning o'ziga xos tuzilmasi o'yinchilarning individual jismoniy hamda ruhiy xususiyatlaridan tashqari, texnikaga o'rgatish va uni mustahkamlashni belgilab beradi. Harakatlarga o'rgatishni alohida qismlarga bo'lingan holda amalga oshirish mumkin emas.

Bo'lajak futbolchilar texnika usullari bilan tanishishlari, ularni o'rganib olishlari va kelgusida o'yin vaziyatlarida qo'llashlari lozim. Futbol texnikasini o'rganishga kirishish uchun, birinchi navbatda, kishi ulg'aygan bo'lish zarur. Bu bilan shu narsa nazarda tutiladiki, harakatlarni egallash uchun bir xil darajada ham jismonan, ham ruhan tayyor bo'lish kerak. Tana uzunligining ma'lum bir darajasi, qon aylanishi, nafas olish hamda boshqa organlarning shu bilan bog'liq bo'lgan ishi ulg'ayganlikni anglatadi. Bunda yosh futbolchilarning bo'yi va vazniga emas, balki ularning ichki organlari faoliyatidagi o'zgarishlarga e'tibor qaratiladi.

Ulg'ayish va harakatlarni o'rganish o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud. Ba'zi malakalarni (masalan, harakat malakalarini) bola faqat ma'lum bir yoshda, ya'ni u shunday harakatlarni bajarishga yetilgan paytda egallashga qodir. Aks holda harakat tuzilmasi va organizm funksiyalari malakasi bir-biriga qarama-qarshi bo'lib qoladi hamda harakatlarni o'zlashtirish muvaffaqiyatsiz yakunlanadi. Buning ustiga bularning hammasi kelgusida salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, harakat usullari hamda futbol texnikasini faqat jismoniy va ruhiy yetilgandagina o'zlashtirish mumkin. [3]

Futbol texnikasini, ya'ni ongli ravishda bajariladigan harakatlarni 9-11 yoshdan boshlash uslubiy jihatdan to'g'riroq. Ya'ni to'g'ri rivojlanayotgan bolalar futboldagi harakatlarni o'rganish uchun zarur imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Kichik yoshli bolalarda texnik elementlarni majburan o'rgatib bo'lmaydi. Bu yoshda ular erkin o'ynaladigan boshqa o'yinlar bilan bir qatorda, to'pning xususiyatlari bilan tanishishlari lozim. Chunki ayni shu yoshda «bola to'pni emas, to'p bolani harakatlantiradi». U tajriba orttiradi, to'p bilan muomala qilishda boshlang'ich malakalarni o'zlashtiradi.

Jismoniy qobiliyatlar va texnikani o'stirish -Futbolchi o'z texnikasini zarur optimal kuch, tezlik, chidamlilik va boshqa jismoniy sifatlar bilan muvofiqlashtira olsagina, u foydali o'yin ko'rsatishi mumkin. Agar biz kerakli kuch va tezlikka ega bo'lmasak, futbol texnikasi usullarini bajara olmas edik. Shu bilan birga, chidamliliksiz o'yin texnikasidagi bizning ko'nikmalarimiz (malakalarimiz) katta ahamiyatga ega bo'lmasdi.

Kuch - texnika elementlarini bajarishda asosiy o'rin egallaydi: u oyoq va bosh bilan zarbalar berishda, aldamchi harakatlar, to'pni olib qo'yishda juda muhim. Futbolchi to'pni katta tezlik bilan olib yurish paytida burilishlar, to'xtashlarni mohirona bajarsa, yo'nalishini o'zgartira olsagina, aldamchi harakatlarni yaxshi qo'llashi mumkin. Shuningdek, kuch sakrash va deysinish uchun ham zarur. Chidamlilik hamda texnikaning bog'liqligi obyektiv bo'lib, muskullari toliqqan, chidamsizroq futbolchi aniq va o'ta nozik harakatlana olmaydi. Toliqqan muskullar, o'yin vaziyati qanchalik talab qilmasin, asab tizimiga bo'ysunmaydi. Chidamlilikning yetishmasligi keyinchalik texnik xatolarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Texnikaning tezlik, chaqqonlik, egiluvchanlik yoki boshqa jismoniy sifatlar bilan bog'liqligi shu bois muhim ahamiyat kasb etadi. Bu omillar futbolchilarni tayyorlayotgan har bir murabbiyning e'tiboridan chetda qolmasligi kerak. Texnikani mustahkamlash o'z-o'zidan zarur jismoniy sifatlarini rivojlantiradi, faqat u yetarli darajada bo'lmasligi mumkin. Mutaxassislar tili bilan aytganda, yaxshi futbolchi chaqqon ham bo'ladi. O'yin paytida maydonda kurashish sharoitlari tez va doim o'zgarib turishini inobatga olsak, futbolchi o'yini vaziyatining o'zgarishiga moslashib borishi kerak. Harakatlarni tez egallab, ulardan o'yini paytida oqilona foydalana oladigan, yuzaga kelgan vaziyatlarda tez va aniq yo'l topadigan, o'yindagi holatlarni oldindan ko'zlab, shunga muvofiq eng to'g'ri yechimlarni topadigan futbolchi - chaqqon o'yinchi hisoblanadi. Ammo bilishimiz kerakki, to'pni oyoqda bir necha marta o'ynata olish qobiliyati chaqqonlikni anglatmaydi. Futbolchi ikki sifatga - o'yindagi holatlarni sezish

va tanlash hamda to'p bilan o'ynash (jonglyorlik qilish) malakasiga ega bo'ladi. [8]

Yosh futbolchi oldiga uning tayyorgarligiga nisbatan yanada qiyinroq vazifalarni qo'yish - chaqqonlikni tarbiyalashning eng samarali usuli. Buning uchun har qanday mashqni murakkablashtirish mumkin. Masalan, bitta texnika usulini ketma-ket bajariladigan bir nechta usullar bilan (kompleks holda) almashtirish natijasida futbolchining koordinasion malakalari takomillashadi. Yoki yosh futbolchiga kutilmaganda paydo bo'lgan vazifalarni qo'yish ham samara beradi. Vazifalar shunday bo'lishi kerakki, o'yinchi ko'p sonli imkoniyatlardan birini tanlashi va qanday usulni qo'llash lozimligini o'zi hal etishi mumkin bo'lsin. Faqat shu tarzdagina futboldagi harakatlar soni ko'payadi va yangi koordinasion harakatlar hosil bo'ladi.

Chaqqonlik mashqlari, birinchi navbatda, markaziy asab tizimiga ta'sir ko'rsatadi, natijada futbolchi ruhan toliqadi (charchoq alomati). Shu sababli bunday mashqlar futbolchi to'yib hordiq chiqargach yoki o'quv-mashg'ulot jarayonining boshida qo'llaniladi. To'p bilan o'ynash (jonglyorlik) chaqqonlikni rivojlantiruvchi va o'yin texnikasini o'rganishga yordam beruvchi maxsus mashqlar sirasiga kiradi. Ya'ni bunda murakkab shakllarda to'p bilan bajariladigan oddiy mashqlar yaxshi samara beradi. Ayniqsa, o'yin mashqlari, texnik va taktik elementlardan iborat o'yinlar, to'p bilan atletika o'yinlari foydali.

Umumiy uslubiy ko'rsatmalar. Futbolchilarning texnik tayyorgarligi nazoratsiz qoldirilmasligi kerak. Bu muntazam mashg'ulotlar bilan birgalikda olib borilsa, yaxshi natija berishi mumkin. Sport maktablari tizimida yangi sportchilarni o'yin texikasiga o'rgatishda ketma-ketlikka rioya qilish zarur bo'lib, u quyidagi tamoyil asosida amalga oshirilishi lozim: osondan - qiyinga; oddiydan - murakkabga.

Birinchi navbatda eng oddiy zarba berish va to'pni qabul qilib olish qoidalari (masalan, oyoq kaftining ichki tomoni, oyoq ustining ichki qismi bilan zarba berish, to'pni oyoq kaftining ichki tomoni bilan to'xtatib qolish)ni o'rgatish zarur. Bu jarayonda o'yinchilarning yuqoridagilarni o'zlashtirib olishlarini kutib o'tirmay, boshqa texnika elementlarini o'rgatishga ham kirishish mumkin. Zarba berish va to'pni to'xtatib qolish mashqlaridan so'ng, bir vaqtning o'zida to'pni bosh bilan qabul qilish, olib yurish usullari, so'ngra aldamchi harakatlar va nihoyat, to'pni raqibdan olib qo'yish malakalari o'rgatiladi. Shu bilan birga, darvozabon texnikasining asosiy elementlariga, ya'ni yumalab ketayotgan, yarim baland, balanddan kelayotgan to'pni ushlab olishga o'tiladi. Darvozabon maydondagi o'yinchiga nisbatan birmuncha boshqacha jismoniy va aqliy qobiliyatlarga ega

bo'lishi lozim. Endigina o'ynashni boshlagan yosh futbolchilarni darvozabon sifatida tanlashda sinchkovlik bilan saralab olish taqozo etiladi.

Yangi o'yinchilarga murakkab harakatlar va texnik elementlarni o'rgatish, ularning qobiliyatlariga qarab, ikki uslubda amalga oshiriladi:

- 1) yaxlit (global)
- 2) bo'lib-bo'lib (qismlarga bo'lib).

Birinchi usulda texnika elementlari bir butun holda amalga oshiriladi. Chunki, yengilroq zarba berish, to'pni qabul qilib olish, bosh bilan zarba berish, to'pni olib yurish harakatlarini «bo'lib tashlash»ga ehtiyoj yo'q. Qismlarga bo'lib tashlab o'rgatilgan elementlar o'zini oqlamaydi, ayniqsa ularning har biri alohida bajarilsa. Ko'p texnika elementlarini yaxlit uslubda amalga oshirish zarur, biroq har doim ham emas. Ya'ni harakatni o'zlashtirish «silliq» kechmasa, uni qismlarga bo'lib yuborish, boshqa uslubga o'tish kerak.

Yangi o'yinchilarga texnikaning murakkab usullarini o'rgatishda o'qitishning qisman (to'liqsiz) uslubini qo'llash ham mavjud. Qismlarga bo'lingan uslub yordamida futbolchilarga murakkab usullar o'rgatiladi: oyoq ustining o'rtasi bilan zarba berish; oyoq ustining tashqi qismi bilan zarba berish; sakrab turib bosh bilan zarba berish; to'pni olib qo'yish (masalan, to'pni oyoq ostidan urib yuborish); darvozabonlar uchun to'pga tashlanish; yiqilishlar; to'pni musht bilan qaytarish kabi. Biroq bu uslub futbolchi butun harakatni tushunib yetgandagina, o'zini oqlashi mumkin.

Harakatlarni o'rgatish jarayonida quyidagilar qo'llaniladi:

- tushuntirish;
- ko'rsatish;
- bajarish (amalda namoyish qilish);
- xatolarni tuzatish.

O'quv-mashg'ulot jarayonida futbolchilarning jismoniy va asab tizimiga tushadigan yuklama uning texnik darajasiga mos bo'lishi lozim. Haddan tashqari og'ir yuklamalar, zo'riqish yoki tezlik mashg'ulotni samarali o'zlashtirishga to'sqinlik qiladi. Yaxshisi buning uchun shartlarni soddalashtirish lozim. Bosh bilan zarba berishni o'rgatishning boshlang'ich paytlarida yengilroq va yumshoq to'plardan foydalanish maqsadga muvofiq. Darvozabonlar uchun ham yumshoq to'shamali yoki qumli joylar tanlanishi kerak. Chunki, mashg'ulotlar jarayonida harakatlarni his qilish muhim ahamiyatga ega. Harakat malakalarini shakllantirish paytida mushaklardan signallar keladi, ya'ni mushaklarning qabul qilib olishi sodir bo'ladi va ular o'yinchiga uning harakatlari to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi haqida «xabar» beradi.

Texnika elementlarini o'rgatish jarayonida «qulay» va «noqulay» oyoqning ahamiyati har doim murabbiylarni qiziqtirib keladi. Har ikkala oyoqda o'ynay olish qobiliyatlarini shakllantirish muhim hisoblanadi. Bajariladigan element avval qulay (chap yoki o'ng) oyoqda, keyin ikkinchi oyoqda bajariladi.

Xatolarni tuzatish, harakatlarga o'rgatishni nazorat qilish. O'yin texnikasidagi xatolarni o'z vaqtida tuzatish har bir futbolchi, ayniqsa yosh o'yinchilar uchun muhim ahamiyatga ega. U yoki bu texnika elementini yetarlicha tushunmaslik oqibatida futbolchida ushbu harakatni bajarish to'g'risida noto'g'ri tasavvur hosil bo'ladi. Bu takroran tushuntirish, ko'rsatib berish yoki boshqacha ko'rgazmali usuldan foydalanish orqali bartaraf etiladi. Ba'zan o'zini yaxshi oqlagan to'g'ri va noto'g'ri harakatlarni bir-biri bilan taqqoslash uslubi qo'llaniladi. Futbolchi harakatni to'g'ri bajarayotganini his qiladi, aslida esa unday emas. Bu kamchilik ham takroran tushuntirish orqali tuzatiladi. Bundan tashqari, o'z-o'zini nazorat qilishni kuchaytirish lozim.

Shunday bo'lishi ham mumkinki, ba'zan o'yinchi ma'lum bir vazifani bajara turib, harakatida yo'l qo'ygan xatosiga o'zi ishonch hosil qiladi.

Futbolchining yetarli jismoniy tayyorgarlikka ega emasligini zarur jismoniy sifatlarni takomillashtirish orqali bartaraf etish mumkin. Puxta o'zlashtirilmagan harakat texnikani to'g'ri qo'llashga xalaqit beradi. Buni tuzatish uchun o'sha harakat alohida elementlarga bo'linadi.

O'z-o'zini nazorat qilish futbolchida tetiklik, o'ziga ishonch hissini uyg'otadi. Nazorat qilish murabbiy tomonidan ikki xil tarzda olib boriladi:

1) shaxsiy (sub'ektiv) baholash asosida. Ya'ni ko'z bilan ko'rilganni individual baholash murabbiy ishidagi kundalik holatdir. Mashqlarni bajarish paytida murabbiy futbolchining harakatlarini muntazam kuzatib turadi va ularni baholab boradi. Uning tanbehlari, maqtovlari yoki e'tirozlari futbolchi uchun doimiy yordam hisoblanadi. Individual baholashning to'g'riligi murabbiyning maxsus bilimlari, zakovatiga bog'liq;

2) obyektiv uslub asosida, ya'ni texnikani tekshirish bilan. Harakatlarga o'rgatishni nazorat qilish uchun vaqti-vaqti bilan nazorat tekshiruvlarini o'tkazish zarur. Muhimi, baho har doim individuallik va sub'ektivlikdan xoli bo'lishi lozim. Murabbiy har bir o'yinchining mahorati va individual xususiyatlarini batafsil qayd etib borishi kerak. Har yili 2-3 marta texnik tayyorgarlik bo'yicha nazorat sinovlarini o'tkazish lozim. Chempionat boshlanishidan oldin, birinchi hamda ikkinchi davralardan so'ng o'yinchilarning texnik malakalari baholanadigan uslub eng to'g'risi hisoblanadi. Ayrim usullarni misol tariqasida keltirib o'tamiz.[14]

Uzoqqa yo‘naltiriladigan zarbalar - Har bir oyoq bilan uch martadan pastdan zarba berish. Zarba berilgan va to‘p to‘xtagan joy orasidagi masofa o‘lchanadi, o‘rtacha ko‘rsatkich hisobga olinadi. Har bir oyoq bilan uch martadan buraltirib zarba berish. To‘pga zarba berilgan va u birinchi marta yerga tekkan joy orasidagi masofani o‘lchanadi. Uchta zarbadan o‘rtachasi hisoblanadi.

Nishonga qaratilgan zarbalar - 16,5 metr masofadan turib, darvozaning ikkala burchagiga (qo‘yilgan to‘siqqa) pastdan zarba berish. Mashg‘ulot har bir oyoqda uch martadan bajariladi. Darvozaga kelib tushgan to‘plar soniga ochkolar qarab aniqlanadi.

Doira markazidan 25 metr masofada turib, to‘pni maxsus doiraga buraltirib tepish. Mashg‘ulot har bir oyoqda uch martadan bajariladi. Mashg‘ulot doiraga kelib tushgan to‘plarning umumiy soniga qarab baholanadi.

O‘n olti metr masofadan turib, harakatsiz turgan to‘pni to‘singa tekkizish. Nechta zarbadan keyin to‘singa tekkizishga qarab baholanadi.

Bosh bilan uzoqqa yo‘naltiriladigan zarbalar- to‘pni vertikal yuqoriga otib, peshonaning o‘rta qismi bilan oldinga zarba berish. Uchta zarbadan o‘rtachasi hisoblanadi. Ikkinchi mashg‘ulotda xuddi shu mashq peshonaning yon tomoni bilan bajariladi.

Bosh bilan nishonga qaratilgan zarbalar-to‘pni vertikal yuqoriga otgan holda o‘n bir metr masofadan turib, peshona bilan to‘singa zarba berish. To‘singa tekkizilgan zarbalarga qarab baholanadi. Ikkinchi mashg‘ulotda doira markazidan 18 metr masofada turib, peshonaning yon qismi bilan zarba beriladi.

To‘pni oyoqda va boshda o‘ynatish-ushbu mashqda to‘p ikkala oyoqda va boshda o‘ynatiladi. To‘pning yerga tushguniga qadar nechta zarba berilganiga qarab baholanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, futbol texnikasining o‘ziga xos xususiyatlari to‘liq anglab yetgan futbolchida futbol texnikani o‘stirish imkoniyatlari paydo bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibragimov M.B. "Futbol madaniyati" Izd-vo. «Standart poligraf» 2012. 219 c.
2. Mirzaev O. S. "Futbolchining Modeli-uning taktikasi sifatida" amaliy va tibbiyot fanlari ilmiy jurnali. - 2022. - T. 1. - №. 5. - C. 42-44.
3. Nurimov Z.R. "Совершенствование ГРУППОВЫХ тактических действий ФУТБОЛИСТОВ" - Т., 2005.
4. Nurimov R.I. "Совершенствование тактических действий ФУТБОЛИСТОВ высокой квалификации" - Т., 2000.
5. Nurimov R.I "Ёш футболчиларни техник ва тактик тайёрлаш" - Т., 2005.

KURASHCHILAR UMUMIY VA MAXSUS SPORT TAYYORGARLIKLARI

Yusupov E.T.

Qarshi davlat texnika universiteti dotsent

Tayanch soʻzlar: kurash, mashgʻulot, sport, shakl, mahorat, texnik, taktik, natija.

Ключевые слова: борьба, тренировка, спорт, форма, мастерство, техника, тактика, результат.

Key words: wrestling, training, sport, form, skill, technique, tactics, result.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada kurashchilar umumiy va maxsus sport tayyorgarliklari haqida qisqacha ma'lumot bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье даны краткие сведения об общей и специальной спортивной подготовке борцов.

SUMMARY:

This article provides a brief overview of the general and special sports training of wrestlers.

Kurash mashgʻuloti sport faoliyatining bir shakli hisoblanadi. Sport quyidagi tushunchalarni oʻz ichiga oladi. Sport – jismoniy madaniyatning asosiy qismi boʻlib shugʻullanuvchining sport mahoratini ortirish, sport turlarida yuksak natijalarga erishish jarayoni. Sport mashgʻulotlari va musobaqalari sportchilarni texnik va taktik hamda jismoniy tayyorgarliklarini amalga oshirib ularning sport mahoratlari bellashuvlar jarayonlarida namoyon qilishga imkoniyatlar yaratadi. Sport – insonni musobaqalashish jarayoniga jismonan tayyorlashning uslub va vositalaridan tashkil topadi. Musobaqalashish jarayonida insonni jismonan, ruhan barkamolligi namoyon etiladi, erishilgan natijalari bilan baholanadi.

Sportning jismoniy tarbiyadan farqi unda bellashish maqsad qilib belgilanadi. Jismoniy tarbiya va sport mashgʻulotlarida deyarli bir hil mashqlar va harakatlar bilan shugʻullanish mumkin, lekin sportchi oʻz oldiga qoʻygan vazifa sport musobaqalarga tayyorgarlik koʻrish hamda musobaqalarda sportchilar bilan oʻzining jismoniy, texnik va taktik tayyorgarliklarini namoyon qilish boʻyicha bellashish boʻladi. Jismoniy tarbiya bilan shugʻullanishda esa organizmni

sog'ligini mustahkamlash va jismoniy fazilatlarini etarli darajada rivojlantirish maqsad qilib belgilanadi.

Sport sog'likni mustahkamlash, jismonan va ruhan barkamol qilib tarbiyalash bilan birga, maroqli hordiq chiqarish va sport bilan kasb sifatida shug'ullanishni vazifalarini amalga oshiradi.

Sport – musobaqalashish jarayoni va unga tayyorgarlik shakllarini o'z ichiga oladi. Unig o'ziga xos qonuniyatlari va talablari mavjud. Sport g'alabaga intilish, sportda yuksak natijalarga erishish, jismoniy, ruhiy va ma'naviy sifatlarni yuqori darajada takomillashtirishni talab etadi. Zamonaviy sport ommaviy va yuqori natijalar sportiga bo'linadi. Sportning bu shakllari uning ko'p qirraligi, bir biridan keskin farq qilishini ko'rsatadi.

Ommaviy sport tadbirlari – sog'likni mustahkamlash, jismoniy rivojlanish, jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish, maroqli xordiq chiqarishni maqsad qilib belgilaydi. Tadbirlar vazifalari organizm a'zolari faoliyatini takomillashtirish, tana tuzilishi ko'rkamligini ta'minlash, jismoniy rivojlanishni muvofiqlashtirish, umumiy va kasbiy ishchanlikni ortirish, hayotiy zarur harakat malaka va ko'nikmalarni shakllantirish, maroqli dam olish, jismonan barkamollikka erishishdan iborat bo'ladi.

Ta'lim tizimida jismoniy tarbiyaning maqsadi yoshlarni sport turlari bilan ommaviy shug'ullanishlarini tashkil etishdir. Kurash turlari bilan o'quv mashg'ulotlari jarayonida shu bilan birga bo'sh vaqtlarda ham shug'ullanish mumkin. Kurash turlariga yoshlarni qiziqishlari va jismoniy qobiliyatlariga muvofiq tanlash kerak.

Kurash mashg'ulotlari asosan ommaviy sport tadbirlari shaklida bo'ladi. SHu bilan birga ommaviy sport bilan bir qatorda yuqori natijalar sporti yoki katta sport degan tushuncha ham shakllangan. Katta sportning maqsadi ommaviy sportdan keskin farq qiladi. Katta sport sport turlarida yuksak natijalarga erishish, xalqaro musobaqalarda g'alabalarga erishish bilan belgilanadi.

Kurash sportida yuksak natijalarga erishish uchun kurashchilar tayyorlashning bir necha bosqichdan iborat rejalari ishlab chiqiladi. Bu bosqichlarning vazifalari kurashchilar jismonan barkamolligini tashkil etish, kurash turlarida texnik va taktik mahoratlarini takomillashtirishdan hamda ma'naviy ruhiy axloqiy sifatlarini rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining inson organizmiga sog'lomlashtiruvchi, jismonan rivojlantiruvchi ta'siri beqiyos ekanligi ko'plab ta'kidlangan. Yoshlarning sog'ligini ta'minlash, jismoniy barkamol qilib tarbiyalash mamlakatimizning nufuzli vazifalaridan biri hisoblanadi. Har bir ta'lim muassasi yoshlarga bilim berish bilan birga ularni

jismoniy tarbiyalash, sogʻligini muxofaza qilish muammolarini ham hal etishi kerak. Sport organizmni chiniqtirish bilan birga inson xarakterlarini ham tarbiyalaydi, aqlan teran fikrlashga oʻrgatadi. Sport yordamida insonlar jismonan barkamol boʻlib, hayotiy muammolarga moslashuvchan hamda chidamli boʻlib shakllanadilar. Sport mashgʻulotlari, musobaqalarida gʻalabalarga erishib yoki sevimli jamoangizni gʻalabasidan gʻururlanib kayfiyatingiz koʻtariladi.

Jadallik bilan rivojlanib borayotgan asrimizda texnologiyalarning ommalashib borishi jismoniy mehnatga boʻlgan talabni keskin kamaytirib bormoqda. Natijada hozirgi davrda insonlar dangasa, loqayd bu bilan kasalvand boʻlib bormoqdalar. Tamaki maxsulotlari chekish, alkogolʻ, narkotik moddalar isteʼmol qilish kabi zararli illatlarga ruju qoʻymoqdalar. Sport esa bu illatlar dushmani va daʼvosidir. Koʻrinib turibdiki hayotda omadli inson boʻlishning vositalaridan biri sport mashgʻulotlaridir.

Taʼlim tizimida sport tadbirlarini tashkil etish, yoshlarni ommaviy sport bilan shugʻullanishga jalb etish, iqtidorli sportchi oʻquvchi talabalarni qoʻllab quvvatlashda yoshlar sporti keng faoliyat olib boradi. YOshlar sportini tashkil etishning oʻziga xos xususiyatlari oʻquvchi talabalarni sport mashgʻulotlariga ommaviy jalb etishda namoyon boʻladi. Sport mashgʻulotlari jismoniy tarbiya oʻquv mashgʻulotlari jarayonlarida shuningdek darsdan boʻsh vaqtlarida tashkil etilishi mumkin. Yoshlar sportining imkoniyatlari yana shundaki, bunday mashgʻulotlar va musobaqalarda barcha oʻquvchi talaba ishtirok etish xuquqiga ega.

Yoshlar kurash mashgʻulotlari jarayonlarida oʻzlarini kurash mahoratlarini oʻrtirish, jismoniy fazilatlarini takomillashtirish bilan birga, kurash musobaqalarga, Universiadalarga tayyorgarlik koʻradilar. SHuni taʼkidlash kerakki kurash mashgʻulotlari ixtiyoriy boʻlib, ular oʻquvchi talabalar oʻquv mashgʻulotlari roʻyxatiga kiritilmaydi.

Kurash harakatlari texnika va taktikasi.

Yuqorida taʼkidlanganidek kurash harakatlari kurashchining turish holatlari, gilam boʻylab siljish harakatlari, qoʻl va oyoq hamda gavda bilan harakatlar va uloqtirish harakatlari texnikasidan iborat boʻlsa, bellashuv jarayonlarida kurash harakatlarini va uloqtirishlarni samarali bajara olish qobiliyati hujum va himoya taktikalari deb tushuniladi.

Kurashchilarning turish shakllari: yaqin masofada turishlar, bunda kurashchilar bir biriga tegib turadilar. Oʻrta masofada turishlar bunda kurashchilar uzatilgan qoʻl masofasida turadilar. Uzoq masofada turishlar kurashchilar 1 – 2 metrli masofa oraligʻida turadilar. Kurashchilarning turish shakllari baland, oʻrta

va past turish shakllarida bo‘ladi. SHuningdek kurashchilar o‘ng va chap yon tamonlama turish hamda to‘g‘ri turish holatlarida turadilar.

Kurashchilar bir biriga yaqinlashish va belbog‘idan, qo‘l va yaktagidan ushlash uchun gilam bo‘ylab siljish harakatlarini bajaradilar. Kurashchining siljish harakatlari yurib, yugurib, qadamlab, juft qadam tashlab, bir oyoqni oldiga tashlab, yon tomonlarga harakatlanib bajariladi. Kurashchilarning siljish, usul qo‘llash va bir birini ushlashga bo‘lgan harakatlar jumlası tayyorlov harakatlarga, asosiy harakatlarga va usullarga bo‘linadi.

Kurashchilarning bir birlarini ushlash shakllari: belbog‘idan va qo‘lidan ushlash, belbog‘idan va yaktagidan ushlash, belbog‘idan va bo‘ynidan ushlash, belbog‘idan va gavda qismlaridan ushlash shakllarida bo‘ladi. Shu bilan birga ushlash shakllarida belbog‘idan ushlash va oyog‘idan ilish, yaktagidan ushlash va oyog‘idan ilish harakatlari ham bajariladi. YAKtakdan ushlashda yaktak elkasidan, yaktak etagidan, yaktak yoqasidan ushlash shakllari uchraydi.

Kurashchilar dastlabki sport tayyorgarlik guruhida uloqtirish mashqlari oddiydan murakkabga qarab o‘rgatib boriladi. Kurash malakasi va maxorati ortib borishi bilan kurash usulların xususiylashtirib borish imkoniyatiga erishishi mumkin. Kurashda asosan uloqtirish harakatlari: elkadan oshirib uloqtirish, orqadan oshirib uloqtirish, biron bir oyog‘i bilan raqibini ham xuddi shunday oyog‘ini tashqi tomondan ilib uloqtirish, elkadan ilib uloqtirish turlariga bo‘linadi. Uloqtirishning o‘tirib va egilib elkasidan oshirib uloqtirish: sonidan oshirib uloqtirish: ichki tomondan ilish, chap oyoq bilan raqibning chap oyog‘ini yoki o‘ng oyog‘ini ilish: ichki tomondan ilish, ichki tomondan qoqib yiqitish shakllari ko‘p qo‘llaniladi.

Uloqtirish va yiqitish usullarini bellashuv jarayonlarida samarali qo‘llashda taktik harakatlardan keng foydalaniladi. Taktik harkatlarga tezkor va qat‘iy hujum, qarshi hujum, sekin rejali bosim o‘tkazish, aldash va soxta harakatlar, manevr va razvedka hamda fint ishlatishlarni kiritish mumkin. Hujum harakatlarida raqibning nozik joylarini aniqlash, uning harakatlanish tezligi va kuchidan hamda inertsiasida foydalanish yuksak sport mahorati talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Achilov T.S. Kurash turlari va uni o‘qitish metodikasi (Milliy kurash). Darslik. Toshkent. 2020.
2. Achilov T.S., Xudoyberganov J.S. Kurash turlari va uni o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2023
3. Achilov T.S., Nazarov A.I., Toshpulatov S.K. Kurash turlari va uni o‘qitish metodikasi (Milliy kurash). Darslik. Toshkent. 2023.
4. Xudoyberganov J.S. Kurash turlari va uni o‘qitish metodikasi. Darslik. Toshkent. 2024.
5. Xudoyberganov J.S. Kurashchilarda jismoniy sifatlarini rivojlantirishning pedagogik asoslari. Monografiya. Toshkent. 2024
6. Kurash sport pedagogik mahoratni oshirish. A.Taymurodov, S.Atajanov. Toshkent, 2018

MUSTAQILLIK YILLARIDA KURASH SPORT TURIGA BERILGAN E'TIBOR

Raximberdiyev J.N.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Jismoniy madaniyat va sport kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: kurash tarixi, tahlil qilish, polvon, harbiy tayyorgarlik, to'y kurashi, turmush-tarzi, milliy sport, milliy g'urur, yurt kelajagi, tarbiya, sport musobaqalari.

Ключевые слова: история борьбы, анализ, борец, военная подготовка, свадебная борьба, образ жизни, национальный спорт, национальная гордость, будущее страны, образование, спортивные соревнования.

Key words: history of kurash, analysis, wrestler, military training, wedding kurash, lifestyle, national sport, national pride, future of the country, education, sports competitions.

PEZIOME:

Ushbu maqolada kurash millatning ko'p ming yillar sayqallanib kelgan, benazir va bebaho qadriyati bo'lgan Kurashning roli beqiyosligini ko'rsatadi va mustaqil dunyoqarash va erkin fikrlashni shakllantirishda asosiy omil bo'lmoqda.

PEZIOME:

В данной статье показана ни с чем не сравнимая роль борьбы, которая оттачивалась многие тысячи лет, является уникальной и неоценимой ценностью нации, является главным фактором формирования независимого мировоззрения и свободомыслия.

SUMMARY:

This article demonstrates the incomparable role of Kurash, a unique and invaluable value of the nation that has been honed for thousands of years, and is a key factor in the formation of an independent worldview and free thinking.

Kirish. Kurash sporti Sovet davriga kelib ancha o'zini yo'qota boshladi bunga sabablardan biri uzoq yillar davomida shakllangan kurash sporti ma'lum davr davomida qat'iy ta'qiqlandi. Bu davr bevosita Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasini bosib olishi bilan bog'liqdir. Chor Rossiyasining Turkistonga, hozirgi O'zbekiston hududiga bosqini mahalliy xalqning erkinligini chekladi. Mahalliy xalqning urf-odatlar va an'analari, turmush-tarzi va boshqa bir qator asrlar davomida shakllangan yashash tarziga ta'qiq qo'yildi. Shu jumladan uzoq yillar davomida shakllangan va kishilar xayotining ajralmas qismiga aylangan kurash bilan shug'ullanish, kurash musobaqalarini tashkil etish ham qat'iy man

etilgan. Shu sababli uzoq yillar davomida Chor Rossiyasi tasarrufida bo'lgan O'zbekistonda kurash bilan shug'ullanish va kurashni rivojlantirish uchun hech qanday amaliy ishlar olib borilmagan.

Kurash qayta kashf bo'lish. 1991-yil 31-avgustda O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritdi. Bu voqea nafaqat geografik jihatdan mustaqil davlat sifatida dunyoda o'z o'rniga ega bo'lish, balki milliy urf-odatlar va an'analarning, xalq ma'naviy tiklanishi bilan ham katta ahamiyat kasb etdi. Mustaqillikning qo'lga kiritilishi kurash sportining qayta kashf etilishiga sabab bo'ldi. Kurashni rivojlantirish bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning milliy sportimiz kurashni rivojlantirishga doir amaliy ishlari alohida diqqatga sazovordir. Shu bilan birga, Komil Yusupovning tashabbusi bilan kurash qoidalari ishlab chiqildi va u sport turi sifatida tan olindi. Kurash o'tmish ajdodlarimizning ibratli hayot yo'li va serqirra faoliyatini milliy qadriyatlarimizni chinakam boyitgan bebaho xazinadir.

Kurash azal-azaldan oliyjanoblik, mardlik va halollik timsoli, xalqimizning bir necha ming yillik tarixga ega milliy-madaniy me'rosning qismi va bebaho boyligi hisoblanadi. 1998 yil 6 sentyabrda kurash xalqaro sport turi sifatida tan olindi va Xalqaro Kurash Assosiyasiyasi - XKA tashkil etildi. Shundan so'ng kurash bo'yicha bir qator rsmiy musobaqalar tashkil etildi va bosqichma bosqichli ishlar rejalashtirildi.

Birinchi bosqich 1992 – 1998 yillarni o'z ichiga olib, uning maqsadi kurashni sport turi sifatida shakllantirish va uni xalqaro miqyosiga olib chiqish uchun asos yaratishdan iborat. Buning uchun birinchi navbatda kurashning yangi qoidalarini tatbiq qilish, ularni jahon mamlakatlarida targ'ib qilish lozim.

Ikkinchi bosqich 1998 – 2005 yillarni o'z ichiga olib, maqsadi jahon chempionatlari, xalqaro musobaqalar tashkil etish, jahonda kurash sportining o'z tizimini yaratishdan iborat. Uchinchi bosqich 2005 yil va undan keyingi yillarni o'z ichiga oladi. Asosiy maqsad XKAning xalqaro va qit'aviy sport tashkilotlari bilan aloqalarni mustahkamlash va rivojlantirish, kurashni ommaviy sport turi sifatida Olimpiya o'yinlari dasturiga kiritishdan iborat. Ishonch bilan shuni aytish mumkinki, irodani toblaydigan, kishini xalollik sari intilishga undaydigan, kiyinchiliklarni bardosh va chidam bilan yengib o'tishga o'rgatadigan, inson kalbida g'alabaga ishonch, g'urur va iftixor tuyg'ularini shakllantirishga xizmat qiladigan Kurash shiddatkor xayot talablariga javob bera oladigan shaxslarga, bunyodkor yoshlarning barkamol bo'lishida o'zining benazir xissasini qo'shadi. Zero, polvonlik falsafasi kishini komillik sari yetaklaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 20.12.2024 yildagi PQ-450-son Kurash milliy sport turini rivojlantirish va ommalashtirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida. Kurash milliy sport turini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish, uning xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirish va xorijiy mamlakatlarda yanada keng targ'ib qilish, shuningdek, kurashni rivojlantirish va ommalashtirish bo'yicha faoliyatni tizimli qo'llab-quvvatlashni tashkil qilish maqsadida: kurash milliy sport turining yangi yo'nalishlarini joriy qilishda ishtirok etish, ularni ommalashtirish choralari ko'rish;

kurash milliy sport turi trenerlari va hakamlarini xorijiy davlatlarga "eksport" qilishni yo'lga qo'yish; bir qator ishlar olib borilyapti.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Asrlar davomida mardlik, bag'rikenglik, oliyanoblik va halollikning timsoli sifatida e'zozlanib kelingan Kurash millatimizning bebaho qadriyati g'ururi va iftixoridir! (K.Yusupov tasnifi) Kurashning ko'p ming yillik tarixi polvonlarning jismoniy, ma'naviy va ruhiy olamining yetukligini ta'riflaydi.

- ▶ Kurashchi polvonlar qasam ichmaydilar, hech qachon o'z yurtiga xiyonat qilmaydilar;
- ▶ Kurashchi polvonlar zinodan, giyohvandlik, makrdan hazar kiladilar, bu illatlarga qarshi kurashadilar;
- ▶ Kurashchi polvonlar irodasi kuchli, yod g'oyalarga ergashmaydilar;
- ▶ Kurashchi polvonlar zaif va nochorlarni himoya qiladilar, muhtojlarga yordam ko'rsatadilar;
- ▶ Kurashchi polvonlar mardlik va halollik, raqibiga nisbatan hurmat tuyg'ulari bilan ajralib turadilar;
- ▶ Kurashchi polvonlar ja'sur va kat'iyatlik bo'ladilar; Yuqoridagi ta'riflarda asrlar davomida shakllangan Kurash falsafasi mujassamligini ko'rish mumkin:
- ▶ Mustaqil dunyoqarash va erkin fikrlashni shakllantirishda;
- ▶ O'z bilimi va kuchiga ishonib yashaydigan qat'iyatli insonni tarbiyalashda;
- ▶ O'zlikni anglash, muqaddas qadriyatlarni asrab - avaylashda;
- ▶ Oliyanoblik, iymon-e'tiqod, saxovat va halollik kabi insoniylik fazilatlarini yuksaltirishda - Millatning ko'p ming yillar sayqallanib kelgan, benazir va bebaho qadriyati bo'lgan Kurashning roli beqiyosligini ko'rsatadi. Zero, polvonlik falsafasi insonni komillik sari yetaklaydi. Bo'lajak jismoniy tarbiya va kurash o'qituvchilari, murabbiylari kurash musaboqalarida vazn o'lchash bayonini, kurash bayonnomasi,

kurashchilar kiyib kurashadigan yaktak, kurash gilamlari haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lishlari kerak.

Kurash kiyimi paxtadan tayyorlangan bo'lishi, mato o'ta qattiq bo'lmasligi shart. Quyidagicha belgilarga ruhsat beriladi: Yaktakning uzunligi tizzadan 10 x 15 sm. balandda bo'lishi kerak. Yaktak ustidan bel atrofida ikki marta o'ralib bog'langan belbog'ning tugundan uchigacha bo'lgan qismi 20 sm. dan kam bo'lmasligi, yaktak yenglari uzunligi ko'pi bilan qo'l tirsagidan 20 x 25 sm. pastda bo'lishi, qo'l va yeng orasi 5 sm. bo'lishi, ishton uzunligi bo'yicha 10 x 15 sm. Kurashchi ayollar yaktak ichidan oq rangli, mahkam futbolka yoki kalta yengli yoqasiz ko'ylak kiyishi kerak. Xar ikkala jinsdagi kurashchilar xam yalang oyoq kurashadilar.

Kurash qoidalaridagi yana bir muhim ko'rsatkichlardan biri raqibga nisbatan qo'pollik ishlatmaslik, qoidaga zid hatti-harakatlar qilmaslikdir. «To'xta» ishorasidan so'ng kurashchi harakatni to'xtatishi xamda usullarni davom ettirmasligi qat'iy talab etiladi. Mazkur jixatlar qoidalarda o'z aksini topgan bo'lib, agar kurashchi qoidalarni buzsa hakam tomonidan ogohlantiriladi. Bundan ko'rinadiki, kurash eng avvalo tarbiya vositasi sifatida inson va uning shanini qadrlaydi. Kurashning qadriyat sifatidagi ahamiyagi va o'rni faqatgina musobaqalarda emas, mashgulotlar jarayonida ham aks etadi. Murabbiylar mashg'ulotlar jarayonida kurashchilarni faqatgina jismoniy tayyorgarligini oshiribgina qolmay, ularni ma'naviy, axloqiy, va estetik tarbiyalab boradi. Tozalikka rioya qilish, kurash kiyimlarini, gilamni ozoda saqlash, mashg'ulotlar jarayonida tartib-intizomga rioya qilish, o'zaro hurmat ruhini shakllantirish va albatta, ustozlarga hurmatda bo'lish kerakligi kurashchilarga doimiy ravishda singdirib boriladi. Yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash masalasi xalq pedagogikasi oldida turuvchi doimiy dolzarb vazifa hisoblangan. Ayniqsa, bugungi globallashuv sharoiti yoshlar tarbiyasiga alohida yondashuv va talablar qo'yimoqda.

Hususan, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash muhim masalalardan hisoblanadi.

Natija va muhokamarlar. Adabiyotlarni o'rganish va ilmiy-pedagogik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki kurash o'ziga xos sport turi. U faqatgina jismoniy bellashuv manzarasi bo'libgina qolmay, ma'naviy va axloqiy tarbiya vositasi hamdir. Shu sababdan kurash bilan shug'ullanuvchilar o'ziga xos ruhiy, ma'naviy va axloqiy sifatlarga ega bo'ladi. Kurashning yana bir o'ziga xos jihati uning tomoshabopligidir. Kurash musobaqalari jarayonida sportchilar tomonidan murakkab va jozibali usullar qo'llaniladi. Usullarning bajarilishi qanchalik murakkab bo'lasin, u sportchiga jismoniy va ma'naviy

zarar yetkazmaydi. Mutaxassislarning fikricha, kurash sport turlari ichida eng xavfsiz sport turi hisoblanadi. Kurash bellashuvlarining boshlanishidan to yakunigacha sportchilar o'zlarining ham jismoniy ham ma'naviy tayyorgarlik darajasini namoyish qilishadi.

Kurash sportining ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatini o'rganish, uning milliy va umuminsoniy qadriyat sifatidagi o'rnini o'rganish natijasida quyidagi xulosalarni beramiz:

- kurash inson jismoniy, ma'naviy va axloqiy tarbiyasi vositasi;
- kurash o'zining tarixiy rivojlanish xususiyatiga ko'ra uzoq davrni bosib o'tgan va xalq irodasi va intilishlari namunasi;
- qadimdan xalqimiz yoshlar tarbiyasida va ijtimoiy turmushtarzida kurashdan keng foydalangan va uni asrab-avaylab kelgan;
- kurash o'zbek xalqi xayotida muhim o'rin tutib, milliy qadriyat darajasiga ko'tarilgan;
- kurash barcha xalqlar va mamlakatlar e'tiqodi, intilishlari va xususiyatlari mosligi sababli umuminsoniy qadriyat darajasida e'tirof etiladi;
- gumanizm, vatanparvarlik va halollik kurashning eng asosiy tayanch ustunlaridan hisoblanadi hozirgi kunga kelib yoshlarimizda kurashga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda

Xulosa. Kurash o'zining yuksak falsafiy, tarbiyaviy va gumanizm g'oyalariga ko'ra uzoq yillar davomida kishilar uchun tarbiya vositasi sifatida muhim rol o'ynaganli uchun, bugungi kunda yoshlarni jismonan sog'lom, ma'nan kuchli, aqlan yetuk, sog'lom va barkamol bo'lib yetishishlari judayam muximdir. Shu bois, kurashning jahon maydonlarida, uning nufuzini oshirishda yoshlarga insoniy fazilatlarini o'rgatish biz pedagoglardan juda katta mehnat va talabni e'tibor qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4881 «Kurash Milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risi»da Qarori. 2020-yil 4-noyabr.
2. Yusupov K. Kurash xalqaro qoidalari, texnikasi va taktikasi. Toshkent. G'ofur G'ulom . 2005.132 bet.
3. Axmedov F.Q., Abdulaxatov A.R., Xayitov O.T. Kurash sportqadriyat-ma'naviyat va tarbiya vositasi. –Toshkent, 2020
4. Achilov T.S. Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (Milliy kurash). Darslik. Toshkent. 2020.
5. Achilov T.S., Xudoyberganov J.S Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. Toshkent 2023.
6. Xudoyberganov J.S Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi. Darslik. Toshkent. 2024
7. Parmonov Sh.Sh., Qilichev Sh.Sh. Amir Temurning harbiy san'ati.

SPORTCHILAR ORGANIZMIDA JISMONIY ZO‘RIQISHDAN KEYINGI TIKLANISH JARAYONINING FIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Kadirov R.S.

*O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali Yakkakurash va
tabiiy fanlar kafedrası dotsenti v.v.b.*

Tayanch so‘zlar: sportchilar, jismoniy zo‘riqish, tiklanish, fiziologik jarayonlar, yurak-qon tomir tizimi, nafas olish tizimi, asab tizimi.

Ключевые слова: спортсмены, физическая нагрузка, восстановление, физиологические процессы, сердечно-сосудистая система, дыхание, нервная система.

Key words: athletes, physical exertion, recovery, physiological processes, cardiovascular system, respiration, nervous system.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada sportchilarda jismoniy zo‘riqishdan keyin tiklanish jarayonlarining fiziologik xususiyatlari tahlil qilingan. Sportchilarda tiklanish jarayonining samaradorligi, uning tezligi va mexanizmlari, yurak-qon tomir tizimi, nafas olish va asab tizimlaridagi o‘zgarishlar asosida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot metodlari orqali olingan ma’lumotlar sportchilarda tiklanish jarayonlarini tezlashtirishga yordam beradigan fiziologik mexanizmlar aniqlangan.

РЕЗЮМЕ:

В статье проанализированы физиологические особенности восстановления организма спортсменов после физической нагрузки. Рассмотрены изменения в сердечно-сосудистой системе, дыхательной системе и нервной системе спортсменов после физической нагрузки, а также механизмы ускорения процессов восстановления. Используемые методы исследования позволили определить особенности физиологической адаптации спортсменов после физической активности.

SUMMARY:

This article analyzes the physiological characteristics of recovery processes in athletes following physical exertion. The article explores changes in the cardiovascular, respiratory, and nervous systems in athletes after physical activity, as well as mechanisms that accelerate the recovery processes. The research methods used allowed for the identification of the adaptive features of athletes' physiological processes post-exercise.

Kirish. Jismoniy faollik sportchilarda yuqori natijalarga erishish uchun muhim omil bo‘lib, ular doimiy ravishda murakkab va yuqori intensivlikdagi

mashtirish va asab tizimining tiklanishini ta'minlash kiradi.

Shunday qilib, sportchining maksimal natijalarga erishishi uchun tiklanish jarayonlari juda muhim ahamiyatga ega.

Sportchilarda jismoniy zo'riqishdan keyin tiklanish jarayonlari organizmning normal holatiga qaytish va o'z faoliyatini davom ettirish uchun zarurdir. Bu jarayonlar organizmning barcha tizimlari, xususan yurak-qon tomir, nafas olish va asab tizimlarining faoliyatiga ta'sir qiladi. Yuqori jismoniy faoliyatdan keyin organizmning tiklanishi, ayniqsa, mushaklar, energiya ta'minoti va oziqlanish tizimlari bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlarga bog'liqdir. Jismoniy faollikning intensivligi va davomiyligi sportchining tiklanish tezligini belgilaydi.

Tiklanish jarayonlarining samaradorligi sportchining trening samaradorligi va musobaqa natijalariga bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun, sportchilarning tiklanish jarayonlarini yaxshi o'rganish va optimallashtirish, sportchilarning salomatligini saqlash va ularga maksimal natijalar berishga yordam beradi. Bu jarayonlarning tezligi va samaradorligi sportchi organizmining tiklanish potentsialiga, shuningdek, jismoniy zo'riqishning turi va intensivligiga bog'liqdir.

Shuningdek, tiklanish jarayonining yaxshi boshqarilishi sportchilarning umumiy sog'lig'iga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy zo'riqishdan keyin sportchilarda salbiy ta'sirlarni kamaytirish uchun fiziologik tiklanish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur. Bunga sportchi organizmida barcha tizimlarning moslashuvchanligini oshirish, mushaklarning tiklanishini tezlashtirish va asab tizimining tiklanishini ta'minlash kiradi.

Shu bilan birga, sportchilarda tiklanish jarayonlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar cheklangan bo'lib, bu mavzu ko'proq individual o'rganishga va nazariy tavsiyalarni ishlab chiqishga muhtoj. Maqolada jismoniy zo'riqishdan keyingi tiklanish jarayonlarining fiziologik xususiyatlari, tiklanishning samarali metodlari, uning tezligini oshirishning usullari va sportchilarda yuzaga keladigan fiziologik o'zgarishlar tahlil qilinadi. Tadqiqot sportchilarning jismoniy faolligidan keyingi tiklanish jarayonlarini tezlashtirish va optimallashtirish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Tadqiqot usullari: Sportchilarda tiklanish jarayonlarini o'rganish uchun bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. **Diqqatni o'lchash usullari:** Jismoniy zo'riqishdan keyin sportchilarda diqqatni saqlash va konsentratsiyani tiklash xususiyatlari tahlil qilindi.

2. **Yurak-qon tomir tizimi:** Qon bosimi va yurak urish tezligini o'lchash orqali tiklanish jarayonining samaradorligi baholandi.

3. **Nafas olish tizimi:** Nafas olish tezligi va chuqurligi, shuningdek, o'pkaning hayotiy sig'imi o'lchandi.

4. **Asab tizimi:** Nerv tizimi faoliyatini baholash uchun turli testlar, masalan, Pantonov va Grunbaum jadvali qo'llanildi.

Natijalar Sportchilarda tiklanish jarayonlarini o'rganish jarayonida quyidagi natijalar olinmoqda:

Diqqat: Jismoniy zo'riqishdan keyin sportchilarda diqqatni saqlashda vaqtinchalik pasayish kuzatildi. Pantonov jadvali bo'yicha sportchilarda diqqatni jamlash va xatoliklar soni oshdi, bu tiklanish jarayonida diqqatni boshqarishning qiyinlashishini ko'rsatdi.

Yurak-qon tomir tizimi: Sportchilarda tiklanish jarayonida qon bosimi 135 mm Hg, yurak urishi esa 120 urish/min bo'ldi. Bu ko'rsatkichlar organizmning yuqori jismoniy faollikka qarshi moslashuv jarayonlarini tasdiqladi.

Nafas olish tizimi: Nafas olish tezligi 18 marta/min, chuqurligi esa 500 ml bo'ldi. O'pkaning hayotiy sig'imi sportchilarni tez tiklanishiga yordam beradigan samarali jarayonlarni ko'rsatadi.

Asab tizimi: Asab tizimi faolligi jismoniy zo'riqishdan keyin qisqa muddatli pasayish ko'rsatkichlarini berdi. Bu asab tizimining tiklanishi uchun kerakli vaqtni ko'rsatadi (1-jadval).

1-jadval

Natijalar tahlili

Fiziologik Tizim	Ko'rsatkichlar	Natijalar
Diqqatni saqlash	Diqqatni jamlashda pasayish	Pantonov jadvali bo'yicha diqqatni jamlash va xatoliklar soni oshdi. Bu, tiklanish jarayonida diqqatni boshqarishning qiyinlashishini ko'rsatadi.
Yurak-qon tomir tizimi	Qon bosimi: 135 mm Hg Yurak urishi: 120 urish/min	Tiklanish jarayonida qon bosimi normal bo'lib, yurak urishi 120 urish/min bo'ldi. Bu ko'rsatkichlar organizmning yuqori jismoniy faollikka qarshi moslashuv jarayonlarini tasdiqlaydi.
Nafas olish tizimi	Nafas olish tezligi: 18 marta/min Nafas olish chuqurligi: 500 ml	Nafas olish tezligi va chuqurligi tiklanish jarayonida samarali. O'pkaning hayotiy sig'imi sportchilarning tez tiklanishiga yordam beradi.

Asab tizimi	Asab tizimi faolligi pasayishi	Jismoniy zo‘riqishdan keyin qisqa muddatli asab tizimi pasayishi kuzatildi. Bu asab tizimining tiklanishi uchun vaqt kerakligini ko‘rsatadi.

Tahlil Olingan natijalar sportchilarda jismoniy zo‘riqishdan keyingi tiklanish jarayonining samarali o‘tishiga ko‘rsatma beradi. Yurak-qon tomir tizimi va nafas olish tizimining tiklanishi, sportchilarning tiklanish jarayonini tezlashtirish uchun moslashganligini ko‘rsatadi. Diqqatni boshqarishdagi qiyinchiliklar esa uzoq muddatli jismoniy yuklamalardan keyingi tiklanish uchun ko‘proq vaqt talab qilinishini anglatadi. Bunday tiklanish jarayonlari sportchilar uchun zarur bo‘lgan sog‘liqni tiklash va natijalarni yaxshilash uchun muhimdir.

Xulosa. Tadqiqotning natijalariga ko‘ra, jismoniy zo‘riqishdan keyin sportchilarda yuzaga keladigan tiklanish jarayonlari turli fiziologik tizimlarning faoliyatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Bu jarayonlar, ayniqsa yurak-qon tomir tizimi va nafas olish tizimining samarali tiklanishini ta‘minlashga qaratilgan. Sportchilarda tiklanish jarayonini tezlashtirish va ularning umumiy natijalarini yaxshilash uchun samarali tiklanish mexanizmlarini o‘rganish va ularga moslashgan treninglar ishlab chiqish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aripov A.N. “Odam fiziologiyasi”, Namangan, 2015 y.
2. Дружинина В.Н., Ушакова Д.В. «Когнитивная психология» Москва, 2002.
3. Гудков А.Б., Попова О.Н. Внешнее дыхание человека на Европейском Севере. Архангельск, 2012.
4. Khodjaeva D.Z. "O‘quvchilarning masofaviy ta‘limdagi to‘g‘ri baholash", Polsha, 2021 y.
5. Komiljonov D.Z. va boshqalar. Korotkov usulida qon bosimini o‘lchash... Finland, Helsinki conference.
6. Khodjaeva D.Z. va boshqalar. Polish Science Journal, 2021.
7. Rajamurodov T., Rajabov A.J. “Odam va hayvonlar fiziologiyasi.” Toshkent, 2010.

AKADEMIK ESHKAK ESHISH JARAYONIDA MUSHAKLAR FAOLLIĞI VA AMALIY TAVSIYALAR

Hakimov Sh.R.

*Sportning eshkak eshish turlari boyicha respublika
ixtisoslashtirilgan bolalar- osmirlar olimpiya zaxiralari
sport maktabi treneri*

Tayanch soʻzlar: akademik eshkak eshish, mushak faolligi, EMG, kuch mashqlari, sport fiziologiyasi.

Ключевые слова: академическая гребля, мышечная активность, ЭМГ, силовая тренировка, спортивная физиология.

Key words: rowing, muscle activity, EMG, strength training, sports physiology.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada akademik eshkak eshish sport turida mushaklar faolligi va harakat fazalarida ishtirok etuvchi mushak guruhlarning EMG monitoring asosidagi tahlili keltirilgan. Sportchilar uchun samarali kuch mashqlari va mushak muvozanatini ta'minlovchi amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot eshkak eshish harakatining biomekanikasiga asoslangan bo'lib, yelka, bel, son va orqa mushaklarining harakatdagi faolligi o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлен основанный на ЭМГ анализ мышечной активности и групп мышц, участвующих в фазах движения в академической гребле. Разработаны практические рекомендации для спортсменов, обеспечивающие эффективную силовую подготовку и мышечный баланс. Исследование было основано на биомеханике гребли и изучало активность мышц плеч, талии, бедер и спины во время движения.

SUMMARY:

This article presents an EMG-based analysis of muscle activity and muscle groups involved in the movement phases of academic rowing. Practical recommendations for athletes are developed to ensure effective strength training and muscle balance. The study was based on the biomechanics of rowing and examined the activity of the muscles of the shoulders, waist, hips and back during the movement.

Kirish. Akademik eshkak eshish – bu sportning yuqori intensivlikka ega turi bo'lib, unda sportchi organizmining umumiy jismoniy tayyorgarligi, ayniqsa yurak-qon tomir tizimi, nafas olish tizimi va mushaklar faoliyati birgalikda ishga tushadi. Ushbu sport turida harakatlar sinxronlik, ritm va kuch bilan uyg'unlashgan bo'lishi zarur. Harakat siklining har bir fazasida (tayyorlanish,

turtish, tugatish va qaytish) turli mushak guruhlari faol ishtirok etadi. Bu esa mushaklar faolligini bosqichma-bosqich tahlil qilishni talab etadi.

Bugungi kunda sportchilarning jismoniy tayyorgarligini baholashda zamonaviy texnologiyalar, xususan **elektromiografik (EMG) monitoring** usullarining qo'llanilishi kengayib bormoqda. EMG usuli mushaklarning ishchi fazadagi real vaqtdagi faolligini o'lchash imkonini beradi. Ayniqsa, harakat davomida qaysi mushaklar ustunlik qilayotgani, kuchlanish va bo'shashish fazalari aniqlanadi. Bu orqali sportchining biomekanik harakatlari va jismoniy tayyorgarlik darajasi o'rganiladi.

Shunga qaramay, akademik eshkak eshishda har bir harakat fazasi uchun aniq mushak faolligi va unga mos mashg'ulot dasturlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. O'zbekistonda bu boradagi tadqiqotlar juda kam uchraydi, ayniqsa **yosh sportchilarda mushaklar faolligi va yuklamaning ta'siri** haqida ilmiy tahlillar cheklangan.

Shu bois, ushbu tadqiqotning maqsadi – akademik eshkak eshish harakati davomida mushaklar faolligini aniqlash, EMG monitoring orqali qaysi mushaklar faol ishlashini baholash hamda fazalarga asoslangan mashg'ulot tavsiyalarini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu tadqiqot natijalari eshkak eshish sportchilari uchun aniq ilmiy asoslangan mashg'ulot metodikasini yaratishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Tadqiqot usullari

Tadqiqotda 10 nafar erkak sportchi (o'rtacha yoshi 21 ± 2) qatnashdi. Eshkak eshish harakati 4 fazaga ajratildi:

- **Tayyorlanish** (catch),
- **Turtish** (drive),
- **Tugatish** (finish),
- **Qaytish** (recovery).

Mushaklar faolligi **elektromiografiya (EMG)** usuli yordamida aniqlanib, quyidagi mushaklar o'rganildi: **quadriceps femoris, gluteus maximus, latissimus dorsi, deltoideus, trapezius, rectus abdominis**. Tahlillar ergometr trenajyorida o'tkazildi.

Tadqiqot natijalari

EMG monitoring natijalariga ko'ra, harakat fazalarida quyidagi mushak faolligi kuzatildi:

1-jadval

Harakat fazasi	Faol mushak guruhi	Faollik (%)
Tayyorlanish	Quadriceps, deltoideus	62%
Turtish	Gluteus maximus, latissimus dorsi	88%

Tugatish	Trapezius, biceps	76%
Qaytish	Rectus abdominis, iliopsoas	54%

Shuningdek, mushak faolligi asosan turtish fazasida eng yuqori cho‘qqiga yetgani aniqlandi. Bu bosqichda orqa va son mushaklarining sinxron ishlashi kuzatildi. EMG natijalari shuni ko‘rsatdiki, aynan turtish fazasida latissimus dorsi (keng orqa mushagi), gluteus maximus (katta dumbaning asosiy mushagi) hamda quadriceps femoris (boldir oldi mushaklari) maksimal darajada faollashadi. Bu mushaklar harakatni boshlash va uni inersiyalashgan tarzda davom ettirish uchun asosiy turtki beradi.

Turtish fazasidagi yuqori mushak faolligi sportchining eshish kuchi va sur'atini belgilovchi omillardan biri sifatida baholanadi. Ayniqsa, mushaklar o‘rtasidagi muvofiqlik va kuch momentining bir vaqtning o‘zida yuzaga kelishi harakat unumdorligining oshishiga olib keladi. Bu fazada orqa va son mushaklarining sinxron ishlashi tufayli eshish harakatining asosiy biomekanik kuchi hosil bo‘ladi.

Ushbu holat mashg‘ulotlarda aynan turtish fazasiga yo‘naltirilgan mushaklarni kuchaytirish bo‘yicha mashqlar kiritish zarurligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, harakat davomida mushaklarning izchil va koordinatsiyalashgan ishlashi jarohatlar xavfini kamaytirishga, kuch sarfini optimal taqsimlashga xizmat qiladi.

Muhokama Tadqiqot natijalariga ko‘ra, akademik eshkak eshish harakati davomida mushaklar faolligi harakatning turli fazalarida farq qilishi aniqlandi. Ayniqsa, **turtish fazasida mushak faolligining eng yuqori darajaga yetgani**, bu bosqichning texnik va jismoniy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Turtish fazasida **latissimus dorsi, gluteus maximus** va quadriceps femoris mushaklarining sinxron va intensiv ishlashi eshish kuchining asosiy manbai hisoblanadi. Bu holat ilgari o‘tkazilgan xorijiy tadqiqotlar (Johnson et al., 2018; Kowalski & Vermeer, 2020) bilan ham uyg‘unlashadi. Ularning ishida ham aynan turtish fazasida yuqori EMG signal ko‘rsatkichlari aniqlangan.

Qayd etish joizki, **tayyorgarlik va qaytish fazalarida mushak faolligining pasayishi**, sportchi mushaklarining qisqa muddatli dam olishiga imkon yaratadi. Biroq bu dam olish jarayoni faqat nisbiy bo‘lib, harakat siklining davomiyligiga bog‘liq tarzda o‘zgaradi. Ushbu fazalarda **yordamchi mushaklar** (masalan, deltoidlar va biceps) faolroq ishlashi kuzatilgan, bu esa harakatlar muvozanatini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, mushaklar faolligining yuqori darajada bo‘lishi sportchining texnikasi, mushak kuchi va chidamliligiga

bevosita bog‘liqdir. Shuningdek, mushaklar o‘rtasidagi koordinatsiya, ayniqsa turtish fazasida, harakat samaradorligiga bevosita ta’sir qiladi. Bu natijalar mashg‘ulotlar jarayonida mushaklar muvozanatini rivojlantiruvchi mashqlarni kiritish zarurligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, EMG monitoring orqali harakat fazalarini real vaqtda tahlil qilish imkoniyati mashg‘ulotlar samaradorligini oshirish, ortiqcha yuklanishlarni kamaytirish va sportchilarni jarohatlanishdan saqlashda katta ahamiyatga ega. Bu metodologiya asosida tuzilgan mashg‘ulot dasturlari sportchilarning individual xususiyatlariga moslashtirilgan holda takomillashtirilishi mumkin.

Muhokamadan ko‘rinadiki, ushbu tadqiqot natijalari nafaqat eshkak eshish texnikasini mukammallashtirishga, balki mushak faolligiga asoslangan maxsus trening metodikalarini ishlab chiqishga ham imkon yaratadi. Ayniqsa, O‘zbekiston sharoitida akademik eshkak eshish bilan shug‘ullanuvchi sportchilarning tayyorgarlik darajasini oshirish uchun bu kabi ilmiy yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa Akademik eshkak eshishda mushaklar faolligi fazalarga bog‘liq tarzda farqlanadi. Ayniqsa, turtish fazasida orqa va son mushaklari faol ishtirok etadi. Mushaklar faolligini aniqlash va fazaga qarab mos mashqlarni ishlab chiqish sportchi salomatligi va natijasini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Amaliy tavsiyalar asosida tuzilgan mashg‘ulot dasturlari mushak muvozanatini saqlashga, ortiqcha yuklama va jarohatlarning oldini olishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv akademik eshkak eshish sportchilari uchun samarali tayyorgarlik asosini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bartlett MJ, Warren PJ (2002) Влияние разминки на проприоцепцию колена перед спортивной деятельностью. *British Journal of Sports Medicine* 36, - P. 132-134 [DOI] [Бесплатная статья PMC] [PubMed] [Google Scholar]
2. Benjaminse A., Habu A., Sell TC, Abt JP, Fu FH, Myers JB, Lephart SM (2008) Усталость изменяет кинематику нижних конечностей во время выполнения задачи остановки и прыжка на одной ноге. *Хирургия колена, спортивная травматология, артроскопия* 16, - P.400-407 [DOI] [PubMed] [Google Scholar]
3. Chan RH (2005) Время выносливости мышц туловища у мужчин-гребцов из Гонконга. *Архивы физической медицины и реабилитации* 86, - P.2009-2012 [DOI] [PubMed] [Google Scholar]
4. Fletcher, D., & Hanton, S. (2012). Psychological Skills Training for Sport: A Review of the Literature. *The Sport Psychologist*, 26(1), 1-16.
5. Jones, M., & Nicholls, A. (2015). The Influence of Mental Training on Athletic Performance: A Meta-Analysis. *Journal of Applied Sports Psychology*, 27(6), 45-58.
6. Anderson, M., & Freeman, J. (2016). Mindfulness and Attention in Sports: An Exploration of Cognitive Training Techniques. *Journal of Cognitive Enhancement*, 4(2), 55-70.

AKADEMIK ESHKAK ESHUVCHILARNI PSIXOLOGIK HOLATINI NAZORAT QILISH VA BAHOLASH METODIKASI

Hakimov Sh.R.

*Sportning eshkak eshish turlari boyicha respublika
ixtisoslashtirilgan bolalar- osmirlar olimpiya xaxiralari
sport maktabi treneri*

Tayanch so'zlar: psixologik holat, akademik faollik, sportchilar, psixologik baholash, stressga chidamlilik, Burdon testi, diqqatni jamlash, psixik chidamlilik.

Ключевые слова: психологическое состояние, академическая активность, спортсмены, психологическая оценка, устойчивость к стрессу, тест Бурдона, концентрация внимания, психическая выносливость.

Key words: psychological state, academic activity, athletes, psychological assessment, stress resistance, Bourdon test, attention concentration, mental endurance.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu ish sportchilarning psixologik holati ularning jismoniy va akademik faoliyatiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Psixologik salomatlikning sportdagi yutuqlar va akademik yuklamada o'rni alohida e'tiborga olinadi. Tadqiqotda sportchilarning stressga chidamliligi va diqqatni jamlash darajasini baholash uchun psixologik tahlil usullari, jumladan, Burdon testi qo'llaniladi. Ishning natijalari sport psixologiyasi sohasidagi mutaxassislar va yoshlar bilan ishlovchi o'qituvchilar uchun foydali bo'lishi mumkin.

РЕЗЮМЕ:

Данная работа направлена на изучение влияния психологического состояния спортсменов на их физическую и академическую деятельность. Специальное внимание уделяется роли психического здоровья в спортивных достижениях и учебной нагрузке. В исследовании используются методы психологической оценки, включая тест Бурдона для анализа уровня стрессовой устойчивости и концентрации внимания спортсменов. Результаты работы могут быть полезны для специалистов в области спортивной психологии и преподавателей, работающих с молодежью в академическом и спортивном контексте.

SUMMARY:

This work is focused on studying the impact of athletes' psychological state on their physical and academic performance. Special attention is given to the role of mental health in sports achievements and academic load. The study uses psychological assessment methods, including the Bourdon test, to analyze the athletes' stress resistance and attention concentration levels. The results of the work could be valuable for specialists in sports psychology and educators working with youth in both academic and sports contexts.

Kirish. Akademik eshkak eshuvchilarning jismoniy va psixologik tayyorgarligi, sport musobaqalaridagi muvaffaqiyatni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Sportchilarning jismoniy kuchi va chidamliligi bilan birga, ularning ruhiy holati va diqqatni jamlash qobiliyati ham natijalarni belgilovchi asosiy faktor hisoblanadi. Musobaqalar davomida yuqori natijalarga erishish uchun nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki ruhiy chidamlilik, stressga bardoshlilik va diqqatni uzoq vaqt davomida saqlash ham katta rol o'ynaydi. Psixologik tayyorgarlik sportchining faolligini, qaror qabul qilish tezligini va muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini shakllantiradi. Ayniqsa, akademik eshkak eshuvchilari uchun diqqatni jamlash va psixologik tayyorgarlikning ahamiyati katta, chunki ular musobaqa davomida yuqori tezlik va konsentratsiyani talab qiladigan murakkab vazifalarni bajaradilar. Shuningdek, uzoq muddatli diqqatni saqlash, mashq va musobaqalar davomida shakllanadigan charchashni engish va stressni boshqarish sportchining muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli, sportchilarning psixologik holatini va diqqatni jamlash qobiliyatini o'lchash va baholash, ularning muvaffaqiyatli natijalarga erishishiga yordam beradi. Ushbu maqolada akademik eshkak eshuvchilarining psixologik holatini o'lchash metodikasi va Bourdon testi yordamida diqqatni aniqlash jarayoni ko'rib chiqiladi. Bourdon testi, ayniqsa, sportchilarning diqqat va konsentratsiyasini o'lchashda samarali vosita sifatida keng qo'llaniladi. Bu test yordamida sportchining ruhiy chidamliligi va diqqatni saqlashdagi muvaffaqiyatlari baholanadi, bu esa ularning umumiy sport natijalarini prognoz qilishda yordam beradi.

Usullar. Bourdon testi - diqqatni to'plash, uzoq vaqt davomida barqaror saqlash va fikrni bir joyga jamlash qobiliyatini baholashda qo'llaniladigan psixologik testlardan biridir. Ushbu test sportchining diqqat hajmi va tezligini o'lchashda, shuningdek, ruhiy chidamlilik va charchashga qarshilik darajasini aniqlashda yordam beradi. Testning o'tkazilishi quyidagicha amalga oshiriladi:

Materiallar: Bourdon testi uchun maxsus jadval (katta hajmdagi harflar yoki raqamlar).

Vazifa: Sportchidan jadvaldagi ma'lum belgilarning (masalan, harflar yoki raqamlar) o'zaro ajratilishini va belgilanadi.

Vaqt chegarasi: Test 10–15 daqiqa davom etadi. Har bir qator uchun faqat 1 daqiqa vaqt ajratiladi.

Natijalar (Results) Test natijalari quyidagi ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi:

1. **Aniqlik:** To'g'ri belgilangan belgilar soni.
2. **Xatoliklar:** Noto'g'ri belgilangan yoki o'tkazib yuborilgan belgilar soni.

3. Ish unumdorligi: Vaqt birligi uchun to'g'ri bajarilgan harakatlar soni.

Shuningdek, test davomida bajarish tezligi va aniqlikning o'zgarishi, diqqatning pasayishi yoki charchash darajasining ko'rsatilganligi kuzatiladi. Quyidagi jadvalda 2-qism natijalari ko'rsatilgan (1-jadval):

1-jadval**Natijalar**

Test qismi	Noto'g'ri tanlangan nuqtalar	O'tkazib yuborilgan nuqtalar	To'g'ri tanlangan nuqtalar	Xatoliklar soni	Ishga sarflangan vaqt (daqiq)
2-qism	0	1	3	1	3 daqiqa

Muhokama. Natijalar shuni ko'rsatadiki, akademik eshkak eshuvchilari uchun diqqatni to'plash va uni uzoq vaqt davomida barqaror saqlash qobiliyati muhim ahamiyatga ega. Bourdon testi yordamida test natijalarini tahlil qilish, sportchining psixologik holatini baholashga imkon beradi va ularning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan jismoniy va ruhiy tayyorgarlikni yaxshilashga yordam beradi. Test natijalari asosida individual mashg'ulotlar va strategiyalar ishlab chiqilishi mumkin. Testni takroriy ravishda o'tkazish orqali rivojlanish dinamikasini kuzatish va sportchining salohiyatini yanada yaxshilash mumkin. Shuningdek, sportchilarning psixologik holati, diqqatni boshqarish qobiliyati va stressni boshqarish ularning sportdagi natijalariga bevosita ta'sir qiladi. Bu metod orqali nafaqat sportchining psixologik holatini, balki uning individual xususiyatlarini ham yaxshiroq tushunish mumkin.

Xulosa. Akademik eshkak eshuvchilarining psixologik holatini o'rganish, ularning sport musobaqalarida muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Musobaqalar davomida yuqori natijalarga erishish uchun nafaqat jismoniy, balki ruhiy tayyorgarlik ham katta ahamiyatga ega. Sportchilarning diqqatni jamlash qobiliyati, ularning uzoq vaqt davomida yuqori darajada konsentratsiyani saqlay olishlari va stressga qarshi chidamliligi musobaqalar natijalariga bevosita ta'sir qiladi. Bourdon testi yordamida akademik eshkak eshuvchilarining diqqatini o'lchash va baholash, ularning psixologik tayyorgarlik darajasini aniqlashda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Bu test, sportchining diqqatni jamlash qobiliyatini o'lchash orqali, ularga muvaffaqiyatli natijalarga erishish uchun kerakli psixologik tayyorgarlikni oshirishda yordam beradi. Testning natijalari sportchilarni yaxshiroq tushunishga, ularning psixologik kuchli tomonlari va zaifliklarini aniqlashga imkon beradi. Shuningdek, ularning sport faoliyatini yanada samarali tarzda boshqarish va stressga qarshi turish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam

beradi. Psixologik tayyorgarlikni oshirish va diqqatni boshqarish bo'yicha o'quv va amaliy mashg'ulotlar, sportchilarning umumiy muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, sportchilarning psixologik holatini baholashning boshqa metodlari bilan birgalikda Bourdon testi, sportchining umumiy tayyorgarlik jarayonini yanada mukammallashtirishga yordam beradi. Shuningdek, psixologik salomatlikni saqlash va rivojlantirish sportchilarning uzoq muddatli muvaffaqiyatlari uchun zaruriy shartdir. O'rganilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, psixologik holat, diqqatni boshqarish qobiliyati va stressni boshqarish sportchilar uchun faqat jismoniy mashg'ulotlar bilan bir qatorda, ularning musobaqalardagi muvaffaqiyatlari uchun ham muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, psixologik tayyorgarlikni rivojlantirish, sportchining yuksak natijalarga erishishiga va o'z faoliyatini muvaffaqiyatli tarzda davom ettirishiga yordam beradi. Kelajakda, sportchilarning psixologik holatini yaxshilashga qaratilgan yangi metodlarni ishlab chiqish va ular asosida tayyorgarlik strategiyalarini ishlab chiqish zarur. Bu nafaqat sport musobaqalarida muvaffaqiyatga erishishni ta'minlaydi, balki sportchilarning umumiy salomatligini saqlashga ham yordam beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Chan RH (2005) Время выносливости мышц туловища у мужчин-гребцов из Гонконга. Архивы физической медицины и реабилитации 86, - P.2009-2012 [DOI] [PubMed] [Google Scholar]
2. Colloud F., Champely S., Bahuaud P., Cheze L. Kinematic symmetry in rowing ergometers. The abstracts of XX Symposium of ISBS (2002). – P. 28-29. <http://www.unex.es/congresos/isbs2002/> - P. 65-66.
3. Duncan H. Seat Racing as part of selection [Электронный ресурс] /– 2006. –P. 26-28. www.rowperfet.co.uk.
4. Bourdon, M. (1992). Psychological Assessment of Attention in Athletes. Journal of Sport Psychology, 13(4), 435-450.
5. Smith, J., & Taylor, A. (2005). The Role of Psychological Preparation in Athletic Performance. Sports Medicine and Performance Journal, 12(3), 34-49.
6. Jones, H., & Roberts, D. (2010). Cognitive and Emotional Factors in Sports: A Study on Attention Control. International Journal of Sports Psychology, 19(1), 20-30.
7. Yerkes R. M., & Dodson J. D. (1908). The Relationship Between Strength of Stimulus and the Rapidity of Habit Formation. Journal of Comparative Psychology, 18(5), 459-482.

YILLIK SIKLDA PARASUZUVCHILAR TAYYORGARLIGINI TASHKIL QILISH

Baymuratov I.A.

*Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash
va malaka oshirish instituti Nukus filiali*

Tayanch so'zlar: parasuzish, S-9 va S-10 toifasidagi parasuzuvchilar, jismoniy yuklama, yuklama hajmi, yuklama shiddati, shiddat zonasi, tayyorgarlikning yillik sikli.

Ключевые слова: паравлание, паравловцы категорий S-9 и S-10, физическая нагрузка, объем нагрузки, интенсивность нагрузки, зона интенсивности, годовой цикл подготовки.

Key words: paraswimming, paraswimmers of categories S-9 and S-10, physical activity, volume of load, intensity of load, intensity zone, annual training cycle.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada yillik siklda S/SM-9 va S/SM-10 toifasidagi parasuzuvchilar trenirovka yuklamalarni tahlil qilish asosida tayyorgarlik jarayonini korrektirovka qilish, jismoniy yuklamalar hajmi va shiddatini nazorat qilish bayon qilingan. Muayyan sport natijasiga erishish va ushbu natijani ushlab turishda yuklamalarni shiddat zonalarida muvofiqlashtirish bo'yicha tavsiyalar batafsil yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассмотрена коррекция тренировочного процесса, контроль объема и интенсивности физических нагрузок на основе анализа тренировочных нагрузок паравланеристов категорий S/SM-9 и S/SM-10 в годичном цикле. Подробно изложены рекомендации по координации нагрузок в зонах интенсивности для достижения и поддержания определенного спортивного результата.

SUMMARY:

The article considers the correction of the training process, control of the volume and intensity of physical activity based on the analysis of training loads of paraglider pilots of categories S/SM-9 and S/SM-10 in the annual cycle. Recommendations for coordination of loads in intensity zones to achieve and maintain a certain sports result are presented in detail.

Dolzarbligi. Parasuzish bo'yicha sportchilar yuqori sport natijalariga erishishlari uchun sportchilar tayyorgarligining turli jihatlarini chuqur o'rganish talab etiladi. Parasuzish bo'yicha sportchilar o'ziga xos harakat qobiliyatlari, maxsus mahorat va qobiliyatlarni etarli darajada rivojlantirish bilan birgalikda yuqori umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikka ega bo'lishi kerak [2].

Jahonda parasuzuvchilar tayyorgarligini ularning nogironlik toifalariga qarab tashkil qilish, toifalarning funksional ta'luqliligi bo'yicha sportchilarni individual yondashuvlar asosida tayyorlash bilan bog'liq bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan [2]. Biroq parasuzuvchilar ko'p yillik tayyorgarlik jarayonida sportchilar holatini kompleks nazorat qilish, ilmiy asoslangan nazorat me'yorlarini tayyorgarlik jarayoniga tatbiq qilish, quruqlikdagi va suvdagi mashqlarni tayyorgarlik vazifalaridan kelib chiqqan holda qo'llash nisbatlari hamda sportchilar tayyorgarligini tayyorgarlik bosqichlari vazifalaridan kelib chiqqan holda amalga oshirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning yetarli emasligi ushbu tadqiqot ishining dolzarbligini belgilab beradi.

Tadqiqotning maqsadi – tayyorgarlikning yillik siklida S/SM-9 va S/SM-10 toifasidagi parasuzuvchilar tayyorgarligida jismoniy yuklamalarni optimallashtirish va muvofiqlashtirish.

Tadqiqot vazifalari – 1) S/SM-9 va S/SM-10 toifasidagi parasuzuvchilar tayyorgarlik vositalarini tahlil qilish;

2) S/SM-9 va S/SM-10 toifasidagi parasuzuvchilar tayyorgarligining yillik siklidagi yuklamalar nisbatlarini muvofiqlashtirish;

3) Olingan natijalarni qiyosiy va matematik-statistik tahlil qilish.

Tadqiqot uslublari va uni tashkil qilish. Ilmiy va ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, tasniflash, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, pedagogik tajriba, testlash, matematik-statistika uslublari. Tadqiqotlar Qoraqalpog'iston Respublikasida joylashgan sport maktablarida shug'ullanuvchi S/SM-9 va S/SM-10 toifasidagi parasuzuvchilar tayyorgarlik jarayonlarini tahlil qilish va tavsiya qilingan uslubiyatni tayyorgarlik jarayoniga tatbiq qilish asosida amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi. Tadqiqotlar pedagogik nazoratning parasuzuvchilar tayyorgarligini ilmiy-metodik ta'minlashning ajralmas qismi sifatida asosligini ko'rsatdi. Bunda pedagogik nazorat paralimpiyachilar tayyorgarligining turli jihatlarini ob'ektiv baholashni, shuningdek, o'quv vositalari, usullari va qo'llaniladigan o'quv yuklama parametrlarining samaradorligi hamda yetarliligini ta'minlaydigan tadbirlar tizimi sifatida ahamiyatga ega [3].

Ko'p yillik tayyorgarlik tizimida tayyorgarlik to'g'ri tashkil qilinganda, ya'ni samarali ilmiy-uslubiy va tibbiy ta'minot bo'lganda, yuqori malakali trenerlar, zamonaviy moddiy-texnik baza mavjud bo'lgan taqdirda yuqori natijalarga tayyorgarlik ko'rish, individual imkoniyatlarni maksimal amalga oshirish va oliy sport mahoratini saqlab qolish bosqichlarida shug'ullanayotgan 10%-20% gacha sportchilar yirik xalqaro musobaqalarda, shu qatorda Jahon

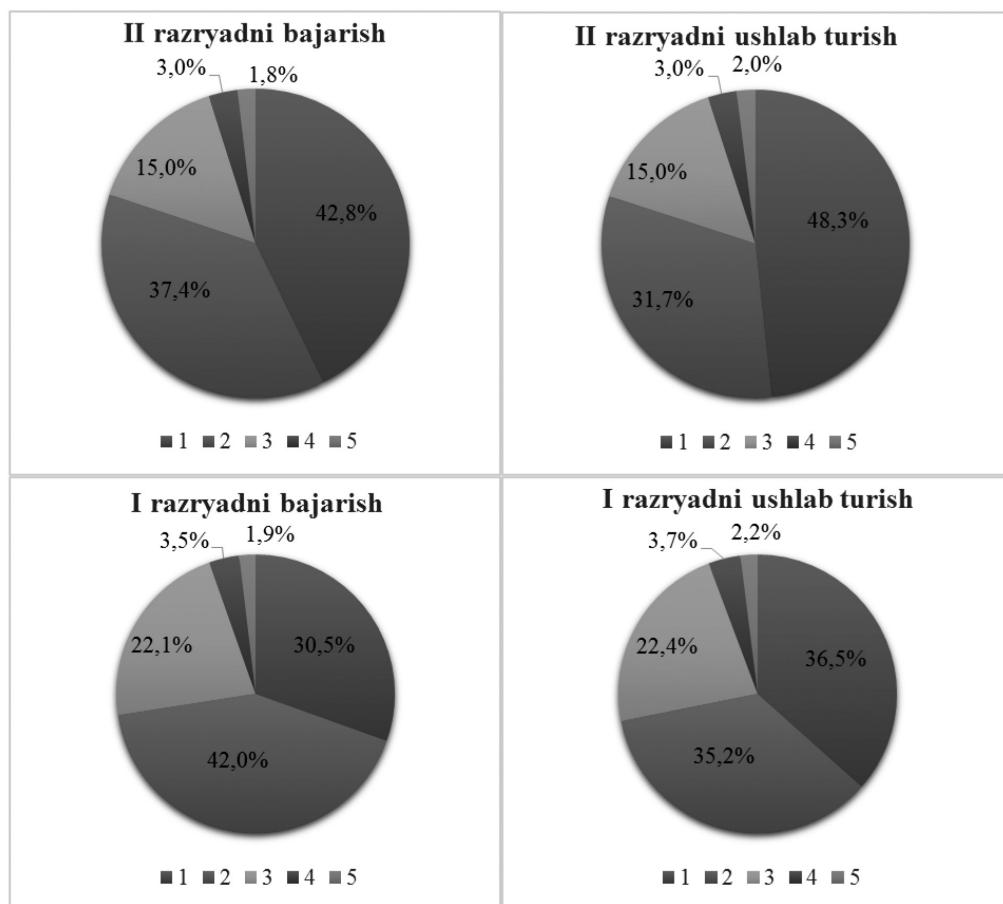
championatlarida yuksak sovrinlar uchun kurashishga imkon beruvchi natijalarga erishishga qodir bo'ladilar.

Trenirovka jarayoni tuzilishi trenirovka rejalarini amalga oshirish jarayonida yechiladigan har xil vazifalar qo'yish orqali belgilanadi. Bu vazifalar asosiy maqsadga erishish imkonini beruvchi, bir-biriga bog'liq va ierarxik tuzilishdagi oraliq vazifalardan tashkil topadi. Asosiy vazifalar ikkita bo'lishi mumkin:

1. Belgilangan sport natijasi darajasiga erishish (masalan, sport razryadi yoki malakaviy me'yorlarni bajarish);

2. Avval erishilgan sport natijalari darajasini (sport formasini) ushlab turish.

Trenirovka mashg'ulotlari yillik rejasida har xil yo'nalishdagi yuklamalar hajmi va ularning nisbatlari trenirovka maqsadi (o'suvchi yoki ushlab turuvchi)

4.1-rasm. S9 va S10 toifasidagi parasuzuvchilar sport malakasi va mashg'ulot vazifasini hisobga olgan holda trenirovka yuklamasining namunaviy hajmi. Trenirovka yuklamasi yo'nalishi: 1-aerob, 2-ustuvor aerob, 3-aralash aerob-anaerob, 4-glikolitik anaerob, 5-aralash alaktat-glikolitik.

bilan birga shug'ullanuvchilar tayyorgarlik darajasi bilan ham bog'liq. Quyidagi 1-rasmda o'quv-mashq guruhi S/SM9 va S/SM10 toifasidagi parasuzuvchilar yillik yuklama yo'nalishining namunaviy hajmi ko'rsatilgan.

Shug'ullanuvchilar tayyorgarlik darajasidagi farq avvalo aralash aerob-anaerob (III-zona) yuklamalar ulushini oshirishda yuzaga chiqadi: II razryadli parasuzuvchilarda bu yo'nalishdagi mashqlar hajmi 15% bo'lsa, I razryadli parasuzuvchilar tayyorgarligida 22% ni tashkil qiladi. Glikolitik-anaerob yo'nalishdagi (IV zona) mashqlarda farq nisbatan kam – 3% dan 3,5-3,7% gacha, ustuvor aerob (II zona) yo'nalishda II razryadli parasuzuvchilar tayyorgarligida 32-37% bo'lsa, I razryadli parasuzuvchilar tayyorgarligida 35-42% ni tashkil qiladi. Shunga alohida ahamiyat berish zarurki, I razryadli parasuzuvchilar yuklamasining umumiy hajmi nisbatan past malakali suzuvchilar yuklamalari umumiy hajmidan 40-50% ko'p. Trenirovka mashg'uloti yangi razryadni egallash va uni ushlab turishga o'zgarishida faqat trenirovka yuklamalarining umumiy hajmi sezilarli o'zgaradi. Har xil shiddat zonasidagi yuklamalar nisbati deyarli o'zgarishsiz qoladi. Faqat aerob almashinuv chegarasi (II zona) yaqinida yuklamalar biroz oshiriladi.

Trenirovka yuklamalari kattaligi va yo'nalishi yillik tayyorgarlik jarayonida rejali o'zgarishi mumkin. II va III razryadli parasuzuvchilar tayyorgarligi darajasida u odatda takrorlanuvchi ikki yoki uchta makrosiklga ajratiladi. Bunday katta siklda tayyorgarlik, musobaqa va o'tish davrlari belgilanadi.

Tayyorgarlik davrining asosiy vazifasi – sportchi organizmini oldinda turgan maxsus trenirovkalarga tayyorlash hisoblanadi. Davr boshida har xil yordamchi umumiy tayyorgarlik mashqlari keng qo'llaniladi. Trenirovka parasuzuvchining umumiy jismoniy tayyorgarligi darajasini oshirishga, organizmning asosiy funksional tizimlari imkoniyatlarini kengaytirishga, zaruriy sport-texnik sifat va ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltiriladi. Qoida tariqasida, bu bosqichda quruqlikda bajariladigan mashqlarga ko'proq diqqat qaratiladi. Agar bu makrosikl uzoq muddatli (6-8 haftalik) o'tish davridan so'ng boshlangan bo'lsa, dastlabki 3-4 hafta “tortuvchi” shaklda, yuklamalar hajmi va shiddati past va sekin o'suvchi bo'ladi.

Musobaqa davrining asosiy vazifasi – maxsus tayyorgarlik darajasini oshirish va uni musobaqada amalga oshirish hisoblanadi. Bunga musobaqa mashqlariga yaqin yo'nalishdagi mashqlarni keng qo'llash orqali erishiladi. Yuklama hajmi pasaytiriladi (muntazam va ohista yoki zinama-zina). Yuklama hajmi maksimalning 60-70% gacha kamaytirilishi davrning birinchi qismida shiddat oshirishining “cho'qqi” siga erishiladi.

Musobaqa davrining ikkinchi qismida asosiy musobaqalarga tayyorgarlik ko'rayotgan sprinter va o'rta masofalarga suzuvchilar uchun muhim bo'lgan "torayish" amalga oshiriladi. Trenirovka ishi umumiy hajmi va shiddatining sezilarli kamayishi "torayish" ning asosiy ko'rinishi hisoblanadi. Musobaqa davrining umumiy davomiyligi 6-8 haftani tashkil qiladi.

O'tish davrining asosiy vazifasi – o'tgan makrosikldagi trenirovka va musobaqa yuklamalaridan keyin to'laqonli dam olish hamda navbatdagi makrosikl boshlanishiga sportchi tayyorgarligini ushlab turish hisoblanadi. Jismoniy va psixologik tiklanishga alohida ahamiyat berish zarur. Bu vazifalar o'tish davrining davomiyligini, qo'llaniladigan vosita va uslublar tarkibini hamda yuklamalar dinamikasini belgilaydi.

O'tish davri ikki haftadan sakkiz haftagacha davom etishi, ayrim hollarda umuman bo'lmasligi ham mumkin. Uning davomiyligi parasuzuvchining individual xususiyatlari, asosiy musobaqa darajasi va murakkabligi, yil davomida tayyorgarlikni rejalashtirish va shu kabi jihatlarga bog'liq.

Xulosalar. Parasuzuvchilar trenirovka mashg'ulotlarini tashkil qilish va ularni mas'uliyatli musobaqalarga samarali tayyorlashda birinchi navbatda kompleks nazorat tizimini yaratish va bu orqali sportchilar tayyorgarligining individual profilini yaratishga qaratilishi zarur. Bu o'z o'rnida tayyorgarlik dasturini joriy muvofiqlashtirish va trenirovka mashg'ulotlarining samarasini oshirish imkonini beradi. Yuqori malakali parasuzuvchilar tayyorgarlik jarayonining o'ziga xosligi sportchining individual xususiyatlari, sport trenirovkasining individual dasturining ishlab chiqilganligi, o'quv-trenirovka jarayonining individual rejasi yaratilganligi, sportchining yuqori natijalarga erishishini ta'minlovchi mezonlar va omillar yoritilganligi bilan belgilanadi.

Trenirovka mashg'uloti yangi razryadni egallash va uni ushlab turishga o'zgarishida faqat trenirovka yuklamalarining umumiy hajmi sezilarli o'zgaradi. Har xil shiddat zonasidagi yuklamalar nisbati deyarli o'zgarishsiz qoladi. Faqat aerob almashinuv chegarasi (II zona) yaqinida yuklamalar biroz oshiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бондарев И.П. Руководство по спортивно-функциональной классификации пловцов с поражениями опорно-двигательного аппарата. – М.: Советский спорт, 2012. – 112 с.
2. Зоитова Г. М., Специфика физической подготовки спортсменов высокого класса в парашютном спорте // Сборник республиканской научно-практической конференции «Проблемы развития водных видов спорта». – 20.04.2024. – С. 364-367.
3. Оздоровительное и спортивное плавание для людей с ограниченными возможностями: монография / под ред. Булгаковой Н.Ж. – Москва: ИНФРА-М, 2022. – 313 с.

OLIV TA'LIM TALABALARI UCHUN "BOLALAR GIMNASTIKASINI O'RGATISH METODIKASI" FANINING AHAMIYATI

Saidg'aniyev S.O.

Andijon davlat pedagogika instituti v.b.dotsenti

Tayanch so'zlar: gimnastika, rivojlantirish, ahamiyat, koordinatsiya, muvozanat jismoniy fazilatlar, mashqlar, natija, snaryad, shug'ullanish.

Ключевые слова: гимнастика, развитие, важность, координация, баланс, физические качества, упражнения, результат, снаряд, взаимодействие.

Key words: gymnastics, development, importance, coordination, balance, physical qualities, exercises, result, projectile, practice.

РЕЗИЮМЕ:

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida "Bolalar gimnastikasini o'rgatish metodikasi" fanining o'qitilishi qay darajada katta ahamiyat kasb etishi to'g'risida so'z yuritilgan. Jismoniy tarbiya va sport inson salomatligini mustahkamlash, jismoniy tayyorgarlikni oshirish va hayot sifatini yaxshilashning muhim vositasidir. Gimnastika esa ushbu yo'nalishning asosiy turlaridan biri bo'lib, harakat koordinatsiyasini rivojlantirish, tanani chiniqtirish va sport madaniyatini shakllantirishda katta rol o'ynaydi.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье говорится о важности преподавания «Методика обучения детской гимнастики.» в высших учебных заведениях. Физическое воспитание и спорт являются важным средством укрепления здоровья человека, повышения физической подготовленности и улучшения качества жизни. Гимнастика является одним из основных видов этого направления и играет большую роль в развитии координации движений, тренировке тела и формировании спортивной культуры.

SUMMARY:

This article discusses the importance of teaching "Children's gymnastics teaching methodology" in higher education institutions. Physical education and sports are an important means of strengthening human health, improving physical fitness and improving the quality of life. Gymnastics is one of the main types of this direction and plays a major role in the development of coordination of movements, body training and the formation of sports culture.

Kirish. Jismoniy tarbiya va sport inson salomatligini mustahkamlash, jismoniy tayyorgarlikni oshirish va hayot sifatini yaxshilashning muhim vositasidir. Gimnastika esa ushbu yo'nalishning asosiy turlaridan biri bo'lib,

harakat koordinatsiyasini rivojlantirish, tanani chiniqtirish va sport madaniyatini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida "Gimnastika va uni o'qitish metodikasi" fanining o'qitilishi katta ahamiyat kasb etadi.

"Bolalar gimnastikasini o'rgatish metodikasi" fanining Oliy ta'lim talabalari uchun ahamiyati.

Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish.

Gimnastika darslari talabalarining jismoniy faolligini oshiradi, mushaklarni mustahkamlashga, bo'g'imlar harakatchanligini yaxshilashga yordam beradi. Bu esa talabalarining umumiy sog'lig'ini yaxshilaydi va ularni turli kasalliklardan himoya qiladi. [3]

Harakat koordinatsiyasi va muvozanatni rivojlantirish.

Gimnastika mashqlari tanani boshqarish qobiliyatini yaxshilaydi. Ayniqsa, akrobatik elementlar va mashqlar talabalarining muvozanatini, chidamliligini va reflekslarini rivojlantiradi. Bu esa boshqa sport turlari bilan shug'ullanishda ham foydali bo'ladi.

Psixologik barqarorlik va motivatsiyani oshirish.

Gimnastika nafaqat jismoniy, balki psixologik barqarorlikni ham oshiradi. Mashqlar paytida e'tibor va intizom shakllanadi, bu esa talabalar hayotida ham muhim rol o'ynaydi. Muvaffaqiyatga erishish uchun qo'yilgan maqsad sari harakat qilish ularda o'ziga ishonchni oshiradi.

Mehnat unumdorligi va intellektual faollikni oshirish.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jismoniy mashqlar, ayniqsa, gimnastika bilan muntazam shug'ullanish miya faoliyatini faollashtiradi. Bu esa talabalarining darslarga e'tiborini oshirish, bilimlarni tezroq o'zlashtirish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. [2]

Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarda gimnastika fani bo'yicha nazariy va amaliy bilim ko'nikmalarni shakllantirish, bolalarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, hayotning turli jabhalarida gimnastika vositalaridan samarali foydalanib o'qitish va barkamol avlodni tarbiyalashga mos bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishdir. Ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida o'qitishning interfaol uslublaridan foydalangan holda nazariy bilim beriladi, amaliy mashg'ulotlarda esa, ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida talabalar egallagan bilimlarini amalda bajarib, ko'nikma va malakalari shakllantiriladi.

Fanning vazifasi – talabalarda Bolalar gimnastikasini o'rgatish metodikasi fanini o'qitishda, bo'lajak mutaxassislariga gimnastikani tashkil qilish va o'tkazish, tahlil qilish, mashg'ulotlarda shikastlanishning oldini olish, gimnastika mashg'ulotlarini o'tkazish joylarini jihozlanishi hamda uning gigienik holati, gimnastika mashg'ulotlarini bolalarning yoshiga mos holda tanlash, jismoniy

sifatlarni rivojlantirish va gimnastika mashg'ulotini o'tkazishga qo'yilgan talablarni amalga oshirishdan iborat.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakasiga quyidagi talablar qo'yiladi.

- bolalar gimnastikasini o'rgatish metodikasi fanining maqsadi hamda vazifalari; gimnastika taraqqiyotining tarixiy tavsifi; jismoniy tarbiya tizimida gimnastikaning o'rni; gimnastikaga atamalar; Umumrivojlantiruvchi va erkin mashqlarga oid atamalar; gimnastika mashg'ulot joylari va ularni jihozlanishi; gimnastika mashg'ulotlarida shikastlanishi oldini olish; maktabda mashg'ulotlarning mazmuni va uni tashkillash; gimnastika mashqlarini o'rgatish metodikasi; gimnastika mashg'ulotlarini rejalashtirish va qayd etish; musobaqalar; Gimnastika chiqishlari; Talaba qizlar bilan gimnastika mashg'ulotlarini o'tish; O'rta, katta va keksa yoshdagilar bilan gimnastika mashg'ulotlari o'tkazish haqida bilimlarga ega bo'lishi kerak.

- yuklamani ko'chirish (olib o'tish). Tirmashib chiqish. Muvozanat saqlash, oddiy va tayanib sakrashlar. Erkin mashqlar, akrobatika. Ommaviy gimnastik chiqishlar uchun mashqlar. Gimnastik jihozlarda (dastakli ot, halqalar, tayanib sakrashlar, bruslar, baland va past turnik, xoda, brevno, dastakli ot va h.k.) mashqlar bajarish. Gimnastika bo'yicha musobaqalarni tashkil qilish va o'tkazish. Gimnastika musobaqalarida hakamlik qilish. Gimnastika bo'yicha o'quv musobaqalari. Gimnastika va sport-mashqlari asosi.. Gimnastika bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlar metodikasini haqida ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak.

- gimnastika bo'yicha sport inshootlari to'g'risida qisqacha ma'lumot. Sport maydonchalarining materiallari va tuzilmasi (konstruksiyasi), sport inshootlari va ularni jihozlash; bolalar sporti anjomlari haqida malakalarga ega bo'lishi kerak.

- gimnastika tarixi; gimnastika mashg'ulotlarining metodik xususiyatlari; ta'lim tizimida gimnastika mashg'ulotlarining o'ziga xos tomonlari haqida bilimlarga ega bo'lishi kerak.

- aylanish va dumalashlar; burilish bilan tik sakrashlar; murakkab sakrash texnikalari; muvozanat murakkabligi jadvali; muvozanatni saqlash texnikasi; sakrash texnikasini; tik tayanch oyoqda burilishlar murakkabligi; to'lqin va egiluvchanlik; pak kadamlari va raks kombinatsiyalari; o'zbek milliy raqslari elementlari majmua xarakteriga mos musiqa asarlarini tanlash malakasini takomillashtirish haqida malakalarga ega bo'lishi kerak.

Bolalar gimnastikasini o'rgatish metodikasi fanining o'rni.

Oliy ta'lim muassasalarida Bolalar gimnastikasini o'rgatish metodikasi fani talabalarni o'qitish jarayonida samarali usullarni qo'llashga o'rgatadi. Ushbu fan quyidagi jihatlariga e'tibor qaratadi:

Darslarni rejalashtirish va tashkil etish – Gimnastika mashg‘ulotlarining to‘g‘ri tuzilishi samaradorlikni oshiradi.

Texnik elementlarni o‘rgatish usullari – Har bir mashqni bosqichma-bosqich o‘rgatish va xavfsizlik qoidalariga rioya qilish talabalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Nazorat va baholash tizimi – Talabalarining yutuqlari va kamchiliklarini tahlil qilish, ularni rag‘batlantirish va rivojlantirishga yordam beradi. [1]

Bolalar gimnastikasini o‘rgatish metodikasi fani bolalar uchun gimnastika barcha mushak guruhlari rivojlantiradigan universal vositadir.

Gimnastika mashqlari tananing to‘g‘ri rivojlanishiga yordam beradi va umumiy mustahkamlovchi ta’sir ko‘rsatadi. Immunitetni yaxshilash orqali shamollash va boshqa kasalliklar ehtimoli kamayadi. Malakali murabbiy bilan muntazam mashg‘ulotlar bolani yanada tartibli, mustaqil va mas’uliyatli qiladi. Kichkina sportchilar yanada mehnatsevar, qat’iyatli va og‘ir-bosiq bo‘lishadi.

Bolalarni sport gimnastikaga jalb etish har yili bahor va kuzda amalga oshiriladi. Tanlashda murabbiylar birinchi navbatda jismoniy xususiyatlarga e’tibor berishadi. Jismoniy rivojlangan, nozik, past bo‘yli bolalarga ustunlik beriladi.

Professional bo‘limga qabul qilishda bola bir qator mashqlarni bajarishi kerak. Tanlov dasturi umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik bo‘yicha mashqlarni o‘z ichiga oladi. Bo‘limga yozilishdan oldin, ushbu sport sizning farzandingiz uchun mos ekanligiga ishonch hosil qilish uchun maxsus testlardan o‘tish yaxshiroqdir. Sinov ixtisoslashtirilgan markazlarda amalga oshiriladi, lekin u mustaqil ravishda ham amalga oshirilishi mumkin. Bolaning psixologik turini aniqlash ham muhimdir. Ushbu sport balandlikdan qo‘rqmaydigan va bir xil mashqni ko‘p marta takrorlay oladigan qat’iyatli, maqsadli bolalar uchun mos keladi [4].

Xulosa. Oliy ta’lim muassasalarida "Bolalar gimnastikasini o‘rgatish metodikasi" fanining o‘qitilishi talabalarining jismoniy tayyorgarligini oshirish, ularning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, harakat koordinatsiyasini rivojlantirish va kelajakda samarali pedagog bo‘lishlariga yordam beradi. Shuning uchun bu fanni o‘zlashtirish nafaqat sportchilar, balki barcha talabalar uchun ham muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.N.Umarov, A.K.Eshtayev, D.R.Ishtayev “Gimnastika nazariyasi va uslubiyoti” Toshkent – 2017
2. C.X.Камчиев “Гимнастика и методика её преподавания Андижан – 2022.
3. I.Sultonov “Gimnastika sog‘lomlashtiruvchi va rivojlantiruvchi vosita” Toshkent 2007.
4. Kamchiyev S. “Gimnastika va uni o‘qitish metodikasi” O‘quv qo‘llanma. Matn Andijon – 2024. «Hayot nashri-2020» nashriyoti.

OLIIY O'QUV YURTIDAGI TALABALARINING VOLEYBOL MASHG'ULOTLARIDA JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Mahmudova M.M.

*Andijon davlat pedagogika instituti
jismoniy madaniyat kafedrası stajyor o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: voleybol, jismoniy madaniyat, jismoniy sifatlar, muhandislarning kasbiy jismoniy sifatлари.

Ключевые слова: волейбол, физическая культура, физические качества, профессиональные физические качества инженеров.

Key words: physical culture, physical quality, physical quality professional engineer's, volleyball

РЕЗЮМЕ:

Oliy o'quv yurtidagi jismoniy tarbiya o'quv jarayonining ayniqsa muhim qismi bo'lib, u umuman talaba tanasining umumiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada institut talabalarining jismoniy sifatlarini rivojlantirishga voleybol o'ynash shaklidagi jismoniy faoliyatning ta'siri ko'rib chiqiladi. Voleybol o'ynashning yo'llari va usullarini takomillashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Shuning uchun maqolaning maqsadi - voleybol o'yiniga tayyorgarlik ko'rishda yordam beradigan va shu bilan o'quvchilarning jismoniy fazilatlariga ta'sir qiluvchi mashqlarni ko'rib chiqish.

РЕЗЮМЕ:

Физическое воспитание в высшем учебном заведении особо значимая часть образовательного процесса, которая оказывает положительное влияние на общее состояние организма студента в целом. В данной статье рассматривается влияние физических нагрузок в виде игры в волейбол на развитие физических качеств студентов вузов. Совершенствование способов и методов проведения игры в волейбол является актуальным вопросом. Именно поэтому цель статьи – рассмотрение упражнений, выполнение которых помогает при подготовке к игре в волейбол, тем самым влияет на физические качества студентов.

SUMMARY:

Physical education at higher educational institution is particularly significant part of the educational process, which has a positive impact on overall health of a student. The paper discusses the impact of physical exercises (volleyball) on development of physical qualities. The improvement of ways and methods of volleyball playing and exercises aimed at the development of physical qualities are the topical issue now. Therefore, the purpose of the paper is the review of exercises, execution of which help to prepare for volleyball playing, and thereby affect the physical quality of students.

Kirish. Voleybol aholi orasida eng ommabop va keng tarqalgan o'yinlardan biri hisoblanadi. Voleybol o'rganish oson, hamma uchun qulay va jarayonning

dinamikligi tufayli eng ommabop sport turlaridan biriga aylandi. Shuni ta'kidlashni istardimki, voleybol yoshlar orasida eng katta e'tirofga sazovor bo'ldi; shuning uchun ham u o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantiruvchi va takomillashtiruvchi o'yin turi sifatida "Jismoniy tarbiya" fanining o'quv rejasiga kiritilgan.

Voleybol - bu tana holati yuqori va kuchli funksional talablar bilan tavsiflanishi mumkin bo'lgan sportchilar tomonidan o'ynashi mumkin bo'lgan sport turi. Pulsografik tadqiqotlar natijalarini va sportchilarda kuzatilgan qat'iy vazn yo'qotishlarini ko'rib chiqib, voleybol katta hajmdagi yuklar va faollik intensivligi bilan ajralib turadigan sport turi ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin. Bu xususiyatlar o'yin jarayonida bevosita ishtirok etuvchi o'quvchilarning jismoniy holatiga yuqori talablar qo'yadi. [1].

Shuni ta'kidlash kerakki, voleybol sakrashning yuqori intensivligi va ularni bajarish intensivligi tufayli chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan. Aynan sakrashning intensivligi voleybolni boshqa sport o'yinlaridan ajratib turadi.

Dunyoning zamonaviy rivojlanishi sharoitida institutlarning jismoniy tarbiya darslarida voleybol o'ynash o'z ahamiyatini yo'qotmaydi va hatto mashhurlikka erishmoqda. Voleybol o'yinlarida qanday qiyinchiliklar mavjud? Birinchidan, talabalarning salomatligi darajasini oshirish, ikkinchidan, ta'lim muassasasi o'quvchilarining keyingi hayotida va o'qishni tugatgandan so'ng kasbiy faoliyatida albatta foydali bo'lgan jismoniy fazilatlarni shakllantirish bo'lajak mutaxassislarining yanada samarali faoliyatiga yordam beradi.

Institutimizda tahsil olayotgan muhandislarning kasbiy ahamiyatli jismoniy fazilatlariga quyidagilar kiradi: yuqori ishlash va charchoqqa chidamlilik, stressga chidamlilik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik, diqqat, tezkor reaksiya tezligi, yuqori konsentratsiya va diqqatni o'zgartirish qobiliyati, yaxshi rivojlangan xotira, ayniqsa operativ, yuqori darajadagi idrok va rivojlangan kuzatuvchanlik, yaxshi rivojlangan amaliy fikrlash, qiyin vaziyatlarda tez qaror qabul qilish qobiliyati, kuzatuvchanlik, harakatni yuqori muvofiqlashtirish. Yuqoridagi barcha fazilatlar voleybol o'ynash uchun zaruriy talabdir, shuning uchun umuman jismoniy tarbiya darslari, shuningdek, ayniqsa, voleybol o'yinlari malakali tashkil etilishi kerak. [2].

O'quvchilar bilan voleybol mashg'ulotlari uslubiy jihatdan malakali va to'g'ri tuzilgan bo'lishi uchun o'qituvchi yosh organizmning anatomik va fiziologik xususiyatlarini bilishi kerak. Faqat bu shartda voleybol mashg'ulotlari o'quvchilarning jismoniy sifatlarini to'g'ri rivojlantirishga yordam beradi. O'quv jarayonining samaradorligi bevosita ko'plab omillarga, xususan, voleybol darsidagi o'quvchining ko'rsatkichlariga bog'liq. Ishlash - talabanning butun

voleybol darsi davomida texnik texnika va taktik kombinatsiyalarni bajarish qobiliyati. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, o'quvchilar mashg'ulotlar davomida nisbatan uzoq vaqt davomida nisbatan yuqori faollikni saqlab turishlari kerak. Shunga ko'ra, butun tayyorgarlik davrini kuch, chidamlilik, chaqqonlik, tezlik va moslashuvchanlik kabi tananing yuqori darajada rivojlangan jismoniy sifatlarisiz tasavvur qilish qiyin. Ularning barchasi alohida mushak guruhlari ishi uchun zarur bo'lgan issiqlik energiyasini ishlab chiqarishga hissa qo'shadi. Faqat bu holatda motorli o'yin harakatlari samarali bo'ladi. [3].

Amalda, har qanday jismoniy faollik talabani umumiy faolligi va uning jismoniy va aqliy faoliyatini oshirishga foydali ta'sir ko'rsatishi uzoq vaqtdan beri isbotlangan, buni jismoniy faollikdan va sportning har qanday turi bilan shug'ullanadigan o'quvchilar haqida aytib bo'lmaydi. Ushbu fazilatlarining namoyon bo'lishi, agar mashg'ulotlar birinchi navbatda chidamlilik, zukkolik, jamoaviy ruh va kuchni rivojlantirishga qaratilgan bo'lsa.

Voleybol o'ynash tezlikni va uning elementar shakllarini - reaksiya vaqti, harakatlar chastotasi va o'yin jarayonida o'quvchilarning harakat qilish tezligini rivojlantirishga yordam beradi. Bu haqiqatni professional sportchilarning 0,12 dan 0,18 gacha bo'lgan oraliqda aks ettirilgan tezkor reaksiyasi va telegraf kalitida ishlaganda baholanishi mumkin bo'lgan harakatlarning juda yuqori chastotasi bilan ajralib turishi tasdiqlaydi. Harakatlarning maksimal tezligi 10 soniyada 70-90 zarba oralig'ida va boshqa sport turlari bo'yicha sportchilar uchun ushbu testning ko'rsatkichlaridan oshib ketadi, bu asabiy jarayonlarning yuqori harakatchanligi va labilligini ko'rsatadi [4].

Boshqa sport turlari singari voleybol ham o'quvchilarda murakkab kombinatsiyalarni bajarish qobiliyatini rivojlantiradi, to'satdan shakllangan shart-sharoit va topshiriqlar hamda ularning keskin o'zgarishi bilan bog'liq holda imkon qadar maqsadga muvofiq qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantiradi, ya'ni epchillikni puxta egallashga xizmat qiladi. O'yin davomida talabalar orasida kosmosda muvofiqlashtirish, vizual idrok va diqqatlilik ko'rsatkichlari bilan bog'liq bo'lgan fikrlashning bunday xususiyatlari alohida o'rin tutadi.

Talabalar o'yin davomida taktik masalalarni hal qilishlari kerak, bunda vaqt va makonda aniq bir hozirgi vaziyatga oid katta hajmdagi ma'lumotlarni shoshilinch baholash, bu holatni mavjud tajribalari bilan taqqoslash kerak. Bunday holda, taktik muammolarni hal qilish ehtimollik xususiyatiga ega va o'yinchi turli xil echimlardan, uning fikricha, ijobiy natija ehtimoli ko'proq bo'lganini tanlaydi. Keyingi harakatlar strategiyasini o'ylab, o'yinchi diqqatini o'yin ob'ektiga qaratadi, vizual xotirani va voqelikni og'zaki bo'lmagan idrok

qilishni o'rgatadi. Shunday qilib, voleybol bir vaqtning o'zida ham jismoniy imkoniyatlarni, ham taktik fikrlashni rivojlantiradi. [5,6].

Tadqiqot usullari. Voleybol o'quvchilar tanasining uchta fiziologik komponentini, ya'ni moslashuvchanlikni, nevrotizmni va asab jarayonlari muvozanatining barqarorligini yaxshilashda ishtirok etadi (1-jadval).

O'quvchilar tanasining fiziologik tarkibiy qismlari va ularga voleybol o'ynashning ta'siri

Moslashuvchanlik	Voleybol o'ynashning komponentlarga ta'siri
Moslashuvchanlik	Bu komponent o'quvchining jamiyatda o'zini qanchalik yaxshi his qilishini, o'zidan va hayotidan qanoatlanayotganligini, ijtimoiy mavqeini ko'rsatadi. Voleybol bu komponentni yaxshilaydi, bu esa o'quvchining aqliy jarayonlarini tartibga solish qobiliyatiga olib keladi: uning fikrlarini, his-tuyg'ularini, istaklarini etarli darajada boshqarish; atrof-muhit bilan munosabatda bo'lish va boshqalar bilan muloqot qilish qobiliyati ham shakllantirilmoqda
Nevrotizm	Voleybol o'yinida qatnashish - asabiy buzilishlar, haddan tashqari tashvish, hissiy buzilishlarning oldini olish.
Nerv jarayonlarining muvozanati	O'yin o'quvchilarning asab tizimida qo'zg'alish va inhibitsiyon o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi. Muvozanat faqat asabiy jarayonlar teng ifodalanganda mavjud bo'ladi. Asab jarayonlari muvozanatda bo'lgan odamlar muvozanatli xatti-harakatlar bilan ajralib turadi

Jadvalda keltirilgan tarkibiy qismlarning kombinatsiyasi voleybolchilarning raqobatbardosh faoliyati jarayonida hissiy va aqliy tartibga solishning alohida ahamiyatini ta'kidlaydi. Ko'rinishidan, vizual idrok voleybolchilarning o'yin barqarorligini belgilaydi. Bu omilning izolyatsiyasi o'yinda o'quvchilarning hissiy muvozanatining muhimligini ta'kidlaydi. Oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari talabalarning umumiy rivojlantiruvchi, o'quv va maxsus mashqlarni bajarayotgani ularning organizmiga ijobiy fiziologik ta'sir ko'rsatishini payqashdi. Shunday qilib, isinish jarayonida yurak-qon tomir qisqarishlarining chastotasi oshadi, vestibulyar apparatlarning barqarorligi yaxshilanadi va kuch ko'rsatkichi ham faol ravishda oshadi.

O'quv mashg'ulotining oxiriga kelib, talabalar ko'rish maydoni va chuqurligini oshiradilar. Bundan tashqari, intensivlik, barqarorlik va ayniqsa diqqatning o'zgarishi kuzatildi. Bu to'g'ridan-to'g'ri talabalarning umumiy ko'rsatkichlarining oshishi, asab jarayonlarining kuchi va harakatchanligining oshishi bilan izohlanadi. Voleybol sakrash, yugurish, shuningdek, to'pni uloqtirish va uzatishga asoslangan harakatlar bilan tavsiflanadi. Bugungi kunga qadar tibbiyot, biologiya, sotsiologiya fanlari olimlari muntazam ravishda tashkil etilgan voleybol mashg'ulotlari barcha sezgi organlarining

faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini aniqladilar. Ular ma'lum analizatorlarga, ya'ni sensorli ma'lumotlarni qabul qilish va tahlil qilish uchun mas'ul bo'lgan funktsional birliklarga tegishli. Bu atama

I.P. Pavlovni fikri. Muntazam ravishda voleybol o'ynash tayanch-harakat tizimiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, oshqozon-ichak trakti va qon aylanish tizimining faoliyatini yaxshilaydi. [7].

Voleybol o'ynash jarayonida o'quvchilar o'zlarini shaxs sifatida takomillashtirish va rivojlantirish uchun zarur bo'lgan kuch, chaqqonlik, tezkorlik, zukkolik, kollektivizm va boshqa ko'plab fazilatlarni namoyish qilish uchun ajoyib imkoniyatga ega bo'lgan qulay sharoitlar mavjud. Talabalar o'yinda bevosita ishtirok etish orqali o'quvchilarni jismoniy takomillashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladigan, kelajakdagi hayotida ta'lim muassasasi devorlaridan tashqarida zarur bo'lgan voleybol bo'yicha metod va usullardan foydalanishni o'rganishlari kerak.

Voleybol o'ynash texnikasi bir nechta sakrashni o'z ichiga oladi, bu alohida mushak guruhlarini mustahkamlash va ularning dinamik kuchini oshirishga bevosita yordam beradi. Samarali o'yinga erishish bilak, tirsak, elka bo'g'imlari, sakrovertebral bo'g'inlar, shuningdek, son va oyoq Bilagi zo'r bo'g'implarda yaxshi harakatlanish bilan mumkin. Birgalikda harakatchanlikni rivojlantirish orqali o'quvchilar o'z tanasining jismoniy sifatlarini yaxshilaydi.

Voleybolni nafaqat tor ma'noda, balki sport turi sifatida qabul qilish kerak. Bu shuningdek, kelajakdagi mutaxassislarni o'qishni tugatgandan so'ng sanoat ishlariga tayyorlashda muhim o'rin tutadigan o'yin bo'lib, ularning faoliyati jismoniy mehnat, barqarorlik va yuqori tezlik bilan javob berish bilan bog'liq bo'ladi. Voleybolda psixologik tayyorgarlik kam emas. Voleybolning boshqa o'yinlardan farqi shundaki, bu sport turida emotsional va intellektual zo'riqish yuqori. Psixologik xususiyatlar o'yin qoidalarini bilan belgilanadi. Voleybolga tayyorgarlik jarayonida asosiy vazifalardan biri kuchli irodali fazilatlarni rivojlantirishdir. O'quv mashg'ulotlari ushbu vazifani bajara oladi, uning davomida talabalar yangi harakatlar, diqqatni jamlash va muvofiqlashtirishni namoyish etadilar.

Shunday qilib, oliy o'quv yurtida jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishda voleybol o'ynash vositalari va usullaridan foydalanish talabalarning kasbiy muhim fazilatlarini oshirishga yordam beradi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Tezlik-kuch sifatlarini rivojlantirish, takomillashtirish va oshirish uchun amalda jadvalda keltirilgan ma'lum usullar qo'llaniladi. (2-jadval).

Talabalarning tezlik-kuch sifatlarini rivojlantirish va takomillashtirishga yordam beruvchi usullar

Usul	Usulning mohiyati
Cheksiz kuch usuli	Talaba yuklamani bajarishda o'zi uchun optimal og'irlikni mustaqil ravishda aniqlaydi, masalan, otirib turishda bir necha kilogramm og'irlikni yuklaydi. Bu shuni anglatadiki, o'quvchilar eng tez sur'atda yuk bilan otirib va turish vazifasiga duch kelishadi. Mashqni takrorlash mumkin, ammo shuni esda tutish kerakki, siz shtanganing og'irligini biroz oshirishingiz kerak.
Zichlashgan usul	Ushbu usul texnikani yoki uning qismlarini bajarish jarayonida sakrash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Bu erda vaznli kamarlar mos keladi; ular zarbalarni qaytarish va to'pga qayta zarba berish uchun ishlatiladi.
Sxemani o'qitish usuli	Ushbu usul bilan bog'liq mashqlar asosiy mushak guruhlarini ishlatish uchun mo'ljallangan: 1) to'pni urish; 2) chuqur cho'kkalab sakrash; 3) arqon yordamida sakrash; 4) yengil yuk bilan sakrash; 5) bir yoki ikkala oyoqda sakrash

Voleybol rivojlanishiga yordam beradigan jismoniy sifatning navbatdagi turi bu tezlikdir. Bunday holda, bu o'quvchining qisqa vaqt ichida vosita harakatlarini bajarish qobiliyatidir. Muhimi, harakat uzoq davom etmaydi va uni bajargandan keyin talaba charchamasligi kerak.

Mavjud va ma'lum bo'lgan barcha jismoniy sifatlar ichida eng kam o'rganilgan va ko'rib chiqilgani - bu chaqqonlikning jismoniy sifati. Ma'lum bo'lishicha, voleybolda yetarlicha chaqqonlikka ega bo'lgan o'quvchiga yengil atletikada ham bu qobiliyat yetishmasligi mumkin. Shunday qilib, ma'lum harakatlarni yaxshiroq va tezroq bajara oladigan, ammo butunlay boshqa mashqlarni bajarishda o'zlarini oxirgilar qatorida topadigan odamlar aniqlanadi. Chaqqonlikning uch darajasi mavjud: harakatda aniqlik, tezlikda aniqlik, o'zgaruvchan sharoitlarda tezlikda aniqlik. Hech kimga sir emaski, voleybol o'ynayotgan o'quvchilar yuqorida sanab o'tilgan barcha chaqqonlik darajalarini o'zlashtirishlari maqsadga muvofiqdir. Ushbu turdagi jismoniy fazilatlarini qanday rivojlantirish mumkin? Shu maqsadda, keskin o'zgaruvchan sharoitlarga tezkor javob berishni talab qiladigan yangilik elementlarini o'z ichiga olgan har qanday mashqlar qo'llaniladi.

Xulosa. Maqolada talabalarning tezlik va kuch sifatleri haqida allaqachon aytib o'tilgan; Keling, kuchni alohida ko'rib chiqaylik. Mushaklar tizimini mustahkamlashni e'tiborsiz qoldiradiganlar voleybol o'ynash uchun zarur

bo'lgan kuchga ega bo'lolmasligi mantiqan. Talabalarda kuchni rivojlantirish metodologiyasidagi markaziy masala qarshilik qiymatini tanlashdir. Agar og'ir atletikachilar kuchini rivojlantirish uchun ma'lum vaqt davomida eng katta og'irlikdagi shtangani takroriy ko'tarishni amalga oshirsalar, unda bu mashq voleybolchilar uchun mos kelmaydi, chunki bu ularning aniqlik mashqlarini bajarishiga salbiy ta'sir qiladi.

Talabalarining jismoniy sifati sifatida chidamlilikni ta'kidlab o'tish mumkin emas.

Bu atama talabaning ma'lum o'yin davrida uning samaradorligini kamaytirmasdan o'yin faoliyatini amalga oshirish qobiliyati sifatida tushuniladi. Chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlarni o'tkazish yuqori nafas olish tizimining funktsionalligini oshiradi, shuningdek, yurak-qon tomir tizimining funktsional yukga javobini yaxshilashga qaratilgan. O'quvchilarda chidamlilikni rivojlantirish metodikasini to'liq aniqlash uchun ularning o'yin faoliyatining xarakterini va o'quvchi qabul qiladigan yukni hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Chidamlilikni rivojlantirishning eng samarali usullari intervalli, o'zgaruvchan, takroriy va doimiy usullardir. Umuman olganda, voleybolga nafaqat yuqori sport ko'rsatkichlariga erishishga hissa qo'shadigan sport turi, balki odamlarni ishlab chiqarish mehnatiga tayyorlash vositalaridan biri sifatida ham qarash kerak. kasbi jismoniy fazilatlarining namoyon bo'lishi, yuqori intensivlik, barqarorlik, diqqatni almashtirish tezligi va aniqligi, yuqori javob tezligi va mushaklarning harakatlarini idrok etishning aniqligi bilan ajralib turadi. Voleybol oliy o'quv yurtlari talabalarining jismoniy sifatlarini rivojlantiruvchi vositalardan biri ekanligiga shubha yo'q.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Ayrapetyans L.R., Pulatov A.A., Isroilov Sh.X. Voleybol // Oliy o'quv yurtlari umumiy kurs talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: 2009. - 77 b.
2. Qurbonova M.A., Qosimova M.U. Milliy va harakatli o'yinlar. // Oliy o'quv yurtlari umumiy kurs talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: 2009. - 67 b.
3. Холодов Ж.К. Теория и методика физического воспитания и спорта. // Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности "Физическая культура". М.: Академия, 2008. - 478 с.
4. Железняк Ю.Д., Чачин А.В., Сыромятников Ю.П. Волейбол. // Примерные программы для ДЮСШ и СДЮШОР. Советский спорт, М.: 2009.- 130 с.
5. Пулатов А.А. Волейболнинг расмий қоидалари. ЎзДЖТИ нашриёт матбаа бўлими. Т.: 2002. - 53 б.
6. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в Олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. Киев, Олимпийская литература, 2004. - 808 с.
7. Платонова Н. И. Волейбол как средство развития физических качеств студентов вузов // Научно-методический электронный журнал «Концепт». - 2016. - № 7 (июль). - 0,4 п. л. URL: <http://e-koncept.ru/2016/16147.htm>

ZAMONAVIY FUTBOLDA TEXNIK-TAKTIK HARAKATLAR TEZLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNI O'RGANISH

Mamajonov B.B.

*Andijon davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat kafedrasi v.b.dotsenti*

Tayanch so'zlar: maktab ligasi, talabalar ligasi, vazir kubogi, kasaba uyishmalari kubogi, jismoniy tarbiyani rivojlantirishning kelajakdagi yo'nalishlari.

Ключевые слова: школьная лига, студенческая лига, кубок министра, кубок профсоюзов, перспективные направления развития физического воспитания.

Key words: school league, student league, minister's cup, trade union cup, promising directions for the development of physical education.

РЕЗЮМЕ:

Yuqori malakali futbolchilarni musobaqa faoliyati natijalari, ularning orasidagi tafovutlar, xujum xarakatlariga ta'sir etuvchi omillar ishda aniqlanib, ular ilmiy va ilmiy-uslubiy nashrlarda o'z aksini topdi. Izlanishlar natijasida to'plangan ma'lumotlar institut miqiyosida tashkil etilgan ilmiy anjumanlarda bayon qilindi.

РЕЗЮМЕ:

В работе выявлены результаты соревновательной деятельности футболистов высокой квалификации, различия между ними, а также факторы, влияющие на их атакующие действия, которые нашли отражение в научных и научно-методических публикациях. Собранная в результате исследования информация была представлена на научных конференциях, организованных в институте.

SUMMARY:

The work revealed the results of competitive activity of highly qualified football players, the differences between them, as well as the factors influencing their attacking actions, which were reflected in scientific and scientific-methodical publications. The information collected as a result of the study was presented at scientific conferences organized at the institute.

O'zbekistonda bir qator sport turlarini rivojlantirishga Davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilishi, mazkur sport turlarini rivojlanishiga yaxshi zamin yaratmoqda. Bularga misol tariqasida futbol sport turini keltirishimiz mumkin.

Bugungi kunda yurtimizda 10 milliondan ziyod aholi ommaviy sport bilan shug'ullanmoqda. Tumanlarda, ta'lim va mehnat jamoalarida turli musobaqalar o'tkazilmoqda.

Endi bu ko'rsatkichni 15 millionga yetkazish maqsad qilib qo'yilgan. Buning uchun "Mahalla ligasi", "Maktab ligasi", "Talabalar ligasi", "Vazir kubogi" va "Kasaba uyushmalari kubogi" kabi musobaqalar tashkil etiladi.

Shu yil 13 fevral kuni bo'lib o'tgan videoselektor yig'ilishida sportchi yoshlarni saralash va mahoratini oshirish bo'yicha topshiriqlar berilgan edi. Shunga muvofiq, seleksiya, sport ta'limi va olimpiya tizimini yangi bosqichga olib chiqish ishlari boshlangan.

Bunda hududlardagi 254 ta sport maktabi, olimpiya yo'nalishlariga ixtioslashgan 56 ta sport maktabi milliy terma jamoalarga asosiy zaxira bo'ladi. Joylardan saralangan yoshlar tana antropometriyasi va qobiliyatidan kelib chiqib, maqsadli tayyorlanadi.

Ularni pishitib borish uchun yiliga ikki marta "Yangi O'zbekiston Olimpiya cho'qqilari" musobaqalar tizimi yo'lga qo'yiladi. Viloyat bosqichi g'oliblari har yili dekabrda Olimpiya shaharchasida o'tkaziladigan "Prezident Olimpiadasi" da ishtirok etadi. Musobaqa g'oliblari uy, avtomobil kabi qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlanadi. Birinchi va ikkinchi o'rinni olgan sportchilar Respublika olimpiya va paralimpiya markaziga qabul qilinadi.

Prezidentimiz sport ta'limida vertikal tizimni takomillashtirib, ilg'or uslub va yondashuvlarni tatbiq qilish zarurligini ta'kidladi. Sport maktablarining natijadorligini oshirish, qobiliyatli yoshlarni yetuk sportchilar etib tarbiyalash bo'yicha ko'rsatmalar berildi.

O'zbekistonda ommaviy va professional futbolni yanada rivojlantirish, uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, futbolchilarning yangi avlodini tayyorlash va tarbiyalash, Vatanimiz futbolining halqaro nufuzini oshirish maqsadida, Vazirlar Mahkamasi va shaxsan Respublika Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan katta e'tibor qaratilishi, tegishli qaror, farmon va qonunlarni ishlab chiqilayotganligi va xayotga tadbiq etilayotganligi sport turini taraqqiy etishiga zamin bo'lmoqda.

Futbol bo'yicha bo'lib o'tgan so'ngi yirik xalqaro musobaqalar natijalaridan ma'lum bo'lishicha, jamoani g'alabasini ta'minlovchi omillardan biri bo'lib, bu keskin, tezkor, kutilmagandagi harakatlarni samarali bajarish omillari hisoblanmoqda.

Bo'lib o'tgan so'ngi Jahon birinchiligi musobaqalarida ham, bir qator jamoalar o'z jamoasini g'alabaga erishishdagi taktikasi sifatida aynan, keskinlikdagi xarakterlik harakatlarni tezkorlikda amalga oshirish bilan o'z jamoasini o'yinini tashkil etishga harakat qilishdi. Xususan, Urugvay terma jamoasi ham, aynan, shu taktikani qo'llagan holda, chempionatda mazmunli o'yin namoish etib, ijobiy natijaga erishishdi.

Bundan tashqari bir qator terma jamoalar xam, shu kabi taktika bilan o'yin olib borishga tayyorgarlik ko'rishgani ma'lum bo'ldi.

Chunonchi, hozirgi kun futbol shunday jihatlarni ham inobatga olgan holda tayyorgarlik ko'rishni taqozo etmoqda ekan, futbolchilarni tayyorgarliklarini ham, aynan, shu kabi holatlarga moslagan holda olib borish kerak deb bilamiz.

Futbol musobaqalarida muvaffaqiyatni belgilovchi omillardan bo'lib, hozirgi kunda yuqori o'yin faolligi hisoblanmoqda. Yuqori faollikda o'yin olib borish uchun esa, futbolchidan yuqori jismoniy tayyorgarlik talab etiladi. Ahamiyatli jihati bo'lib, yuqori faollikni texnik-taktik harakatlarni samaradorligini tushurmagan holda amalga oshirish hisoblanadi.

Futbol o'yini eng qiyin va emotsional tarzda kechuvchi sport turlaridan hisoblanadi. Fiziologik nuqtai nazaridan futbol dinamik tarzda o'zgaruvchan shiddatda bajariluvchi ish bilan ifodalanadi. O'yin vaqtida mashqlar turli interval oraliqlarida va turli ketma-ketlikda almashinib bajariladi. Bunda bajarilayotgan ishni shiddati turlicha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

To'p uchun doimiy kurash harakatlari turlicha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin. Bunda futbolchi yurish, turli shiddatdagi yugurish, keskin to'xtalishlarni, tezlanishlarni, sakrashlarni, to'pga zarba berish harakatlarini, turli ko'rinishdagi akrobatik harakatlarni amalga oshirishi mumkin.

Bo'lib o'tgan so'ngi Jahon Chempionati hamda, yevropa Chempionati musobaqalarini ko'rsatishicha, futbol hozirgi kunda 20-30 yil avvalgi futboldan ko'pgina taraflari bilan farqlanmoqda. Eng asosiy talab bo'lib, hozirda futbolchini hartaraflama yuqori tayyorgarlikka ega bo'lishi hisoblanmoqda. Buni asosida esa, futbolchi musobaqa sharoitida ayniqsa, eng nufuzli musobaqalarda stabil natijalarni qayd etishi bilan ajralib turmoqda.

Ahamiyatli jihatlardan biri bo'lib, jamoa hujum harakatlarini tashkil etish hisoblanmokda. Ilg'or jamoalar hujumlarni tashkil etishda har bir qo'llanilayotgan harakatni yuqori samaradorlikda va tezlikda bajarishlari bilan ajralib turishmoqda. Ayniqsa, bu hol Angliya, Ispaniya chempionatlariga xos bo'lmoqda. Angliya jamoalarini hujum harakatlarini tashkil etishlarini kuzatar ekansiz, harakatlarni naqadar puxtalik bilan, ortiqcha kuch sarflamagan holda, bajarishga harakat qilishlarini ko'rishingiz mumkin. Bunda yana ahamiyatli taraflaridan biri bo'lib, hujumlarni tezligi haqida gapirish mumkin. Ayniqsa, futbolchilar tomonidan tashkil etilayotgan qarshi hujumlar o'ta tezkorlikda bajarilishiga amin bo'lamiz. Tezkor harakatlar esa, o'z navbatida raqib jamoasi futbolchilariga maksimal qiyinchiliklarni tug'dirishi tabiiy.

Futbol musobaqalarini pedagogik kuzatish va tahlil qilish natijalari, mutaxassislarga yangi ma'lumotlarni taqdim etadi. Bu ma'lumotlarga asoslanib

esa, hozirgi kun tendensiyalari aniqlanadi. Shunday kuzatish va tahlil qilish ishlari natijalaridan ma'lum bo'lishicha, bir qator e'tiborli jihatlar hozirda ko'zga tashlanmoqda. So'nggi yillar ichida futbolni rivojlanish tendensiyasi, texnik-taktik harakatlarni qisqa vaqt ichida bajarish, tez fikrlay olish va futbol maydonini har bir karich yerida qat'iy kurash olib borish tomon rivojlanib bormoqda.

Bunga misol tarikasida bo'lib o'tgan so'ngi Jahon va yevropa chempionatlari misol qilish mumkin. Bu musobaqalarda ko'pgina jamoalarda harakatlarni kerak bo'lgan vaziyatlarda o'ta tezkorlikda va aniklikda amalga oshirilganligiga amin bo'ldik.

Zamonaviy futbol murabbiylarni va futbolchilarni hujum va himoya fazalarida o'yin tezligini oshirishga karatilgan usul va vositalarni topishni majbur qilmoqda (R.Akramov 2002).

Akramov R.A. olib borgan tadqiqotlariga asoslanib aytish mumkinki, hozirgi kunga kelib futbol musobaqalarini tezligini aniqlovchi bir qancha omillarni ko'rsatib o'tish mumkin. Mutaxassisning ta'kidlashicha, o'yinni tezligini aniqlovchi omillar bo'lib, quyidagilar tushuniladi:

1. Futbolchilarni yuqori darajadagi jismoniy tayyorgarligi;
2. Futbolchilarni texnik tomondan shakllanganligi va mahorat darajasi;
3. Qisqa vaqt ichidagi samarali va tez qaror qabul qila olish;
4. Futbol maydonining turli zonalarida to'p uzatishlarning hajmi va sifati;
5. Texnik harakatlari bajarishlarni tejamkorligi, to'p uzatishlarni kuchi, aniqligi va o'z vaqtidaligi;
6. 5-6 kishidan iborat guruhli harakatlarni hujumda va 8-10 kishidan iborat guruhli harakatlarni himoyadagi samarali harakatlari;
7. Pressingni qo'llash taktikasi;
8. Eng kam to'p uzatishlar sonini qo'llab, raqib darvozasi yoniga yaqinlashish;
9. Futbolchilarni jamoaviy o'yinga yondoshishlari va shu bilan 10-15 soniyagacha davom etuvchi qisqa muddatli, tez hujumlarni tashkil qilish.

O'yin jarayonida futbolchilar tomonidan bajarilayotgan turli xildagi harakatlanish aktlari, sportchidan nafaqat harakatlarni to'g'ri bajarish balki, har taraflama jismoniy rivojlanishni va ayniqsa, tezlik-kuch tayyorgarligini talab etadi (R.I.Nurimov, 2005). Futbolchi bunday tayyorgarlikka ega bo'lgandagina, tezkor harakatlarni amalga oshirishi mumkin bo'ladi.

Xulosa. Fiziologik jihatdan mashq qilish deganda kishida ish qobiliyatining ortishini ta'minlaydigan muskul ishi bilan muntazam shug'ullanish jarayoni tushuniladi. Sport mashqlari bilan muntazam shug'ullanishda organizmning fiziologik holati o'zgaradi. Mashq qilish ta'sirida yuzaga kelgan bunday holat

jismonan chiniqqanlik deb yuritiladi. Jismonan chiniqqan organizm jismonan chinikmagan organizmga nisbatan yuqori ish qobiliyatiga ega bo'ladi va chiniqqan organizmga nisbatan ko'proq ish bajara oladi.

Sport mashqlari bilan shug'ullanishdan asosiy maqsad – shug'ullanuvchining salomatligini mustahkamlash, uning malakalari va jismoniy sifatlari (kuch, tezlik, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik) doirasini kengaytirish, sport texnikasini va ish uslubini yaxshi egallashga imkon yaratish, uning g'oyaviy va iroda sifatlarini tarbiyalash hamda uni nazariy bilimlar bilan boyitishdan iboratdir.

Mashq qilish ta'sirida harakat faoliyatining tug'ma qobiliyatlari maksimal rivojlanadi, bunda ayniksa tug'ma qobiliyatlarning qayta hosil bo'lishi va nasliy bo'lmagan yangi harakat faoliyatining shakllanishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Tug'ma reaksiyalardan ancha farqlanadigan har xil sport malakalari harakat faoliyatining ana shunday shakllaridir:

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekistonda futbolni rivojlantirishning tashkiliy asoslari va prinsiplarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori T., 1996 yil 17 yanvar.
2. O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. T., 27 may, 1999.
3. Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida O'zbekiston Respublikasining qonuni. (yangi tahriri) T., 2000 yil 26 may.
4. O'zbekiston bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasini tuzish to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. T., 24 oktyabr, 2002.
5. Akramov R.A. Futbol. Darslik: O'quv qo'llanma. O'z.DJTI.:2006

ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMIDAGI JISMONIY TARBIYA

Zulunxo'jayev M.M.

Andijon davlat pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat kafedrasida stajor o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiyaning maqsadlari, zamonaviy ta'limda jismoniy tarbiyaning yangi usullari, jismoniy tarbiyaning ijtimoiy va psixologik jihatlarini, xalqaro tajriba va yutuqlar, jismoniy tarbiyani rivojlantirishning kelajakdagi yo'nalishlari.

Ключевые слова: цели физического воспитания, новые методы физического воспитания в современном образовании, социальные и психологические аспекты физического воспитания, международный опыт и достижения, перспективные направления развития физического воспитания.

Key words: goals of physical education, new methods of physical education in modern education, social and psychological aspects of physical education, international experience and achievements, promising directions for the development of physical education.

РЕЗЮМЕ:

Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimi nafaqat intellektual, balki jismoniy rivojlanishni ham qamrab oladi. Jismoniy tarbiya bolalar va o'smirlarning umumiy salomatligini mustahkamlash, ularning jismoniy qobiliyatlarini oshirish va ularga sog'lom turmush tarzini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda texnologiyalar rivojlangan bo'lsa-da, jismoniy faollikning ahamiyati hech qachon kamaygani yo'q, aksincha, u yanada kuchaymoqda. Jismoniy tarbiya nafaqat sog'lom turmush tarzini shakllantirish, balki bolalarning ruhiy va ijtimoiy jihatdan ham rivojlanishiga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ:

В современном мире система образования охватывает не только интеллектуальное, но и физическое развитие. Физическое воспитание играет важную роль в укреплении общего здоровья детей и подростков, повышении их физических возможностей и формировании у них здорового образа жизни. Несмотря на современный технический прогресс, важность физической активности не только не уменьшилась, но и возросла. Физическое воспитание не только способствует формированию здорового образа жизни, но и помогает детям развиваться умственно и социально.

SUMMARY:

In the modern world, the education system covers not only intellectual but also physical development. Physical education plays an important role in strengthening the general health of children and adolescents, increasing their physical capabilities and forming a healthy lifestyle. Despite modern technological progress, the importance of physical activity has not only not decreased, but has increased. Physical education not only contributes to the formation of a healthy lifestyle, but also helps children develop mentally and socially.

Jismoniy tarbiyaning maqsadlari. Jismoniy tarbiyaning asosiy maqsadi shaxslarning jismoniy salomatligini yaxshilash, ularga muntazam mashq qilish odatini shakllantirish va ularni sog'lom turmush tarziga undashdan iborat. Bundan tashqari, jismoniy tarbiya orqali o'quvchilarda jamoa ruhi, intizom va o'ziga ishonch kabi muhim fazilatlar shakllantiriladi. Jismoniy tarbiya darslari orqali bolalar nafaqat jismoniy, balki ruhiy jihatdan ham mustahkamlanadi. Ular orqali bolalarda muntazamlik, tartibli hayot tarzi va mas'uliyat tuyg'usi shakllanadi.

Zamonaviy ta'limda jismoniy tarbiyaning yangi usullari.

Texnologiyalar rivojlanishi bilan jismoniy tarbiya sohasida ham yangi usullar paydo bo'ldi. Masalan, virtual mashqlar, onlayn sport dasturlari va hatto videoo'yinlar orqali jismoniy faollikni rag'batlantirish mumkin. Bundan tashqari, zamonaviy maktablarda individual yondashuv asosida har bir o'quvchining qobiliyatlarini hisobga olgan holda mashqlar tuziladi. Bu usullar orqali har bir bola o'z qobiliyatiga mos ravishda rivojlanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Masalan, ba'zi maktablarda interfaol sport dasturlari qo'llaniladi, bu dasturlar orqali bolalar sport bilan shug'ullanishni qiziqarli va o'quv jarayonining bir qismi sifatida ko'rishadi. Shuningdek, smartfonlar va planshetlar orqali bolalarga shaxsiy mashq dasturlari taklif etiladi, bu ularning jismoniy faolligini kuzatish va rag'batlantirish imkoniyatini beradi.

Jismoniy tarbiyaning ijtimoiy va psixologik jihatlarlari.

Jismoniy tarbiya nafaqat jismoniy, balki ruhiy salomatlik uchun ham muhimdir. Sport orqali o'quvchilar stressdan xalos bo'lishadi, o'ziga ishonchlari oshadi va ular ijtimoiy munosabatlarda yanada faol bo'lishadi. Jismoniy mashqlar bolalarning ruhiy barqarorligini yaxshilashga yordam beradi. Bundan tashqari, jamoa sport turlari orqali bolalarda hamkorlik va o'zaro hurmat tuyg'usi shakllanadi.

Masalan, futbol, basketbol yoki voleybol kabi jamoa sport turlari orqali bolalarda jamoa ruhi va birgalikda ishlash qobiliyati rivojlanadi. Bu esa ularning kelajakdagi hayotida ham muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, jismoniy tarbiya bolalarning o'zini ifoda etish qobiliyatini oshiradi va ularga ijtimoiy jihatdan moslashishga yordam beradi.

Xalqaro tajriba va yutuqlar.

Dunyo davlatlarida jismoniy tarbiyani rivojlantirish bo'yicha turli innovatsion usullar qo'llanilmoqda. Masalan, Finlandiya va Yaponiya kabi mamlakatlarda jismoniy tarbiya darslari muntazam ravishda o'tkaziladi va ularning natijalari yuqori baholanadi. Finlandiyada bolalarga har kuni kamida

bir soat jismoniy faollik bilan shugʻullanish tavsiya etiladi. Yaponiyada esa maktablarda anʼanaviy sport turlari, masalan, judo va kendo kabi sport turlari oʻrgatiladi.

Shuningdek, AQSh va Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda jismoniy tarbiya dasturlari bolalarning yoshiga va qobiliyatlariga moslashtirilgan holda tuziladi. Bu mamlakatlarda sport infratuzilmasi juda rivojlangan boʻlib, har bir maktabda sport zallari, suzish havzalari va ochiq sport maydonchalari mavjud. Bu tajribalardan oʻrganib, oʻz taʼlim tizimimizni yanada takomillashtirish mumkin.

Jismoniy tarbiyani rivojlantirishning kelajakdagi yoʻnalishlari

Kelajakda jismoniy tarbiyani yanada rivojlantirish uchun quyidagi yoʻnalishlarni koʻrib chiqish mumkin:

Texnologiyalardan foydalanish:

Virtual va kengaytirilgan realilik texnologiyalari orqali jismoniy mashqlarni qiziqarli va samarali qilish. Masalan, virtual sport simulyatorlari orqali bolalarga turli sport turlarini sinab koʻrish imkoniyati beriladi.

Individual yondashuv:

Har bir oʻquvchining qobiliyatlarini hisobga olgan holda shaxsiy mashq dasturlarini tuzish. Bu orqali har bir bola oʻz qobiliyatiga mos ravishda rivojlanish imkoniyatiga ega boʻladi.

Sport infratuzilmasi:

Maktablar va mahallalarda sport zallari, maydonlari va boshqa imkoniyatlarni yaratish. Bu orqali bolalarning sport bilan shugʻullanishi uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Ota-onalar va jamiyatning ishtiroki:

Jismoniy tarbiyani ragʻbatlantirishda ota-onalar va mahalliy jamiyatning faol ishtirokini taʼminlash. Masalan, mahalliy sport tadbirlari va musobaqalarini tashkil etish orqali jamiyatning sportga boʻlgan qiziqishini oshirish mumkin.

Xulosa.

Jismoniy tarbiya zamonaviy taʼlim tizimining ajralmas qismidir. U nafaqat jismoniy, balki ruhiy va ijtimoiy jihatdan ham shaxslarni rivojlantirishga yordam beradi. Kelajakda jismoniy tarbiyani yanada ragʻbatlantirish va unga qaratilgan yangi usullarni joriy etish zarur. Buning uchun texnologiyalardan foydalanish, xalqaro tajribalarni oʻrganish va jamiyatning har tomonlama ishtirokini taʼminlash muhimdir. Jismoniy tarbiya orqali bolalarni nafaqat sogʻlom, balki baxtiyor va muvaffaqiyatli shaxslar sifatida tarbiyalash mumkin.

Zamonaviy taʼlim tizimidagi jismoniy tarbiya nafaqat oʻquvchilarning jismoniy salomatligini mustahkamlash, balki ularning ruhiy holati, ijtimoiy

moslashuvi va ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishda ham muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda ta'lim jarayonlariga ilg'or pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va zamonaviy sport jihozlarining joriy etilishi jismoniy tarbiya fanining sifati va samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda.

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, sportga qiziqishni kuchaytirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikni shakllantirish imkoniyati mavjud. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab oliy ta'lim bosqichigacha bo'lgan barcha darajalarda jismoniy tarbiya fanining uzviyligi va uzluksizligini ta'minlash, har bir yoshga mos, samarali dasturlar asosida mashg'ulotlar olib borilishi dolzarb ahamiyatga ega.

Shuningdek, sportning turli yo'nalishlarida iqtidorli yoshlarni aniqlash va ularni professional sportga yo'naltirish orqali nafaqat sog'lom avlod tarbiyasi, balki mamlakatimiz sport salohiyatini yuksaltirishga ham erishiladi. Bu borada trener va jismoniy tarbiya o'qituvchilari malakasini oshirish, zamonaviy trening uslublarini joriy etish ham alohida e'tibor talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta'lim tizimida jismoniy tarbiya har tomonlama sog'lom, ijtimoiy faol, ma'naviy yetuk va jismonan chiniquqan avlodni shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega. Kelajakda ham bu sohani izchil rivojlantirish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash va metodik yondashuvlarni takomillashtirish orqali ta'lim sifatini oshirish mumkin. Zero, sog'lom avlod – yurt tayanchi va kelajak garovidir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Aliev A. O'qituvchining ijodkorlik qobiliyati.-T., "O'qituvchi".1991 y.
2. Abdumalikov R., Jismoniy tarbiya va sportni boshqarishning nazariy asoslari. O'quv qo'llanma, -T., O'zDJTI nashriyoti. 1996 y.
3. Djalilova L.A. Jismoniy tarbiya va olimpiya harakati tarixi. Darslik. T: "Vorinashriyoti", 2017.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA IJTIMOIIY JAVOBGARLIGINI VERTUAL TEXNOLOGIYA VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH

Arziev Sh.A.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Sport fanlari kafedrası assistant oqituvchi*

Kalmuratov I.P.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute
Sport fanlari kafedrası stajyor oqituvchi*

Tayanch so'zlar: texnologiya, integratsiya, virtual, interaktiv, immersive, inklyuziv.

Ключевые слова: технологии, интеграция, виртуальные, интерактивные, иммерсивные, инклюзивные.

Key words: technology, integration, virtual, interactive, immersive, inclusive.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola o'qituvchilar o'rtasida ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishda virtual texnologiya imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda o'qituvchilarning bugungi jamiyatdagi o'zgaruvchan roli, ta'limda virtual texnologiyalarning integratsiyasi va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish uchun virtual vositalardan foydalanish strategiyalari muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья направлена на изучение возможностей виртуальных технологий в развитии социальной ответственности учителей, в которых меняется роль учителей в современном обществе, интеграция виртуальных технологий в образование и обсуждаются виртуальных инструментов для разработки стратегий социальной ответственности для использования.

SUMMARY:

This article aims to explore the potential of virtual technology in the development of social responsibility among teachers, in which the changing role of teachers in today's society, the integration of virtual technologies in education and virtual tools for the development of social responsibility strategies for use are discussed.

Kirish. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi zamonaviy jamiyatning turli jabhalarida, jumladan, ta'lim sohasida ham inqilob qildi. Virtual texnologiyalarning paydo bo'lishi bilan o'qituvchilar o'qitish va o'rganish tajribasini yaxshilaydigan innovatsion vositalar va platformalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Virtual texnologiya o'zgaruvchan rol o'ynashi mumkin bo'lgan muhim sohalardan biri o'qituvchilar o'rtasida ijtimoiy

mas'uliyatni rivojlantirishdir. Virtual texnologiyaning kuchidan foydalangan holda o'qituvchilar o'z o'quvchilarida ijtimoiy ongliklik, hamdardlik va faol fuqarolik tuyg'ularini samarali tarbiyalashlari, ularni jamiyatning mas'uliyatli a'zolari bo'lishga tayyorlashlari mumkin. Hozirgi jamiyatda o'qituvchilar o'z roli va mas'uliyati haqida gap ketganda o'zgaruvchan manzaraga duch kelmoqda. Muhim o'zgarishlarni ko'rgan sohalardan biri bu ijtimoiy mas'uliyat tushunchasidir. Endi o'qituvchilar faqat ilmiy bilim berish uchun emas, balki ular ijtimoiy mas'uliyatli fuqarolarni tarbiyalashda ham rol o'ynashlari kerak.

Endilikda o'qituvchilar o'z o'quvchilariga hamdardlik, hamdardlik va hamjamiyat hissi kabi qadriyatlarni singdirishi kutilmoqda. Ular bag'rikenglik, hurmat va turli nuqtai nazarlarni tushunishni targ'ib qilishlari kerak. Kutishlarning bunday o'zgarishi ta'limning yaxshiroq jamiyat yaratishda muhim rol o'ynashi haqida xabardorlikning kuchayishini aks ettiradi.[1]

Raqamli davrga o'tayotganimizda, o'qituvchilarning roli rivojlanishda davom etmoqda. Ta'limga texnologiya integratsiyasi bilan o'qituvchilar endi nafaqat ma'lumot manbalari, balki o'rganishga yordam beruvchilardir. Endi ular talabalarga onlaynda mavjud bo'lgan juda ko'p ma'lumotlardan foydalanishga yo'l ko'rsatishi, tanqidiy fikrlash va raqamli savodxonlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishi kerak. Ular talabalarni mas'uliyatli onlayn xatti-harakatlar, kiberbullingning oldini olish va raqamli fuqarolik haqida o'rgatishlari kerak. Raqamli davr o'qituvchining ta'sir doirasini kengaytirib, ulardan ta'limga yangi yondashuvlarni moslashtirish va qabul qilishni talab qildi.

Virtual texnologiya ta'lim tizimida inqilob qildi, o'qitish va o'rganish uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Bu o'quvchilarni an'anaviy usullar bilan shug'ullana olmaydigan tarzda jalb qiladigan interaktiv va immersiv tajribalarni o'tkazish imkonini beradi. Virtual haqiqat (VR), kengaytirilgan haqiqat (AR) va onlayn platformalar sinfda qimmatli vositalarga aylandi.[2]

Virtual texnologiya yordamida talabalar tarixiy diqqatga sazovor joylarni o'rganishlari, ilmiy tajribalar guvohi bo'lishlari yoki hatto virtual sayohatlarda qatnashishlari mumkin. Ushbu texnologiya mavzularni jonlantiradi va o'rganishni yanada qiziqarli va esda qolarli qiladi. Sinfda virtual texnologiyani integratsiyalashning afzalliklari juda ko'p. Bu o'quvchilarning faolligini oshiradi, faol o'rganishga yordam beradi va shaxsiy o'qitish uchun imkoniyatlar yaratadi. Virtual texnologiya, shuningdek, har bir talaba boy ta'lim tajribasiga ega bo'lishini ta'minlab, turli xil ta'lim uslublarini qo'llab-quvvatlaydi.

Biroq, virtual texnologiyalardan foydalanish bilan bog'liq qiyinchiliklar mavjud. Qurilmalarga cheklangan kirish va internetga ulanish talabalar o'rtasida

raqamli tafovut yaratishi mumkin. Bundan tashqari, o'qituvchilar virtual texnologiyadan samarali foydalanish va uni o'quv dasturlari maqsadlariga moslashtirish bo'yicha o'qitilishi kerak. Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, potentsial imtiyozlar ushbu to'siqlarni o'rganish va hal qilishga arziydi.

Virtual texnologiyaning qiziqarli jihatlaridan biri uning talabalarda ijtimoiy mas'uliyat ko'nikmalarini rivojlantirish salohiyatidir. Virtual simulyatsiya va senariylar orqali talabalar haqiqiy dunyo dilemmalarini boshdan kechirishlari va axloqiy qarorlar qabul qilishni mashq qilishlari mumkin. Ular boshqalarning o'rniga kirib, turli nuqtai nazarlarni tushunish orqali hamdardlikni rivojlantirishlari mumkin. Virtual texnologiya, shuningdek, global aloqalar va hamkorliklarni o'rnatishga imkon beradi, bu esa o'quvchilarga turli millatga mansub shaxslar bilan muloqot qilish imkonini beradi. Bu ta'sir ularning madaniy tushunchalarini kengaytiradi va global hamjamiyat oldidagi ijtimoiy mas'uliyat hissini tarbiyalaydi.

Virtual texnologiya talabalarga chekka jamoalar bilan bog'lanish yoki virtual ravishda xizmat ko'rsatish loyihalarida qatnashish uchun platformalarni taqdim etadi. Ushbu tajribalar empatiya, ijtimoiy ong va jamiyatda ijobiy o'zgarishlarni yaratish majburiyatini rivojlantirishga yordam beradi. Ijtimoiy mas'uliyatni o'rgatish haqida gap ketganda, virtual texnologiya innovatsion usullar va yondashuvlarni taklif qiladi. O'qituvchilar o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga, axloqiy qarorlar qabul qilishga va o'z harakatlarining oqibatlarini hisobga olishga undaydigan virtual stsenariylarni ishlab chiqishlari mumkin. Ushbu interfaol va immersiv yondashuv talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb qiladi. Bundan tashqari, virtual texnologiya jamoaviy ish, hamdardlik va muammolarni birgalikda hal qilishga yordam beradigan hamkorlikdagi loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi. Talabalar ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun birgalikda ishlashlari yoki virtual muhitda xabardorlik kampaniyalarini yaratishlari mumkin. Shunday qilib, ular ijtimoiy mas'uliyat va jamoaviy harakatning kuchini chuqurroq tushunishadi. Virtual texnologiya orqali ijtimoiy mas'uliyatni samarali rivojlantirish uchun o'qituvchilar qo'llab-quvvatlovchi va inklyuziv ta'lim muhitini yaratishi kerak. Ular ochiq munozaralarni rag'batlantirishlari, faol tinglashni rag'batlantirishlari va o'quvchilar virtual simulyatsiyalar va stsenariylar bo'yicha yo'l-yo'riq ko'rsatishlari kerak. O'qituvchilar o'quvchilarni virtual tajribalarini tanqidiy tahlil qilishga undaydigan aks ettirish faoliyatini o'z ichiga olishi kerak. Bu mulohaza o'quvchilarga virtual dunyoni real hayot kontekstlari bilan bog'lashda yordam beradi va ular o'z jamoalarida ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun o'rgangan saboqlarini qanday qo'llashi mumkinligini ko'rib chiqadi. Virtual

texnologiyadan ijtimoiy mas'uliyatni o'rgatish vositasi sifatida foydalanish orqali o'qituvchilar o'quvchilarni tobora o'zaro bog'langan dunyoda faol va mas'uliyatli fuqarolar bo'lish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar va fikrlash tarzi bilan jihozlashlari mumkin.[3]

O'qitish endi darslik va doskaning an'anaviy usullari bilan cheklanmaydi. Virtual texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan o'qituvchilar o'zlarining ta'lim usullarini yaxshilash va talabalarni butunlay yangi usulda jalb qilish uchun ko'plab vositalarga ega. Ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish uchun to'g'ri virtual texnologiya vositalarini tanlash. Virtual texnologiya vositalarini tanlashda, aniq o'quv maqsadlari va kerakli natijalarni hisobga oling. Misol uchun, agar maqsad atrof-muhit muammolari haqida xabardorlikni oshirish bo'lsa, ifloslanishning ekotizimlarga ta'sirini ko'rsatadigan VR tajribalari juda samarali bo'lishi mumkin.

Agar maqsad arginallashgan jamoalarga nisbatan hamdardlikni rivojlantirish bo'lsa, o'quvchilarga deyarli bironing poyafzaliga kirishga imkon beruvchi AR ilovalari ta'sir qilishi mumkin. Virtual texnologiya, shubhasiz, ijtimoiy mas'uliyatni oshirishga va'da bersa-da, uning talabalar rivojlanishiga ta'sirini o'lchash muhimdir. Ushbu vositalarning samaradorligini baholash o'qituvchilarga o'z yondashuvlarini takomillashtirish va o'quvchilarning mo'ljallangan ta'lim natijalarini qo'lga kiritishini ta'minlash imkonini beradi. Ta'sirni o'lchash uchun o'qituvchilar virtual texnologiyadan foydalanishdan oldin va keyin ularning hamdardlik va tushunish darajasini o'lchash uchun so'rovlar yoki intervyular orqali o'quvchilarning fikr-mulohazalarini to'plashlari mumkin. Talabalarining xatti-harakatlari va ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liq harakatlarini baholash uchun kuzatuv baholashlari ham o'tkazilishi mumkin. Bundan tashqari, virtual texnologiya tajribasi davomida yaratilgan talabalarining ishi yoki loyihalarini tahlil qilish ularning o'rganishi va rivojlanishi haqida qimmatli tushunchalarni berishi mumkin. Virtual texnologiyalarning ta'sirini muntazam ravishda baholash va o'lchash orqali o'qituvchilar ushbu vositalardan maksimal darajada foydalanish va talabalarining ijtimoiy mas'uliyatini oshirish uchun o'zlarining ta'lim strategiyalarini takomillashtirishda davom etishlari mumkin.[4]

Umumiy muammolardan biri bu virtual texnologiya uskunalarining mavjudligi va arzonligi. Hamma maktablarda ham har bir talaba uchun VR garnaturalari yoki AR qurilmalarini taqdim etish uchun resurslar mavjud emas. Buni bartaraf etish uchun o'qituvchilar smartfonga asoslangan VR ilovalaridan foydalanish yoki virtual texnologiya resurslariga kirishni ta'minlaydigan

mahalliy tashkilotlar bilan hamkorlik qilish kabi muqobil variantlarni o'rganishlari mumkin.

Yana bir qiyinchilik virtual texnologiyadan foydalanish bilan bog'liq o'rganish egri chizig'idir. O'qituvchilardan ushbu vositalarni o'z o'qitish amaliyotiga samarali integratsiya qilish uchun zarur ko'nikma va bilimlarni rivojlantirish uchun kasbiy rivojlanish imkoniyatlari talab qilinishi mumkin. Boshqa o'qituvchilar bilan hamkorlik qilish, virtual texnologiya bo'yicha seminarlarda qatnashish yoki onlayn darsliklarni izlash bu to'siqni engib o'tishga yordam beradi.

Ushbu muammo va to'siqlarni faol hal qilish orqali o'qituvchilar virtual texnologiya ijtimoiy mas'uliyatni o'rgatish uchun inklyuziv va qulay vositaga aylanishini ta'minlashi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, virtual texnologiya o'qituvchilarning ijtimoiy mas'uliyatini oshirish uchun ulkan imkoniyatlarni taqdim etadi. O'qituvchilar o'zlarining o'qitish amaliyotlariga virtual vositalar va platformalarni qo'shish orqali o'qituvchilarni ijtimoiy jihatdan xabardor va mas'uliyatli shaxslar bo'lishga ilhomlantirishlari va kuchaytirishlari mumkin. Dunyo tobora o'zaro bog'liq bo'lib borayotgan bir paytda, o'qituvchilar uchun raqamli davrga moslashish va o'qituvchilarni jamiyatda faol ishtirok etish uchun zarur ko'nikmalar bilan jihozlash juda muhimdir. Virtual texnologiyani qo'llagan holda, o'qituvchilar ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantiradigan va kelajak avlodga o'z jamoalariga mazmunli hissa qo'shish imkoniyatini beradigan qiziqarli va chuqur ta'lim tajribalarini yaratishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axatova D.A., To'qmuurodov N. Pedagogika fanlarini o'qitishda innovatsion usullardan foydalanish. – Buxoro: «Pedagogik mahorat» jurnali, 2005 yil, 2-son. 23 – 26-betlar.
2. Farberman B. "Ilg'or pedagogik texnologiyalar" Toshkent – 2001.
3. M.Ochilov. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi.: Nasaf, 2000 y.
4. O.D.Raximov, O.M.Turg'unov, Q.O.Mustafayev, H.J.Ro'ziyev. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari. Toshkent, 2012 y.
5. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarini kasb-hunarga yo'naltirishning uslubiy asoslari" Toshkent – 2011.
6. Ne'matova Flora Baxtiyor qizi . Boshlang'ich ta'limni didaktik loyihalash. Студенческий вестник Том 12, Стр 101- 102
7. Mavlonova R.A., To'rayev O.T., Xolikberdiyev K.M. – «Pedagogika» T., «O'qituvchi» – 2008.

JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDAGI NIZOLARNING TARKIBIY TUZILISHI VA HUQUQIY ASOSLARINING MAZMUNI

Ibraximov S.U.

*Alfraganus university "Sport faoliyati"
kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari doktori (DSc)*

Tayanch soʻzlar: sport nizolari, sport nizolarining huquqiy asoslari, sport nizolarining tarkibiy tuzilishi, sport nizolarining oʻziga xos belgilari, sport nizolarining ijobiy va salbiy tomonlari, sport nizolarining nizolarning tuzilishi va mexanizmlari.

Ключевые слова: спортивные споры, правовые основы спортивных споров, структура спортивных споров, особенности спортивных споров, положительные и отрицательные стороны спортивных споров, структура и механизмы спортивных споров.

Key words: sports disputes, the legal basis of sports disputes, the structure of sports disputes, the specifics of sports disputes, the positive and negative aspects of sports disputes, the structure and mechanisms of sports disputes.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur ilmiy maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlanishida yuzaga keladiga sport nizolari va uning oʻziga xos xususiyatlari shuningdek, nizolili vaziyatlarning ijobiy va salbiy tomonlarinni tavsiflangan jihatlarini hamda huquqiy asoslari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной научной статье описываются спортивные конфликты, возникающие в развитии физической культуры и спорта, и их особенности, а также положительные и отрицательные стороны конфликтных ситуаций, а также правовые основы.

SUMMARY:

This scientific article describes sports conflicts arising in the development of physical education and sports and their features, as well as the positive and negative aspects of conflict situations and their legal foundations.

Bugungi kunda jamiyatimizda mavjud nizoli vaziyatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini oʻrganish hamda ziddiyatlarni hal etishning muayyan yoʻllarini izlash dolzarb masalalardan bir sifatida qaralishi va asosiy yoʻnalishlardan bir hisoblanadi. Jumladan hozirgi vaqtda jismoniy tarbiya va sport sohasidagi nizoli vaziyatlarning umumiy soni ilgari aniqlangandan ancha koʻproq ekanligi maʼlum

bo'lmogda. Shu jumladan ziddiyatli vaziyatlarning ko'payishiga asosiy sabab, bugungi kunda sport ommaviy tus ola boshlaganidir.

Shuningdek xududlarda ishlab chiqarish va tijorat tashkilotlarining faoliyati sportga sezilarli ta'sir ko'rsatmogda. Hozirgi kunda sport tobora ko'proq iqtisodiyotning bir qismiga aylanib bormogda va shu sababli ziddiyatli vaziyatlar ham ko'payib bormogda. Sportning tijoratga aylanishi kuchayishi bilan sport sohasidagi nizoli vaziyatlarni hal qilish bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar soni ortib borayotganini kuzatish mumkin.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasiga oid qonunchiligi ancha takomillashgan bo'lsa-da, ammo jismoniy tarbiya va sport sohasidagi nizo tushunchasining aniq ta'rifi mavjud emas. Sport nizolari yuzaga kelganda, ularni to'g'ri tavsiflash uchun aniq qonuniy asoslar yo'qligi sababli muayyan qiyinchiliklar paydo bo'ladi.

Turli ziddiyatli vaziyatlarni sud tartibida ko'rib chiqishda, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi nizolarning keng tushunchasi asosida ish yuritiladi. Bunga sport bilan bog'liq barcha nizoli vaziyatlar, shuningdek, ushbu holatda sport munosabatlarining subyektlari sifatida qatnashayotgan sportchilarning huquqlarini buzish va kamsitish hollari ham kiradi. Ko'rib chiqilishi lozim bo'lgan sud ishlarini to'g'ri belgilash uchun sport nizolarining sport nizolariga taalluqli bo'lmagan nizolardan farq qiluvchi belgilarini aniq bilish zarur.[1]

Sport nizolarini ko'rib chiqish fuqarolik huquqi doirasiga kiradi. Bu o'z navbatida jismoniy tarbiya va sport sohasidagi tashkilotlarning butun huquqiy maqomini hamda faoliyatini belgilab beradi. Mehnat qonunchiligi me'yorlari va tushunchalari sport sohasida yuzaga keladigan nizolarga ham tatbiq etiladi. Bundan tashqari, mehnat qonunchiligi har bir sportchining huquqiy maqomini belgilab beradi.

Ma'muriy va soliq huquqining amaldagi me'yorlari jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat boshqaruviga oid ishlarni ko'rib chiqadi. Bunda asosiy muammo nizoli vaziyatni hal etishning eng samarali usulini to'g'ri tanlashdan iborat. Bu usul ko'rib chiqilayotgan nizoning mohiyatiga mos kelishi bilan birga, nizolashayotgan tomonlarning manfaatlarini ham hisobga olishi lozim. Shunday qilib, nizoli vaziyat yuzasidan o'tkaziladigan sud jarayoni nizoning o'ziga to'liq muvofiq bo'lishi zarur. [2]

Sport munosabatlarini o'rganish va tahlil qilishda asosiy subyekt sifatida sportchining o'zi namoyon bo'ladi. Biroq, sportga aloqador boshqa tashkilotlar ham mavjud. Bu tashkilotlarga ommaviy axborot vositalari, sportni boshqaruvchi tashkilotlar va boshqalar kiradi.

Sport munosabatlarini o'rganish va tahlil qilishda asosiy subyekt sifatida sportchining o'zi namoyon bo'ladi. Biroq, sportga aloqador boshqa tashkilotlar ham mavjud. Bu tashkilotlarga ommaviy axborot vositalari, sportni boshqaruvchi tashkilotlar va boshqalar kiradi.[3]

Amalda butun sport aniq tarzda professional va havaskorlik turlariga ajratiladi. Ushbu ajratish jismoniy tarbiya va sport sohasidagi nizoli vaziyatlarni bartaraf etish maqsadida qo'llaniladi. Mazkur bo'linish barcha mumkin bo'lgan sport nizolarini tasniflashning asosini tashkil etadi.

Sport nizolari sport munosabatlarida bevosita ishtirok etuvchi subyektlarning o'zaro huquq va majburiyatlari borasidagi kelishmovchiliklarini, shuningdek, bevosita sport tashkiloti bo'lmasa-da, sport munosabatlari subyektlarining huquq va majburiyatlariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadigan subyektlar o'rtasidagi mavjud kelishmovchiliklarni o'z ichiga oladi.[4]

Sport munosabatlari sifatida jismoniy tarbiya va sport subyektlari o'rtasida birgalikda jismoniy tarbiya va sport faoliyatini amalga oshirish davomida shakllanadigan ma'lum bir murakkab ijtimoiy munosabatlarni tushunish kerak.

Bir xil shaxslar bilan ko'plab aloqalarning mavjudligi, muhokama qilinayotgan mavzularning o'xshashligi, olinayotgan ma'lumotlarning ma'lum darajada cheklanganligi - bularning barchasi pirovardida yangi nizolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.[5]

Barcha sport faoliyati muayyan qiyinchiliklar bilan tavsiflanadi. Bu qiyinchiliklar avvalo jamoa a'zolari o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarning mavjud tarangligi, shuningdek, rahbariyat tomonidan avtoritar boshqaruv uslubining shakllanishi bilan bog'liq.[6]

Sport uchun muayyan xususiyatlarning mavjudligi o'ziga xos bo'lib, ular nizoli vaziyatlar yuzaga kelishi ehtimolini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Bunday xususiyatlarga sportchilar o'rtasidagi bilvosita va bevosita jismoniy hamda ruhiy kurash, musobaqalar davomidagi yuqori raqobat darajasi, shuningdek, kuchli asab-ruhiy va jismoniy zo'riqishlar bilan bog'liq bo'lgan vaziyatning umumiy keskinligi kiradi.

Har bir sportchining amalda o'z imkoniyatlarini to'liq namoyish etish imkoniyati, pirovardida mashg'ulotlar davomida o'z tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratishga undovchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy sportning asosiy xususiyati shundan iboratki, u insonning jismoniy va psixologik imkoniyatlariga jiddiy talablar qo'yadi. Mashg'ulot jarayoni va musobaqalarning o'zi ko'pincha nizoli vaziyatlar bilan kechadi, bular esa ochiq to'qnashuvlarga yoki yashirin yoxud shaxs ichidagi ziddiyatlarga aylanib ketishi mumkin.

Mashg'ulot va musobaqalar davomida yuzaga keladigan nizoli vaziyatlar, butun mashg'ulot jarayonining bir xilligi hamda hissiy va jismoniy zo'riqishning mavjudligi bilan birgalikda, natijada sportchilar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar tizimining buzilishiga va sport faoliyatining umumiy darajasi pasayishiga olib keladi.[7]

Nizoli vaziyatning rivojlanishi jarayonida sportchilar o'rtasida o'tkir janjal chiqish ehtimoli yuqori bo'lib, bu ularning bir-biriga va boshqalarga zarar

yetkazishga intilishiga aylanib ketishi mumkin. Har qanday ziddiyatni chuqurroq tahlil qiladigan bo'lsak, unda ijobiy va salbiy tomonlarni ko'rishimiz mumkin.

Ziddiyatning ijobiy tomoni shundaki, u sportchilarni qo'shimcha faoliyatga, musobaqada g'alaba qozonish maqsadida o'zlarining eng yaxshi fazilatlarini ochishga undash orqali ma'lum foyda keltirishi mumkin.[8]

Shuningdek, ziddiyatning shubhasiz ijobiy tomoni sportchilarni ichki o'zgarishlarga va o'zini rivojlantirishga undashidir. Nizoli vaziyat yuzaga kelishi va rivojlanishi jarayonida sportchilar o'zlarini va bir-birlarini yaxshiroq anglab yetadilar. Natijada, nizoni hal etish nizolashayotgan tomonlar o'rtasidagi o'zaro tushunishni yaxshilash imkonini beradi.

Nizoli vaziyat shaxsni rivojlantirish, mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish va kuchaytirish uchun muayyan turtki bo'lib xizmat qiladi. Bu har bir sportchining ahamiyatini anglash imkonini beradi va pirovard natijada o'zini anglash hamda o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishni rivojlantirishga ko'maklashishi mumkin.

Agar nizo ochiq va konstruktiv tarzda bo'lsa, uni bartaraf etish jarayoni pirovardida nizolashayotgan tomonlarning har birida mavjud bo'lgan keskinlik va noqulaylikni bartaraf etish imkonini beradi.

Shunday vaziyatlar borki, mavjud holatni oydinlashtirib, ishlarning joriy ahvolini anglash, har bir sportchining yashirin fazilatleri va kamchiliklarini aniqlash maqsadida ziddiyat keltirib chiqarish foydali bo'ladi. Bu orqali umumiy vaziyatni tushunish mumkin.[9]

Ziddiyat bostiriladigan yoki butunlay e'tiborsiz qoldiriladigan vaziyat yuzaga kelganda, uning barcha salbiy tomonlarini ko'rishimiz mumkin. Nizoning salbiy jihatlari turli ko'rinishlarda, jumladan, salbiy ruhiy oqibatlarda namoyon bo'lishi mumkin. Bunday oqibatlar nizolashayotgan tomonlarda xavotirlanish, g'azablanish, asabiylashish va charchash kabi holatlarda o'z aksini topadi.

Nizoning rivojlanishi jamoadagi umumiy psixologik muhitning yomonlashuviga sabab bo'lishi mumkin, shuningdek, mavjud shaxslararo munosabatlarning buzilishiga asosiy omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, ziddiyatning salbiy jihati sifatida jamoada odamlar o'rtasidagi hamkorlikning susayishi, qarama-qarshilikning kuchayishini ko'rsatish mumkin. Bu esa o'z navbatida nizolashayotgan tomonlarning ziddiyat muammosini aniqlash va hal qilishdan ko'ra, g'alabaga erishishga ko'proq intilishiga olib keladi.

Har qanday nizo nizolashayotgan tomonlarning har biri tomonidan hodisa sifatida qabul qilinadigan va nizoli o'zaro ta'sirning sababi bo'lib xizmat qiladigan muayyan vaziyatning majburiy mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Nizoli vaziyat - bu odamlarning muayyan masala yuzasidan bir-biriga qarama-qarshi holatlarni obyektiv tarzda idrok etishi, har bir tomonning o'zaro zid maqsad va fikrlarga intilishi, shuningdek, o'z maqsadlariga erishish uchun har qanday vositalardan foydalanishga tayyor bo'lishidir.

Har qanday nizoli vaziyat nizo subyekti va obyektini o'z ichiga oladi. Bunda nizoning keyingi rivojlanishini ta'minlash uchun voqeaning o'zi bo'lishi shart. Bu voqea nizolashayotgan tomonlardan biri ikkinchi tomonning manfaatlarini cheklay boshlashi bilan yuzaga keladi.

Voqea va hodisa jarayonini nizolashayotgan tomonlarni bir-biriga qarshi yo'naltiradigan muayyan bayonotlar va harakatlar zanjiridan iborat. Agar nizoli deb hisoblanishi mumkin bo'lgan barcha harakatlarni baholaydigan bo'lsak, quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- boshqa tomonning rejaları va niyatlarini amalga oshirish uchun turli xildagi to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita to'siqlarning paydo bo'lishi;

- boshqa tarafning o'z majburiyatlari va majburiyatlarini to'liq yoki qisman bajarmasligi;

- yolg'on axborot va mish-mishlar tarqatish yo'li bilan qarama-qarshi tarafning obro'siga yoki mol-mulkiga bevosita yoki bilvosita zarar yetkazish;

- inson qadr-qimmatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan xatti-harakatlarni amalga oshirish, masalan, haqorat qilish yoki haqoratli talablardan foydalanish;

- qarama-qarshi tomonni o'zi xohlamagan yoki majbur bo'lmagan tarzda harakat qilishga majbur etadigan tahdid va boshqa majburlovchi holatlarni yuzaga keltirish;

- jismoniy tahdid va jismoniy zo'ravonlikni qo'llash.

Ayrim hollarda shunday vaziyat yuzaga keladiki, boshqa tomonga nisbatan ziddiyatli harakatlarni amalga oshirayotgan tomon o'zini kimgadir qarshi harakat qilayotganini his etmaydi. Nizoli xususiyatga ega bo'lgan barcha harakatlar oddiy, tasodifiy yoki shunchaki o'ylanmagan tarzda sodir bo'lishi mumkin. Ko'p hollarda, ziddiyatli tomonlar o'rtasidagi muloqot paytida har bir tomonning harakatlari sababini tushunish imkoni paydo bo'ladi, bu esa pirovardida munosabatlardagi mavjud keskinlikni bartaraf etishga yordam beradi.

Jumladan shunday vaziyatlar ham borki, bir tomonning har qanday bahona va dalillari ikkinchi tomonning barcha harakatlar dushmanona va ataylab qilinmagan degan ishonchini yo'qotishga yordam bermaydi. Bunday munosabat natijada vaziyatning yanada yomonlashishiga olib keladi.

Ziddiyatning rivojlanishi juda keskin vaziyatda bo'lishi mumkin, bunda salbiy his-tuyg'ular bir tomondan ikkinchi tomonga osongina o'tadi. Bunday vaziyatda paydo bo'ladigan ehtirolar avji fikrlashni o'ziga xos tarzda to'sib qo'yadi va vaziyat ustidan nazoratni susaytirishga olib keladi.[10]

Nizoli vaziyatni tezroq hal etishga bo'lgan mavjud tayyorgarlik, nizoning ijobiy yakun topishini belgilaydigan asosiy omillardan biridir. Ko'plab holatlarda, tomonlarning har birini nizoni tezroq bartaraf etishga rozi qilish deyarli imkonsiz vazifa hisoblanadi.

Nizolashayotgan tomonlarning har biri uchun juda muhim fazilatlaridan biri hamkorining nuqtai nazarini his eta olish qobiliyatidir. Masalan, murabbiy o'z

sportchilari bilan muloqot qilganda, bir-birining pozitsiyasini tushunish natijada sodir bo'layotgan butun vaziyatni chuqurroq anglashga olib keladi.

Murabbiy uchun o'z sportchilarining barcha xarakterli xususiyatlarini bilish juda muhim, chunki bu natijada jamoa ustidan nazoratni samarali amalga oshirish va yanada oqilona qarorlar qabul qilish imkonini beradi.[11]

Har bir sportchining psixologik xususiyatlarini bilish, natijada murabbiyga o'z mahorati va bilimlarini nizoli vaziyatni samarali hal etishga yo'naltirishiga imkon yaratadi.

Sport nizosi ishtirokchilari muzokaralar olib borish usulidan foydalanib, uni o'zlari hal qilishlari mumkin. Agar sportchilar mavjud nizoli vaziyatni mustaqil hal qila olmasalar, bu nizo tegishli huquqiy tashkilotlar ishtirokida hal etiladigan huquqiy bahsga aylanishi mumkin. Huquqiy bahs tomonlarning har biri o'z huquq va majburiyatlarini to'g'ri amalga oshirish va bajarish masalasida kelisha olmasligi tufayli yuzaga keladi. Huquqiy bahsni keyinchalik bartaraf etish faqat vositachi, mustaqil ekspert va boshqa muayyan shaxslarni jalb etish orqaligina amalga oshirilishi mumkin. Vositachilar yordamida hal qilib bo'lmaydigan nizoli vaziyatlar, oxir-oqibat, ko'rib chiqish uchun vakolatli davlat organlariga yuborilishi mumkin. Shunday qilib, sport nizolarining tuzilishi, rivojlanish mexanizmlari va xususiyatlarini bilish ularning oldini olish va tartibga solishning asosiy kaliti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дафт Р.Л. Менеджмент. – СПб.: Питер, 2002. – 864 с.
2. Бабосов Е.М. Социология: Энциклопедический словарь – СПб.: Питер, 2009. – 480с.
3. Зайцев А.К. Социальный конфликт на предприятии. – Калуга: КИСИ, 2009. – 186 с.
4. Барчуков И.С. Физическая культура: Учебник для студентов учреждений высшего профессионального образования / И.С.Барчуков; Под общ. ред. Н.Н.Маликов. – М.: Академия, 2013. – 528 с.
5. Алексеев С.В. Физическая культура и спорт в Российской Федерации: новые вызовы современности: Монография / С.В.Алексеев, Р.Г.Гостев, Ю.Ф. Курамшин. – М.: Теор. и практ. физ. культ., 2013. – 780 с.
6. Аверченко Л.К., Залесов Г.М., Мокашанцев Р.И. Психология управления: Курс лекций. – М.: ИНФРА-М, 2007.
7. Конфликтология: Учеб. пособ. / Сост. Е.В.Буртовая. – М.: РГГУ, 2008. – 341с.
8. Алексеев С.В. Международное спортивное право: Учебник для студентов вузов, обучающихся по направлениям 030500 - Юриспруденция и 032101 - Физическая культура и спорт / С.В.Алексеев; Под ред. П.В.Крашенинников. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2013. – 895 с.
9. Волков И.П. Практикум по спортивной психологии / СПб.: Питер, 2012.
10. Дианов Д.В. Физическая культура. Педагогические основы ценностного отношения к здоровью / Д.В.Дианов и др. – М.: Кно Рус, 2012. – 184 с.
11. Ильин В.И. Структура конфликта в организации // Социальный конфликт. – 2009. – № 3. – С. 28–29.

УЛУЧШЕНИЕ КООРДИНАЦИОННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ АКРОБАТОВ

Макмудов Ш.А.

Ренессансский университет образования

Старший преподаватель кафедры «Спортивная деятельность»

Tayanch so'zlar: gimnastikachilarning raqobatbardosh mashqlardagi qiyinchiliklarning kuchayishi, ijro mahorati sifatiga qo'yiladigan talablarning oshishi, akrobatik elementlarning sport jihozlarining barqarorligi sharoitida amalga oshiriladigan texnik tayyorgarligi (TP) ko'p yillik sportni takomillashtirishning tizimli xususiyatiga ega bo'lishi kerak.

Ключевые слова: техническая подготовка (ТП) гимнастов, осуществляемая в условиях роста трудности соревновательных упражнений, повышения требований к качеству исполнительского мастерства, стабильности спортивной техники акробатических элементов должна приобретать системный характер многолетнего спортивного совершенствования.

Key words: technical training (TP) of gymnasts, carried out in conditions of increasing difficulty of competitive exercises, increasing requirements for the quality of performing skills, stability of sports equipment of acrobatic elements, should acquire a systematic character of long-term sports improvement.

РЕЗЮМЕ:

В статье изучалась подготовка парных групповых акробатов. Одним из основных действий является подготовка положения стоя и поддержание равновесия. Представлена методика совершенствования тренировки баланса с использованием различных предметов.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада жуфт гуруҳли акробатларнинг таёргарлиги ўрганилган. Асосий ҳаракатлардан бири тик туриш тайёргарлиги ва мувозанатни сақлашдир. Турли хил буюмлардан фойдаланган ҳолда мувозанат ҳиссини тарбиялашнинг такомиллаштириш методикаси тақдим этилган.

SUMMARY:

The article studied the training of pair group acrobats. One of the main actions is to prepare a standing position and maintain balance. A technique for improving balance training using various subjects is presented.

Спортивная акробатика включает в себя парные и групповые виды и характеризуется значительным ростом трудности упражнений. Появление в произвольных композициях ведущих акробатов все более сложных элементов, меняющиеся требования соревновательной деятельности требует

от специалистов, решение целым рядом проблем, которые предусматривают не только совершенствование системы начального обучения парным и групповым акробатическим упражнениям, но и поиск путей, определяющих технический рост акробатов на этапе высшего спортивного мастерства.

Одним из основных и обязательных элементов спортивной акробатики является удержание равновесий, которое требует согласованности партнеров. С первых дней тренировочного процесса занимающихся удержание равновесий занимает особое место. Одним из направлений в решении указанных задач является широкое внедрение в процесс обучения упражнениям технических устройств и тренировочных систем. В научно – методической литературе по акробатике имеются рекомендации по методике обучения упражнением в равновесии и балансировании с использованием дополнительных снарядов и приспособлений.

Повышение эффективности тренировочного процесса, что может быть достигнуто за счет успешного решения ряда проблем, среди которых разработка оптимальной системы средств и методов подготовки акробатов занимает важнейшее место. В частности, для теории и практики спортивной акробатики особую актуальность приобретает разработка на научной основе средств и методов совершенствования навыков балансирования в парно – групповой акробатике.

Цель исследования - повысить технический уровень выполнения упражнений в балансировании посредством внедрения в тренировочный процесс специальных устройств и приспособлений.

Задачи исследования.

Разработать комплексы упражнений на тренажерных устройствах и приспособлениях для акробатов.

Педагогические наблюдения проводились на базе спортивной школы на занимающихся по спортивной акробатике

Оценка уровня функции балансирования определена с помощью контрольных упражнений, предложенных Б.М Замовым.

Тренировочные занятия акробатов состояли из 3-х частей: подготовительная, основная, заключительная. Упражнения в балансировании включены в начале основной части (10-15 мин) и то от случая к случаю.

Наблюдения также показали, что наиболее распространенным видом балансирования являются положения, когда нижний или средний удерживает верхнего в стойке на руках. В этом же положении средний выполняет

движения, перемещения, а верхний изменяет позу, осуществляет перемещения и т.д.

Значительно меньше времени уделяется балансированию, когда верхний находится на туловище среднего (на коленях, плечах, и на голове).

Подтверждением вышеизложенного стали результаты контрольных испытаний. Занимающимся было предложено уравновесить гимнастическую палку длиной 70 см в различных положениях (на лбу, на ладони, на колене).

Наиболее высокие данные у средних акробатов при балансировании палки на согнутой руке ($X = 40,5 \pm 5,1$ сек) (табл. 1). Это связано с тем, что руки образует значительно больше степеней свободы, ими осуществляются наиболее точные движения и большинство акробатических упражнений выполняются на руках; поэтому наиболее точно и уверенно испытываемые балансировали руками.

Несколько ниже - у нижних на вытянутой руке ($X = 39,5 \pm 2,0$ сек).

Наиболее низкие результаты отмечены у верхних при удержании палки на колене ($X = 3,6 \pm 1,5$ сек)

Наиболее высокие показатели балансирования предмета отмечены именно в тех положениях, которые наиболее часто встречаются при выполнении спортивных упражнений (поддержки, стойки и т.д).

Таким образом поиск наиболее рациональных путей построения методики тренировки с целью овладения навыками балансирования в максимально короткий срок позволил нам предложить, что использование балансирования предметов в системе тренировки акробатов по методике, указанной в литературе, не приносит должного эффекта, потому что, научно - обоснованных рекомендаций их применения в сущности нет, декларируется лишь эффективность их использования как дополнительного средства с целью разнообразия тренировки.

По нашему мнению, работа с предметами должна принести значительно больший эффект, если систематически заниматься балансированием предметов, критических параметров, а именно, необходимо балансировать предметы такой длины, уравнивание которых для испытуемого представляет значительную трудность.

В педагогическом эксперименте приняли участие 11 акробатов различной спортивной квалификации, выступающие в парных и групповых упражнениях с января по декабрь – 2018 года.

Особенностью методики занятий испытуемых экспериментальной группы было то, что, кроме программных элементов парной и групповой

акробатики в занятия включались упражнения с использованием снарядов и приспособлений для совершенствования балансирования и повышения уровня технического мастерства акробатов.

Таблица 1

Показатели балансирования у акробатов в начале и в конце исследования ($X \pm \delta$)

Испытуемые Показатели Показатели	Балансирование с гимнастической палкой (сек)							
	На согнутой руке		На вытянутой руке		На лбу		На колене	
	В начале	В конце	В начале	В конце	В начале	В конце	В начале	В конце
Ниж- ние	21,2 $\pm$ 3,9	35,5 $\pm$ 4,3	21,7 $\pm$ 3,7	39,5 $\pm$ 2,0	10,75 $\pm$ 2,6	16,0 $\pm$ 3,9	2,2 $\pm$ 1,2	5,2 $\pm$ 1,2
Сред- ние	27,0 $\pm$ 6,0	40,5 $\pm$ 5,1	18,2 $\pm$ 5,9	32,75 $\pm$ 5,7	11,7 $\pm$ 2,9	18,2 $\pm$ 2,5	3,0 $\pm$ 1,5	5,7 $\pm$ 1,7
Верх- ние	19,6 $\pm$ 3,7	30,0 $\pm$ 2,6	17,3 $\pm$ 3,7	28,3 $\pm$ 5,0	6,6 $\pm$ 1,5	9,3 $\pm$ 2,9	2,3 $\pm$ 0,5	3,6 $\pm$ 1,5

Так, наибольшие данные отмечен у верхних. При этом верхние в парных упражнениях показали более высокий результат чем в групповых упражнениях 20,1 и 15,4 сек соответственно. Видимо это связано с тем, что соревновательные комбинации в парных упражнениях включают больше упражнений в стойке на прямых руках, выполнениях в различных вариантах.

В то же время, при выключении зрения у обоих партнеров как в группах, так и парах результаты оказались намного ниже 8,0 и 9,1 сек соответственно (таблица 2).

Таблица 2 Влияние выключения зрения на сохранение равновесия

Вид акроба- тики	Квалифи- кация	Нижний (средний) закрытыми глазами (сек)	Верхний с закрытыми глазами (сек)	Оба партнера с закрытыми глазами (сек)
Мужские пары	1 р-д, КМС	13,1 $\pm$ 2,7	20,1 $\pm$ 1,9	8,0 $\pm$ 2,01
Мужские группы	1р-д, КМС	13,7 $\pm$ 2,7	15,4 $\pm$ 3,3	9,1 $\pm$ 2,76

Таким образом, результаты исследования показали, что предложенный комплекс средств для совершенствования функции балансирования оказался эффективным. Использование специальных приспособлений и снарядов для балансирования позволяет не только качественно воспроизвести хорошо разученные движения, но и способствует более быстрому освоению двигательных навыков и соревновательных комбинаций.

Выводы показали, что применение разработанных комплексов упражнений в балансировании способствовало повышению качества выполнения и увеличению времени балансирования:

- у нижних с 21,7 до 39,5 сек (на вытянутой руке)
- у средних с 21,0 до 40,5 сек (на согнутой руке) - у верхних с 19,6 до 30,0 сек (на согнутой руке)

Предложенный комплекс средств для совершенствования функции балансирования оказался эффективным. Использование специальных приспособлений и снарядов для балансирования позволяет не только качественно воспроизвести хорошо разученные движения, но и способствует более быстрому освоению двигательных навыков и соревновательных комбинаций.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Болобан В. Н. Анализ техники акробатических упражнений: Методические рекомендации. - Киев: УГУФВС, 1994. - 132 с.
2. Гавердовский Ю.К. Обучение спортивным упражнениям. Биомеханика. Методология. Дидактика. М.: Советский спорт, 2008. - 912 с.
3. Курьсь В. Н. Теория и методика обучения прыжкам на дорожке. - Т. 1, 2. - Ставрополь, 1994. - 405 с.
4. Скаун В.А. Акробатические прыжки. - Ставрополь: Книжн. изд- во, 1990.-222 с. 5. Смолевский В.М., Гавердовский Ю.К. Спортивная гимнастика. - Киев: Олимпийская литература, 1999. - 462 с.
5. Хайтметов И.С Гимнастиканинг спорт турларида хореографик машкларини ўтказиш услубиёти Ўқув-услубий қўлланма –Т.: «Фан ва технология», 2016 й 130 бет.
6. Эштаев А.К. Спорт гимнастикаси машгулотининг назарий асослари. Услубий қўлланма. Т.: ЎДЖТИ нашриёт-матбаа боълими, 2009. -113 б.
7. Эштаев А.К. Карабаева Д.С. Хасанова Н. Р. Бадий гимнастикада буюмсиз бажариладиган машкларни ўргатиш услуби. Ўқув қўлланма. “Фан ва технология нашриёти” Т.: 2013 -252 б.
8. Умаров М.Н., Эштаев А.К. Программные требования гимнастики и технология их распределения по годам обучения //Методическое пособие. - Т.: Издательскополиграфический отдел УзГИФК, 2009.-124 с.
9. Умаров М.Н., Иштаев Д.Р. Касбий-педагогик билим ва коъникмаларни гимнастика дарсида шакллантириш. Ўқув-услубий қўлланма. Т.: ЎДЖТИ нашриёт-матбаа боълими, 2010.-107 б.
10. Умаров М.Н. Гимнастика. Ўқув қўлланма. Т.: 2015. – 400 б.
11. Эфиминко А.И. Йўлдошев К.К, Умаров М.Н. Гимнастика дарсининг самарадорлигини ошириш усуллари. (методик қўлланма). Т.: 1995. -1026.

МЕТОДИКА ПОВЫШЕНИЯ ТОЧНОСТИ ТЕХНИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ У КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ФУТБОЛИСТОВ

Артыков А.А.

*доцент кафедры «Теория и методика футбола»
Узбекского государственного университета
физической культуры и спорта.*

Tayanch soʻzlar: texnik harakatlar aniqligi, malakali futbolchilar, mashgʻulot jarayoni, texnik tayyorgarlik nazorati, musobaqa faoliyati, mashgʻulot metodikasi.

Ключевые слова: точность технических приёмов, квалифицированные футболисты, тренировочный процесс, контроль технической готовности, соревновательная деятельность, методика тренировки.

Key words: accuracy of technical skills, qualified football players, training process, technical readiness control, competitive activity, training methodology.

РЕЗЮМЕ

Maqolada malakali futbolchilarning texnik harakatlarining nishonga yoʻnaltirilgan aniqligini oshirishga qaratilgan maxsus mashqlar samaradorligi tahlil qilingan. Mashgʻulot jarayonida texnik harakatlarning intensivligi musobaqa talablariga javob bermasligi aniqlangan, bu esa oʻyinchi natijadorligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Texnik aniqlikni oshirishga qaratilgan maxsus mashqlarni qoʻllash zarurligi asoslab berilgan, bu mashqlar dinamik, kinematik va fiziologik xususiyatlari boʻyicha real oʻyin sharoitlariga mos kelishi kerak. Mashgʻulot jarayonini tashkil etish boʻyicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan boʻlib, ularda individual va jamoaviy taktik xususiyatlar hisobga olingan.

РЕЗЮМЕ:

В статье проведён анализ эффективности специализированных упражнений, направленных на повышение прицельной точности выполнения технических приёмов у квалифицированных футболистов. Выявлено несоответствие интенсивности выполнения технических действий в тренировочном процессе требованиям соревновательной деятельности, что может снижать результативность игроков в условиях матча. Обоснована необходимость целенаправленного совершенствования точности технических приёмов посредством внедрения упражнений, чьи динамические, кинематические и физиологические характеристики соответствуют игровым ситуациям. Предложены методические рекомендации по организации тренировочного процесса, направленные на повышение точности выполнения технических действий, с учётом индивидуальных и командных тактических особенностей.

SUMMARY:

The article analyzes the effectiveness of specialized exercises aimed at improving the target accuracy of technical skills in qualified football players. It has been revealed that the intensity of technical actions in the training process does not meet the requirements of competitive activity,

which may reduce players' performance during matches. The necessity of targeted improvement of technical accuracy through the implementation of exercises with dynamic, kinematic, and physiological characteristics corresponding to game situations has been substantiated. Methodological recommendations for organizing the training process are proposed to enhance the accuracy of technical execution, taking into account individual and team tactical features.

Актуальность. Современный мировой спорт требует постоянного поиска новых средств, методов и эффективных форм организации тренировочного процесса, соответствующих актуальным требованиям и способствующим динамичному росту спортивных результатов. В футболе высокая точность технических приёмов играет ключевую роль в достижении спортивных успехов, обеспечивая эффективность атакующих и оборонительных действий. В зарубежной литературе представлены исследования, посвящённые совершенствованию точности двигательной деятельности и повышению качества выполнения технико-тактических действий футболистов. Однако недостаточно данных об эффективности применения высокоинтенсивных тренировок для целенаправленного развития точности технических приёмов, что создаёт пробел в научном обосновании тренировочного процесса.

Актуальной задачей является разработка и внедрение эффективной системы отбора и подготовки талантливых и перспективных футболистов в нашей республике, а также формирование качественного спортивного резерва для национальных сборных команд и профессиональных футбольных клубов. Современные требования к подготовке футболистов предполагают не только развитие технических и тактических навыков, но и совершенствование моторных и когнитивных компонентов, влияющих на точность выполнения технических приёмов в условиях высокой интенсивности игры. В ряде исследований рассматривалась эффективность игровых действий в соревновательных условиях. Отдельные авторы проводили аналитическую оценку точности выполнения технико-тактических действий узбекских футболистов, однако научные работы, направленные на изучение влияния различных уровней интенсивности тренировочного процесса на точность технических приёмов, до настоящего времени не проводились.

Результаты анализа соревновательной деятельности узбекских футболистов свидетельствуют о недостаточном уровне точности выполнения игровых действий. Одной из ключевых причин этого является несоответствие условий выполнения технических приёмов на тренировках требованиям современной игры. Недостаточная интенсивность тренировочных

упражнений, их несоответствие реальным игровым условиям и физиологическому состоянию спортсменов препятствуют развитию целевой точности выполнения технических действий в матчевой обстановке. Кроме того, в практике подготовки футболистов недостаточно учитываются индивидуальные особенности восприятия игровых ситуаций и влияние психофизиологических факторов на точность движений, что требует разработки комплексного подхода к совершенствованию тренировочного процесса.

Таким образом, научное обоснование и разработка методов, основанных на применении различных уровней интенсивности тренировочного процесса для повышения точности технических приёмов, являются актуальной задачей современной спортивной науки. Данное исследование направлено на разработку эффективных тренировочных методик, способствующих повышению уровня точности выполнения технических приёмов у квалифицированных футболистов и адаптированных к требованиям современного футбола. Внедрение инновационных методов подготовки позволит повысить качество исполнения игровых действий, увеличить конкурентоспособность отечественных футболистов на международной арене и сформировать научно обоснованную систему подготовки, отвечающую современным тенденциям футбольного тренинга.

Цель исследования – разработка и научное обоснование методики повышения целевой точности технических приёмов у квалифицированных футболистов, учитывающей современные требования к интенсивности и специфике игрового процесса.

Задачи исследования:

1. Изучить влияние различных уровней интенсивности тренировочного процесса на точность выполнения технических действий у квалифицированных футболистов.
2. Определить динамические, кинематические и физиологические характеристики упражнений, способствующих повышению точности технических приёмов в условиях, приближенных к игровым.
3. Разработать комплекс специализированных упражнений для повышения целевой точности технических приёмов с учётом индивидуальных особенностей игроков и требований соревновательной деятельности.
4. Экспериментально проверить эффективность предложенной методики и оценить её влияние на уровень технической готовности футболистов.
5. Разработать практические рекомендации по внедрению методики в систему подготовки футболистов высокого уровня.

Методы исследования. Для достижения цели и решения поставленных задач в исследовании использовались следующие методы:

1. Анализ научной и методической литературы – изучение отечественных и зарубежных исследований, посвящённых вопросам развития точности технических приёмов в футболе, а также методам повышения эффективности тренировочного процесса.

2. Педагогический эксперимент – проведение серии экспериментальных тренировок с использованием различных уровней интенсивности упражнений, направленных на повышение целевой точности технических приёмов.

Этот комплекс методов позволяет объективно оценить эффективность разработанной методики и её влияние на точность технических приёмов у квалифицированных футболистов.

Результаты и обсуждение. В современном футболе совершенствование точности технических приёмов является одной из ключевых задач подготовки спортсменов. Высокая точность выполнения игровых действий определяется качеством технических движений, которые обеспечивают необходимые спортивные результаты. Для их отработки требуется многократное повторение упражнений в условиях, приближенных к соревновательным.

В целях повышения уровня технической подготовки футболистов разработана методика, основанная на применении доступных средств для совершенствования технического мастерства. Разработка и экспериментальная проверка данной методологии являются важным этапом в совершенствовании программ подготовки футболистов.

Основные методические принципы методики повышения целевой точности технических приёмов в футболе включают:

1. Видеозапись тренировочных и соревновательных действий – позволяет проанализировать технику выполнения приёмов, выявить ошибки и оптимизировать технические движения. Визуальный контроль формирует у футболистов представление об уровне владения техническими элементами в атаке и защите, а также способствует эффективному управлению движениями в зависимости от игровой ситуации и действий соперника.

2. Оценка функционального состояния футболистов – важна для определения оптимальной интенсивности тренировочной нагрузки. Использование методики оценки физиологических показателей позволяет индивидуализировать нагрузку, учитывая уровень физической подготовки игроков.

3. Определение порогов интенсивности выполнения технических приёмов – необходимо для эффективного распределения физической нагрузки в тренировочном процессе. Индивидуальный подбор интенсивности упражнений способствует повышению точности технических действий в игровых условиях.

4. Метод экспресс-демонстрации – направлен на расширение технико-тактического арсенала футболистов. Включает показ эталонного выполнения приёмов в игровых ситуациях с последующим анализом и практическим применением.

У высококвалифицированных игроков с одинаковым уровнем подготовки точность выполнения технических приёмов зависит от нескольких факторов. Около 50–70% уровня технического мастерства определяется способностью точно воспроизводить освоенные движения, 5–10% – развитием двигательной чувствительности. Остальная часть – результат тренировочного процесса, позволяющего совершенствовать техническое мастерство.

Точность выполнения одинаковых технических действий у разных футболистов может быть обусловлена либо природными задатками, либо систематическими тренировками. Внедрение научно обоснованных методик, направленных на совершенствование точности технических приёмов, позволит повысить уровень подготовки футболистов и адаптировать их игровые навыки к высоким требованиям современного футбола.

Методика повышения точности технических приёмов в футболе.

Методика направлена на повышение точности выполнения технических приёмов футболистами и предусматривает комплексный подход, включающий физиологический контроль, мониторинг интенсивности нагрузок и анализ технического мастерства. Реализация методики осуществляется по следующему алгоритму:

1. Оценка функционального состояния организма футболистов
 - Состояние различных систем организма (сердечно-сосудистой, вегетативной) оценивается методом интервалокардиографии с использованием компьютерной программы «Карди».
 - На основе полученных данных определяется уровень функционального состояния игрока, что позволяет установить индивидуальный порог интенсивности выполнения упражнений, направленных на повышение точности технических приёмов.
2. Контроль интенсивности физической активности

- Для отслеживания интенсивности физических нагрузок используются пульсометры Polar, данные которых обрабатываются специальной компьютерной программой.
- В программу загружаются рекомендованные пределы интенсивности упражнений, что позволяет контролировать нагрузку и избегать перегрузки футболистов.

3. Анализ техники выполнения технических приёмов

- Видеозапись тренировочного процесса применяется для детального анализа техники выполнения технических действий.
- Камера фиксирует все технические и тактические движения футболистов, что даёт возможность тренерскому штабу и самим игрокам выявлять ошибки, анализировать динамику прогресса и корректировать технику выполнения приёмов.

Комплексное использование данных методов позволяет объективно оценивать уровень подготовки футболистов, корректировать тренировочные нагрузки и повышать эффективность технических приёмов в условиях, максимально приближенных к игровым.

Основным критерием выбора тренировочных упражнений является их соответствие соревновательным условиям, что позволяет эффективно переносить тренировочные навыки в игровую практику. В связи с этим, методика предусматривает:

- Выполнение технических действий с мячом на скоростях, приближенных к игровым.
- Адекватный уровень физических усилий при выполнении технических приёмов.
- Оптимальную скорость выполнения операций с мячом.
- Противодействие со стороны соперников для моделирования реальных игровых ситуаций.
- Рациональное перемещение игроков по полю с учётом игровой структуры.

Также были учтены закономерности переноса навыков из тренировочного процесса в соревновательную деятельность. Это позволяет повысить целевую точность технических приёмов и улучшить эффективность игровых действий футболистов в условиях реальной конкуренции.

Работа по повышению уровня технико-тактического мастерства футболистов охватывает три ключевых направления:

1. Развитие командных технико-тактических действий – координация взаимодействий всех игроков на поле, обеспечение синхронности игровых действий.

2. Развитие групповых технико-тактических действий – совершенствование взаимодействий между небольшими группами игроков (например, взаимодействие защитников, полузащитников или нападающих).

3. Развитие индивидуальных технико-тактических действий – повышение качества выполнения отдельных технических элементов каждым игроком.

Специализированные тренировочные программы для повышения точности технических приёмов

В рамках совершенствования целенаправленной точности технических приёмов были разработаны три вида специализированных тренировочных программ, различающихся по уровню интенсивности:

1. Первая программа (120–140 уд/мин)

- Направлена на индивидуальное и групповое совершенствование точности выполнения технических приёмов.
- Включает обработку мяча, точные передачи, удары по воротам.
- Упражнения выполняются в условиях умеренной интенсивности, что позволяет игрокам сосредоточиться на технике движений.

2. Вторая программа (141–160 уд/мин)

- Развитие точности технических приёмов в условиях соревновательной борьбы в групповых и командных взаимодействиях.
- Выполнение игровых комбинаций и отработка тактических решений при средней интенсивности нагрузки.
- Основное внимание уделяется точности выполнения передач, приёмов мяча и ударов в условиях активного противодействия соперника.

3. Третья программа (более 161 уд/мин)

- Максимально приближена к игровым условиям, направлена на развитие точности технических приёмов в условиях высокой интенсивности.
- Включает упражнения, имитирующие реальную соревновательную обстановку, с активным сопротивлением соперника.
- Развитие точности индивидуальных, групповых и командных действий в условиях максимального физического и психологического напряжения.

Тренировочные нагрузки в недельном микроцикле.

Наибольший удельный вес (45–60%) в недельном микроцикле занимает программа повышения целевой точности технических приёмов в условиях высокой интенсивности (более 161 уд/мин). Это обусловлено необходимостью адаптации игроков к соревновательным требованиям, при которых выполнение технических действий должно быть точным даже в условиях максимальных физических и психологических нагрузок.

Применение такого подхода позволяет создать эффективные условия для формирования у футболистов высокой точности выполнения технических приёмов в реальных матчевых ситуациях

Этот раздел описывает методику повышения точности передач в футболе с учётом различных типов передач и условий их выполнения. Ниже приведена корректировка с научным стилем и расширенным объяснением.

Методика совершенствования точности передач.

Для повышения точности передач в игровых условиях были выделены три основных типа передач, различающихся по своему назначению и техническому исполнению:

1. Конструктивные (подготовительные) передачи – передачи назад или вбок, выполняемые с целью удержания мяча, создания пространства для атаки и поиска оптимального направления развития атаки.

2. Пасующие передачи – направленные на подготовку удара по воротам, обеспечивающие точное продвижение мяча в атакующую зону.

3. Резкие передачи – передачи, которые приводят партнёра в оптимальную позицию для завершающего удара.

Методы совершенствования точности технических приемов.

Для повышения целевой точности технических приёмов применялись следующие методические подходы:

- Метод простого повторения – многократное выполнение одних и тех же технических действий для формирования устойчивого двигательного навыка.
- Метод одновременных заданий – выполнение нескольких технических элементов в одном упражнении (например, передача – открытие – удар).
- Метод гармоничных упражнений – комплексное выполнение движений с учетом баланса тела, координации и биомеханических параметров удара.
- Метод "более близких заданий" – моделирование игровых ситуаций, максимально приближенных к реальным матчевым условиям.

Сравнение условий тренировок и матчей.

Анализ показал, что условия, в которых игроки развивают навыки владения мячом, и условия их реализации в соревновательных играх значительно различаются по:

- Кинематическим характеристикам (скорость, траектория и углы выполнения движений),
- Динамическим характеристикам (мощность удара, сопротивление соперников, плотность игрового пространства).

В связи с этим методика была скорректирована для максимального приближения тренировочных условий к реальным матчевым ситуациям.

В ходе исследования была разработана и апробирована методика повышения точности технических приемов у футболистов с учетом индивидуальных особенностей, функционального состояния и интенсивности нагрузок. Анализ показал, что применение тренировочных программ разной интенсивности (120–140 уд/мин, 141–160 уд/мин и более 161 уд/мин) способствует значительному улучшению точности передач и ударов по воротам.

Результаты видеомониторинга и анализа технических действий футболистов подтвердили, что упражнения, приближенные к игровым условиям, обеспечивают лучший перенос навыков в соревновательную деятельность. Введение пульсометрии позволило контролировать уровень нагрузки и адаптировать тренировочный процесс для повышения эффективности.

Также установлено, что ограничение количества касаний, выполнение упражнений на ограниченном пространстве и использование игровых ситуаций с сопротивлением соперника способствуют развитию целевой точности. Особое внимание уделялось ударной технике в условиях времени дефицита и давления соперников, что привело к росту эффективности завершения атакующих действий.

Таким образом, разработанная методика доказала свою эффективность в повышении технической точности футболистов и может быть рекомендована для широкого внедрения в практику подготовки игроков.

Выводы

Разработанная методика позволила повысить точность технических приемов у футболистов за счет комплексного подхода, включающего научно обоснованные тренировочные программы, контроль физиологических показателей и моделирование игровых ситуаций. Использование

видеозаписи способствовало детальному анализу технических действий, а пульсометры обеспечивали точный контроль интенсивности нагрузки.

Разделение тренировочного процесса по зонам частоты сердечных сокращений (120–140, 141–160, 161+ уд/мин) позволило оптимизировать нагрузку и повысить эффективность упражнений. Особое внимание уделялось выполнению ударов и передач в условиях, приближенных к соревновательным: с движением, под давлением соперника и в условиях ограниченного времени.

В результате футболисты значительно улучшили точность передач, ударов по воротам и быстроту принятия решений в игре. Контроль за функциональным состоянием позволил избежать переутомления и повысить стабильность результатов.

Таким образом, предложенная методика доказала свою эффективность и может быть рекомендована для профессиональной подготовки футболистов, ориентированной на развитие точности технико-тактических действий в игровых условиях.

ИСПОЛЬЗОВАНАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ботяев В.Л., Загrevский О.И. Психомоторные способности спортсменов к зрительно-пространственной ориентации и их связь со зрительно -пространственным восприятием // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 5 (332). – С. 182–185.
2. Буравель О. Я. Физиологическая характеристика ударно-целевых действий у футболистов: автореф. дис. ...сахар. медицинские науки – Томск, 2012. –23 с.
3. Бутаев В.К. Влияние нагрузки на технику движений, требующих целевой точности: Автореф. дис. . сахар. пед. наука / Бутаев Владимир Камолович; ГЗОЛИФК. – М., 1990. – 21 с.
4. Вейкут А.Г., Беляева Е.В. Методологические основы разработки теории управления инновационными процессами в физкультурной организации // Наука и образование: векторы развития. – Чебоксары, 2016. С. 77-79.
5. Годик М.А., Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок. – М., Физика. 1980. – 136 с.
6. Голомазов С.В. Теоретические основы и методы повышения целевой точности двигательных действий: Автореф. диссертация. Доктор пед. наука. – М., РГАФК, 1997. – 42с.
7. Голомазов С.В., Зациорский В.М. Точность двигательных действий. Учебник для студентов институтов ФК. – М., ГЦОЛЫФК, 1979. – 156 с.
8. Губа В., Скрипко А., Стула А. Тестирование и мониторинг физической подготовки футболистов . Спорт, М. 2016. – 168 с.
9. Полевщиков М.М., Роженцов В.В., Палагина Н.И. Методика оценки точности двигательных действий спортсмена в игровых видах спорта. // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 2-2. – С. 363-367.
10. Чирва Б. Футбол. Концепция технико-тактической подготовки футболистов/ Дивизион. 2015. – 351 с.

ПЛАНИРОВАНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ГИМНАСТИКЕ ДЛЯ ЕДИНОБОРЦЕВ

Равшанов Г.Х.

*к.п.н, профессор, кафедра таэквондо и спортивной деятельности
Национального университета Узбекистана*

Tayanch so'zlar: gimnastika, yakka kurashlar, egiluvchanlik, kuch, metodika, muvofiqlashtirish, davrlashtirish.

Ключевые слова: гимнастика, единоборства, гибкость, сила, методика, координация, периодизация.

Key words: gymnastics, martial arts, flexibility, strength, methodology, coordination, periodization.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada yakka kurashchilar uchun gimnastika mashg'ulotlarini rejalashtirish va tashkil etishning metodik yondashuvlari ko'rib chiqilgan. Gimnastikaning maqsadlari, davrlashtirish tamoyillari, mashg'ulot tuzilishi hamda mashqlarni tanlash bo'yicha tavsiyalar bayon etiladi. Mualliflar jarohatlarning oldini olish va jangovar samaradorlikni oshirishda egiluvchanlik hamda muvofiqlashtirishning ahamiyatini ta'kidlashadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассмотрены методические аспекты планирования и организации гимнастических занятий для бойцов единоборств. Описаны цели гимнастики, принцип периодизации, структура тренировки и рекомендации по подбору упражнений. Авторы подчеркивают роль гибкости и координации в профилактике травм и повышении эффективности боевых действий. Обоснована значимость психологической подготовки.

SUMMARY:

This article discusses methodological approaches to planning and organizing gymnastics sessions for martial arts practitioners. It highlights the objectives of gymnastics, periodization principles, training structure, and exercise selection. The authors emphasize the importance of flexibility and coordination in injury prevention and improving combat performance, as well as the role of psychological preparation.

В современном спорте все большее внимание уделяется комплексному подходу к подготовке атлетов. Одной из важных составляющих тренировочного процесса для представителей единоборств (бокс, борьба, дзюдо, тхэквондо, карате и др.) является гимнастика. Грамотно спланированные и организованные занятия по гимнастике позволяют улучшать координацию движений, развивать гибкость и повышать общую выносливость. В

совокупности с базовой техникой единоборств это дает спортсменам более высокую эффективность в поединках и снижает риск травм.

Основная цель гимнастических занятий для бойцов — укрепить опорно-двигательный аппарат, усовершенствовать чувство баланса и развить ловкость. Гибкость мышц и связок позволяет выполнять сложные приемы и вести бой с меньшим риском повреждений. Кроме того, с помощью специальных гимнастических упражнений можно корректировать осанку и развивать способность быстро перестраиваться в пространстве.

В числе важных задач:

- Повышение силовых показателей и укрепление основных мышечных групп, задействованных в единоборствах (ноги, корпус, руки).
- Улучшение координации и точности движений.
- Развитие аэробной и анаэробной выносливости.
- Профилактика травм за счет укрепления связок и суставов.

Планирование тренировок по гимнастике основывается на соблюдении принципов систематичности, постепенности нагрузки и вариативности упражнений. Важно учитывать индивидуальные особенности спортсменов: их возраст, уровень физической подготовки, наличие травм или медицинских ограничений. Специалисты рекомендуют включать гимнастические элементы не только в период общей физической подготовки, но и на протяжении всего сезона - с адаптацией к различным этапам тренировочного процесса.

При составлении программы следует руководствоваться этапами спортивной подготовки:

- **Подготовительный этап:** базовые упражнения на укрепление мышц и суставов; общая координация и формирование навыков правильной техники движений.
- **Специально-подготовительный этап:** повышенные требования к силе, гибкости и выносливости. Упражнения усложняются, включают элементы акробатики.
- **Соревновательный этап:** поддержание и совершенствование достигнутого уровня; акцент на быстроту и динамику движений.
- **Переходный этап:** восстановление, профилактика травм, поддержание тонуса без избыточных нагрузок.

Занятия по гимнастике для единоборцев могут состоять из нескольких структурных частей:

1. Разминка

- Легкая суставная гимнастика для разогрева мышц и подготовки к более интенсивным нагрузкам.

- Динамические упражнения (прыжки, махи ногами, вращения корпуса).

2. Основная часть

- Упражнения на гибкость (растяжка мышц ног, спины, плечевого пояса). Целесообразно включать элементы стретчинга, йоги или пилатеса.
- Акробатические элементы: кувырки, перекаты, перевороты вперед и назад. Они помогают развивать ориентировку в пространстве и укрепляют верхний плечевой пояс.
- Силовые упражнения с собственным весом (подтягивания, отжимания, планка, “берпи” и др.) или с использованием дополнительного инвентаря (гири, гантели).
- Упражнения на баланс и координацию: упражнения на гимнастической скамье, “ласточка”, прыжки через барьеры невысокой высоты.

3. Заключительная часть

- Упражнения для восстановления дыхания и сердечного ритма: спокойная ходьба, легкое покачивание руками.
- Короткая статическая растяжка и расслабление мышц (упражнения на релаксацию).
- Анализ и обсуждение проделанной работы, фиксирование прогресса.

Во время занятий тренеру следует контролировать корректность выполнения упражнений, обращать внимание на технику. Постепенное усложнение элементов — залог успешного прогресса, при этом надо уделять внимание качеству движений, а не гнаться за количественными показателями.

В контексте единоборств гимнастику следует рассматривать как часть общей системы тренировок, где все нагрузки распределены по циклам (микро-, мезо- и макроциклы). На каждом этапе задачи гимнастики могут несколько меняться. Например, в начале подготовки и во время “базы” упражнения направлены в основном на развитие общей физической выносливости и гибкости, а ближе к соревнованиям — на поддержание максимальной готовности и повышение взрывной силы.

Тренировочная неделя может включать 2–3 гимнастические сессии разной направленности: одна из них акцентируется на растяжке и балансе, другая — на силовых упражнениях, третья — на координационных заданиях и акробатике. Такой подход поможет спортсменам избежать однообразия и комплексно развить физические качества.

Одним из главных преимуществ регулярных занятий по гимнастике является значительное снижение травматичности. Укрепленные суставы и мышцы лучше выдерживают нагрузку во время борьбы или бокса, а хоро-

шая гибкость позволяет безопасно выполнять широкий спектр движений. Однако интенсивные тренировки требуют постоянного контроля над самочувствием спортсмена:

- Использовать методы функциональной диагностики (замеры ЧСС, тесты на гибкость и баланс).
- Следить за качеством разминки и восстановительных процедур (массаж, контрастный душ).
- Вовремя вносить коррективы в программу при признаках перетренированности.

Организация гимнастических занятий может стать также эффективным инструментом развития психологической устойчивости. Новые акробатические элементы, требования к точности и скорости движений и преодоление страха перед сложными упражнениями способствуют укреплению уверенности в себе и настойчивости. Грамотно выстроенный тренировочный процесс, при котором спортсмен видит свой прогресс, положительно влияет на мотивацию и готовность упорно работать над улучшением результатов.

Планирование и организация занятий по гимнастике в системе подготовки единоборцев требуют комплексного подхода, учитывающего специфику разных видов единоборств и индивидуальные особенности спортсменов. Методическая продуманность, системная периодизация, точное дозирование нагрузок, а также регулярная оценка физического состояния позволяют значительно повысить эффективность обучения и добиться стабильных результатов.

В перспективе возможно расширение интеграции гимнастических методик в подготовку единоборцев разного уровня - от начинающих до профессионалов. Развитие спорта и тренерской науки подчеркивает актуальность междисциплинарного подхода, в котором гимнастика может стать важным связующим звеном для совершенствования физических и психических кондиций бойца. Таким образом, для современного спортсмена, стремящегося к высоким достижениям, гимнастика становится неотъемлемой частью комплексной тренировки и залогом успешных выступлений на соревнованиях.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Агеев, И.Ф. Теория и методика физической культуры: учебник для вузов. – М.: Академия, 2018. – 336 с.
2. Петров, В.Г. Основы спортивной гимнастики. – СПб.: Лань, 2019. – 224 с.
3. Корнилов, А.Б. Единоборства: современные методики подготовки. – М.: Спорт, 2020. – 312 с.
4. Bompa, T. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2015. – 416 p.
5. Малинин, С.С., Ермаков, А.В. Здоровье и спорт: инновационные технологии. – Казань: Казанский университет, 2021. – 178 с.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОБОСНОВАНИЕ РАЗРАБОТАННОЙ ЗДОРОВЬЕРАЗВИВАЮЩЕЙ ТЕХНОЛОГИИ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ СТУДЕНТОК СРЕДСТВАМИ СПОРТИВНОЙ ИГРЫ БАДМИНТОН

Хамраева З.Б.

Старший преподаватель кафедры «Физическая культура и спортивная деятельность» ТГУИ

Tayanch so'zlar: sport, sog'lomlashtirish, badminton, jismoniy tarbiya, aylanma tartibda o'tkazish musobaqasi.

Ключевые слова: спорт, укрепление здоровья, бадминтон, физическое воспитание, круговые соревнования.

Key words: sport, health promotion, badminton, physical education, round-robin competition.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola xotin-qizlar sportining bir qancha turlarini rivojlantirishning tarbiyaviy ahamiyatini qo'llab-quvatlash borasidagi muhim qadam bo'ldi. Shu o'rinda qizlar sportining bir qancha turlarini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari haqida to'xtalmoqchimiz.

РЕЗЮМЕ:

Эта статья стала важным шагом в обосновании образовательной ценности развития нескольких видов женского спорта. Здесь же хотелось бы остановиться на особенностях развития некоторых видов женского спорта.

SUMMARY:

This article is an important step in supporting the educational value of developing several types of women's sports. Here we would like to dwell on the specific features of developing several types of women's sports.

За годы независимости были созданы необходимые условия для возрождения богатого культурного наследия нашего народа, всемерного развития сложившихся многовековых традиций высокой духовности, национальной самобытности и народных традиций, построения общества физически здоровых, духовно зрелых и всесторонне развитых личностей.

Осуществлялись системные и целенаправленные меры по развитию физической культуры и массового спорта. Создана эффективная система подготовки квалифицированных спортсменов, способных достойно

защищать честь Узбекистана и добиваться высоких достижений на престижных международных соревнованиях.

В 2017 году Президентом Республики Узбекистан Ш. Мирзиёевым в целях совершенствования системы управления в сфере культуры и спорта, усиления стремления народа Узбекистана к здоровому образу жизни в этой сфере был образован Государственный комитет Республики Узбекистан по физической культуре и спорту. Исходя из этого, в нашей стране проводится хорошая работа по дальнейшей популяризации и развитию спорта, воспитанию подрастающего поколения в физически подтянутом состоянии, развитию детского спорта, особенно по широкому привлечению девочек к регулярным занятиям спортом, оснащению новых спортивных комплексов, стадионов и сооружений современным спортивным инвентарем и оборудованием, укреплению их высококвалифицированными тренерами.

Например, если подходить к особенностям бадминтона с научно-педагогической точки зрения, то упражнения в бадминтоне улучшают кровообращение, дыхание и ритмическую деятельность легких, тонизируют организм, укрепляют и обостряют волю, и особенно важны для подготовки здоровых матерей, рождения здорового потомства, ухода за ним, охраны материнства и детства, улучшения генофонда нации.

Если говорить о виде спорта бадминтон, то это древняя игра, и существует множество источников о ее происхождении. Древнейшая игра «Летающий мяч» появилась в Китае около 1000 г. до н. э. Вопросы проведения соревнований по бадминтону становятся сегодня актуальными. Он служит для предотвращения непристойности во время соревнований, формирования дружеских отношений.

Это особенно важно в любительских соревнованиях, проводимых без судьи.

В частности, перед началом игры соперники знакомятся друг с другом: пожимают руки и называют свои имена. Во время игры не отвлекаются на посторонние слова и действия, не употребляют грубую и нецензурную лексику.

Суть проведения соревнований по круговой системе заключается в том, что каждый спортсмен играет по очереди со всеми остальными бадминтонистами. Победителем соревнований становится участник, набравший наибольшее количество побед.

Узбекистан добился значительных успехов в области физической культуры и спорта, и при этом большое внимание уделяется развитию меж-

дународного спорта наряду с национальными видами спорта. В целях дальнейшего развития бадминтона в Узбекистане, пропаганды здорового образа жизни среди населения, повышения уровня спортивного мастерства 26 августа 2011 года была создана Федерация бадминтона Узбекистана. В сентябре того же года наша национальная федерация стала членом Всемирной федерации бадминтона и Азиатской федерации бадминтона. За короткий промежуток времени в столице и регионах был создан ряд баз и спортивных центров по бадминтону. В 2014 году в Ташкенте будет завершено строительство нового, современного спортивного комплекса по бадминтону. Юные бадминтонисты подрастают на бадминтонных базах в Андижанской, Бухарской, Джизакской, Кашкадарьинской, Наманганской, Навоийской, Сырдарьинской, Ферганской, Хорезмской областях и в городе Ташкенте. На сегодняшний день в нашей республике бадминтоном регулярно занимаются более 20 тысяч человек, из них 10 мастеров спорта и 35 кандидатов в мастера спорта. Главные цели мастеров бадминтона нашей страны – успешное участие в региональных и международных спортивных соревнованиях, а также завоевание путевки на летние Олимпийские игры, которые пройдут летом.

Если количество участников слишком велико, их делят на несколько групп. Разделение на группы будет осуществляться путем жеребьевки, по результатам которой будут определены сильнейшие команды. Игры в каждой группе будут проходить по круговой системе. После этого победители групп сыграют между собой по круговой системе, чтобы определить свои места.

В круговых соревнованиях рейтинг определяется по количеству сыгранных матчей. Если у двух участников одинаковое количество достижений, то более высокое место займет спортсмен, победивший в личной встрече. В случае если у трех и более участников одинаковое количество побед, места между ними распределяются по лучшей разнице побед и поражений этих участников во всех матчах. Если два участника по-прежнему имеют равные результаты, то более высокое место занимает спортсмен, победивший в схватке между ними. В случае если у трех и более участников одинаковое количество побед и поражений во всех матчах, преимущество отдается спортсмену, имеющему лучшую разницу в количестве побед и поражений в матчах между этими участниками. Если два участника по-прежнему финишируют вничью, то более высокое место занимает спортсмен, победивший в схватке. Если после всех подсчетов у трех и более участников результат будет одинаковым, места между ними

будут определены путем жеребьевки. Если в командных соревнованиях у двух команд одинаковое количество побед, то более высокое место занимает команда, победившая в очной встрече.

Если три или более команд имеют одинаковое количество победных матчей, то места между ними делятся по лучшей разнице побед и поражений этих команд во всех матчах. Если после этого у двух команд по-прежнему будет равный счет, то более высокое место займет команда, победившая в матче между ними.

Результаты и обсуждение соревнований на выбывание. Суть одиночных и парных турниров заключается в том, что игрок (амоа) покидает турнир после первого поражения. В результате победителем становится участник, не проигравший ни одного матча. В командных соревнованиях матч останавливается после определения победителя.

Участники отбираются для участия в жеребьевке на основе списка сильных игроков в бадминтон (по рейтингу или другому показателю). По возможности во время переключки два сильных игрока должны находиться на разных концах стола. В случае если количество желающих принять участие в соревновании превышает количество мест в основной сетке, рекомендуется провести отборочный турнир. В этом случае количество участников, допускаемых к участию в отборочном туре, определяется положением о конкурсе или решением оргкомитета. Расписание квалификационного турнира формируется аналогично расписанию основных соревнований.

Если места участников отборочного турнира определяются жеребьевкой, то не будет необходимости рассредоточивать представителей одной организации.

Квалификационный тур дает право участвовать в основном туре.

Количество участников не должно превышать одной восьмой от основного состава участников турнира. Если это невозможно, рекомендуется проводить турнир в два этапа, а именно: на первом этапе определяется заранее определенное количество участников; На основном этапе к сильнейшим участникам присоединятся участники, прошедшие квалификационный этап. Если количество мест в основном или отборочном турнире превышает количество участников, места заполняются путем жеребьевки. Смешанный турнир.

Суть проведения соревнований в смешанном формате заключается в том, что участники сначала играют, например, два-три раунда в формате на выбывание, а затем из участников, занявших призовые места и победив-

ших в каждом раунде, формируются отдельные группы. Образовавшиеся восьмерки (четверки) по круговой системе определяют обладателей соответствующих мест (и, в общем случае, третьих мест). Эти соревнования, в свою очередь, способствуют здоровому развитию, духовному и физическому взрослению подрастающего поколения; формирование у них чувства национальной гордости и достоинства; чувство долга перед Родиной и формирование чувства патриотизма;

усиление чувства любви и привязанности к физическому воспитанию у подрастающего поколения;

Обеспечение здорового образа жизни молодежи требует совершенствования непрерывной системы отбора, обучения и повышения квалификации талантливых и перспективных кадров.

Для игроков в бадминтон в первую очередь необходимо развивать быструю силу (начальный удар, старт и сила прыжка) и выносливость при быстром ударе (быстрый удар, взрывной прыжок, спринт). На практике во время развивающих упражнений задействуются практически все мышцы ударной руки и плеча, сгибатели и разгибатели спины, а также мышцы коленного и голеностопного суставов.

В связи с цикличностью и равномерностью мышечных сокращений в бадминтоне преобладают динамические аспекты скоростно-силовых качеств и скоростно-силовой выносливости. Поэтому высококвалифицированным спортсменам необходимо постоянно работать над укреплением и расширением нервно-мышечных связей, увеличением скорости сокращения мышц при определении сопротивления (улучшение быстрой силы), повышением устойчивости наиболее часто используемых мышц к утомлению (при скоростно-силовых нагрузках, большом количестве повторений), а также повышением силовой выносливости. Для развития быстрой силы в бадминтоне используются высокоинтенсивные интервальные тренировки, в то время как для повышения силовой выносливости используются высокообъемные интервальные тренировки с низкой или средней интенсивностью.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Pulatov Sh. A. Tennisga o'rgatishning an'anaviy va no-an'anaviy texnologiyasi. O'quv qo'llanma –Toshkent, 2007.
2. Смирнов Ю.Н, Бадминтон // Учебник для институтов физической культуры. «Физкультура и спорт». М.: 1989г- 157с.
3. John Edwards –Badminton. Technique, tactics, training. The Crowood Press Ltd-2014.
4. Atabekov F.O Badminton.Darslik. Toshkent, 2021.

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Ниязов А.Т.

*Профессор, НГПИ имени Ажинияза
Заведующий кафедрой спортивных дисциплин*

Абдилаев А.К.

*Ассоциированный профессор
Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави*

Ермаханов Б.О.

*PhD., ассоциированный профессор
Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави*

Бакберген А.

*Студент
Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави*

Таянч сўзлар: olimpiya harakati, jismoniy tarbiya, sport, shaxsning rivojlanishi, sog'lom turmush tarzi.

Ключевые слова: олимпийское движение, физическая культура, спорт, развитие личности, здоровый образ жизни.

Key words: olympic movement, physical culture, sports, personal development, healthy lifestyle.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola jismoniy tarbiyaning farovonlikni yaxshilash, jismoniy ko'nikmalarni shakllantirish va shaxsning kompleks rivojlanishiga ta'sirini tahlil qiladi. Jismoniy tarbiya inson potentsiallarini o'z usullari orqali ochishda hissa qo'shadigan madaniyatning muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi. Jismoniy tarbiyaning ta'lim va o'zini rivojlantirishdagi muhim roli aniqlangan bo'lib, bu to'g'ri jismoniy ta'lim va sport bilan shug'ullanish orqali amalga oshiriladi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья анализирует воздействие физической культуры на улучшение благополучия, формирование физических навыков и комплексное развитие личности. Физическая культура рассматривается как ключевой компонент культуры, способствующий раскрытию человеческих потенциалов с использованием своих методов. Определена важная роль физической

культуры в воспитании и саморазвитии, достижимая через правильное физическое образование и занятия спортом.

SUMMARY:

This article analyzes the impact of physical culture on improving well-being, developing physical skills, and the comprehensive development of an individual. Physical culture is considered a key component of culture that contributes to the revelation of human potential through its methods. The important role of physical culture in education and self-development is defined, achievable through proper physical education and sports activities.

Физическая культура и спорт являются важными составляющими гармоничного развития личности. Они способствуют укреплению здоровья, развитию волевых качеств, социальной интеграции и формированию позитивного мировоззрения. В современном мире, где уровень физической активности снижается, роль спорта становится особенно значимой.

Формирование личности происходит в общественной сфере: в работе, обучении, в общении с другими людьми. Физическая культура оказывает влияние на становление личности и социальных взаимоотношений.

Физическая культура представляет собой часть общественной культуры, являясь результатом человеческой деятельности и методом физического совершенствования. Она воздействует на важные аспекты личности и их способности, развиваясь под воздействием воспитания, активности и окружающей среды. Физическая культура удовлетворяет социальные потребности в общении, развлечениях и самовыражении через социально-активную деятельность. Её цель – укрепление здоровья и формирование всесторонне развитой личности.

Значительную роль в формировании личности играет физическая культура. Большинство социальных ситуаций возникают в сфере спортивной деятельности, способствующей развитию жизненного опыта и формированию системы ценностей.

В настоящее время спорт становится неотъемлемой частью развития личности и здорового образа жизни. Общество активно внедряет физическую активность в повседневную жизнь, стремясь укрепить организм, сохранить здоровье и повысить трудоспособность, а также предотвратить хронические заболевания [1]. Вопросы развития физической культуры и спорта всегда остаются актуальными как в нашей стране, так и во всем мире.

Человеческое развитие в истории тесно связано с высокой физической активностью, необходимой для выживания, биологического и общественного прогресса. Становление культуры и формирование личности рассма-

триваются как сложные процессы, включающие духовные аспекты, знание и углубление физиологической культуры.

Процесс становления и развития культуры, формирование себя в качестве социального существа, считается не только духовной работой человека, но и знанием, и углублением физиологической культуры, его физиологического становления и воспитания. Я считаю, что человек в первую очередь обязан волноваться не о совершенствовании собственного тела, а о развитии и становлении личности, которая в будущем станет осознанно беспокоиться и об улучшении тела. Из этого можно сделать вывод, что занятия спортом развивают гармоничного, многогранного человека, и абсолютно не так важно в каком облике будет представлена данная спортивная работа.

Улучшение персональных природных свойств личности с использованием физической культуры и спорта считается одной из многообещающих и перспективных линий развития людей в ближайшем будущем. Важно отметить, что природные данные и личностные качества равномерно подвергаются влиянию занятий спортом. Общественные мотивации для занятий спортом делают его не только средством улучшения физического состояния, но и важным «инструментом» формирования стержня личности.

Физическая культура рассматривается как независимая сфера культуры, возникшая в ответ на потребности общества в двигательной активности. Её влияние на формирование и развитие личности подчеркивается, особенно в контексте спортивной деятельности, которая приносит жизненный опыт и формирует ценностную систему.

Спорт предстает как «школа» для развития мужества, характера, силы и воли. Различные виды физической активности способствуют развитию характерных черт, таких как самодисциплина, выносливость, инициативность. Физическая активность также влияет на мыслительные процессы, требуя продуманных стратегий и анализа в ходе соревнований.

Спорт может сыграть ключевую роль в развитии людей, сталкивающихся с ментальными проблемами. Известно, что у данной группы населения сложности в установлении контактов с окружающим миром из-за особенностей нейрорегуляторных структур. Физическая активность для людей с особенностями в развитии представляет собой нечто большее, чем просто социальная или спортивная активность. Инклюзивный спорт помогает этим людям не оставаться в одиночестве со своими проблемами. Для них спорт является катализатором, стимулирующим стремление к новым достижениям и подтверждающим, что, преодолевая трудности,

они способны к большему, чем вчера, и становятся лучшей версией себя с каждым днем.

Особое значение для человека имеет состояние его самочувствия, которое зависит от биологических и социальных факторов. Практически любое заболевание легче предупредить, чем лечить, и физическая культура и массовый спорт играют важную роль в профилактике многих заболеваний, таких как ожирение, гипертония, депрессия, тревожные расстройства, остеохондроз и др.

Вовлечение всего населения, особенно молодежи, в занятия спортом рассматривается как ключевая цель и фактор всестороннего и гармонического развития личности. Физическая культура и спорт предоставляют возможности для развития не только физических, но и нравственных, эстетических, интеллектуальных и трудовых качеств человека. Занятия спортом положительно влияют на функциональные возможности организма, особенно в детском и юношеском возрасте, когда они способствуют формированию и развитию организма.

Физическая культура и спорт имеют важное значение также в работе с взрослым населением, представляя собой средство оздоровления и защиты от отрицательных последствий научно-технического прогресса, который часто сопровождается снижением двигательной активности в трудовой деятельности и повседневной жизни.

Спорт предоставляет отличные возможности для здорового досуга, отдыха и развлечений. Это особенно заметно в мировом спорте, где главная цель – не только достижение выдающихся спортивных результатов [2].

Функция социальной интеграции и социализации личности в контексте спорта представляет собой сильный мотиватор для участия людей в общественной жизни, сплачивая и объединяя их в группы, организации, союзы и клубы на основе общих интересов. Спорт занимает важное место в международных отношениях, вырастая до глобальных масштабов, а инициативы, такие как «спорт для всех» и Олимпийское движение, становятся масштабными интернациональными явлениями. Сегодня физическая культура и спорт проникают во все сферы человеческой деятельности, являясь общепризнанными ценностями как для общества в целом, так и для каждого отдельного человека.

Спорт является естественным «мостиком», позволяющим соединить биологическое, социальное и духовное развитие человека воедино. Более того, он выступает как первичный и фундаментальный элемент культуры, формирующийся в человеке.

Исследования показывают, что физическая культура имеет значительное воздействие на организм, психику и социальный статус человека. Исторически физическая культура формировалась в ответ на потребности общества в полноценной физической подготовке членов всего общества, необходимой для успешного труда на протяжении всей жизни. Со временем, с развитием систем образования и воспитания, физическая культура стала базисным элементом формирования двигательных навыков и способностей человека.

В наше время физическая культура и спорт представляют собой многогранное, многофункциональное общественное явление. Это разъясняется тем, что представленная сфера деятельности непосредственно касается важнейшей роли, а именно, функции воспитания и последующего становления личности человека, который считается ключевым элементом производительных сил передового общества. Физическое движение осуществляется под непосредственным воздействием социальных отношений, складывающихся меж людьми. Оно проникает не только в область культуры, но и в иные важнейшие стороны жизнедеятельности человека: политику, экономику, быт и т.п. Физической культуре и спорту, как явлению общественной жизни, характерны не только специфические, но и общекультурные, а также воспитательные и оздоровительные функции [3]. По своей природе спорт, несмотря на свойственную ему состязательность, гуманен, поскольку он способствует полноценному развитию личности, помогает раскрывать непознанные ещё способности, возможности и неведомые ранние резервы человеческого организма, закрепляет дух и волю, закладывает и укрепляет нравственные принципы, помогает искоренять в человеке вредные привязанности и пристрастия.

Физическая культура и спорт «принимают» нас такими, какие мы есть и делают нас лучше. Не принципиально увлекаетесь вы профессиональным спортом или занимаетесь для себя, важно то, что вы хотите добиться, какой результат ожидаете и что готовы сделать для осуществления поставленной цели. Здоровый и активный образ жизни важен, нужен и полезен для фигуры, бодрости, здоровья, энергии, дисциплины, умственной деятельности, самооценки, настроения и для сохранения молодости.

Физическая культура и спорт стали неотъемлемой частью здорового образа жизни. Осмысленный распорядок дня, здоровое питание, активность и процедуры по закаливанию направлены на максимальную мобилизацию защитных сил организма, обеспечивая тем самым здоровье и долголетие.

Здоровый образ жизни не только укрепляет здоровье, но также способствует гармоничной эволюции личности.

В мире резко возрос интерес к физической культуре как ценности на общественном и индивидуальном уровне, формируя новые тенденции в развитии общественного мнения и мотиваций к изучению и применению ценностей физической культуры. Эти аспекты становятся неотъемлемой частью образования и фундамента высоконравственной личности [4].

Физическая культура и спорт играют важную роль в формировании здоровой, активной и успешной личности. Они способствуют укреплению физического и психического здоровья, развитию личностных качеств и социальной адаптации. В современных условиях необходимо поощрять занятия спортом среди всех возрастных групп для улучшения качества жизни и общего уровня благополучия общества.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Алтынцева А. Г. Проблемы и перспективы развития студенческой гребной лиги в России / А. Г. Алтынцева, И. К. Латыпов, С. Н. Павлов, В. А. Гоголин // Наука и спорт: современные тенденции. - 2021. - Т.9.- №3.- С. 49-57.
2. Баранов В.Н. Основные направления научных исследований в сфере физической культуры и спорта / В.Н. Баранов, Б.Н. Шустин // Актуальные вопросы психологии, педагогики и образования: сб. науч. тр. по итогам III междунар. науч.-практ. конференции. - 2016. - Вып. 3. - С. 88-90
3. Састамойнен Т.В. Проблема оздоровления человека в XXI веке / Т.В. Састамойнен // Актуальные проблемы здоровья и физической культуры. - 2014. - № 1. - С. 11-14.
4. Теоретические обоснования применения биологически обоснованной системы спортивной тренировки (БОССТ) в подготовке студентов ПовГУФКСИТ / А. Г. Скалозуб, В. А. Гоголин. - Текст: непосредственный // Актуальные проблемы и современные тенденции спортивной подготовки в циклических видах спорта в России и в мире: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной памяти профессора Г.В. Цыганова. - Казань, 2021. - С. 358-361.

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ УЧЕНЫХ, КОТОРЫЕ РАЗРАБОТАЛИ ВЕРСИИ ШКАЛЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ (WHOQOL-BREF) KAZ В НЕСКОЛЬКИХ СТРАНАХ МИРА

Ниязов А.Т.

*Профессор, НГПИ имени Ажинияза
Заведующий кафедрой спортивных дисциплин,*

Ермаханов Б.О.

*PhD., ассоциированный профессор
Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави*

Серимбетов Ж.Ш.

Магистр, старший преподаватель Шымкентского университета

Курманбай Ж.

Студент

*Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави*

Таянч сўзлар: butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti, jahon tahlili, «WHOQOL-BREF KAZ» shkasi, oliy o'quv yurtlari talabalari, yaxshi sog'liq va farovonlik.

Ключевые слова: всемирная организация здравоохранения, мировой анализ, шкала «WHOQOL-BREF KAZ», студенты высших учебных заведений, хорошее здоровье и благополучие.

Key words: world health organization, global analysis, "WHOQOL-BREF KAZ" scale, university students, good health and well-being.

РЕЗЮМЕ:

Butunjahon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining sog'lom turmush tarzi shkasi (WHOQOL-BREF) - bu WHO tomonidan ishlab chiqilgan "WHOQOL-100" loyihasining qisqartirilgan versiyasidir. "WHOQOL-BREF" shkasi "WHOQOL-100"ning har bir 24 bo'limidan bir savolni olib tashlash va umumiy sog'liq va hayot sifati haqida ikkita savol qo'shish orqali yaratilgan. Bu 5 ballik baholash tizimiga asoslangan shkala "1 - juda qoniqarsiz" dan "5 - to'liq qoniqaman" gacha bo'lgan javoblar asosida tayyorlangan. Olingan yuqori ballar respondentning hayot sifati yuqori ekanligini ko'rsatadi. Ushbu ilmiy maqolada asosiy atama sifatida "Qozog'istonning barqaror rivojlanish maqsadlari" keltirilgan bo'lib, ular barqaror rivojlanish maqsadlarining ko'rsatkichlari sifatida xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

Шкала здорового образа жизни Всемирной организации здравоохранения (WHOQOL-BREF) является сокращенной версией проекта «WHOQOL-100», разработанного ВОЗ. Шкала «WHOQOL-BREF» была создана путем удаления одного вопроса из каждой из 24 секций «WHOQOL-100» и добавления двух вопросов о общем состоянии здоровья и качестве жизни. Эта шкала с 5-балльной системой оценки основана на ответах, варьирующихся от «1 - совершенно не доволен» до «5 - полностью доволен». Более высокие баллы указывают на более высокое качество жизни респондента. В этой научной статье ключевым термином являются «Цели устойчивого развития Казахстана», которые служат индикаторами целей устойчивого развития.

SUMMARY:

The World Health Organization's Healthy Lifestyle Scale (WHOQOL-BREF) is a shortened version of the "WHOQOL-100" project developed by the WHO. The "WHOQOL-BREF" scale was created by removing one question from each of the 24 sections of "WHOQOL-100" and adding two questions about general health and quality of life. This scale, with a 5-point rating system, is based on responses ranging from "1 - very dissatisfied" to "5 - very satisfied". Higher scores indicate a higher quality of life for the respondent. In this scientific article, the term highlighted as key is "Sustainable Development Goals of Kazakhstan", which serve as indicators of the sustainable development goals.

Введение. Здоровый образ жизни (ЗОЖ) - это стиль жизни человека, направленный на профилактику заболеваний и укрепление здоровья в повседневной жизни [1].

Как бы совершенной ни была медицина, она не может избавить от всех болезней. Человек сам создает свое здоровье, и за это нужно бороться. Это включает в себя все необходимые аспекты жизни человека, начиная от питания и заканчивая эмоциональным состоянием. Здоровый образ жизни направлен на полное изменение вредных привычек, связанных с питанием, физической активностью и режимом отдыха.

Актуальность здорового образа жизни связана с увеличением техногенных и экологических рисков, а также с усложнением социальной структуры, что ведет к увеличению и изменению нагрузки на организм человека [2].

В 1993 году Всемирная организация здравоохранения провела масштабные исследования с целью разработки международно приемлемого и надежного инструмента для оценки качества жизни и проведения культурных сравнений. В соответствии с этим была запущена комплексная и широкомасштабная программа «WHOQOL» для разработки различных инструментов измерения. Проекты «WHOQOL-100», «WHOQOL-BREF», «WHOQOL-OLD» относятся к числу этих исследований [3].

Шкала «WHOQOL-BREF» включает пять основных измерений:

- 1) Общее состояние здоровья;
- 2) Психологическое состояние;

3) Социальные отношения; 4) Физическое состояние; 5) Социальная среда [4].

Боль, сон, энергия — это параметры, относящиеся к общему состоянию здоровья и физическому состоянию; положительные эмоции, уверенность в себе, телосложение — это психологическое состояние; социальная поддержка, личные отношения — это социальные отношения; транспорт, безопасная окружающая среда, состояние здоровья — это параметры социальной среды. Вопросы шкалы не разделяются по указанным направлениям, а используются в общем порядке. Между вопросами сохраняются взаимосвязь и системность. То есть, ответ на один вопрос может отрицательно повлиять на ответ на вопрос другого направления. Поэтому важно внимательно относиться к вопросам шкалы и давать честные ответы [5].

Результаты исследования.

Анализируя внедрение шкалы «WHOQOL-BREF» и исследования ученых, разработавших версии на различных языках мира, была достигнута версия этой шкалы на 24 языках, включая казахский. Результаты исследований по этим версиям представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Ученые, разработавшие версии шкалы здорового образа жизни Всемирной организации здравоохранения «WHOQOL-BREF» на различных языках

№	Языковая версия	Авторы	Информация о публикации
1	Немецкий язык	Conrad I., Matschinger H., Riedel-Heller S., Gottberg C., Kilian R. (2014)	The psychometric properties of the German version of the WHOQOL-OLD in the German population aged 60 and older. Health and Quality of Life Outcomes, 12:105.
2	Арабский язык	Al-Fayez G., Ohaeri J.U. (2011)	Profile of subjective quality of life and its correlates in a nation-wide sample of high school students in an Arab setting using the WHOQOL-Bref. BMC Psychiatry, 11:71.
3	Малайский язык (Малайзия)	Hasanah C.I., Naing L., Rahman A. (2003)	World Health Organization Quality of Life Assessment: Brief Version in Bahasa Malaysia. The Medical Journal of Malaysia, 58:1.
4	Бенгальский язык (Бангладеш)	Izutsu T., Tsutsumi A., Islam A., Matsuo Y., Yamada H.S., Kurita H., Wakai, S. (2005)	Validity and reliability of the Bangla version of WHOQOL-BREF on an adolescent population in Bangladesh. Quality of Life Research, 14: 1783-1789.

№	Языковая версия	Авторы	Информация о публикации
5	Бразилия	Berlim M.T., Pavanello D.P., Caldieraro A.K. and Fleck P.A. (2005)	Reliability and validity of the WHOQOL BREF in a sample of Brazilian outpatients with major depression. Qual Life Res, 14: 561-564 [43].
6	Китайский язык	Chien C., Wang J., Yao G., Hsueh I., Hsieh C. (2009)	Agreement Between the WHOQOL-BREF Chinese and Taiwanese Versions in the Elderly. Formos Med Assoc, 108:2.
7	Датский язык (Дания)	Noerholm V., Groenvold M., Watt T., Bjorner J.B., Rasmussen N.A., Bech P. (2004)	Quality of life in the Danish general population-normative data and validity of WHOQOL-BREF using Rasch and item response theory models. Quality of Life Research 13: 531-540 .
8	Персидский язык (Иран)	Jahanloua A.S., Karami N.A. (2011)	WHO quality of life-BREF 26 questionnaire: Reliability and validity of the Persian version and compare it with Iranian diabetics quality of life questionnaire in diabetic patients. Primary Care Diabetes, 5:103-107.
9	Французский язык	Baumann C., Erpelding M.L., Regat S., Collin F. (2010)	WHOQOL-BREF Anketi: Fizikselsağlık, psikolojik sağlık ve sosyalilişki için Fransız yetişkin nüfus normları boyutları fiziksel sağlık referans değerleri: WHOQOL-KISA yaşam kalitesi. Revue de médecine interne, 58:1. 33-39.
10	Хинди язык (Индия)	Saxena S., Chandiramani K., and R. Bhargava R. (1998)	WHOQOL-Hindi: A questionnaire for assessing quality of life in health care settings in India. The National Medical Journal of India, 11:4.
11	Нидерландский язык	Trompenaars F. J., Masthoff E.D., Heck G.L., and Vries J.D. (2005)	Content validity, construct validity, and reliability of the WHOQOL-Bref in a population of Dutch adult psychiatric outpatients. Qual Life Res, 14:151-160.
12	Кантонский китайский язык	Leung K.F., Wong W.W., Tay M.S.M., Chu M.M.L., and Ng S.S.W. (2005)	Development and validation of the interview version of the Hong Kong Chinese WHOQOL-BREF. Quality of Life Research, 14:1413-1419.
13	Испанский язык	Lucas-Carrasco R., Laidlaw K., and Power M.J. (2011)	Suitability of the WHOQOL-BREF and WHOQOL-OLD for Spanish older adults. Aging & Mental Health, 15:5, 595-604.

№	Языковая версия	Авторы	Информация о публикации
14	Итальянский язык	Carpiniello B., Pinna M., Carta M.G., and Orru M.G. (2011)	Reliability, validity of the WHOQOL-Bref in a sample of Italian psychiatric outpatients. <i>Epidemiologia e Psichiatria Sociale</i> , 15:3.
15	Канадский язык	Kalfoss M.H., Low G., and Molzahn A.E. (2008)	The suitability of the WHOQOL-BREF for Canadian and Norwegian older adults. <i>Eur J Ageing</i> , 5:77-89.
16	Корейский язык	Min S.K., Lee C.I., Kim K.I., Suh S.Y., and Kim D.K. (2000)	WHO Yaşam Kalitesi Ölçeğinin Kore Versiyonunun Geliştirilmesi Kısaltılmış Versiyon (WHOQOL-BREF). <i>J Kore Nöropsikiyatri Assoc</i> , 39 (3): 571-579.
17	Ньянжа язык (Малави)	Colbourn T., Masache G., and Skordis-Worrall J. (2012)	Development, reliability, and validity of the Chichewa WHOQOL-BREF in adults in Lilongwe, Malawi. Colbourn et al. <i>BMC Research Notes</i> .
18	Норвежский язык	Hanestad B.R., Rustoen T., Knudsen O.J., Lerdal A., and Wahl A.K. (2004)	Norveç genel nüfusu için WHOQOL-BREF anketinin psikometrik özellikleri. <i>J Nurs Ölçümü</i> , 12 (2): 147-59.
19	Польский язык	Jaracz K., Kalfoss M., Goma K., and Baczyk G. (2006)	Quality of life in Polish respondents: psychometric properties of the Polish WHOQOL-Bref. <i>Scand J Caring Sci</i> , 20; 251-260.
20	Португальский язык	Fleck M.P., Chachamovich S.L., Vieira G., Santos L., and Pinzon V. (2000)	Fleck M.P., Chachamovich S.L., Santos L., and Pinzon V. (2000). "WHOQOL-bref" yaşam kalitesinin kısaltılmış aracının Portekizce versiyonunun uygulanması. <i>Halk Sağlığı Dergisi</i> , 34:2.
21	Йоруба язык (Нигерия)	Akinpelu A.O., Maruf F.A., Adegoke B.O. (2006)	Dünya Sağlık Örgütü'nün yaşam kalitesi ölçeğinin Yoruba çevirisinin geçerliliği – Güneybatı Nijerya'da inme mağdurları arasında kısa biçim. <i>Afrika Tıp ve Tıp Bilimleri Dergisi</i> , 35 (4): 417-424.
22	Маори язык (Новая Зеландия)	Krageloh C.U., Kersten P., Billington D.R., Hsu P.H., Shepherd D., and Feng X.J. (2013)	Validation of the WHOQOL-BREF quality of life questionnaire for general use in New Zealand: confirmatory factor analysis and Rasch analysis. <i>Qual Life Res</i> , 22:1451-1457.

№	Языковая версия	Авторы	Информация о публикации
23	Турецкий язык	Eser S., Saatlı G., Eser E., Baydır H., Fidaner C. (1999)	Yaşlılar İçin Dünya Sağlık Örgütü Yaşam Kalitesi Modülü WHOQOL-OLD: Türkiye Alan Çalışması Türkçe Sürüm Geçerlilik ve Güvenilirlik Sonuçları. Türk Psikiyatri Dergisi, 2010; 21 (1): 37-48.
24	Казахский язык	Ермаханов Б. (2024)	The Validity and Reliability Study of WHO Quality of Life Scale Short Form (WHOQOL-Bref) in Kazakh Language / Sport Mont 19 (2021) 3-8 p. Жоғары оқу орны білімгерлері арасында салауатты өмір салты шкаласын (WHOQOL-BREF-KAZ) қолданысқа ендіру/ Абай атындағы ҚазҰПУ-ң Хабаршысының «Педагогика ғылымдары» сериясына №3(79), 2023 ж., 238-246 бб.

Заклучение. В ходе исследования было выявлено, что здоровье молодежи является актуальной проблемой, требующей комплексного подхода к решению. Несмотря на осознание важности здоровья, молодежь зачастую не осведомлена о его составляющих и не придает этому должного значения. Здоровый образ жизни носит формальный характер и часто не реализуется в повседневной жизни.

Основная проблема заключается в том, что для молодежи здоровье как ценность и здоровый образ жизни носят формально-декларативный характер. При этом в реальном поведении нет действий, направленных на внедрение принципов здорового образа жизни. Воспитание подрастающего поколения в основах здорового образа жизни является психологико-педагогической проблемой, решение которой необходимо. Такое расхождение между идеями и реальными действиями может быть связано с недостаточно всесторонним подходом к здоровому образу жизни.

Другим аспектом формирования здорового образа жизни является то, что, хотя молодежь и понимает ценность здоровья, они не всегда осведомлены о его составляющих и не придают этому высокое значение в своей жизни.

Таким образом, единство мировоззренческого, интеллектуального и физического компонентов формирования здорового образа жизни, изменчивость здорового образа жизни послужило основой для разработки модели отношения молодежи к здоровому образу жизни. Эти модели свя-

заны с уровнем интереса к здоровому образу жизни, пониманием необходимости всестороннего развития личности и внедрением этих взглядов в повседневную жизнь.

В настоящее время можно говорить о противоречии между необходимостью формирования здорового образа жизни у молодежи и недостаточной разработанностью форм, методов и действий, направленных на сохранение и развитие здоровья подрастающего поколения, а также воспитание у них потребности в здоровом образе жизни.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахтямова К.М., Баштанова В.О., Лазько Е.А. Концепция здорового образа жизни глазами подростков и студентов // Белые цветы. Сборник тезисов 96-й Международной студенческой научно-практической конференции, 28-й Международной научно-практической конференции молодых ученых, 25-й Международной
2. Балашова Е.Н., Пыльнева М.А. Формирование здорового образа жизни у детей посредством библиотечных технологий // Сборники конференций НИЦ Социосфера. 2022. № 28. С. 20-23.
3. Fidaner H., Elbi H., Fidaner C., Eser S. Y., Eser E. ve Göker E. Psychometric properties of Whoqol-100 and whoqol-bref. 3P Dergisi, 7(Ek 2). –1999. –Pp. 23-40.
4. Ермаханов Б., Данияров Т., Исакова Л., Тұрғанәлі Қ. Жоғары оқу орны білімгерлері арасында салауатты өмір салты шкаласын (WHOQOL-BREF-KAZ) қолданысқа ендіру // Абай атындағы ҚазҰПУ-ң Хабаршысының «Педагогика ғылымдары» сериясына №3(79), 2023 ж., 238-246 бб.
5. Kharshiing, K.D., Kashyap, D., Gupta, K., Khursheed, M., Shah Nawaz, M.G., Khan, N.H., Uniyal, R. Ve Rehman, U. (2021). “Quality of life in the COVID-19 pandemic in India: Exploring the role of individual and group variables”. Community Ment Health J, 57(1).70–78.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ ТЕОРИИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Хазраткулов А.К.

*Старший преподаватель кафедры физической
культуры и спорта
Каршинский государственный университет*

Tayanch so'zlar: tarixiy tahlil, jismoniy tarbiya nazariyasi, jismoniy tarbiya, ta'lim tizimlari, innovatsion texnologiyalar, sog'lom turmush tarzi, psixofizik tayyorgarlik, shaxs rivojlanishi.

Ключевые слова: исторический анализ, теория физического воспитания, физическое воспитание, образовательные системы, инновационные технологии, здоровый образ жизни, психофизическая подготовка, развитие личности.

Key words: historical analysis, theory of physical education, physical education, educational systems, innovative technologies, healthy lifestyle, psychophysical training, personality development.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya nazariyasining tarixiy tahlili olib boriladi hamda ushbu sohadagi zamonaviy yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Jismoniy tarbiya mavzusi uzoq tarixga ega bo'lib, qadimgi davrlardan hozirgi kungacha bo'lgan turli rivojlanish bosqichlarini o'z ichiga oladi. Jismoniy tarbiya nazariyasini o'rganish ta'lim tizimlaridagi o'zgarishlarni, jismoniy tayyorgarlik yondashuvlarini va jismoniy faollikning inson hayotidagi o'rnini kuzatish imkonini beradi. Maqolada shuningdek, ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, sog'lom turmush tarzining ta'siri va psixofizik tayyorgarlikning shaxs rivojlanishiga ta'siri kabi zamonaviy tendentsiyalar muhokama qilinadi. Muallif jismoniy tarbiya nazariyasining zamonaviy jamiyatdagi yutuqlari va muammolarini tahlil qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье проводится исторический анализ теории физического воспитания, а также рассматриваются современные подходы к этой области. Тема физического воспитания имеет долгую историю, которая включает в себя различные этапы развития, от античных времен до современности. Изучение теории физического воспитания позволяет проследить изменения в образовательных системах, подходах к физической подготовке и роли физической активности в жизни человека. В статье также обсуждаются современные тенденции, такие как внедрение инновационных технологий в образовательный процесс, влияние здорового образа жизни и психофизической подготовки на развитие личности. Автор анализирует достижения и проблемы, стоящие перед теорией физического воспитания в современном обществе.

SUMMARY:

This article provides a historical analysis of the theory of physical education and discusses modern approaches to this field. The subject of physical education has a long history, covering various stages of development from ancient times to the present. Studying the theory of physical education allows for tracing changes in educational systems, approaches to physical training, and the role of physical activity in human life. The article also discusses contemporary trends, such as the integration of innovative technologies into the educational process, the impact of a healthy lifestyle, and psychophysical training on personality development. The author analyzes the achievements and challenges faced by the theory of physical education in modern society.

Спорт или же физическое воспитание занимает важное место в образовательной системе, служа не только средством развития физических качеств, но и способствуя формированию всесторонне-гармоничной личности. В условиях современного мира, где увеличивается влияние развития технологий, а уровень физической активности молодежи снижается, важно осознать роль физического воспитания как ключевого компонента в образовательном процессе. Оно не только помогает сформировать навыки здорового образа жизни, но и влияет на социальное, эмоциональное и интеллектуальное развитие учащихся.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью повышения уровня физической активности среди молодежи и осознания значимости физического воспитания в образовательной системе. В условиях глобализации и изменений в социальной среде вопросы здоровья, социальной ответственности и эмоционального интеллекта становятся все более значимыми. Физическое воспитание, как составляющая комплексного образовательного процесса, становится инструментом не только для улучшения физической формы учащихся, но и для формирования ответственности, командного духа и развития жизненных навыков. Таким образом, исследования в этой области могут способствовать созданию более эффективных образовательных практик, направленных на улучшение качества образования и здоровью молодого поколения.

Указ Президента Республики Узбекистан, от 28.01.2022 г. № УП-60 О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022 - 2026 годы Цель 67: Увеличение количества граждан, регулярно занимающихся физкультурой и спортом.

Доведение до 33 процентов в 2026 году доли населения, регулярно занимающейся физкультурой и спортом.

Популяризация национальных видов спорта среди молодежи республики.

В целях повышения массовости спорта в Узбекистане развитие национальных видов спорта и народных игр.

Дальнейшее развитие оздоровительной работы в отдаленных районах и селах нашей страны.

Создание в каждой образуемой «зеленой зоне» беговых дорожек, для езды на велосипеде — «дорожек здоровья», а также площадок для бадминтона, стритбола и воркаута.

Привлечение работников министерств, ведомств и организаций, а также населения к спортивным мероприятиям, проведение среди них соревнований.

Разработка и реализация программы проведения Национальной олимпиады спортивных игр.

Улучшение инфраструктуры спортивных объектов для проведения спортивных игр и оснащение их необходимым спортивным инвентарем.

Организация игр Национальной олимпиады на высоком уровне, достойное стимулирование победителей и призеров.

Организация широкого освещения в СМИ, в том числе мировой сети Интернет, подготовительной работы к играм Национальной олимпиады.

За счет повышения квот приема в Узбекский государственный университет физической культуры и спорта, а также его филиалы повышение доли осуществляющих деятельность тренеров с высшим образованием с нынешних 54 процентов до 62 процентов в 2022 году, до 85 процентов — в 2026 году.

Привлечение выпускников Узбекского государственного университета физической культуры и спорта и его филиалов в спортивные образовательные учреждения.

Цель 68: Развитие Олимпийского и Паралимпийского движения.

Развитие включенных в Олимпийские игры командных (футбол, гандбол, баскетбол, волейбол, регби, хоккей на траве, бадминтон, водный спорт) и других видов спорта.

Обеспечение участия национальной сборной команды Узбекистана по командным и другим видам спорта в авторитетных международных соревнованиях.

Развитие летних паралимпийских видов спорта. При этом:

обращение особого внимания на дальнейшее развитие здорового образа жизни среди паралимпийских спортсменов. В частности, пропаганда данной инициативы среди граждан с ограниченными возможностями;

завоевание более 100 лицензий на Паралимпийские игры «Париж-2024» посредством организации в спортивных образовательных учреждениях видов спорта, включенных в список паралимпийских видов спорта.

Привлечение и охват молодежи спортом.

В целях развития до 2026 года зимних и экстремальных видов спорта, в том числе горнолыжного спорта, создание необходимой инфраструктуры в потенциальных регионах с привлечением самых передовых и инновационных технологий.

Специализация регионов по подготовке спортсменов к зимним Олимпийским и Паралимпийским играм исходя из имеющегося потенциала и возможностей.

Развитие соответствующих видов спорта в специализированных на видах зимнего спорта регионах, формирование членов национальной команды и начиная с 2023 года обеспечение их участия в международных соревнованиях.

Стимулирование и поддержка развития зимних видов спорта, завоевание не менее 10 лицензий на зимние Олимпийские игры 2026 года.

В Узбекистане из покон веков большое количество людей мотивированно испытывают потребность в оздоровлении и здоровом образе жизни, осознавая, что их материальное благополучие и качество жизни напрямую связано с состоянием здоровья. Они воспринимают здоровье как материальную ценность, физическая культура и спорт становятся для них средством его сохранения. Человеческий организм запрограммирован природой на систематическую и интенсивную двигательную активность. Особенно важным значение активного образа жизни стало в последнее время – периода, связанного с пандемией.

История физической культуры и спорта насчитывает тысячелетия. Абу Али Ибн Сина еще в своем труде «Канон врачебной науки» уделил много внимания вопросам физвоспитания. Он писал о роли физических упражнений в оздоровительной и лечебной практике. Дал определение физическим упражнениям - произвольные движения, приводящие к непрерывному, глубокому дыханию. Он утверждал, если человек умеренно и своевременно занимается физическими упражнениями и соблюдает режим, то он не нуждается ни в лечении, ни в лекарствах. Прекратив эти занятия, он чахнет. Физические упражнения укрепляют мышцы, связки, нервы. Он советовал при занятиях учитывать возраст и здоровье. Высказывался о массаже, закаливании холодной и горячей водой.

В рамках усилий по укреплению духа патриотизма среди школьников 10-11 классов, стартовавших в нашем регионе, было решено внедрить движение «Ватан таянчи» также в средние профессиональные образова-

тельные учреждения, такие как колледжи, техникумы и частные образовательные организации.

В рамках этого движения будут организованы спортивные соревнования и творческие конкурсы на уровнях «школа — район — область — республика» между отрядами «Ватан таянчи».

В каждом районе также будут проводиться спортивные игры «Шижоат ва ғайрат» среди молодежи, охватывающие уровни «микрорайон — сектор — район — область — республика». Победившие районы получают возможность построить спортивные объекты и будут обеспечены необходимым оборудованием.

Победители в соревнованиях «Ватан таянчи» и «Шижоат ва ғайрат» получают рекомендации для поступления в военные учебные заведения.

Физическое воспитание играет важную роль в развитии гармоничной личности, влияя на физическое, психическое и социальное благополучие человека. В последние десятилетия концепция физического воспитания претерпела значительные изменения, что обусловлено развитием педагогических наук и изменяющимися социальными запросами. Теория физического воспитания, как важная составляющая педагогической науки, оказала существенное влияние на формирование образовательных стандартов, направленных на улучшение здоровья и всестороннее развитие обучающихся.

В условиях модернизации образовательных систем, интеграция физического воспитания в образовательные программы становится одной из актуальных задач. Эволюция подходов к физическому воспитанию, начиная с античных времен и до современности, демонстрирует, как педагогические теории и методы менялись в зависимости от культурных и социально-экономических условий. Эти изменения непосредственно влияли на разработку образовательных стандартов, которые сегодня регулируют процессы обучения и воспитания.

Цель данной статьи — проанализировать влияние теории физического воспитания на развитие образовательных стандартов, а также рассмотреть, каким образом педагогические концепции способствовали формированию современных требований и нормативных документов в сфере образования. В статье также подчеркивается необходимость учета специфики физического воспитания при разработке образовательных стандартов с целью комплексного развития учащихся.

В Узбекистане также развиваются педагогические концепции, которые интегрируются с физическим воспитанием. Одной из таких концеп-

ций является **Концепция развития физической культуры и спорта в Республике Узбекистан**. Эта концепция направлена на повышение роли физического воспитания и спорта в жизни граждан, интегрируя различные аспекты образования и социальной жизни.

Пример педагогической концепции в Узбекистане — Концепция развития физической культуры и спорта (адаптация к образовательной системе)

Суть концепции:

Данная концепция была разработана в рамках национальной стратегии по здоровому образу жизни и физическому воспитанию. В ее основе лежит задача создания целостной системы физического воспитания, которая должна охватывать все возрастные категории, начиная от детей и подростков и до взрослых. Одним из приоритетов является воспитание здорового поколения и внедрение физической культуры в образовательные стандарты.

Интеграция с физическим воспитанием в образовательной системе:

Создание школьных спортивных клубов:

Согласно концепции, в Узбекистане значительное внимание уделяется созданию школьных спортивных клубов, которые работают не только как места для тренировок, но и как образовательные учреждения, где дети могут обучаться основам здорового образа жизни. Это способствует активному вовлечению учеников в спорт и физическую культуру.

Образовательные программы по физической культуре:

В образовательных учреждениях Узбекистана разработаны программы, которые интегрируют физическую активность с общим образовательным процессом. В школах и вузах в рамках физического воспитания активно проводятся уроки по основам спорта, а также проводятся специализированные курсы по укреплению здоровья и профилактике заболеваний. Здесь акцент сделан на многообразии физических активностей, а также на формировании у школьников здоровых привычек.

Программы по обучению здоровому образу жизни:

Важной частью концепции является обучение детей и молодежи навыкам здорового образа жизни, правильного питания, психоэмоционального здоровья, а также вовлечению их в спортивные мероприятия, как в школьном, так и в внеклассном формате. Например, активно проводятся спортивные праздники, олимпиады и другие массовые мероприятия.

Педагогический подход к физическому воспитанию:

В Узбекистане также внедряется педагогический подход, ориентированный на индивидуальные потребности каждого ученика. Это позволяет учитывать физические способности и интересы школьников при разработке программ физического воспитания. Педагоги работают с каждым ребенком, помогая ему развивать не только физическую форму, но и уверенность в себе, улучшая мотивацию к занятиям спортом.

Преимущества концепции в Узбекистане:

Интеграция физической культуры в школьное и вузовское образование — это способствует более широкому распространению физического воспитания среди молодежи.

Развитие школьных спортивных клубов и команд позволяет обеспечить не только участие в спортивных соревнованиях, но и командную работу, развитие социальных навыков.

Фокус на здоровье и профилактику заболеваний помогает формировать у учащихся здоровые привычки, которые могут сохраниться на протяжении всей жизни.

Доступность спортивных мероприятий для всех школьников стимулирует массовое вовлечение в физическую активность, что положительно сказывается на уровне здоровья населения.

Заключение. В Узбекистане концепция развития физической культуры и спорта активно интегрируется в систему образования, что способствует созданию здоровой и активной нации. Это важный шаг к формированию всесторонне развитых личностей, в которых физическое воспитание играет не только роль укрепления здоровья, но и способствует социальному и культурному развитию.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуллаев Р. А. Физическое воспитание и спорт в Узбекистане: История и современность. - Ташкент: Национальное издательство, 2019.
2. Маликова Г. Т. Современные тенденции в области физического воспитания в Узбекистане. - Ташкент: Фан, 2019.
3. Рахимов Б. А. Роль физического воспитания в системе образования Узбекистана: История, проблемы и перспективы. - Ташкент: Узбекистан, 2021.
4. Тимошенко М. В. Физическое воспитание и спорт: Теоретико-методологические подходы. - Санкт-Петербург: Питер, 2016.

ПСИХОЛОГИЯ БОРЬБЫ: КАК МЕНТАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ПОМОГАЮТ СПОРТСМЕНАМ ДОБИВАТЬСЯ УСПЕХА

Эшматов Г.Э.

*Доцент кафедры Физического воспитания и спорта
Каршинского государственного университета*

Tayanch soʻzlar: kurash psixologiyasi, aqliy strategiyalar, motivatsiya, stress, hissiy barqarorlik, ishonch, konsentratsiya, psixologik tayyorgarlik.

Ключевые слова: психология борьбы, ментальные стратегии, мотивация, стресс, эмоциональная устойчивость, уверенность, концентрация, психологическая подготовка.

Key words: psychology of struggle, mental strategies, motivation, stress, emotional stability, confidence, concentration, psychological preparation.

РЕЗЮМЕ:

Kurash psixologiyasi sportchilarni tayyorlashda muhim tarkibiy qism hisoblanadi, chunki aqliy jihatlar yuqori natijalarga erishishda hal qiluvchi rol oʻynaydi. Ushbu maqolada kurashchilarning samaradorligiga taʼsir qiluvchi psixologik jihatlar, shuningdek, mashgʻulotlar va musobaqalar jarayonida aqliy strategiyalarni qoʻllash usullari oʻrganiladi. Stressni boshqarish, diqqatni jamlash, oʻziga ishonch, hissiy chidamlilik va motivatsiya kabi mavzular koʻrib chiqiladi. Maqolada ushbu aqliy strategiyalar kurashchilarga qiyinchiliklarni yengishga, musobaqa oldidan asabiylikni engishga va gʻalabalarga erishishga qanday yordam berishi tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

Психология борьбы является важной составляющей в подготовке спортсменов, поскольку ментальные аспекты играют решающую роль в достижении высоких результатов. В данной статье исследуются психологические аспекты, влияющие на эффективность борцов, а также способы применения ментальных стратегий в процессе тренировок и соревнований. Рассматриваются такие темы, как управление стрессом, концентрация внимания, уверенность в своих силах, эмоциональная устойчивость и мотивация. Статья анализирует, как эти ментальные стратегии помогают борцам преодолевать трудности, справляться с нервозностью перед соревнованиями и достигать побед.

SUMMARY:

Wrestling psychology is an important component in athletes' training, as mental aspects play a crucial role in achieving high results. This article examines the psychological aspects that affect the effectiveness of wrestlers, as well as ways to apply mental strategies during training and competition. Topics such as stress management, concentration, self-confidence, emotional stability and motivation are considered. The article analyzes how these mental strategies help wrestlers overcome difficulties, cope with nervousness before competitions and achieve victories.

Введение. Спорт - это не только физическая активность, но и сложный психологический процесс. Ментальная подготовка играет важную роль в достижении выдающихся результатов в спорте. Спортсмены, независимо от уровня своих навыков, могут значительно улучшить свою производительность, работая над своими ментальными навыками. В этой статье мы рассмотрим, как психология спорта влияет на результаты и какие ментальные стратегии могут помочь спортсменам достичь успеха[6].

Борьба - это вид спорта, в котором физическая сила и техника играют важную роль, однако успех на ковре не всегда зависит только от физической подготовки. В современном спорте, и особенно в борьбе, значительное влияние на результаты оказывают психологические факторы. Психология борьбы — это область спортивной психологии, которая фокусируется на ментальных аспектах подготовки борцов, таких как управление эмоциями, стрессом, концентрация внимания и другие ключевые компоненты психологической подготовки. Способность спортсмена контролировать свои эмоции, оставаться спокойным в напряженной ситуации, а также поддерживать высокую мотивацию — все это определяет успех на соревнованиях.

Психологические аспекты борьбы мы выделяем следующим образом:

- управление стрессом
- концентрация внимания
- уверенность в своих силах
- эмоциональная устойчивость
- мотивация

Управление стрессом. Борьба - это не только физическое соперничество, но и борьба с психологическими барьерами. Каждый борец сталкивается с нервозностью перед важными соревнованиями, переживаниями и даже страхом неудачи. Управление стрессом становится ключевым моментом в подготовке, так как излишняя тревога может ослабить физическую подготовку и снизить концентрацию. Именно стресс является одной из ведущих причин снижения результативности в спорте, увеличения нервных срывов, профессиональных травм и болезней. В связи с этим перед психологией встает задача выявления наиболее оптимального уровня восприимчивости индивида к стрессовым ситуациям, а также определение наиболее адаптивных вариантов копинг-стратегий, которые позволяют максимально эффективно справляться со сложными задачами [7]. Техники релаксации, дыхательные упражнения и медитация помогают борцам контролировать нервозность и сохранять спокойствие в самых сложных ситуациях на ковре.

Концентрация внимания. Борьба требует высокой концентрации внимания. Моменты усталости и давления на борца могут привести к сниже-

нию фокуса и промахам в технике. Тренировка внимания через визуализацию успешных действий, фокусировку на конкретных целях или частях тела, которые нужно контролировать, является важной частью подготовки. Постоянная тренировка концентрации помогает борцам быстро восстанавливаться после ошибок и оставаться сфокусированными на победе.

Уверенность в своих силах. Безусловно, уверенность — одна из важнейших психологических составляющих успеха в борьбе. Борцы, которые верят в свои силы и обладают положительным самооценком, менее подвержены сомнениям и страху перед соперниками. Развитие уверенности в себе происходит через осознание достижений, положительный внутренний диалог и поддержание высокого уровня мотивации. Спортсмены, которые тренируют уверенность в своих силах, быстрее восстанавливаются после неудач и могут проявить максимальную силу в критических ситуациях.

Эмоциональная устойчивость. Способность управлять своими эмоциями — это важный аспект ментальной подготовки борцов. Стресс, разочарования и трудности могут возникать в процессе соревнований, особенно когда исход схватки находится под угрозой. Борец, обладающий эмоциональной устойчивостью, способен справляться с такими ситуациями и принимать правильные решения, не поддаваясь эмоциям. Эмоциональная устойчивость вырабатывается через опыт, тренировки и психологическую поддержку от тренеров.

Мотивация. Проблемы спортивной мотивации поднимались такими исследователями как Г.Д. Бабушкин [8], Е.П. Ильин [9], А.Г. Нургалиева [10], А. Хафедх [11] и др. В своих работах они уделили большое внимание структуре и механизму формирования спортивной мотивации, средствам и методам ее формирования, специфике мотивационной структуры личности спортсменов в различных видах спорта. Мотивация - это двигатель, который помогает спортсменам преодолевать трудности и продолжать тренироваться, несмотря на усталость и поражения. Мотивационные стратегии, такие как постановка краткосрочных и долгосрочных целей, положительное подкрепление, и разработка личной философии успеха, могут существенно повысить эффективность тренировки. Для борцов важно поддерживать высокий уровень мотивации в процессе подготовки, а также сохранять интерес к тренировкам и соревнованиям, несмотря на возможные неудачи.

Тренеры и спортивные психологи играют ключевую роль в поддержке психологической устойчивости борцов. Индивидуальный подход, профессиональная психологическая подготовка и тренировки с психологом помогают выявить и проработать внутренние барьеры, а также укрепить ментальную стойкость спортсменов. Это позволяет борцам не только достичь

высоких результатов, но и справляться с психологическими нагрузками, связанными с соревнованиями.

Заключение. Психология борьбы представляет собой неотъемлемую часть успеха в этом виде спорта. Ментальные стратегии, такие как управление стрессом, концентрация, уверенность, эмоциональная устойчивость и мотивация, оказывают решающее влияние на результаты борцов. Достижение существенных спортивных результатов под силу только тем спортсменам, которые смогут справиться и с повышенными физическими нагрузками, и с психологическим давлением. Для преодоления напряженных ситуаций, возникающих на пути спортивных достижений, необходимо задействовать весь потенциал личности спортсмена, актуализировать способности и умения, которые не используются в обычных условиях. Среди ключевых способностей, в первую очередь, стоит выделить: силу нервной системы, стрессоустойчивость, высокую спортивную мотивацию. Именно последняя дает силы справляться с победами и поражениями, двигаться дальше и брать новые рекорды.

Для достижения успеха на ковре спортсменам необходимо не только развивать физическую силу, но и тренировать свой ум, овладев навыками психологической подготовки. Совместная работа тренеров и психологов может значительно повысить эффективность борцов и помочь им добиваться выдающихся спортивных результатов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Гусев, П. С. (2021). «Психология спорта: от теории к практике». Москва: Спорт-Экспресс.
2. Иванова, Т. Н. (2020). «Эмоциональная устойчивость в спорте: роль психологии в подготовке борцов». Спортивная психология, 4, 53-59.
3. Куликов, А. П., & Неверов, В. М. (2019). «Психология победы: как ментальные стратегии помогают спортсменам». Санкт-Петербург: Наука.
4. Полякова, И. С. (2022). «Концентрация внимания и стрессоустойчивость в борьбе». Психология спорта, 3(1), 18-25.
5. Руденко, М. А. (2023). «Мотивация в спортивной борьбе: как найти свой путь к успеху». Спортивный психоанализ, 2(3), 7-13.
6. <https://www.b17.ru/blog/407098/>
7. Водопьянова Н.В. Психодиагностика стресса. СПб.: Питер, 2009. — 226 с.
8. Бабушкин Е.Г. Формирование спортивной мотивации // ОНВ. 2014. № 1(125). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-sportivnoy-motivatsii>
9. Ильин Е.П. Мотивы и мотивация. СПб: Питер, 2011. 508 с. URL: <https://psy.wikireading.ru/65085> (дата обращения: 12.05.2021).
10. Нургалиева А.Г. Содержательные особенности мотивации к спортивной деятельности у подростков // Санкт-петербургский образовательный вестник. 2018. С.107-113.
11. Хафедх А. Психолого-педагогические методы повышения мотивации достижений у тунисских футболистов 16-17 лет // Спортивный психолог. 2016. № 1 (40). С. 29-33.

ACCELERATION OF PHYSIOLOGICAL PROCESSES IN THE HUMAN BODY

Kadirov R.S.

Nukus branch of uzbek state university of physical culture and sports

Tayanch soʻzlar: fiziologik jarayonlar, jismoniy faollik, diqqat, yurak urishi, nafas olish, stress, sportchilar.

Ключевые слова: физиологические процессы, физическая активность, внимание, сердцебиение, дыхание, стресс, спортсмены.

Key words: physiological processes, physical activity, attention, heart rate, respiration, stress, athletes.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada inson organizmida sodir boʻladigan fiziologik jarayonlarning jismoniy faollik va stress holatidagi oʻzgarishlari tahlil qilingan. Fiziologik tizimlarning holati, ularning jadallashuv mexanizmlari va bunga olib keluvchi omillar asosida sportchilarda diqqat, yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarida yuzaga keluvchi oʻzgarishlar koʻrib chiqilgan. Tadqiqot metodlari orqali olingan maʼlumotlar asosida fiziologik jarayonlarning moslashuv xususiyatlari aniqlangan.

РЕЗЮМЕ:

В статье проанализированы изменения физиологических процессов в организме человека в условиях физической активности и стрессовых состояний. Рассмотрены изменения в системе внимания, сердечно-сосудистой и дыхательной системах у спортсменов на основе состояния физиологических систем, механизмов их активизации и факторов, вызывающих данные изменения. На основе данных, полученных с использованием исследовательских методов, определены адаптационные особенности физиологических процессов.

SUMMARY:

This article analyzes the changes in physiological processes occurring in the human body under conditions of physical activity and stress. It examines alterations in attention, cardiovascular, and respiratory systems in athletes, based on the state of physiological systems, activation mechanisms, and influencing factors. The adaptive characteristics of physiological processes were identified based on data obtained through research methods.

Nowadays, scientific research is being conducted to deeply study the human body, maintain its health, and extend its lifespan. The purpose of these studies is to identify the mechanisms of physiological processes occurring in the human body and to study the factors influencing them. Physiological processes

constitute a fundamental part of human life activity, therefore, studying and analyzing them has not only scientific but also practical significance.

The first researchers in the field of physiology, such as P.V. Ovsyannikov and I.P. Pavlov, who began their work in the 19th century, obtained valuable information by studying various systems of the body and their interrelations. P.V. Ovsyannikov studied the regulation of the circulatory system by the central nervous system and attempted to explain how these processes are carried out. Additionally, the early works of I.P. Pavlov were dedicated to the control of cardiac activity and the circulatory system by the nervous system and its trophic function. I.P. Pavlov and his students also made significant contributions to identifying the role of the nervous system in the activity of digestive glands. Later, I.P. Pavlov developed M.I. Sechenov's ideas on brain reflexes and introduced the concept of conditioned reflexes into science [1].

Nowadays, studying the impact of physical education on the human body is considered important. Physical activity significantly affects various systems of the body, including the cardiovascular system, respiratory system, metabolism, and others. Moreover, investigating how physical activity influences physiological processes in the body allows for a better understanding of the human organism. The effective implementation of physiological processes helps maintain the internal balance of the body, that is, homeostasis.

Due to the increase in physical activity, the acceleration of physiological processes causes various physiological and biochemical changes in the human body. These changes may result not only in temporary physical effects but also in long-term physiological and psychological alterations. Therefore, it is of great scientific importance to deeply study the mechanisms through which the acceleration of physiological processes occurs and to evaluate its positive or negative effects.

This article analyzes the acceleration of physiological processes in the human body, their mechanisms, and their negative or positive effects. The study examines the impact of physical activity and stress on physiological processes in the body, as well as how these processes affect the overall health and functioning of the organism.

Methodology. There are several methods for assessing the condition of the nervous system, which help to identify changes occurring within it. These methods are of great importance in understanding modern work activities that require the simultaneous performance of physical and mental tasks. The following methods are widely used to evaluate the functional state of the nervous system:

Methods for studying attention – these methods measure several important indicators of attention.

Pantonov Table – In this method, the subject is tasked with finding and writing down numbers in the correct order from a table composed of colored (red and black) numbers. This method is used to assess the ability to shift attention. An increase in the time taken to find the numbers or the appearance of errors indicates decreased attention [2].

Grunbaum Table – This table contains numbers printed in both large and small fonts. The subject must identify the largest number among the large-font digits and the small-font numbers adjacent to it. This method is used to study attention, and difficulties in finding the numbers indicate a decline in attention [2].

Assessment of the functional state of the respiratory system – The following parameters are evaluated when measuring functional indicators related to the respiratory system:

1. Respiratory rate: The speed of breathing.
2. Breathing depth: The depth of each breath.
3. Vital capacity of the lungs (VC): The volume of air used by the lungs for inhalation and exhalation.
4. Minute respiratory volume: The volume of air inhaled in one minute [3,4].

Blood pressure – One of the most important indicators in measuring cardiac activity. Blood pressure is measured using a manometer. High or low blood pressure indicates the condition of the heart and the efficiency of the circulatory system. These indicators help identify both normal and pathological states of the heart [5,6,7].

Through these methods, the functional state of the nervous system, muscles, respiratory, and cardiac activity can be fully assessed. These evaluations help to understand a person's physical and mental health, as well as their effectiveness during physical activity.

Research Results. The results obtained during the study showed several physiological changes related to the physical activity of athletes. (Table 1)

Physiological Changes in Athletes' Physical Activity

Table 1

Method	Indicators	Results Measured in Athletes	Effect
Attention Study (Pantonov and Grunbaum Tables)	Change in attention, number of errors, time taken to find numbers	Pantonov Table: 10 numbers, 30 seconds, 3 errors	Decreased attention indicates the onset of physical fatigue.

Respiratory System	Respiratory rate and depth	Respiratory rate: 18 breaths/min, depth: 500 ml	A good respiratory system accelerates recovery processes in athletes.
Cardiovascular System	Blood pressure, heart rate	High blood pressure: 130 mm Hg, heart rate: 120 beats/min	High heart rate and blood pressure indicate the stress involved in physical activity for athletes.

The parameters measured in the table for attention study (Pantonov and Grunbaum tables), the respiratory system, and the cardiovascular system yielded the following results:

Attention Study (Pantonov and Grunbaum Tables) – A temporary decrease in the ability to control attention was observed in athletes. According to the Pantonov table, the time taken to find the numbers was 30 seconds, with 3 errors recorded. This indicates a decline in attention due to increased fatigue and stress.

Respiratory System – The respiratory rate was 18 breaths per minute, showing how the athlete's respiratory system is recovering after physical activity. The depth of breathing was 500 ml, confirming that the respiratory system is functioning effectively during the athlete's recovery process.

Cardiovascular System – Athletes exhibited a blood pressure of 130 mm Hg and a heart rate of 120 beats per minute. This high blood pressure and elevated heart rate indicate the stress and high physical load experienced by athletes after physical activity.

Analysis: According to the research results, physical activity led to a series of physiological changes in athletes. The ability to control attention indicated stress and fatigue, suggesting the need for quick recovery after physical activity. The high values of the measured parameters in the respiratory and cardiovascular systems reflect the athletes' response to high physical loads and how they have adapted to performing physical activity.

These results imply that by studying athletes' physical activity, improvements can be made in their health, performance, and recovery processes. In this context, changes in physical activity help improve various systems in the body, such as the respiratory and cardiovascular systems, and enhance the ability to manage attention.

Conclusion. According to the research findings, the impact of physical activity on physiological processes in athletes is of significant importance. Changes in attention control, respiratory system, and cardiovascular system

parameters were observed in relation to the level of activity and the athletes' recovery processes. The results of the study show how athletes have adapted to high physical loads, and highlight the necessary physiological changes for improving their recovery processes and overall performance.

Furthermore, considering the changes in physical activity is essential for accelerating recovery and enhancing performance through attention control and the respiratory system. This data can be useful for improving athletes' physical preparedness and developing effective training programs.

LITERATURE:

1. A.N. Aripov «Odam fiziologiyasi» Namangan, 2015 y.
2. В.Н. Дружинина Д.В. Ушакова «Когнитивная психология» Москва 2002 г.
3. http://elibrary.sgu.ru/uch_lit/2477.pdf
4. Гудков А.Б., Попова О.Н. Внешнее дыхание человека на Европейском Севере: монография. - Изд. 2-е, испр.и доп. - Архангельск: Изд-во Северного государственного медицинского университета, 2012. – 252 с.
5. Komiljonov .D.Z, Rafiqov H.H, Qo'qonov Sh. R, Xadjayeva D. Z, // Korotkov usulida qonbosimni o'lchashni fizikaviy asoslari// Finland, Helsinki international scientificonline conference"Sustainability of education socio-economic science theory".
6. Khodjaeva D. Z., Abidova N. S., Gadaev A. M. Providing correctevaluation of students in distance learning //Polish science journal. –2021. –С. 52
7. Rajamurodov T., Rajabov A.J. "Odam va hayvonlar fiziologiyasi". Toshkent, 2010 y.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

**«МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ»**

№ 2/2

Нөкис — 2025

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшеси, 179^а жай

Тел.: +998 61 224-01-34, факс: +998 61 224-23-00

e-mail: uzniipnkkf@mail.uz,

mugallim-pednauk@mail.uz

www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жарияланған мақалалардан алынған үзіндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледі. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 07.03.2025. Форматы 70x100^{1/8}

«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.

Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нұсқасы _____ Буйыртпа №